

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича

ДІАЛЕКТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ. 13

ЗБІРНИК ПАМ'ЯТІ
НАТАЛІ ХОБЗЕЙ

Львів 2020

УДК 811.161.2'28-112

Д 44

Діалектологічні студії. 13: Збірник пам'яті Наталі Хобзей / відп. ред. П. Гриценко, Т. Ястремська; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 504 с.

У збірникові пам'яті Наталі Хобзей – відомого діалектолога, етнолінгвіста, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, члена етнолінгвістичної та діалектологічної комісії Міжнародного комітету славістів – уміщено мовознавчі студії її Вчителів, Колег, Учнів, а також спогади («Слово про Наталю»).

Випуск репрезентує – у синхронійному та діахронійному аспектах – наукові розвідки із проблем лексикології та лексикографії, семантики й текстології, фонетики, граматики і словотвору.

Видання зацікавить передусім філологів, які досліджують проблеми функціонування української мови та її говорів у синхронії та діахронії, а також етнографів, істориків.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВІДПОВІДАЛЬНІ РЕДАКТОРИ:

доктор філологічних наук, професор Павло Гриценко
кандидат філологічних наук Тетяна ЯСТРЕМСЬКА

доктор філологічних наук, професор Григорій Аркушин
кандидат філологічних наук Наталя БАГНЮК
доктор габлітований, професор Міхаель МОЗЕР (Австрія)
доктор філологічних наук Галина НАЄНКО
доктор габлітований, професор Дорота КРИСТИНА РЕМЬШЕВСЬКА (Польща)
доктор габлітований, професор Януш РІГЕР (Польща)
доктор філологічних наук, професор Іван САБАДОШ
доктор габлітований, професор Єжи СЕРОЦЮК (Польща)
кандидат філологічних наук Ірина РОМАНИНА
кандидат філологічних наук Оксана СІМОВИЧ
доктор габлітований, професор Любов ФРОЛЯК (Польща)
кандидат філологічних наук Наталя ХІБЕБА

РЕЦЕНЗЕНТИ:

доктор філологічних наук, професор Зоряна КУПЧИНСЬКА
кандидат філологічних наук, доцент Галина ГРИМАШЕВИЧ
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Галина КОБИРИНКА

Редагування текстів англійською мовою – доктор філологічних наук ТАРАС ШМІГЕР

Проект реалізовано за сприяння та фінансової підтримки Родини Хобзейів

Затвердила до друку Вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол №9 від 03.12. 2020 р.)

ISBN 966-02-2707-8 (серія)
ISBN 978-966-02-9442-4

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України
© Обкладинка – М. Москаль

ЗМІСТ • CONTENTS

ПЕРЕДМОВА7

Дослідження і розвідки • Articles and reports

Єлизавета Барань. Внесок Гіядора Стрипського
у вивчення української філологічної науки13
Hiyador Strypskyi's contribution to Ukrainian philology

Тетяна Бобер. Назви жіночого поясного одягу
в середньонаддніпрянських говірках28
Names of female waist garment in the Middle Dnipro microdialects

Наталія Вербич. «Матеріали до Словника українських говірок
Закарпатської області» М.А. Грицака
як вияв національної культури37
"Materialy do Slovnyka ukrayinskykh hovirok Zakarpatskoyi oblasti"
by M.A. Hrytsak as a manifestation of national culture

Марина Волошинова. Назви страв із продуктів рослинного походження
в українських східнословобожанських говірках48
Names of vegetable dishes
in the Ukrainian microdialects of Eastern Slobozhanshchyna

Катерина Глуховцева. Про особливості семантичної структури обрядового
тексту (на матеріалі українських східнословобожанських говірок)60
On the specific features of the semantic structure of the ritual text
(as based on the Ukrainian microdialects of Eastern Slobozhanshchyna)

Світлана Гриценко. Українські писемні пам'ятки офіційно-ділового стилю
другої половини XVII – XVIII ст.: стан і перспективи дослідження. . .69
Ukrainian monuments of formal style in the second half
of the 17th century and the 18th century: the present state of arts
and prospects of future research

Ганна Дидик-Меуш. Номінаційний потенціал слова за умов його
ступенювання80
The nominative potential of a word under the conditions of its gradation

Katarzyna Zagłoba. Regionalne słowniki tematyczne języka mieszkańców Wielkopolski na tle polskiej leksykografii gwarowej	91
<i>Regional topical dictionaries of Wielkopolska inhabitants' speech in the context of Polish dialectal lexicography</i>	
Галина Кобиринка. «Лексикон львівський: поважно і на жарт» як джерело дослідження динамічних процесів української акцентної системи	101
<i>"Leksykon Iwivskyi: povazhno i na zhart" as a source for studying dynamic processes in the Ukrainian accent system</i>	
Justyna Kobus. O dyngusie i innych zwyczajach wielkanocnych mieszkańców okolic Gniezna na początku XXI wieku	109
<i>On dyngus and other Easter customs of the inhabitants of Gniezno's suburbs in the early 21st century</i>	
Ганна Мартинова, Тетяна Щербина. Рідкісні найменування у «Словнику середньонаддніпрянських говірок»	122
<i>Rare names in "Slovnuk serednionaddniprianskykh hovirok"</i>	
Зоряна Мацюк. Суфіксальні деривати зі значенням опредметненої дії: історія, семантика, структура	137
<i>Suffix derivatives with the meaning of objectified action: history, semantics, structure</i>	
Міхаель Мозер. Спостереження над мовою збірки «Εὐχαριστήριον albo Вдачність» 1632 р.	146
<i>Observations about the language of the 1632 collection "Eucharisterion albo Vdiachnost"</i>	
Błażej Osowski. Trwanie i zmiana w leksyce gwarowej. 'Szatkownica', 'maselnica', 'krzew' i 'proboszcz' w Wielkopolsce na przestrzeni 200 lat	162
<i>Duration and change in dialectal lexis. 'Cabbage slicer', 'butter churn', 'shrub' and 'parish priest' in Wielkopolska during 200 years</i>	
Halina Pelcowa. Słownictwo jako nośnik tożsamości i tradycji (na materiale «Słownika gwar Lubelszczyzny»)	173
<i>Lexis as a container of identity and tradition (as based on "Słownik gwar Lubelszczyzny")</i>	
Дорога Кристина Рембішевська, Януш Сятковський. Методологічні проблеми розрізнення запозичень та лексики, спільної для польської і східнослов'янських мов	187
<i>Methodological problems of distinguishing borrowed words which are common for the Polish and East Slavonic languages</i>	
Людмила Рябець. Граматична інформація в діалектних словниках	195
<i>Grammatical information in dialectal dictionaries</i>	

Іван Сабадощ. Історія наукової ботанічної номенклатури української мови . . .	205
<i>History of Ukrainian academic botanical nomenclature</i>	
Jerzy Sierociuk. «Wielkopolskie Słowniki Regionalne» w kontekście badań korpusowych	239
<i>"Wielkopolskie Słowniki Regionalne" in the context of corpus studies</i>	
Галина Сікора. Фонетична варіантність у сучасному львівському мовленні . . .	250
<i>Phonetic variability of today's speech in Lviv</i>	
Оксана Сімович. Простір у мовно-фольклорній картині світу українців . . .	260
<i>Space in the Ukrainians' lingual and folklore picture of the world</i>	
Katarzyna Sicińska. Leksyka z zakresu budownictwa w zbiorze "Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego" Karola Dejny	282
<i>Construction lexis in Karol Dejny's collection "Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego"</i>	
Марфа Толстая. К употреблению плюсквамперфекта в гуцульских говорах	310
<i>On the usage of pluperfect constructions in the Hutsul dialect</i>	
Наталія Хібеба. Сучасні діалектні тексти з Турківщини як джерело дослідження фонетичних особливостей бойківських говірок	334
<i>Contemporary dialectal texts from Turka District as a source for studying phonetic features in the Boiko microdialects</i>	
Олена Холодьян. Номінативне варіювання дієслівної лексики Сосницького району Чернігівської області	360
<i>Nominative variation of verb lexicon in Sosnytsia District of Chernihiv Region</i>	
Леся Хомчак. Назви релігійних обрядів у структурі родинно-обрядової лексики надсянських говірок	370
<i>Names of religious rituals in the structure of family ritual vocabulary in the Sian microdialects</i>	
Олена Юсікова. Зі спостережень над словотвором оцінних агентивів із суфіксом <i>-ник</i> у говірках Закарпаття	385
<i>Some observations about the formation of the evaluative agents' names with the suffix -nyk in the Transcarpathian microdialects</i>	
Irena Jaros. Synonimia przymiotników temporalnych i lokatywnych w gwarach Polski centralnej	395
<i>Synonyms of temporal and locative adjectives in Central Poland's microdialects</i>	
Тетяна Ястремська. Реалізація просторової семантики дериватів	405
<i>Realization of the spatial semantics of derivatives</i>	

Спогади • Memories

«Слово про Наталю»

Павло Хобзей	421
Наталя Багнюк	423
Зіновій Бичко	425
Тарас Возняк	426
Катерина Глуховцева	427
Михайло Глушко	429
Роман Голик	437
Галина Гримашевич	442
Ганна Дидик-Меуш	446
Василь Зеленчук	451
Данило Ільницький	453
Людмила Колеснік	461
Мар'яна Комариця	462
Ганна Крачковська	464
Ольга Кровицька	470
Зоряна Купчинська	472
Валентина Леснова	473
Ганна Мартинова	475
Міхаель Мозер	476
Іван Паров'як	478
Анатолій Поповський	478
Віра Різник	481
Людмила Рябець	484
Іван Сабадош	485
Єжи Сєроцюк	489
Ксеня Сімович	491
Марфа Толстая	496
Наталя Хібеба	497
Леся Хомчак	498
Тетяна Ястремська	500

ПЕРЕДМОВА

Цей випуск «Діалектологічних студій» особливий. З одного боку, він наступний із черги – 13, а з іншого – не цілком традиційний. Адже це збірник пам'яті Наталі Хобзей, засновниці, відповідальної редакторки, авторки перших 12 випусків.

Пропонуємо читачам повернутися думками та спогадами в осінній Львів, який 10–11 жовтня 2019 року зібрав мовознавців – передусім діалектологів та істориків мови (загалом 68 учасників) – з усієї України та із-за кордону (Польща, Німеччина, Угорщина, Росія, Хорватія) на Міжнародну наукову конференцію «Діалектний часопростір. Світлої пам'яті Наталі Хобзей», що вперше відбулася без своєї «Господині» – Наталі Хобзей.

Павло Гриценко розпочав роботу конференції з доповіді про синтаксичні риси українських діалектів, їх відображення на лінгвогеографічних картах. Пленарне засідання продовжили Януш Сятковський, один із членів редколегії «Загальнослов'янського діалектологічного атласу», та Дорота Кристина Рембішевська (Варшава, Польща), акцентувавши на польсько-східнослов'янських контактах у синхронічному та в діахронічному аспектах. Темам, що стосуються історії мови, присвятили свої розвідки Андраш Золтан (Будапешт, Угорщина) «Українське дієслово *старатися* на слов'янському фоні: проблеми праслов'янської реконструкції» та Віктор Мойсієнко (Житомир) «Реймське Євангеліє – пам'ятка київської писемної школи XI ст.». У своїх виступах знані науковці, провідні вчені-славісти порушували проблеми діалектної лексикографії (Єжи Сероцук (Познань, Польща), Людмила Ткач (Чернівці)), словотвору (Ірена Ярос (Лодзь, Польща)), морфології (Марфа Толстая (Москва, Росія)). Зацікавлення викликали доповіді Марії Шведової та Рупрехта фон Вальденфельса (Київ – Єна, Німеччина) про діалектний корпус та сучасні методи його дослідження.

Окрім пленарних засідань, на конференції працювало вісім секцій, виголошені на яких доповіді репрезентували актуальні проблеми дослідження діалектної лексики, семантики та фразеології (Тетяна Тищенко, Блажей Осовський, Катажина Сіцінська, Інна Гороф'янюк, Леся Хомчак, Ганна Войтів, Марина Волошинова, Тетяна Ястремська, Валентина Леснова, Михайло Бігусяк, Олена Юсікова, Віра Різник, Марина Поістогова, Марина Ткачук, Оксана Чаган, Тетяна Бобер, Олександр Котяш);

лексикографії (Наталія Вербич, Катажина Заглоба, Ірина Кочан, Оксана Федунович-Швед, Тетяна Косован); текстології та текстографії (Галина Гримашевич, Юстина Кобус, Галина Тимошик, Оксана Сімович, Ірина Романина); фонетики, акцентології та граматики (Галина Кобирилка, Оксана Тимко-Дітко, Галина Сікора, Мирослава Гнатюк, Тетяна Щербина, Олена Холодйон, Тетяна Гуцуляк); історії діалектології (Єлизавета Барань, Ірина Черевко), а також з історичної морфології, словотвору, лексикографії, ономастики (Світлана Гриценко, Зоряна Купчинська, Галина Наєнко, Ольга Заневич, Оксана Суховій, Наталія Багнюк, Оксана Зелінська, Зоряна Мацюк, Юрій Осінчук, Ольга Кровицька).

На завершальному пленарному засіданні доповідачі акцентували на проблемах діалектної лексикографії та лексикології (Людмила Рябець (Київ), Ганна Мартинова (Черкаси), Кіра Задоя (Дюсельдорф, Німеччина)), фонетичної адаптації запозичень (Олександра Тер-Аванесова (Москва, Росія)), мовної свідомості носіїв говорів (Станіслав Циган (Кельце, Польща)) та добору джерел діалектологічних досліджень (Любов Фроляк (Люблін, Польща)).

Однак найважливішою подією першого дня конференції став В е ч і р с п о г а д і в про Наталю Хобзей (1964–2018) – багатолітнього завідувача відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, голови Мовознавчої комісії та члена Президії Наукового товариства імені Шевченка, члена етнолінгвістичної та діалектологічної комісії Міжнародного комітету славистів, авторки низки словників-лексиконів та численних наукових праць. Своїми спогадами, добрими словами та щирими емоціями поділились колеги-науковці, друзі та рідні Наталі з усіх наукових осередків України – Павло Хобзей, Павло Гриценко, Ксеня Сімович, Людмила Рябець, Зоряна Купчинська, Галина Гримашевич, Тетяна Тищенко, Ганна Мартинова, Валентина Лєснова та ін., а також друзі з-за кордону – Януш Сятковський, Дорота Рембішевська, Єжи Сероцюк, Марфа Толстая, Єлизавета Барань, Кіра Задоя, Оксана Тимко-Дітко та ін.

Кульмінаційним моментом Вечора спогадів стала презентація книжки Наталі Хобзей «Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія», у якій зібрано найважливіші праці Дослідниці, навіть її перші проби наукового пера. Шість розділів збірника відобразили основні зацікавлення Наталі Хобзей: це проблеми з української діалектології, лексикографії, етнолінгвістики, зібрано статті, присвячені теоретичним і практичним проблемам мовознавства.

Пропонований збірник сформували статті, основою яких слугували доповіді, виголошені на конференції «Діалектний часопростір. Світлої пам'яті Наталі Хобзей», не менш важливою є друга частина видання – «Слово про Наталю» – спогади її колег, друзів, учнів, рідних та близьких. Редактори збірника свідомо не втручалися в тексти спогадів, адже навіть «потік свідомости» часом якнайкраще може передати справжні почуття...

Людина живе доти, доки живе пам'ять про неї! Наталя Хобзей, з дому Данчак, житиме в цьому збірникові і в пам'яті людей...

Редколегія

**ДОСЛІДЖЕННЯ
І РОЗВІДКИ**

**ARTICLES
AND REPORTS**

Єлизавета Барань

*Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II,
Берегове*

ВНЕСОК ГІЯДОРА СТРИПСЬКОГО У ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Hiyador Strypskyi's contribution to Ukrainian philology

Abstract. Hiyador Strypskyi was a Ukrainian and Hungarian linguist, bibliographer, translator, historian of literature. He made a significant contribution to the development of Ukrainian research in Transcarpathia. The role of Hiyador Strypskyi in the history of Ukrainian linguistics has not been fully disclosed yet. The greatest contribution to the “rehabilitation” of Strypskyi’s research activities belongs to István Udvari. The article is aimed to provide an overview of the perception and interpretation of Hiyador Strypskyi’s research and social activities. The author studies Strypskyi’s approach to determining the status of the Ukrainian language, his activities in the domain of Ukrainian linguistics, including the history of the Ukrainian language and dialectology, as well as defines Strypskyi’s place in the history of Ukrainian studies.

Keywords: Hiyador Strypskyi, History of Ukrainian, Ukrainian dialectology, journal «Ukránia».

Серед угорських учених є такі, чиї імена надовго були вилучені з наукового обігу. До плеяди цих науковців належать, зокрема, історик, голова «Подкарпатського общества наук» Антоній Годинка, етнограф, філолог, літературознавець та бібліограф Гіядор Стрипський, а також філолог-славіст, літературознавець, педагог та перекладач Шандор Бонкало. Тривалий час їх називали «змадяризованими русинами» і вва-

жали фундаторами заснованої на засадах окремішності підкарпатських русинів ідеї, які обстоювали етнічну, культурну і політичну самостійність цього етносу [див.: Мишанич 2013: 16]. Про наукову діяльність Г. Стрипського О. Мишанич згадує обмежено, лише одним реченням: праці Я. Головацького, Ю. Целевича, М. Драгоманова, В. Гнатюка, І. Франка та ін. привернули увагу широкого загалу цього краю, заохотили до наукової праці і самих закарпатців, зокрема і Г. Стрипського [Ibid.: 15]. Учений також інформує про те, що «представники “угро-руського” напрямку – Г. Стрипський і Ш. Бонкало – обидва закарпатські українці, що жили і працювали в Будапешті, – високо підносили стару літературу, писану з ухилом до народної мови, і вважали, що на початку ХХ століття треба продовжити традиції XVII–XVIII ст.» [Мишанич 1993: 9]. О. Мишанич не вважає за доцільне продовжувати давніх традицій: ідеться «про витворення нової “угро-руської” мови і “угро-руської” літератури, яка не мала б нічого спільного з українською літературою» [Ibid.]. Б. Ажнюк називає Г. Стрипського «одним із піонерів карпаторусинського мовного сепаратизму», хоча наголошує, що той визнавав спорідненість угорських руснаків і тих, які жили в Галичині й в Україні до 1800 року [Ажнюк 2013: 706–707]. Винятково в негативному тоні згадує Г. Стрипського Л. Белей – як «визначного поборника та навіть теоретика неорусинського дискурсу» [Белей 2013: 130], цілком ігноруючи факти про заслуги Г. Стрипського у дослідженні історії української мови, історії української літератури та їх інтерпретацію угорській науковій громадськості.

Сьогодні вже визнано, що А. Годинка, Г. Стрипський та Ш. Бонкало зробили вагомий внесок у розвиток української, зокрема закарпатської, науки. В українському мовознавстві досі сповна не визначено місця Г. Стрипського в історії українського мовознавства на теренах Закарпаття [Галас 2019: 28; Удвари 2001: 109]. Чи не найбільший вклад у «реабілітацію» наукової діяльності вчених Антонія Годинки та Гіядора Стрипського належить професорові Іштвану Удварі [Удварі 2007]. Оглядом мовознавчої діяльності Ш. Бонкала присвячено статтю Є. Барань [Барань 2018: 9–18].

У статті маємо на меті схарактеризувати, як мовознавці та сучасники Г. Стрипського сприймали та інтерпретували постать та науково-суспільну діяльність ученого, з’ясувати підхід науковця щодо визначення статусу української мови, окреслити основні штрихи його діяльності у галузі українського мовознавства, зокрема історії української мови та діалектології, визначити його місце в історії українознавства.

Гіядор (Гіадор) Стрипський (Ядор; Sztripszky Hiador; псевдоніми – Біленький, Хіадор Мікеш, М. Миколаєнко, Золтан Карпати, С. Новик,

Микола Стороженко, Тивадар Стрипський, Sztrippai Sz. Hiador, Ruszkóci, Beloň Rusínský, Th. Beregiensis) – філолог, фольклорист, бібліограф, перекладач. Один із представників руської науки, культури і літератури першої половини ХХ ст. Прославився як редактор, фіолог, історик культури, етнограф і поет [Лелекач 1944: 18]. В Енциклопедії історії України вказано: «громадський і політичний діяч, історик літератури, бібліограф, етнограф» [Держалюк 2012: 869]¹. В енциклопедії «Українська мова» читаємо: «український та угорський філолог, фольклорист, перекладач» [Галас–Галас 2007: 680]. Доповнює інформацію про коло діяльності Г. Стрипського І. Поп: «письменник, журналіст, історик літератури, громадський діяч русинофільського спрямування» [Поп 2006: 340].

Гіядор Стрипський народився 7 березня 1875 року в с. Шелестово (тепер у складі селища міського типу Мукачівського району Закарпатської області) у сім'ї священника². Дитинство провів у селах Шелестово та Руське. 1893 року закінчив Королівську католицьку державну гімназію в Унгварі. Навчався в Будапештському, Коложварському та Львівському університетах³. Десять років працював бібліотекарем Трансильванського музею в Коложварі, водночас викладав українську та російську мови в Коложварському університеті⁴. Від 1910 року був на посаді заступника куратора етнографічної секції Національного музею в Будапешті, згодом став завідувачем географічного відділу, був міністерським радником. Його обрано членом Румунської академії наук, Угорської академії наук та дійсним членом історико-філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка⁵.

Одну із праць І. Удварі присвячено оглядові життя й діяльності Г. Стрипського [Удварі 2007]. Це результат тривалих пошуків в архівах

¹ Припускаємо, що М. Держалюк [Держалюк 2012: 869] хибно подав інформацію про належність видання «Виймки из угорсько-руського письменства XVII–XIX вв.» Г. Стрипському, зазначивши місце та рік видання Будапешт, 1918. Подібну працю 1919 року опублікував О. Бонкало під псевдонімом О. Рахівський [пор.: Рахівський 1919].

² Є відомості про родовід Стрипських, які були священниками від ХVІІІ ст. [Лелекач 1944: 19].

³ У 1896/97 навчальному році один семестр навчався у Львівському університеті, де поміж інших слухав лекції Михайла Грушевського та Олександра Колесси [Udvari 2000: 299].

⁴ У столиці Трансильванії Г. Стрипський засвоїв ідею паралельного вивчення народної життя й народної мови, а питання лінгвістики були предметом зацікавлення до кінця його життя [Удварі 2004: 342]. У 1906–1909 рр. займав посаду лектора російської мови [Kiss 1995: 24].

⁵ О. Мишанич наголошує на тому, що обрані дійсними членами Наукового товариства ім. Шевченка Г. Стрипський, В. Бірчак та І. Панькевич зробили чималий внесок у вивчення Закарпаття [Мишанич 1993: 137].

та бібліотеках Угорщини, Словаччини та України. У виданні вміщено бібліографію публікацій І. Удварі, присвячених Г. Стрипському (34 позиції, серед яких 27 – написано угорською, 2 – українською, 5 – російською мовами) [Ibid.: 230–232]. Дослідження І. Удварі складається із семи частин: «Життєвий шлях і кар'єра» [Ibid.: 9–15], «Етнографічні праці» [Ibid.: 16–18], «Лінгвістичні праці» [Ibid.: 9–29], «Праці з бібліографії, історії літератури» [Ibid.: 30–39], «Стрипський як перекладач» [Ibid.: 34–39], «Стрипський очима сучасників» [Ibid.: 42–44]. У розділах, присвячених етнографічним, лінгвістичним, бібліографічним і перекладацьким питанням, уміщено бібліографію [Ibid.: 17–18, 28–29, 32–33, 38–39]. Передруковано зі збереженням ортографії працю «Старша руська письменность на Угорщинѣ» [Ibid.: 49–76], подано факсимільне видання праці «Гдѣ документи старшей исторіи Подкарпатской Руси? О межевых названіяхъ» [Ibid.: 77–142]. Заслугове уваги й листування Г. Стрипського, уміщене в додатках [Ibid.: 145–229]⁶.

Отже, І. Удварі систематизував, проаналізував, належно оцінив та представив широкому загалові спадщину Г. Стрипського.

Г. Стрипського вважають справжнім українським письменником⁷ [Тіхий 1996: 127]. У молоді роки він писав вірші, які друкував у газеті «Недѣля»⁸. Г. Стрипський дбав про популяризацію української літератури серед угорської спільноти. У листах, адресованих Іванові Франку, переконливо пише про потребу перекладів найкращих творів української писемности угорською мовою⁹ [детально див.: Галас 2013: 18]. Переклав

⁶ І. Удварі зібрав матеріал із Літературного архіву Товариства Святого Войтеха [Трнава, Словаччина], із Літературного архіву Словацької національної бібліотеки [Мартин, Словаччина], з Архіву рукописів Бібліотеки Угорської академії наук [Будапешт, Угорщина], Закарпатського краєзнавчого музею.

⁷ У літературі Г. Стрипський уперше дебютував 1897 року, коли опублікував поезію С. Руданського «Repülj, szellő» [Повій, вітре] [Удварі 2007: 40–41].

⁸ На початку ХХ ст. з послабленням русофільської течії русофілів заступили молоді письменники – Євменій Сабов, Юрій Жаткович, Августин Волошин, Гядор Стрипський та Михайло Врабель, які свою увагу зосередили передусім на вивченні історії, фольклору, а найбільше – мови рідного народу [Магочій 1994: 42]. А. Волошин високо оцінив літературну діяльність народівців, зокрема і творчість Г. Стрипського [Волошинь 1921: 30]. На думку Н. Лелекача, Г. Стрипський був одним із найбільших представників народовецького напрямку, «отъ першого свого літературного виступу аж до нинѣ есть сторонникомъ живого народного языка [Лелекач 1944: 20].

⁹ Список перекладів і місце, де їх уперше опубліковано, див. [Лелекач 1944: 22].

і видав «Заповіт» Т. Шевченка¹⁰, окремі твори І. Франка¹¹, М. Коцюбинського, В. Стефаника, С. Руданського, «Слово о полку Ігоревім»¹². Був особисто знайомий із В. Гнатюком та І. Франком¹³, листувався з ними¹⁴. 1914 року Г. Стрипський був серед двадцяти чотирьох славістів та українських письменників, які вшанували сорокаріччя творчої діяльності І. Франка спочатку в «Записках Наукового товариства ім. Тараса Шевченка», згодом – у розширеному літературно-науковому збірникові [Стрипський 1914; Офіцинський 2011: 75].

1916 року редагував часопис «Ukránia. Ukrán–magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje» («Україна. Огляд україно-угорських культурних та економічних зв'язків») (видано 20 випусків). Загальну характеристику часопису та огляд літературних публікацій, зокрема висвітлення українсько-угорських літературних контактів, переклади творів української художньої літератури подано у статті В. Лебович [Лебович 2008: 247–266]. У програмній статті часопису Г. Стрипський наголошує на важливості ознайомити угорського читача зі східним сусідом – Україною. Угорщина забула про неї не із власної волі і не з волі сусіда, а через російське панування, яке спочатку забрало свободу українців, а потім наклало руку на їхню культуру [Ukránia 1916: 1]. Попри всі намагання царя, українці не зрусифікувалися, дали світові зрозуміти, ким вони є і ким хочуть стати в майбутньому [Ibid.: 2]. А угорцям було б добре, якби їхнім безпосереднім східним сусідом стали не росіяни, а нове самостійне утворення, визволене з рабства, – життєздатна Україна [Ibid.: 1].

У номерах часопису, що з'явилися упродовж 1916 року, розміщено переклади Г. Стрипського: «Заповіт», «До Основ'яненка», «Минають дні, минають ночі...» (разом із Балінтом Варгою) Т. Шевченка, оповідання «Історія

¹⁰ І. Мегела, згадуючи про перший переклад «Заповіту» Т. Шевченка, який виконав Г. Стрипський та Б. Варга, назвав Г. Стрипського «дослідником і популяризатором української літератури в Угорщині» [Мегела 2014: 337].

¹¹ У Закарпатському краєзнавчому музеї зберігаються вирізки з опублікованими перекладами Г. Стрипського оповідань І. Франка в газеті «Erdélyi Hírlap» (1907). Ідеться про оповідання «Олівець», «Історія моєї січкарні», «Добрий заробок» [Офіцинський 2011: 76].

¹² Оглядові перекладацької діяльності Г. Стрипського присвячено статті І. Удварі [Udvari 1999: 105–151; Удварі 2003: 464–467].

¹³ Під впливом І. Франка та В. Гнатюка почав писати українською мовою [Udvari 1992: 786].

¹⁴ І. Стряпко наголошує на тому, що Ю. Жаткович, Г. Стрипський та Л. Дем'ян досить активно співпрацювали з українською інтелігенцією; вони сприяли перетворенню народовецького руху на українофільський; найбільш помітною у співпраці з галичанами була роль Ю. Жатковича та Г. Стрипського [Стряпко 2015: 191–192].

моєї січкарни» І. Франка¹⁵, новели «Підпис» В. Стефаника, вірша «Повій, вітре, на Україну» С. Руданського, «Слова о полку Ігоревім» (разом із Балінтом Варгою), подано статтю «Український етнос та угорська література» [Ukránia 1916: 295–298], «Петефі та Шевченко» [Ibid.: 152], некролог на смерть І. Франка [Ibid.: 153–155]. В. Лебович наголошує на унікальності часопису, «який віддзеркалює історико-політичні та суспільні переконання Угорщини періоду Першої світової війни» [Лебович 2008: 247].

Г. Стрипський переймався долею української мови та літератури. Про це свідчить недатований лист 22-річного Гіядора (1897) до брата Константина. Пропонуємо уривок із цього листа (угорський оригінал подано у виданні І. Удварі [Удварі 2007: 146–147]):

«Я дуже хотів би, дорогий братику, якби у якийсь день ти зібрав своїх друзів і пояснив їм, щоб не боялися, не зрадять вони Угорщину, якщо будуть читати русинські книги, вивчать справжню русинську мову, якою розмовляє 22-мільйонний народ, розділений між трьома державами. 1837 року М. Шашкевич підніс народну мову до рівня літературної з метою вживати мову народу на письмі, а слова на позначення термінів, яких у русинській мові нема, потрібно створити або запозичити з будь-якої слов'янської мови, окрім російської. Основа мета – довести, що малоруська мова відрізняється від великоруської [Російська академія наук 1905 року визнала, що малоруська [= українська мова] є окремою слов'янською мовою]. Відтоді гарно розвивається ця мова, здобула авторитет між усіма слов'янськими народами, окрім москалів. Малоруська література започаткована 1798 року: Котляревський чистою мовою українських русинів написав пародію “Енеїда”, з того часу історія малоруської літератури має багатьох відомих синів, назву кількох: Шевченко, Марко Вовчок, Федькович, Чайченко, Руданський, Іван Франко [тепер він найвідоміший поет і драматург], Карпенко-Карий, Драгоманов, Костомаров, Антонович, Грушевський та ін.»¹⁶ Г. Стрипський закликає творити літературну мову на основі народної: «Нашим язиком письменним має бути язик робучого народа Русько-Країнського, а в утвореню його повинен участвоватися кождий Країнець» [Стрипський 1919: 12].

Статтю «Ukrajna földje és népe» («Українська земля та її народ») [Sztrippai 1918: 100–101] Г. Стрипський присвятив ознайомленню угор-

¹⁵ Г. Стрипський мав на меті видати окремим томом прозові твори Івана Франка в угорському перекладі [Udvari 2000: 300].

¹⁶ Переклад з угорської – Є. Барань.

ського читача з Україною – з її історією, географією, етнографією, з українсько-угорськими зв'язками, зокрема економічними, політичними та династійними. Учений відхиляє хибні твердження про те, що українська мова є діалектом російської, а українська нація начебто є частиною великоруської. Читач довідується про антропологічний тип українців, про основні види їхньої діяльності. Написане Г. Стрипський ілюструє світлинами, зокрема українського села поблизу Полтави, рівнинної частини Києва, типової української дерев'яної церкви, інтер'єру селянської хати гірського району, портрета дівчини з Київщини, ілюстрації ради запорізьких козаків, портрета Богдана Хмельницького. Зі статті випливає, що автор із симпатією пише про Україну та про її народ, хоче інформувати свого читача про неї.

У праці «Ukraina és az unitarizmus» («Україна та унітаризм») Г. Стрипський розповідає про перші переклади Святого Письма українською, зокрема про переклади Біблії, виконані в період реформації, про Біблію Франциска Скорини, про Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 pp.), яке переклав і переписав Михайло Василієвич, про «Катехизис» Симона Будного (1562), про переклад українською мовою частини Святого Письма Валентина Негалевського (1581) [Sztripszky 1915: 150–159].

Ім'я Г. Стрипського П. Чучка пов'язує із зародженням власне української національної самосвідомості (перші роки ХХ ст.): показниками цього процесу, за твердженням ученого, стали публічні виступи місцевої інтелігенції, серед інших – і Г. Стрипського, із науковою аргументацією того, що народні говори корінного слов'янського населення є говірками малоруської, тобто української, мови [Чучка 2013: 214–215]. Національне відродження, переорієнтацію на народну мову й культуру на початку ХХ ст. пов'язують із діяльністю А. Волошина, Ю. Жатковича та Г. Стрипського [Юсип-Якимович 2017: 73]. На заслуги «раннього» Г. Стрипського в галузі вивчення угро-руської історії з перспективи власне української історіографії вказує В. Фенич [Фенич 2014: 139]. В. Бірчак серед іншого зазначає: «Г. Стрипський перший з підкарпатських учених став студіювати давнє письменство Підкарпатської Русі та став свідомо на обороні народної мови» [Бірчак 1937: 152]. Відомий угорський науковець І. Удварі зосереджував увагу на вивченні праць Г. Стрипського з етнографії [Udvari 1988: 9–11; 1999_a: 59–79]¹⁷.

¹⁷ Є відомості про те, що 1921 року Г. Стрипський завершив укладати хрестоматію фольклору під назвою «Народна словесність Угорської Русі в історичних пам'ятках живої старини та письменства», яка, на жаль, залишилася неопублікованою [Мишанич 1993: 144].

Лінгвістичні праці Г. Стрипського охоплюють три галузі: дослідження з топоніміки, виявлення та вивчення давніх писемних пам'яток, прикладну лінгвістику. Варто наголосити на значенні Г. Стрипського в реформуванні українського правопису: науковець намагався наблизити його до фонетичного. Пошук та дослідження писемних пам'яток XV–XVIII ст., створених на території сучасного Закарпаття, було одним із пріоритетних завдань Г. Стрипського¹⁸. Відома праця «Старша руська письменность на Угорщинѣ» (1907)¹⁹, видана під псевдонімом Біленький. Автор зупиняється на аналізі зразків усної народної творчості, а також п'ятдесяти шести давніх рукописних пам'яток, зокрема таких, як: Лѣтопись Мукачевскаго монастиря (1458), Толковное евангеліє ізъ села Скотарського (1588), Гукливській лѣтопись (1660), Евангеліє учительное о. Теодора Дулишковича (1673), Записки Михайла Оросвейгеші въ 3 томахъ (1672–1681), Учительное евангеліє ізъ Данилова (XVII ст.), Унгварській рукописъ (Казаня зь XVIII ст.) та ін. Автор наголошує на тому, що на досліджуваній території рукописні писемні пам'ятки, написані народною мовою, створювали священники та мандрівні писарі. Шкодує, що в XIX ст. традиція писати народною мовою не збереглася, перехід до «аристократичної» великорущини поділив народ на панів і простих людей [Біленький 1907: 10]. Автор не має сумніву в тому, що пам'ятки писали місцеві священники та дяки, на що вказують деякі мовні особливості, до прикладу: *варовати* 'берегти', *хибує* 'не вистачає; бракує', *ци* 'чи', *сокотити* 'берегти', *вишитко* 'швидко' та ін., а також лексичні запозичення з угорської (*варешь* 'місто', *маржина* 'худоба', *орсагъ* 'країна', *бегети* 'хвороба', *бізоньшагъ* 'свідчення', *шаркань* 'змія'), рідко – полонізми (*фрасунокъ* 'смуток', *мова* 'бесіда', *барзо* 'дуже'). Г. Стрипський зазначає, що мова цих рукописів, безперечно, малоруська (тобто українська), а це свідчить, що руснаки по обидва боки Карпат жили в мовній і літературній єдності. У мові галицьких руснаків були вкраплення полонізмів, а в писемності угорських руснаків – русизмів. Наголошено на тому, що церкви та освітня справа були об'єднаними по обидва боки Карпат до 1800 року [Ibid.: 10–11], однак цю єдність було розірвано Московщиною [Ibid.: 14]. Водночас Г. Стрипський закликає творити народною мовою²⁰,

¹⁸ І. Мегела наголошує на тому, що праці Г. Стрипського про давню літературу заслуговують особливої уваги, зокрема «Старша руська письменность на Угорщинѣ» [Megela 1993: 223].

¹⁹ Текст статті, окрім першої сторінки, передруковано й уміщено у виданні І. Удварі «Зберька жерел про студії русинського писемства III. Гіадор Стрипський, народописник, бібліограф, языкознатель, товмач» [Удварі 2007: 49–74].

²⁰ В. Бірчак зазначив, що справу народної мови і літератури порушив уперше Г. Стрипський у цій праці [Бірчак 1937: 5].

як робили це предки: «наша повинність продовжати тоту стару письменність» [Ibid.: 12]. Подібні явища – творення мовою народу²¹ – наводить з угорської літератури, засуджує вживання великоруської мови на письмі, адже нею не вміли говорити, лише писали. У кінці XVIII ст. було близько 300 руснацьких шкіл, де працювали високоосвічені вчителі, а зараз сімдесят відсотків селянства не вміють читати й писати: «Кто хоче братися за просвѣщення народа, тотъ повиненъ по руськи, нашимъ словомъ, руснацькимъ складомъ писати, а того такъ, якъ наші дѣды писали передъ 200 роками, однакожъ съ увагою на поступъ языкового розвою, то есть по народному» [Ibid.: 13]. Схвально відгукується про прагнення Г. Стрипського, зокрема про його дослідницьку діяльність [Ibid.: 219], П. Чучка [Чучка 2013: 238]. Ф. Тіхий подав уривок зі згадуваної праці Г. Стрипського [Тіхий 1996: 127, 215–218], зауваживши, що «мова тексту чисто українська, однак зустрічається чимало підкарпатських діалектизмів, які додають тексту особливого колориту». Наводить приклади діалектизмів, запозичень, аналізує правопис [Ibid.: 127–128]. І. Удварі датував цю статтю країнофільським періодом у світогляді Г. Стрипського, початок якого, на думку автора, належить до 1897/98 навчального року, який Г. Стрипський провів у Львові. Подавши цю статтю, І. Удварі повністю зберіг її ортографію, наголосивши на тому, що в тексті наявні численні українізми [Удварі 2007: 48].

Сформульовані на початку XX ст. ідеї Г. Стрипського про відновлення давніх писемних традицій та створення на їх основі окремої літературної мови для східних слов'ян [Ibid.: 14–16], які проживають на території Угорщини, викликали значний резонанс у сучасних наукових колах, що й дало підстави трактувати автора як «теоретика неорусинського дискурсу», «піонером карпаторусинського мовного сепаратизму» та ін.

Г. Стрипський був одним з авторів «Записок Наукового Товариства ім. Шевченка», які присвятили статтю Іванові Франкові²² у 40-річний ювілей діяльності²³. Статтю «З старшої письменности Угорської

²¹ Про це пише Г. Стрипський у листі до свого брата: «Нема такого угорського закону, який наполягав би на тому, щоб ми позбулися своєї народности, викинули свою мову, як лахміття, і узяли на себе інший одяг. Навпаки, є низка законів, які дозволяють кожній національності влаштувати своє життя таким чином, як вона цього хоче, свою мову розвивати, плекати її» (переклад з угорської наш. – Б.С.) [Удварі 2007: 158–159].

²² Г. Стрипський був основним постачальником матеріалів для праці «Карпаторуське письменство XVII–XVIII в.» І. Франка (1900) [Галас–Галас 2007: 680].

²³ Статтю вміщено поряд із працями таких видатних славістів, зокрема мовознавців, та істориків, як О. Шахматова, І. Крип'якевича, З. Кузелі, С. Томашевського, В. Ягича, О. Брюкнера, В. Гнатюка, І. Бодуена де Куртене, Є. Тимченка та ін.

Руси»²⁴ поділено на чотири розділи²⁵. У першому йдеться про динаміку релігійного життя угорських русинів, на що почасти вплинуло те, що Угорська Русь «від давніх віків стояла під культурними впливами двох протилежних напрямів: Сходу та Заходу» [Стрипський 1914: 179]. Далі дослідник наголошує на важливості появи «печатних оборонних книг, писаних народною мовою» у формі учительських євангелій та постил. Описує появу «Катехисиса для науки Угроруским людем» (1698) у перекладі галицького священника Івана Корницького та «Буквар языка славенська» (1699) мукачівського єпископа Йосипа де Камеліса, наголошує на особливій потребі їх появи, згадує пам'ятку «Краткое Припадков Моральных или нравных Собрание» (1727) єпископа Георгія Бізантія. Недоліком Г. Стрипський вважав їх придатність лише для церковних осіб.

Справжньою подією, на думку Г. Стрипського, стала поява праці єпископа Михайла Мануїла Ольшавського «Начало письменъ дѣтемъ къ наставленію на латинскомъ языкѣ» (Коложвар, 1746), написаної латинською та церковнослов'янською мовами. Автор подає копію титульної та першої сторінки «Начала», здійснює їх ретельний аналіз [Ibid.: 187–188]. Особливу увагу зосереджує на огляді стану тогочасної освіти, на новаторській діяльності єпископа Ольшавського щодо запровадження народного шкільництва та на ролі «Начала» в системі шкільної освіти [Ibid.: 188–191], підсумовуючи: «Ольшавський був не тільки основателем першого руського семинара, ... але далеко випередивши думки своєї доби, загадав він займатися й народним шкільництвом тоді, коли укладав свої *Elementa*» [Ibid.: 191]. Останній розділ присвячено оглядові релігійних обставин, що стали підставою коложварського друку «Начала» Мануїла Ольшавського [Ibid.: 191–194].

Працю «Угроруські літописні записки» під псевдонімом Біленький Г. Стрипський надрукував у «Записках наукового Товариства ім. Шевченка» [Біленький 1911: 73–82], звернувши увагу на те, що у східній частині Угорської Русі в комітатах Унг, Берег, Мараморш збереглося по селах безліч старих друків, рукописів. Автор виявив близько 20 рукописів XVII–XVIII ст. Загалом, зазначає автор, у гірській частині Угорської Русі є ще чимало скарбів літератури, які містять безліч інформації про історію і культуру цих регіонів. Читач може ознайомитися з уривком із «Гукливського літопису». Досліджено дату найдавнішого запису пам'ятки

²⁴ І. Огієнко [Огієнко 1925: 179, 183], описуючи стан друкарства в Угорській Русі, зазначив, що про друкарство підкарпатських українців мало літератури, серед інших покликається й на працю Г. Стрипського.

²⁵ Розширений варіант цієї статті подано угорською мовою [Sztripszky 1911: 117–131 (első közlemény), 243–262 (második közlemény)].

(1660), записи пізніших років, а також їх авторів. Подано приклади різних записів до 1812 року. Окрім цього, уміщено два записи в Острозьку Біблію (1581), які виконали дві особи в селі Бедевля, що на Мараморощині (нині Тячівський район).

І. Удварі зібрав бібліографію праць Г. Стрипського, у яких порушено проблеми ономастики, серед іншого – питання етимології деяких топонімів, опублікованих у журналах «Литературна Нѣделя», «Magyar Nyelv» та «Magyar Nyelvőg», а також листи, адресовані відомому угорському славістові Яношу Меліху, у яких, полемізуючи з дослідниками закарпатських топонімів, аргументує свої твердження [Udvari 1999: 412–418]. В іншій статті І. Удварі зібрав повну бібліографію мовознавчих праць Г. Стрипського²⁶, науковець детально аналізує деякі з них, зокрема ті, у яких порушено питання етимології слів, скажімо, топонімів [Удвари 2001: 109–125]. Відомо, що Г. Стрипський між 1900 і 1913 рр. зібрав чималий матеріал топонімів із комітатів Мараморош, Берег, Унг, Угоча та Земплен. 1924 року передав його О. Петрову, який цей особливо цінний матеріал вніс до свого видання. Г. Стрипський уклав питальник для збору топонімів, зокрема ойконімів, потапонімів, лімнонімів, антропонімів, зоонімів, який розіслав учителям, щоб ті допомогли зібрати матеріал [детально див.: Ibid.: 111]. В. Сугоняк, аналізуючи праці з ономастики у виданнях «Подкарпатського общества наук»²⁷, серед іншого – статті та замітки Г. Стрипського, вказала, що вони позначені проблемністю, оригінальністю, масштабністю авторового мислення [Сугоняк 2013: 67]. Питання ономастики у працях Г. Стрипського²⁸, наприклад аналіз праці «Гдѣ документи старшей истории Подкарпатской Руси? О межевых названіяхъ»²⁹, порушено у статті А. Галас [Галас 2019: 30–31].

На думку В. Сугоняк, Г. Стрипський – один із найактивніших і найстарших співробітників «Подкарпатського общества наук»³⁰, який намагався скеровувати роботу товариства³¹, залучаючи до наукових пошуків молодь [Сугоняк 2016: 89]. Відомо, що в 40-х роках ХХ ст. Г. Стрипський

²⁶ Бібліографія мовознавчих праць Г. Стрипського нараховує 36 позицій.

²⁷ Чимало статей Г. Стрипського було уміщено в часописах «Подкарпатського общества наук» «Зоря – Найна!» та «Литературна недѣля».

²⁸ Відомий ономаст Кирило Галас уважав Г. Стрипського основоположником наукового вивчення топонімів на Закарпатті [Галас 1979: 34].

²⁹ Повний передрук тексту див.: [Удвари 2007: 77–142].

³⁰ В. Сугоняк проаналізувала пам'яткознавчі статті Г. Стрипського, які з'явилися упродовж 1941–1944 рр., зазначивши, що їх зміст достатньою мірою не врахований у відповідних галузях україністики [Сугоняк 2016: 177].

³¹ Про діяльність мовно-літературної секції «Подкарпатського общества наук» див.: [Черничко-Фединець 2014: 171].

розгорнув потужну лексикографічну діяльність. Хотів підготувати словник народної української лексики³². Уклавши питальник, спонукав до збирання матеріалу молодих учених, студентів, сільських учителів тощо [Галас 2019: 33].

Як людина освічена, Г. Стрипський інформував наукову громаду про давні писемні пам'ятки, створені на території сучасного Закарпаття, ретельно вивчав їх, закликав збирати давні рукописи. Більшість сучасників схвально відгукувалася про діяльність Г. Стрипського [Удварі 2007: 42–43]³³, зокрема В. Бірчак наголосив на тому, що «праці Д-ра Гіядора Стрипського не сухі, а повні любови до рідної мови, яку автор розвиває, підносить і видосконалює» [Бірчак 1937: 152]. С. Добош³⁴ зазначив, що в галузі дослідження підкарпатської руської давнини Г. Стрипський має великі заслуги [Добош 1942: 55]. І. Хланта також високо оцінив наукову діяльність Г. Стрипського: «перший із закарпатських учених почав вивчати давнє письменство краю та свідомо став на захист народної мови та літератури»³⁵ [Хланта 1995: 676]. Г. Стрипського називають ученим, який зробив чимало для зближення націй [Ајтау 2002: 29]. Це дає підстави розглядати діяльність Г. Стрипського в тісному зв'язку з історією сучасного Закарпаття, з історією народної мови та її говорів, належним чином оцінити її в контексті україністики, зокрема українського мовознавства загалом.

ЛІТЕРАТУРА

- Ажнюк 2013 – Ажнюк Б. Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / ред. Г. Скрипник. Київ, 2013. С. 695–747.
- Барань 2018 – Барань Є. Шандор Бонкало – дослідник української мови, діалектології та літератури. *Studia Slavica*. 63/1. 2018. С. 9–18.
- Белей 2013 – Белей Л. Неорусинство як контрдискурс українства. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / ред. Г. Скрипник. Київ, 2013. С. 126–136.

³² Раніше писав про те, що найпекучішою потребою вважає «позбирати усі домородні русько-українські слова просто из уст народа, и як би уложити из них повний словарь нашої народної мови» [Стрипський 1919: 19].

³³ Однак були критичні зауваження, зокрема про те, що Г. Стрипський привозив до Львова і продавав цінні пам'ятки, серед них і рукописні XVI–XVIII ст. Як доказ зберігся лист, у якому він пропонує директорові бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка два рукописні томи XVII ст. [Удварі 2007: 44].

³⁴ Один із засновників і перший ректор Ужгородського університету.

³⁵ У біобібліографічному покажчику вміщено перелік літературознавчих та фольклористичних праць Г. Стрипського [Хланта 1995: 676–678].

- Біленький 1907 – Біленький Я. (Стрипський Г.) Старша руська письменность на Угорщинѣ. Унгарь, 1907. 16 с.
- Біленький 1911 – Біленький Я. (Стрипський Г.) Угроруські літописні записки. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1911. Т. 106. Кн. 4. С. 73–82.
- Бірчак 1937 – Бірчак В. *Літературні стремління Підкарпатської Русі*. 2-ге доповнене видання. Ужгород, 1937. 190 с.
- Волошин 1921 – Волошинь А. О письменномъ языкѣ подкарпатскихъ русиновъ. Ужгородъ, 1921. 43 с.
- Галас 1979 – Галас К. Українська топонімія Закарпаття в лінгвістичному аспекті. Ужгород, 1979. 119 с.
- Галас 2007 – Галас Б.К., Галас К.Й. Стрипський Гіядор Миколайович. *Енциклопедія «Українська мова»*. Вид. 3-тє. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 680.
- Галас 2013 – Галас А. Лінгвостилістичні параметри епістолярію Г. Стрипського. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 18. Ужгород, 2013. С. 16–21.
- Галас 2019 – Галас А. Гіядор Стрипський в історії українського мовознавства на Закарпатті. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Вип. 2 [42]. 2019. С. 28–37.
- Держалюк 2012 – Держалюк М. С. Стрипський Гіядор. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. Київ: Наук. думка, 2012. С. 869.
- Добош 1942 – Добош С. Історія подкарпаторуської літератури. Издание Регентского Комиссаріята. 1942. 64 с.
- Лебович 2008 – Лебович В. Угорський часопис «Ukránia» [1916 рік]. М. Moser – A. Zoltán [Hg.], *Eine geteilte Nation in Österreich-Ungarn: Die Ukrainer [Ruthenen, Russinen] im Blickfeld von Wien und Budapest*. (Slavische Sprachgeschichte, Bd. 4). Münster–Hamburg–Berlin–Wien–London: LIT Verlag, 2008. С. 247–266.
- Лелекач 1944 – Лелекач Н. Подкарпатское письменство на початку XX вѣка. Унгарь: Выданыя Подкарпатского Общества Наукъ, 1944. 34 с.
- Магочій 1994 – Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. 296 с.
- Мегела 2014 – Мегела І. «Заповіт» Т. Шевченка угорською мовою. *Шевченковнавчі студії*. Вип. 17. 2014. С. 337–347.
- Мишанич 1993 – Мишанич О. Карпати нас не розлучать. Ужгород: Срібна земля, 1993. 282 с.
- Мишанич 2013 – Мишанич О. Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / ред. Г. Скрипник. Київ, 2013. С. 9–62.
- Огієнко 1925 – Огієнко І. Історія українського друкарства. Т. 1 Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв. Львів, 1925. 418 с.
- Офіцинський 2011 – Офіцинський Р. Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини. Ужгород: Гражда, 2011. 248 с.
- Поп 2006 – Поп Й. Стрипський Гіядор. *Енциклопедія Подкарпатської Русі*. Ужгород, 2006. С. 340–341.

- Рахівський 1919 – Рахівський О. Війми из угорсько-руського письменства XVII–XVIII вв. [Budapest]: Накладом Русько-Країнського Республічного Совѣту, 1919. 24 с.
- Стрипський 1914 – Стрипський Г. З старшої письменности Угорської Руси. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1913 [1914]. Т. 117–118. С. 179–195.
- Стрипський 1919 – Стрипський Г. Читанка для дорослих. Мукачово, 1919. 80 с.
- Стряпко 2015 – Стряпко І. Становлення русофільського та народовецького національно-культурних рухів у Закарпатті. *Poznańskie Studia Slawistyczne*. № 8. 2015. С. 183–198.
- Сугоняк 2013 – Сугоняк В. Ономастичні студії у виданнях Підкарпатського обшества наук. *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства*. Зб. наук. праць. Вип. 18. Ужгород, 2013. С. 67–71.
- Сугоняк 2016 – Сугоняк В. Діалектологічна проблематика у виданнях Підкарпатського обшества наук. *Наукові записки НАУКМА*. Т. 189. Філологічні науки. Мовознавство. 2016. С. 87–91.
- Сугоняк 2016_б – Сугоняк В. Пам'яткознавчі розвідки Г. Стрипського у виданнях Підкарпатського обшества наук. *Студії з філології та журналістики*. Зб. наук. праць. Вип. 4. Ужгород, 2016. С. 177–179.
- Тіхий 1996 – Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови Підкарпатської Русі / перекл. із чеської та післямова Л. Белея, М. Сюська. Ужгород, 1996. 226 с.
- Удвари 2001 – Удвари І. Языковедческая деятельность Гиядора Стрипского. *Acta Universitatis Szegediensis Dissertationes Slavicae*. Sectio Linguistica 25. Szeged, 2001. С. 109–125.
- Удвари 2003 – Удвари І. Відомості про перекладацьку діяльність Гиядора Стрипського. *Materiali V конгресу МАУ*. Мовознавство. Чернівці, 2003. С. 464–470.
- Удвари 2004 – Удвари І. Об отношениях Августина Павела и Гиадора Стрипского. *Studia Slavica Hung*. 49/3–4. 2004. С. 341–352.
- Удвари 2007 – Удвари І. Зберька жерел про студії русинського писемства Ш. Гіадор Стрипський, народописник, бібліограф, языкознаватель, товмач. (*Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 21). Ніредьгаза, 2007. 257 с.
- Фенич 2014 – Фенич В.І. Вправляння з історією по-українськи, або якою не повинна бути історія та історіографія Закарпаття після 1991 року. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Вип. 2 (33), 2014. С. 138–156.
- Хланта 1995 – Хланта І. *Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Біобібліографічний покажчик*. Ужгород: Закарпаття, 1995. 961 с.
- Черничко–Фединець 2014 – Черничко І., Фединець Ч. Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року). Ужгород, 2014. 234 с.
- Чучка 2013 – Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у ХХ столітті: етнолінгвістичний і культурно-історичний аспекти. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / ред. Г. Скрипник. Київ, 2013. С. 212–266.

- Юсип-Якимович 2017 – Юсип-Якимович Ю. Августин Волошин: становлення національно-мовної особистості. *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства*. Зб. наук. праць. Вип. 22. Ужгород, 2017. С. 73–77.
- Ajtay 2002 – Ajtay F. Sztripszky Hador életútja [1875–1946]. *Művelődés*. 3 sz. 2002. P. 28–29.
- Sztripszky 1911 – Dr. Sztripszky H. A hazai rutének legrégebb nyomtatványai. *Kollányi Ferencz, Dr. Gulyás Pál (szerk.). A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának közleménye*. 19. kötet. 1911. P. 117–131 (első közlemény), P. 243–262 (második közlemény).
- Sztripszky 1915 – Dr. Sztripszky H. Ukraina és az unitarizmus. *Keresztény Magvető*. 1915. P. 89–103, 154–166.
- Sztrippai 1918 – Dr. Sztrippai Sz. H. Ukrajna földje és népe. *Vasárnapi Újság*. 7 sz. 65 évf. 1918. P. 100–101.
- Megela 1993 – Megela I. Sztripszky Hador a 19. század végi, 20. század eleji magyar–ukrán kulturális kapcsolatok tükrében. Régi és új peregrináció. *Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon I. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott előadások*. / Békési Imre és más. (szerk.). Budapest-Szeged, 1993. P. 218–225.
- Udvari 1988 – Udvari I. Adatok Sztripszky Hador néprajzi munkásságához. *Erdélyi Gyopár*. VIII. Kolozsvár, 4/1988. P. 9–11.
- Udvari 1992 – Udvari I. Sztripszky Hador. *Világirodalmi lexikon*. 14 kötet. Budapest, 1992. 786 p.
- Udvari 1999_a – Udvari I. Adatok Sztripszky Hador néprajzi munkásságához. *Madarak voltunk... Kárpátaljai néprajzi írások* / szerk. P. Punykó Mária. Budapest–Beregszász, 1999. P. 59–79.
- Udvari 1999_b – Udvari I. Sztripszky Hador névtani munkássága. *Magyar Nyelv*. 95/4 (1999). P. 412–418.
- Udvari 1999_c – Udvari I. Adatok Sztripszky Hador műfordítói munkásságához. *Könyv és könyvtár*. XXI. Debrecen, 1999. P. 105–151.
- Udvari 2000 – Udvari I. Volodimir Hnatyuk. Dokumenti i materiali / szerk. O. Kupcsinszkij. Lviv, 1998. 466 p. *Ethnographia* 111. évf. (2000). P. 299–301.
- Ukránia 1916 – Ukránia. *Ukrán–magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje*. 1–20 szám. Budapest, 1916. 300 p.

Тетяна Бобер

*Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
Черкаси*

НАЗВИ ЖІНОЧОГО ПОЯСНОГО ОДЯГУ В СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Names of female waist garment in the Middle Dnipro microdialects

Abstract. The author examines the state of studying dialectal vocabulary in Ukrainian linguistics by analysing academic literature, lexicographic works, collections of dialectal texts. The author's field records have revealed the vocabulary of clothing, footwear and accessories in the speech of the Middle Dnipro microdialects, the specific features of the repertoire of lexical units, dynamic processes in the lexicosemantic group of female waist clothing.

The analysis of the sources makes it possible to conclude that there is no detailed study of the structure, nomination principles, spatial variation of the lexicosemantic group of vocabulary on the designation of female waist clothing in the Middle Dnipro microdialects. The results of the study testify to the partial preservation of the main names of female waist clothing for more than 150 years as well as, at the same time, show the decrease in the amount of knowledge about the traditional clothing of Middle Dnipro residents and the partial or complete loss of some lexemes.

Keywords: names of clothing, footwear and accessories, names of female waist clothing, Middle Dnipro dialect, active and passive vocabulary, differential feature.

Народне мовлення – невичерпне джерело знань про особливості матеріальної та духовної культури етносу. Системний принцип вивчення діалектного мовлення представлено у працях П. Гриценка, Г. Аркушина, К. Глуховцевої, І. Гороф'янюк, Г. Гримашевич, Г. Мартинової, Т. Щербини та інших дослідників. Найбільш чутливою до змін є діалектна лексика, що детермінує трансформацію її структури й семантики. Словниковий склад середньонаддніпрянських та суміжних із ними говірок від середини ХХ ст. представлено в дослідженнях В. Ваценка [Ващенко 1960], Ф. Непийводи [Непийвода 1961], А. Очеретного [Очеретний 1957], Г. Мартинової [Мартинова 2000], Т. Щербини [Щербина 2003], Н. Жуган [Жуган 2019].

Тематична група назв одягу, взуття та прикрас завжди привертала увагу дослідників. Давні назви цієї групи зберігають закодовану інформацію про матеріальне й духовне життя народу. Зазначену тематичну групу лексики в середньонаддніпрянських говірках південно-східного наріччя менш вивчено на тлі інших діалектів української мови. Жіночим поясним одягом в етнографічному аспекті цікавилися П. Чубинський, Хв. Вовк, Г. Маслова, О. Воропай, Т. Ніколаєва, Г. Стельмашук, К. Матейко. Мовознавці досліджували цю тематичну групу лексики на діахронному (Г. Войтів, Г. Миронова) та синхронному (Ф. Бабій, Л. Пономар, Н. Пашкова, Г. Гримашевич, Т. Щербина) рівнях. Брак повного системного та просторового аналізу тематичної групи назв одягу, взуття та прикрас у середньонаддніпрянських говірках і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета пропонованої розвідки – репрезентувати назви жіночого поясного одягу в середньонаддніпрянських говірках на кількох хронологічних зрізах, з'ясувати особливості їх словотворення, визначити мотиви номінації. Матеріалом дослідження слугували польові записи від говірконосців у Черкаській, Київській, Полтавській областях на підставі розширеного питальника Й. Дзензелівського, а також матеріали словників, діалектні тексти.

Аналіз наукової літератури дає підстави виокремити три основні періоди у вивченні жіночого поясного одягу: II половина ХІХ ст. – I половина ХХ ст.; II половина ХХ ст.; початок ХХІ ст. Дослідники вирізняють жіночий поясний одяг за диференційними ознаками (ДО) «стать», «місце розташування на тілі» (жіночий стеговий одяг, одяг нижньої частини тіла).

Про давні назви жіночого поясного одягу в середньонаддніпрянських говірках дізнаємося переважно з етнографічної літератури, із лексикографічних джерел та з діалектних текстів. П. Чубинський в етнографічній праці II половини ХІХ ст. так описує одяг жителів Середньої Наддніпрянщини: поверх сорочки одягали «запаски, платки, спідниці, пандираки»; поверх запаски спереду – «попередницю», зав'язували стан «широкимъ красным шерстянымъ поясом», кінці якого звисали позаду. Жіночий стег-

новий (поясний одяг) у II пол. XIX – на поч. XX ст. поділяли на незшитий – *запаска*, *дерга*, частково зшитий – *плахта*, *горботка*, зшитий – *андарак*, *літник*, *димка*, *фартух*, *шорц*. У Словнику полтавських говорів В. Ващенко (1960) назви жіночого поясного одягу та його елементів номіновано: *дер'га* (*джер'га*) ‘груба, без прикрас запаска, плахта’, *літн'ачка* ‘легка, літня спідниця’, *оп'равка* ‘виплетений з вовни жіночий пояс’, *роз'пірка* – ‘розріз у спідниці, застібка’ (інше значення – ‘розірвана сорочка’). Про різновиди жіночого поясного одягу в середньонаддніпрянських говірках довідуємося з діалектних текстів Середньої Наддніпрянщини, які записала Г. Мартинова від інформантів, які народилися на початку XX ст., а також із власних польових записів із понад 40 середньонаддніпрянських говірок (інформанти 30-х – 40-х рр. народження XX ст.).

Серед найдавніших і найпоширеніших назв жіночого поясного одягу, відомих у більшості українських говорів, – *запаска* і *плахта*. Обидві зафіксовано в пам'ятках XVI–XVII ст. [СУМ¹⁶⁻¹⁷: 131; Войтів 1995]. *Запаска* – ‘жіночий одяг у вигляді шматка тканини певного розміру (перев. вовняної), що використовується замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки’ [СУМ 3: 247]. Етнограф Т. Ніколаєва ґрунтовно проаналізувала поясний одяг Середньої Наддніпрянщини та описала два різновиди запасок (у свято – *плахта*): літник із попередницею із саморобної тканини, пізніше – *крамна* спідниця з *фартухом*, які пов'язували поясом [Ніколаєва 1996: 110].

Запаски носили у жнива, до праці. У XX ст. цей різновид жіночого поясного одягу вийшов з ужитку, тому лексему *запаска* (Дн, Пщ, Гр) фіксуємо тільки в кількох сучасних говірках у мовців старшого віку. Часто інформацію про реалію говірконосії подають описово, характеризуючи її за кроєм, матеріалом, кольором, особливостями носіння чи виготовлення: *запаска п'їдти'кайец'а* (Дн), *не'зшите / а об'мотувалис'а* (Кнт); *із ширс'т'анойі ма'тер'їїі* (Млн); *запаскойу обгор'талис'а / йїх т'кали'дома на вирс'татах // запаска т'калас'а квад'ратиками / чорним / чир'воним / син'ім* (Гр). У мовленні діалектоносіїв, які народилися на початку XXI ст., лексема *запаска* повністю втрачає свою семантику, оскільки інформанти вживають її зі значенням ‘пояс’ (Зл), ‘заначка’ (См, Зл), ‘запасне колесо в машині’ (Зл).

Давня лексема *плахта* ‘жіночий одяг типу спідниці, зроблений із двох зшитих до половини полотниць переважно вовняної картатої тканини’ [СУМ 6: 571] у середньонаддніпрянських говірках ще добре збережена в пам'яті діалектоносіїв (Лк, Гл, Дн, Бг, Кн, Кр, Гр, Яс). Про популярність *плахти* у II половині XIX ст. свідчить значна кількість її назв, утворених за різними мотиваційними ознаками: «шерстяные плахты бывают... крыжева, хрещата, грушова, рогатка, синятка, сливянка рожевого цвіту,

закладчина» [Чубинський 1877: 428]. Наприклад, назва *п'лахта чер'чата* утворена від слів *черв'чатъ* – *черв'ь* «черв'як, з якого добували червону фарбу». За допомогою суфікса *-к-* утворені нові двокомпонентні конструкції – *п'лахта чер'чатка*, *п'лахта си'н'атка* (пряжа синього кольору – *синята*; *червчатий* – із черцю – тканини червоного кольору) [Войтів 1995: 12]. В сучасних середньонаддніпрянських говірках плахти часто диференціюють за кольором (*зелена п'лахта* (Яс), *чир'вона п'лахта* (Бг)); назвою малюнка (*п'лахта кубиками* (Лк, Гл, Дн), *п'лахта у кубики* (Гл), *п'лахта р'аба* (Бг)). Із часом слово *п'лахта* набуло додаткового значення: ‘картата декоративна тканина’ – *п'лахта з кар'тасного* (Кн). У XIX–XX ст. реалія вийшла з ужитку, плахта і запаска були витіснені ситцевими «спідницями» [Чубинський 1877: 428]. Відзначмо, що назва *п'лахта* на різних хронологічних зрізах зберігала семантику ‘святковий одяг’. П. Чубинський описує плахту як жіночий одяг, який удвічі більший за запаску, дорожчий за неї, її носять тільки на свято. Натомість сучасні інформанти старшого віку *п'лахту* асоціюють із концертним убранням: *дл'а тих / хто у хор'і* (Лк, Гл, Дн), *св'аткова сп'ідниц'а* (Гр), молодше покоління діалектоносіїв уживає зі значеннями: ‘одяг, у якому виступають артисти на сцені’ – *п'лахта / це час'тина кос'т'ума* (ПХ); ширше – ‘жіночий національний одяг’ – *нац'іонал'ний 'од'аг укра'їни* (ПХ), *йупка 'нижч'е кол'ін в укра'їнс'кому с'тил'і* (Кв). У мовленні молоді відзначаємо інші значення лексеми *п'лахта*: ‘хустина’ (ШБ), ‘поміст, на якому страчують людей’ (НД) (сплутують із *плаха*).

Спідниця – найдавніший зшитий жіночий поясний одяг. Значення ‘жіночий поясний одяг’ найчастіше реалізує назва *сп'ідниц'а* (Пщ, Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Лк, Мл, МК, Ан, Іс, Кр, Кнт, Ір, Дб, Ів, Гр, Пр, Вг, Грб, Стб, Яс, Др), а також її фонетичні та словотвірні варіанти *спод'ниц'а* (Кн, Дв, Дм, Тш), *сп'іднич'ка* (Гл, Ів, Вг), *спод'нич'ка* (Дв) та найпоширеніші номени *сп'ідниц'а*, *йубка* (*йупка*) (Гл, Бг, Млн, Ір, Дб, Ст, Гр, Пр, Ів, Вг). У деяких говірках номен *йупка* у мовленні старшого покоління зафіксовано також зі значенням ‘верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки’ (перев. з рукавами) (Бг, Ан, Кн, Дв, Дмн).

Назви спідниці в середньонаддніпрянських говірках диференційовані за кроєм, способом виготовлення, декоруванням, матеріалом, кольором та соціальним статусом мовців.

Відповідно до крою цей вид поясного одягу ареально та лексично диференційований: значення ‘широка спідниця, у поясі зібрана дрібними складками’ реалізують складені словосполучення: *сп'ідниц'а р'ас'на* (Пд, Дн, Гл, Дм, Бг, Мл, Кн, Дв, Дмн, Тш, Гр), *сп'ідниц'а р'ас'нен'ка* (Дв), *сп'ідниц'а ши'рока* (Гл, Дм, Бг, Лк, Ан, Гр, Пр, Др, Дмн, Ст), спорадично вживають найменування: *сп'ідниц'а 'в'іл'на* (Пд), *сп'ідниц'а з'ложина*

(Стб), *сп'ідниця а сшита на пояску* (Дн, Дмн, Дб), *сп'ідниця а до пояска* (Бг), *сп'ідниця а до ризинки* (Бг), *сп'ідниця а на мотузку* (Пд), *сп'ідниця а на шнурку* (Стб), *сп'ідниця а у зборку* (Дмн), *сп'ідниця а на зборку* (Гр), *сп'ідниця а при собрана* (Дн), *сп'ідниця а тит'анка* (Бг, Пщ), *сп'ідниця а кл'ош* (Бг, Пщ), *сп'ідниця а кл'ошцим* (Бг), *сп'ідниця а сонцекл'ош* (Млн), *сп'ідниця а розкл'ошона* (Ір), *сп'ідниця а у складку* (Бг, Ст), *сп'ідниця а у складоч ку* (Дн), *сп'ідниця а в склатку* (Дн), *сп'ідниця а багато складками* (Стб), *сп'ідниця а хвалдами* (Ір, Стб), *сп'ідниця а пл'ис'іровка* (Млн, Дб, Грб), *сп'ідниця а пл'ис'іровоч ка* (Пщ), *сп'ідниця а гофре* (Млн). Відантропонімна назва *сп'ідниця а тит'анка* (Бг, Пщ) позначає спідницю в дуже дрібні складки. Широка спідниця в жіночому гардеробі не втрачає актуальності серед молоді й у наш час, фіксуємо такі її назви: *йупка сонце* (Фр, Кв), *йупка полу'сонце* (Фр, Кв), *йупка сонеч ко* (Фр, Кв), *йупка сонцекл'ош* (Св), *пишна йупка* (Зл), *йупка тра'пеційа* (Св).

Ширина спідниці залежала від кількості полотниць тканини, із яких її виготовляли. У більшості досліджуваних говірок полотнище, шматок тканини для пошиття спідниці має назву *п'ілка* (Дн, Лк, Мл, Дв), *п'ілоч ка* (Вг), *кусок* (Бг, Гл), *клинок* (Бг, Ір): *оце ж йак іди'мо на с'вайбу / над'івайим со'роч ку / вишиту / кер'сет / сп'ідниця а у п'ят' п'ілок / така р'ас'на* [ГЗП: 919]. Залежно від кількості клинів чи полотниць спідниця мала назви: *сп'ідниця а вос'мик'лінка* (Пд, Пр), *сп'ідниця а шис'тик'лінка* (Пд, Млн, Дб, Ір, Ів, Стб), *сп'ідниця а чо'тирик'лінка* (Дв, Дб, Стб, Грб), *сп'ідниця а у чо'тири кли'ноч ки* (Дб), *сп'ідниця а д'вох'лінка* (Дв, Грб), *сп'ідниця а у п'ят' п'ілок* (Дн), *сп'ідниця а у чо'тири п'ілки* (Мл), *сп'ідниця а у три п'ілки* (Пщ, Дн, Бг, Лк, Мл), *сп'ідниця а у дв'і п'ілоч ки* (Вг), *сп'ідниця а у три кус'ки* (Бг). Значення 'вузька спідниця' реалізоване назвами: *сп'ідниця а пр'ама* (Бг), *сп'ідниця а ву'зен ка* (Ст), *зас'тебнута на п'увиц'у* (Дб), *р'ів'нен ка сп'ідниця а* (Кз), *йупка каран'даш* (Зл, Св, Кв), *йупка воб'т'ажку* (Св). На різноманітність номінацій різновидів жіночої спідниці впливає спосіб їх виготовлення. Із занепадом ткацького ремесла до пасивного словника перейшли назви: *сп'ідниця а т'кана* (Вг), *сп'ідниця а крашина* (Пд), *сп'ідниця а пок'рашина у бузи'ну* (Дн, Пд, Ір, Вг), *сп'ідниця а крашина у ко'р'і* (Дмн). Ще на початку ХХ ст. переважав полотняний одяг. Полотно ткали, вибілювали, фарбували у природних барвниках: у дубовій корі, у бузині тощо. Інформацію про назви жіночого поясного одягу першої половини ХХ ст. збережено в діалектних записах із Черкащини та Західної Полтавщини. Від інформаторів, які народилися на початку століття та ще носили полотняний одяг, Г. Мартинова зафіксувала: *полот'н'ан'і були сп'ідниц'і / бо ра'н'іше ж ни так йак с'іч'ас* [ГЗП: 604], *ото б'ілат' було полот'но / а з того полот'на сп'ідницю ши'йши / і п'ідш'таники* [Ibid.: 788], *було полот'н'ану сп'ідниця у по'шийт' /*

бузи|нойу пок|рас'ат' [Ibid.: 920]. Згодом з'явилися такі тканини, як репс, ситець, байка. Отже, для номінації елементів одягу, зокрема назв спідниці, релевантною є ДО 'матеріал виготовлення'. У сучасних досліджуваних говірках найбільш поширена назва *сп'ідниці'а полот'на* (Пд, Дн, Гл, Дм, Лк, Кр, Дмн), а також: *сп'ідниці'а з полот'на* (Гр), *сп'ідниці'а |рип-сова* (Дн), *сп'ідниці'а |байкова* (Дн), *сп'ідниці'а |сиц:ева* (Лк), *сп'ідниці'а |ширс'т'ана* (Кн), *сп'ідниці'а |шорс'т'ана* (Ан), *сп'ідниці'а із |шерс'т'і* (Бг), *сп'ідниці'а |прос'тен'ка* (Ів), *сп'ідниці'а |віл'ветова* (Др), *сп'ідниці'а |п'л'ушева* (Др), *сп'ідниці'а |шов'кова* (Дн, Мл, Грб), *сп'ідниці'а |саржова* (Дм, Лк), *сп'ідниці'а з |палатки* (Дм). Остання назва маркована часом: за свідченнями інформаторів, у роки Другої світової війни через брак тканини спідниці шили із солдатських палаток [Щербина 2003: 45].

За ДО 'малюнок', 'тон забарвлення' зафіксовано: *сп'ідниці'а |одно|тон:а* (Гр), *сп'ідниці'а |р'а|ба* (Бг), *сп'ідниці'а |в |к'в'і|тах* (Гр), *сп'ідниці'а |кв'іч':аста* (Дм), *сп'ідниці'а з |к'в'і|точ'ками* (Дн), *сп'ідниці'а |картата* (Дн), *сп'ідниці'а |квадратиками* (Дн), *сп'ідниці'а у |к'л'еточ'ку* (Дм, Дб), *сп'ідниці'а у |кубики* (Гл), *сп'ідниці'а |шот|ланка* (Дн). За іншими ДО в середньонадніпрянських говірках виявлено назви: за призначенням – *сп'ідниці'а |празни|кова* (Кнт), *сп'ідниці'а |празни|ч'на* (Пд, Дн), *сп'ідниці'а |св'ат|кова* (Гр), *сп'ідниці'а |на |вих'ід|ний* (Дн), *сп'ідниці'а |будена* (Пд), *сп'ідниці'а |ро|боч'а* (Гр), *сп'ідниці'а |на |ро|боту* (Дн); за часом використання : *сп'ідниці'а |старин:а* (Кнт), *сп'ідниці'а |старо|вин:а* (Стб), за довжиною – *сп'ідниці'а |довга* (Лк, Ан, Кр), *сп'ідниці'а |дов'ген'ка* (Дн), *сп'ідниці'а |на |сиредн'у |литку* (Дн), за способом носіння та призначенням: *сп'ідниці'а |сп'ідн'а* (Гр), *|нижн'а |сп'ідниці'а* (Гр), *сп'ідниці'а |верхн'а* (Гр), *|під'йупник* (Дн, Крб).

Декорування спідниці нашитими до подолу стрічками передають назви: *сп'ідниці'а |перек|ладена |п'лисом* (Кнт), *сп'ідниці'а |до |ши|рокої |лиштви* (Кнт), *сп'ідниці'а |до |ву|зен'кої |лиштви* (Кнт). Лексема *лиштви* 'вишивка у вигляді прямої гладі', 'обшивка одягу (звичайно його нижньої частини)' у мовленні молодшого покоління втрачає ці значення, набуваючи нового – 'листя з дерев'.

Окрему мікрогрупу утворюють репрезентанти значення 'фартух, жіночий одяг у вигляді шматка тканини із зав'язками, який одягають спереду на сукню чи спідницю': *квар'тух* (Пщ, Пд, Гл, Бг, Лк, Мл, МК, Дмн, Ір, Яс), *хвар'тух* (Дн, Кнт, Пр, Стб, Вг), *хварту'шок* (Стб), *пиредник* (Дн). Повсякденні фартухи виготовляли із тканини темного кольору; святкові шили з білого полотна, оздоблюючи вишивкою. У деяких середньонадніпрянських говірках на номінацію фартуха вплинула ДО «крій». Значення 'фартух, жіночий одяг у вигляді шматка тканини із зав'язками, який одягають спереду на сукню чи спідницю (від пояса до колін)' реалізовано

назвами: *хвар'тух зав'язаний* ¹з:аду (Стб, Вг), *хвар'тух до кол'ін* (Вг), *хвар'тух з дво'ма кар'манч'иками* (Вг), *хвар'тух без наг'рудника* (Стб). ДО 'узор' – *хвар'тух у кл'еточ'ку* (Стб), *хвар'тух цв'іточ'ками* (Вг); 'матеріал виготовлення' = *квар'тух |сиц:евий* (Лк), *квар'тух полот'н'аний* (Пд), *квар'тух з полот'на* (МК), *хвар'тух з кал'ін'кору* (Дн), *хвар'тух холс'товий* (Дн). На позначення буденного одягу спорадично зафіксовано словосполучення *квар'тух з д'раного* (Гл).

Для підперізування жіночого одягу в давнину використовували крайку – 'жіночий пояс із грубої (перев. вовняної) кольорової пряжі' [СУМ 4: 321]. В обстежених говірках засвідчено назви: *к'райка* (Кн, Дв), *ок'райка* (Дн, Бг, Пщ, Лк, Гр). У більшості говірок лексема *к'райка* – у пасивному фонді діалектоносіїв. Здебільшого мовці подають значення через описові конструкції: *на'в'ерно |пояс* (Гр); *ок'райка |виплетене йак |пояс |ш'е й |бу'бонч'ики* (Дн); *бу'ли в ба'б'ів та'к'і |л'енточ'ки |шири'на йак о'це до'лон'а |то йак до |церкви йдут' |то п'ід'йазу'їуц':а* (Ст); *п'ідв'язу'їут' с'тину* (Стб). За способом виготовлення зафіксовано назву – *ок'райка |виткана* (Дн), за кольором – *ок'райка ч'ир'вона* (Гр), *ок'райка кол'о'рова* (Дн), за оздобленням – *в'с'ак'і у'зори на н'ій* (Дн), *ок'райка з у'зорами* (Гр), *на кра'їу |китиц'і* (Дн), *ок'райка з |китиц'ами* (Гр), за матеріалом виготовлення – *ок'райка з ни'ток* (Бг). Методом анкетування виявляємо розширення семантичної структури лексеми (у мовленні молоді).

Дослідження засвідченого в середньонадніпрянських говірках матеріалу на різних хронологічних зрізах і від представників різних вікових категорій дає змогу зробити висновок про часткове збереження основного репертуару найменувань жіночого поясного одягу упродовж більш ніж півтора століття, водночас засвідчує часткову чи повну втрату деяких реалій та їх назв. У говірках представлено широкий репертуар назв жіночого поясного одягу за різними диференційними ознаками, зокрема за матеріалом виготовлення, за способом виготовлення, за декоруванням спідниці. У зв'язку зі зміною одягу значна частина назв уже перейшла в пасивний словник мовців старшого віку: *за'паска*, *п'лахта*, *к'райка* та ін. У діалектоносіїв середнього та молодшого покоління обсяг знань про традиційний одяг середньонадніпрянців незначний або повністю втрачений, про що сигналізує трансформація знань про ці реалії. У перспективі необхідно розширити репертуар досліджуваної лексики, визначити принципи її номінації та зміни в мотивації, а також – особливості просторового варіювання лексем.

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Черкаської області

Бг – Богуславець Золотоніського р-ну
Гл – Гельмязів Золотоніського р-ну
Дн – Деньги Золотоніського р-ну
Дм – Домантове Золотоніського р-ну
Лк – Лукашівка Золотоніського р-ну
Мл – Маліївка Золотоніського р-ну
Пд – Підставки Золотоніського р-ну
Пщ – Піщана Золотоніського р-ну
НД – Нова Дмитрівка Золотоніського р-ну
Вх – Вільхи Золотоніського р-ну
Сф – Софіївка Золотоніського р-ну
Прв – Привітне Золотоніського р-ну
Зл – Золотоноша Золотоніського р-ну
Кнв – Канів Канівського р-ну
МК – Малі Канівці Чорнобаївського р-ну
Млн – Мельники Чорнобаївського р-ну
Кр – Крутьки Чорнобаївського р-ну
Іс – Іскрене Шполянського р-ну
Кн – Кононівка Драбівського р-ну
Кнт – Кантакузівка Драбівського р-ну
Дб – Дубіївка Черкаського р-ну
Ір – Ірдинь Черкаського р-ну
Ст – Степанки Черкаського р-ну
Яс – Яснозір'я Черкаського р-ну
Св – Свидівок Черкаського р-ну
ЧС – Червона Слобода Черкаського р-ну
Стб – Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну
Вг – Виграїв Корсунь-Шевченківського р-ну
Грб – Гарбузин Корсунь-Шевченківського р-ну
Др – Драбівка Корсунь-Шевченківського р-ну

Кіровоградської області

Ан – хутір Антонівка село Триліси Олександрівського р-ну

Київської області

Дв – Дівички Переяслав-Хмельницького р-ну
Дм – Дем'янці Переяслав-Хмельницького р-ну
Тш – Ташань Переяслав-Хмельницького р-ну
Кв – Ковалівка Переяслав-Хмельницького р-ну.

Полтавської області

Гр – Гриньки Глобинського р-ну
Пр – Пронозівка Глобинського р-ну
Ів – Іванівка Семенівського р-ну.

ДЖЕРЕЛА

- Ващенко 1960 – Ващенко В.С. Словник полтавських говорів. Харків: Вид-во ХДІ ім. О.М. Горького, 1960. Вип. 1. 107 с.
- ГЗП – Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів / упор. Г.І. Мартинова. Черкаси, 2012. 329 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Вип. 10 / відп. ред. Д. Гринчишин. Львів, 2003.
- Чубинский 1877 – Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: у 7 т. Т. 7. Вип. 2 / собрал П.П. Чубинский. Санкт-Петербург, 1877.

ЛІТЕРАТУРА

- Войтів 1995 – Войтів Г.В. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02. Львів, 1995. 24 с.
- Гримашевич 2004 – Гримашевич Г.І. Номінація жіночого поясного одягу в говірках середнього Полісся. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2004. № 19. С. 235–237.
- Жуган 2019 – Жуган Н.А. Лексика ткацтва в середньонадніпрянських говірках: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Черкаси, 2019. 20 с.
- Непийвода 1961 – Непийвода Ф.А. Из спостережень над сільськогосподарською лексикою в говірках Черкащини. *Праці X Республіканської діалектологічної наради*. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 90–94.
- Ніколаєва 1996 – Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. Київ, 1996. 173 с.
- Мартинова 2000 – Мартинова Г.І. Лінгвістична географія Правобережної Черкащини. Черкаси, 2000.
- Очеретний 1957 – Очеретний А.Д. Говірки Уманського району Черкаської області: дис. ... канд. філол. наук / Київський державний педагогічний інститут імені О.М. Горького. Київ, 1957. 252 с.
- Щербина 2003 – Щербина Т.В. Середньонадніпрянсько-степове діалектне порубіжжя: у світлі ізоглос: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національна академія наук України. Київ, 2003. 534 с.

Наталія Вербич

*Інститут української мови НАН України,
Київ*

«МАТЕРІАЛИ ДО СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРОК ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ» М.А. ГРИЦАКА ЯК ВИЯВ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

*“Materialy do Slovnyka ukrayinskykh hovirok Zakarpatskoyi
oblasti” by M.A. Hrytsak as a manifestation of national culture*

Abstract. The author characterizes the approaches to the compilation of this dictionary and emphasizes the innovative essence of the dictionary in presenting vocabulary which has not lost its relevance since the first edition. The richness of the dictionary lies not only in its register, but also in its illustrative material, namely, the form of its presentation. This book is not only a traditional dialectal dictionary with all its attributes, but a true encyclopedia of Transcarpathia. The inquisitive reader and researcher will find information about linguistic as well as ethnographic, cultural, ritual, features of the Transcarpathians' life.

Keywords: “The Materials for the Dictionary of the Ukrainian Dialects of the Transcarpathian Region”, M. Hrytsak, dictionary entry, illustrative material.

2017 року побачило світ нове видання – перший випуск «Матеріалів до Словника українських говірок Закарпатської області» М. Грицака. Історія задуму та його реалізація добре відомі діалектологам: більш ніж півстоліття тому Микола Андрійович уже мав солідну картотеку (за окремими відомостями, збирав її ще зі студентських років), на підставі якої уклав низку словників: «Словник ботанічної номенклатури»,

«Латинсько-український словник номенклатури грибів говорів Закарпаття на загальноукраїнському тлі», «Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області», «Назви гідрорельєфу і гідронімія (Назви джерел і стоячих вод)», «Румунські лексичні запозичення в говірці с. Росішка Рахівського району Закарпатської області», «Латинсько-український словник медичної номенклатури», «Назви метеорології українських говорів Закарпаття», «Лексика, пов'язана з житлом» [детально див.: Грицак 2017: 19]. Найграндіознішим наміром була публікація багатотомного повного словника одного з найархаїчніших діалектів України – закарпатського. Микола Андрійович на конференціях, семінарах, у своїх працях детально описав особливості та структуру словникової статті, можливості залучення ілюстративного матеріалу тощо.

Самому авторові, на жаль, з об'єктивних і суб'єктивних причин не вдалося реалізувати цього проекту. Однак в останні роки відділ діалектології Інституту української мови НАН України, у фондах якого зберігають картотеку, інтенсифікував роботу над оприлюдненням матеріалів. Безпосереднім результатом цього став вихід першого випуску словника [Ibid.] та підготовка інших.

Зауважмо, що це видання – не просто традиційний діалектний словник, а справжня енциклопедія Закарпаття. Тут дослідник і допитливий читач знайдуть відомості про мовні (фонетичні, граматичні, синтаксичні та, звичайно, лексичні риси закарпатських говірок у всій їх розмаїтості), а також про побутові, культурні, обрядові, звичаєві особливості життя закарпатців, про духовний світ горян. Словник, за словами Н. Хобзей, є втіленням «традиційної народної культури крізь призму слова» [Хобзей 2008: 14]. Це унікальне видання, над яким автор працював понад 50 років, мало вміщувати близько 250–300 тис. словникових статей із прикладами з-понад 400 населених пунктів (для порівняння нагадаймо, що академічний одинадцятитомний «Словник української мови» охоплює 134 тис. слів).

Багатство словника визначає не лише його реєстр, а й ілюстративний матеріал, а саме – форма його представлення. Микола Грицак був одним із перших, хто запропонував новий підхід до пояснення реєстрових слів, який нині активно впроваджують у слов'янській, зокрема й в українській, діалектній лексикографії. Ідеться не про однослівний відповідник реєстрового слова або – у поодиноких випадках – невелику описову конструкцію-речення, а про широкий контекст-пояснення, який допомагає читачеві (не лише представникові конкретної говірки) якнайточніше уявити реалії, предмети, дії.

Першою цей принцип тлумачення відтворила група співробітників Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України під керів-

ництвом Н. Хобзей, опублікувавши книгу М. Грицака «Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах)» (Львів, 2008). Видання започаткувало нову традицію оформлення словникової статті: від слова, словосполуки, речення до мінітекстів або й розгорнутих текстів для тлумачення реєстрової лексеми. Цю ідею львівські діалектологи активно впроваджують і до сьогодні вже у своїх словниках, зокрема в «Лексиконі львівському: поважно і на жарт» [ЛЛ 2019] та в «Гуцульських світах. Лексикон» [ГС 2013].

Ще в середині ХХ ст. М. Грицак запропонував для пояснення діалектних слів або ж в ілюстраціях використовувати широкі контексти. Цей підхід укладач назвав «еквівалентно-тлумачним способом розкриття семантики», наголошуючи, що «цей спосіб застосовується тоді, коли семантика діалектних слів не повністю збігається з літературним відповідником або коли є сумнів щодо цього збігу» [Грицак 1971: 377].

Найчастіше таким способом укладач послуговується, пояснюючи лексеми, пов'язані із традиційними промислами закарпатців – із лісо-сплавною справою, вівчарством, рибальством тощо.

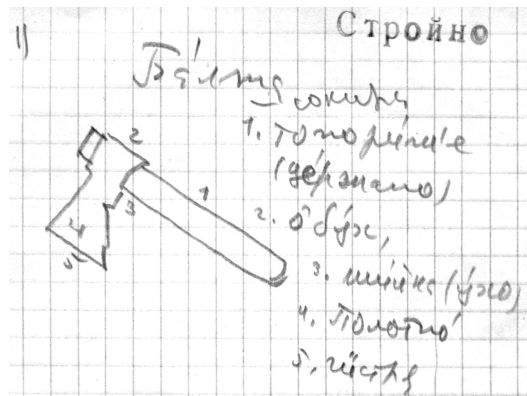
Особливо важливими, на думку Миколи Андрійовича, є знання про лісосплавну лексику, адже слова цієї ЛСГ виходили з активного вжитку. У картотечі М. Грицака ці назви ґрунтовно описано, а приклади-тексти є найкращою ілюстрацією для тлумачення слова: **валóви** 'дерев'яний жолоб завдовжки від кількох десятків метрів до кількох кілометрів, яким сплавають деревину': *Звóром за дрíви кладúт валóви, на такíм місци, де ÿе дóста водí; де з дошчóк, а де з бóків відóбл'уý; Валóви сùт трóйáкі: дóвбáні, з двох дóшчок, та́й ис трóх. Валóви с'а рóбл'а за водов, ÿакá водá за велíка. Аш водá велíка, та сподакí 22 цéнти. А ÿак водá малá та с'а чíнит на 15 цéнтів. Їакíй заширóкий, такíй заглóбóкий валíв. Аш ÿче май малá, та с'а збивáйе з двох дóшчок, а всередíну с'а кладé такíй клин мíсто сподакá. Пос'л'íдний валíв закóплут у зéмн'у, та зберúт ус'у вóду у валíв. Валóви всí побíті (пíд плавáчку); Валоварí кладúт валóви. Плавáчка ÿде дов рíкí валóвами, а вíт:áк рíкóв. На валíв мýсай давáти дрíва лиш уночí, бо в днíну берúт на машинку (Рс¹); **вáлíня** 'назва дії, коли плотогони на березі річки рубають підпори під колодами, спускають їх у річку і там роблять плоти': *Пéришій раз прíйде зачáток вáл'íн'у. Закладáйут пíл'гí у вóду прóтів свóго варстáту. Залóж'и пíл'гí в вóду. Потóму пíт:íна́йут шпрайцí (жáндари). Пíт':ив жандáра курмáниш, и тогдí завалíт мíглу у вóду (ЧТ).**

Окрім «еквівалентно-тлумачного способу розкриття семантики», М. Грицак пропонував для слів, що означають предмети матеріальної куль-

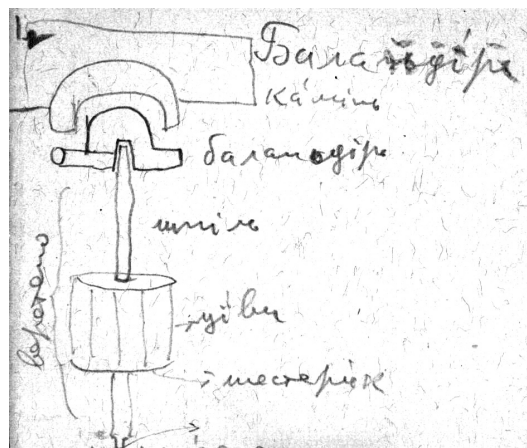
¹ Розшифрування скорочень назв населених пунктів див.: [Грицак 2017: 27–31].

тури або їх складники, додавати малюнки та схеми, без яких правильно пояснити ці лексеми дуже складно. Діалектолог обґрунтовує свою думку таким прикладом: «просте прядильне веретено в різних місцевостях має різну форму, оздоблення і величину, які найточнішим описом не можна так яскраво передати, як фотознімком чи малюнком» [Грицак 1971: 378]. Є картки з дуже різними ілюстраціями – від примітивних замальовок до майже професійних креслень.

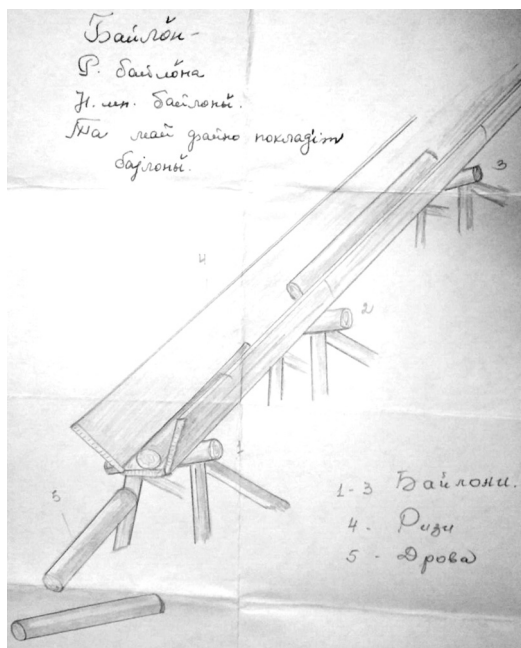
бáлта ‘сокира’.

баланді́ръ ‘залізна насадка, яку накладають на верхній кінець осі млинового веретена, а тоді на нього спускають млиновий камінь, який під час обертання може вільно прилягати до нижнього каменя’. *Баланд’ір* – тот, шо с’а кру́тит у ка́мени на ўсі бо́ки; Деку́ди за́міс’т’ порклі́ць’ і кладу́т’ баланд’ір’. Тотó такé, йак порклі́ць’а, але складáйе с’а з дво́х такі́х порклі́ць’ та мо́же с’а круті́ти на ўсі бо́ки (Рс).

байлѳн 'стовп в основі риз (жолоба для спускання з гір заготовленої деревини)'.

Особливу увагу дослідник зосереджував на поясненні рибальської лексики. Зауважмо, що у словниках південно-західних говорів більшості таких лексем або взагалі не представлено, або ж не зафіксовано відповідної семантики. Наприклад, слово **вал**, окрім відомих значень – ‘вісь млинового колеса’, ‘висока хвиля’, має також значення ‘рибальське знаряддя’, для унаочнення якого М. Грицак використовує такий опис: *Рібу ловити можна палиском і валом. При ц’ому способі використовуют’с’а сѳуп. Бере участ’ 12 чоловік. Рибалки поділ’айут’с’а на дві частини: одна частина робит’ «из» на воді, а друга плете сѳуп. На сѳупі кошик замін’айет’с’а міхом тому, шчо може бути стіл’ки риби, шчо не помістит’с’а в кошик. Величина сѳупа доходить’ до 3-х м, ширина залежит’ від ширини річки. Кінець’ готового валу, на йакому прив’язана мотузка, спускайт’у річку. Рибалки почерзі придержуйут’ вал. Валом перегороджуйут’ річку. Процес ловлі проходить’ так, шчо рибалки поволі спускайт’с’а, придержуйучи вал однійейу рукою, в йакій йе палка, ган’айут’ рибу. Коли вал прийде на из, то уже дал’ше не спускайт’у. Тут ус’у увагу рибалки приділ’айут’, шчоб риба не втікла попід вал і из. Рибалки заган’айут’ рибу у сѳуп, а коли уже дійдут’ до сѳупа, тоді одноразово підход’ат’ до мішка і старайт’с’а йакнайшвидше зав’язати. Від:ал’, йака знаходить’с’а між валом і сѳупом називает’с’а дворѳм. Рибу ловл’ат’ сѳупом і валом тїл’ки влітку, коли гарна погода і чиста вода (Крв); Коли тѳрн’а цвїтѳ, та трѳба пуйтї*

подивітис'а, аж де, та там на тóму міст'і учиніти двур з камін'а, абьї тудьї рьба зайшла. Коли уже там зійде рьба, тогды перегат'ат з обóх бóку вáлом, згóрі тай здóлу, абы рьба ни могла утичі. А утáк пак у двурі ймн'áйт, тко йа мóже: тко рукáми, а тко и сáком (Крв); На ланцú с'а навішайе рйшча на рьбу – отó вал (Блк).

Одне зі значень слова **верéня**, пов'язане з рибальством, визначене як 'сак для вилову риби'. Однак приклад-текст дає повніше уявлення про об'єкт, аніж семантика: *Виріня – конусоподібна, 150 см, довга, натягнута на дерев'яну дугу – каблук, висотою до 1 м плахтина з домотканого полотна. Каблук до полотна прив'язаний сильною мотузкою. До каблука внизу прив'язують вилу; Вирін'оў мож имн'ати рьбу з лабóвом ват' з чайкóў. Рьбу ймн'ати з вирін'ами мóжут і три, і чотьїри рыбарі, бо однь дёржат' вирін'і, а другі жинут' рьбу у вирін'і (Крч).*

Детально також описано лексеми, пов'язані із ткацтвом, оброблянням вовни, будівництвом тощо.

Особливу увагу у словникові зосереджено на назвах, які пов'язані з їжею, напоями, посудом. Для назв посуду обов'язковою є вказівка на форму або призначення: **баклáга** 'дерев'яна округла посудина для молока, ропи', **бербеніця** 'дерев'яна посудина (дїжка) на 25 л, яку використовують переважно для зберігання молока, бринзи тощо', **брóвзянка** 'посудина для соди', **вайтаків** 'посудина для вимірювання зерна (на 10 або 16 кг)', **валячка** 'дерев'яна посудина для формування хліба перед випіканням', **вурдя́льник** 'казан для варіння вурди' тощо. Для тлумачення лексем на позначення страв і напоїв часто важлива констатація не лише різновиду, а й особливостей приготування чи споживання. Якщо цієї інформації немає в дефініції, то вона обов'язкова у прикладах: **бердáлька** 'страва з тіста, звареного в бульйоні': *Розкачуйет'с'а к'істо, йак на лапу, р'іжет'с'а на мален'к'і квадратики, ставит'с'а на бердо і веретеном скручуйет'с'а. Майе вигл'ад, йак кора слимака. Заваруйет'с'а у р'ізний бул'йон (Двд); бáнька 'страва з печеної картоплі': *Бан'кі – кру́мпл'і тичін'і на шпагрййт'і и порізан'і у каріку (Кл).**

М. Грицак був прекрасним знавцем рослинного і тваринного світу Закарпаття (відомо, що до роботи в Ужгородському університеті працював учителем біології). Тому не дивно, що особливу увагу він зосереджував на місцевих назвах тварин та рослин. Обов'язковим атрибутом таких реєстрових статей є зазначені латинські відповідники. Про обізнаність автора з подібними назвами свідчить і те, що на картках часто поряд із реєстровим словом був лише латинський відповідник, відтак укладачам доводилося відшукувати літературні дефініції, орієнтуючись на ці назви.

Одним із реалізованих задумів М. Грицака став словник народних медичних термінів. Окремо відкладені картки з лексемами на позна-

чення хвороб людей і тварин. Причому часто ілюстративний матеріал містить не лише опис хвороби, її проявів, а й способи лікування; наприклад, **бабиці** ‘захворювання, що супроводжується різким болем у животі, проносом і відрижкою’: *Такá бóл’а в череві; Бабиц’і клокітліві, бабиц’і троскітліві! Туй ни кл’окот’ім, туй ни воркот’ім!* (Рс); **болóто** ‘хвороба овець’: *Болóто – то хвороблива вода в шийі, а опісл’а й у цілому тілі тварини. Болóто собі вівц’і напасáют по молод’і морóз’ан’і пáши, по отáвці, вóд’авійут. Колі болóт’ана стріжска, та во́ле наливáйе. Йе такá, шо різженé йі во́ле, йак цебéр, а йе й малé волічко. Кáжут значá вівц’і на во́ле. Пірури й болóто ст’ізáют. Колі дістáли л’іки, та болóто йшло з них вон за два тіжсн’і, замóчували с’а. Берúт р’áски з колонén’, из сімн’а та кладúт у росіл у бóчку та стоійт одін міс’ац’ та рáно даійут вівц’ам від болóта. И сіл’ вїздорóвл’уйе від болóта тай овес, а вóду ни давáти* (Рс); **вертя́чка** ‘хвороба овець’: *Вертя́чка – то паскунна хворота у овець. Черв’як попадає в ніс вівці, якщо вівця цей черв’як не вифиркне з носа, він проникає аж до мозку. Вівця дуріє* (НВр).

Словник закарпатських говірок стане в нагоді й дослідникам традиційних звичаїв, обрядів, розваг. Адже часто укладач не лише фіксує лексему на позначення якоїсь реалії, а й детально описує обрядодії. Одне зі значень дієслова **віти** – ‘плести вінки’. Приклад-текст відтворює обряд плетіння вінків на весіллі, називаючи учасників, предмети-символи, які обов’язково використовують під час обряду, послідовність дій із поясненням значення кожної з них тощо: *Йак принисúт бервінок ид хýжжі, ид мóлòд’і ци молодóго, де мáйе бýти свáд’ба, тогдý начинáють віти вінкы. Свашкы вїут вінкы. Йеднá свáшка стоійт из йеднóго бóку столá, а дрýга из дрýгого та изйáзуйут ниткóв тоты хрéшчыкы, што ййх даійут другі. Вїут вінкы мóлòдбму, мóлòд’і, на курагóв тай на пóвніц’у* (СП); *Грицїха принóсит с комори кóшик з бервінком и кудруцом. Кладé на стіл. Вїшúкуйе йглу й ниткы, чеснóк, мало сóле й живóго срібла, значит воро́жит, шоби ни мáло мóце н’ічó вз’áтис’а до молодих, йат до сóле, чеснику́ й живого срібла ни мáйе мóце вз’áтис’а вс’о. Насипа́йе скл’áнк’и до тáрел’а с’ачéной воді й кропит бервінок, с котрого майуц’:а плести вінкі. Віт:áк приклікуйе двох малых д’итий, шоби вни починали плести, значит воро́жит, шоби молод’і так с’а л’убіли, йат д’ити с’а л’убл’а. Свашкы плетут вінкі з бервінку. Пан’імолодий с свóйїми гóст’ами приходит до пан’імолодой по вінкі. Колі прийдут, то свашки прикладáють ййх дружбáм на крисан’і под прáвого бóку. Вінкі прикладáють пан’імолодому и дружбї на крисані по спрáвого боку, а пан’імолод’і й дрýсці на гóлов звер’х уплет’ін’а.*

Лексемі **баранец** М. Грицак дає таку дефініцію: ‘маленький хлопчик, якого садять на коліна молодой, коли її приводять до молодого; є симво-

лом майбутнього материнства': *Диржи, диржи баранця, аш хочеш мати хлопцю* (Нн).

Зазвичай поодинокі реалії, добре відомі загалу (не лише закарпатцям), витлумачені коротко, до них подано тільки стислу дефініцію, напр., **сліпа баба** 'дитяча гра, піжмурки'. Але деякі лексеми таки потребують детального опису, щоби зрозуміти зміст явища: **балегів** 'чоловіча весняна гра': *Балегіва так с'а йграйут, шо летен'і постайут один за другим та с'а полóул'а за úперіз'ки. Передний майє жердку та хоче біти задного, а задний відскакує* (Рс); **бёмфор** 'чоловіча весняна гра'. Накреслюють на землі пряму лінію. З одного боку паралельним рядом стають хлопці на віддалі 10–15 м, а з другого – тісно біля лінії стає один із м'ячем. Кого попаде м'ячем, той має іти «в комору», тобто до його за лінію, допомагає йому бити м'ячем. Із гурту хлопці теж кидають м'ячем, і хто не поцілить в у тих, що в коморі, і він іде в комору. Останній поцілений кричить: «Вон комора!», і виганяє всіх на попереднє місце. Гра може повторюватися за бажанням: *Гий хлопці'і, ану йд'ім бёмфора!* (Рс).

У «Матеріалах до словника українських говірок Закарпатської області» представлено один із найдавніших жанрів усного мовлення – замовляння, що є усталеними відтворюваними текстовими структурами магічно-практичного призначення. Зокрема, у статті **вогень** до значення 'висип, прищі на обличчі' наведено не лише текст замовляння, а й опис обрядодії: *Воген'май біліше отуді коло рота вімітує на лиці, на бороді, тудá коло рота, коло носа такі рани с'и почіна, так шо застринит, шо адна рана. Мóжемо ба́йати воген', лиш нимá вогн'у, ни бóло би го без д'ітки. Воген' колі с'и відсилáє та с'а кáже: «Вогнику застарéний залішений, йа т'и віба́йує с'е́го тіла, с'е́йї крóвле (йак уже й лине). Він тебе и хоче приймати, своїм тілом году́вати, своїев кровл'ов напо́йувати». То с'и ба́є головн'іми скіпкáми, з дéвйит' дерев по дéвйит' скіпок. «Йак ни майє мóце тотó вóгл'и на пен'піті, кóрін'пустіти, лист розвіти, верш'иком х'итáти, так абі ни мав мóце сес воген' туй с'и йáтрити, ци с'убрідений, ци с'ис світла надивлéний, ци с'флуд'ичий, ци с'медвéd'ичий, ци с'пóт'ичий. Аби с'ни мав мóце, йак тотó вóгл'и ни майє мóце. Абис шчес пропáв, у вітер, у дим т'и пускáйу, Бóжим дóхом т'и здувáйу». Изгасітс'и в горшч'и в вóду там, де такі с'и ба́є та віт:ák би нéсти на так'е низахідне місце, де л'уде ни хóд'и, бо то с'и набирáє. Вісипле с'и, а готóво. Мóже ба́бі шос зна́ют май біліше, а йа ни зна́у; «Вóгн'у, вóгн'у, йа тобі дай'у гнилій, а ти мін'і дай живій», – віт:ák опчérти та ни подивітис'а назад сéбе. Йи шо ба́бі заклинáют так твердо дванац'іт'мá великими пйáтниц'іми, айбо тотó відáв гріх* (КсП).

Словник М. Грицака дає змогу провести цікаві дослідження на матеріалі характерологічної лексики. На тлі дискусій про функціонування парних

іменників і, зокрема, про доцільність творення фемінітивів – іменників жіночого роду на позначення професій, різновидів діяльності – за допомогою суфіксів -к(а), -иц(я), -ин(я), -их(а), -ш(а), та ін. (на зразок: *політикеса, протагоністка, шефиня, членкиня, завгоспица, докториця, академиця, професориха*), варто не лише орієнтуватися на літературну мову, її потенційні словотвірні властивості й теоретичні міркування про потребу й можливість творення таких назв, а й простежити наявність / відсутність відповідних тенденцій у діалектному мовленні.

Спостережено, що в закарпатських говірках послідовно функціують парні іменники чоловічого і жіночого роду на позначення національності: **авре́й – авре́йка**, місця проживання: **амеріка́н – амеріка́нка**, **варища́н – варища́нка** 'городянин', **верхові́нец – верхові́нка**, професії: **аге́нт – аге́нтка** 'фінансовий, торговий агент', **агроно́м – агроно́мка**, **анжіні́р – анжіні́рка**, **вівча́р – вівча́рка**, **вага́рь – вага́рька** 'майстер, який вичинює шкіру; чинбар', **вартáш – вартáшка** 'вартовий, що на березі річки спостерігає за сплавом плотів і сигналізує про затори' (ілюстрації наголошують саме на професійному складнику в назві: *Рахі́ўчінчина д'іўчина вівучилас'а на агроно́мку* (Зн), *Хто коліс'чувáў, абі д'іўчина бу́ла анджі́н'ір'ка, а тепе́р'adı кіл'ко йіх повівучувалис'а на анджі́н'ір'кі* (Рс); *У Кісві бу́ла жонá вівча́р'ка* (Рс); *Обо́йе з вартáр'коў варту́ют шкіри* (Рс); *Коло ризі́й усі бу́ли вартáші, лиші одна́ вартáшка* (Рс)). За матеріалами картотеки, на літери А, Б, В установлено лише кілька назв професій або родів занять чоловіків без відповідників жіночого роду: **боже́ник** 'сільський виконавець; член сільського правління; заступник голови сільради'; **вагаши́нн, вагаши́лник** 'робітник, що працює у вагаші'; **валаша́рь, валаши́вник** 'чоловік, який каструє биків, коней, кабанів тощо'.

Як свідчать приклади, назви жіночого роду такого зразка утворено за допомогою суфікса -к(а), що цілком закономірно з огляду на те, що це один із найпродуктивніших словотворчих формантів. Інші продуктивні суфікси, зокрема -иц(я), -их(а), представлено переважно у словах на позначення зовнішніх рис людини чи її внутрішніх якостей, зокрема темпераменту, поведінки, рівня розвитку, вікових особливостей, рис вдачі, побутових звичок тощо. Наприклад, **а́дник – а́дниця** 'зла людина', **а́нгел – ангелі́ця** 'побожна людина', **бездо́бник – бездо́бниця** 'нешаслива людина', **безві́рник – безві́рниця** 'недовірлива людина', **безду́шник – безду́шниця** 'безсердечна, жорстока людина', **безлі́чник – безлі́чниця** 'нахаба', **ву́личник – ву́личниця** 'ледар', **вишка́йло – вишка́йлиха** 'витівник', **басали́мба – басали́мбиха** 'незграба', **біма́р – біма́риха** 'нерозумна людина' тощо. Отже, аналіз словникових матеріалів із різних діалектних зон, безперечно, засвідчує реальні (а не умовно-теоретичні) можливості мови до новотворів.

Особливий інтерес викличе словник у дослідників і пошановувачів фразеологізмів, прислів'їв, приказок, загадок тощо. М. Грицак наголошував, що для ілюстрацій він зібрав більш ніж 60 тис. пісень, прислів'їв, приказок, декілька тисяч загадок, понад 300 казок, багато оповідань, притч, переказів, легенд, дитячих скоромовок. Водночас Микола Андрійович зауважував, що в діалектному словникові необхідно максимально повно представити весь матеріал, а щодо фразеології в широкому розумінні, то доцільно подавати й відповідники, що добре відомі на всіх теренах України, і вузьколокальні [див. також: Грицак 1965]. Адже в майбутньому це стане надійним джерельним підґрунтям для порівняльних досліджень. Окрім цього, на думку М. Грицака, якнайповніша фіксація прислів'їв і приказок важлива ще й через особливу їх синтаксичну структуру.

Приказки у словниковій статті **вовк**, з одного боку, демонструють варіантність типових синтаксичних і лексико-семантичних моделей у сусідніх говірках, а з іншого – відтворюють філософсько-культурну картину світу закарпатців: *Хут' вóвк ширст' мінит, але все вóвком зістане* (Зг); *Хòт' у вóвка ширст' змінит' с'а, але все вóвком бóде* (Грм); *Хот' ай вовк шерст' змінит, а зуби все шкíрит* (Бчк); *Вовк до овец поганий дозóрец* (Бчк); *Вовк вовка ни боїтьсá, а злий чоловік чоловіка боїтьсá* (Бчк); *Вóвк вóвка ни бойít' с'а, а чòлòвiк от пýл:ого чòлòвiка бойít' с'а* (Прш); *Вòвт вóвковы вóч' і ни вóйiс'* (Бр); *Вóвк вóвкови нiгда óчи ни óйiст'* (Ркс); *Вóвка нóгы гудóуyт* (Грн); *Вóвка нóгi жiвл'ат'* (Нвц); *Вóўка лáбы гòдóвyт'* (Грб); *Вóвка лáбы гòдóвyт', а брехач'а пýсок* (Бст); *И вовк ни йé сiттий чужiми лáбами* (КсП); *Вовка ноги несут* (Лг); *Сокотiс'а старòго вóвка* (Грн); *Так робiй, обý вóўк сýттий i козá ўц'iловi* (Грб); *Вóвка хòт' кристiй, хòт' ни кристiй, вун усé за вуц'òв л'iзе* (Кл); *Хрестiй вóвка, ни хрестiй, а вiн усé за поросýтком; Голóден, гi вóвк* (Кл); *Сiдый вóвк с'а вкòтiв, сiдый и здóхне* (Лц); *Прò вóвка прòмòвка, а вóвк с'а в зубы тыче* (Олш); *Про вовка помовка, а вовк такi туй* (Дл); *Про вовка промовка, вовк сá з хацi суне* (Мн); *Вòвт за вóвка, а вóвк ту* (Крн); *Вóвкови хáшу не укáзуй* (Чрн); *Ни вишiтко вóвк, шо сiройе* (Свл); *Вовк самий мáйе рóзуму за дванáц' iт' л'удий; Ци вóвк, ци ни вóвк, лем усé на вóвка* (Кмн); *Хòт' вóвк, хòт' ни вóвк, а все на вóвка* (Кй); *Хòт' йак вóвка гòдóй, ун усé у хáшчу дивит с'а* (Дбр); *Як вóвка не годóй, а вiн усé у лiс позéрат* (Збн); *Йак вóвка ни годóй, а в:iн усé в хáшчу здрит'* (Пст); *Йак быс вовка ни годував, вiн усé в хáшчу никат'* (Лоз); *Кýл'ко раз вóўка ни гòдóй, овiн ўсé ў хáшчу никат'* (Брж); *З вовкáми жiйти, по-вóвчому вiти; Ни за ўто вóўка бiют, ош óвiн с'iрий, ай за ўто, шчо вiўц'ў iзiў* (Дв); *За тòтò с'а вовк узад позираiе, бо iз-заду óчи ни мáйе* (Л).

Отже, видання «Матеріалів до Словника українських говірок Закарпатської області» М. Грицака істотно поповнює лексикографічну скриню

діалектологів і є невичерпним джерелом ідей для різноаспектних мовознавчих і ширше – культурологічних досліджень. Зафіксовані приклади, за словами П. Гриценка, – це не тільки «унікальне відбиття традиційної словесної культури українців Закарпаття середини ХХ ст., а й пам'ятка української мови і культури, інформаційна цінність якої з часом лише зростатиме» [Грицак 2017: 11].

ЛІТЕРАТУРА

- Грицак 1965 – Грицак М.А. Засоби включення прислів'їв у мовний потік Закарпатських говорів. *Міжвузівська наукова конференція з проблем синтаксису української мови: Тези доповідей*. Чернівці: Чернівецький державний університет, 1965. С. 155–158.
- Грицак 1971 – Грицак М.А. Принципи пояснення значень реєстрових слів у «Словнику українських говорів Закарпатської області». *Праці XII республіканської діалектологічної наради*. Київ: Наук. думка, 1971. С. 374–381.
- Грицак 2017 – Грицак М.А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б / за ред. П.Ю. Гриценка. Київ: КММ, 2017. 380 с.
- ГС 2013 – Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович К, Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 668 с.
- ЛЛ 2019 – Хобзей Н., Сімович К, Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт / вид. 4-е. Львів: Вид-во Старого Лева, 2019. 896 с.
- Хобзей 2008 – Хобзей Н. Невтомна праця Миколи Андрійовича Грицака. *Грицак М. Скарби гуцульського говору: Росішка (вівчарство в текстах)*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. С. 12–15.

Марина Волошинова

*ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
Старобільськ*

НАЗВИ СТРАВ ІЗ ПРОДУКТІВ РОСЛИННОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРКАХ

*Names of vegetable dishes
in the Ukrainian microdialects of Eastern Slobozhanshchyna*

Abstract. The names of vegetable dishes from Eastern Slobozhanshchyna have been collected and analysed. The author concludes that the dishes made from vegetables and cereals occupy an important place in the daily diet of the inhabitants of the region. The representatives of the analyzed semes within Eastern Slobozhanshchyna have different functional activity. The nominative fund of this lexicosemantic group is represented by mono- and polylexemes. The identified names are paralleled in other dialect areas of the Ukrainian language where their semantics can coincide with those ones recorded in Eastern Slobozhanshchyna. The demonstrators in the dialects under comparison may differ in phonetic design and have some grammatical differences.

Keywords: name, dish, cooking, Eastern Slobozhanshchyna's inhabitants, vegetables.

Страви із продуктів рослинного походження завжди посідали особливе місце в раціоні українців, зокрема і східних слобожан. Завдяки сприятливому кліматові, родючим ґрунтам Сходу України можна було культивувати не лише такі споконвічно традиційні агрокультури, як буряк, гарбуз, морква, огірок, ріпа, цибуля, часник та ін., а й завезені з інших

регіонів картоплю, помідори, деякі баштанні культури тощо. Городину здавна заготовляли на зиму, застосовуючи технологію «безтермічної ферментації (соління, квашення)» [УМ 1993: 80], що давало змогу споживати їжу рослинного походження в період харчових заборон і обмежень під час тривалих постів зимово-весняного періоду.

Як свідчать етнологічні розвідки, до картоплі українці призвичаїлися не одразу, як і більшість європейців. Ще у XVIII ст. її вирощували переважно як квітку, а в їжу майже не вживали [Брайченко 2016]. Значного поширення в Україні картопля набуває лише від середини XIX ст., а вже наприкінці XIX – на початку XX ст. стає основним продуктом харчування сільської бідноти [Артюх 1977: 17].

Етнографічна розвідка В. Іванова «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края» (1898), присвячена дослідженню території Східної Слобожанщини, містить численні відомості про картоплю, яку у великій кількості споживало тогочасне сільське населення: «...картофель постоянная пища. Въ праздничные дни добавляются пироги съ картофелем...» (Сл. Каменка) [Иванов 1898: 100]; «...каша и картофель служат ежедневной пищей крестьянина; ...ѣдят вареный и печеный картофель и употребляют его въ пироги и вареники» (Сл. Никольская) [Ibid.: 184–185]; «...пироги пекутъ съ неочищенным картофелемъ, перемѣшаннымъ со свинымъ саломъ, утверждая, что въ пирогахъ неочищенный картофель на столько вкусенъ, что трудно узнать, что это картофель, а не одно сало» (Сл. Мостки) [Ibid.: 71].

Назви страв із картоплі ставали об'єктом наукових розвідок таких дослідників, як Г. Врублевська [Врублевська 1996], А. Майборода [Майборода 1977], Е. Гоца [Гоца 2010], Н. Загнітко [Загнітко 2011], В. Різник [Різник 2016], М. Тимченко [Тимченко 1990] та ін.

Дослідниця надсянсько-наддністрянського суміжжя В. Різник зауважує, що основу харчування мешканців цього ареалу складають саме страви з картоплі [Різник 2016: 102]. Східні слобожани також не уявляють свого раціону без «другого хліба», але традиційний набір страв із картоплі не надто різноманітний, як, власне кажучи, і репертуар назв цих страв. Зокрема в досліджуваному регіоні смажать картоплю – *кар|топл'а* (*кар|тоха* / *кар|тошка*) *ѣжаре"на* (*с|маже"на*) (б.н.п.), тушкують – *туше"на* (*ту|шона*) *кар|топл'а* (*кар|тошка* / *кар|тоха*) (б.н.п.). Картопля є складником багатьох страв, наприклад, її використовують для приготування вареників – *варени"ки с кар|тошкойу* (*варени"ки с кар|тохойу* / *кар|тохой*) (б.н.п.), різноманітних видів борщу (традиційного червоного, зеленого, капусняку), юшок та супів:

– Що варите? – *суп картошаниї // ну / на ве^лч 'ер 'у 'т 'іки суп // – І все? – і все // на ве^лч 'ер 'у суп / а 'утром бу^лли ва^реники // – А з чим вареники були? – з кар^тошеч 'койу ва^реники / з твора^ржоч 'ком / йак 'е ко^лли твора^ржоч 'ок / йак не^лма'є / так з кар^тошеч 'кої // а це 'супч 'ік картошанен 'киї зва^р'у і 'буде пове^лч 'ер 'ати ме^н'і (н.п. 14; записано від Попаденко Юлії Савелівни, 1940 р.н.).*

Для семи 'товчена варена картопля' виявлено назву *тоўч'онка* (н.пп. 1–3, 11, 14, 15, 16, 19, 20–22, 24, 26, 32, 33, 37, 39, 46, 47, 49, 52, 56–59). Не є функційно активними її фонетичні варіанти: *толч'онка* (н.пп. 2, 20, 26, 32, 37, 47, 49, 56, 59), *тоўч'енка* (н.пп. 23, 30, 50, 56), *тоўч'енка* (н.п. 50), *толч'енка* (н.п. 56), словотвірні: *тоўч'а'ниці'а* (н.п. 1), *тоўч'е'ничи'ка* (н.п. 10), *тоўч'е'нишка* (н.п. 26), а також репрезентанти: *тоўка'ниці'і* (н.п. 1), *тоўка'ниці'а* (н.п. 37), *тоўка'ничи'ка* (н.пп. 22, 53), *тоўкуч'ка* (н.п. 33), *тоўкач'ка* (н.п. 52), *тул'мач'ка* (н.п. 14), *м'атка* (н.пп. 34, 43, 45, 61; у н.п. 34 – *м'йатка*; у н.п. 45 – *м'н'атка*), *топтанка* (н.п. 27), *баб'ка* (н.п. 20).

В основі номінації більшості зафіксованих назв – спосіб приготування цієї страви – процес подрібнення, розминання картоплі, пор.: *товкти* – 'пом'якшувати, дробити, розтирати що-небудь у ступі, ступці і т. ін. товкачем, товкачиком, макогоном' [СУМ 10: 164]; *м'яти* – 'стискаючи, згинаючи, робити м'яким; розминати' [СУМ 4: 839].

Окрім перелічених лексем, зафіксовано також літературне слово *п'юре* (н.пп. 3, 5, 8, 11, 14, 16, 18, 21–23, 25, 28, 33, 39, 40–42, 47, 49, 55, 56, 61; у н.п. 23 – *п'й'юре*) і значну кількість двослівних номенів: *тоўч'ена картошка* (н.пп. 7, 8, 10, 16, 17, 22, 24, 37, 38, 42, 44, 51), *картошка тоўч'ена* (н.пп. 8, 11, 14), *тоўч'ена картоха* (н.пп. 7, 13), *картопл'ане п'юре* (н.пп. 8, 36), *картопл'а пом'ята* (н.п. 35), *картопл'а тоўч'ена* (н.п. 60), *картошка тоўч'она* (н.п. 48), *м'ата картошка* (н.п. 29), *мн'ата картошка* (н.п. 31), *п'юре картоф'іл'не* (н.п. 12), *п'юре с картопл'і* (н.п. 6), *тоўч'ена картопл'а* (н.п. 34), *тоўч'ен'і картохи* (н.п. 5), *толч'она картошка* (н.п. 4).

Репрезентанти аналізованої семи відомі й говіркам інших діалектних континуумів, у яких іноді мають відмінності у формальному оформленні: гуц. *то́вканка* // *то́вченка* 'страва з товченої картоплі з квасолею, маком' [ГГ: 186], *товка́нка* 'страва з товченої квасолі з картоплею' [Піпаш: 193], поліс. *товкани́ця* 'топтана картопля; картопляне пюре' [Лисенко 1974: 214], поліс. *тавка́ни́ця*, *товча́нка* [Назарова 1985: к. 130], срдполіс. *товкани́ця* 'картопляне пюре' [Кульбеда: 69], *мнє́тка*, *м'я́та карто́шка*, *товча́нка*, *товкани́ця* 'зварена і розтовчена картопля як страва' [Аркушин 1: 316, 326; 2: 202], наддніпр. *товчо́нка*, *то́птанка* 'картопляне пюре' [Чабаненко 4: 127], сх.степ. *толч'о́нка*, *товч'о́нка*, *то́птанка*, *то́вчена карто́шка* 'товчена варена картопля' [Загнітко 2011: 101] тощо.

Зауважмо, що Словник західнополіських говірок фіксує назву *товканиця* зі значенням 'товкачик розтовкувати варену картоплю' [Аркушин 2: 202]. Подібне розширення семантичного поля лексеми характерне і для східнословобожанських говірок, наприклад: *тоу'кач'ка* 'картопляне пюре', 'дерев'яний товкач, яким розтирають мак, зерно' (н.п. 13, 21, 37, 49, 53, 56), 'пристрій із товкачем для лушення та подрібнення різних речовин' (н.п. 10, 18, 25, 37).

Доволі популярною стравою з картоплі у східних словобожан є *деруни* – оладки із сиріої тертої картоплі з додаванням борошна та яєць, які смажать на сковорідці.

Сему 'оладка з тертої картоплі' репрезентують лексеми із прозорою мотивацією. В основу номінації одних покладено спосіб приготування: *де^лрун(и)* (н.п. 1, 2, 6, 7, 10, 14–16, 24, 26, 32, 34, 37, 43–45, 49–51), *драни^к(и)* (н.п. 1–3, 5, 7–9, 11–18, 20–23, 25–28, 30–34, 36–42, 46, 47, 51–61), *дран'іки* (н.п. 58), *дранич'ка* (н.п. 47); інші – мотивовані назвою основного продукту, із якого виготовлено страву: *картоп^л'ани^к(и)* (н.п. 8, 10, 19, 26, 29, 30, 32, 35, 37, 39, 40, 46, 47, 49, 52, 56, 59), *картошани^к(и)* (н.п. 29), *картох^л'ани^к(и)* (н.п. 8); *картох^л'ани^ллади^к(и)* (н.п. 48).

Назви, що функціують у віддалених і суміжних діалектах української мови, здебільшого мають подібні мотиваційні ознаки, тотожну або дещо іншу семантику, відмінності у формальному оформленні порівняно з лексемами, виявленими у східнословобожанських говірках, наприклад:

- південно-західне наріччя: гуц. *присмаки*, *пляцки* 'деруни' [ЛЛ: 587, 625], *тёрчіник* 'оладка з тертої картоплі; дерун' [Негрич: 168], *тёртівник*, *тёрчинник*, *тёрник*, *тертіох* [ГГ: 183–184], гуц.-покут. *тёрчіники* 'деруни, пляцки з тертої картоплі' [Лесюк: 121], закарп. *дерун*, *тёрчаник*, *кййзлик*, *рисиліваник*, *ріпляник*, *зугіль*, *кечер*, *паленятко* [Гоца 2011: 46], бойк. *тарчаник*, *тарчани палениці* [Онишкевич 2: 286], бук. *барабульник*, *барабулятник*, *бараболянник*, *бараболєтник*, *барабулінник*, *пляцок* 'картопляник' [СБГ: 24, 432], надсян.-наддністр. *деруні*, *тёрканці*, *пляцки* 'оладки з тертої картоплі' [Різник 2016: 104]; зхволин. *баді*, *бадзі*, *базі*, *тиртунє*, *тиртухе* 'оладки з тертої картоплі, жарені на олії' [Корзонюк: 68, 238];
- поліське наріччя: поліс. *драник* 'оладка з тертої картоплі, картопляник' [Лисенко 1974: 69], *бульбівник*, *драники* 'оладья из тертого картофеля' [Вешторт 1968: 371, 376], зхполіс. *бець* 'дерун', *дерун*, *дерунєць* 'млинець з тертої картоплі', *картуфляник* 'спечена на деці терта картопля, яку потім ріжуть на шматки' [Аркушин 1: 16, 127, 213], схполіс. *тертьоніки*, *тертуні*, *теруні*, *тьорники* [Майборода 1977: 113];

- південно-східне наріччя: степ. *тертюхи* [Тимченко 1990: 199], схстеп. *картопляник, картохляник, дра́ник (дра́нік), дра́нчик, тертише́ник* ‘оладка з тертої картоплі’ [Загнітко 2011: 102] тощо.

Улітку щоденний раціон слобожан значно поповнюють страви з різноманітних овочів (огірки, помідори, солодкий перець, цибуля, часник тощо). В обстежених населених пунктах найпопулярнішою стравою є *салат / салати* (б.н.п.). Назву за польським посередництвом запозичено в українську мову з італійської: іт. *salata* ‘соління’ [ЕСУМ 5: 168]. У гуцульських говірках лексема має фонетичні варіанти й відмінності у граматичній категорії роду, наприклад: *шалата* ‘салат’ [Піпаш: 223], *салата заст.* ‘салат’ [Негріч: 155]. Назву вживають у значеннях: *салат* (бот.) ‘латук, *Lactuca L.*’, ‘холодна страва із зелені’ [ЕСУМ 5: 168], що підтверджено й регіональними словниками: *салата*, и, ж. бот. (*Lactuca L.*) [Лисенко 1974: 190]; *шалата*, е, ж. бот. (*Lactuca L.*) ‘салат’ [Корзюнок: 258; Сабадош: 419].

Особливе місце в раціоні літнього періоду мають різноманітні тушковано-смажені овочеві суміші, наприклад, *овочева ікра: ікра кабач’кова* – номен зафіксовано у 38 говірках (н.п.п. 1–5, 7–9, 11–15, 18, 20–24, 27, 30, 32, 33, 36–39, 41, 43, 46–48, 52–54, 56, 57, 60); *ікра і(у)нен’ких / баклажан’а ікра* (б.н.п.). Лексема *ікра* є загальноповсюдженою: *ікра* – *перев.* з *означ.* ‘страва з дрібно насічених овочів, грибів’ [СУМ 4: 16].

Страви з кабачків, які готують, додаючи різних спецій та приправ, зелені, номінує аналітична назва *кабач’ки і(у)нен’ких*: *кабач’ки і(у)нен’ких і(у)нен’ких* // *о’тош кру’жоч’ками і(у)нен’ких* / *а то’д’і і(у)нен’ких в’макуй’є’ш ч’ут’-ч’ут’ в’луксу’є’ш / ту’ди т’рошки і(у)нен’ких* / *а то’д’і при’пра’їл’ай’є’ш сме’танкойу* (н.п. 2).

Не виявляють значної функційної активності маніфестанти семи ‘страви з овочів’: *леч’о* (н.п.п. 1, 3, 11, 22, 26, 40, 46, 47, 50, 57) і *рагу* (н.п.п. 16, 25, 26, 38, 39, 40, 47, 49, 56, 58, 60), відомі переважно молодшому поколінню інформантів. Лексему *рагу* фіксує словник української мови: ‘страва з дрібно нарізаного м’яса, тушкованого з овочами, або з тушкованих овочів з пряною, гострою приправою’ [СУМ 8: 426], її походження етимологи виводять із французької мови: фр. *ragoût* ‘рагу; гостра приправа’ [ЕСУМ 5: 11]. Не є функційно активною ще одна лексема французького походження – *со’те* (н.п.п. 37, 39, 46, 47, 50, 59, 60, 61) (фр. *saute* ‘соте’, пов’язане із *sauter* ‘смажити на великому вогні (на олії або на салі)’ [ЕСУМ 5: 360]; ‘страва під соусом, перев. приготована на великому вогні’ [СУМ 9: 471]). Опитування інформантів засвідчує, що до складу цієї страви може входити крупа: *знач’ит’ там та’ке / ўсе шо ти і(у)нен’ких / ку’соч’ки картопл’і / каба’ч’ок / солоткий і(у)нен’ких / си’нен’кі ж’є’ о’це бакла’жани і пом’ідори /*

і їєсл'і хто л'убе / з'нач'іт' / крупа / л'уба крупа / а на дно пал'ц'а на два – на три ол'їйки / і воно в ол'її туши'ц'а ў каструл'і (н.п. 37).

Раціон страв мешканців обстеженої території доповнюють і каші з різноманітних крупів, що мають назви: з'реч'н'ева каша (з'реч'ка), рисо́ва каша, пше́н'ана каша (пшонка / каша пшон:а), ман:а каша (манка), перло́ва каша (перлоўка), оў'с'ана каша (оў'с'анка), кукуруз'ана / кукурудз'ана каша, мамалі́га, пше́ннич'на каша (горноўка), м'ішанка, р'апч'ік (б.н.п.).

Доволі популярною, особливо в осінньо-зимовий період, є каша з гарбу́за (гарбу́зова / гарбу́з'ана / гарбу́з'ач'а каша), яку готують на молоці або воді з додаванням рисової чи пшоняної крупи:

от гарбу́с // ран'ше ж шо хоч'е'ш / і не'кли в н'іч'і йо'го / і кашку ч'ерез ден' / можна ска'зати / ва'рили / бо ко'рови ж у 'каждого бу'ло / молоч'ко бу'ло // каш'і ва'рили / не'кли / зап'ікали гарбу́с с 'сахарем ку'соч'ками пр'ам у ч'угун'ку / скла'дали ку'соч'ками 'перетої і зап'ікали / ол'їйкої змазували ч'угунок і зап'ікали гарбу́с / а 'зарас же ж ц'о'го не го'тове н'іх'то // ч'і не в'м'і'ют' / ч'і не хоч'ут' (н.п. 14; записано від Попаденко Юлії Савелівни, 1940 р.н.).

Серед страв, до складу яких входить крупа, є куліш: його готують і в домашніх, і в польових умовах. Функційно активним репрезентантом семи 'густий суп із пшона, заправлений салом або м'ясом' є номен кул'іш (н.п.п. 1–3, 5–15, 17, 20, 21, 23, 25–27, 33, 34, 36–41, 45–48, 50, 52, 53, 56, 57, 59–61), спорадично зафіксовано фонетичні варіанти: кул'е'ш (н.п.п. 10, 44), кулеш (н.п. 17). Неактивні також назви каша (н.п.п. 4, 29, 30, 35, 36), капус'н'ак (н.п. 24), ле'м'ішка (н.п. 3).

Двослівні номен: пол'о́ва каша (н.п.п. 1, 5, 8, 11, 13, 21, 22, 24, 26, 32, 37, 38, 40, 42, 43, 49–52, 55–57), каша пол'о́ва (н.п.п. 3, 7, 14, 18, 30, 42, 59), каша-зли'вуха (н.п. 2), пол'о́вий суп (н.п. 34), пше́н'аний суп (н.п.п. 24, 52), пше́н'ана каша (н.п. 24), каша пше́н'ана (н.п. 31) – демонструють, зокрема, і ступінь густоти кінцевого продукту, залежно від цього аналізовану страву в обстеженому ареалі можуть називати супом або кашею.

Куліш поширений також в інших регіонах України, що підтверджують відомості діалектних словників: поділ. кулеш 'куліш' [СПГ: 54], поліс. кулеш 'густий круп'яний суп'; 'рідка молочна каша' [Лисенко 1974: 109; Лисенко: 38], кул'іеш, схстеп. кул'іш 'густий суп (звичайно з пшона), заправлений салом' [ГСМ: 80; МССУГ: 52], а також в українських говірках Воронежчини: куліш 'пшённый суп, кулеш' [Авдеева 1: 187] та ін.

Пшоно є обов'язковим інгредієнтом і такої слобожанської страви, як капусняк:

капус'н'ак це ц'іла на'ука! // го'товити капус'н'ак це ц'іла на'ука // о'це бе'реш / ну йак на бул'онч'іку / з'нач'іт' / ва'риши м'ас'це і

кар|тошку ц'їлен'ку по|ч'їстит' / у|кинут' і ха|їна там |варит' с'а
|поки з|варит' с'а |повн'їст' у до го|товност' і / то|д' і кар|тошку ту
ви|т'агуїут' // ви|т'агуїеш у |мисоч'ку / потов|ч'еш от|д'ел'но /
а ту|ди ки|дайеш ка|пусточ'ку // і ка|пусн'ак об'їзат'ел'но |до-
лжен бут' хот' по|полам / хот' з са|мої з к'вашеної ка|пустої //
то|д' і ж к'васили |ц'їл' і |боч'ки ка|пусти // с к'вашеної на с|к'їл'ки
добр'їшиї |в'їн / і кисло|та там і все // о|це ка|пусту ки|даїут' і
пи|ноно / і |варит' с'а / |поки з|варит' с'а до го|товност' і // от|д'ел'но
го|товл'ат' за|жарку // і ци|бул'ку / і мор|ковоч'ку / і шо |є там /
|жар'ат' і об'їзател'но |ложку му|ки // о|це ви|жар'уїут' хар|шо /
то|д' і то|мату т'рохи / т'рохи ли|мон:ої кисло|ти / і о|це все
соїд'їн' айеш |як з|варит' с'а / то|д' і кар|тошку і умл'ївайе // ш'ч'е
т'рошки ол'їйки ли|ли вкон'ц'ї то|д' і |як уже з|варит' с'а ол'їйки
т'рошки / о|то посо|лит' / попер'ч'їли / лис|точ'ок / і о|це / о|це бу|ї
ка|пусн'ак насто|йаш'ч'її / добрії ка|пусн'ак / не то шо ш'ч'ас там
|вар'ат' (н.п. 14; записано від Попаденко Юлії Савелівни, 1940 р.н.).

Ка|пусн'ак го|тови|ц'ї:а по-особ|ливому // |вари|ц'ї:а ок|ремо
кар|тошка / ок|ремо пи|ноно / кар|тошка |ц'їла |вари|ц'ї:а / то|д' і ш
мнеш |їїї / по|дави|ш / а то|д' і у |куч'у сту|л' айе|ш іс пи|ноном / ну
а за|жарка ш |роби|ц'ї:а |як об|ич'но (н.п. 1)

Ареал поширення цієї страви виходить далеко за межі Слобожанщини, пор.: *капус'н'ак* – схтеп. ‘страва, зварена переважно з квашеної капусти з додаванням інших продуктів’ [МССУГ: 42], зхполіс. – ‘юшка з квашеної капусти’ [Аркушин 1: 210], лемк. – ‘страва з капусти’ [СЛГ: 152] та ін. Зауважмо, що в полтавських говірках назву *капусняк* уживають на позначення поминальної страви: *|вар'ат боршч' / а в нас вс'їгда капуст'н'ак |вар'ат на цей ден'* (про поминальний день) [ГЗП: 305], що характерно і для східнослобожанських говірок: *на |помини обов'ас|ково пода|їут' ка|пусн'ак |їл'ї боршч'* (н.п. 33).

Страву згадано в історичних джерелах, назву засвідчено у Словникові за редакцією Б. Грінченка: *кромѣ того борщѣ, каша, густая капуста съ примѣсью пиона...* [Иванов: 892]; *капуста – набирають шинкованной капусты почти полный горшокъ, наливають водой, кладутъ горсти двѣ пиена...* [Чубинський: 113]; *капусняк «родъ щей», капуста «густые щи изъ рубленной кислой капусты»* [Грінченко 2: 219].

На Східній Слобожанщині також популярною стравою є окрошка (див.: карту 1). Сему ‘перша страва, яку готують на квасі, сироватці зі сметаною’ ілюструє назва *ок|рошка* (н.п. 1–9, 11–14, 17–20, 21, 22, 24, 26, 28, 30–41, 43, 45–47, 50–55, 57–61; у н.п. 16, 49, 56 – *о|к'рошка*; у н.п. 27 – *ук|рошка*). До цієї рідкої страви додають велику кількість овочів,

набір яких, залежно від смакових уподобань, може варіюватися (огірки, редиска, картопля, буряк, зелень). Мотивація назви цієї страви прозора – пов'язана зі способом її приготування: подрібнювати, кришити продукти.

У східнословобжанському говорі назва *окрошка* закріпилася у ХХ ст., імовірно, під впливом суміжних російських говірок і конкурує з іншою, яку переважно вживають представники старшого покоління інформантів, – *холодний боршч* (н.п. 1–3, 5, 8, 11, 15, 16, 20–22, 24–26, 31–33, 37–40, 42, 43, 46, 47, 50, 51, 55, 56, 61; у н.п. 7 – *боршч* *холодний*). Сучасна *окрошка* – це страва, до якої, окрім овочів, додають відварене м'ясо (або ковбасні вироби), сметану. Раніше холодний борщ готували на квасі чи сироватці без додавання м'яса:

окрошку | робл'ат' // називали | ран'ч'е' | холодний боршч' // ну | коліс' | не | робили | із | мн'асом | окрошки | | їй | а | картоше'ч'ка | | тамеч'ка | ог'і | роч'ок | то | д'і | ж | ото | квас | сме'танка | йак | йе | а | мн'аса | н'ї | якого | не' | клали | то | те'пер | і | ко'уб'аси | і | мн'аса // от | йак | у | нас | жи | л'отч'і | ки | були | во'ни | захо'т'іли | ш | окрошки | а | ми | н'і | мамка | не | зна | шо | це | за | окрошка | у | нас | же | не | називали | окрошкой | а | в'ін | пи'та | во'їен: | и'ї | же | | каже' | | мама | ви | може'те | с'д'елат' | окрошку? | а | во'на | каже' | си'нок | а | йа | не | зна'ю | йак | и'ї | йа | не | бач'іла | а | боршч' | ми | ч'асто | робили | но | ў | нас | називали | холодний боршч' // а | в'ін | каже' | а | што | в:ас | н'е | д'елай'т? | а | мамка | сто'їала-сто'їала | | каже' | а | хто | зна? | ти | ж | ск'ажи | йак | шо | а | то | д'і | ў | же | по'ч'ули | шо | йо'го | й | окрошка | з'в'т' | а | то | ў | нас | холодний боршч' | ка'зали | і | ўсе | там | у'се | ж | т'уді | клали | но | мн'аса | не' | клали | так | то | ў | же | ми | ўзнали | йак | во'їен: | 'і | були | ото | л'отч'і | ки | ўзнали | шо | окрошка | і | шо | м'їасо | т'уді | клад'ут' (н.п. 51; записано від Давиденко Марії Єгорівни, 1924 р.н.).

Згадану страву східні словобжани готують понад сто років, її фіксує етнографічна розвідка за редакцією В. Іванова: *...или дѣлаютъ холодный борщъ – «сиривецъ» съ цыбулей* (Сл. Крыгская) [Иванов: 735]. В обстежених говірках назва *с'і'рець* на позначення аналізованої страви засвідчено спорадично (н.п. 32), однак форми *сир'і'вец* і *с'ір'і'вец* є активними на позначення напою – хлібного квасу, який, зокрема, можуть використовувати для приготування холодного борщу. У межах аналізованої семи простежуємо явище поступового відходу номена *сир'і'вец* до пасивного словника.

Отже, як свідчать проаналізовані матеріали, до щоденного раціону харчування східних словобжан входить значна кількість страв із продуктів рослинного походження – багатьох видів овочів і крупів. Східнословобжанська кухня здебільшого представлена традиційними стравами, які мають давнє походження.

Досліджувані лексеми мають відповідники в інших діалектних континуумів, хоча навіть семантично тотожні найменування можуть мати

розбіжності у формальному оформленні (фонетичному, словотвірному). Зафіксовані найменування можуть бути мотивовані способом, особливостями приготування страви чи назвою основного продукту, із якого виготовлено страву.

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТИ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

- 1 – смт Троїцьке Троїцького р-ну
- 2 – с. Привілля Троїцького р-ну
- 3 – с. Червоноармійське Білокуракинського р-ну
- 4 – с. Солідарне Білокуракинського р-ну
- 5 – с. Новобіла Новопсковського р-ну
- 6 – с. Березівка Новопсковського р-ну
- 7 – с. Павленкове Новопсковського р-ну
- 8 – смт Білолуцьк Новопсковського р-ну
- 9 – с. Височинівка Марківського р-ну
- 10 – с. Тарасівка Троїцького р-ну
- 11 – с. Новочервоне Троїцького р-ну
- 12 – с. Попівка Білокуракинського р-ну
- 13 – с. Павлівка Білокуракинського р-ну
- 14 – смт Білокуракине
- 15 – с. Осинове-1 Новопсковського р-ну
- 16 – с. Донцівка Новопсковського
- 17 – с. Просяне Марківського р-ну
- 18 – смт Марківка
- 19 – с. Веселе Марківського р-ну
- 20 – с. Оборотнівка Сватівського р-ну
- 21 – с. Куземівка Сватівського р-ну
- 22 – с. Нижня Дуванка Сватівського р-ну
- 23 – с. Закотне Новопсковського р-ну
- 24 – с. Коломийчиха Сватівського р-ну
- 25 – с. Мілуватка Сватівського р-ну
- 26 – смт Сватове
- 27 – с. Петрівка Сватівського р-ну
- 28 – с. Караван-Солодкий Марківського р-ну
- 29 – с. Бондарівка Марківського р-ну
- 30 – с. Морозівка Міловського р-ну
- 31 – с. Півнівка Міловського р-ну
- 32 – с. Зориківка Міловського р-ну
- 33 – с. Великіцьк Міловського р-ну
- 34 – с. Стрільцівка Міловського р-ну
- 35 – с. Калмиківка Міловського р-ну
- 36 – с. Лиман Старобільського р-ну
- 37 – с. Підгорівка Старобільського р-ну

- 38 – с. Піщане Старобільського р-ну
- 39 – смт Старобільськ
- 40 – с. Чмирівка Старобільського р-ну
- 41 – с. Бутове Старобільського р-ну
- 42 – с. Литвинівка Біловодського р-ну
- 43 – с. Кононівка Біловодського р-ну
- 44 – с. Новолимарівка Біловодського р-ну
- 45 – с. Семикозівка Біловодського р-ну
- 46 – с. Плугатар Біловодського р-ну
- 47 – смт Біловодськ
- 48 – с. Макіївка Кременського р-ну
- 49 – с. Червонопопівка Кременського р-ну
- 50 – смт Кременна
- 51 – с. Варварівка Кременського р-ну
- 52 – с. Шпотине Старобільського р-ну
- 53 – с. Малохатка Старобільського р-ну
- 54 – с. Колядівка Новоайдарського р-ну
- 55 – с. Перемога Новоайдарського р-ну
- 56 – смт Новоайдар
- 57 – с. Смолянинове Новоайдарського р-ну
- 58 – с. Новоахтирка Новоайдарського р-ну
- 59 – с. Дмитрівка Новоайдарського р-ну
- 60 – смт Станично-Луганське
- 61 – с. Миколаївка Станично-Луганського р-ну

ДЖЕРЕЛА

- Авдеева – Авдеева М.Т. Словарь украинских говоров Воронежской области: в 2 т. Воронеж: ИПЦ Воронеж. гос. ун-та, 2008, 2012.
- Аркушин – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000. Т. 1–2.
- ГГ – Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. 232 с.
- ГЗП – Говірки Західної Полтавщини: збірник діалектних текстів / упоряд. Г.І. Мартинова. Черкаси, 2012. 323 с.
- ГСМ – Говірка села Машеве Чорнобильського р-ну. Ч. 3. *Матеріали до лексичного атласу української мови* / укл.: Ю.І. Бідношия та ін. Київ: Довіра, 2003. 225 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред.-кол. : О.С. Мельничук та ін. Київ: Наук. думка, 1982–2006.
- Іванов – Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. *Очерки по этнографии края* / сост. В.И. Иванов. Харьков, 1898. Т. 1. 1012 с.
- Корзонюк – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок. Київ: Наук. думка, 1987. С. 62–267.
- Кульбеда – Кульбеда Д. Мотольський словник / укл. М. Кульбеда, А. Скащук, В. Місіюк. Мінск: Смэлтак, 2018. 136 с.

- ЛЛ – Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт / 4-е вид. змін. та допов. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 896 с.
- Лесюк – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села (Ковалівка Коломийського району). Івано-Франківськ: «Нова Зоря», 2008. 328 с.
- Лисенко – Лисенко П.С. Словник діалектної лексики середнього і східного Полісся. Київ: Вид-во акад. наук УРСР, 1961. 72 с.
- Лисенко 1974 – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наук. думка, 1974. 260 с.
- МССУГ – Омельченко З.Л., Клименко Н.Б. Матеріали до словника східностепових українських говірок. Донецьк: ДонНУ, 2006. 114 с.
- Назарова – Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті. Київ: Наук. думка, 1985. 136 с.
- Негрич – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів, 2008. 224 с.
- Піпаш – Піпаш Ю.О., Галас Б.К. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області). Ужгород, 2005. 266 с.
- Сабадош – Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- Грінченко – Грінченко Б.Д. Словарь української мови: у 4 т. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
- СЛГ – Пиртей П.С. Словник лемківської говірки. Івано-Франківськ, 1986. 461 с.
- СПГ – Брилінський Д. Словник подільських говірок. Хмельницький: РВВ, 1991. 117 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. / ред. кол. І.К. Білодід та ін. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
- Чабаненко – Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. Запоріжжя, 1992. Т. 1–4.
- Чубинський – Чубинський П. Труды этнографическо-статистической экспедиции вь Западно-русский край / упоряд.: Н. Муніч, В. Серебряй. Київ: ред. загальнопед. газ., 2004. 128 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Артюх 1977 – Артюх Л.Ф. Українська народна кулінарія. Київ: Наукова думка, 1977. 153 с.
- Брайченко 2016 – Брайченко О.Ю. Українське застілля. Харків, 2016. 192 с.
- Вешторт 1968 – Вешторт Г.Ф. Названия пици в говорах Полесья. *Лексика Полесья*. Москва: Наука, 1968. С. 366–414.
- Врублевська 1996 – Врублевська Г. Поліські назви вареної товченої картоплі. *Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку*: зб. наук. праць, присв. пам'яті проф. С. П. Самійленка. Запоріжжя, 1996. Ч. II. С. 41–43.
- Гоца 2010 – Гоца Е.Д. Назви їжі й кухонного начиння в українських карпатських говорах: монографія / відп. ред. І.В. Сабадош. Ужгород, 2010. 360 с.

- Загнітко 2011 – Загнітко Н.Г. Назви їжі, напоїв у східностепових говірках Донеччини: дис. ... канд. філол. наук. Донецьк, 2011. 453 с.
- Майборода 1977 – Майборода А.В. Назви страв з картоплі в поліських говірках. *XIV республіканська діалектологічна нарада*: тези доп. Київ, 1977. С. 113–114.
- Різник 2016 – Різник В.П. Назви їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя: дис. ... канд. філол. наук. Львів, 2016. 370 с.
- Тимченко 1990 – Тимченко М.П. Про назви деяких страв з картоплі в народній мові Миколаївщини. *Проблеми української діалектології на сучасному етапі*: тези доп. Житомир, 1990. С. 198–199.
- УМ 1993 – Українська мінувшина: ілюстр. етногр. довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. Київ: Либідь, 1993. 256 с.

Катерина Глуховцева

*ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
Старобільськ*

ПРО ОСОБЛИВОСТІ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ОБРЯДОВОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК)

*On the specific features of the semantic structure of the ritual text
(as based on the Ukrainian microdialects of Eastern
Slobozhanshchyna)*

Abstract. The article reveals the connections between the dialectal text produced by the respondent with the text of the rite, which is retold by the speaker as well as shows the constant and variable parts of the semantic structure of the text. The author proves that in the texteme 'zabyvaty kilok' (to peg) in the Ukrainian dialects of Eastern Slobozhanshchyna, it is possible to distinguish central and peripheral differential features. Its central features are as follows: it is a sign that there is no one in this family to marry (marry or be married); as a place, it symbolizes the exit of a person from his parents' house (threshold, gate). All other features are peripheral: on what day you need to peg, which of the wedding participants should peg, how exactly this action takes place – in the form of a game, or in compliance with certain rules. The macrotext (supertext) about pegging as a sign that all children in this family are married, does not lose its magical connotation, testifies to the faith of a language community in the invisible connection of previous and future generations, respect for the traditions of our ancestors, desire to follow them to make children's lives happy.

Keywords: dialectal text, texteme, macrotext, semantic structure of the text.

Відомо, що діалектний текст, з одного боку, трансліює, вербалізує діалектний дискурс, а з іншого – містить частини, що споріднюють його з іншими текстами. Тому таке поняття, як інтертекстуальність, яке широко застосовують дослідники художнього тексту, буде актуальним і для опису особливостей діалектного тексту.

Інтертекстуальність наразі розглядають як універсальну текстову категорію, характеристику автора тексту, окрему теоретичну дисципліну та водночас основний принцип сучасної культури постмодернізму [Чорновол-Ткаченко 2006]. Визначаючи це поняття, учені звертають увагу на те, що це «одне з понять текстології, що артикулює феномен взаємодії тексту з семіотичним культурним середовищем» [Загнітко 2012 1: 385]; а також «включення в текст або інших цілих текстів з іншим суб'єктом мовлення, або їхніх фрагментів у вигляді маркованих або немаркованих, перетворених або незмінних цитат, алюзій та ремінісценцій» [Арнольд 1999: 346]. Н.О. Фатєєва розглядає інтертекстуальність як феномен, без урахування якого текст залишається незрозумілим. На її думку, «дослідження тексту має враховувати два види інтертекстуальності: авторську й читацьку. Саме такий підхід дасть змогу сповна розкрити характер “діалогу” двох концептуальних систем» [Фатєєва 2000: 218].

Чимало дослідників вважає за необхідне виділяти теорію інтертекстуальності, у якій інтегровано положення багатьох наук – лінгвістики, літературознавства, філософії, когнітології, герменевтики, текстології, культурології та ін., та категорію інтертекстуальності, яку розглядають як механізм міжтекстових структур [Рижкова 2004: 5].

Діалектний текст як «знакове утворення, що має когнітивно-прагматичну основу» і свого автора, ретрансліює відповідну інформацію [Руснак 2009: 396]. Діалектному текстові властива інтертекстуальність, оскільки мовець постає перед слухачем (читачем, якщо інформацію записано) як представник мовної спільноти. Він пов'язаний із соціумом, що має відповідні культурні надбання (звичаї, традиції, обряди), вихований за певними суспільними законами. Діалектний текст поліфонічний, у ньому звучить нескінченна кількість голосів персонажів та авторів, кожен із яких репрезентує свій дискурс [Чорновол-Ткаченко 2006].

Усе це свідчить про те, що інтертекстуальність діалектного мовлення можна трактувати в широкому й вузькому значеннях. У першому випадкові йдеться про обрядові та звичаєві діалектні тексти, під час озвучування яких діалектоносій намагається якомога ретельніше передати агентивний, реалемний, акціональний, локативний, часовий та інші плани обрядового тексту. У другому – про використання вже відомих автором текстів при творенні власного.

Мету цієї статті вбачаємо в тому, щоб простежити зв'язок діалектного тексту, який продукує респондент, із текстом обряду, який переказує діалектоносії; виявити сталі та змінні частини семантичної структури тексту, під якою розуміємо, за Є. Бартмінським, структурну інтегрованість і тематичну зв'язність, що «дозволяє внутрішнє семантичне членування, а у випадку розлогих текстів – логічне та композиційне» [Бартми́нский 2005: 290]. Згідно з дослідженнями А. Новикова, семантична структура тексту – це єдність теми й мікротем, що виражена «наявними в тексті номінаціями» процесів, денотатів, пов'язаних у цілісний семантичний комплекс, який є моделлю ситуації, що реалізована мовними засобами цього тексту [Новиков 1983: 117].

У статті використовуємо також термін *текстема*, який зазвичай тлумачать як модель, абстрактну інваріантну одиницю текстового рівня мови, «що характеризується певним тематичним змістом, композиційною структурою, відбором лексико-фразеологічних, граматичних, стилістичних засобів та інтенційно-прагматичними особливостями» [Селіванова 2006: 601]. Поняття *текстема* – *текст* становлять єдність абстрактного й конкретного за потреби позначити дихотомію на текстовому рівні [Гуйванюк, Руснак 2015: 124], а термін *макротекст (надтекст)* вербалізує «сукупність висловлювань чи текстів, об'єднаних за змістом або ситуативно, а також пов'язаних на основі структурно-композиційних і культурних ознак» [Данилевская 2003: 216].

Скажімо, серед повесільних обрядодій на Слобожанщині часто виділяють *забивати кіл / к'їлок*. В. Ужченко констатує, що цю дію виконували на другий або третій день весілля: «Якщо в сім'ї грають весілля останнього сина (деінде дочки), то в понеділок (найчастіше) після весілля гості приходять до батька жениха. Після тостів “за кілок” знаходять приблизно метрову палку (кіл, кілок), часом залізну трубу і йдуть на город (за двір). Там і забивається кіл, інколи прикрашаючи його перед цим квітами та стрічками, і кажуть деінде наприкінці: “Все, кілок забито, батьків забуто” (підтверджено записами у 38 н.п.)» [Ужченко 2014: 245].

За свідченнями І. Царьової, «на Білокуракинщині кілок забивають, коли віддають заміж наймолодшу доньку. Цей обряд відбувається після закінчення весілля в батьків молоді. На другий день, після гуляння циганів (пародійного весілля), гості збираються біля воріт. Хрещений батько нареченої повинен приготувати кілок (деревину довжиною 50 см) і місце, куди його забиватимуть (налити воду). Кожен чоловік, який бере участь у цьому обряді, випиває горілки з кілка та б'є по кілку із зав'язаними очима. Першим забивають хрещені батьки молодих, а останні – дружок» [Царьова 2015: 148].

У Новописковському районі збережено такі традиції проведення цієї обрядодії: *Прин'ато ў нас ш-ч'е |ран'ше було ро|бит' / |як |сама |мениша*

ди^етина ў с'ім'ї одружилас' ч'и зам'їж вишла / то нада було ў пор'їг
дому бат'к'їс'кого к'їлка де^ере^ев'аного забити // то ш'ч'їталос' / що
тод'їд'їти ш'ч'аслив'ї ў с'їмеїн'ї'їжиз'н'ї'будут' // що тоїк'їлок говориў
ўс'їм і л'уд'ам / і духам / що ў ц'ї'їхат'ї не^ема ўже ко^ему же^енитис' / та
не^ема ко^его зам'їж од:д'вати // бабус'а мо'їа ш'ч'е заби^евала к'їлок // но
оно то ш'ч'ас кон'ешно хати дру^г'ї / то ш'ч'е по^пробуї ў це^емент забит'
то^го к'їлка / ран'ше ж дол'їўка злин'ана була / ви^емазувалас' 'добре та
п'їд до^рожками хо^валас' / то і к'їлок забит' 'можна було // а ш'ч'ас їа
ди^еўл'ус' / їак оно ш'ч'е хто со^бл'удайе те / так к'їлок бїут'на во^рот'ах /
а точ'н'їш на хв'їрцї'ї / там / де 'ход'ат'ї'їак'раз / так 'коло стоїпч'їка /
шоб не^е м'їшаў заби^евайут' // ну 'ч'аш'ч'е ўс'ого на 'першїй ден'с'вад'би /
їак 'вир'ад'ат' / їак обв'їн'ч'алис' / так і заби^евайут' // (Записано від
М.Т. Пронько, 1935 р. н., с. Лисогорівка Новопокровського району).

Аналізуючи останній запис, робимо висновок про те, що респондент розрізняє обрядодії, яких дотримувалися раніше, і сучасні, тобто відбувається діалог давнішого за часовим виміром і пізнішого тексту обряду. Загалом у цьому разі реалізується характерна для діалектного тексту часова двоплановість. Первісно, як уважає інформант, кілок треба було забивати на порозі хати, щоб повідомити і людям, і духам про те, що в цій сім'ї вже всі одружені. У давнішому тексті кілок забивали в перший день весілля, після вінчання, у сучасному – на другий день весілля. Розрізняють також учасників обрядодії. В одному записі йдеться про те, що кілок мають забивати рідні (бабуся, батьки), в іншому – багато учасників дійства, але вони забивають кілок із відповідною послідовністю (починають хрещені батьки, а закінчує – дружок). Зміни агентивного та локативного плану обряду загалом пов'язані з перетворенням магічного за своєю суттю дійства у гру для розважання гостей. Для цього в наш час викопують яму, наповнюють її водою, а потім в неї намагаються забити кілок із зав'язаними очима. Тому молотком чи кувалдою часто попадають у воду, що супроводжується сміхом.

Однак у магію цієї обрядодії говірконосії вірять і сьогодні: Їак у дво^р'ї'їжен'ут' ч'ї зам'їж од:д'їут' 'са^е мен'шого / то заби^евайут' на во^рот'ах ч'їп / у 'земл'у заби^евайут' 'к'їлок і на 'н'ого шос' кла^дут' ч'ї с'таїл'ат' // а хто 'хоч'е нахїл'айец':а до 'ц'ого к'їлка / без рук 'должен ўз'ат' ц'у р'еч' // ч'їп заби^евайут' /шоб 'б'їл'ше зам'їж не їшли ч'ї не же^енилис'а / шоб один раз / на 'ц'ому і 'конч'їлос'а (Записано від Р.С. Чалап, 1927 р. н., с. Шульгинка Старобільського р-ну).

Загалом же онтологічні особливості тексту обрядодії накладаються на прагматичні настанови автора діалектного тексту. Один респондент ставить собі за мету точно передати зміст обряду, прийнятого в його мовній спільноті, інший – зіставити обрядодії, які здійснювали раніше й тепер.

Але в будь-якому випадкові ми спостерігаємо взаємодію двох текстових структур – первинного тексту, яким є сам обряд, і вторинного, яким можна вважати вербалізований варіант обрядодії. Отже, діалектоносій, переповідаючи текст обрядодії чи обряду, має намір точно відтворити деталі обрядового дійства. Тоді його інтертекстуальність зумовлена обрядовим дискурсом, який визначає зміст і характер розповіді.

Якщо ж аналізувати текстему ‘забити кіл / кілок, чіп’, то на підставі логіко-предметного членування тексту в ній можна виділити центральні й периферійні диференційні риси. Центральну позицію в ній займають такі риси: забити кілок на знак того, що в цій сім’ї вже немає кому одружуватися (женитися / виходити заміж); забити кілок у місці, що символізує вихід людини з батьківської хати (пори́г, хвіртка). Усі інші особливості є периферійними: якого дня треба забивати кілок, хто з учасників весілля має забивати кілок, як саме проходить це дійство – у формі гри чи з дотриманням конкретних правил.

Макротекст (надтекст) про забивання кілка на знак того, що всі діти в цій сім’ї одружені, не втрачає магічної конотації, засвідчує віру тієї чи тієї мовної спільноти в невидимий зв’язок попередніх і майбутніх поколінь, шанування традицій наших пращурів, бажання дотримувати їх для того, щоб життя дітей було щасливим.

У семантичній структурі діалектного тексту іноді можна виділити частини, у яких виявлено просторову двоплановість, коли автор тексту порівнює особливості називання звичаєвих дій в різних говірках: *Воно по разному називайут’ / гл’ади ў нас кажут’ забит’ к’іл / а ў Бабич’евому он кажут’ заби’вайемо к’ілок / а ў Кузем’іўц’і / там наш’і ку’ми жи’вут’ / так там кажут’ забит’ ч’і’нок / йак хто хоч’е / так і назі’ва* (Записано від К.О. Ольшанської, 1950 р.н., с. Іллічівка Троїцького р-ну).

У семантичній структурі обрядового діалектного тексту можна виокремити одиниці, які виконують функції культурних маркерів. Ними здебільшого є етнофрази, які номінують обрядодію. «Культурні конотації містяться у смисловому ядрі фразеологічної одиниці. Вони зберігають сліди глибинних шарів культури, яка сягає корінням ще в міфологічну свідомість мовної спільноти. Прадавній світогляд як фрагмент культури слугує джерелом образних асоціацій, пов’язаних, у нашому випадку, з побутом українського народу» [В’єнцко 2017: 82]. На думку В. Телії, «змістом культурних конотацій є ціннісно осмислені духовні практики людини, а також артефакти як “достойні” vs. “недостойні” її культурної самосвідомості. Цей модус, приналежний культурі, є інваріантно-глибинною основою для емотивних реакцій на мовний зміст знака» [Телія 2004: 29].

У говірках української мови поширені різні назви цієї обрядодії. В українських східнословобожанських говірках її іменують: *забивати*

к'ілок, клин, клинок, кол, прикорен', ч'ін, чоп, ч'інок [Магрицька 2003]. Найчастіше ці етнофраземи означають: 'обрядову дію, що сигналізує про завершення весілля' (46 говірок); 'обрядову дію, що сигналізує про одруження останньої дитини в сім'ї' (42 говірки); зрідка – 'обрядову дію, що сигналізує про цнотливість молодої' (2 говірки); 'магічну дію, виконувану для того, щоб: а) молоді були щасливими' (2 говірки); б) молоді не розлучалися' (3 говірки); в) молодий не зраджував жінці' (2 говірки). В одній говірці так називають пародійне весілля [Ibid.]. У середньонаддніпрянських говірках виявлено відповідник *забивати накол* [Говірки Черкащини 2013: 238], *забивати палю* (*палю* «свая», *палю* *забивати* «криме прямого значення: сильно випивать, напиваться пьянымъ» [СУМГ 3: 90]). Цікавим є такий текст: *'Пакол // пакол заби'вайут' / да / йак йе хто ише / то не заби'вайут' / а йак не'має ко'го / там 'цемент проби'вайут' цим 'ломом і нал'и'вайут' уже т'ройе а'бо 'четверо во'ди і йак 'бахнут' все по 'в'ікнах та по с'т'інах / по 'в'ікнах та по с'т'інах // ну да'йут' то'д'і / значит' / то'му руш'ник і 'викупили / значит' / той 'пакол / шо за'били / і 'викупили і вс'о* [Говірки Черкащини 2013: 238].

Як засвідчує Ф. Вовк, «звичаї народу, зберігаючи консервативний дух, властивий ритмічній літературі та пісні, переходять од одної релігії до іншої, від одного соціального ладу до іншого, мають на собі відбиток усіх етапів його розвитку». Учений, описуючи еволюцію весільного обряду, фіксує риси давніх суспільних формацій. Зокрема натрапляє на сліди впливу історико-економічних обставин, розтлумачує нашарування давніх міфологічних, етикетних, побутових норм українців. Учений наголошує, що «під тиском часу риси “колишніх поколінь” утрачають свої яскраві барви та поступово зовсім зникають, що відповідно змінює зміст та форму весільної драми» [Вовк 1995]. Помітні зрушення в ідейно-світоглядній основі українського весілля, як і у вербальному його плані, Ф. Вовк фіксує переважно в ХІХ ст., хоч упродовж ХХ ст. такі зміни були не менш істотними.

Саме завдяки цим змінам, на нашу думку, тканина весільного обряду, давня за своїм змістом і суттю, може демонструвати семантичне зміщення значення, символіки деяких реалій, різне їх застосування. Помічено також, що якісь реалії стають атрибутами різних обрядодій. Скажімо, на Черкащині записано обряд *возити чопа*, під час якого не забивають кілок, але найменування обрядодії, імовірно, указує на завершення повесільних дійств: *Шу'кайут' во'зок / нап'инайут' шат'ро на во'зок / са'довл'ат' 'мат'ір на той во'зок / бат'ка і 'мат'ір наре'чених / моло'дих / вобш'ім / чи там у моло'дойі то / чи у моло'дого бат'к'ів / а йак у моло'дойі йіх хоч ни'має ти'бе 'коло 'матер'і / а чо'па 'будут' во'зит' вс'о'рав'но і би'рут' во'зок а'бо 'воза / нап'инайут' шат'ро / са'довл'ат'*

мат'ір і бат'ка на воза / да'йт' / бат'ко бе^нре че^нтвер'тину гор'ілки / а^нмати за'куску / і ви'зут' до р'ічки купат' // привиз'ли / пири'кинули воза у р'ічку із бат'ками / а то'д'і ви'лаз'ат' і са'ми купайуц': а хто хоче й ни^н хоче / т'і / шо по'купалис' а тих п'хайут' / та'ке бу'о робиц': а в став'ку / бовтайуц': а пови'лазили і йдут' до'дому / мокр'і і бат'ків ви'зут' і вже то'д'і / йак бат'ки поку'палис' а / то'д'і да'йт' гор'ілки по чарц'і всім чисто за'куску / поку'палис' а там ви'пили че^нтви'р'тину тойі гор'ілки / по'йхали до'дому порозб'іралис' а всі / бо мокр'і / потирид'івалис' а / то'д'і с'ход'ац': ве^нчер'ат' / та'кий ч'ин // [Говірки Черкашини 2013: 446].

П. Романюк доводить, що «однією з важливих сторін весільного обряду є його термінологія, яка становить систему тісно пов'язаних між собою елементів. Зв'язок складників цієї системи зумовлений взаємозв'язком і взаємозалежністю тих обрядових дій, обрядових осіб, обрядово значущих предметів, які маркуються названими термінами. У зв'язку із цим аналіз особливостей весільної термінологіки можливий і досягає поставленої мети тільки у зв'язку з аналізом історії виникнення, розвитку й символічних функцій відповідних реалій» [Романюк 1983: 170]. Однак, попри всі зміни, спостерігаємо внутрішньомовні зв'язки в номінації окремих фрагментів обрядового дійства. Зокрема в буковинських говірках зафіксована лексема *чипове* 'викуп парубка за молоду з іншого села' [СБГ: 646], хоча серед повесільних обрядодій не зафіксовано звичаю *забивати чип* [Руснак 2017].

Отже, діалектний текст вербалізує обрядодію, у якій особливого значення набувають агентивність, акціональність, локативність, реалемність, темпоральність тощо. Тому респондент, продукуючи текст, зазвичай намагається точно передати всі деталі обрядодії, хоча часто спостерігаємо часову чи просторову двоплановість тексту. Зміни способу життя, зумовлені різними суспільними процесами, спричинюють зміни обряду. Зокрема в тексті 'забивати кілок' в українських східнослов'янських говірках можна виділити центральні й периферійні диференційні риси.

Весільна обрядовість, попри змінність, має сталі традиції, яких дотримують багато століть поспіль. Тому, незважаючи на відмінність вербальних засобів номінації весільних обрядодій, їх атрибутів тощо, усе ж спостерігаємо вербальні зміщення, перенесення, що свідчить про внутрішньомовні зв'язки одиниць фразеологічної і лексичної систем.

ДЖЕРЕЛА

- Говірки Черкащини 2013 – Говірки Черкащини: збірник діалектних текстів / упор. Г.І. Мартинова, Т.В. Щербина, А.А. Таран. Черкаси, 2013. 481 с.
- Магрицька 2003 – Магрицька І.В. Словник весільної лексики українських східно-слобожанських говірок (Луганська область). Луганськ: Знання, 2003. 172 с.
- СУМГ – Словарь української мови / збір. ред. журн. «Киевская старина»; упоряд. з додатком власного матеріалу Б.Д. Грінченко. Т. 1–4. К., 1907–1909.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- Ужченко 2014 – Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. Фразеологічний словник східно-слобожанських та східно степових говірок Донбасу. Вид. 6-е, доп. і переробл. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2014. 352 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Арнольд 1999 – Арнольд И.В. Объективность, субъективность и предвзятость в интерпретации художественного текста. *Семантика. Стилистика. Интертекстуальность*: сб. статей. СПб.: СПбГУ, 1999. С. 341–350.
- Бартми́нский 2005 – Бартми́нский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике. Москва: Индрик, 2005. 512 с.
- В'єнцко 2017 – В'єнцко В.І. Принципи опису етнокультурного змісту внутрішньої форми фразеологічних одиниць. *Молодий вчений*, Херсон. № 4.1 (44.1). 2017. С. 81–85.
- Вовк 1995 – Вовк Ф.К. Студії з української етнографії та антропології. Київ: Мистецтво, 1995. 336 с.
- Гуйванюк, Руснак 2015 – Гуйванюк Н.В., Руснак Н.О. Багатовимірна реальність діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ: Наук. думка, 2015. С. 119–127.
- Данилевская 2003 – Данилевская Н.В. Макротекст. *Стилистический энциклопедический словарь русского языка*. Москва: Наука. Искусство, 2003.
- Загнітко 2012 – Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012.
- Новиков 1983 – Новиков А.И. Семантика текста и её формализация. Москва: Наука, 1983. 216 с.
- Рижкова 2004 – Рижкова В.В. Реалізація категорії інтертекстуальності в американському художньому тексті XIX–XX століть: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2004. 20 с.

- Романюк 1983 – Романюк П.Ф. Из опыта картографирования свадебного обряда Правобережного Полесья. *Полесский этнолингвистический сборник*. Москва: Наука, 1983. С. 170–171.
- Руснак 2009 – Руснак Н.О. Діалектний текст: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти дослідження. Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2009. 448 с.
- Руснак 2017 – Руснак Н.О., Руснак Ю.М. Обрядотерміни післявесільного етапу в буковинських говірках. *Мовознавчий вісник: зб. наук. праць*. Черкаси, 2017. № 20–23. С. 81–88.
- Селіванова 2006 – Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
- Телия 2004 – Телия В.Н. Культурно-языковая компетенция: ее высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка. *Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках*. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 20–29.
- Фатеева 2000 – Фатеева Н.А. Контрапункт интертекстуальности, или интертекст в мире текстов. Москва: Агар, 2000. 280 с.
- Царьова 2015 – Царьова І.В. Етнокультурна семантика в обрядовій фразеології східнословобожанських говірок: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2015. 258 с.
- Чорновол-Ткаченко 2006 – Чорновол-Ткаченко Р.С. Теорія інтертекстуальності: цілі, завдання, методи. *Вісник Сумського державного університету*. Серія: Філологічні науки. 2006. № 11 (95). Т. 2. С. 82–87.

Світлана Гриценко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Київ

УКРАЇНСЬКІ ПИСЕМНІ ПАМ'ЯТКИ ОФІЦІЙНО- ДЛОВОГО СТИЛЮ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ukrainian monuments of formal style in the second half of the 17th century and the 18th century: the present state of arts and prospects of future research

Abstract. The author emphasizes the importance of studying Ukrainian formal texts written in the second half of the 17th and 18th centuries by using results of neighbouring research areas in the domain of the history and development of legal system in Ukraine. The great contribution to restoring the Ukrainians' historical and lingual memory was done by historians of language and lexicographers (F. Tkach, V. Peredriyenko, V. Horobets, L. Moskalenko, U. Shtandenko, N. Bilan, O. Herashchenko, B. Stetsuk, O. Lakhno and others). Prospects of researching Ukrainian formal monuments the second half of the 17th and 18th centuries are as follows: creating registry of various official and legal documents; studying business correspondence, lustrations, descriptions of electoral processes; analysing jury books and little-known manuscripts; applying the textual approach to the description of sources for reconstructing "live" Ukrainian speaking, as well as for reconstructing Ukrainian linguistic worldview. Ukrainian historical lexicography critically needs the creation of corpora, which cover specific sources, specific genres, separate authors and dictionaries of special lexis, lexicons of lingual periods.

Keywords: monuments of formal style, areal balance, historical lexicography, hypertext, linguocultural context, dynamics of language.

Доба другої половини XVII–XVIII ст. позначена розбудовою літературної форми існування української мови, її нормуванням на основі не тільки книжно-писемної традиції, а й живого народного мовлення, інтенсивним жанрово-стильовим розвитком. Це період формування мовної самосвідомості як складової культурної і національної самосвідомості [Передрієнко 2016: 71].

Визначення тенденцій розвитку української літературної мови можливе лише за умови комплексного підходу до вивчення її історичних першоджерел й окреслення їхнього місця в національному загальнокультурному контексті епохи.

Давній текст, як безцінне інформативне джерело, постійно перебуває в центрі філологічних студій, бо саме на підставі конкретних фактів, як наголошує О. Ніка, вибудовуються наукові теорії, їх аргументація, і позбавлені такого надійного опертя інтерпретації залишаються позаісторичними «мовними іграми» [Ніка 2017: 324].

Дослідження української мови другої половини XVII–XVIII ст. об'єктивується численними рукописними та опублікованими пам'ятками, серед яких чільне місце займають джерела офіційно-ділового стилю. Значення цих джерел складно перебільшити, тому актуальною досі лишається оцінка О. Левицького: «Навряд чи знайдуться інші судові акти, які так яскраво і повно відбивають у собі життя народне, як саме акти малоросійські. Це пояснюється двома причинами: а) суд у Малоросії у другій половині XVII ст. був народним, отже всестановим і цілком вільним від мертвоущого формалізму, і б) юридична практика ще не встигла виробити тих мертвоущих канцелярських форм, завдяки яким найяскравіші прояви життя, пройшовши через протокол, наполовину знеособлюються, тому протоколи малоросійських судів, писані народною мовою, відрізняються життєвістю» [Левицький 1902: 6–7]. На жаль, в історичному джерелознавстві відсутні свідчення про кількість пам'яток офіційно-ділового стилю окресленого часового зрізу, не укладені реєстри пам'яток жанрів урядового (адміністративного) управління та юридичного.

Важливим інформативним джерелом для істориків мови слугують дослідження науковців інших галузей знань про становлення й розвиток правової системи в Україні другої половини XVII–XVIII ст. Для розуміння тогочасного юридичного термінологічного апарату корисним для філологів буде знайомство з такими лексикографічними працями, як: «Сокращение естественного права» В. Золотницького [Сокращение 1764] та «Словарь юридической» Фр. Ланганса [Ланганс 1788].

Цінним джерелом для розуміння правотворчої діяльності органів влади Лівобережної України є дослідження А. Пашука «Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.», у якому охоплено

період від 1648 до 1782 року й висвітлено основні риси та принципи тогочасного українського судового процесу, схарактеризовано його учасників, доказово продемонстровано формалізм процесу, описано процедуру провадження справи в судах першої інстанції, виділено низку процесуальних інститутів (*позов, попереднє слідство з слідчими діями позивача – потерпілого, судовий розгляд, судові постанови, якими виносились різні види покарання*). Важливо те, що автор, аналізуючи види судів, їх склад і компетенцію, охарактеризував усю систему судів разом із духовними і домініальними, які діяли на Лівобережній Україні, розкрив суть судової реформи 1763 року. Згідно з цією реформою були окреслені органи, які мали судові функції в Україні у XVIII ст., зокрема: *гетьманське правління, військова генеральна канцелярія, генеральний військовий суд, третейський суд при гетьманському правлінні, полкові канцелярії і полкові суди* (і як їх різновид *ярмаркові суди, сотенні суди*; у наділених привілеями містах – *магістратські суди*, у містах, що не мали привілеїв, – *ратушні суди*, а в селах – *сільські суди*; судові та адміністративні функції мали *Рада старшин, рада генеральної старшини, Малоросійська колегія* як вища адміністративна і судова установа гетьманської України (1722–1786 рр.), *гетьман як найвищий суддя, цехові суди, духовні суди (єпископський (владичий) суд, консисторський суд), мирові суди* [Пашук 1967; див. також: Прус 2009].

Зауважимо, що багато істориків права та юристів, зокрема О. Левицький, В. Модзалевський, М. Грушевський, Я. Падох, А. Яковлів, І. Черкаський та інші, помилково вважали, що в діяльності низових судів брала активну участь громада, яка визнавала суд всенародним, всестановим та прагнула співпрацювати з ним. Ці вчені наголошували, що постанови міських судів схвалювала «товариська рада», і це наближало їх до так званого *копного суду*, який був популярний у XVII ст.; однак *всенародність* судів помилково ототожнювали з *публічністю засідань* суду, хоча з погляду юрисдикційної компетенції це різні речі. До того ж публічне вирішення справ не завжди було вигідним для панівного класу досліджуваного періоду. Варто брати до уваги й те, що в судовій системі України другої половини XVII ст. і до 60-х рр. XVIII ст. поєднувалися адміністративні й судові функції, тому, як стверджував В. Дядиченко, справа суду була в руках всієї старшинської адміністрації. Зауважмо, що вперше судові функції від адміністративних було відмежовано під час судової реформи 1763 року.

Осягнення специфіки, складу та юрисдикції згаданих судово-адміністративних органів сприятиме глибшому прочитанню та осмисленню писемних ділових пам'яток окресленого часового зрізу – дасть змогу опанувати професійну термінологію, її склад та генезу, проана-

лізувати структуру пам'ятки, її відповідність тогочасним правовим та мовним нормам; через зміст документа відкрити нові грані історичного минулого. Ці праці допоможуть філологам збагнути тонкощі юрисдикції, зокрема функціонування на різних теренах України досліджуваного періоду *домініальних судів* (інша назва – *замкові суди*), їх повноваження та специфіку документообігу; зрозуміти явище *займанщини* як поширеної в Україні форми набуття власності невикористаних запустілих земель, що своєю суттю сягає ще норм римського права, зокрема «*Leges duodecim tabularum*» (451–450 рр. до н.е.).

Значний внесок у відновлення історико-лінгвістичної пам'яті народу роблять філологи, зокрема історики мови, лексикографи. Українські писемні пам'ятки офіційно-ділового стилю другої половини XVII–XVIII ст., а саме деякі актові книги, заповіти, універсали, діаріуші, стали об'єктом едіції Ф. Ткача, В. Передрієнка, В. Горобця, Л. Москаленко, У. Штанденко, Н. Білан, О. Геращенко, Б. Стецюка, О. Лахно та ін. Н. Білан проаналізувала лексико-тематичну маркованість духівниць, стилістичні та лексико-семантичні особливості заповітної документації [Білан 2000; 2001_а; 2001_б; 2001_в; 2003]. Дослідниця окреслила композиційну структуру заповітів XVII–XVIII ст., виокремивши такі елементи, як: *intitulatio* (вказівка на особу, яка видає документ), *arrena* (преамбула до основної частини тексту, у якій обґрунтовується необхідність видання документа), *promulgatio* (розпорядження-заповідь), *narratio* (виклад основного змісту документа, а також детальний розпис майна), *dispositio* (розпорядження), *sanctio* (наказ про покарання за невиконання розпорядження), *corroboratio* (підтвердження юридичної сили документа), *datum* (час і місце написання документа). Н. Білан докладно проаналізувала науково-термінологічну, професійно-виробничу, офіційно-ділову та діалектну лексику заповітів.

Словниковий склад універсалів та листів-наказів гетьманської канцелярії Богдана Хмельницького репрезентують наукові розвідки О. Лахно [Лахно 1953] та Ф. Ткач [Ткач 1962]. Етапи становлення й розвитку формуляра українських гетьманських універсалів детально описала О. Геращенко [Геращенко 1996]. Дослідниця проаналізувала типову для європейської дипломатії структуру формуляра, елементами якого були: *invocatio* (присвята Богові), *intitulatio* (адресант), *inscriptio* (адресат), *salutatio* (привітання), *arrena* (преамбула), *promulgatio* (оголошення), *narratio* (виклад подій, які спричинили створення документа), *dispositio* (постанова, розпорядження), *sanctio* (заборона порушувати постанову), *corroboratio* (затвердження), *datum* (місце, час видачі документа), *subscriptio* (підпис), *apprecatio* (завершення короткою молитвою). Цінними, на наш погляд, у дослідженні є проведені паралелі зі староболгарськими і старосербськими грамотами.

Л. Москаленко дослідила палеографічні, фонетичні, лексичні, морфологічні, синтаксичні та стилістичні особливості, а також проаналізувала композиційну структуру «Актів Полтавського полкового суду 1683–1750 рр.», які увійшли до наукового обігу у форматі транслітерованої копії. Багатство оригінальних джерел (*листи, декрети, справи, записи, атестації, цидулки, ресстрики, квитанції чи квітації, інквізиції* та ін.) демонструють симбіоз живомовної стихії та «документалізм» юридичного підстилю офіційно-ділового стилю української мови з його стандартною структурою тексту з усталеними синтаксичними конструкціями та професійною термінологією [Москаленко 2014].

У. Штанденко звертає увагу на особливості скоропису «Актів Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.», неусталеність правописних норм досліджуваного періоду, натомість відносно сталу структуру відповідних документів, яка традиційно, як наголошувала І. Чепіга, складалася із трьох частин (початкового протоколу, основної частини і кінцевого протоколу [Чепіга 1992: 5]), детально аналізує змістове наповнення пам'ятки та формуляр різновидів ділових документів, представлених у пам'ятці. Дослідниця акцентує на тому, що, попри численні штампи, стандартизовані вирази й канцелярську термінологію, мова пам'ятки яскраво відображає живе мовлення, що проявляється в усіх частинах «Актів Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.», але найбільше – у викладі справ, особливо в тих актах, які подають реєстри майна, переданого у спадщину, пограбованого, купленого, проданого, а також подані прямою мовою розповіді свідків [Штанденко 2017: 18–19]. Аналізуючи генезу лексичного наповнення пам'ятки, авторка виокремила дві типові для того часу й регіону тенденції: 1) очищення тексту від іншомовних лексем і виразів, зокрема латинізмів, які заміщувалися староукраїнськими відповідниками; 2) помітне поширення невластивих українській мовній практиці російськомовних лексем. Дослідниця наголошує на наявності сакральної лексики, штампів та фразеологізмів із релігійної сфери в аналізованій пам'ятці, які вжито для увиразнення певного фрагмента тексту, надання йому більшої достовірності, правдивості, переконливості. Такі фрагменти демонструють морально-етичний кодекс українця кінця XVII – I половини XVIII ст., для якого духовне начало було невід'ємною складовою щоденного буття.

Б. Стецюк дослідив лексико-семантичний, етимологічний, словотвірний аспекти юридичної лексики кримінально-процесуального права періоду Гетьманщини; проаналізував 300 питомих і запозичених лексем на позначення основних юридичних понять, зокрема: 'суд', 'третейский суд', 'суд духівництва', 'провести судову тяжбу', 'завершити / порушити судову справу', 'посадові особи та судовиконавці', 'судове слідство', 'свідки і свід-

чення у судовому процесі', 'процесуальна сторона', 'захист процесуальної сторони', 'злочин, правопорушення'. Дослідник наголошує на поширенні в пам'ятках зросійщених форм під впливом російського діловодства, починаючи від XVIII ст. на прикладі лексем *розыскъ, распросъ, жалобникъ, челобитчикъ, сведокъ, доводчикъ, доношеніє* та ін. [Стецюк 1999]. Такі дослідження сприяють окресленню періодів становлення та динаміки термінологічного апарату кримінально-процесуального права в Україні.

Українські ділові пам'ятки другої половини XVII–XVIII ст. ілюструють еволюцію офіційно-ділового стилю, фіксуючи живе мовлення представників різних територіальних говірок, соціальних верств і груп (від духівництва і старшин до селян), демонструючи взаємодію народної та книжної стихій у мові.

Поширення народномовних елементів у мові українських ділових текстів XVII–XVIII ст. – предмет дослідження В. Передрієнка [Передрієнко 1976] та І. Чепіги [Чепіга 1992; 2005]. Незважаючи на усталюваний віками своєрідний структурний каркас ділових пам'яток, зазначають учені, сама «будова все більше “обростала” елементами живого народного мовлення» [Передрієнко 1976: 11], а народнорозмовну практику здебільшого «відображено в основній частині документа, де викладено суть справи» [Чепіга 2005: 62]. Попри трафаретність актової мови, у ній у своєрідний спосіб поєднувалися повсякденна мовна стихія та книжна офіційна мова. І. Чепіга наголошує, що «у взаємодії формул, штампів та індивідуального слововжитку відбувалося зближення двох різновидів мови – книжного і народнорозмовного. Тому значення актів є ключовим для дослідження мови (літературної і розмовної) конкретної епохи і національної мови загалом» [Ibid.: 64].

Деякі роботи зорієнтовані на опис фонетичних особливостей актової мови, зокрема праця А. Свашенко, у якій фонетичне тло (а саме – вокалізм) мови актових книг Крелевецького міського уряду XVII–XVIII ст. досліджено в порівнянні із сучасними говорами [Свашенко 1965; 2004].

Ще один напрям студіювання мови пам'яток офіційно-ділового стилю – дослідження частин мови. Фонетичні та морфологічні особливості ад'єктивів другої половини XVII – початку XVIII ст., їх варіантність представлено у праці У. Штанденко, матеріалом якої слугували протоколи Полтавського полкового суду. Прикметникову парадигму в актовій мові Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. проаналізовано в дослідженні І. Сарікової [Сарікова 2010]. Архаїчні та інноваційні тенденції у творенні дієприкметників української мови XVII–XVIII ст., засвідчені в пам'ятках ділового стилю (актах) Полтавщини, висвітлено у праці С. Шевченко [Шевченко 2005]. Важливим, на наш погляд, є укладена мовна аргументація тези про вплив регіональних традицій, іншомовних запозичень

та усномовних тенденцій на формування дериваційних типів та моделей творення дієприкметників української актової мови XVII–XVIII ст. Дослідниця звертає увагу на важливу особливість мови актових пам'яток XVII–XVIII ст. із території Полтавщини – паралельне вживання членних і нечленних пасивних дієприкметникових форм.

Багату додаткову інформацію про історичне минуле України другої половини XVII–XVIII ст., про адміністративно-політичну діяльність правителя держави, урядовця краю збережено в мемуарній прозі XVIII ст. – у діаріушах. Цей жанр репрезентують щоденники про поточну діяльність гетьмана, щоденні записки адміністративно-політичної чинности Генеральної військової канцелярії, приватні (авторські) щоденники. Такі джерела, поза сумнівом, мають евристичну цінність для лінгвістів, оскільки написані тогочасною українською літературною мовою, близькою до живої народної мови (особливо приватні щоденники), із незначним відсотком полонізмів та загальним прагненням відійти від штучної старокнижності попри збереження усталеного традиційного оформлення думки у стилі актово-ділового писання [Горобець 1972].

Важливим інформативним джерелом про антропонімікон жителів міст і сіл України, їх соціальну та майнову диференціацію є метричні книги досліджуваного періоду, зокрема «Метрична книга села Мелені», яка зберігається в Центральному державному історичному архіві України (ф. 127, оп. 1012, спр. 323). Цінність цих пам'яток – у відтворенні тогочасних мовних особливостей, адже записи рясніють численними народномовними елементами. Фонетичні та морфологічні риси говірки села Мелені (належить до іршанських говірок середньополіського діалекту) проаналізовано в дослідженні В. Мойсієнка [Мойсієнко 2005].

Попри вагомий доробок українських лінгвістів, значна частина писемних пам'яток офіційно-ділового стилю все ще потребує ретельного вивчення. Із лінгвістичного погляду залишаються недослідженими діловий епістолярій, люстрації, поширені в Україні другої половини XVII–XVIII ст., описи виборчого процесу, характерні для досліджуваного періоду (зокрема «Опис церемонії обрання українського гетьмана (1750 р., лютого 22)», присяжні книги (зокрема «Присяжна книга 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки»), поширені у другій половині XVII–XVIII ст. Досі поза увагою мовознавців перебуває унікальна пам'ятка офіційно-ділового стилю – «Права, за якими судиться малоросійський народ» – результат п'ятнадцятирічної роботи спеціальної комісії із кодифікації права XVIII століття, що діяла на Лівобережній Україні. Ця пам'ятка містить норми адміністративного, цивільного, торгового, кримінального та процесуального права і є цінним джерелом української правової культури XVIII ст., яке відображає судову реформу в Україні.

Грунтовного вивчення потребує рукописна спадщина офіційно-ділового стилю окресленого періоду із залученням текстуального підходу, який розкриє структурно-типологічну неоднорідність пам'яток, дасть змогу реконструювати тогочасне українське народне мовлення, а відтак – відтворити мовний світ українця за різними параметрами: соціальними, професійними, територіальними та ін. Для усвідомлення особливостей менталітету тогочасної людини як представника відповідного соціального, етнічного, релігійного, територіального, професійного середовища, станового прошарку варто брати до уваги не лише знання фактологічного характеру, а й результати досліджень історичних дисциплін, що репрезентують загальнофілософське осмислення епохи.

Дослідження українського мовного простору в діяхронії крізь призму писемних пам'яток офіційно-ділового стилю активує пошуки та форми реалізації новітніх лексикографічних студій з урахуванням сучасних способів комп'ютерного опрацювання текстів та удосупнення їх широкому загалові, створення нової методології словникових студій, «нових типів лексиконів, що посилюють вагомість домінанти слова» [Хобзей 2008: 254].

Сучасна історична лексикографія вкрай потребує створення корпусів конкретних писемних пам'яток, пам'яток окремих жанрів, творів авторів, а також словників спеціальної лексики, лексиконів мовних періодів, здійснених на матеріалі різножанрових пам'яток (пор.: обсяг корпусу староросійської мови сягає 7 млн слововживань і містить додані нещодавно нові тексти XIV–XVII ст.: літописи, повісті, ділові документи).

Ілюстраціями в новоствореному сучасному Історичному словнику (корпусі) другої половини XVII–XVIII ст. мають стати розлогі «гіпертексти», які не вириватимуть реалію чи поняття з лінгвокультурного контексту, «а демонструватимуть у межах цілісної картини світу, кодами до якої стають слова» [Хобзей 2015: 433].

Зауважмо, що основним недоліком сучасних словників є те, що за дефініцією часто втрачається розуміння реалії конкретним етномовним континуумом. Сьогодні важливим типом тлумачення залишається «когнітивна дефініція» (за Є. Бартмінським), яка націлена на розкриття способу сприйняття предмета / поняття (особливо того, що пов'язаний із традиційною культурою) носієм мови певного історичного періоду. У цьому контексті актуалізується настанова Н. Яковенко про те, що історичні писемні джерела необхідно читати, «женучи від себе, наскільки вдасться, “вірус сучасності”» [Яковенко 2002: 9].

Важливим принципом добору словникового «матеріалу» має стати *ареальний* (важливість фіксації місця написання пам'ятки), що сприятиме дослідженню географії мовного явища і в синхронії, і в діяхронії. Бажа-

ним для сучасних лексикографів залишається дотримання «ареального балансу» представлених гіпертекстів у словникових статтях.

Цінним для дослідників динаміки мови, етнокультури та історії є зазначення в історичному словникові чи в корпусі часових параметрів фіксації мовного явища в текстах. Варто пам'ятати про суб'єктивізм, якого слід уникати під час створення історичних корпусів чи словників. Слова Л. Гумецької про те, що «селекція лексики опрацьованих пам'яток на основі суб'єктивних смаків і поглядів укладача чи редактора в історичному словнику не повинна мати місце» [Гумецька 1958: 9], не втратили актуальності й сьогодні.

Отже, чимало ще нерозв'язаних проблем у царині пізнання української мови крізь призму писемних пам'яток потребує уваги сучасних мовознавців, лексикографів, культурологів, етнографів. Писемні пам'ятки офіційно-ділового стилю другої половини XVII–XVIII ст. – цінне джерело осягнення історії розвитку української мови, української мовної особистості в діалектологічному й історичному аспектах; їх справедливо називають «своєрідною хрестоматією українських говорів відповідного періоду». І ця хрестоматія потребує уважних укладачів, читачів та поціновувачів українського слова.

ЛІТЕРАТУРА

- Білан 2000 – Білан Н.І. Заповіти в колі пам'яток актової писемності XVI–XVIII ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2000. Вип. 1. С. 86–91.
- Білан 2001^a – Білан Н.І. З історії лексико-тематичної маркованості духівниць XVII–XVIII ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2001. Вип. 2. С. 102–108.
- Білан 2001^b – Білан Н.І. Спадкоємні традиції у природних текстах духівниць XVIII ст. (з історії рукописної пам'ятки). *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2001. Вип. 3. С. 81–87.
- Білан 2001^b – Білан Н.І. Традиційні мовні елементи в українських духівницях XVIII ст. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Київ, 2001. Вип. 4. С. 85–90.
- Білан 2003 – Білан Н.І. Стилiстичні особливості жанру духівниць української писемності XVII–XVIII ст. в контексті історичної українсько-російської лінгвістичної взаємодії. *Культура народів Причорномор'я: матеріали міжнародної конференції «Міжкультурні комунікації: діалог та співробітництво»*. Київ, 2003. № 37. С. 23–27.
- Герашенко 1996 – Герашенко О. Історія композиції та формуляра українських гетьманських універсалів: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський держ. ун-т. Харків, 1996. 179 с.

- Горобець 1972 – Горобець В. Діаріуші – визначні пам'ятки української писемності XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання* / відп. ред. В.Г. Сарбей. Київ: Наук. думка, 1972. Вип. 7. С. 102–114.
- Гумецька 1958 – Гумецька Л. Принципи створення історичного словника української мови. *IV Міжнародний з'їзд славістів: повідомлення*. Київ: АН УРСР, 1958. 24 с.
- Ланганс 1788 – Ланганс Ф. Словарь юридической: или свод российских узаконений, по азбучному порядку для употребления Императорского Московского университета в классе практической юриспруденции. Москва: Унив. тип. Н. Новикова, 1788. 210 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000224> (дата звернення: 15. 05. 2020).
- Лахно 1953 – Лахно О.П. Из спостережень над мовою документації канцелярії Богдана Хмельницького. *Українська мова в школі*. 1953. № 6. С. 9–16.
- Левицкий 1902 – Левицкий О. Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII ст. Київ: Тип. Императ. ун-та св. Владимира, 1902. 319 с.
- Мойсієнко 2005 – Мойсієнко В. Метрична книга села Мелені – пам'ятка української мови XVIII ст. *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2005. С. 50–57.
- Москаленко 2014 – Москаленко Л.А. «Акти (протоколи) Полтавського полкового суду» (1683–1750 рр.) – пам'ятка української мови. *Мовознавство*. 2014. № 6. С. 50–65.
- Ніка 2017 – Ніка О.І. XVIII ст. в українському лінгвістичному джерелознавстві та археографії. *Українська мова на осі часу* / ред. П.Ю. Гриценко. Київ: КММ, 2017. С. 324–331. (Серія «Не все спливає рікою часу...»).
- Пашук 1967 – Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782). Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1967. 180 с.
- Передрієнко 1976 – Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підгот. до вид. В.А. Передрієнко. Київ: Наук. думка, 1976. 416 с.
- Передрієнко 2016 – Передрієнко В.А. Пам'ятки другої половини XVII–XVIII ст. як джерело для дослідження української мовної особистості. *Математриум*. 2016. Вип. 62. Мовознавчі студії. С. 69–73.
- Прус 2009 – Прус В.З. Джерела права Лівобережної України першої половини XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2009. 20 с.
- Сарікова 2010 – Сарікова І.М. Прикметникова парадигма в актовій мові Середньої Наддніпрянщини XVII–XVIII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. праць. Київ, 2010. Вип. 19. С. 416–420.
- Свашенко 1965 – Свашенко А. Фонетичні особливості мови актових книг Кролевецького міського уряду 17–18 ст. у порівнянні з сучасними говорами (вокалізм). *Вісник Харківського університету*. № 7. Серія філологічна. 1965. Вип. 1. С. 108–115.
- Свашенко 2004 – Свашенко А. Рукописна Кролевецька ратушна книга XVII–XVIII століть. *До джерел*: зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського: у 2 т. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 379–393.

- Сокращение 1764 – Сокращение естественного права: выбранное из разных авторов для пользы российского общества Владимиром Золотницким. С.-Петербург, 1764. 168 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000228> (дата звернення: 17.03. 2020)
- Стецюк 1999 – Стецюк Б. Юридична лексика кримінально-процесуального права Гетьманщини: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Запоріж. держ. ун-т. Запоріжжя, 1999. 192 с.
- Ткач 1962 – Ткач Ф.Є. До характеристики словникового складу мови українських ділових документів XVII ст. (універсалів та листів-наказів гетьманської канцелярії Богдана Хмельницького). *Праці Одеського університету*. Одеса, 1962. Т. 152. Вип. 15. С. 112–133.
- Хобзей 2008 – Хобзей Н. Діалектна лексикографія сьогодні. *Українське мовознавство*. Вип. 38. Київ, 2008. С. 254–256.
- Хобзей 2015 – Хобзей Н. Текст і словник: площини перетину. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / відп. ред. П.Ю. Гриценко. Київ, 2015. С. 432–439.
- Чепіга 1992 – Чепіга І.П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів XVI – першої половини XVII ст. *Мовознавство*. 1992. № 6. С. 3–11.
- Чепіга 2005 – Чепіга І.П. Лексика полтавських актів XVII – першої половини XVIII ст. *Слово і доля. Збірник на пошану Уляни Єдлінської*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. С. 59–64.
- Шевченко 2005 – Шевченко С. Особливості творення дієприкметників в українській актовій мові XVII–XVIII століть (на матеріалі пам'яток ареалу полтавських говірок). *Діалектологічні студії. 5: Фонетика, морфологія, словотвір* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2005. С. 209–219.
- Штанденко 2017 – Штанденко У.М. «Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.» як джерело вивчення української мови часів Гетьманщини. *Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.* Кн. 1. Київ: Наук. думка, 2017. С. 5–28.
- Яковенко 2002 – Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 416 с. (Серія «Критичні студії»).

Ганна Дидик-Меуш

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
Львів*

НОМІНАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СЛОВА ЗА УМОВ ЙОГО СТУПЕНЮВАННЯ

*The nominative potential of a word under the conditions
of its gradation*

Abstract. The proposed article reveals the nominative potential of the adjective in the process of its gradation. The way the form of the degree of comparison of the adjective affects its function in the composition of substantive phrases is traced. The study was carried out on the basis of Ukrainian monuments of the 16th–18th centuries (both published and handwritten). The adjectives *великий*, *болий* і *найболий* are taken into account as components of adjective-substantive phrases (almost 3000 units). They were analyzed in several aspects, in particular in the grammatical and functional (nominative) aspects, according to which the adjective-substantive phrase is primarily a means of distinguishing a specific object from the class of homogeneous ones.

Keywords: nomination potential, adjective-substantive phrases, adjective conjugation, written monuments.

Ад'єктив-атрибутив в ад'єктивно-атрибутивних словосполученнях обмежує субстантив і сприяє його спеціалізації, уточненню; звідси дві основні функції ад'єктива-атрибутива – кваліфікаційна й обмежувальна. Окрім цих, ад'єктив виконує також номінаційну (позначає об'єктивні властивості та якості об'єкта); оцінну та підсилювальну (надає об'єктові

властивостей та якостей, які йому присвоює суб'єкт); видільну (виокремлює об'єкт із класу однотипних); останню реалізує у випадку і номінації, і підсилення [Михайлова 2004; Bolinger 1967; Stonham 1994; Wonner 2003].

Предмети мають різноманітні ознаки, тому людина, називаючи реальну ознаку предмета, водночас узагальнює її. Таке узагальнення відбувається під час співвіднесення ознаки з відповідним «еталоном», «точкою відліку», які характерні для будь-якого різновиду ознаки (розмір, колір, смак тощо) і для будь-якої групи предметів. На підставі «еталону» можна встановити насамперед ознаки лінійних вагових предметів. Отож такі ад'єктиви позначають «лише ті ознаки, які розташовані по один або по інший бік “точки відліку” (що характерно для всіх якісних прикметників). Якщо ж ознака предмета відповідає нормі, то вона не позначається, і для такої ознаки нема відповідного слова. Обов'язковим для таких прикметників є наявність антонімів» [Дидик-Меуш 2018: 145; детально див.: Ibid.: 145–148]. Продемонструймо це на українському мовному матеріалі XVI–XVIII ст.

Ад'єктив *ВЕЛИКИЙ* (*ВЕЛИКІЙ*, *ВЕЛИКИЙ*) – один із найчастотніших якісних прикметників (із ним виявлено 2460 словосполучень), що дає змогу, з одного боку, підтвердити відомі висновки: коли формувалося лінгвокреативне мислення людини [Гофф 2007], ці ознаки (*малый*, *великий*, *велкий*, *болий*, *грубый* та ін.) слугували засобом упорядкування відомостей про світ та відображення цих відомостей у мові). З іншого – розширити їх з огляду на особливості лексичної сполучуваності в українській мові того часу. Номінаційний потенціал ад'єктива¹ *великий* акумульований у його спроможності виконувати при субстантиві всі ад'єктивні функції [див.: СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 211–215]. Однак залучення ілюстраційного матеріалу з атрибутивом *великий* спонукає до таких узагальнень стосовно широкої сполучуваності цього ад'єктива із субстантивами у двох основних значеннях: 1) 'великий; значний за розміром, площею, об'ємом, кількістю' і 2) 'великий; значний за силою, інтенсивністю або ступенем вияву'.

І. Функціонування ад'єктива *ВЕЛИКИЙ* у першому значенні (зокрема його здатність сполучатися із субстантивами) подано в таблиці 1².

¹ Номінаційний потенціал ад'єктива кваліфікуємо як здатність слова позначати різноманітні об'єкти матеріальної, соціальної та духовної сфер.

² Скорочення писемних джерел див.: [СлДж].

Таблиця 1.

Лексико-синтаксична сполучуваність ад'єктива **ВЕЛИКИЙ**
'великий; значний за розміром, площею, об'ємом, кількістю'

1.	балвань великий <вытесанный>	Острог, 1598 Ист.фл.син. 36 зв.
2.	бани великие <и малые>	Володимир, 1578 ЖКК I, 160
3.	богатство великое [папежь набыль]	1582 Посл. до лат. 1125
4.	болото великое	1516 АрхЮЗР 8/IV, 3
5.	борь великий <заднепровский>	Київ, 1585 ЦНБ ДА/П-216, 99
6.	бочька великаа [термін]	Канів, 1552 ОКан.3 17
7.	будоване ^{будівля} великое	1556–1561 ПЄ 179 зв.
8.	булава великаа <меданаа>	Канів, 1552 ОКан.3 17
9.	быдло великое <рогатоє> [и быдло малое]	Луцьк, 1552 ОЛЗ 189 зв.
10.	валь великий	Черкаси, 1552 ОЧерк.3 13 зв.
11.	ватага великая <або малая>	Черкаси, 1552 ОЧерк.3 7 зв.
12.	вежа великаа	Київ, 1619 Гр.Сл. 236
13.	великость великаа [людїи]	XVI ст. УЄ № 77, 28
14.	вел'блюды великие	Чернігів, 1646 Перло 48 зв.
15.	верста великая [термін]	1546 ОГ 19
16.	воды великаа [источити wt соухого камена]	к. XVI ст. УЄ № 31, 26
17.	возь великий <и возь малый> [термін]	Київ, 1552 ОКЗ 34 зв.
18.	войско великое	Люблін, 1566 AS VII, 93
19.	впадокъ великий	Краків, 1527 РЕА I, 148
20.	въздухъ ^{завіса} великий <злотогловный>	1600 АрхЮЗР 1/VI, 295
21.	гай великий	I пол. XVII ст. Сл. о зб. 19
22.	горбъ великий [от того места]	Підгайці, 1571 АрхЮЗР 8/VI, 367
23.	горшокъ великий [термін]	Луцьк, 1552 ОЛЗ 184 зв.
24.	гостинець великий	1599 ЦНБ ДА/П-216, 99 зв.
25.	грани великие	Варшава 1622 ЧИОНЛ XIV-3, 139
26.	кгузь великий [на персяхъ]	Луцьк, 1583 АрхЮЗР 8/III, 377
27.	дежка великая [масла] [термін]	Київ, 1590 ЦДІАЛ Лен. 823, 1 75
28.	дорога великаа [гостинець]	Шайно, 1538 AS IV, 175
29.	достатокъ великий	Острог, 1587 См.Кл. 18 зв.
30.	древо великое	Володимир, 1571 УЄ Вол. 80
31.	дубъ великий	Ясси, 1508 DBB I, 3
32.	дѣла ^{гармата} великие <и малые>	Краків, 1540 AS IV, 232
33.	запоны великии	Несухойже, 1550 AS VI, 6
34.	звонъ великий [въ церкви]	Луцьк, 1583 АрхЮЗР 1/I, 184
35.	здобычь великаа	Острог, 1509–1633 Остр.л. 129 зв.
36.	зерцало великое	серед. XVII ст. Хрон. 454
37.	золотый великий <червеный> [термін]	Львів, поч. XVII ст. Крон. 60
38.	изба великая [термін]	Луцьк, 1627 АрхЮЗР 1/VI, 588

Номінаційний потенціал слова за умов його ступенювання

39.	икона великая [въ церкви]	1577 AS VI, 77
40.	кадила великие	Київ, 1554 КМПМ I (дод.) 6
41.	камень великий [къ дверw(м) гробовы(м)]	1556–1561 ПЄ 121
42.	капуста великаа <высокаа>	Львів, поч. XVII ст. Крон. 93 зв.
43.	келихи великие <и малые>	Локачі, 1593 АрхЮЗР 1/І, 355
44.	кипарисси великий	Київ, 1631 Син.Тр. 812
45.	книги великие <ако и малые>	Київ, 1633 ЛНБ 5, II 4060, 23 зв.
46.	коберець великий	Вільна, 1573 ПККДА II, 560
47.	кожухъ великий	1571 Сап. 15/Іс, 1866, 1
48.	козлины великие <и козлины малые>	Берестя, 1583 Мит.кн. 2 зв.–3
49.	копци великие	Київ, 1600 АрхЮЗР 7/І, 262
50.	корабли великие [греков]	Київ, 1627 Тр. 668
51.	котли великие [и котли малые]	Житомир, 1584 АЖМУ 76
52.	кочанъ великий <капустный>	Львів, поч. XVII ст. Крон. 93 зв.
53.	коштъ великий	Варшава, 1585 АрхЮЗР 7/III, 287
54.	крестъ великий <сребренный>	Київ, 1554 КМПМ I (дод.) 6
55.	кубокъ великий <позлотистый>	Луцьк, 1570 AS VII, 370
56.	курганъ великий	Свищів, 1553 АрхЮЗР 8/VI, 29
57.	лавы великие [в светлочце]	Луцьк, 1571 АрхЮЗР 8/VI, 350
58.	ланцухъ великий	Луцьк, 1563 РЕА II, 127
59.	лихтаръ великий <мосезовый>	Локачі, 1593 АрхЮЗР 1/І, 367
60.	лѣсъ великий	Новгородок, 1518 АЮЗР I, 59
61.	лампа великаа	Львів, 1637 Інв. 8
62.	мечъ великий	XVI ст. КА 610
63.	миса великаа <и малаа> [термін]	Луцьк, 1570 АрхЮЗР 1/І, 23
64.	море великое	1603 РИБ VII, 9
65.	морозы великие	Володимир, 1602 ТУ 231
66.	мостъ великий	Краків, 1539 AS IV, 191
67.	моць ^{військо} великие	Вільна, 1547 AS IV, 5 зв.
68.	мыто великое <и малое> [термін]	Берестя, 1508 AS III, 56
69.	мѣсто великое	XVI ст. КА 625
70.	нива великая	1603 НЗУжг. XVI, 222
71.	ноги великие [людей]	Львів, поч. XVII ст. Крон. 26
72.	нось малый <и великий> [чоловѣка]	серед. XVII ст. Хрон. 123 зв.
73.	образъ великий [исуса хри(с)та]	Ковель, 1578 ЖКК I, 119
74.	взера великие	Канів, 1552 ОКан.3 22
75.	вкнанъ великий	1582 Кр.Стр. 26 зв.
76.	окна великие	Локачі, 1593 АрхЮЗР 1/І, 367
77.	влха великая [в лѣсѣ]	1576 МЭФ I, 94
78.	врель великий	поч. XVII ст. Проп.р. 200
79.	встровъ великий	Торговиця, 1527 AS III, 305
80.	очи великие	1582 Кр.Стр. 26 зв.
81.	палець великий <и малый> [термін]	Київ, 1619 О обр. 69

За нашими спостереженнями, особливості сполучуваності ад'єктива *ВЕЛИКИЙ* 'значний за розміром, площею, об'ємом, кількістю' є такими:

1) поєднання із тривимірними (висота, довжина, ширина) субстантивами – назвами конкретних предметів: а) без додаткового ад'єктива: *ДУБЪ ВЕЛИКИЙ, КОРАБЛИ ВЕЛИКИЕ, СТОЛИ ВЕЛИКИЕ* та ін.; б) із додатковим ад'єктивом: *КОЧАНЪ ВЕЛИКІЙ <КАПУСТЪНЫЙ>, КРЕСТЬ ВЕЛИКІЙ <СРЕБРЕНІЙ>* та ін.; 2) наявність супровідної пари – словосполучення зі спільним субстантивом та ад'єктивами-антонімами: *БАНИ ВЕЛИКИЕ // БАНИ МАЛЫЕ, КЕЛИХИ ВЕЛИКИЕ // КЕЛИХИ МАЛЫЕ, КНИГИ ВЕЛИКИЕ // КНИГИ МАЛЫЕ, КОЗЛИНИ ВЕЛИКИЕ // КОЗЛИНЫ МАЛЫЕ, ЛИХТАРЪ ВЕЛИКИЙ // ЛИХТАРЪ МАЛЫЙ* та ін.; 3) використання в лексикалізованих словосполученнях – термінах (назви мір, податків тощо), які зазвичай функціують у парі – словосполучення зі спільним субстантивом і ад'єктивами-антонімами: *БОЧЬКА ВЕЛИКАА, БЫДЛО ВЕЛИКОЕ // БЫДЛО МАЛОЕ, ВЕРСТА ВЕЛИКАЯ, ВОЗЪ ВЕЛИКИЙ // ВОЗЪ МАЛЫЙ, ДЕЖКА ВЕЛИКАЯ, ДЪЛА* ['гармата'. – Г.Д.-М.] *ВЕЛИКИЕ // ДЪЛА МАЛЫЕ, МЫТО ВЕЛИКОЕ // МЫТО МАЛОЕ* та ін.; 4) оказіонально виявлено прислівникову назву *КОШТОМЪ ВЕЛИКИМЪ [БУДОВАТИ]* (Львів, 1591 ЛСБ 131) 'дорогою ціною'.

II. Функціонування ад'єктива *великий* у другому значенні (зокрема його здатність сполучатися із субстантивами) подано в таблиці 2.

Таблиця 2.

Лексико-синтаксична сполучуваність ад'єктива *ВЕЛИКИЙ* 'великий; значний за силою, інтенсивністю вияву ознаки'

1.	бездушность великаа	Острог, 1598–1599 Апокр. 46
2.	беззаконство великоє [вчинити]	XVI ст. УЄ № 29519, 158 зв.
3.	безправе великоє [и ўкривженє]	Гологори, 1606 ЛСБ 398
4.	блюзнѣрство великоє	XVII ст. Кас. 34 зв.
5.	безчестие великоє [и досада]	Львів, 1588 ЛСБ 103
6.	благодареніє великоє	серед. XVII ст. Хрон. 16
7.	боль великий [и безправе]	Острог, 1607 Лѣк. 109
8.	боязнь великаа	1556–1561 ПЄ 142 зв.
9.	бѣда великаа <незносна>	XVI ст. ЛНБ 4, 1136, 35, 1
10.	варованє великоє	Львів, 1585 ЛСБ 70
11.	вбозство великоє	Вільна, 1577 AS III, 527
12.	вдачность великаа	Київ, 1631 Син.Тр. 813
13.	весельє великоє [и радость]	Острог, 1607 Лѣк. 111
14.	воланє великоє [на короля]	Львів, 1605–1606 Перест. 35
15.	воля великая [оть бога]	Вільна, 1600 Катех. 50
16.	впоръ великий	Луцьк, 1536 AS IV, 60

Номінаційний потенціал слова за умов його ступенювання

17.	встыдь великий	Острог, 1607 Лѣк. 82
18.	втиски великие	Краків, 1543 AS IV, 327
19.	гадки великие [голову здоймають]	I пол. XVII ст. Сл. о зб. 16
20.	глупство великое [безбожника]	поч. XVII ст. Проп.р. 141
21.	гнѣвъ великий [Ісуса до жидовъ]	поч. XVII ст. Проп.р. 157
22.	голодь великий <душевный>	Маркова, 1619 Позд.бр. 214
23.	горачестъ великаа [злости]	Острог, 1607 Лѣк. 27
24.	грехъ великий <а незносный>	XVI ст. КА 22
25.	квалтъ великий	Луцьк, 1656 АрхЮЗР 1/І, 11
26.	диво великое	1556–1561 ПЄ 146
27.	дивъ велѣкый	к. XVI ст. УЄ № 31, 76 зв.
28.	драпезство великое [людемъ чинити]	1560 АрхЮЗР 8/VI, 93
29.	добродѣтели великие [продковъ]	Львів, 1605–1606 Перест. 55
30.	доводы великие	Острог, 1598 Ист.фл.син. 456
31.	жалоби великие	1567 ЦДІАК 28, 1, 2, 55
32.	жалость великая <сердечная>	Львів, 1593 ЛСБ 245
33.	замешане великое [межи людми]	Краків, 1540 КМПМ II (дод.) 2
34.	запрѣщение великое	Берестя, 1590 ЛСБ 144
35.	заступъ великий [и потѣха]	Київ, 1621 Коп.Пал. 1135
36.	збите великое [и змордоване]	Житомир, 1609 ЦДІАК 11, 1, 5, 4
37.	згибель великаа	Острог, 1614 Тест.В. 160
38.	зелживость великаа	1595 ЛНБ 5, II 4048, 113
39.	злореченство великое	Вільна, 1616 Прич.отех. 12 зв.
40.	злости великие	Острог, 1607 Лѣк. 4
41.	карана великие	Корець, 1618 Поуч.Чарт. 173
42.	карности великие [отъ Бога]	XVI ст. НЄ 224
43.	клопоты великие [и частые тревоги]	Ясси, 1602 ЛСБ 371
44.	корысть великая	поч. XVII ст. КЛ 92
45.	коханье ^{уполобання} великое	Рожанка, 1598 Л.Пот. 1013
46.	кривды великии [в краю]	Краків, 1538 AS IV, 133
47.	ласка великая	Луцьк, 1534 AS III, 471
48.	ласкавость великая	Острог, 1607 Лѣк. 17
49.	любовь великая [къ благочестию]	1608–1609 Виш.Зач. 203
50.	милосердіе великое [отъ Господа]	XVI ст. УЄ Літк. 70
51.	милость великая	поч. XVII ст. Песн.п. 50
52.	можность великая [Ісуса Христа]	к. XVI ст. УЄ № 31, 30
53.	великаа мѣдрость	Київ, 1623 Мог.Кн. 14
54.	мѣжство великое [народѣ Русского]	Київ, 1623 МІКСВ 74
55.	мука великая	1603 НЗУжг. XVI, 225
56.	мушене великое	Острог, 1587 См.Кл. 5
57.	наваждение великое [отъ неприязни]	Рогатин, 1591 ЛСБ 162
58.	навалность великая [татаровъ]	1618 ЛСБ 103, 55, 28
59.	надея великая	Вільна, 1616 Прич.отех. 13 зв.

60.	нареканє великоє	Львів, 1605–1606 Перест. 44
61.	насилованє великоє [людємь убогимь]	Львів, 1605–1606 Перест. 44
62.	небезпеченство великоє	1582 Кр.Стр. 6 зв.
63.	небезпечность великая	1572 ЛНБ5, III 4071, 32 зв.
64.	невѣдомость <барзо> великаа	Єв'є, 1616 Прич.отех. 6 зв.
65.	недбалость великаа	Краків, 1538 AS IV, 165
66.	ненависть великая	1556–1561 ПЄ 325 зв.
67.	нерадность великая	Краків, 1540 КМПП I (дод.) 2
68.	неупокой великий [и замѣшанє]	Львів, 1605–1606 Перест. 30
69.	несчастье великоє	Острог, 1603 Лям.Остр. 22
70.	нищета великаа [убозтво и недостаток]	Львів, 1591 ЛСБ 154
71.	шбелженє еликоє [становь духовныхь]	Берестя, 1593 ЛСБ 238, 1 зв.
72.	шбида велика [церкви]	Берестя, 1594 ЛСБ 263
73.	шбороны великіє [и подпоры оть бога]	Острог, 1607 Лѣк. 2 зв.
74.	шпалость великаа <и тажкаа>	Київ, 1627 ЛБ 90
75.	шсторожность великаа	Краків, 1538 AS IV, 156
76.	штчааніє великоє	Острог, 1607 Лѣк. 90
77.	штщепенства великіє	Вільна, 1616 Прич.отех. 5
78.	шхота великаа: ◊ зь великою охотою	Острог, 1598 Ист.фл.син. 59
79.	шшѣканє великоє	Київ, 1619 Гр.Сл. 260
80.	перешкоды великіє [бѣса]	Київ, 1623МІКСВ 269
81.	пилность великаа	Вільна, 1541 AS IV, 292
82.	плачь великий [учинити]	XVI ст. КА 39
83.	побожность великая	1588 ЛСБ 98
84.	погоршенє великоє	Берестя, 1590 ЛСБ 144
85.	подивсенє великоє	Львів, 1588 ЛСБ 92
86.	подоизренє великоє	Вільна, 1616 Прич.отех. 4

За нашими спостереженнями, особливості сполучуваності ад'єктива *ВЕЛИКИЙ* 'великий; значний за силою, інтенсивністю або ступенем вияву' є такими: 1) поєднання з абстрактними назвами: а) переважно без додаткового атрибутива: *КОРЫСТЬ ВЕЛИКАЯ*, *НАДЕЯ ВЕЛИКАЯ*, *НЕСЧАСТЬЕ ВЕЛИКОЕ*, *УФНОСТЬ ВЕЛИКАЯ* та ін.; б) оказіонально із додатковим атрибутивом: *БѢДА ВЕЛИКАА* <НЕЗНОСНАА>, *ШТВЕРЖЕНЕ ВЕЛИКОЕ* <ПАТРІАРШЕСКОЕ> та ін.; 2) уживання додаткового субстантива для конкретизації основного субстантива: *НЕУПОКОЙ ВЕЛИКИЙ* <и замѣшанє>, *СВАРИ ВЕЛИКИЕ* <и НЕПОКОЙ>, *ТѢСНОТА ВЕЛИКАА* <и НЕДОСТАТОКЪ> та ін.; 3) використання додаткового субстантива з атрибутивом для конкретизації основного субстантива з атрибутивом у словосполученні: *КЛОПОТЫ ВЕЛИКИЕ* [и *НЕСПОКОЙНЕ* и *ЧАСТЫЕ ТРИВОГИ*], *ТРИВОГИ ВЕЛИКИЕ* [и *СРОКІЕ НАВАЛНОСТИ*] та ін.; 4) дублювання ад'єктива для підсилення ознаки (експресивна сполучуваність): *ПО ТАКЪ ВЕЛИКИХЪ ДОВОДАХЪ*, *ПО ВЕЛИКИХЪ*

СВѢДЦТВАХЪ, ПО **ВЕЛИКИХЪ** СПОРАХЪ, ПО НЕМАЛЫХЪ ПРАЦАХЪ, ТРУДАХЪ, КЛОПОТАХЪ ДАЛИСЯ ЗАХОДНИЦИ НАМОВИТИ (Острог, 1598 Ист.фл.син. 456); 5) наявність оказіональної пари словосполучень: а) із тим же атрибутивом при субстантивах-антонімах: *Якъ ВИДИМЕ У СЮМЪ ЕВАНГЕЛИИ, **ВЕЛИКУЮ ЧЕСТЬ** ДОБЫЛЬ МЫТНИКЪ СМиренный, А ФАРИСЕЙ **ВЕЛИКУЮ НИСКУСТЬ*** (XVI ст. НС 4) та ін.; б) із ад'ективами-синонімами при різних субстантивах: *шПРО(ч) ПОКОУТЫ **НѢМАЛОЕ** НИ **ВЕЛИКОЕ** ДОБРОТИ ОУЧИНИТИ* (Острог, 1607 Лфк. 16); б) у виразах-кліше: *МУШЕНЕ **ВЕЛИКОЕ*** виявлене тільки як \diamond *ЗА **ВЕЛИКИМЪ** МУШЕНЕМЪ*; *ПРОЗБА **ВЕЛІКАЯ*** – тільки як \diamond *ЗА **ПРОЗБОЮ** **ВЕЛІКОЮ***; *УСЕРДИЕ **ВЕЛИКОЕ*** – тільки як \diamond *ЗЪ **УСЕРДИЕМЪ** **ВЕЛИКИМЪ*** та ін.

III. Увагу привертає функціонування ад'ектива *великий* у формі компаратива *болший (болшій, болшій, булший)*. Відомості про сполучуваність компаратива *болший* подає «Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII ст.» [КомСУМ¹⁶⁻¹⁸]. За його даними, сполучуваність ад'ектива *великий* як компаратива *болший* загалом не різниться від функціонування вихідної форми ні в першому значенні *болший* 'більший; значніший за розміром, площею, об'ємом, кількістю', ані у другому – 'більший; значніший за силою, інтенсивністю вияву ознаки'.

Як засвідчує дистрибутивний аналіз, єдина відмінність у функціонуванні словосполучень із компаративом *болший* 'більший; значніший за силою, інтенсивністю вияву ознаки' полягає в тому, що більшість їх виявлено в пам'ятках XVI–XVIII ст. тільки у формі кліше (*НА БОЛШУЮ ВѢРУ, ДЛЯ БОЛШОЕ ВЕРЫ, ДЛЯ БОЛШОЕ УЧТИВОСТИ, ДЛЯ БОЛШОГО СВАДЕЦТВА, ДЛЯ БОЛШОЕ ТВЕРДОСТИ*) та лексикалізованих словосполучень (*ПИЛНОСТЬ БОЛШУЮ МѢТИ* 'бути надзвичайно обачним', *ЗА БОЛШУЮ ПОВАГУ МАТИ* 'дуже поважати', *СТАРАНІЄ БОЛШЕЄ ЧИНИТИ* 'докладати значних зусиль') та ін.

IV. Про текстові особливості ад'ектива *великий* у формі суперлатива можна говорити на підставі корпусу словосполучень, компонентами яких є атрибутив *НАИБОЛШИЙ* із префіксом-формантом *НАИ-* та атрибутив *НАБОЛШИЙ* із фонетично видозміненим префіксом *НА-*.

1. Функціонування ад'ектива *великий* у формі суперлатива *НАИБОЛШИЙ* як атрибутивного компонента словосполучення у першому основному значенні 'найбільший; найзначніший за розміром, площею, об'ємом, кількістю, тривалістю' подано в таблиці 3.

Таблиця 3.

Лексико-синтаксична сполучуваність ад'ектива *НАИБОЛШИЙ (НАБОЛШИЙ)* 'найбільший; найзначніший за розміром, площею, об'ємом, кількістю'

1.	городъ наиболший	Київ, 1623 МІКСВ 71
2.	крестъ наиболший [новозламаного сръбла]	Львів, 1637 Инв. 4 зв.

3.	келихъ наиболший	Львів, 1637 Инв. 6
4.	киѡтъ наиболшый [w пяти вежахъ]	Львів, 1637 Инв. 14
5.	корабль наболший	серед. XVII ст. Хрон. 63б
6.	палець наибольшый	1608–1609 Виш.Зач. 214
7.	прологъ наиболший <мартовый>	Львів, 1637 Инв. 23 зв.
8.	церковъ наболшая	Вільна, 1595 Ун.гр. 133

Як свідчать пам'ятки української мови XVI–XVIII ст., суперлатив *НАИБОЛШИЙ* (*НАБОЛШИЙ*) в основному значенні 'найбільший; найзначніший за розміром, площею, об'ємом, кількістю' має обмежену сполучуваність; його – як ад'єктив-атрибутив – виявлено у словосполученні із 8 субстантивами (див. таблицю 3); пор. сполучувальну спроможність вихідної форми *ВЕЛИКИЙ* зі 130 субстантивами (див. таблицю 1). Не вдається розширити мікроконтекст за рахунок додаткових ад'єктивів-атрибутивів (за винятком *КЕЛИХЪ НАИБОЛШИЙ*); значення словосполучення можна підтвердити переважно завдяки додатковим атрибутивам, вираженим субстантивами, як-от: *КИѡТЪ НАИБОЛШЫЙ w ПЯТИ ВЕЖАХЪ, ЦЕРКОВЪ НАБОЛШАЯ ПЕТРА И ПАВЛА ВЪ РИМѢ*.

2. Функціонування ад'єктива *ВЕЛИКИЙ* у формі суперлатива *НАИБОЛШИЙ* як атрибутивного компонента у другому значенні 'найбільший; найзначніший за силою, інтенсивністю вияву ознаки' подано в таблиці 4.

Таблиця 4.

Лексико-синтаксична сполучуваність ад'єктива *НАИБОЛШИЙ* (*НАБОЛШИЙ*) 'найбільший; найзначніший за силою, інтенсивністю вияву ознаки'

1.	благословенство наиболшее [и ласка]	Острог, 1587 См.Кл. 1 зв.
2.	болезни наиболшие	Чернігів, 1646 Перло 157
3.	бѣда наиболшаа	Острог, 1607 Лѣк. 110
4.	квалтъ наиболшый [и кривда]	Вільна, 1616 Прич.отех. 8
5.	добродейства наболшие [его милости]	1569 АрхЮЗР 8/III, 184
6.	жал наиболший [и дисгонор]	Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 350
7.	ласка наибольшая <Божая>	Київ, 1631 Тр. 2
8.	любовь наболшаа [кѸ Христу]	Київ, 1632 МІКСВ 271
9.	потреба наболшая	Київ, 1632 МІКСВ 269
10.	премножене наболшое	Краків, 1595 АСД I, 199
11.	пыха наболшаа [и зазро(ст) и ненави(ст)]	к. XVI ст. УЄ № 31, 112 зв.
12.	силы наиболшие	Острог, 1598–1599 Апокр. 17
13.	старане наиболшее	Київ, 1625 Коп.Ом. 154
14.	страхъ наболший <ночный>	Вільна, 1620 См.Каз. 27зв.
15.	уважене наиболшее	Краків, 1595 АСД I, 199

16.	учтивость наибольшая	Краків, 1595 АСД I, 197
17.	щаста наиболшее	Чернігів, 1646 Перло 1 зв.
18.	радость наболшая	Чернігів, 1646 Перло 162

Пам'ятки української мови XVI–XVIII ст. свідчать, що суперлатив *НАИБОЛШИЙ* (*НАБОЛШИЙ*) у другому значенні ‘найбільший; найзначніший за силою, інтенсивністю вияву ознаки’ має обмежену сполучувальну здатність; його виявлено у словосполученнях із 18 субстантивами (див. таблицю 4); пор. сполучувальну спроможність вихідної форми *ВЕЛИКИЙ* у словосполученнях зі 150 субстантивами (див. таблицю 2).

За нашими спостереженнями, особливості сполучуваності ад’єктива *НАИБОЛШИЙ* (*НАБОЛШИЙ*) ‘великий; значний за силою, інтенсивністю або ступенем вияву’ такі: 1) поєднання з абстрактними назвами: а) без додаткового атрибутива: *Я, ДОЗНАВШИ КУ СОБЕ <...> МИЛОСТ МАЛЖОНСКУЮ И МИЛОСТИВУЮ ЗЫЧЛИВОСТ З НАИБОЛШИМИ ДОБРОДЕЙСТВИ ЕГО МИЛОСТИ <...> ВЕНО МОЕ <...> МАЛЖОНКОВИ МОЕМУ НАМИЛШОМУ, ДАРУЮ* (1569 АрхЮЗР 8/III, 184); б) із додатковим атрибутивом: *ЦРКОВЬ <...> ХОЧЕТЬ НАСЬ <...> В НАБОЛШЮ И ДОСКОНАЛШЮ ЛЮБОВЬ КЪ ШБЛЮБЕНЦЕВИ СВОЕМЪ [ХРИСТУ] ЗАПАЛИТИ* (1632 МІКСВ 271); 2) уживання додаткового субстантива для конкретизації основного: *МЕЖИ ТЫМИ НАБО(Л)ШАА ПЫХА И ЗАЗРО(СТ) И НЕНАВИ(СТ) <...> НЪ(Ж)ЛИ МЕЖИ ПРОСТЫ(М) ЛЮДО(М)* (к. XVI ст. УЄ № 31, 112 зв.); *НАБОЛШАА РАДОСТЬ И ЗАПЛАТА СЪИМЪ ОУГОДНИКОМ БЖИ(М)* (1646 Перло 162); 3) використання додаткового субстантива з атрибутивом для конкретизації і підсилення основного субстантива з означенням-атрибутивом: *ДО САМОЙ РИ(М)СКОЙ СТОЛИЦЫ, ПРЕЗЪ НАИБОЛШИЙ КГВАЛТЬ, И КРИВДЪЦЕ(Р)КОВНЮ НАТАГАЮТЬ [АРТИКЪЛИ]* (1616 Єв’є, Прич.отех. 8) та ін.; 4) основний ад’єктив може дублюватися для підсилення субстантива: *ПО ТАКЪ ВЕЛИКИХЪ ДОВОДАХЪ, ПО ВЕЛИКИХЪ СВѢДЕЦТВАХЪ, ПО ВЕЛИКИХЪ СПОРАХЪ, ПО НЕМАЛЫХЪ ПРАЦАХЪ, ТРУДАХЪ, КЛОПОТАХЪ ДАЛИСЯ ЗАХОДНИЦИ НАМОВИТИ* (Острог, 1598 Ист.фл.син. 456); *БОГАТЫЕ ѡ(Т) ВЕЛИКОГО СТАРАНЬЯ ШАЛЪЮТ, ОУБОГѢИ ѡ(Т) ВЕЛИКОГО ОУБО(З)СТВА ПОСХЛИ* (Острог, 1607 Лфк. 126); 5) наявність оказіональних пар-антонімів: *ЧАСО(М) ЗА НАЙМЕ(Н)ШЮ РЕЧЬ НАЙБО(Л)ШАА БЪДА. ХОРОБЫ, ОУТРАПЕ(Н)А, ПОХЛЪБОВА(Н)А* (Острог, 1607 Лфк. 110); 6) уживання ад’єктивів-синонімів, однак у складі різних словосполучень із різними субстантивами: *ТОЙ БУДЕ ЗНАТЪЙ НАИБОЛШИМИ БОЛЕЗНАМИ ВЪ ЖАЛОСТИ, ПОЗНАВШИ ТО ЩО ВЕЛИКИМИ ДАРАМИ БОЗКИМИ ПОГОРДЪВЪ* (Чернігів, 1646 Перло 157); 7) численні словосполучення у формі: а) прислівників: *НАБОЛШЕЮ МОЦЮ* ‘якнайсильніше’ (Київ, 1632 МІКСВ 269); б) кліше: *ВЕДЪЛЪГЪ НАИБОЛШИХЪ СИЛЬ [ПОМАГАТИ БЪДЕМО]* (Острог, 1598–1599 Апокр. 17); *ВОДЛУГЪ НАИБОЛШОГО УВАЖЕНЯ* (Краків, 1595

АСД I, 199); в) лексикалізованих словосполучень: *НАЙБОЛШЄЄ СТАРАНСЄ [мѣти]* ‘докладати великих зусиль’ (Сучава, 1599 ЛСБ 345, 1); *найболиший жсал [мати]* ‘страждати’ (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV, 350).

Отже, ад’єктив-атрибутив у складі ад’єктивно-субстантивного словосполучення можна аналізувати в кількох аспектах, зокрема у граматичному, відповідно до якого словосполучення є лише способом актуалізації віртуальної ознаки, яку відтворює ад’єктив; а також у функційному (номінаційному), відповідно до якого словосполучення є насамперед засобом виокремлення конкретного об’єкта із класу однорідних.

ДЖЕРЕЛА

- КомСУМ¹⁶⁻¹⁸ – Дидик-Меуш Г. Комбінаторний словник української мови XVI–XVIII століть (А–Б). Дидик-Меуш Г. *Комбінаторика української мови XVI–XVIII ст.: теорія, практика, словник*. Львів, 2018. С. 501–687.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1994–2017. Вип. 1–17.
- СлДж – Словник української мови XVI – I половини XVII ст. Список використаних джерел / укл.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1994.

ЛІТЕРАТУРА

- Гофф 2007 – Гофф Ж.Л. Середньовічна уява / пер. із фр. Я. Кравець. Львів, 2007. 348 с.
- Михайлова 2004 – Михайлова Л.Ю. Номинативный потенциал немецких прилагательных *dick, dunn, fein*, французских прилагательных *gros, fin* и их функции в составе именного атрибутивного словосочетания. Саратов, 2004.
- Bolinger 1967 – Bolinger D. Adjectives in English: Attribution and Predication. *Lingua*. 1967. V. 18. P. 1–34.
- Stonham 1994 – Stonham J.T. *Combinatorial Morphology*. Amsterdam–Philadelphia, 1994. 206 p.
- Wonner 2003 – Wonner G. *The Attributive and the Functioning*. Cambridge, 2003.

Katarzyna Zagłoba*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza,
Poznań***REGIONALNE SŁOWNIKI TEMATYCZNE JĘZYKA
MIESZKAŃCÓW WIELKOPOLSKI
NA TLE POLSKIEJ LEKSYKOLOGII GWAROWEJ¹**

*Regional topical dictionaries of Wielkopolska inhabitants' speech
in the context of Polish dialectal lexicography*

Abstract. The author presents the project *Wielkopolskie Słowniki Regionalne*. The initiator of the project is Jerzy Sierociuk from the Adam Mickiewicz University in Poznań. The dictionaries from *Wielkopolskie Słowniki Regionalne* are compared with other Polish regional dictionaries, for example *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* by Mieczysław Szymczak, *Słownik gwary orawskiej* by Józef Kaś and *Słownik gwar śląskich* edited by Bogusław Wyderka. The discussed issues are the problems of defining, compiling a user-friendly dictionary and placing photos. This allowed to show what changes have occurred in Polish dialectal lexicography and what has remained unchanged.

Keywords: dictionary, Polish regional lexicography, *Wielkopolskie Słowniki Regionalne*, Wielkopolska, thematic dictionary.

¹NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja Finansowana w Ramach Programu Ministra
Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą «Narodowy
Program Rozwoju Humanistyki» w latach 2018-2023, nr

projektu 0060/NPRH7/H11/86/2018, kwota 787 831.

Początki polskiej leksykografii gwarowej sięgają XIX wieku. Pierwotnie nieduże słowniki opracowywali znawcy kultury ludowej. Halina Karaś ten wstępny okres określa jako przednaukowy [Karaś 2011: 57]. Wiele z takich słowników nie zostało wydanych drukiem (np. słowniczek śląski z 1824 roku czy wielkopolski Edmunda Bojanowskiego z 1942 roku).

Przełomowym momentem w dziejach polskiej leksykografii gwarowej było ukazanie się *Słownika gwar polskich* Jana Karłowicza. Został on wydany w latach 1900–1911, w sześciu tomach [Karłowicz 1900–1911]. Co ważne, był to imponujący względem wcześniejszych prac zbiór słownictwa, zawierał bogatą podstawę materiałową. Stał się on również pierwszym (i przez dziesiątki lat jedynym) ukończonym słownikiem ogólnogwarowym [Karaś 2011: 93].

Od tamtego czasu do dziś powstało wiele słowników dokumentujących leksykę z różnych części Polski, jednak, jak podkreśla Kazimierz Woźniak, «rażąco mało słowników mają Mazowsze i Wielkopolska» [Woźniak 2000: 31]. W przypadku tego drugiego regionu lukę powinny wypełnić (i już częściowo wypełniają) *Wielkopolskie Słowniki Regionalne*. Celem artykułu jest przedstawienie ich na tle polskiej leksykografii gwarowej. Wskazane zostaną współczesne tendencje w polskim słownikarstwie, które dostrzec można również w *Wielkopolskich Słownikach Regionalnych* lub które są wyznaczane przez ich twórców. Mówiąc o współczesnych tendencjach, należy odnieść się również do publikacji i metod dawniejszych, by pokazać, jakie zmiany zaszły w metodologii oraz co pozostało niezmiennie mimo upływu lat. Artykuł ma charakter przeglądowy.

Wielkopolskie Słowniki Regionalne to seria publikacji, której pomysłodawcą jest Jerzy Sierociuk z Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Badacz przedstawił jej koncepcję w 2010 roku, w artykule *Założenia metodologiczne regionalnych słowników gwarowych powstających przy współudziale środowisk lokalnych* [Sierociuk 2010]. Jej podstawowy cel stanowi dokumentowanie słownictwa z Wielkopolski. Z założenia powstać ma wiele niedużych słowników tematycznych z małych obszarów tego regionu, nie zaś jeden całościowy, choć jego opracowanie nie jest w przyszłości wykluczone.

Dotychczas wydanych zostało sześć słowników w ramach wspomnianej serii. Cztery z nich ukazały się w 2018 roku, a są to: *Gospodarz* [Gospodarz 2018] i *Gospodyni* [Gospodyni 2018] – publikacje poświęcone językowi mieszkańców powiatu kolskiego we wschodniej Wielkopolsce pod redakcją Błażeja Osowskiego, *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta wierzenia i przesady* pod redakcją Justyny Kobus i Tomasza Gniazdowskiego [SG 2018] oraz *Słownik języka mieszkańców okolic Czarniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie* pod redakcją – wspomnianej już – J. Kobus oraz Magdaleny Stępień [SCz 2018]. W ramach serii ukazała się również publikacja *Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie*

pod redakcją J. Sierociuka [SZŁ 2019]. W 2019 roku został wydany również słownik pod red. B. Osowskiego *W kuchni u pleszewian. Słownik języka i kultury mieszkańców powiatu pleszewskiego*, jednak w czasie pisania artykułu był on jeszcze w przygotowaniu, dlatego nie został uwzględniony w opisie [W kuchni u pleszewian 2019].

Ponadto warto wspomnieć, że w nurt *Wielkopolskich Słowników Regionalnych* zostaną również wpisane słowniki opracowane w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki w konkursie Dziedzictwo Narodowe za projekt «Regionalne słowniki tematyczne języka mieszkańców Wielkopolski – powiaty gnieźnieński i koniński», którego kierownikiem jest B. Osowski.

Jak zwrócono uwagę w tytule artykułu, słowniki poświęcone Wielkopolsce z założenia mają być tematyczne. H. Karaś podkreśla, że dzięki takiemu rozwiązaniu można jednocześnie opracowywać słownik poświęcony danemu tematowi i zbierać materiał do kolejnego, poświęconego innej tematyce [Karaś 2011: 134]. Skupienie się na poszczególnym zagadnieniu pozwala dokładniej opisać słownictwo i tym samym uzyskać więcej szczegółowych informacji. Słowniki tematyczne mogą dotyczyć całego kraju (np. *Polskie słownictwo tkackie* Barbary Falińskiej [Falińska 1974] i *Polskie ludowe nazwy grzybów* Barbary Bartnickiej-Dąbkowskiej [Bartnicka-Dąbkowska 1964]) lub – jak w przypadku *Wielkopolskich Słowników Regionalnych* – mniejszego obszaru (np. *Słownik wyrazów technicznych z polskiego Podtatrza* Henryka Josta [Jost 1987] czy *Słownik gwarowy góralskich nazw roślin z Tatr i terenu Podtatrza* Zofii Radwańskiej-Paryskiej [Radwańska-Paryska 1992]. B. Falińska i Anna Kowalska określały takie słowniki monotematycznymi [Falińska, Kowalska 2003: 105]. Inaczej rzecz wygląda w przypadku publikacji, które mają szeroki zakres zagadnień, jednak leksyka została podzielona tematycznie. Do takich słowników należą *Słownictwo Niepołomic* Alfreda Zaręby, który podzielił hasła na 25 kręgów tematycznych [Zaręba 1954] czy też popularny słownik *Co wieś, to inna pieśń. Słownik Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce* [Co wieś, to inna pieśń 2014], w którym wyznaczono 12 działów tematycznych. Słowniki uwzględniające szeroki zakres tematyczny i w których nie wprowadzono dodatkowych podziałów jak w powyższych publikacjach to na przykład *Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* Mieczysława Szymczaka [Szymczak 1962–1973] czy *Słownik gwar kaszubskich* Bernarda Sychty [Sychta 1967–1976].

Wielkopolskie Słowniki Regionalne tak jak *Słownik gwary orawskiej* Józefa Kąsia [Kąs 2003] czy wspomniany już *Słownik gwary Domaniewka* [Szymczak 1962–1973] są słownikami pełnymi, tzn. zawierają zarówno słownictwo gwarowe, jak i ogólnopolskie. Dzięki temu ukazany jest dokładniejszy zakres leksyki, jakim operują mieszkańcy danego regionu. J. Kąs podkreśla, że «Po-

minięcie w słowniku gwarowym słownictwa tworzącego zręby językowej wspólnoty Polaków ... stwarza szkodliwy pozór braku więzi z narodowym dziedzictwem języka i kultury» [Kaś 2003: XI]. W opozycji do słowników pełnych stoją słowniki dyferencyjne, czyli zawierające wyłącznie słownictwo inne niż ogólnopolskie. Przykłady takich publikacji stanowią *Słownik gwar śląskich* Bogusława Wyderki [Słownik gwar śląskich 2000–2017] oraz *Słownik gwar kaszubskich* B. Sychty [Sychta 1967–1976].

Piotr Żmigrodzki w publikacji *Słowo – słownik – rzeczywistość* przytoczył termin z metaleksykografii zachodniej, a mianowicie *słownik przyjazny* (ang. *user friendly*), czyli taki, który jest łatwy w odbiorze dla każdego użytkownika i nie wymaga specjalistycznego przygotowania [Żmigrodzki 2008: 38–39]. W taki nurt wpisują się *Wielkopolskie Słowniki Regionalne*. Publikacje z tej serii kierowane są do szerokiego grona odbiorców, a zatem nie tylko do językoznawców, ale też mieszkańców opisywanych regionów czy pasjonatów [Sierociuk 2010: 135]. Duży wpływ na rozwój zastosowania takiego rozwiązania w polskiej leksykografii gwarowej miał *Słownik gwary orawskiej* J. Kaśia [Kaś 2003; 2009; Karaś 2011: 116–118]. Inne *przyjazne słowniki* to *Mały słownik gwar polskich* opracowany na podstawie kartoteki SGPPAN [Mały słownik gwar polskich 2010; Karaś 2011: 117] czy *Słownik gwar śląskich* pod redakcją B. Wyderki [Słownik gwar śląskich 2000–2017].

Publikacje takie jak *Słownik gwary Domaniewka* [Szymczak 1962–1973] czy *Słownik gwar kaszubskich* [Sychta 1967–1976] kierowane były przede wszystkim do specjalistów – językoznawców, dialektologów. Świadczy o tym między innymi sposób zapisu haseł oraz ewentualnych cytatów. Wykorzystywano do tego alfabet fonetyczny, dzięki któremu można szczegółowo oddać cechy wymowy. Zapis taki jest jednak trudny lub wręcz niemożliwy do odczytania dla przeciętnych użytkowników gwary czy języka polskiego w ogóle. Dlatego też poznańscy dialektolodzy zrezygnowali z niego na rzecz zapisu uproszczonego. Opiera się on na zapisie ortograficznym, jednak uwzględnione są specyficzne cechy fonetyczne (np. labializację zapisuje się przez *u* w indeksie górnym, por. „*opolka*”, „*orka*”). Podobne założenia przyjmuje Halina Pelcowa w *Słowniku gwar Lubelszczyzny*. Badaczka rezygnuje z zapisu fonetycznego, gdyż «Czytelność słów gwarowych jest inna niż ogólnopolskich, trudniejsza ze względu na postać samego słowa, nieznanego i nieużywanego na co dzień, a dodatkowe zagęszczenie informacji w formie zapisu fonetycznego trudność tę spotęgowałoby i doprowadziło do niedostępności słownika dla przeciętnego użytkownika języka» [Pelcowa 2010: 184]. Jerzy Reichan i K. Woźniak wskazywali, że taki zapis charakterystyczny jest dla słowników popularnonaukowych [Reichan, Woźniak 2001: 36]. *Wielkopolskie Słowniki Regionalne* powstają przy znacznym współdziałaniu środowisk lokalnych, materiał zbierają nie tylko dialektolodzy, ale również uczniowie,

którzy przeprowadzają badania zazwyczaj ze swoimi najbliższymi, dlatego ważne jest, by zapis pozostawał czytelny dla każdego, by można było pokazać realny efekt pracy uczniów, a tym samym zachęcać ich do zainteresowania się kulturą i językiem ich regionu, oraz informatorów, według których, jak pisze J. Sierociuk, są to słowniki «nasze», «zrobione przez nas dla nas» [Sierociuk 2010: 136].

Pisząc o słownikach, nie można pominąć kwestii definiowania. W publikacjach z serii *Wielkopolskie Słowniki Regionalne* definicje – pomijając hasła odsyłaczowe – znajdują się przy każdym hasle. Ponadto są zrozumiałe dla wszystkich, pozbawione słownictwa z wiedzy specjalistycznej, np. przy nazwach roślin sporadycznie odnotowano ich łacińskie odpowiedniki. Podobnie rzecz wygląda w *Małym słowniku gwar polskich* [Mały słownik gwar polskich 2010]. Dla porównania M. Szymczak, który również zastosował różnorodne i precyzyjne definicje, przy hasłach, których znaczenie było takie samo jak w języku ogólnym, używał skrótu «ts.». Podobną zasadę przyjęły redaktorki *Słownika gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur* [Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur 1987], stosując skrót «ogp.» dla słów z rejestru ogólnego. Z perspektywy czasowej wydaje się to rozwiązaniem w pewien sposób niedogodnym, wszak choć takie słowa jak *przyszłość* czy *kraść* są dziś rozumiane i znane wszystkim, to na przykład hasło *konkury* we współczesnym słowniku języka polskiego opatrzone jest kwalifikatorem «daw.» i oznacza ‘staranie się o rękę kobiety’ [Słownik języka polskiego 2019; Szymczak 1964: 409]. Prawdopodobnie niebawem pewnych słów nie uda się zrozumieć bez odniesienia do słownika języka polskiego wydanego w latach zbliżonych do daty powstania publikacji, w których zastosowano tę metodę.

W leksykografii gwarowej – podobnie jak w innych leksykonach językowych – wyróżnia się sześć typów definicji: 1) synonimiczną (wyraz gwarowy objaśnia się wyrazem ogólnopolskim o takim samym lub bardzo podobnym znaczeniu), 2) realnoznaczeniową (definicja charakteryzuje lub opisuje desygnat), 3) strukturalno-znaczeniową (odwołuje się ona do podstawy słowotwórczej opisywanego wyrazu w aspekcie strukturalnym i znaczeniowym), 4) strukturalną (która sygnalizuje formalne pokrewieństwo wyrazu podstawowego i pochodnego), 5) zakresową (wskazującą na zakres desygnatów, do których można zastosować dany wyraz) oraz 6) gramatyczną (wyraz hasłowy opisuje się jako leksem należący do danej kategorii gramatycznej lub pełniący jakąś funkcję składniową) [Karaś 2011: 234–242]. W *Wielkopolskich Słownikach Regionalnych* zastosowano kilka z nich, choć dominują tu realnoznaczeniowe, jak na przykład dla haseł *nitka* ‘rodzaj cienkiego sznureczka służącego do szycia’ [Gospodyni 2018: 172], *krzesiwo* ‘to, co przez uderzenie powodowało iskry’ [SZŁ 2019: 130], *kultywator* ‘konne lub ciągnikowe narzędzie rolnicze służące do spulchniania gleby oraz do niszczenia chwastów’ [SCz 2018:

81] czy *ściereczka* ‘kawałek materiału służący do usuwania zanieczyszczeń’ [Gospodyni 2018: 285]. Ten typ definicji jest bardzo powszechny, zastosowali go między innymi M. Szymczak np. *kunefka* ‘drewniane wiaderko, w które dawniej zlewało się dojone mleko’ [Szymczak 3: 458] oraz B. Wyderka, np. *blechować* ‘bielić płótno przez polewanie wodą i suszenie na słońcu’ [Słownik gwar śląskich 2001 2].

Równie często wykorzystuje się definicje synonimiczne. W słownikach pod redakcją poznańskich dialektologów znajdują się takie hasła, jak: *ładować I* ‘naprawiać, reperować’ [SZŁ 2019: 142], *robok* ‘owad, robak’ [SCz 2018: 126], *bogactwo* ‘dostatek, zamożność’ [SG 2018: 67], *pożytek* ‘korzyść’ [Gospodyni 2018: 227] czy *granica* ‘miedza’ [Gospodarz 2018: 95]. Inne przykładowe publikacje, w których pojawia się ten typ definicji, to *Mały słownik gwar polskich*, np. *natopić* ‘napalić’ [Mały słownik gwar polskich 2010: 150] czy *Słownik gwar polskich* J. Karłowicza, np. *domowina* ‘trumna’ [Karłowicz 1: 348].

W *Wielkopolskich Słownikach Regionalnych* znaleźć można także definicje strukturalno-znaczeniowe, jak na przykład *nizutki* ‘bardzo niski’ [Gospodyni 2018: 172], *grabisko* ‘trzonek grabi’ [SCz 2018: 53] oraz *gracować* ‘używać gracy’ [Gospodarz 2018: 94], a także zakresowe, np. *nioska* ‘o kurze, która znosi dużo jajek’ [SZŁ 2019: 160], *barzysty* ‘o mężczyźnie: mający duże barki’ [Gospodarz 2018: 41], *klepać* ‘zwykle o kosie: rozplaszczać przez bicie młotkiem w celu naostrzenia’ [SCz 2018: 65–66] czy *cedzakowy* ‘o łyżce: służąca do odsączania wody’ [Gospodyni 2018: 29]. W publikacjach poznańskich dialektologów definicje strukturalne i gramatyczne występują rzadko, najwięcej jest ich w słownikach pod redakcją J. Kobus (np. *grabki* ‘zdr. od grabie’ [SCz 2018: 53] i *bajorko* ‘zdr. od: bajoro’ [SG 2018: 61]). W wielu słownikach stosuje się kilka typów definicji, czasami pojawiają się mieszane, np. *manszester* ‘aksamitna tkanina bawełniana, manczester’ [SCz 2018: 90], *kanka* ‘metalowy pojemnik na płyny, bańka’ [SZŁ 2019: 103], a w *Słowniku gwar śląskich* leksem *binda* tłumaczony jest jako ‘opaska służąca do opatrunku; bandaż’ [Słownik gwar śląskich 2001 2]. W powyższych przypadkach mamy zatem do czynienia zarówno z definicją realnoznaczeniową, jak i synonimiczną.

W słownikach gwarowych spotkać można jeszcze jeden typ definiowania. Dotyczy to takich leksemów jak *nicht* ‘nikt’ czy *lan* ‘len’ [SZŁ 2019: 136, 160]. W przypadku definicji synonimicznych mamy do czynienia z wyjaśnieniem jednego słowa innym. W przytoczonych przykładach widać, że nie wyjaśnia się słowa słowem, lecz formę formą, na ogół regionalną, fonetyczną objaśnia się formą zgodną z polszczyzną ogólną. Takie wyjaśnienia są często stosowane w słownikach nienaukowych, tworzonych przez miłośników regionu. Przykłady takiego definiowania można znaleźć m.in. w słowniku *Co wieś, to inna pieśń: snór* ‘sznur’, *siuteryna* ‘suteryna’ czy *jeliń* ‘jelen’ [Co wieś, to inna pieśń 2014: 91, 188].

W *Wielkopolskich Słownikach Regionalnych*, podobnie jak w *Ilustrowanym leksykonie gwary i kultury podhalańskiej* J. Kąsia [Kąś 2015–2016], występują liczne cytaty, dzięki czemu ukazane są konteksty użycia poszczególnych leksemów. Oto kilka z nich:

- «na majówce też nieraz ... bo mój teściu nawed umiał ładnie gradź na **skrzypkach**² ... ale tu to mł... młodzi ludzie na ło^oce sie spotykali ... dziadek wzięł skrzypki mytu-mytu i poskakali se godzinie dwie i to było» [SG 2018: 279];
- «i tam założyli te kółko ... przyprowadzili takigo **zetora** ... na wysokich kołach ... pod stodoł^om stojoł ... w niedziele przyšli gó tutaj wszyscy obejrzyć ... [...] no ... tuty stojoł pod stodoł^om taki bez kabiny na wysokich kołach ... taki bocian ... bocian na niego mówili ... nie ... i tu przyprowadzili w tygodniu ... w niedziele przyšli wszyscy obejrzyć» [SCz 2018: 174];
- «dojenie krowy w dzisiejszych czasach dojo^om maszyny ... dawniej ... to czsza było wzięś ... ścierke ... umyć krowie wymie żeby nie było to to wymie brudne od piasku czy ... nawet ... ubrudzone ... tag od obornika czy jag leżała na brudnej **ściółce** ... czsza było wyczyszyć to wymie» [Gospodarz 2018: 278];
- «a jeszcze my za dawnych czasów robiliśmy ... dziady ... dziadoska potrawa ... czyli ...ziemiaki ... jak sie dogotowujo^om to sie sypie do tego porcje mo^oki ... i to sie razem z to^om mo^oko^om gotuje i sie robi taka ... ciapka ziemniaczano-mo^oczna ... i to sie skwarki ... **okraszało** ... i z kwaśnym mlekiem na przykład sie to jadło ... bardzo dobre» [Gospodyni 2018: 185–186];
- masło to ... jak nie było maśniczek ... to tylko w bańce ... albo w **kance** tak o! ... każdy chluboł i chluboł i chluboł ... no niedawno ... to można powiedzieć że to jes takie ... takie baniuszki robione spycjalne takie ... [SZŁ 2019: 103].

Na zakończenie warto wspomnieć o jeszcze jednej istotnej cesze *Wielkopolskich Słowników Regionalnych*, a mianowicie o zamieszczaniu fotografii niektórych desygnatów. Stanowią one swoiste uzupełnienie słownika, ponieważ pozwalają zobrazować omawiane hasła, szczególnie jeśli związane są z kulturą wiejską lub dawną i tym samym nie każdy wie, jak wyglądają, tak jak np. *sortownik* czy *loda*. Na przydatność obrazowania desygnatów zwracał uwagę J. Kąś, pisząc właśnie, że «dla wielu młodych osób dawny ... świat kultury materialnej jest po prostu nieznanym ... W takim przypadku zdjęcia, szkice itp. są nieodłącznym dopełnieniem części opisowej. Definicja nie przedstawi plastycznie przedmiotu, którego czytelnik nigdy nie widział» [Kąś 2009:

² Pogrubieniem zaznaczono leksemy, do których odnosi się cytat.

17]. Cytowany badacz zarówno w *Słowniku gwary orawskiej* [Kaś 2003], jak i *Ilustrowanym leksykonie gwary i kultury podhalańskiej* [Kaś 2015–2016] zamieścił liczne fotografie, na co zresztą wyraźnie wskazuje tytuł drugiej publikacji. Współcześnie istnieją większe możliwości na umieszczanie rysunków czy tym bardziej zdjęć – postęp technologiczny sprawił, że wydruk jest tańszy i lepszej jakości, podobnie sprzęt fotograficzny. Obecnie wiele osób posiada aparat, choćby wbudowany w telefon, dlatego też do *Wielkopolskich Słowników Regionalnych* zdjęcia robili również uczniowie. Mimo to współcześnie nadal nieczęsto zamieszcza się ilustracje. Należy mieć na uwadze, że wśród dawniejszych publikacji są też takie, w których znalazły się obrazy desygnatów. Ze względów technicznych były to zazwyczaj szkice. Można tu zaliczyć między innymi *Słownik porównawczy trzech wsi małopolskich* Mariana Kucali z 1957 roku [Kucala 1957] czy *Słownictwo Niepołomic* A. Zaręby wydane trzy lata wcześniej [Zaręba 1954].

Regionalne słowniki tematyczne języka mieszkańców Wielkopolski wpisują się w nurt współczesnej polskiej leksykografii gwarowej. Rezygnuje się w nich ze skomplikowanego zapisu fonetycznego, umieszcza fotografie desygnatów, stosuje przejrzyste definicje i angażuje uczniów do zbierania materiału. Dzięki temu są one dostępne szerokiemu gronu odbiorców, szczególnie mieszkańcom badanych regionów. Nie umniejsza to jednak ich wartości naukowej, są cennym źródłem informacji również dla językoznawców czy etnografów.

Wielkopolskie Słowniki Regionalne zapełniają lukę, o której pisał K. Woźniak [Woźniak 2000: 31]. Dzięki tym publikacjom dokumentowane jest słownictwo z różnych części Wielkopolski, co w przyszłości sprawi, że będzie można zestawić je ze sobą w formie porównania lub w całościowym słowniku dialektu wielkopolskiego. Poznańscy badacze przyjęli formę małych tematycznych słowników z niewielkich obszarów, ponieważ można je wydać stosunkowo szybko i są one dzięki temu aktualne. Zbieranie słownictwa do leksykonu poświęconemu całej Wielkopolsce wymagałoby znacznej selekcji leksyki (i tym samym w pewien sposób zniekształcało słownictwo), a ponadto pozyskanie materiału zajęłoby na tyle dużo czasu, że ten zebrany na początku stałby się w pewnym stopniu nieaktualny do momentu wydania publikacji.

ŹRÓDŁA

Bartnicka-Dąbkowska 1964 – Bartnicka-Dąbkowska B. Polskie ludowe nazwy grzybów, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1964.

Co wieś, to inna pieśń 2014 – Co wieś, to inna pieśń. Słownik gwary Bukówca Górnego w Wielkopolsce i regionu Spisza w Małopolsce. Kraków: Stowarzy-

- zenie Rozwoju Spisza i Okolicy, Wielkopolska Lokalna Grupa Działania Kraina Lasów i Jezior, 2014.
- Falińska 1974 – Falińska B. Polskie słownictwo tkackie na tle słowiańskim. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1974. T. 1.
- Gospodarz 2018 – Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego / red. B. Osowski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2018.
- Gospodyni 2018 – Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego / red. B. Osowski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2018.
- Jost 1987 – Jost H. Słownik gwarowych wyrazów technicznych z polskiego Podtatrza. Nowy Sącz: Sądecka Oficyna Wydawnicza Wojewódzkiego Ośrodka Kultury, 1987.
- Karłowicz 1900–1911 – Karłowicz J. Słownik gwar polskich. Kraków: Akademia Umiejętności, 1900–1911. T. 1–6.
- Kąś 2003 – Kąś J. Słownik gwary orawskiej. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2003.
- Kąś 2015–2016 – Kąś J. Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej. Bukowina Tatrzańska: Dom Ludowy Bukowina Tatrzańska, 2015–2016. T. 1–3.
- Kucała 1957 – Kucała M. Porównawczy słownik trzech wsi małopolskich. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1957.
- Mały słownik gwar polskich 2010 – Mały słownik gwar polskich / red. J. Wronicz. Kraków: Wydawnictwo LEXIS, 2010.
- Radwańska-Paryska 1992 – Radwańska-Paryska Z. Słownik gwarowy góralskich nazw roślin z Tatr i terenu Podtatrza. Zakopane: Tatrzański Park Narodowy, 1992.
- SCz 2018 – Słownik języka mieszkańców okolic Czarniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie / red. J. Kobus, M. Stępień. Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, 2018.
- SG 2018 – Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta wierzenia i przesady / red. J. Kobus, T. Gniazdowski. Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, 2018.
- Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur 1987 – Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur / red. Z. Stamirowska. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1987. T. 1.
- Słownik gwar śląskich 2000–2017 – Słownik gwar śląskich / red. B. Wyderka. Opole: Państwowy Instytut Naukowy Instytut Śląski, 2000–2017. T. I–XVI.
- Słownik języka polskiego 2019 – Słownik języka polskiego PWN. URL: <https://sjp.pwn.pl/> [data dostępu: 27.09.2019].
- Sychta 1967–1976 – Sychta B. Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967–1976. T. I–VII.
- SZŁ 2019 – Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie / red. J. Sierociuk. Poznań: Poznańskie Studia Polonistyczne, 2019.

- Szymczak 1962–1973 – Szymczak M. Słownik gwary Domaniewka w powiecie łączyckim. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962–1973. Cz. I–VIII.
- W kuchni u pleszewian 2019 – W kuchni u pleszewian / red. B. Osowski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2019.
- Zaręba 1954 – Zaręba A. Słownictwo Niepołomic. Wrocław: Krakowska Drukarnia Naukowa, 1954.

LITERATURA

- Falińska, Kowalska 2003 – Falińska B., Kowalska A. Słownictwo gwarowe w atlasach i słownikach (rozważania metodologiczne). *Gwary dziś 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe.* / red. J. Sierociuk. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2003. 103 s.
- Karaś 2011 – Karaś H. Polska leksykografia gwarowa. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2011.
- Kąs 2009 – Kąs J. Słownik regionalny wśród słowników gwarowych. *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna.* Materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej, Kraków, 25–26 września 2008 r. / red. B. Dunaj, M. Rak. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009. 11 s.
- Pelcowa 2010 – Pelcowa H. Słownik gwary Lubelszczyzny – stan i perspektywy prac leksykograficznych. *Rozprawy komisji językowej* / red. S. Gala. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 2010. T. LV. 181 s.
- Reichan, Woźniak 2001 – Reichan J. Woźniak K. Perspektywy polskiej leksykografii gwarowej. *Gwary Dziś 1* / red. J. Sierociuk. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2001. 33 s.
- Sierociuk 2010 – Sierociuk J. Założenia metodologiczne regionalnych słowników gwarowych powstających przy współudziale środowisk lokalnych. *Studia Dialektologiczne IV* / red. H. Kurek, A. Tyrpa, J. Wronicz, Kraków: Polska Akademia Nauk, 2010. 135 s.
- Woźniak 2000 – Woźniak K. Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku. *Słowiańskie słowniki gwarowe* / red. H. Popowska-Taborska. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 2000. 17 s.
- Zaręba 1954 – Zaręba A. Słownictwo Niepołomic. Wrocław: Krakowska Drukarnia Naukowa, 1954.
- Żmigrodzki 2008 – Żmigrodzki P. Słowo – słownik – rzeczywistość. Kraków: Wydawnictwo LEXIS, 2008.

Галина Кобиринка

Інститут української мови НАН України,
Київ

«ЛЕКСИКОН ЛЬВІВСЬКИЙ: ПОВАЖНО І НА ЖАРТ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДИНАМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНСЬКОЇ АКЦЕНТНОЇ СИСТЕМИ

*“Leksykon lvivskyi: povazhno i na zhart” as a source
for studying dynamic processes in the Ukrainian accent system*

Abstract. The author considers “Leksykon lvivskyi: povazhno i na zhart” as a source for exploring dynamic processes in the twentieth-century Ukrainian accent system. The paroxytonic and proparoxytonic stress of different grammatical classes of words as well as the specific features of stress in derived words, which function in the speech of Lviv residents of various age groups, are focused on. At the accent level, Lviv’s twentieth-century speech is not an independent system, but part of the South-Western Ukrainian system, which is an integral part of the all-Ukrainian accent system, because the stress of many words is typical for the whole Ukrainian-speaking space in general and the South-Western dialect in particular.

Keywords: accent system, paroxytonic stress, speech of Lviv residents, dynamic processes.

Сьогодні є чимало джерел для дослідження акцентної системи української мови в діахронному та синхронному аспектах. Закономірності й тенденції наголошування в українській мові проаналізовано у працях О. Потебні, І. Огієнка, Л. Булаховського, В. Складенка, В. Винницького, В. Задорожного, І. Гальчука та ін. Попри те, що немає спеціального системного дослідження, окрім деяких студій, присвячених акцентній

діалектній системі, у сучасній українській діалектології сформовано базу, за допомогою якої можна з'ясувати ознаки й особливості діалектного наголошування. Зокрема це текстологічні, лексикографічні (створено збірники діалектних текстів, словники різних діалектних груп чи однієї говірки), лінгвогеографічні¹ (передусім це «Атлас української мови», окремі карти якого ілюструють діалектні особливості наголошування слів, деяких іменних і дієслівних форм та парадигм; регіональні атласи, а також «Карпатський діалектологічний атлас», «Загальнокарпатський діалектологічний атлас», «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас», у яких наголошування відображено також як супровідну рису на фонетичних, морфологічних і лексичних картах), дескриптивні праці. У відкритому користуванні і створений у відділі діалектології Інституту української мови НАН України український діалектний фонетичний фонд, у якому представлено магнітофонні записи говірок з усього українського діалектного континууму – із 900 населених пунктів переважно з теренів України, а також із Росії, Білоруси, Польщі, Словаччини, Румунії, Молдови, Югославії. Чимало записів відтворює мовлення діалектоносіїв, народжених у XIX ст. Цінними також є і фольклорні, етнографічні, художні тексти, у яких відображено діалектні риси та проставлено наголоси.

Кожне із джерел доповнює, уточнює польові дослідження діалектолога (і як відповіді на питальник, і як записи діалектного мовлення), які є незамінними і які відтворюють говірку, її мовленнєвий образ у реальному функціюванні. Використовуючи різні матеріали комплексно, дослідник має змогу проаналізувати акцентну систему діалекту, відтворити її просторову варіативність, територіальну диференційованість.

Одним із джерел вивчення мовної системи в цілому та акцентної зокрема, як уже було зазначено, є словники, у яких лексеми, окрім односкладових, подано з наголосом. До реєстру багатьох діалектних словників входить і та лексика обстеженої території, що відрізняється від відповідних літературних слів місцем наголосу, наприклад: *бузі́на, гáрба, до́лото, кліма́т* [Лисенко]; *ба́т 'ко́, ба́т 'ко – ба́т 'ку́, ба́т 'ко́ви, ба́т 'кови; боса́нча* 'теля з білими ногами' – Р. одн. *боса́нчати; бу́ду, буду́* – 2 ос. одн. *буде́ш;* 3 ос. одн. *буде́;* 1 ос. мн. *будемо́;* 2 ос. мн. *будете́* тощо [Онишкевич]. Закономірності й тенденції наголошування у словозмінній парадигмі, звичайно, не відображено в таких працях, оскільки укладачі словників ставили перед собою інші завдання.

¹ Інформацію про діалектні словники, лінгвогеографічні атласи див. на сайті Інституту української мови НАН України: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Structure/Departments/Department4/Pages/atlases.aspx>.

Сьогодні зайвим є пояснення функцій, мети, типів лексикографічних праць. Здавалося, що вже є готова модель репрезентації слова у словнику. Але ж – ні. Мовознавці постійно в роздумах щодо урізноманітнення концепції, структури словника. Нових форм представлення функціонування діалектного слова шукала разом зі своїми колегами й Наталя Хобзей, яка була залюблена у красу рідного слова, у мереживо рядків, відчувала його мелодіку, подих, порівнювала слово з людьми, виймала його зі скринь часу і протягувала через простір. Саме творчими ідеями переповнені праці в серії «Діалектологічна скриня». Серед цих доробків – і «Лексикон львівський: поважно і на жарт» – словник не такий, як інші. Virізняє цю лексикографічну працю форма подання слів, виразів; реєстр, до якого увійшли загальні та власні назви, які вживали різні покоління й соціальні верстви; джерельна база, серед якої і записи, спогади, відомі авторкам Лексикона, їхнім родичам і знайомим, а також цитати, що зберігаються в домашніх бібліотеках. Усе це є складовими незвичайности, «інакшости» Лексикона, які, як зазначала Наталя Хобзей, полягають у тому, що «в ньому зовсім невідомо, що важливіше: слова чи місто» [Хобзей 2015: 9]. Але, мабуть, і не треба їх ставити на ваги значимости, цінности, адже цікавий і реєстр Лексикона, до якого увійшли передусім слова, які не відомі літературному стандартowi чи virізняються від нього вимовою й наголошуванням, і об'єкт вивчення – місто, що стало серцем Галичини, яка впродовж віків належала до різних державних утворень, «жила, – як зазначав Ю. Шевельов, – в іншому політичному організмі, ніж велика частина решти українських земель» [Шевельов 1996: 13], що не могло не відобразитися у мовній структурі цього простору. Місто, у якому творили, формували літературну мову. Місто, мешканці якого свідомо зберігають свій шарм, «родзинку», усе те, що є маркером львівського, галицького, ширше – південно-західного наріччя. Virізняє це мовлення, як свідчить «Лексикон львівський: поважно і на жарт», не тільки слововживання, граматичні форми, а й вимова і наголос, які надають соковитости львівським *virізам*².

Авторки з увагою поставилися до наголосу як окремого структурного рівня, що свідчить про те, що укладачі розуміли значення акценту в мовній системі: у реєстрових словах послідовно проставлено наголос, що дає змогу визначити особливості наголошування непохідних та похідних різних граматичних класів слів. Водночас до реєстру словника увійшли й ті слова, які, як зазначають укладачки Лексикона, «відмінні характерним “львівським” наголошуванням *тра́мвай, адво́кат, содо́вий* та ін.» [Хобзей

² Особливості галицького наголосу, його відмінності від літературного стандарту досліджував І. Огієнко [Огієнко]; про наголошування в говірках південно-західного наріччя детально див.: [Кобирилка 2015: 215–227].

2015: 41]. Закономірно постає запитання: чи лише поодинокі слова вирізняються наголошуванням? Які тенденції наголошування та динамічні процеси репрезентують реєстри слова Лексикона?

Очевидним і передбачуваним, на нашу думку, є те, що в мовленні львів'ян ХХ століття відображені тенденції, закономірності наголошування, які властиві й говіркам південно-західного наріччя³. Передусім це функціонування парокситонного, пропарокситонного наголошування в різних граматичних класах і їхніх формах, яке й сьогодні є маркером у мовленні діалектоносіїв південно-західної України, зокрема: у словозмінній парадигмі присвійних займенників; дво-, трискладових інфінітивних формах дієслів; у двоскладових формах 1 ос. одн. дієслів теп. часу; у дієслівних формах мин. часу жін. та чол. родів від *бути*, *везти*, *нести* та ін.⁴

Окрім зазначених граматичних форм, у Лексиконі представлено слова з парокситонним та пропарокситонним наголошуванням, яке функціонує в мовленні львів'ян різних вікових груп, пор.:

– молодше покоління: *балáбух*⁵ (с. 61), *ба́льон* (с. 64), *бу́бніти* (с. 94), *ва́р'ят* (с. 102), *ве́льон* (с. 106), *ву́йко* (с. 139), *га́ндель / ге́ндель* (с. 146), *ги́цель* (с. 151), *до́теп* (с. 199), *кава́лер / кавалі́р* (с. 264), *перéпис* (с. 428), *перéтяг* (с. 429), *поко́хати* (с. 452), *упі́вський* (с. 574);

– середнє покоління: *балáбух* (с. 61), *ба́лькон* (с. 64), *ба́льон* (с. 64), *бамбе́тель* (с. 65), *ба́тяр* (с. 69), *бронзо́вий* (с. 93), *бу́бніти* (с. 94), *ва́жка* (с. 100), *ва́р'ят* (с. 102), *ве́льон* (с. 106), *вражі́ння* (с. 136), *ву́йко* (с. 139), *га́ндель / ге́ндель* (с. 146), *ги́цель* (с. 151), *до́теп* (с. 199), *інте́рес* (с. 258), *кава́лер / кавалі́р* (с. 264), *перéпис* (с. 428), *перéтяг* (с. 429), *поко́хати* (с. 452), *робі́тник* (с. 497), *упі́вський* (с. 574);

– старше покоління: *адво́кат* (с. 49), *а́мінь* (с. 52), *апéтик* (с. 54), *асі́ста* (с. 55), *а́фіш* (с. 57), *ба́єр* (с. 59), *балáбух* (с. 61), *ба́лькон* (с. 64), *ба́льон* (с. 64), *бамбе́тель* (с. 65), *ба́ндаж* (с. 65), *ба́тяр* (с. 69), *бра́тя* (с. 92), *ва́жка* (с. 100), *ва́р'ят* (с. 102), *ве́льон* (с. 106), *ву́йко* (с. 139), *га́ндель / ге́ндель* (с. 146), *ги́цель* (с. 151), *до́теп* (с. 199), *дра́гон* (с. 200), *жовні́р* (с. 215), *жовні́рик* (с. 215),

³ Про те, що південно-західні говірки протиставляються іншим українським говіркам – південно-східному та північному наріччю на різних структурних рівнях, писали І. Огієнко, Л. Булаховський, Ю. Шевельов, Ф. Жилко, С. Бевзенко, І. Матвіяс, П. Гриценко, В. Винницький, Г. Кобирина.

⁴ Про функціонування парокситонного наголошування в українських говірках детально див.: [Коць-Григорчук 1993: 90–95; Кобирина 2012: 121–132].

⁵ Приклади подано за: [ЛЛ 2009].

інтєрес (с. 258), *кавалєр / кавалір* (с. 264), *кóмпот* (с. 299), *мóтор* (с. 369), *нáртер* (с. 418), *перєтвир* (с. 429), *перєпис* (с. 428), *перєтяє* (с. 429), *першєнство* (с. 431), *покóхати* (с. 452), *помідор* (с. 205, 455), *пóртфель* ‘гаманець’ (с. 460), *робітник* (с. 497), *упівський* (с. 574), *ученик* (с. 575), *фабу́ла* (с. 576), *фа́йрант* (с. 577).

Наведені приклади свідчать, що парокситонне та пропарокситонне наголошування здебільшого зберегли мовці старшого покоління, оскільки в їхньому мовленні збережені призабуті слова, які сьогодні не зовсім відомі молодшому поколінню, наприклад: *апля́взи* ‘оплески’ (с. 55), *апа́шка* (*опашка*) ‘тонкий шарф або хустина (переважно із шовку)’ (с. 54), *каба́ла* ‘ворожіння на картах’ (с. 263) та ін.

Водночас чимало слів із парокситонним чи пропарокситонним наголошуванням уживають мовці трьох поколінь; це слова, які не втратили своєї життєдайности, активності й сьогодні, наприклад: *ба́льон* (с. 64), *ва́р’ят* (с. 102), *вє́льон* (с. 106), *вуйко* (с. 139), *кавалєр / кавалір* (с. 264) та ін. Деякі слова в мовленні молодшого покоління вжито зі зміненою структурою, що могло вплинути на зміну місця наголосу, пор.: *атак* – *ата́ка* (с. 56), *а́фіш* – *афі́ша* (с. 57), *кавал* – *кава́лок* (с. 263), *кабан* – *каба́нка*, *каба́нський* (с. 263), *кла́пач* – *клапа́чка* (с. 288), *пара́соль* – *парасо́ля* (с. 416).

Про динамічні процеси в акцентній системі мовлення львів’ян ХХ ст. свідчить варіантність у наголошуванні слів різних граматичних класів: іменників, прикметників, дієприкметників, прислівників, дієслів. Таке хитання наголосу характерне для різних вікових груп, а саме:

- молодше, середнє і старше покоління: *бала́ган* (с. 61), *бура́чки* (с. 95), *заба́вка* (с. 219), *квасьний / квасний* (с. 281), *кіно́* (с. 285), *ко́гут* (с. 294), *козу́* (с. 294), *мака́ран* (с. 346), *насóк* (с. 420), *прєзє́нт* (с. 466), *румба́рба́р* (с. 505), *скотина́* (с. 524), *та́мто́й* (с. 555);
- середнє та старше покоління: *андру́товий* (с. 54), *бада́нє* (с. 59), *буду́чність* (с. 95), *гика́вий* (с. 150), *горо́дина* (с. 153), *забі́тий* (с. 219), *зробле́ний* (с. 254), *капа́рити* (с. 272), *кваско́ватий* (с. 281), *ко́мплет* (с. 298), *са́льон* (с. 509), *слина́* (с. 526), *спóчєний* (с. 537);
- молодше і середнє покоління: *бубні́ти* (с. 94), *капа́ць* (с. 273);
- старше: *алько́голь* (с. 51), *англі́к* (с. 53), *апа́ш* (с. 54), *апро́по* (с. 55), *бузе́рант* (с. 294), *гнипа́к* (с. 175), *забі́ти* (с. 219), *знако́мий* (с. 251), *зрáníти* (с. 253), *зремíсува́тися* (с. 253), *кінде́рський* (с. 62), *колі́ювий* (с. 296), *маши́нка* (с. 354), *моти́ль* (с. 368), *папі́р* (с. 302), *перфе́кт* (с. 430), *тлумáк* (с. 561), *фа́сон* (с. 579), *фійоле́товий* (с. 583), *фійоле́тово* (с. 583).

Функціонування варіантного наголошування не лише в одній, а й у різних вікових групах свідчить про незавершеність формування акцентного типу.

Виразною рисою мовлення львів'ян ХХ ст. є наголошування деяких суфіксів та префіксів, зокрема:

а) суфіксів **-ов-** (**-ев-**) якісних і відносних прикметників, а також прислівників, пор.:

– старше покоління: *бронз^ово* (с. 93), *валк^овий* (с. 101) *вальор^овий* (с. 101), *вепр^овий* (с. 106), *гец^овний* (с. 150), *зіхер^овий* (с. 246), *зіхер^ово* (с. 246), *кокос^ові* (с. 258), *контитент^овий* (с. 301), *концепт^овий* (с. 302), *партер^овий* (с. 418), *спіритус^овий* (с. 536), *спорт^овий* (с. 537), *тягар^овий* (с. 48, 571), *цера^овий* (с. 607), *сод^овий* (с. 532);

– середнє і старше покоління: *альяр^овий* (с. 52), *альяр^ово* (с. 52), *андрут^овий* (с. 54), *квадрат^овий* (с. 280), *бронз^овий* (с. 93), *ванілев^івий / ваніль^овий* (с. 102), *гранат^овий* (с. 178), *уфризур^ований* (с. 575), *філігран^овий* (с. 583), *ярин^овий* (с. 652);

– середнє покоління: *марць^овий* (с. 286);

– молодше, середнє, старше покоління: *взірц^евий* (с. 106), *візит^овий* (с. 127), *галяретк^овий* (с. 171), *помаранч^овий / помаранч^евий* (с. 455), *цитрин^овий* (с. 281);

б) суфікса **-еньк-**: *повол^еньки* (с. 448), *рівн^енький* (с. 494), *рівн^енько* (с. 494);

в) префіксів **ви-**, **пере-**, **під-**, **по-**, **при-**, **роз-**: *вібічи* (с. 108), *вівбраний* (с. 108), *вівіндувати* (с. 108), *вівінувати* (с. 109), *віглянцувати* (с. 110), *відати* (с. 110), *вікинути* (с. 247), *вірихтувати* (с. 256); *пер^едирка* (с. 425), *пер^екуска* (с. 427), *пер^естанок* (с. 429), *пер^етвір* (с. 429), *пер^етяг* (с. 429); *підставка* (с. 440), *підстарший* (с. 440), *підшивка* (с. 440); *п^окоротці* (с. 452), *п^окришка* (с. 452), *п^омірка* (с. 456), *п^очасти* (с. 463), *п^ошивка* (с. 463), *п^ощо* (с. 464), *пр^іятелька* (с. 49), *р^озказ* (с. 500), *р^озріз* (с. 266, 501).

Звертають на себе увагу віддієслівні іменники сер. р. на *-ання*, *-ення*, характерною рисою яких є ненаголошений суфікс, пор.: *г^ашення* (с. 148), *гов^орення* (с. 153), *поб^ажання* (с. 447), *пов^едження* (с. 448), *прас^овання* (с. 465), *убрання*, *уживання* (с. 573). Ця риса сьогодні властива мовцям середнього та старшого покоління.

Важливо наголосити, що морфемі, які перетягують наголос на себе, характерні не тільки для мовного простору Львова; це загальноукраїнська риса, наприклад суфікси: *-ар-* (*-яр-*), *-ець-*, *-ак-*, *-ач-* (*-яч-*), *-ист-*, *-аст-*, *-ув^ат-*, *-ув^а-*, *-и-* (*-ти*): *гандляр // гендляр* (с. 146), *гарбар* (с. 147), *глендляр* (с. 174), *шмуляр* (с. 48); *амб^ець* (с. 52), *брехун^ець* (с. 49); *кас^ак* (с. 277); *козячий* (с. 127, 295), *телячий* (с. 128); *драглистий* (с. 200), *пампулястий* (с. 411); *жилякуватий* (с. 214), *мамулуватий* (с. 348); *авансувати* (с. 48),

алярмува́ти (с. 52), аплікува́ти (с. 54), арбайтува́ти (с. 55), афішува́тися (с. 57), баєрува́ти (с. 59); ганцалі́ти / ганцелі́ти (с. 146), ганьбі́ти (с. 146), скреслі́ти (с. 524).

Зауважмо, що в Лексиконі репрезентовано й лексико-семантичну функцію наголосу, яка властива лише мовам із рухомих наголосом, пор.:

бала́мут 1. тюр. ‘пакунок, передача’; 2. вул. ‘гаманець, торбинка з грішми’ – *баламут* 1. ‘веселий, компанійський хлопець; дурисвіт’; 2. ‘людина, яка не зважає на усталені звичаї і любить забавлятися’; 3. ‘ненадійна людина; шалапут’ (с. 63);

га́рбуз ірон., знев. ‘вояк’ – *гарбу́з* 1. ‘гарбуз’; 2. ірон., знев. ‘голова’ (с. 147);

ка́пець ‘хатне взуття’ – *ка́пéць* ‘безвихідь’ (с. 273);

ко́втати ‘стукати’ – *ковта́ти* ‘ковтати’ (с. 293);

ко́за вул. ‘в’язниця’ – *коза́* 1. коза; 2. ірон. ‘дівчина’ (с. 294);

па́штет кул. ‘паштет’ – *паште́т шк.* ‘письмове повідомлення батькам про незадовільні оцінки дитини-гімназиста’ (с. 422);

пéчення кул. ‘випікання’ – *печéня* кул. ‘запечене м’ясо’ (с. 433–434);

ту́ман ‘недотепа, дурень’ – *тума́н* ‘туман’ (с. 569).

Зазначені приклади ілюструють також стилістичну функцію наголосу, адже відбувається диференціація мовлення різних вікових та соціальних груп.

У реєстрі Лексикона, окрім загальних назв, наведено також топоніми (*Батярі́вка* (с. 70), *Богда́нівка* (с. 85), *Гетьма́нські валі́* (с. 149), *Дубля́ни* (с. 203), *Дуна́й* (с. 203), *Жло́би* (с. 215), *Кастелі́вка* (с. 277), *По́лтва* (с. 454)) та антропоніми, їхні скорочені та пестливі форми (*Ка́ська* (с. 277), *Ма́рина* (с. 566), *Ма́ріська* (с. 277), *Яда́м* (с. 164)), що уможлиблює вивчення системи наголошування власних назв.

Надзвичайно цінними є подані до реєстрових слів розлогі ілюстрації, мінітексти, які увиразнюють, уточнюють уживання слова. Однак у таких цитатах не позначено наголосу, що унеможлиблює вивчення акцентної системи Львова ХХ ст. у синтагматиці.

Отже, Лексикон документально засвідчує функціонування львівського мовлення ХХ ст. загалом й акцентної системи зокрема, тому ця праця є поважним джерелом для вивчення української акцентної системи.

Оскільки в Лексиконі відображено наголошування різних вікових груп мовців (молодшої, середньої і старшої) та соціальних верств населення Львова – інтелігенції і тих, які вживали «балак», то ця лексикографічна праця допоможе з’ясувати динамічні процеси, які відбуваються в акцентній системі, визначити їх напрямок, вивчити наголошування в стилістичному аспекті.

Проаналізований матеріал свідчить, що львівське мовлення ХХ ст. на акцентному рівні вплетене в канву південно-західної, ширше – української акцентної системи, адже наголошування багатьох слів характерне для всього українськомовного простору.

Вирізняє львівське мовлення ХХ ст. на акцентному рівні частота вживання слів, їх форм із парокситонним та пропарокситонним наголошуванням, а також функціонування із таким типом наголошування давніх слів у мовленні старшого покоління.

ДЖЕРЕЛА

- Лисенко – Лисенко П.С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. Київ, 1961. 72 с.
- ЛЛ 2009 – Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2009. 672 с. (2-е вид. Львів, 2012. 852 с.; 3-є вид. Львів, 2015. 896 с.; 4-е вид. Львів: ВСЛ, 2019. 896 с.).
- Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ, 1984. Ч. 1–2.

ЛІТЕРАТУРА

- Кобирилка 2012 – Кобирилка Г.С. Проблеми дослідження парокситонного наголосу в українських говірках. *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя академіка НАН України В.Г. Скляренка*. Київ, 2012. С. 121–132.
- Кобирилка 2015 – Кобирилка Г.С. Роль акцентуації в дифференціації карпатської групи українських діалектів. *Исследования по славянской диалектологии*. Москва, 2015. С. 215–227.
- Коць-Григорчук 1993 – Коць-Григорчук Л.М. Український діалектний парокситонічний наголос. *Другий міжнародний конгрес україністів*. Львів, 1993. С. 90–95.
- Огієнко – Огієнко І. Відміни наголосу галицького від літературного. URL: <https://zbruc.eu/node/39797>
- Хобзей 2015 – Хобзей Н. Слова і місто, або місто в словах. Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. *Лексикон львівський: поважно і на жарт / 3-є вид.; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича*. Львів, 2015. С. 9–45.
- Шевельов 1996 – Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью Йорк, 1996.

Justyna Kobus

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza,
Poznań*

O DYNGUSIE I INNYCH ZWYCZAJACH WIELKANOCNYCH MIESZKAŃCÓW OKOLIC GNIEZNA NA PO CZĄTKU XXI WIEKU¹

*On dyngus and other Easter customs of the inhabitants of
Gniezno's suburbs in the early 21st century*

Abstract. The article is a discussion of materials collected during the educational project and published in *Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady*. The subject of the article focuses on Easter traditions and customs. The author refers not only to the field materials obtained in the project, but also to dialectological and ethnographic research from the 1970–80s and contemporary ethnographic studies about Gniezno suburbs.

Keywords: region, culture, language, vocabulary, Easter, tradition, custom.

Podając temat zainicjowany w tytule artykułu należy określić rozumienie pojęcia *Wielkanoc*. Zgodnie z metodologią stosowaną w Pracowni Dialektologicznej UAM pole tematyczne² jest pojmowane dość szeroko, toteż w bada-

¹

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą «Narodowy Program Rozwoju Humanistyki» w latach 2018–2023, nr projektu 0060/NPRH7/11/86/2018, kwota 787 831.

² Odwołuję się tu do metodologii stosowanej w Pracowni Dialektologicznej UAM, a korzystającej z teorii pola tematycznego Teresy Skubalanki [zob.: Skubalanka 1966].

niach, które prowadziłam w ramach projektu edukacyjnego *Święta, wierzenia i przesady – badamy język i tradycje mieszkańców wsi w gminie Gniezno*³, temat Świąt Wielkanocnych objął zarówno same uroczystości związane ze Świętem Zmartwychwstania Pańskiego jak i okres przygotowań do ich celebracji.

Przedkładany artykuł ma charakter komentarza do materiałów zebranych podczas wspomnianego projektu i opublikowanych w postaci *Słownika języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady* [Kobus, Gniazdowski 2018]. Omówię tu zwyczaje, które zachowały się jako element lokalnej tradycji lub są jedynie poświadczane biernie⁴ przez badane osoby. Nie chcę tu wprowadzać podziału zwyczajów na stricte kościelne oraz ludowe, choć dość wyraźnie w niektórych przypadkach widać, że praktyka religijna przedłuża żywotność tradycyjnych czynności, obrzędów, przedmiotów. W poniższym omówieniu zwrócę raczej uwagę na zmiany w sposobie realizacji zwyczajów związanych z okresem wielkanocnym oraz odniosę się do ich żywotności poprzez zamieszczenie informacji co do charakteru desygnatu – czynny lub bierny.

Skomentowane zostaną zatem: *tlusty czwartek, ostatki, Popielec, czyszczenie garnków przed Wielkim Postem, Święty Józef, pisanki, wyścigi po rzurekacji, przesilenie postu, święcenie palm, przygotowywanie święconki, baranek z masła, boże rany, bitwa na jajka, zajęczek, dyngus, przebierańcy, wywoływanki, Zielone Świątki*. Postaram się skonfrontować dane współczesne z pozyskanymi w l. 70. i 80. informacjami, opublikowanymi w *Atlasie języka i kultury ludowej Wielkopolski* [AJKLW 7]. Tu jednak nie znajdziemy zadowalającej liczby zmapowanych desygnatów w obrębie interesującego nas tematu. Zdecydowanie więcej opisów można uzyskać w pracach etnograficznych, jak chociażby Józefa Burszty [Burszta 1967] (rodowód ludowy wielu zwyczajów, adaptacja pradawnych zwyczajów do potrzeb chrześcijaństwa itd.), Andrzeja Brencza [Brenzc 2006] (opis przyczyn zmieniających się tradycji), Aleksandry Paprot [Paprot 2015] (dokumentacja współczesnych świąt, zwyczajów, tradycji w powiecie gnieźnieńskim). Do tych lektur warto odesłać w celu zgłębienia procesów ewoluowania kultury ludowej w Wielkopolsce.

³ Projekt edukacyjny *Święta, wierzenia i przesady – badamy język i tradycje mieszkańców wsi w gminie Gniezno*, został zrealizowany jako współpraca Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (bezpośrednim partnerem projektu była Pracownia Dialektologiczna UAM, koordynator: Justyna Kobus) oraz trzech wiejskich szkół podstawowych: Szkoły Podstawowej im. ks. Leona Formanowicza w Modliszewku, Zespołu Szkół (do końca roku szkolnego 2016/17 Zespołu Szkolno-Gimnazjalnego) im. ks. Jana Twardowskiego w Szczytnikach Duchownych, Szkoły Podstawowej im. Obrońców Gniezna i Ziemi Gnieźnieńskiej w Goślinowie (koordynator: Tomasz Gniazdowski).

⁴ Elementy tradycji poświadczane biernie to takie, które nie są już praktykowane, ale informatorzy jeszcze o nich pamiętają.

Istotne dla dalszego opisu uznaję uchwycenie zarówno aspektu językowego jak i kulturowego. Nie chodzi o szczegółową analizę procesu ewolucji poszczególnych elementów tradycji czy języka, lecz zależy mi na przedstawieniu językowo-kulturowego aspektu zebranego w terenie materiału oraz odwołaniu się (tam, gdzie to możliwe) do wyników badań wcześniejszych [AJKLW 7].

Przejdźmy do materiałów⁵.

Zacząć należałoby od okresu przygotowań do najważniejszych świąt dla katolików, czyli od okresu czterdziestodniowego postu zwanego *Wielkim Postem*. Nasi informatorzy zwrócili uwagę na kilka zwyczajów, które są charakterystyczne dla tego czasu, jak bardzo żywotna tradycja *thustego czwartku* ‘ostatni czwartek przed Wielkim Postem; charakterystyczne w tym dniu jest zjadanie pączków i faworków’. W tym dniu mieszkańcy okolic Gniezna nie liczą kalorii, a niekiedy korzystają także z zabaw tanecznych. Zwyczaj ten poświadczany był bardzo często wśród badanych osób i wygląda na to, że nie zmienił się znacząco od dziesięcioleci.

Ostatki ‘ostatni dzień karnawału, przypada we wtorek przed Środą Popielcową; jest to dzień wesołych zabaw i objadania się przed 40-dniowym postem’; podczas badań terenowych uzyskaliśmy także inne określenia: *podkoziołek*, *śledzik*, *wtorek zapustny*, *zapusty*. Nazwy *ostatki* oraz znaczenie nazwy *ostatki* zostały przedstawione na mapach [Ibid.], kolejno m. 612 i m. 613. Stan współczesny pokrywa się z danymi atlasowymi co do występowania na tym terenie nazwy *ostatki* (m. 612). Natomiast m. 613 przedstawia znaczenie wyrazu *ostatki*, które dla Gniezna i okolicy było w l. 80. i 70. trojaki: 1. ‘ostatni dzień przed Popielcem’, 2. ‘zabawa w ostatnim dniu przed Popielcem’, 3. ‘ostatni tydzień przed Popielcem’. Nadmienię, że ostatnie znaczenie nie zostało współcześnie odnotowane. Dwa pierwsze znaczenia zlewają się ze sobą, bo *ostatki* postrzegane są jako ostatni dzień przed Popielcem, w którym można hucznie się bawić, rzadziej jako nazwa samej zabawy. Takie znaczenie bliższe jest podanej nazwie synonimicznej *podkoziołek*. Z kolei nazwa *śledzik* postrzegana jest jako typowo gnieźnieńska: *a potem jest wtorek zapustny czyli po prostu tak zwany tutaj w tradycji naszej gnieźnieńskiej śledzikiem ... śledzik się stawia na stół i racuchy i właśnie w ten sposób kończy się karnawał i koniec zabaw ... koniedz hucznych tam jakiś figli i tak dalej ... tak że wszyscy się wyciszamy ... i tak się kończy ten karnawał* (StKo). Nazwy *wtorek zapustny* oraz *zapusty* traktowane są jako określenia stare, nie do końca zrozumiałe. Warto dodać, że A. Paprot, etnografka prowadząca współcześnie badania w

⁵ Miejscowości cytowane ze *Słownika języka mieszkańców okolic Gniezna...*: Gno – Gniezno, Gśl – Goślinowo, Lub – Lubochnia, Łab – Łabiszynek, Mcho – Mni-chowo, Mko – Modliszewko, Mwo – Modliszewo, StKo – Strzyżewo Kościelne, SzD – Szczytniki Duchowne, WISk – Wola Skorzęcka.

okolicach Gniezna w czasie zbliżonym do naszych, zwraca uwagę na dodatkowe znaczenie nazwy *podkoziółek* jako grupy przebierańców chodzących w *ostatki* po wsiach – dodaje jednak, że dziś już tego znaczenia nie zna nikt z pytanych [Paprot 2015: 94], a następnie opisuje rekonstruowane w okolicy zwyczaje związane z przebierańcami zapustnymi [Ibid.: 94–98].

Przy okazji pytań dotyczących przygotowań do Wielkiego Postu uzyskaliśmy pojedyncze poświadczenie występowania kiedyś na badanym terenie tradycji *czyszczenia garnków* w celu pozbycia się z nich tłuszczu: *tradycyjnie śledzik ... racuchy ... podkoziółek ... no i jeszcze ... teraz już w naszej rodzinie sie nie praktykuje ale z tego słyszałam że niektórzy starsi ludzie to wymywali garnki od tłuszczu żeby tam potrawy były tylko jałowe i żeby broń Boże jakaś tam krzta tłuszczu nie dostała sie do potraw* (StKo). Nie trzeba raczej dodawać, że współcześnie nieliczni informatorzy udzielili nam informacji na ten temat.

W przeciwieństwie do niepraktykowanego już zwyczaju *czyszczenia garnków* przed rozpoczęciem 40-dniowego postu, badani mieszkańcy podgnieźnieńskich wsi są bardzo przywiązani do innej tradycji – przyjmowania w kościele posypania głowy popiołem na znak pokuty – tzw. *Popielec* przypada w środę rozpoczynającą Wielki Post i zwany jest także *Środą Popielcową*. Wspomniana już etnografka, wymienia także znany już tylko biernie ludowy zwyczaj związany z *Popielcem* (a znany jeszcze na początku lat 80. XX wieku) – rozsypywanie popiołu w domu [Ibid.: 99].

Nie sposób pominąć tu wzmianki naszego informatora o tzw. *przesileniu postu* – ‘zwyczaj hałasowania w połowie Wielkiego Postu na znak zbliżania się Świąt Wielkanocnych – znany szerzej jako wybijanie półpościa; dziś zwyczaj ten zanika’: *było przesilenie jakiegoś postu też ... czy była jakaś ulga* (SzD). Jak widać z przywołanej, jedynej na ten temat pozyskanej wypowiedzi, świadomość tego zwyczaju niemal zanikła wśród mieszkańców okolic Gniezna.

Niewielu informatorów pamięta także, że w jednym dniu Wielkiego Postu nie obowiązywała wstrzeźliwość od pokarmów mięsnych i zabaw. Mowa tu o dniu *św. Józefa*, który przypada 19 marca. Jeśli w tym czasie trwał akurat Wielki Post, to można było go niejako «zawiesić», na przykład w celu wzięcia ślubu: *w Wielki Post tak zawsze było że milkno^m jakieś takie huczne zabawy ... dawniej było tak że nikt w czasie Wielkiego Postu nie zawierał zwioⁿzku małżeńskiego czyli nie było wesel w tym czasie ... tylko i wyłoⁿcznie właśnie w tym pozostałym czasie ... chociaż w Wielki Pozd jest taki czas kiedy ... jeden dzień ... to jezd na Świeⁿtego Józefa czyli dziewieⁿtnastego marca ... jak gdyby to był dzień w którym zawierano małżeństwa ... zwioⁿzki małżeńskie ... były wesela ... ponieważ to jes dzień Świeⁿtego Józefa a Świeⁿty Józef jes patronem rodziny w zwioⁿzku z tym to był dzień w którym dopuszczane były wesela i świeⁿta* (SzD). A. Paprot informuje dodatkowo o przesądzie, jakoby małżeństwa w tym dniu zawarte szybko się rozpadały [Paprot 2015: 100], co

być może stało się powodem, że obecnie raczej traktuje się ten dzień jak każdy inny dzień Wielkiego Postu.

Niedziela Palmowa należy do tradycji cieszących się dużą popularnością. Prawdopodobnie duży wpływ na taki stan rzeczy ma oddziaływanie kościoła katolickiego (podobnie jest z *Popielcem*). Tradycyjnie w niedzielę poprzedzającą Zmartwychwstanie Pańskie wierni przynoszą do kościoła *palmy* ('kwitnące gałązki wierzby zebrane w mniej lub bardziej przybrany bukiet') często utożsamiane z *baziami*, *bazimi kotkami*, *kotkami*, *koteczkami*. W kościele podczas mszy świętej *palmy* są poświęcone przez kapłana. Współcześni informatorzy zwykle nie potrafili wymienić innego zastosowania *palmy*, aniżeli konieczność ich poświęcenia. Zaledwie dwie osoby (mieszkańcy Gniezna i Modliszewa) wskazały dawne zastosowanie ludowe takiej poświęconej palmy (wypowiedź jednej z nich): *no z wierzby te kotki ... no ... bo to musiała być żywa palma a nie tam papierowa czy sztuczna kupiona w sklepie ... i ... jak pan ... tam nie musiała ich być dużo tam z pieńś siedem sztuk ... pomieńdzy to gryszpan (!) sie wkładało potym sie ... no tero to można łatwiej ubrać bo i tiulem sie ubiera i kokardki sie wiońże i wszystko ... no i trzeba było iść do kościoła ... ksiońdz poświęńcił te palmy ... jak sie wróciło do domu ... no to kiedyś były te obrazy świeńte na ścianach to trzeba było to^m palme zatkońć za obrazem ... no teraz jak so^m ładne to sie ustawia ... potem czeńś wynosili na pole też ... tych kotków od tych palmy (!) i rozrzucali po polu żeby był urodzaj (Mwo). Tylko niektórzy informatorzy wskazali spalenie jako sposób pozbycia się poświęconych *palmy* (według tradycji katolickiej *palmy* są palone przed kościołem w Wielką Sobotę w celu uzyskania popiołu na przyszłoroczny *Popielec*). Nikt nie udzielił informacji o zwyczaju zjadania poświęconych *palmy* (*bazi*, *kotków*), o którym wspomina A. Paprot [Ibid.: 101] i który to zwyczaj znam z domu.*

Niedziela Palmowa rozpoczyna niejako najważniejszy okres oczekiwania na Święta, czyli *Wielki Tydzień*. Nasi informatorzy zwrócili szczególną uwagę w tym okresie na: *boże rany*, *święconkę*, *zajęczka*.

Boże rany 'dawny zwyczaj związany ze Świętami Wielkanocnymi; polega na chłostaniu po nogach śpiących domowników w wielkopiątkowy poranek na pamiątkę biczowania Pana Jezusa; zwyczaj ten obecnie zanika'. Zgodnie z informacją zawartą w naszej słownikowej definicji, zwyczaj ten jest mało znany badanym informatorom – zwykle informacji o nim dostarczały osoby ze starszych pokoleń⁶, młodszy wymieniali *boże rany* jako zapamiętane z dzieciń-

⁶ J. Sierociuk wyróżnił następujące przedziały pokoleniowe: I. ur. przed rokiem 1920, II. ur. w latach 1921–1945, III. ur. w latach 1946–1970, IV. ur. w latach 1971–1995, V. ur. w roku 1996 i później [Sierociuk 2003: 134]. Mówiąc o osobach starszych, mam na myśli informatorów urodzonych w przedziale I i II, dziś już także częściowo III.

stwa lub w ogóle nie znali tego zwyczaju: w naszej tradycji dzisiaj wygłoda w ten sposób [boże rany] że kto pamięta o tej tradycji jeszcze ... kto wcześniej wstanie ... ma różge ... i pod pierzyny po bosych nogach uderza (Mwo); to trzeba było wstać rano ... iż urwać ze dwie trzy witki ... takie różgi ... i przychodziło sie ... najlepiej jeszcze jak dzieciaki spały ... odnosiło się pierzynie i robiło się szum w chałupie ... [...] szum w chałupie bo dzieciaki wrzeszczały jak wściekle bo spały a tu dostały różgo^m przez nogi ... bo to sie po nogach biło ... nigdzie indziej ... i tegó ... i sie krzyczało normalnie boże rany ... to ja nawet tu u Aliny robiłam to (Mwo); boże rany to so^m że gałoⁿzke ... uderza sie rano ... gałoⁿzkami uderza sie rano po nogach (Mko); mówi sie że boże rany ... pioⁿteg rano uderza sie wierzbowymi witkami stopy (Mko); boże rany ... to dzieje sie w Wielki Pioⁿtek ... rychło rano ... kto najpierwszy tam wstawał ... czy tata czy mama ... czy babcia czy dziadek ... brał tako^m różge i te ... i ... [...] tym ... szed ... po nogach bił ... dzieciaki jak wstały czy tam domowników ... o ... uderzało sie i przy tym sie mówiło: «boże rany ... boże rany ...» (Mko); boże rany oznaczają^m z domu tako^m tradycje że to rano gospodarz domu daje swojej rodzinie różgo^m ... cierniem ... po nogach boże rany na znak cierpienia Jezusa na krzyżu (Mko); dyngus ... śmigus-dyngus ... jeszcze były boże rany ... boże rany no to to mama brała różge rano i każdemu tam po nogach to^m różeczko^m troszeczkę bólu na pamioⁿtke ran Chrystusowych (Mko); w Wielki Pioⁿtek gałoⁿzkami cierniowymi albo jakimiz innymi ... tak przede wszystkim ... to matki syno^m po nogach były ... wiem ... moja babcia mojemu wujkowi to zawsze jag on tag lubił długo spać to ona wchodziła odchylała od dołu pierzynie i miała troszeczkę wody w jakimś tam naczyniu ... popryskała popryskała i to^m witko^m po nogach pobila żeby wyskoczył z łózka ... no to jez myśle że to jez na pamioⁿtke że Chrystusa biczowano ... to właśnie w Wielki Pioⁿteg ubiczowano przed jego śmiercio^m i ... i w ten sposób to ... nie dziewczynko^m właśnie tylko chłopco^m ... bo wiadomo Chrystus był meⁿżczyzno^m wieⁿc to tylko chłopaków te boże rany robiło (StKo); w Wielki Pioⁿtek ... [...] można dostadź różgo^m ... [...] no dzieci raczej ... dzieci ... tag a dzisiaj ... dzisiaj dzieci by nie wiedziały co to jest ... myśle ... nawed nie wiem czy moi młodszy bracia by wiedzieli co to jest ... już nie dostawali (Gśl); boże rany to s... rano do pokojów najmłodszych członków rodziny wchodzo^m rodzice z różgami i uderzają^m ich po pupie ... nogach (Łab); jak teros ten Wielki Pioⁿtek ... nie ... to boże rany ... to u mnie zawsze tak było w domu ... nie ... to zawsze w Wielki Pioⁿtek... rano wstawałam przed ... przed tym ... przed szkoło^m każdymu po nogach różgo^m ... no i to mnie tag nieraz ... [...] tylko: boże rany ... boże rany ... sie koldre odsuwało ... nie ... i po nogach po kolei ... dzieciako^m też ... i monż ... bo ja zawsze najpreⁿdzy wstawałam to każdemu po kolei ... [...] każdy jeszcze był w łózku tegó a ja już różge miałam uszykowan^m ... nie ... i tego ... no ale już to zanika ... już teraz już (SzD); boże rany jest to nas... taka kolejna tradycja ...

bardzo rzadka stosowana tylko w niewielu domach ... polega to na tym że na pamioⁿtku tego że Chrystus był biczowany w Wielki Pioⁿtek ... najczeⁿściej gospodarz domu przygotowuje sobie wieczorem takie brzożowe witki ... dawniej to brano jeszcze ciernie tak zwane ... czyli ... albo czyrnie ... różnie mówili ... czyli takie z kolcami nawet troszke ale przede wszystkim to brzożowe witki ... i tymi witkami rano ... przychodzili tam godzinę przed szóstą (!) do pokoju dzieci albo tam nawed i żóny ... podnosili koldre do góry i tak ... znaczy no bili tymi witkami ... oczywiście niezbyd mocno ale jak człowiek śpi i nagle ktoś w tym śnie cie wali po nogach to oczywiście każdy sie natychmiast zerwał ... obudził ... i tak długo tymi witkami ten tata albo ten gospodarz klepał po tyh nogah jak sie nie powiedziało Bóg zapłać ... jak ... czyli trzeba było za to podzieⁿkowadź jeszcze ... za to że ktoś ci przypomniał o tym że Chrystus był biczowany w Wielki Pioⁿtek (SzD); boże rany ... to przychodzi i ... i wiesz ... różgo^m ... [...] to so^m te boże rany ... idzie i kto jeszcze śpi to ... to koldre do góry i boże rany (Lub); dyngus to żeś szedł i od razu żeś tam wodo^m lała a boże rany to było albo dzień wcześniej ... jeszcze chyba w pierwsze świeⁿto jes boże rany a w drugie świeⁿto jes dyngus (Lub); w naszej tu okolicy boże rany to so^m we Wielki Pioⁿtek ... wstaje gospodyni pierwsza czy gospodarz ... zależy kto ... to bierze cienkie witki ... takie różgi i idzie do domowników którzy jeszcze spio^m i bije ich po nogach (WISk); boże rany to jes w Wielki Pioⁿtek kiedy jeszcze domownicy nie wstano^m ... bierze sie takie różgi i po nogach daje sie właśnie na wzór kiedy Jezus był właśnie podczas swojej drogi krzyżowej biczowany ... tu sie biczuje właśnie domownika żeby był zdrowy ... i wtedy właśnie po nogach sie biczuje (Gno); boże rany to było ... to był taki zwyczaj w pioⁿtek ... we Wielki Pioⁿtek ... i to były takie chłostania różgo^m i to było wykonywane na ... na znak tego że Pan Jezus też był biczowany właśnie we Wielki Pioⁿtek (Gno). Wiele z przywołanych wypowiedzi informatorów wskazuje na zanikający charakter tego zwyczaju – nie tylko forma czasu przeszłego (użyta w wielu wypowiedziach), ale i rozbieżności co do przebiegu tego zwyczaju.

Symbolem Świąt Wielkanocnych jest *święconka* czyli ‘koszyczek z pokarmami przeznaczonymi do święcenia; także: poświęcone pokarmy’. Samo święcenie odbywa się w Wielką Sobotę w kościele lub w świetlicy wiejskiej, w domu (np. sołtysa), względnie przy *krzyżu*, pod *figurą* czy *kapliczką* we wsi. Zawartość koszyczka powinna zgadzać się z produktami wymienianymi przez księdza podczas święcenia pokarmów i zwykle są to: mięso (szynka, kiełbasa), jaja (coraz rzadziej w formie tradycyjnych ręcznie malowanych *pisanek* czy *kraszanek* – wypierane przez gotowe pisanki lub folie termokurczliwe imitujące malowidło na jajku), pieczywo (chleb w postaci malutkiego bochenka oraz babka), sól i pieprz. Całość ozdabiana jest białą serwetką (wyściela i przykrywa koszyczek) oraz gałązkami *bukszpanu* (*gryczpanu*, *gryszpanu*) – niektórzy włączają do dekoracji żywe kwiaty. Dodatkowym składnikiem święconki są

owoce (coraz częściej egzotyczne) oraz słodyczne w postaci czekoladowych figurek itp. Elementem typowym *koszyczków* przygotowywanych w Wielkopolsce, w tym i przez mieszkańców okolic Gniezna, jest *baranek z masła z wbitą chorągiewką* – w wielu domach przygotowywany własnoręcznie przez wyciskanie masła w specjalnej drewnianej foremce, obecnie także dostępny w ogólnej sprzedaży. Niektórzy wkładają do koszyczka chrzan, a nawet spirytus – panuje bowiem przekonanie, że jeśli w koszyczku znajdują się produkty, które zostaną poświęcone, to właściciel koszyczka nie będzie narzekał na ich brak przez najbliższy rok. Wszystkie elementy święconki mają zasadniczo znaczenie symboliczne odwołujące się do nowego życia i trwałości życia.

Święconka rozumiana jako produkty spożywcze, spożywana jest w Niedzielę Wielkanocą podczas *śniadania wielkanocnego*. Każdy powinien zjeść po kawałku poświęconych produktów. Podczas badań terenowych dowiedzieliśmy się także o zabawie przy świątecznym stole, w której wykorzystuje się jajka. Chodzi o *bitwę na jajka* ‘zabawa wielkanocna polegająca na stukaniu przez dwie osoby ugotowanymi jajkami o siebie do momentu pęknięcia skorupki; jajko zabierał ten, kto pierwszy uszkodził skorupkę jajka przeciwnika’: *stuka sie ... jakieś bitwy so^m na jajka ... no nie wiem o co chodziło ... to jajko zabierał ... przeważnie tłukły sie jajka bo to słabe skorupki majo^m* (Mwo). Poświadczenie to jest jedynym dotyczącym wykorzystania jajek w sposób inny niż symboliczny i konsumpcyjny.

Symbolem Wielkanocy w Wielkopolsce (ale i w innych regionach, np. na Kaszubach, na Śląsku, Warmii i Mazurach) jest *zajączek (zajac)*⁷, który obdarowuje dzieci słodyczkami, względnie drobnymi zabawkami zwykle w pierwszy dzień Wielkanocy (*Niedziela Wielkanocna*). Osoby pytane o *zajączka* udzieliły informacji na temat sposobu, w jaki on obdarowuje – wkłada słodczyce, upominki, do gniazdek ukrytych w ogrodzie po to, by z samego rana dzieci mogły ich szukać. Artykuł na temat zwyczaju *zajączka* w Wielkopolsce napisał Jerzy Sierociuk [Sierociuk 2010]. Badacz, na podstawie licznych danych terenowych, wykazał, że *zajączek* odwiedza wielkopolskie dzieci nie tylko w niedzielę, ale mogą to być inne dni Wielkanocy, a nawet Wielkiego Tygodnia. Tradycja *zajączka* wśród mieszkańców okolic Gniezna jest bardzo dobrze zachowana i podtrzymywana.

Nim jednak opiszę kolejny zwyczaj nierozzerwalnie związany z Wielkanocą, wspomnę tu o zanikłej tradycji ścigania się po rezurekcji. O zwyczaju tym wspomnieli jedynie niektórzy najstarsi informatorzy: *rezurekcja ... pierwsza*

⁷ Definicja ze *Słownika języka mieszkańców okolic Gniezna...*: *zajo^mczek* – ‘bliżej nieokreślona postać utożsamiana ze zwierzęciem – zajęcem – przynosząca drobne upominki (głównie słodczyce) dzieciom zwykle w pierwszy dzień Wielkanocy; także: zwyczaj obdarowywania drobnymi upominkami z okazji Świąt Wielkanocnych’.

msza Zmartwychwstania Pańskiego ... [...] przede wszystkim na wsi kto szybciej wrócił do domu [po rezurekcji] to znaczy szczęśliwie i szybko sprzątnie swoje zbiory z pól a kto tam się guzdrzył i tak dalej to będzie długo tam sprzątał tak dalej że było ważne żeby wszystkich prześcignąć żeby potem bezpiecznie szczęśliwie sprzątność jag najszybciej zbiory z pól ... przede wszystkim żniwo (StKo); jak ci właśnie duzi gospodarze wracali z tej rezurekcji i mieli takie dosyć rocznie konie a wiadomo że przecież droga prosta nie jest ... droga ma zakrety ... to zdarzyło się nie raz że na tym zakreacie tak szybko jechali że ta cała bryczka po prostu się wywalila i wszyscy ludzie razem ... razem z nio ... no tak to ... tak to było (SzD); po prostu po rezurekcji ludzie biegną do domu dlatego żeby zanieść to szczęście do domu i żeby szukać zająca i żeby się do tej pierwszej właśnie ... pierwszego śniadania ... (Gno). Ostatnia wypowiedź może sugerować, że zwyczaj spieszenia się do domu po rezurekcji ewoluował i uogólnił się do zapewnienia sobie szczęścia, nie tylko w zbiorach (efekt przeniesienia się do zapewnienia sobie szczęścia, nie tylko w zbiorach (efekt przeniesienia się do zapewnienia sobie szczęścia, nie tylko w zbiorach (efekt przeniesienia się do zapewnienia sobie szczęścia, nie tylko w zbiorach

Zupełnie przeciwnie ma się kojarzony z Wielkanocą zwyczaj polewania wodą – *dyngus (dyngus-śmigus, lany poniedziałek, Poniedziałek Wielkanocny, śmigus-dyngus)*. Jest to zwyczaj, który zmapowano w [AJKLW 7], m. 619, jako zwyczaj oblewania wodą lub chłostania różgami. Zgodnie ze stanem atlasowym w okolicach Gniezna zachowało się to pierwsze znaczenie. Jednakże zwyczaj ten obecnie zanika (wiosna jest coraz chłodniejsza, więc i polewanie wodą spotyka się coraz częściej z dezaprobatą). Z relacji naszych informatorów wynika, że zdarza się w to miejsce polewanie, np. perfumami. Osoby, które wypowiedziały się na temat *dyngusa* wskazywały na jego wymiar symboliczny, polegający na zapewnieniu zdrowia osobie polanej, wskazywano cel matrymonialny, a także oczyszczający w sensie egzystencjalnym: *no to właśnie w Poniedziałek Wielkanocny ... teraz już może tag jez mniej ta tradycja kultywowana ale to śmigus-dyngus ... albo po prostu dyngus ... był i to było oblewanie ... zmywanie tej biedy po tej zimie tego wszystkiego co nieczyste co brudne jest ... czego ... pozostałości takie ... no i na znag radości ... [...] no i przede wszystkim woda symbol życia i zdrowia ... no ... im bardziej ktoś oblaną to znaczy że będzie bardziej zdrowy ... też to miało takie znaczenie (StKo). O recesywnym charakterze tego zwyczaju informuje również A. Paprot: «Jak podkreśla wielu mieszkańców powiatu, jeszcze w latach 80 i 90 XX w. lano się obficie (Dębówiec /gm. Gniezno, Dziekanowice, Imielenko, Owieczki /gm. Łubowo, Berkowo /gm. Kiszkowo, Leśniewo /gm. Łubowo, Arcugowo, Drachowo /gm. Niechanowo, Kruchowo /gm. Trzemeszno). Zanika także zwyczaj oblewania sąsiadów – w ostatnich latach dotyczy on już tylko domowników» [Paprot 2015: 106].*

Zwyczajem wielkanocnym, który właściwie zanikł w okolicach pierwszej stolicy Polski jest wygłaszanie rymowanek na temat mieszkańców (głównie

mieszkanek) wsi. Zazwyczaj rymowanki te miały na celu ośmieszenie brzydkich cech charakteru lub obśmianie niewłaściwych zachowań, jakie były udziałem sąsiadów. O zwyczaju określonym jako *wywoływanki* ('wiersze, rymowanki o miejscowych dziewczętach, wygłaszane przez młodzieńców w drugi dzień Wielkanocy') poinformowała tylko jedna osoba, mieszkanka Modliszewka (było to wspomnienie z lat dziecińczych): *no na przykład w drugi dzień świoⁿt [wielkanocnych] ... to mnie tag najbardziej interesowało może jako dziecko ... chłopcy ... a to oni pracowali ... to znaczy to była młodzież starsza ... nie były dzieci już ... oni pracowali nad tym prawie cały rok ... układali wierszyki dość takie satyryczne na dziewczyny ... i w drugie świeⁿto zbierała się wieś ... była taka zabawa i chłopcy sobie te wierszyki mówili ... oczywiście głośno żeby każdy słyszał bo mikrofonów nie było ... wieⁿc ... wieⁿc wykrzykiwali te wierszyki ... no i dziewczyny bardzo się denerwowały ... bo ... bo to były obserwowane i tam ... były powiedziane rzeczy o których niejedna wolałaby głośno nie mówić ... ale to trwało ... to było w drugie świeⁿto ... to było tak zwane wywoływanki ... wywoływanki tak ... tak to się nazywało ... i każda dziewczyna się bała wywoływanek bo nie wiadomo co usłyszy ... [...] koniec ... koniedz lat ... pińdziesioⁿt pieⁿć ... prawie sześdziesioⁿt tak to trwały do ... do ... że miałam wtedy dwanaście lad i mogłam wtedy tak to odebrać ... ale później już nie* (Mko). O zwyczaju tym wzmiankuje A. Paprot [Ibid.: 107], lecz nie poświadczają go w gminie Gniezno, ale w sąsiedniej gminie Witkowo.

W okresie wielkanocnym w wielkopolskich wsiach znane były pochody grup, w których każdy był przebrany za inną postać: *niedźwiedzia, kozę, dziada, babę, konia, bociana* itd. Doskonale ilustrują to mapy [AJKLW 7]: m. 620. Zwyczajowe pochody ludowe na Wielkanoc: a) postacie uczestników oraz m. 621. Zwyczajowe pochody ludowe na Wielkanoc: b) nazwy pochodów. O przebierańcach informuje również A. Paprot, lecz nie przytacza poświadczeń z Gniezna, a z gmin sąsiednich. Obecnie znani są przebierańcy na Boże Narodzenie – *kolędnicy, wilijorze* – i przebierańcy okresu karnawału (znacznie rzadziej wymieniani przez badanych). O przebierańcach wielkanocnych tak oto wypowiedziała się mieszkanka Mnichowa: *przebierańcy po wsi chodzili ale nie w okresie poprzedzajⁿcym Wielkanoc ... tylko w czasie Wielkanocy w lany poniedziałek ... jak się nazywali to nie wiem ... jag na nih mówiono też nie wiem ... niestety ... ale chodzili przebierańcy ... przebierańcy chodzili na pewno w lany poniedziałek i na pewno zlewali wiadrami wody dziewczyny bo każda chciała być oblana bo ta która nie była oblana to za moⁿż by nie wyszła ... dlatego każdo^m lali wiadrami się cieszyły ... a teraz nie można bo za zimno jes ... no ...* (Mcho).

Okres wielkanocny kończą *Zielone Świątki* postrzegane dziś w kategoriach święta stricte kościelnego. Tylko nieliczni informatorzy kojarzą elementy ludowe tego święta, jak wysypywanie podwórka czy ścieżek jasnym piaskiem,

ozdabianie domów *tatarakiem* (tzw. *łabuzie*), *obchodzeniem pól*. Artykuł hasłowy w naszym słowniku dla omawianego święta jest następujący: **Zielone Świoⁿtki** – ‘ruchome święto kościelne obchodzone 50 dni po Zmartwychwstaniu Chrystusa; w tradycji kościelnej nosi nazwę Zesłanie Ducha Świętego; w tym dniu domy na wsi przyozdabiano *tatarakiem*’: *świeⁿto Bożego Ciała zawsze przypada półtora tygodnia po Zielonych Świoⁿtkach* (Mwo); *kiedyś w Zielone Świoⁿtki rozrzucono tatarak ... drzewka takie małe brzożowe się ... wbijano w ziemię ... teraz to wszystko zanikło ... już nikt tego nie robi ... po prostu idzie się do kościoła i to wszystko* (Mko); *Zielone Świoⁿtki czyli świeⁿto Zesłania Ducha Święⁿtego przypada ... ile dni po Zmartwychwstaniu Pańskim? ... [...] aha ... pięⁿdziesioⁿtnica ... pięⁿdziesioⁿt dni ... [...] pięⁿćdziesioⁿt dni po śmierci Pana Jezusa to jest właśnie świeⁿto Zielonych Świoⁿtek ... dlatego Zielone Świoⁿtki bo wszystko jest ... się zieleni ... rozbujane jest ... i to jest inaczej świeⁿto Zesłania Ducha Święⁿtego ... [...] w naszym domu obchodzi się to w ten sposób że ... gaimy płoty brzożkami świeżymi ... wykładamy na podwórku ... wysypujemy żółtym piaskiem ścieżki ... układamy tatarak czyli łabuzie a po przyjeździe z mszy świeⁿtej spożywamy takie śnia... takie samo śniadanie jak w świeⁿto wielkanocne ... czyli so^m jajka ... czyli jest kielbaska na ciepło ... czyli jest szynka ... i świeⁿtujemy tak samo jak Wielkanoc ... ponieważ ... tata nasz bardzo też holdował tym tradycjo^m bo ... to jest przede wszystkim świeⁿtowanie to była tradycja niemiecka ... głównie ... pod względem ludowym ... że Niemcy też ozdabiali te domy i my właśnie ... aha ... jeszcze w oknach się zatykało właśnie brzoży czy ten tatarak ... na zielono ... i dlatego Zielone Świoⁿtki bo dużo zieleni było* (StKo); *łabuzia ... to łabuzie na Zielone Świoⁿtki ... to jak Zielone Świoⁿtki były to ja pamiętam tak ... u nas ... Zielone Świoⁿtki w oknach la... no te ... się kładło ... przed domem ... te zielone ... wszystko ... i bi... jag na podwórzu ... biały piasek się ... białym piaskiem sypało się* (SzD); *Zielone Świoⁿtki przypadają czter... czterdzieści dziewięć do pięⁿdziesioⁿt dni po Bo... Wielkanocy ... a so^m poświęcone zesłaniu Ducha Święⁿtego ... [...] w Zielone Świoⁿtki przyozdabia się dom brzoż... gałⁿzkami brzożk... brzeziny ... i tatarakiem* (WlSk); *świeⁿto Zielonych Świoⁿtek inaczej nazywa się Zesłaniem Ducha Święⁿtego ... i jest obchodzone czterdzieści dziewięć dni po Wielkanocy i zawsze przypada w niedzielę ... drugi dzień świoⁿt ... drugi dzień Zielonych Świoⁿtek to jest świeⁿto Najświętszej Maryi Panny Matki Kościoła ... i to jest ... Zielone Świoⁿtki so^m obchodzone na ... na cześć tego że Duch Święⁿty sto^mpił (!) na zebranych w wieczerniku apostołów i Maryje i z tego względu właśnie jest obchodzone św... dzień Zesłania Ducha Święⁿtego* (Gno); *w Zielone Świoⁿtki praktykowano obchodzenie pól ...* (Gno); zob. **Zesłanie Ducha Święⁿtego**. A. Paprot informuje, że zwyczaj majenia (czyli dekorowania zielenią) związany był w okolicy Gniezna z przesądem – wierzono, że kto nie umai obejścia, u tego załęgna się wszy [Paprot 2015: 108].

Wracając do artykułu hasłowego *Zielone Świątki*, ostatnia wypowiedź spośród wyżej przywołanych, najbardziej chyba intryguje badacza ludowych tradycji lokalnych. Otóż, *obchodzenie pól* było starym zwyczajem gospodarskim (dziś rzadko praktykowanym), polegającym na oglądaniu i błogosławieniu pól przez gospodarza w Zielone Świątki w celu zapewnienia urodzaju. Obecnie uzyskaliśmy tylko dwie wzmianki na ten temat: *to był stary zwyczaj i obchodzono wtedy pola* (Mko); w *Zielone Świoⁿtki praktykowano obchodzenie pól* (Gno). O zwyczaju tym nie informuje już A. Paprot, za to udokumentowała w sąsiedniej gminie Witkowo nowy zwyczaj, związany z przynależnością do partii politycznej Polskie Stronnictwo Ludowe, mianowicie Dzień Chłopa, przypadający w drugi dzień Zielonych Świątek, a polegający na spotkaniu mężczyzn przy piwie i kiełbasie [Ibid.].

Rejestracja wypowiedzi współczesnych mieszkańców wsi o tradycjach i zwyczajach wielkanocnych okolic Gniezna jest swoistym dokumentem kulturowo-językowym. Poświadczenia żywotności niektórych nazw i elementów tradycji sprawiają, że możemy nie tylko monitorować ich ewolucję, ale i wychodzenie z użycia czy potrzebę rekonstrukcji. Zarazem, dzięki tak pozyskanym autentycznym materiałom, możemy na nowo określić stopień odrębności regionalnej ludności badanego terenu. Jesteśmy w stanie także zbadać stopień utożsamiania się pewnej terytorialnie określonej grupy informatorów z tradycjami regionalnymi, a szerzej z kulturą ludową (bądź tym, co z niej zostało). We wszystkich tych ocenach i wnioskowaniach, nie sposób pominąć tu czynnika religijnego, który mniej lub bardziej wpływa na zachowanie niektórych zwyczajów i tradycji. Element świecki (unifikujący) jest tu też nie bez znaczenia. Dochodzi do tego samoświadomość kulturowo-językowa informatorów, która wybitnie wpływa na stan zachowania zwyczajów i obrzędów.

W swoich komentarzach do poszczególnych desygnatów starałam się ukazać stan obecny w stosunku do badań wcześniejszych i aktualnych, prowadzonych na tym samym terenie przez inną badaczkę. Zbieżność wielu obserwacji pozwala wysnuć wniosek o słuszności wybranej metody i konieczności dalszego prowadzenia badań w dotychczasowy sposób (m.in. drogą projektów edukacyjnych). To, że pewne zwyczaje zanikają, inne dopiero się rodzą, jest zwykłą koleją losu. Obowiązkiem badacza jest ich rejestracja, a wartością bezwzględną pamięć o tradycyjnych sposobach celebracji jako niematerialnym dziedzictwie regionu.

LITERATURA

- AJKLW – Atlas języka i kultury ludowej Wielkopolski. T. VIII: Kultura społeczna – Folklor obrzędowy i muzyczno-taneczny / pod red. Z. Sobierajskiego. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1992.
- Brencz 2006 – Brencz A. Wielkopolski rok obrzędowy. Tradycja i zmiana. Poznań, 2006.
- Burszta 1967 – Burszta J. Kultura ludowa Wielkopolski. T. III. Poznań, 1967.
- Kobus, Gniazdowski 2018 – Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady / pod red. J. Kobus i T. Gniazdowskiego. Poznań, 2018.
- Paprot 2015 – Paprot A. Atlas niematerialnego dziedzictwa kulturowego wsi wielkopolskiej. Powiat gnieźnieński. T. 3. Szreniawa, 2015.
- Sierociuk 2003 – Sierociuk J. Założenia metodologiczne badań języka wsi. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze* / pod red. Z. Krążyńskiej i Z. Zagórskiego. Poznań, 2003. T. XI. S. 131–136.
- Sierociuk 2010 – Sierociuk J. Z problematyki regionalizmów językowo-kulturowych: zając. *Symbole grammaticae in honorem Bogusłai Dunaj* / pod red. R. Przybylskiej, J. Kąsia i K. Sikory. Kraków, 2010. S. 241–248.
- Skubalanka 1966 – Skubalanka T. Słownictwo poezji miłosnej J. Słowackiego na tle tradycji. Toruń, 1966.

Ганна Мартинова, Тетяна Щербина

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
Черкаси

РІДКІСНІ НАЙМЕНУВАННЯ У «СЛОВНИКУ СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРОК»

Rare names in “Slovnnyk serednionaddniprianskykh hovirok”

Abstract. The paper presents locally restricted lexical, semantic and phraseological units marked as “rare” in the dictionary of the Middle Dnipro microdialects. They are regarded as integral elements in the system of the dialect under consideration and as those that share both spatial and temporal characteristics. They are considered to be different by origin, motivation features, expressive colouring though each phenomenon is an inseparable part of the lexis and mental culture of the dialect speaker. The article also presents sporadic phonetic, phonetic-grammatical, word-building, grammatical variants among commonly known Middle Dnipro or literary units of the lexical level.

The data introduced are important for explaining fundamental dialectal issues and for differentiating local rare lexical units in the common Ukrainian dialectal continuum.

Keywords: rare word, Middle Dnipro microdialects, lexical phenomena, idiomatic names, phonetic, phonetic-grammatical, word-building, grammatical variants.

В умовах глобалізації, унаслідок якої поступово й невідворотно зникає або зазнає трансформації багато діалектних явищ, особливо гострою й актуальною є потреба ретельної фіксації народної мови та репрезентації

її в аудіо- й відеозаписах, у текстографічних, лінгвогеографічних і лексикографічних працях. Кожен із дослідників, інтерпретуючи матеріал досліджень тієї чи тієї тематичної групи лексики, указує й наявність рідковживаних, просторово обмежених найменувань або ж тих значень слів, який досі не описано в науковій літературі. Ці вузьколокальні одиниці стають об'єктом наукових зацікавлень не лише мовознавців-лексикологів, а й етимологів, істориків мови, соціолінгвістів, адже містять цінну інформацію про діалектну диференціацію мови, про місце й час формування мовного явища, про міграційні потоки населення тощо. Увага до вузьколокальної лексики пов'язана також із вивченням архаїчних зон у контексті теорії праслов'янських діалектизмів, що є матеріалом для висновків про зони архаїки, їх розміщення й історичну глибину [Нечитайло 2017: 48–52].

Аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових джерел засвідчує різні терміни на позначення спорадичних мовних одиниць: «регіоналізми», «локалізми», «ендемізми», «ексклюзиви», «провінціалізми», «місцеві слова», «рідкісні слова» тощо. Їх використовують як синоніми або ж наголошують на широкому чи вузькому значенні якогось із термінів, на залежності його вживання від ступеня поширеності, величини ареалу, щодо якого застосовують те чи те поняття [див.: Никончук 1989: 3; Гриценко 2010: 238; Резвухіна 2015: 84; Нечитайло 2014: 143; Клименко 2019: 81–82]. Визначальною рисою рідкісних елементів у структурі говірок учені вважають відсутність їх в ареалах інших мов [Никончук 1989: 3], обмежений простір функціонування й незначне поширення в континуумі – здебільшого в одній чи в кількох говірках або ж у компактному невеликому ареалі [Гриценко 2010: 238], локальну обмеженість незалежно від джерела походження й від наявності в літературній мові [Резвухіна 2015: 89]. Дефініція й характеристика цих специфічних утворень умовні, адже всі дослідники наголошують на відносності суджень про повторюваність чи неповторюваність, про наявність чи відсутність явища в тому чи тому ареалі з огляду неповноту реєстру лексики народних говорів у наукових джерелах.

Незважаючи на те, що згадані формулювання дуже приблизно окреслюють статус рідкісних діалектних слів, вузьколокальні мовні знаки привертають увагу вчених, які згадують про них принагідно, у межах ширших монографічних праць, або ж описують у спеціальних наукових розвідках. Уперше в українській лінгвістиці середньополіські ендемізми описав М. Никончук [Никончук 1989], рідковживану лексику поліських говірок досліджувала Г. Гримашевич [Гримашевич 2004], східноподільських – Т. Тищенко [Тищенко 2017], східнослобожанських – К. Глуховцева [Глуховцева 2001], східностепових – Н. Клименко [Клименко 2019]. Аналізовані локалізми класифікують за типами протиставлень (лексичні,

семантичні, фонетико-граматичні) (К. Глуховцева, Т. Тищенко), структурою (Т. Тищенко), за особливостями мотивації (К. Глуховцева, Т. Тищенко, Н. Клименко), за специфікою творення (Н. Клименко), за належністю до тематичних груп лексики (Т. Тищенко) тощо.

Мета нашої статті – репрезентувати локалізми, засвідчені в «Словнику середньонаддніпрянських говірок», де їх марковано позначкою *рідк.* (рідкісне слово). Як слушно зауважує В. Грещук, лексикографічна практика в ідентифікації й опрацюванні діалектних фактів повинна ґрунтуватись не на інтуїції укладачів, а на територіальній обмеженості цих явищ [Грещук 2015–2016: 17], тому наголошуємо, що репрезентовані в словнику як рідкісні лексичні, семантичні, фразеологічні одиниці можуть виявитися локально раритетними тільки для середньонаддніпрянського говору. Однак це не применшує їх цінності, позаяк «багатогранність варіювання мовного елемента в діалектному континуумі зумовлює потребу докладного аналізу кожного явища як феноменального, ексклюзивного» [Гриценко 2017: 3] і стимулює перевірку наявних наукових свідчень.

Локальні явища в середньонаддніпрянських говірках марковані не лише просторовими, а й часовими характеристиками, адже лексема, засвідчена в невеликому ареалі, у минулому могла бути поширена на більшій території, а із часом зникнути з різних причин. Зокрема в деяких говірках засвідчуємо збереження давніх назв: **седище** *седишче*, -а, -а, с., заст., рідк., ‘двір, на якому розташовані хата і господарські будівлі’: *йа йо|му ку|пил а ше й |седишче / прода|л а ко|рову / і ку|пил а йо|му і о|те |седишче / там жи|л а та|ка ста|ра л’у|дина / вже йі|її ні|ма / вже во|на у|мерл а / ше в ін до|п іру йі|її ку|пив / йак во|на у|мерл а // це |хата / зи|мл а / де |хата ті|йейі |ж інки сто|йал а / о|це ж |седишче / то йа йо|му ку|пил а йо|го* (Нш) ППСГ; **роковище** *роковишче*, -а, -а, с., заст., рідк., ‘двір, на якому розташовані хата і господарські будівлі’: *Гун |чишине ро|ковишче було |коло |церкви // |попирид йіх жи|ла |баба Па|раска / то йа йі|її з|нал а // то|д і у |нашоїі |Текл і |д ів|чинка в хронт в|мерл а од ска|рла|т іна* (Жр) ПдСГ; **ілна** *ілна*, -и, тільки одн., ж., рідк., ‘намул, осад на дні водойми з найдрібніших частинок’: *то там та|кий п і|сок був / с і|ч ас йо|го ч о|гос ні|ма / йа|кийс мул чи |ілна / а там п|р’амо ота|ко б і|лий п і|сок був* (Брз) ЦПСГ; **завиха** *завиха*, -и, -и, ж., обряд., рідк., ‘обрядове деревце, яке ставили на Трійцю’: *да йак по|шійут |мати спод|ницю у |нову / да на Зи|л’ену ни|д іл’у ук|рал а йа / да на|д іл а заві|ху с|тавл ат’ / да по|шов дошч / до во|но і |л ітки в |мене бу|л і гол у|бі / гол у|ба к|раска пол і|н ал а / о* (Дв) ЛПСГ; **локот** *локот*, -а, -и, ч., побут., заст., рідк., ‘старовинна міра довжини приблизно з пів метра’: *а в йіх |гарні ко|нопл і / |гарні / бо ми йіх з|найим / ц і п і|дошви в нас пооб|лаз ат’ / ш|кура / бо це ж йіх тра зом|йат на це мй|ке / шоб це з них вийшла п|р’адиво / |ниточка / би|рем*

ми у|нейі / у|ц'її ха|з'айки на сто ло|кот / а ло|кот / це ни|має ар|шина / йак|витче ткач (Ос) ППСГ; **руководивима** руко|дивима, квазідієсл., заст., рідк., ‘заробляти ручною працею (переробка конопель, вишивання)’: *це ми вже д'ів'чата / руко|дивима о|бидв'ї / а в нас д'воє поро|с'аток / с'каж'ім / т'ітко / ви нам да|сте / ви за|латите з|найите чим / |дуже будимо вам |даже |д'акуват' / гри|чаної по|лови (Ос) ППСГ; **надімок** над'імок, -а/у (?), тільки одн., ч., заст., рідк., ‘залишки від їжі, непридатні для вживання продукти’: *йак|кур'ам ? / |кур'ї кол'о нас й'ід'ат' / т|рохи пше|ниці |кидайе|м / т|рошки п|роса / чи пше|на оста|йец':а / шо там |над'імок у|же ни та|кий / шо там со|б'ї у|же не| го|диц':а / шо там |куз'очки за|вил'ис' чи шо / це вже |кур'ам (Мд) ЦПСГ; **пріснище** пр'існище, -а, тільки одн., с., рідк., ‘поле, з якого скошено просо’: *а|бо де п|росо по|с'їйт' / то там |кажут' п'р'існище / там на п'р'існищ'ї по|с'її|мо / там гл'а|ди чи кукур'гузу чи шо / о|то так нази|вал'и в нас (Скрк) ЦЛСГ. Деякі архаїчні елементи демонструють функційну стійкість, здатність до структурного й семантичного розвитку, пор.: **стріха** стр'іха, -и, -и, ж., заст., ‘нижній край солом'яної покрівлі, що нависає над стіною’: *там у|баби було тіх ласт'і|вок / мо|стили з|н'їзда п'ід стр'іхо|у (Жр) ПдСГ; **острішок** остр'ішок, -а, -и, ч., с. г., заст., рідк., ‘нижній край солом'яної покрівлі, що нависає над стіною’: *та на |хату |нада було на остр'ішки / бо кол|госп |хату заб|рав п'ід |кур'ї / а нам пост|ройів там ха|лупку / а заб|рав здо|рову / |довгу / то ми / у брив|гад'ї зр|обил'и т'ік / і ко|му т|реба ку|л'ів |житн'іх / мо|лот'іт' (Крпв) ЦЛСГ; **стріху рвать** ◇ стр'іху рват', обряд., ‘різновид ворожіння на Різдваєних святках’: *хо|дил'и стр'іху рвал'и і мн'ал'и |жито / з'ірвим у од|ного |д'їда й |баби / во|ни биз|д'їтн'ї бу|л'и та|к'ї / йак о|це й ми / о / і бага|тен'ко жи|л'и / ми п'ішл'и |вирвал'и |ц'іл'у |китиц'у та|ку на ву|л'ї / с|тал'и мн'ат' |же ж те |жито / шоб знат' / хто |найде |пару жи|тинок / то |вийде |зам'їж і |гарно |житиме / а хто н'ї / то ни |вийде |зам'їж і по|гано |житиме (Стсл) ЦПСГ.******

Частина локальних найменувань – це нові слова на позначення специфічних місцевих реалій. Такі назви часто представлено словосполученнями, які деталізують особливості крою (**кохта з лядою** |кохта з |л'адо|ю, -и -ю, побут., рідк., ‘кофта з пелериною на спині’: *ранче хут|болок ни було // |л'ах'івку / було / по|пруд'ку|є / та й у|с'о // д'іро|чки та|к'ї зр|обит' |го|лко|ю // ко|с'т'уми |мужес'к'ї і |женс'к'ї // |женс'к'ї / |кохта з |л'адо|ю (Жр) ПдСГ; **кохта кругла** Δ |кохта к|ругла, -ої -и, рідк., ‘жіноча кофта із заокругленими полами’: *кох|ти к|ругл'ї / кох|ти |довг'ї бу|ли / бурса|ком та|к'ї // ну / к|ругл'ї / та|к'ї ши|рок'ї (Стсл) ЦПСГ; з о|ц'ого к|ра|ю за|суниц'а / а це знов на|зад за|верниц'а // |кохта / та / по|ший ми|н'ї сач|ком / круг|лен'ку по|ший // це к|ругла |кохта // то то вже ж і |кохта шо о|с'о ди|вис' / о|це о|так спи|реду скла|дки / вр'а|ду**

скл'адки / а тод'і знов / ота'ка йес'т' / плис приши'вайіц'а / істи'реду / о'це отако'го / о'тутичка шоб було (СмГ) ПдСГ; специфіку оздоблення виробу (**картуз із совістю** Δ картуз із 'сов'іс'т'у, -а -ю, побут., заст., рідк., 'чоловічий головний убір; картуз із вузькою смужкою кольорової тканини під козирком': ну / о'то та'ко прибите // 'кепка / то вона биз 'ц'ого / а картуз об 'ізат'іл'но з 'сов'іс'т'у // 'каже / 'йе в 'тебе 'сов'іс'т' / на картуз'і / 'каже / 'йе (ЛЗн) ПдСГ; **штани повні** Δ 'повн'і штани, -іх -ів, побут., заст., 'широкі домоткані полотняні штани': 'йак 'дуже старий д'ід / полотн'ан'і штани / 'б'іл'і / до'маши'ного тка'н':а // 'т'іки широк'і / шоб ни 'видно / шо там // о'то 'повн'і штани (Рг) ПдСГ) тощо. Деякі такі одиниці пов'язані із чітко окресленими періодами життя говірконосіїв, зокрема з роками голодомору, коли випікали нетипові борошновмісні вироби: **белибеник** белибеник, -а, -и, ч., кул., заст., рідк., 'борошняний виріб із домішками перетертого листа, хрону, інших істівних компонентів, які випікали в голодовку, щоб вижити': і ни було н'і'чого пик'ти / о'то на сковоро'д'і бели'беник 'ів нап'ічеш 'йак'іс'там / кар'топл'і зот'реш / бур'ак'и / 'терли / та там жм'ін' з дв'і му'ки (Л) ППСГ; **листяник** 'лист'аник, -а, -и, ч., кул., заст., рідк., 'млинець із берестяного листа та невеликої кількості борошна': сти'че о'ладка / та'ки ни 'лист'аника // а тод'і було ба'гато бирист'к'ів і 'т'іл'ки з бирист'к'ів чух'рали 'лист'а / пик'ли о'ладки / о'це на то'му жили 'л'уди (Фл) ПдСГ; **мантус** мантус, -а, -и, ч., кул., заст., рідк., 'млинчик із різних істівних добавок і невеликої кількості борошна': а та'ки ж да'дут' 'й'йі то'го 'борошна / ми пол'ови з 'н'і'мимо з 'хати / про'с'ана / гри'чана / 'й'а'ка там 'йе // у'же лоб'ода нарост'ла / шоб во'но трошки л'і'тило'с'а / та боро'шен'ц'а 'ступа бул'а / натов'чем у 'ступ'і т'і'йойі пол'ови / дуп'и / і та'к'і в'же ман'туси пик'л'и / у'же ми не" гол'одн'і (Злн) ЦПСГ; **маторженики** маторженики, -а, -и, ч., кул., рідк., 2. 'корж, спечений із невеликої кількості борошна з додаванням картопляного крохмалю, листа дерев тощо, який уживали в їжу в голодомор': о'то пол'е'жало / та той / крох'мал' та'кий / су'шил'и 'його / товк'л'и / і це / пик'л'и та'к'і / матор'женики з'вали // ну во'но во'н'уче ж та'ке / шо 'його 'йісти ни / а 'йіл'и (Тн) ПдСГ та ін.

Деякі рідкісні назви засвідчують семантичні модифікації унаслідок звуження чи розширення значень відомих у всіх середньонадніпряньських говірках і в літературній мові лексем: пор. **наскакувати**¹ 1. «скачучи, найжджати на кого-, що-небудь, потрапляти куди-небудь», 2. «розм. скачучи, прибувати куди-небудь в якій-небудь кількості», **наскакувати**² 1. «раптово, несподівано накидатися, нападати на кого-небудь», 2. «несподівано наштовхуватися на кого-, що-небудь» [СУМ 5: 189] і **наскакувать** нас'какуват', -ю, -ють, недок., неперех., рідк., 'залицятися', засвідченоої в одній із говірок західної периферії середньонадніпряньського ареалу: у'же

па'су йа коро'ви л'ітом / а х'лопиц' го'дин до мене нас'какує // та йа д'ума-йу / мабут' / ми'не л'убит // с'аду йа / а в'ін но'гою на п'лат'а нас'тупит та й каже / б'іжи / бо он тво'йа ко'рова у ш'код'і / а йа йак с'хопл'ус'а / а п'лат'а і гоб'ірвалос'а / а в'ін на д'ругий ден' пи'тайе / а мати'била / а йа кажу / н'е / ни'била / а йа бив би сво'ю доч'ку / шоб о'це прийшла п'лат'а пор'вала (КК) ЗСГ. У всіх середньонаддніпрянських говірках відома лексема **мулять**¹ мул'ат', мул'а, неп. ос. п., недок., перех., 'заважати, пошкоджувати шляхом тертя об нерівну поверхню': знов п'ішл'и ми на ту Дібр'івку / знов дал'и нам гра'нати не'с'ти / по йашичку гра'нат / по двадц'ат' к'іл'ог'рам / це не'с'ти аж ку'ди / а йаке ж во'но мул'а / це не' то шо паш'н'і вз'ав чи шо / знов ни'се'мо / знов ми там ни ночувал'и / ноги ті по'мул'ан'і (Мд) ЦПСГ, а в одній із говірок південної зони цього ареалу засвідчуємо **мулять**² мул'ат', -ю, -ють, недок., неперех., рідк., 'багато й заплутано говорити, намагаючись довести свою думку': приходив Тол'ка / та йак почав мул'ат' / то про Крим / то про Ма'р'ійних д'ітей / то про сво'го / балакав / балакав / а чо'го в'ін приходив / то хто йо'го зна (Жр) ПдСГ; загальновідоме слово **місто** в одній із центральних лівобережних середньонаддніпрянських говірок засвідчено з іншим значенням: **місто**² м'істо, -а, тільки одн., с., рідк., 'центр села': йак у м'істо і'дут' / то тухл'і над'іва / спод'ниц'у / бл'узку / жи'кет / хусточку / а йак те / то хустка / шал'а / і в кар'сетах ходил'и / о'то та'ке / та з і'мою йуп'ки / кожушан'ки бул'и (Пщ) ЦЛСГ.

До рідкісних зараховуємо й варіанти слів, зафіксовані тільки в одній говірці:

- фонетичні (**ангрус** ангрус, -у, тільки одн., ч., бот., рідк., 'кущова рослина з колючими гілками й кисло-солодкими їстівними ягодами та її плоди': був вра'чом / і в'ін на го'род'і с'і'йав там у'с'ак'і куш'ч'і / т'і / шо пот'ребно дл'а л'ікарства / там і сосни бул'и / й йолки / шо на то'му го'род'і т'іки ни було / йаблун'і / чиримухи / у'с'іх сор'тов йаблука / вс'іх сор'тов вишн'і / ангрус / все було (Скрк) ЦЛСГ; **віхрянний** в'іхр'аний, -а, -е, -і, 'вітряний, який не дотримується загальноприйнятої моралі': у нас о'це так йак йа'кий в'іхр'аний / чи йа'ка / о'то кажут' поме'л'о (Тшн) ЛПСГ;

- фонетико-граматичні: **альяндра** ал'андра, -и, -и, ж., бот., рідк., 'олеандр звичайний, кімнатна отруйна багаторічна рослина родини барвінкових': ви'лика ал'андра бу'ла в хат'і / шо йак зацв'іте / то т'реба ви'носит' з хати / бо пода'виц' : а можна вс'ім (Ш) ЦПСГ; **хрукта** хрукта, -и, тільки одн., ж., 'тс.': намочил'и / покисл'а / і з'мил'и / звари'ли / і вуз'вар / у ко'го ни'має / ни в у'с'іх був вуз'вар з х'рукти із су'шиної / то'д'і за'каток ни бул'о / а су'шил'и х'рукту / у ко'го ни бул'о / купувал'и та на Р'із'дво вари'ли вуз'вар і ку'т'у (Вст) ЦЛСГ);

- словотвірні (**омилясник** омил'асник, -а, -и, ч., кул., заст., рідк., 'саморобні цукерки з перевареної патоки та дерті': *і омил'асники пикли / а омил'ас був у завод'і / патока та'ка // і ми омил'асники жарили // і бат'ко було краде на робот'і / ми дир'т'і туди накидаймо / конх'вети получалис' // напикла йа'кихс' та'к'і / наче палички / наче коржички / ни дуже во'ни ши'рок'і / та'к'і ву'зен'к'і // і та'к'і ж во'ни добр'і були то'д'і* (Врб) ЦПСГ; **байстр** байстр, -а, -і, ч., знев., рідк., 'байстриок, позашлюбна дитина': *три на'р'ади ми'н'і / бо йа биз'д'етна / ни'ма д'ітей / ни нав'іла байстр'ів* (Блн) ПдСГ; **вимодній** ви'модн'ій, -я, -є, -і, рідк., 'модний': *а с'вита / то це н'росто // сак н'росто та'перичка / н'росто / сак та'кий / ну по н'ростому ши'тий / йак то'б'і ска'зат' // ну коло ка'ждого кар'мани / а н'росто по'шите / ком'ір' тутичка та'кий / ни дуже / ни дуже ви'модн'ій / а та'кий / ру'кава н'росто* (Сбл) ЗСГ);

- граматичні (**скрут** скрут, -у, тільки одн., ч., рідк., 'скрута, складне матеріальне становище': *ми рос'ли то та'кий скрут був / ма'ти са'ма / а нас чет'ви'ро / йак во'на б'ідна коло нас наро'билас'а / і йак ми жи'ли* (Жр) ПдСГ; **душ** душ, -і, тільки одн., ж., 'пристосування для обливання тіла водяними струминками': *хоч / то йди до душ'і / там во'да теп'ла / за ден' на'гр'ілас' / а н'е / то бан'у на'топим / та ку'пайтес'* (Жр) ПдСГ; **харча** хар'ча, -і, тільки одн., ж., 'харчові продукти, їжа': *ти гу'сей за'вир'ни й наго'дуй / о'с'о'й'іхн'а хар'ча / хай ни йдут'на го'род* (Жр) ПдСГ).

Із позначкою *рідк.* у словнику подані й лексеми, які лише умовно вважаємо середньоадніпряньськими з огляду на їх функціонування в зазначеному ареалі. Вони виникли внаслідок фонетичної модифікації важкого для вимови іншомовного слова: **мілістін** м'іл'іс'т'ін, -у, тільки одн., ч., рідк., 'молескін, дуже щільна, важка бавовняна тканина з гладкою поверхнею': *а'йакже / ши'лас' на ват'і // ну / чорне та'ке / м'іл'іс'т'ін / ни ши'р'с'т'ане / а та'ке / про'с'тен'ке* (Мт) ПдСГ; **люватор** л'уватор, -а, -и, ч., с. г., 'кінне пристосування для транспортування сіна на скирту, де його рівномірно розкладають': *то'д'і с'тавили л'уватор та'кий / с'тавили л'уватор / було та'ке з'роб'лине / воб'шим дишло / і в це дишло на'ру'коне'й за'пр'а'гали / за'пр'а'гали кон'і і йа го'нив кон'і у 'ц'ому н'ривод'і / транспор'т'ор цей кру'тивс'а / го'стр'і зуб'ц'і / так / йак о'то в бо'ронах / кидали л'уди поз'м'ін:о / по два чо'лов'іки це 'с'іно на л'уватор / а во'но т'а'гло на'гору і на с'кирду / а на с'кирд'і вже с'кирду'вали* (Кмт) ЦЛСГ; **правйонт** прав'йонт, -у, тільки одн., ч., збір., рідк., 'провіант, продукти харчування, зібрані разово з якоюсь метою': *во'ни ж там го'товилис' на храм / ж'дали бат'ушку / то либи'динц'і при'їхали / пооб'ідали / а бат'ушка йа'вивс'а н'із'нен'ко / йо'му о'то вже соб'рали шо було / то в'ін ни'довго й був / а чи заб'рав в'ін той прав'йонт / н'іх'то ни бачив / ну сумка ж дес'ід'ілас'а* (Жр)

ПдСГ; **лестрика** л'етрика, -и, тільки одн., ж., побут., рідк., 'електричне освітлення': *дехто буде / слухат'і записуват' / то знайут' жи / йак с'в'ітили / с'в'ітили у пл'ашечку / це п'іс'л'аво'йен:е в'ремн'а / по'ки ни було в нас л'етрики / ми в'иросли при та'кому* (Лк) ЗСГ.

Більшість рідковживаних найменувань має прозору мотивацію, оскільки вони пов'язані із загальновідомими твірними основами: **пісний** – **пісникать** п'існ'ікат', -ю, -ють, недок., неперех., рідк., 'постувати, не вживати в їжу скоромного': *а ми то на о'л'ійц'і / п'існ'ікал'и* (Крж) ЛПСГ; **говіти** – **заговнять** заговн'ат', -ю, -ють, недок., неперех., рідк., 'їсти скоромну їжу напередодні посту': *а той каже / давай п'існ'у зас'н'івайим / а той на бал'а'йку давай грат' / ... а то'д'і заговн'айут' / у'же ж заговн'і то'д'і* (Ш) ЦПСГ; **шкура** – **зашкурчить-ся** зашкурчиц':а, неп. ос. п., док., неперех., рідк., 'покриється плівкою (про молоко)': *у г'л'ечіку с'тавл'ат' / зашкурчиц':а і г'л'ечіку о'то / пиймо мол'око з г'л'ечіка* (Крж) ЛПСГ; **куток** – **кучани** кучани, -ø, одн. кучанин, рідк., 'сусіди, мешканці кутка в селі': *а то'д'і вже хто с'ходиц':а на с'вайбу л'уди вс'і / са'довл'ат' л'удей / а ти'пер жи ни'ма та'кого / уно'ч'і / кол'ис'було у'ден' / у'сей куток с'ходиц':а / о'це у' мене с'вайба / о'це вс'і л'уди / кучани / с'ход'ац':а / сто'йат' у во'ротах / по'п'ід тином дивл'ац':а* (Дрз) ППСГ; **голки** – **шиголля** шигол':а, -а, тільки одн., с., зб., рідк., 'сукупність опалих соснових голок': *та шо там т'і гри'би чистит' / шигол':а по'чистит' / ну з сос'ни о'те / а'би шигол':а ни було / та й у'се* (Шл) ЦПСГ; **дерти** – **дирки** дир'ки, -ø, тільки мн., побут., заст., рідк., 'смужки порізаного старого одягу, змотані в клубок, із яких виготовляли смугасті доріжки': *йа тих дирок на'р'ізала с'а й на'дерлас'а / було т'іки з'іма / по'пораїш / і до дирок / а т'реба ж було р'адни'ни робит' / із'чого / о'то й р'ізали йіх / а по'том були та'к'і / та на т'іх вир'с'татах робили р'адни'ни / бо йіх т'реба було ба'гато* (Жр) ПдСГ; **злидні** – **злиднювато** злидн'увато, присл., озн., як.-озн., рідк., 'у недостатках, бідно': *Во'лод'ка то'д'і ше ни був л'існи'ком / то може й злидн'увато було / то пози'чала та Ма'рушичка все / і сол'і / й хл'іба / й перц'у / шо ни в'із'ми / т'іки на о'д:ачу во'на ни дуже* (Жр) ПдСГ; **згребти** – **згребини** згребини, -ø, тільки мн., с. г., рідк., 'залишки сіна після прибирання основної частини укусу': *все с'іно згри'бут' / зви'зут' / а те все / п'лошчу / то т'реба ж поприбират' / щоб там н'і'чого ни о'сталос' / бо н'ове б'уде рос'ти / а те згри'бут' / зг'ребини / і йо'го ок'ремо / ни до основ'ного ж с'іна / а ок'ремо / йіх ш'видче зго'дуйут' ско'тин'і* (Жр) ПдСГ; **мисль** – **запомишляцьця** запомишл'ац':а, -юсь, -юцьця, недок., неперех., рідк., 'використовувати для досягнення своєї мети; маніпулювати чиеюсь прихильністю до когось для задоволення своїх потреб': *та во'на т'іки й'ійі шо с' т'реба / то дз'вонит' т'ому Й'ур'ков'і / шо Цра*

|хоче на кон|церт / да|вай з|рош 'і / т 'і |Ір 'і той кон|церт т|реба / а во|на на |нейі звер|тайе / шо б то ни було / все |Іройу запомиш|л 'айіц 'а (Жр) ПдСГ; **дурний** – **дурнять** |дурн 'ат', -ю, -ють, недок., перех., рідк., 'сварити, засуджувати за щось': *їа ж йо|му ска|зала з|р 'ізат 'верби / в 'ін у |мене о|но с|т 'іки верб 'вир 'ізав / |просто так / з|р 'ізав / а їа ж н 'і|чого ни вз 'ала / в 'ін заб|рав / а ти|пер ми|не |л 'уди |дурн 'айут' / шо їа |даром од:|ала і н 'і|чого за їїх ни вз 'ала (Жр) ПдСГ; **барахло** – **оббарахолить** об:ара|холит', -ю, -ять, док., перех., рідк., 'обікрасти': *у вой|ну тут ко|лона сто|йала / то тут був команд 'ір 'ішка / і ф 'ік|т 'івно розни|савс 'а з |В 'еркойу / з |бабойу Ай|ройу / то їїї |мати ї |д 'іжичку з ка|пустойу да|ла / а в 'ін їїї об:ара|холив (Жр) ПдСГ тощо. Однак чимало найменувань складно мотивувати: **мак 'імйатички** мак 'ім|йатички, -ів, тільки мн., побут., заст., 'два маленькі горщики, скріплені докупі': *а то та|к 'і ма|лен 'к 'і бу|л 'и з|валис 'а мак 'ім|йатички / то із |того по|томства шо ма|к 'ітра (Стсл) ЦПСГ; **краманада** крама|нада, присл., озн., сп. д., рідк., 'нести дитину) на плечах': *л 'убил 'а їак |бат 'ко б|рав ми|не крама|нада / їа бу|л 'а най|менша / в 'ін ми|не |бал 'ував (Пщ) ЦЛСГ; **сюрик** |с'урик, -а, -и, ч., побут., рідк., 'невеликий світильник, що складається з посудинки та гнота': *|с 'урик на|з|вавс 'а / та|ке із|робл 'ат 'жирс 'т|анка / і то|д 'і та|ку ту ізоб|йут 'кру|лен 'ку |тоже ж:|ирс 'т|анки і ту|ди по|лот|нинки / а|бо та|ке шо сук|нинка / та|ке |вир 'іжут' / і ту|ди у|т 'агнут' / о|то ту|ди зас|в 'ім|ат' (Крж) ЛПСГ; **погулать** по|гулат', -ю, -ють, док., перех., розм., рідк., 'осилити, подужати': *шо ти йо|му на|сипала о|то с|т 'іки |того борш|чу / х 'іба в 'ін по|гулає їо|го з|їїсти (Жр) ПдСГ; **крудзять** к'рунз'ат', -ю, -ють, ірон., 'щось невпевнено, невміло робити': *п 'іш|ла / |думайу / подив|л 'ус 'а / шо той |Тол 'ка |робит' / з|л 'анула / си|дит' / шос' к'рунз 'айе / ка|жу / шо |робиш? а в 'ін си|дит' / |хоче ти|рину з|робит' / де в 'ін у|з 'ав те |п 'ірїа / і це заши|вайе на|п 'ірник / да|вай їа / ка|жу (Жр) ПдСГ; **капашицьця** капа|шиц 'а, -уся, -ацьця, недок., неперех., несхв., рідк., 'вередувати, обурюватися, виявляти спротив': *ти йо|му ї го|товийш / і п 'ід|ложуйїш шо |луч 'ін 'ке / а в 'ін ше ї капа|шиц 'а / все їо|му ни так (Жр) ПдСГ; **спіднівідить** сп 'ідни|в 'ідит', -ю, -ять, док., перех., рідк., 'спровокувати на якісь дії, підштовхнути до негарного вчинку; звабити': *во|на ї дир|жалас 'а |довго / ни пи|ла / так |вил 'удн 'іла / шос' там і на гор|од 'і поча|ла ро|бит' / а в 'ін їа|вивс 'а і їїїї сп 'ідни|в 'ідив / і знов поча|лос 'а те |саме (Жр) ПдСГ; **голяндра** гол'|андра, -и, -и, ж., обряд., заст., рідк., 'весільний головний убір нареченої': *мо|ло|ду ни так кв 'і|чали / їак о|це // гол'|андра |гарна / |сил 'но ба|гато стр 'і|чок / хва|ти ни було // то то то|д 'і / ти|перичка то так при|чепл 'ат' шо / а то|д 'і гол'|андра / бо їа ше ї |того / ше ї кв 'і|чала тако|го д 'ів|чат (Сбл) ЗСГ.**********

Частина засвідчених у «Словнику середньонадніпрянських говірок» найменувань обмежені ідіолектом, вони здебільшого емоційно забарвлені й прозоро мотивовані: **молочина** мол'очина, -и, тільки одн., ж., емоц. заб., рідк., 'молоко': *мол'очина й'а'ка йе / д'л'а себе ни дуже зостав'л'айиш / а все в дир'жаву / бо та'ки ко'п'й'юку запл'ат'ат' / а в ш'кол'у тре / на хл'іб / студенту тре / і в'д'іц':а / і в'буц':а / і за науку запл'ат'ит' два рази на год* (Вп) ЛПСГ; **поросиня** поросин'а, -яти, -ята, с., с. г., емоц. заб., рідк., 'поросся': *тре його до у'ма довис'ти / шоб во'но й ни про'пал'о / його ско'тина з'йіл'а / і в'пол'зу п'іш'л'о / вигодував поросин'а / про'дав / шо со'б'і / шо про'дав / бо ни'ма за шо д'ітей в ш'кол'у зод'аг'нут' / і в'чиц':а т'реба* (Вп) ЛПСГ; **коровина** коро'вина, -и, -и, ж., один., емоц. заб., 'одна корова': *а л'уди ж та'к'і бу'л'и / шо бур'а'ки с'ір'і г'риз'ли / а в нас бу'л'а коро'вина / о / то бу'л'о ж нач'е шо й'істи* (Стел) ЦПСГ; **коровчина** коров'чина, -и, -и, ж., один., емоц. заб., 'одна корова': *н'іх'то нам ни пома'гав н'і'чого / абсо'л'утно // н'іх'то н'і'чого // ни бу'л'о ко'му пома'гат' / хто ж нам по'може? / бат'ки мо'йі / шо в йіх бу'л'о? / н'і'чого // ну / бу'ла там коров'чина / ну там то / ни н'ідиш же там за с'к'іки к'іл'омитр'ів / шоб три л'ітри моло'ка вз'ат'* (Лбн) ПдСГ. Водночас серед таких мовних одиниць трапляються й лексеми затемненої мотивації: **озія** о'з'й'а, -і, -і, ч., емоц. заб., рідк., 'велика хата': *о'то вистрой'ів по'койний д'ід Митро'фан таку о'з'й'у / то нашо во'на / В'ерка вже й'йі ни об'й'де / а хто й'йі й купит' / по'пробуй ото'пи / по'пробуй й'йі по'маж* (Жр) ПдСГ; **геря** гер'а, -і, -і, ж., згруб., рідк., 'стопа великого розміру': *знов т'реба куп'л'ат'на л'ос'ін'бо'т'інки / ну т'іки ж вис'нойу куп'л'али / і вже ни в'лазит' / та'к'і вже т'ер'і / ну й'ак у дур'ного чоло'в'іка* (Жр) ПдСГ; **дженджур** д'женджур, -а, -и, ч., рідк., 'пустий, легковажний чоловік, який кокетує своєю зовнішністю й одягом': *той л'земка пос'ватавс'до мо'йейі т'ітки / а во'на роз'думалас' / ни п'іду за н'ого / й край // а в'ін нив'личкий був л'жен'жур* (Жр) ПдСГ; **кабзувать** кабзу'ват', -ю, -ють, недок., неперех., емоц. заб., рідк., 'починати хворіти': *о'то ж то'б'і с'т'іки ни ка'жи / шоб там уд'і'валис'а / а ви х'одите розх'ристані / та й бачиш / у'же Сир'г'йі і закабзу'вав / ти йо'му ска'жи / ни каб'зуй / ка'зала т'о'шча* (Жр) ПдСГ; **скабздить** скабз'дит', -здю, -ять, док., перех., рідк., 'приготувати якусь просту страву недбало, абияк': *хто там тим д'іт'ам го'товит' / о'то й'а'когос'супу там скабз'дит'на ц'ілий ден' / х'очте й'й'же / х'очте п'ийте* (Жр) ПдСГ.

Вузьколокальні лексеми, засвідчені у словнику, належать до різних тематичних груп, однак привертає увагу значна кількість специфічних оцінних найменувань фізичних особливостей чи рис характеру людини, які репрезентують систему уявлень про чесноти й норми поведінки: **зайцюватий** зайц'у'ватий, -а, -е, -і, рідк., 'непривітний, відлюдкуватий':

а ви з¹найіте ха²з³ айіна ц⁴ого ав⁵тобуса / ну шо на Зв⁶ін ігородку? Та в⁷ін йа⁸кйис⁹ та¹⁰кий / в¹¹ід лудей так / мо¹²йа¹³ ма¹⁴ма ка¹⁵зала / йа¹⁶кес¹⁷ во¹⁸но зай¹⁹ц²⁰ у²¹вате (Вс) ЦПСГ; **здоровкуватий** здоровкуватий, -а, -е, -і, рідк., ‘великий на зріст’: а т²² і хл²³оц²⁴ і о²⁵дин за²⁶ одним / о²⁷дин т²⁸рид²⁹ ц³⁰ат³¹ шос³²того / т³³рид³⁴ ц³⁵ат³⁶ с³⁷омого й т³⁸рид³⁹ ц⁴⁰ат⁴¹ вос⁴²мого / а з с⁴³тарших бу⁴⁴л⁴⁵а д⁴⁶івчина д⁴⁷вад⁴⁸ ц⁴⁹ат⁵⁰ шостого / а хл⁵¹оц⁵² д⁵³вад⁵⁴ ц⁵⁵ат⁵⁶ див⁵⁷йа⁵⁸того // то ц⁵⁹ і вже пома⁶⁰гал⁶¹ и / та д⁶²івчина с⁶³тарша / то бу⁶⁴л⁶⁵а та⁶⁶ка здоровку⁶⁷вата (Злн) ЦПСГ; **затинчливий** затинчливий, -а, -е, -і, рідк., ‘дуже стриманий, неговіркий’: та⁶⁸ баба Кат⁶⁹ а й замол⁷⁰оду бу⁷¹ла та⁷²ка / за⁷³тинчлива / йа⁷⁴ ни з⁷⁵най⁷⁶у / чи ти йі⁷⁷йі шо розт⁷⁸и⁷⁹тайіш / чи во⁸⁰на то⁸¹б⁸² і й роз⁸³каже шо (Жр) ПдСГ; **валюрний** вал⁸⁴урний, -а, -е, -і, рідк., ‘гарний, вродливий’: д⁸⁵уже о⁸⁶це рад⁸⁷ і бу⁸⁸л⁸⁹и / до⁹⁰ кого до д⁹¹івчат старос⁹²ти хо⁹³дили // а д⁹⁴руга ж та⁹⁵ка чимс⁹⁶ во⁹⁷на ни вал⁹⁸урна / й старос⁹⁹ти ни д¹⁰⁰уже йд¹⁰¹ут¹⁰² // це ж так бу¹⁰³ває / л¹⁰⁴у¹⁰⁵дина в¹⁰⁶с¹⁰⁷ака вда¹⁰⁸йец¹⁰⁹а (Стц) ПдСГ; **нивгурний** нивгурний, -а, -е, -і, рідк., ‘чуйний; той, який відразу реагує на прохання’: та¹¹⁰ до його¹¹¹ ка¹¹²жде п¹¹³ і д¹¹⁴йде / то в¹¹⁵ін ни од¹¹⁶каже / ну та¹¹⁷кий / нив¹¹⁸гурний / і на ха¹¹⁹роше / і ни д¹²⁰уже / йак де хто зат¹²¹ і в¹²²ає / то в¹²³ін пер¹²⁴ший (Жр) ПдСГ; **ничмидний** нич¹²⁵мидний, -а, -е, -і, знев., рідк., ‘миршавий, недолугий’: во¹²⁶но та¹²⁷ке нич¹²⁸мидне / той з¹²⁹ а¹³⁰тило / а ха¹³¹ра¹³²хо¹³³риц¹³⁴:а / ос¹³⁵ то ж йа¹³⁶ / му¹³⁷жик / ни¹³⁸ма там на¹³⁹ кого под¹⁴⁰виц¹⁴¹а / а йі¹⁴²йі ше зм¹⁴³ і н¹⁴⁴ айе / во¹⁴⁵на та¹⁴⁶ка моло¹⁴⁷диц¹⁴⁸а гар¹⁴⁹на / ку¹⁵⁰ди там йо¹⁵¹му (Жр) ПдСГ; **цапуватий** цапуватий, -а, -е, -і, емоц. заб. ‘дратівливий (про істоту)’: та¹⁵²кий ха¹⁵³ракт¹⁵⁴ ір¹⁵⁵ по¹⁵⁶ганий у¹⁵⁷ н¹⁵⁸ого / ни ска¹⁵⁹жи н¹⁶⁰ і чого / ни тор¹⁶¹кни / зара¹⁶²з же в¹⁶³ крик / ну та¹⁶⁴ке ца¹⁶⁵пу¹⁶⁶вате / у¹⁶⁷же ни з¹⁶⁸найіш / йак і п¹⁶⁹ і д¹⁷⁰йіти (Жр) ПдСГ; **зав’язка** зав¹⁷¹язка, -и, тільки одн., ж., рідк., ‘людина зі складним характером, дуже вперта й неговірка’: там в¹⁷²ін йі¹⁷³йі ше н¹⁷⁴ерви по¹⁷⁵портит¹⁷⁶ / о¹⁷⁷то ха¹⁷⁸ракт¹⁷⁹ ір¹⁸⁰ там / то та¹⁸¹ка вже зав¹⁸²язка / ну ни приз¹⁸³найіц¹⁸⁴а / ну н¹⁸⁵ і чого ни с¹⁸⁶каже (Жр) ПдСГ; **чимируда** чими¹⁸⁷руда, -и, -и, ж., през., ‘безпутна жінка’: дес¹⁸⁸ Ш¹⁸⁹ур¹⁹⁰ іна вже сво¹⁹¹ю чими¹⁹²руду по¹⁹³ в¹⁹⁴ із / ма¹⁹⁵бут¹⁹⁶ / похм¹⁹⁷л¹⁹⁸ ац¹⁹⁹:а по²⁰⁰йхало / бо в²⁰¹чора д²⁰²овго з²⁰³ хати ни в²⁰⁴идно бу²⁰⁵ло / в²⁰⁶ін ви²⁰⁷ходив / а йі²⁰⁸йі ни чу²⁰⁹т²¹⁰ бу²¹¹ло (Жр) ПдСГ.

Із-поміж рідкісних явищ, засвідчених у «Словнику середньоадні-пряньських говірок», чимало назв народних ігор, які відомі найстаршому поколінню діалектоносіїв: в **кубекала** Δ в ку¹бекала, ‘дитяча гра, під час якої потрібно було з долоні, не стискаючи пальців, кинути ніж у землю так, щоб він застряг у ній якомога глибше’: а ше в² ку³бекала гу⁴л⁵ али / о⁶то па⁷се⁸мо ко⁹рови / а хлоп¹⁰ча¹¹ки / шо ж¹² ц¹³ ілий ден¹⁴ ро¹⁵бит¹⁶ / то ви¹⁷думували в¹⁸с¹⁹ого / бу²⁰ло в²¹ ку²²бекала / но²³жа ло²⁴жиши на²⁵ ру²⁶ку і о²⁷так / пи²⁸ривир²⁹тайіш ру³⁰ку / і раз / шоб за³¹ст³²р³³ аг же той н³⁴ іж / а по³⁵р³⁶обуй / ни так во³⁷но з³⁸разу й ви³⁹ходило (Жр) ПдСГ; в **камбушки** Δ в кам¹бушки (в² камбушк³ ів), ‘гра п’ятьма камінцями так, щоб, підкидаючи один із них, устигнути захопити

жменею решту (по черзі або разом) і зловити підкинутий»: *в |д'єцтв'і л'убила гул'ат' у |камбушк'ів / |баби |куц'і / |ножика / в |камбушки / це ка|м'інчиками / п'іди|дайиш / і |ловиш / і хто |б'іл'ше* (Жр) ПдСГ.

Привертають увагу також стійкі найменування, які в конденсованій формі відображають особливості світовідчуття носіїв говірок: **нима біс гулять** ◊ *ни|ма б'іс гул'ат'*, 'нічого гулять': *а гул'ат' / то це та|ке / бу|л'о йак і|демо / |мати / ни|ма б'іс гул'ат' / би|ри по|в'ісмо ко|нопил' і зми за |веч'ір / і це та|ка гул'н'а* (Кж) ППСГ; **попасти в сутки** ◊ *по|пасти в сут'ки, 'потрапити в обмежений простір': йшли дво|рами / та по|пал'и в та|к'і сут'ки / |йел'і |вибралис'* (Пщ) ЦЛСГ; **зосим** ◊ *зосим, -у, тільки одн., ч., рідк., 'тривала сварка між подружжям, напружені стосунки': хо|т'или за|йїхат' до Х'вед'а в |гост'і / а там |саме |зосим / та ми |довго й ни були* (Жр) ПдСГ; **всі кози в золоті і цап в намисті** ◊ *вс'і |кози в |золот'і і цап в на|мист'і, 'про хвалькувату людину': то ти ж з|найиш |нашого Пит'ра / та в |його ж усє най|крайше / там вс'і |кози в |золот'і і цап в на|мист'і / чи |купит' шо чи |зробит' / то це вс'і з|найут'* (Жр) ПдСГ; **ни зітхни плакать** ◊ *ни з'ітх'ни |платат', 'про людину, яка любить пожартувати, покепкувати з когось': ста|рий Се|мен був оді|рви та по|кин' / та й Ма|р'їа ни з'ітх'ни |платат' / то в |кого ж |Тол'ка в|дас'ц'а* (Жр) ПдСГ; **ні мови ні глови** ◊ *н'і |мови н'і |глови, рідк., 'ніяких звісток, нічого не відомо': йак по|йїхав Йі|ван / та вже |тиждин' од |його н'і |мови н'і |глови* (Жр) ПдСГ; **піти в гайду** ◊ *п'іти в |гайду, рідк., 'зникнути, загубитись серед загалу, серед сукупності речей, коштів тощо': жили |разом з |його бат'ками / а там ше три |хлоц'і / та вс'і в|чац'а / а шо ж то|д'і й |получали / |получив та во|но в |гайду п'іш|ло та й ус'о* (Жр) ПдСГ; **діди встають** ◊ *д'іди вста|йут', рідк., 'з'являються на горизонті великі купчасті хмари, які вважають провісниками дощу': ш|видче по|вир'тайс'а с':іном / бо о|но вже д'іди вста|йут' / йак на|мочит' / то знов з ним т'а|гац'а |будиш* (Жр) ПдСГ; **сояшники гострі** ◊ *гостр'і |сойашники, 'апендицит': л'іку|валис'а / це ж апинди|цит / а |його ни з|нали / а св'а|тили |сол'ашника / по|л'ин' / м'їату і кроп'ву / то це ше йак / о|то за|бирає апинди|цит / то по|ставл'ат' |миску і |гори|ка із кип'ят'ком / з |тими т'равами та той апинди|цит / йак в'ін ше |т'іки та об'і|р'їйиц'а та й за|тихне // а то|д'і йак в'ін |лопнув та |того |гори|ка с|тавл'ат' / а во|но вже ни по|ма|гає та |гостр'і |сойашники // та по|мер в'ід |гострих |сойашник'ів* (Стб) ЗСГ тощо.

Отже, у «Словнику середньонадніпрянських говірок» репрезентовано специфічні локально обмежені лексичні, семантичні та фразеологічні мовні одиниці, спорадичні фонетичні, фонетико-граматичні, словотвірні, граматичні варіанти лексем, які розглядаємо не як ізольовані одиниці, а як елементи системи. Вони різні за часом виникнення, мотиваційними особливостями, експресивним забарвленням, однак кожне мовне явище

є невід'ємним складником словникового складу й духовної культури носія діалекту.

Уведення до наукового обігу цих матеріалів важливе для вирішення актуальних проблем діалектології, оскільки не тільки слугує для розширення та збереження емпіричних свідчень, а й відкриває перспективи для уточнення висновків про походження лексики, відтворення її архаїчних рис та ареального варіювання, специфіки народного словотворення, уможлиблює вирізнення локально раритетного в загальноукраїнському діалектному континуумі.

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Київської області

Дрз – с. Дрозди Білоцерківського р-ну
Кж – с. Коженики Білоцерківського р-ну
Мд – с. Медвин Богуславського р-ну
Л – с. Леонівка Кагарлицького р-ну
Вп – с. Виповзки Переяслав-Хмельницького р-ну
Дв – с. Дівички Переяслав-Хмельницького р-ну
Тшн – с. Ташань Переяслав-Хмельницького р-ну
Злн – с. Зеленьки Миронівського р-ну
Ш – с. Шандра Миронівського р-ну
Нш – с. Насташка Рокитнінського р-ну
Ос – с. Острів Рокитнінського р-ну
Лк – с. Лук'янівка Таращанського р-ну

Черкаської області

Крпв – с. Кропивна Золотоніського р-ну
Пщ – с. Піщане Золотоніського р-ну
Скрк – с. Скориківка Золотоніського р-ну
Кмт – с. Комінтерн Чорнобаївського р-ну
Вст – с. Васютинці Чорнобаївського р-ну
Шл – с. Шелепухи Черкаського р-ну
Врб – с. Вербівка Городищенського р-ну
Стсл – с. Старосілля Городищенського р-ну
Смг – с. Самгородок Смілянського р-ну
Вс – с. Васильків Шполянського р-ну
Жр – с. Журавка Шполянського р-ну
Мт – с. Матусів Шполянського р-ну
Лбн – с. Лебедин Шполянського р-ну
Стц – с. Стецівка Чигиринського р-ну
Блн – с. Баландине Кам'янського р-ну
Тн – с. Тінки Чигиринського р-ну
Сбл – с. Соболівка Шполянського р-ну

Лзн – с. Лузанівка Кам'янського р-ну
Фл – с. Флярківка Кам'янського р-ну
Рг – с. Райгород Кам'янського р-ну
Стб – с. Стебне Звенигородського р-ну
КК – с. Криві Коліна Тальнівського р-ну

Полтавської області

Брз – с. Березняки Хорольського р-ну
Крж – с. Крижанівка (Настасівка) Хорольського р-ну

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТИПІВ ГОВІРОК

ППСГ – правобережні північні середньонаддніпрянські говірки;
ЛПСГ – лівобережні північні середньонаддніпрянські говірки;
ЦПСГ – центральні правобережні середньонаддніпрянські говірки;
ЦЛСГ – центральні лівобережні середньонаддніпрянські говірки;
ПдСГ – південні середньонаддніпрянські говірки;
ЗСГ – західні середньонаддніпрянські говірки (перехідні говірки середньонаддніпрянсько-подільського типу).

ЛІТЕРАТУРА

- Глуховцева 2001 – Глуховцева К.Д. Локалізми в системі українських східнослов'янських говірок. *Волинь – Житомирщина*. 2001. № 6. С. 177–182.
- Гримашевич 2004 – Гримашевич Г.І. Ендемізми в поліських говірках. *Діалектологічні студії. 4: Школи, постаті, проблеми* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. С. 289–294.
- Гриценко 2010 – Гриценко П. Локалізми у структурі діалектної мови. *Jazykovedné štúdie*. XXVIII. Bratislava, 2010. С. 236–244.
- Гриценко 2017 – Гриценко П.Ю. Мова у просторі: від картографування до ареалогії. К.: КММ, 2017. 328 с.
- Грещук 2015–2016 – Грещук В.В. Лексикографічна практика: псевдодіалектна лексика. *Вісник Прикарпатського університету. Філологія*. Вип. 44–45. 2015–2016. С. 13–18.
- Клименко 2019 – Клименко Н.Б. Локалізми в східностепових говірках Донеччини. *Мовознавчий вісник*. 2019. № 26. С. 81–89.
- Нечитайло 2014 – Нечитайло І. Прамовні ексклюзиви в українській регіональній лексикографії. *Studia methodologica*. № 39. 2014. С. 143–147.
- Нечитайло 2017 – Нечитайло І.М. Феномен праслов'янського діалектизму в порівняльно-історичній парадигмі. *Система і структура східнослов'янських мов*. Вип. 12. 2017. С. 48–59.
- Никончук 1989 – Никончук М.В., Никончук О.М. Ендемічна лексика Житомирщини. Методичні рекомендації для вчителів. Житомир, 1989. 272 с.

- Резвухина 2015 – Резвухина Ю.Н. Регионализмы: к определению понятия. Т. 6. 2015. С. 84–90.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
- Тищенко 2017 – Тищенко Т.М. Ендемізми як відображення номінаційних та діалектологічних процесів у східноpodільських говірках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Філологічні науки*. 2017. Вип. 43. С. 124–129.

Зоряна Мацюк*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів***СУФІКСАЛЬНІ ДЕРИВАТИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ
ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ:
ІСТОРІЯ, СЕМАНТИКА, СТРУКТУРА**

Suffix derivatives with the meaning of objectified action: history, semantics, structure

Abstract. Nouns which name actions and states are derivative suffixal units united by the common word-forming meaning 'objectified action'. In the Ukrainian language, the oldest and most numerous are the nouns with the meaning of the objectified action, formed from verbal bases with the suffix *-нн(я)* and its variants *-енн(я)* and *-інн(я)*. They are recorded in dictionaries of the Ukrainian language of different historical periods. A large number of derived verbal nouns denoting an action (as well as the result of an action) with the suffix *-нн(я)*, which has a phonetic-graphic expression *-нн / -не / -ниє / -ніє / -нє / -ня*, are fixed in the Dictionary of the Ukrainian Language of the 16th century and the first half of the 17th century. The derivational basis for them are the verbs which contain the suffixes *-ова-*, *-а-*, *-ва-* / *-ыва-* in the structure of the infinitive base.

In the system of verbal nouns with the meaning «objectified action», there are derivative and morphological variants, which can be determined only through a deep penetration into the semantics of relative nouns and derivational verbs. The semantic connections between the derivational word and the derived word have played a leading role in the choice of the derived word and have been preserved for centuries. The composition and structure of nouns, which are names of an abstracted action, as well as the nature of their derivative connection with basic verbs may change in the process of historical development.

Keywords: abstract vocabulary, suffixal derivatives, names of objectified action, derivational verbs, word-forming synonyms.

Історія похідних іменників, що є назвами абстрагованих понять, сягає праслов'янської мови, яка успадкувала з індоєвропейської прамови три основні словотвірні класи: назви осіб, назви конкретних предметів і явищ та назви абстрагованих понять [ИТСС 1986: 51]. У всіх слов'янських мовах назви абстрагованих понять поділяють на два словотвірні класи: назви дій і станів та назви властивостей і якості.

За спостереженнями мовознавців, назви з абстрактним значенням, значну частину яких становлять назви дій та станів, наявні в пам'ятках української мови практично усіх давніх періодів, а також на сучасному етапі, оскільки такі одиниці пронизують майже всі найважливіші сфери діяльності людини [Гордійчук 2016; Микитюк 1997; Сіроштан 2019; Шадура 1979].

У сучасній українській мові іменники, що є назвами дій і станів, – це похідні суфіксальні утворення, об'єднані загальним словотвірним значенням опредметненої дії, формальним показником якого є суфікси *-нн(я) / -енн(я) / -інн(я)*; *-j(a)*; *-н(я) / -отн(я)*; *-ин(a) / -нин(a)*; *-няв(a)*; *-к(a) / -івк(a) / -овк(a) / -нк(a) / -ачк(a) / -ячк(a) / -учк(a)*; *-Ø*; *-от(a)*; *-б(a) / -об(a)*; *-ств(o)*; *-тв(a)*; *-неч(a)*; *-оц(i)*; *-ість*; *-іт*; *-знь*; *-ч(a)*; *-ш*; *-щин(a)*; *-к(и)*; *-н(и)*, а також суфікси іншомовного походження *-аці(я) / -яці(я) / -ці(я) / -кці(я) / -і(я)*; *-ажс*; *-ур(a) / -тур(a)*, *-ад(a)* – усього понад 40 основних суфіксів та їхніх варіантів [Словотвір 1979].

На думку дослідника української абстрактної лексики Л. Полюги, суфіксальні та безсуфіксальні віддієслівні іменники зі значенням конкретної дії особливо активізувалися в період XVI – I половини XVII ст. [Полюга 1991]. Найдавнішими та найбільш чисельними в українській мові є іменники зі значенням опредметненої дії, утворені від дієслівних основ з допомогою суфікса *-нн(я)* та його варіантів *-енн(я)* та *-інн(я)*.

«Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» фіксує значну кількість похідних віддієслівних іменників на позначення дії (а також результату дії) зі суфіксом *-нн(я)*, який має фонетико-графічне вираження *-на / -не / -ние / -ніє / -нье / -ня*, наприклад: *будоване / бодоване / будованіє / будованіє / будованье / будованя / будуване* «1. (спорудження чого-н.) будовання: ... вольно дерево брати на **будованіє** домовъ и на дрова (Краків, 1535 *АрхЮЗР* 5/1, 29–30). 2. (кам'яна, дерев'яна та ін. споруда для житла, господарських потреб і т. ін.) будівля, будинок, будова» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 85].

Твірною базою для абстрактних іменників зі значенням опредметненої дії є дієслова, які містять в основі інфінітива суфікси:

- ова-**: *блазновати* → *блазнованє*; *браковати* → *бракованє* / *бракованьє*; *будовати* → *будованє*; *бунтовати* → *бунтованє*; *бѣдовати* → *бѣдованіє*; *бѣрмовати* → *бѣрмованє* і *бермовати* → *бермованє*; *бѣчеловати* → *бѣчелованя*; *ваковати* → *вакованє*; *вартувати*¹ → *вартованє*, *вартованьє*;
- а-**: *брати* → *бранє* / *браньє* / *браньє*; *бѣгати* → *бѣганє*; *везвати* → *везванє*; *величати* → *величанє* / *величаниє* / *величаніє*; *венчати* → *венчанє* / *вѣнчаниє* / *венчаньє*; *везвати* → *везванє*; *верещати* → *верещаньє* / *верещаня*;
- ва-**: *бывати*¹ → *быванє*;
- ыва-**: *ввязувати* → *ввязуванє*.

Окрім суфіксів, які є визначальними у виборі словотворчого форманта, у структурі твірного дієслова може бути постфікс *-ся*. Як частина основи твірного дієслова цей формант у похідних іменниках отримує різні рефлексії, пор.: *бѣсноватися* → *бѣснованє* / *бѣснованіє* і *вагатися* → *ваганєса* або *вертатися* → *вертаня* / *вертанєса*. У староукраїнській мові постфікс *-ся* непослідовно представлений у структурі іменників, але його наявність чи відсутність не впливає на семантику субстантива, пор.: **вертанєса** – те саме, що **вертаня**. Пор. **вертатися** [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 235] і **вертаня** – вертання, повернення. Див. ще **вертанєса**. Пор. **вертатися** [Ibid.]. Обидва іменники реалізують семантику дієслова **вертатися** «1. (*іти, їхати, летіти назад*) вертатися, повертатися» [Ibid.], пор.: **вертаня** – вертання, повернення: Веселое вы(й)та часто смѣ(т)ное ве(р)тана роди(т) (Київ 1623 *Мог.Кн.* 20 зв.) [Ibid.]. Поза словотвірними зв'язками залишається дієслово *вертати*, семантична структура якого відрізняється від значення похідних іменників, пор.: «**вертати** 1. (*віддавати назад що-небудь узятє*) вертати, повертати. 2. *Перен.* (*відновляти, розпочинати наново те, що було*) вертати» [Ibid.].

Дослідження засвідчує, що структурно-семантичний взаємозв'язок між твірними дієсловами з постфіксом *-ся* та похідними іменниками із цим формантом не однозначний, пор.: **варованєса** / **варованьєса** «(стп. *warowaniesie*) остерігання. Див. ще **варованя**. Пор. **вароватися**» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 179] і **варованя** / **варованьє** «1. (*захист*) гарантія, забезпечення. 2. Уникання чогось, уберігання від чогось, остерігання. Див. ще **варованєса**. Пор. **варовати**» [Ibid.]. Іменники *варованя* і *варованєса* можна вважати структурними варіантами, які, однак, мають різні твірні: а) іменник *варованєса* / *варованьєса* мотивує однозначне дієслово *вароватися* «остерігатися, уникати» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 181]; б) іменник *варованя* / *варованьє* переймає різні значення багатозначного дієслова *варовати*: «2. Гарантувати, забезпечувати. 4. ... остерігатися... уберігатися...» [Ibid.: 179–180] та семантичний компонент 'остерігатися' дієслова *вароватися*.

Отже, його можна трактувати як двомотивоване, а іменник *варованєса* як мономотивоване віддієслівне утворення.

Про необхідність брати до уваги структурно-семантичні особливості абстрактних іменників у виборі твірних дієслів, які відрізняються наявністю / відсутністю постфікса *-ся*, свідчить іменник *вѣнчание / вѣнчаніє / вѣнчаньє / венчаньє / венчаньє / винчанє*: «1. (здійснення шлюбного церковного обряду) вінчання. 2. Коронування» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 143]. Перше значення мотивоване структурно й семантично близькими дієсловами *вѣнчати, венчати* та *вѣнчатися, венчатись*, які мають спільну сему 'шлюбний церковний обряд'. Диференційні семи 'виконувати', 'влаштовувати', 'організовувати', 'вступати', на нашу думку, не впливають на вибір твірної бази. Щодо другого значення віддієслівного іменника, то воно вказує на словотвірний зв'язок лише із дієсловом *вѣнчати, венчати* «4. (класти на чіюсь голову вінець на знак надання високої влади) вінчати, коронувати» [Ibid.: 144] і є мономотивованим.

Встановити словотвірні зв'язки між дериватами та базовими основами у СУМ¹⁶⁻¹⁷ дає змогу спеціальна позначка *Пор.*, яка «пов'язує деривати з базисними основами» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 1: 15], наприклад: **вырванє Пор. вырвати; повѣданє Пор. повѣдати; потвержденіє Пор. потверждати**. Однак не всі словникові статті до віддієслівних абстрактних іменників містять цю позначку, пор.: **боєваньє, будованє, быванє, вѣнчаниє** та ін. Причиною може бути процес запозичення готового слова, зокрема з польської мови (стп. *biedzenie* – укр. *бѣджѣнє, бѣджѣньє* або стп. *biedzenie się* – укр. *бѣджѣнєса*). Співзвучність зі словами польської мови, однак, не дає підстави беззастережно вважати такі слова лексичними запозиченнями, оскільки більшість із них має співвідносні твірні дієслова в українській мові, як-от: **брижованє** «(стп. *bryżowanie*) оздоблення гафтом, вишивкою: шапленіє, тоє(ж) и та(м)же брижован(є) (1596 ЛЗ 88)» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 72] і дієслово **брижевати, брыжовати** «(стп. *bryżować*) оздоблювати гафтом, вишивкою» [Ibid.], а також **брменьє, бримѣньє** «(стп. *brzmienie*) звучання, бриніння, дзвеніння. *Пор. Брмѣти*» [Ibid.] і дієслова **брмѣти, бримѣти, брѣмѣти, брѣмати** «1. (видавати, створювати звуки) звучати... 2. (чутися, лунати) звучати... 3. *Перен.* (поширюватися скрізь, бути відомим усім) лунати... 4. *Перен.* (бути доказом. свідченням чогось, указувати на щось) промовляти» [Ibid.].

У виборі твірної основи значення формальних та семантичних показників може бути різним. Наприклад, серед семантично близьких дієслів **блазновати** «(поводитися як блазень) блазнювати» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 111] і **блазнити, блазнити** «(цсл. блазнити) спокушати, ошукувати, обманювати» [Ibid.] для іменника **блазнованє** «Блазнювання» [Ibid.] лише дієслово *блазновати*, яке за структурними ознаками є найближчим, може

бути твірним. Дієслово *блазнити* виконує функцію твірного для іменника **блазнитель** «(цсл. *блазнитель*) спокусник, ошуканець, шахрай» [Ibid.]. Іменник **блазнь** «(цсл. *блазнь*) спокуса, помилка, обман» [Ibid.], яке відоме старослов'янській мові «стсл. **блазнь** ‘омана, спокуса’» [ЕСУМ: 204], уважають словом, яке не має загальноприйнятої етимології; здебільшого через початкове значення ‘омана, блукаючий вогник’ його зіставляють із лтс. *blāzt* ‘блیمати’, *blāzta* ‘блїмання, блиск, відображення’» [ЕСУМ: 204]. Воно може бути твірним для дієслів *блазнити*, *блазнїти*, *блазновати* і запозиченням у словотвірній системі української мови XVI – I половини XVII ст. Лексикографічні джерела сучасної української мови цієї лексеми не фіксують. Іншу словотвірну структуру та ширшу семантику порівняно з іменником *блазнитель* мають іменники, зафіксовані у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка та в сучасному тлумачному словникові, пор.: **блазен (блазень)**: «**Блазен, -зна, м. = Блазень**. Ном. № 1327 [Гр.: 139]; **Блазень, -зня, м.** 1) Молокосось; дуракъ, дурачина, глупець, олухъ. 2) Шуть. Ум. **Блазник**. Вх. Лем. 392» [Ibid.]; **Блазнюк, -ка, м. = Блазень** [Ibid.]; **блазень** «1. *заст.* 5. *діал.* Молокосос, малюк» [ВТССУМ: 55] і **блазнюк** «Те саме, що **блазень** 3, 4» [Ibid.]. Елементами словотвірної парадигми відіменникових дериватів стають дієслова **блазнїти** «*гл.* Соблазнять, вводить вь соблазнь» [Гр.: 139]; **блазнувати** «*гл.* Дурачиться. Желех.» [Ibid.], **блазнїтися** «*гл.* 1) Ребячиться, шалить. 2) Соблазняться» [Ibid.] та **блазнювати** «1. Бути блазнем (у 2 знач.). 2. *перен., зневажл.* Удавати з себе дурника, штукаря» [ВТССУМ: 55].

Дослідники словотвірних варіантів абстрактних іменників відзначають, що староросійська мова мала дуже продуктивну систему словотвірних варіантів, формації могли налічувати від двох до шести суфіксальних варіантів, а у XVIII ст. – на початку XIX ст. кількість суфіксальних варіантів помітно зменшується [Елитте 1994].

СУМ¹⁶⁻¹⁷ засвідчує значну кількість словотвірних та морфологічних варіантів слова з тим самим значенням. Щоб пов'язати їх у кінці словникових статей, застосовано позначку «*Див. ще*»: **верненє / верненъє / вернѣнъє** «(віддавання взятого) повернення. *Див. ще вертаня. Пор. вернути*» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 233]; **вертаня** «Вертаня, повернення. *Див. ще вертанєса. Пор. вертатися*» [Ibid.: 235]; **вертанєса** «Те саме, що **вертаня. Пор. вертатися**» [Ibid.: 235]. На нашу думку, формула-покликання «*Те саме, що*», вжиті в описовій частині словникової статті, теж можуть свідчити про наявність словотвірних варіантів або синонімів. У системі віддієслівних іменників зі значенням опредметненої дії виявлено такі словотвірні та морфологічні варіанти, наприклад: *верненє, верненъє, вернѣнъє // вертаня // вертанєса; верещанъє, верещаня // верескъ; величє // великость; варованя, варованъє // варованєса; варенє, вареніє,*

варенъє, вареньє, варенѧ // вариво; валенє // валеньєсѧ; бѣдствїє // бѣда; бѣджѣнє, бѣджѣнъє // бѣджѣнєсѧ; бѣганє, бѣганїє, бѣганъє // бѣгъ; бытє¹, бытѧ // бытїє // бытность // бытъ; братолюбїє, братолюбїє // братолюбство; бракованє, бракованъє // бракъ та ін.

Дослідження структурно-семантичних ознак похідних іменників зі значенням опредметненої дії та базових дієслів виявило, що для констатації випадків словотвірної варіантності необхідний глибокий аналіз семантики співвідносних іменників і твірних дієслів. Наприклад, іменники *верненє / верненъє / вернѣнъє, вертанѧ / вертанєсѧ* подано як словотвірні варіанти, які утворюють ряди або «формації» [Елитте 1994]. Щоб це підтвердити, важливо виявити спільні семантичні компоненти твірних дієслів *вернути* і *вертатися*, пор.: **вернути** «2. (прийти, приїхати назад) повернутися» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 233] та **вертатися** «1. (іти, їхати, летіти назад) вертатися, повертати» [Ibid.: 235]. Однак дієслова мають також відмінні значення, пор.: **вернути** «1. (віддати назад що-небудь узате) вернути, повернути» [Ibid.: 232], а дієслова *вертатися* із цим значенням не засвідчено. Очевидно, постфікс *-сѧ* у словотвірній структурі іменника *вертанєсѧ* не є визначальним у виборі твірного з-поміж дієслів *вертати* і *вертатися*. Компонент семантики 'віддавання взятого', який переймають іменники *вертанѧ* і *вертанєсѧ*, має тільки дієслово **вертати** «1. (віддавання назад що-небудь узате) вертати, повертати» [Ibid.: 235], яке можна вважати твірним. Отже, мотиваційною базою для творення словотвірних синонімів *верненє / верненъє / вернѣнъє* і *вертанѧ / вертанєсѧ* є співвідносні за видом дієслова *вернути* і *вертати*, а не *вернути* і *вертатися*.

Морфологічний варіант *вертанєсѧ* іменника *вертанѧ* має словотвірний синонім **верненняє** «(відновлення певних дій, справ) повернення, вертання. Див. ще **вертанєсѧ**. Пор. **вернути, вернутися**» [Ibid.: 232]. Твірними для похідного іменника *верненняє* визначено дієслова *вернути, вернутися*. Однак лише дієслово *вернутися* містить компонент значення «5. (відновити, розпочати наново те, що було) вернутися» [Ibid.: 234], яке представлено у похідному іменникові. З огляду на специфіку семантики твірного й похідного слова з-поміж мотиваторів варто вилучити дієслово *вернути*.

Похідні **верненє, верненъє, вернѣнъє** «(віддавання взятого) повернення» [Ibid.: 232] і **верненняє** «(відновлення певних дій, справ) повернення, вертання» [Ibid.] подано у СУМ¹⁶⁻¹⁷ як словотвірні синоніми відповідно до віддієслівних іменників *вертанѧ* і *вертанєсѧ*. Однак дослідження формальних показників та семантичних зв'язків показало, що їхня словотвірна історія відрізняється від указаних дериватів. На відміну від іменників, утворених за допомогою суфікса *-нн(я)* (фонетико-графічне вираження *-нѧ / -нє*), вони містять у структурі елемент *-н-* дієслівного суфікса *-ну-*, який у виразноє формальний зв'язок з дієсловами доконаного

виду *вернути* і *вернутися*. На цей словотвірний зв'язок вказує спеціальна позначка *Пор.* у названому словникові. Семантичний зв'язок між твірними дієсловами та похідними віддієслівними іменниками зі значенням абстрагованої дії встановити набагато важче через багатозначність базових дієслів. Відомо, що похідні переймають семантику твірних слів або також можуть розвивати самостійні значення. У виділених абстрактних іменників не виявлено розширення семантики, тож встановити їхнє лексичне наповнення можливо лише на основі значень твірних дієслів. Семантика дієслів *вернути* і *вернутися*, які СУМ¹⁶⁻¹⁷ подає як морфологічні варіанти, суттєво відрізняється, що позначається на семантиці похідних іменників. Кожен з іменників *вернене* і *вернення* є мономотивованим утворенням і переймає відповідно значення базових дієслів **вернути** «1. (віддати назад що-небудь узятє) вернути, повернути» [СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 232] і **вернутися** «5. (відновити, розпочати наново те, що було) вернутися» [Ibid.: 234]. Для реєстрового слова – іменника **вернення** «(відновлення певний дій, справ), повернення, вертання» [Ibid.: 232] – не цілком коректно подано відсилач (*Пор.*) до дієслів **вернути** і **вернутися** наприкінці словникової статті, який вказує на словотвірний зв'язок між словами. Однак порівняно з іменниками *вертаня* і *вертанєс*, які можна кваліфікувати як словотвірні синоніми, девербативи *вернене*, *вертанєс* і *вернення*, попри формальну близькість, мають різну твірну базу і не перебувають у відношенні словотвірної синонімії. А отже, уточнення потребує також позначка-відсилач до слова **вертанєс**, яка вказує, що похідне слово є словотвірним варіантом іменника **вернення** [Ibid.: 232, 235].

Щодо іменника **верніньє** «див. **вернєньє**» [Ibid.: 232, 234], то на підставі особливостей структури словникової статті можна стверджувати про його семантичну тотожність із зазначеним словом.

Словники української мови наступних періодів (Гр. та ВТССУМ) іменника **вернення** не фіксують, але реєструють видову пару дієслів **вернути**² «див. **вертати**» [ВТССУМ: 83] і **вертати** «1. Віддавати назад що-небудь узятє; повертати» [Ibid.], а також **вернутися** «див. **вертатися**» [Ibid.] і **вертатися** [Ibid.]. До речі, саме дієслово **вертатися** у сучасній українській мові виражає значення «4. тільки недок. Пас. до **вертати** 1, 2» [Ibid.], тотожне компоненту значення дієслова **вертати**. Можна припустити, що з часом відбулася словотвірна декореляція іменника **вертаня**. Через появу в семантичній структурі дієслова **вертатися** значення, яке зближує його з дієсловами **вертати** / **вернути**, воно повертається в мотиваційну базу іменника **вертаня** «Дія за знач. **вертати**» [Ibid.]. Тому вказівка на його семантичний зв'язок лише з дієсловом *вертати* в сучасній українській мові необгрунтовано зменшує кількість твірних і звужує межі мотиваційної бази іменника *вертаня*.

По-іншому можна трактувати словотвірний зв'язок іменника **вертання** «Возвращеніє. *Ой то ж мені не гуляння, – за ворота та й вертання*» [Гр.: 230], яке фіксує Б. Грінченко. У ньому дієслова *вертати* і *вертатися* не мають спільних сем, пор.: **Вертати** «1) Возвращать, возвратить, вернуть. 2) Возвратиться. 3) Поворачивать, заворачивать. 4) Выворачивать, выворотить, воротить, съ силой двигаться впередъ» [Ibid.] і **вертатися** «1) Возвращаться, возвратиться, воротиться. 2) **Вернется світ кому**» [Ibid.]. Твірним для іменника *вертання* може бути лише дієслово *вертати*. На можливість зміни специфіки словотвірної структури вказує Ю. Кадькалов, досліджуючи абстрактні іменники на *-ие, -ье* російської мови в порівнянні з давньоруською: «Етимологія багатьох іменників на *-ие (-ье)* своєрідна. Однак характер словотвірної структури цих слів необхідно вивчати, виходячи не з їхньої етимології, а із тої семантико-словотвірної співвідносності, яку вони безпосередньо виявляють, функціуючи в синхронній системі мови певного періоду. З цього погляду специфіка словотвірної структури досліджуваних іменників загалом не є однаковою в давньоруській мові і в теперішній час» [Кадькалов 1994: 137].

Отже, суфіксальні іменники зі значенням опредметненої дії становлять значну частину назв з абстрактним значенням. Найдавнішими та найбільш чисельними в українській мові є іменники, утворені від дієслівних основ з допомогою суфікса *-нн(я)* та його варіантів *-енн(я)* та *-інн(я)*. Вони за-свідчують стійкість словотвірних зв'язків із дієсловами на різних етапах розвитку української мови. У виборі твірного дієслова визначальними є не формальні, а семантичні зв'язки між твірним і похідним словом, які зберігаються впродовж століть. Із часом може відбуватися словотвірна декореляція іменників та дієслів через зміну семантики базових дієслів.

У системі віддієслівних іменників зі значенням опредметненої дії наявні словотвірні та морфологічні варіанти. Для їхньої констатації необхідне глибоке осмислення семантики співвідносних іменників і твірних дієслів.

ДЖЕРЕЛА

- ВТСУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
 ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. Київ: Наук. думка, 1985. Т. 2. 573 с.
 Гр. – Словарь української мови / збір. ред. журн. «Киевская старина»; Упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
 СУМ – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. 1. 799 с.

СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред. Д. Гринчишин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1994. Вип. 1. 152 с.; Львів, 1994. Вип. 2. 152 с.; Львів, 1996. Вип. 3. 252 с.; Львів, 1999. Вип. 6. 256 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Гордійчук 2016 – Гордійчук О.В. Традиція дослідження абстрактної лексики в українському мовознавстві. *Наукові записки НАУКМА*. 2016. Т. 189. Філологічні науки (Мовознавство). С. 7–11.
- Елите 1994 – Елите Г. Словообразовательные варианты в русской письменности XVIII века (на материале абстрактных имен существительных). *Исследования по историческому словообразованию*. Москва, 1994. С. 111–135.
- ИТСС 1986 – Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / под ред. А.С. Мельничука. Київ: Наук. думка, 1986. 286 с.
- Кадькалов 1994 – Кадькалов Ю.Г. Словообразовательная декорреляция отвлеченных имен существительных на -ие, -ье в истории русского языка. *Исследования по историческому словообразованию*. Москва, 1994. С. 136–148.
- Микитюк 1997 – Микитюк О.Р. Українські абстрактні іменники у загальноживаній та термінній лексиці: дис. ... канд. філол. наук. Львів, 1997. 282 с.
- Сіроштан 2019 – Сіроштан Т.В. Абстрактна лексика української мови XVIII ст. (на матеріалі приватних листів). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2019. Т. 30 (69). № 2. Ч. 1. С. 37–41.
- Словотвір 1979 – Словотвір сучасної української літературної мови / Г.М. Гнатюк та ін.; Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1979. 406 с.
- Полюга 1991 – Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. Київ: Наук. думка, 1991. 240 с.
- Шадура 1979 – Шадура В.О. Абстрактна лексика. *Питання східнослов'янської лексикографії XI–XVII ст.: матеріали симпозиуму*. Київ: Наук. думка, 1979. С. 89–90.

Міхаель Мозер

Віденський університет,
Відень

СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД МОВОЮ ЗБІРКИ «ЕУХАРИСТІРІОН АЛБО ВДАЧНОСТЬ» 1632 Р.

*Observations about the language of the 1632 collection
“Eucharisterion albo Vdiachnost”*

Abstract. A “close reading” of the panegyric collection “Eucharisterion albo Vdiachnost” (Kyiv, 1632) confirms that this monument, just like many other early modern Ukrainian texts, is both unique and typical in various regards. It is unique due to its historical context, its interesting composition and its interplay with the illustrations (the latter contain inscriptions that should be taken into consideration in future historical lexicography). The text is typical inasmuch as it is written in a prototypical variety of the “Common Ruthenian (Ukrainian) Language” (“Prostarus’ka mova”), which implies a strong orientation toward the model of Polish. In fact, the pool of lexical stems that do not etymologically coincide with Polish ones is small. Apparently, the various texts of the volume were written by various authors, including those students of the Kyiv Cave Monastery School who are mentioned in the volume. Although we are dealing with a print from Kyiv, the language of the volume is first and foremost based on southwestern Ukrainian dialects.

Keywords: early modern Ukrainian written language, Ukrainian-Polish contacts, Polonisms in the Ukrainian language, historical lexicology, Kyiv-Mohyla Academy.

1. Зміст і авторство

1632 року у друкарні Києво-Печерської лаври вийшов панегірик на пошану фундатора Київської колегії (Києво-Могилянської академії)

Петра Могили, невеличка збірка під двомовною назвою «Εὐχαριστήριον албо Вдачность» (36 ст.)¹. Незалежно від поетичної цінності поодиноких віршів ця книжка посідає важливе місце в історії ранньомодерної української поезії та в історії української мови. Зміст брошури такий:

1. титульний лист (с. 1);²
2. вірш під зображенням орла [детально див.: Pylypiuk 1984: 48–49], який ставить дві корони на герб родини Могили, ліворуч від герба написано великі літери П, В, А, Л, праворуч від нього великі літери М, М, К, П (с. 2); це, напевно, розшифровується зліва вправо як *Петръ Могила, Воеводичъ Молдовскій, Архимандритъ Кіевской Лавры Печерской*;³
3. промова у прозі, скерована до Петра Могили, підписана Софронієм Почаським (с. 3–5);
4. дереворит із зображенням Петра Могили, що стоїть на Геліконі (назва гори у Греції), у правій руці тримає посох із приписом «Пастырство» та хрест із написом «вѣра», у лівій руці тримає гілку з написом «мудрост»; під пальмою зображені скіпетр, корона й шарлат, які Могила кинув, замінивши їх пальмою. У рамках картини знаходиться припис «Бгу вдачныи фамилии», під ілюстрацією додано короткий вірш про архимандрита (с. 6), у кутках поставлено великі літери «П, Е, Т, Р», отже: «Петр»;
5. перший тематичний блок віршів під назвою «Геликвнъ. то есть, Садъ Умѣтности Первѣй Осмъ Коренѣй Вызволеньхъ Наукъ в' собѣ маючѣй [...]», зі вступним дворядковим віршем п. н. «Вдачность» (с. 7); блок складається з цих віршів: 5.0. вступ п. н. «Геликвнъ» (с. 7–8), 5.1. «Корень Умѣтности [далі: К. У.] першій. Грамматика, Учитъ Слввъ и Мовы» (с. 8–9), з під-

¹ Пам'ятка неодноразово виходила друком (перше повне факсимільне видання вийшло 1984 р. в окремій збірці часопису Harvard Ukrainian Studies [The Kiev Mohyla Academy 1984]. Найновіше, якісне факсимільне видання з транскрипцією, словопоказчиком та мовознавчою розвідкою, опубліковане 2016 р. [Εὐχαριστήριον 2016]. Фотокопії друку доступні на сайті Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського у «Цифровій бібліотеці історико-культурної спадщини»: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000583> (мова пам'ятки там помилково зазначена як «старослов'янська»). Ми працювали з виданням 2016 року. Використано спрощену графіку цитування, не подаючи широкої о, букви ук, тител та наголосів.

² В оригінальній публікації немає пагінації; пагінацію від 1-го до 36-го аркуша, починаючи від титульного листа, вибрано у факсимільному виданні 2016 р., яке є підставою аналізу.

³ Про ці літери та їх розшифрування немає згадки в опрацьованих дослідженнях пам'ятки.

писом «Григорій Триполській», 5.2. «К. У. второй. Реторика Учить Слввъ и Вымовы» (с. 9–11), з підписом «Алеџандеръ Шлекшичь», 5.3. «К. У. третій. Діалектїка Оучить розумного в' Речах' познаваня» (с. 11–12), з підписом «Самуель Мужилловскій», 5.4. «К. У. четвертый. Аріѳметїка Оучить личбы» (с. 12–13), з підписом «Андрей Черхавскій», 5.5. «К. У. пятый. Музыка Учить спѣваня» (с. 13–14), з підписом «Василій Климовичъ», 5.6. «К. У. шестый. Гевметрія Учить землѣ розмѣреня» (с. 15–16), з підписом «Василій Каменицкій», 5.7. «К. У. седмый. Астрономія Учить Бѣгввъ Нбсныхъ» (с. 16–17), з підписом «Михаїль Полубенскій», далі 5.8. «Корень і Верхъ всѣхъ Наукъ и Умѣтностій. Феологія Учить Бозскихъ Речій» (с. 17–19), з підписом «Мартинъ Суринъ»; насамкінець додано вірш під назвою «Вдячность» (с. 19–20), з підписом «Филиппъ Миклашевскій» та з емблемою наприкінці;

6. вірш між головними частинами із назвою «В' престой Троци Єдиносилному и єдиночстному Бгу, Честь, Поклонъ, Слава, Вдячность на вѣки» (с. 21), з підписом «Іваннь Заруцкій»;
7. дереворит з зображенням лицаря, що стоїть на Парнасі; під картиною вірш; на картині зображений Муцій Сцевола; його права рука в вогні, там написано: «Огнь Гетрусков'»⁴ (с. 22); в рамках написано «пожитечный з' Бгвмъ фамилїи»; у кутках та по боках рамок на середній висоті читаються букви «М, О, Г, И, Л, А»; над лицарем зображено ангела, з написом «Вѣрному звитязцѣ»; у лівій руці тримає меч із короною, з написом «Славы корона», а на лівій руці грецький напис «σκαία χεір» 'ліва рука', що має емблематичне значення⁵;

⁴ Слова *Гетрусков'* не фіксують історичні словники української мови [СУМ^{16–17}; Тимченко 2003]. Додамо, що словоформа *Hetrusci* відома латинській мові, а також (через латинську) – польській (*Hetruscy*). Цей випадок підтверджує, що варто було б додати до матеріалів історичних словників і написи над картинами.

⁵ «Дереворит змальовує Муція Сцевола – героя латинської легенди з кінця VI ст. перед Христом, який стоїть на Парнасі, вкладаючи правицю в огонь. Цей епізод включено недарма: Могили виводили свій рід від цього римського героя (таких умоглядних генеалогій в історії гуманізму і на Балканах можна знайти чимало). У цьому другому деревориті відбитий складний характер світу Могили. Герой-римлянин стоїть на грецькій горі. Усі, крім одного, пояснювальні написи зроблені кирилицею з вкрапленнями полонізмів, наприклад, *звитязци* («переможця»). Єдиний виняток – напис грецькими буквами на лівій руці мужнього Муція Сцеволи. Здається, зміст його досі минав увагу дослідників, однак дарма, бо по ньому видно, наскільки оточення Могили володіло грецькою мовою. В етимологічному плані ці два грецькі слова – *σκαία*

8. другий тематичний блок віршів під назвою «Парнассъ. албо Садъ Умѣтности, вторый. Стараньемъ и коштомъ Иисне Превелебнѣйшого въ Хѣ Єго Млс Гедна Сѵца Кур Петра Мвгилы, Архимандрѣта Кіевскогw, Воеводича Земль Молдавскихъ, Подчасъ весны особливои ку Народови Россійскому Ласки Бжеи. Десять лѣтораслѣй Наукъ вызволенныхъ южъ з' себе выпускаеть», у вступі дворядковий вірш під назвою «Вдѣчность» (с. 23); сам блок складається з цих віршів: 8.0. вступ п. н. «Парнассъ» (с. 23–24), 8.1. Лѣторосль Наукъ [далі: Л. Н.] первая. Клив. тоестъ Цвичене в' читаню Гісторій» (с. 24–25), з підписом «Филонъ Илковскій», 8.2. «Л. Н. втораа, Мелпомене. Тоестъ цвичене в' писаню вѣршwвъ смутныхъ, и жалобныхъ» (с. 25–26), з підписом «Стефанъ Колчицкій», 8.3. «Л. Н. третяа, Ураніа то есть, Цвичене в' бѣглости Звѣздарской» (с. 26–27), з підписом «Маѣмъ Кресловскій», 8.4. «Л. Н. четвертаа, Каллиопе, то ест', Цвичене в' писаню високих и поважныхъ речій» (с. 27–28), з підписом «Θεодωрь Сусло», 8.5. «Л. Н. пятая, Полумніа, Тоест, Цвичене в' быстрой памяти многихъ речій» (с. 28–29), з підписом «Василій Чудновець», 8.6. «Л. Н. шостая, Θалиа То есть, Цвичене в' Писаню Вѣршwвъ весолыхъ» (с. 29), з підписом «Василій Оустрицкій», 8.7. «Л. Н. седмая, Евтерпе, то есть, Цвичене в' Спѣваню» (с. 30), з підписом «Гевргій Негребецкій», 8.8. «Л. Н. осмаа, Терѣихоре Тоестъ, Цвичене в' Спѣваню Инструменталном» (с. 30–31), з підписом «Евтихий Соболю», 8.9. «Л. Н. девятаа, Ератw, Албо цвичене в' Спѣваню оумилномъ» (с. 31–32), з підписом «Стефанъ Триполскій», 8.10. «Лѣторосль, цвѣт', и вздоба всѣхъ Наукъ и Умѣностей. Аполло» (с. 32–33); насамкінець і в цьому блоці додано вірш під назвою «Вдѣчность» (с. 33–34), без підпису;
9. вірш на пошану Богородиці «Прчстой, и Преблсвенной Двѣ Мрїи, Мтри Вѣскрсагw Спсителя Нашегw Іса Ха. Хвала, годность, и поклонъ вдѣчности на вѣки» (с. 35), з підписом «Трофимъ Ѡнушкевичъ»;

 хѣір («ліва рука») – вдало обіграють ім'я «Сцевола», оскільки scaevus та скаіа у латинській та в грецькій означають одне і те саме – «ліво(рукий)». Сцевола ж, пам'ятаємо, дістав прізвисько «ліворукого» після того, як скалічив собі правицю, вклавши її в огонь. А зробив він це, щоб довести етрускам свою незламність (звідси напис «огнь Гетрусков» на тому ж деревориті)» [детально див.: Шевченко 2001: 189–190].

10. кінцевий вірш « Зоилеви невдячному Вдячность», з підписом «Іеремія Войсяцкій» та з гравюрою⁶.

На підставі праць інших дослідників редактори видання 2016 р. висуюють припущення, що «панегірик написала (принаймні здійснила загальне редагування) одна людина – Софроній Почаський» [Мойсієнко 2016: 5]⁷. За словами Віктора Мойсієнка, «23 студенти, прізвища яких стоять під поезіями, найімовірніше, під керівництвом свого наставника вивчали їх, щоб виголосити на урочистому відкритті школи», при цьому «на користь цієї думки свідчить і те, що вірші складені бездоганно й усі написані в одному стилі. Для витвору студентів це малоімовірно» [Ibid.]. Ми не будемо заглиблюватися в дискусію щодо авторства, проте не можемо не згадати, що наші міркування не збігаються зі щойно зацитованими: щоправда, вірші складені «бездоганно» з огляду на принципові правила – вони мають 13 складів та виявляють парні рими. Проте серед рим є чимало не надто рафінованих; зокрема надзвичайно часто римуються лише закінчення дієслів (-ати / -ити / -ѣти, -аетъ / -уетъ, -аютъ / -ують; -али / -или / -ѣли тощо) або їхні іменникові деривати (-ане / -ене, -аня / -ане і т. д.); суфікси, за допомогою яких утворено порівняльні форми прикметників на -ѣйшій: *Велебнѣйшій / давнѣйшій* 19, нерідко римуються спільнокореневі дієслова: *приступитъ / уступитъ* 13, *заноситъ / вноситъ* 16, *будеш / забудеш*⁸ 20, *будеть / незабудет* 33 *набудеть / позбудет* 25, *Криволюгвѣ / Оешлюгвѣ* 19.

Загалом складається враження, що чимало з віршів виглядають доволі стереотипними, якщо не учнівськими, наприклад:

*Кто несвѣдомъ, ижъ Мудрость з' Едема Сївну
Подана естъ; а то фалишь жебы з' Геликвну? (с. 8)
А намъ зась ѿ Сївна, Законъ, Мудрость, Вѣру
даровано: за тымъ тежъ и славы над мѣру (с. 7–8).*

Словом, немає сумніву в тому, що наставник Софроній Почаський «керував» подією та публікацією, напевно, і виправляв вірші, щоб вшанувати високого достойника на якнайвищому рівні. Водночас підписи учнів все-таки вказують на їхнє авторство. Шукати поетичної майстерности в їхніх віршах годі.

⁶ Щодо опису змісту з інтерпретацією див.: [Рулупіук 1984: 48–49].

⁷ Немає причин сумніватися в загальнопоширеній думці, що це той самий Софроній Почаський, відомий як перший «спудей» Лаврської школи, який підписався під віршами «Вірші на жалісний погреб [...] Петра Конашевича-Сагайдачного» 1622 р.

⁸ Варто згадати, що тоді в польській мові ще вживалося дієслово *zabyć* 'забути'.

2. Мова пам'ятки

2.0. Загальні міркування

Друк якісний, друкарських помилок мало, зокрема: *Щецаномъ* (18) замість *Щецаномъ*, *засъ* (23) замість *засъ* (обидва слова виступають у тексті в правильній формі дуже часто); частково виявлено відхилення від очікуваного розподілу слів, наприклад: *знами* (35) замість *з'нами*, *На клони* (8) замість *Наклони*, *натожъ* (36) замість *на тожъ*; *А имъ свой верхъ до нба онъ вышей подноситъ*, / *Тымъ гаснѣй твоей хвалебныстанъ свѣту голосит* (24). Чимало слів написано раз із великої, раз із малої літери, див.: *Нба* 31 поряд *з'нба* 31. Загалом у тексті зафіксовано доволі високий ступінь варіантності форм; їй буде присвячено окрему розвідку.

2.1. Обговорення попереднього дослідження мови пам'ятки

Про мову збірки досі не було написано багато: єдина праця, зосереджена безпосередньо на її дослідженні, долучена до видання пам'ятки 2016 р. і належить перу В. Мойсієнка. У цьому розділі коротко обговоримо головні (однак не всі) спостереження й тези дослідника та запропонуємо власні коментарі.

Одну з головних тез у розвідці В. Мойсієнка сформульовано в реченнях: «Звідки був родом Софроній Почаський, достеменно невідомо [...]. [Я]кихось локальних діалектних рис, які б натякали на місце народження автора, у тексті не виявлено» [Мойсієнко 2016: 8]. Як було згадано вище, ми не переконані в тому, що Софроній Почаський написав весь текст пам'ятки, натомість віримо в авторство «спудеїв» – учнів, які, напевно, походили з різних українськомовних регіонів (можливо, були серед них і представники інших, наприклад, білоруськомовних теренів). Окрім цього, слід нагадати, що в остаточному мовному оформленні ранньомодерних друків зазвичай брали участь не лише автори, а й їхні редактори і навіть друкарі. Принагідно варто згадати, що саме 1632 р. померли провідні друкарі перших десятиліть існування Лаврівської друкарні: Тарасій Земка (у вересні) та Памво Беринда (у липні)⁹.

Щодо написання *ѣ* у пам'ятці дослідник підтверджує, що «у переважній більшості випадків ця літера стоїть відповідно до етимології незалежно від наголошуваності» [Ibid.] та позначає [i]. Саме ця ситуація досить типова для ранніх київських друків із кількох причин: одна з них, на нашу думку, пов'язана з тим, що провідне значення у відновленні освітянської культури Києва від заснування Братської школи 1615 р. до заснування Київської колегії (Києво-Могилянської академії) 1632 р. належить уродженцям Галичини та вихованцям або колишнім викладачам

⁹ Див.: статті під гаслами *Беринда* та *Земка* [Києво-Могилянська академія 2001].

Львівської братської школи. Для них рефлекси *ѣ* та *е* відрізнялися в усіх позиціях, незалежно від наголосу.

Відтак В. Мойсієнко наводить приклади з «новим ятем» (*камѣньемъ* 4, *камѣне* 3, *исѣнь* 23)¹⁰ та на поодинокі написання *и* на місці *ѣ*: *по мови* 9. Як приклад «нового ятя» він подає *припомнѣнемъ* 28, однак ця форма містить не «новий», а початковий ять, пор.: пол. *przypomnieć, przypomniał* (з рефлексом *a < ѣ* внаслідок польського «переголосу» («*przegłos polski*»))¹¹.

Орфографічні форми прикметникових закінчень потребують особливої уваги, адже часто важливим є радше морфологічний, ніж фонологічний чинник (у деяких наведених формах взагалі ніколи не було етимологічного *ѣ* в закінченні прикметника, пор.: *Аркадскіи быдлыта* 29).

Форма з *е < ѣ* під наголосом *чловечій* 18, яку виявив В. Мойсієнко, вказує на те, що в українському історичному мовознавстві дотепер недооцінюють польських впливів на «просту руську» мову¹². Це, без сумніву, полонізм (< *człowieczy*), із яким, зрештою, співіснують у тексті суто українські форми: *чоловѣкъ* (34), *члвкъ* (32)¹³. Варто додати, що форма *чловечій* римується з *речій* (18).

Щодо поданих у розвідці В. Мойсієнка прикладів ненаголошеного *е < ѣ*, зазначмо, що вони вкрай різноманітні, а тому проаналізуємо їх детальніше:

– неетимологічне *е* у корені прикметникової форми *телеснымъ* 4 дуже давнє, на що вказував Юрій Шевельов [Шевельов 2002: 150–151];

– у формі (*Подчасъ весны*) *исобливое* 23 засвідчено одне з традиційних написань прикметникового закінчення, тому воно не обов'язково свідчить про походження автора з певного ареалу;

– форми *розне* 18 та *смѣле* 17 представляють дві з багатьох – і вельми поширених у всьому ранньомодерному українському письменстві – прислівникових форм на *-е*, які також варто обговорювати, беручи до уваги

¹⁰ Варто додати, що також на увагу заслуговує брак «нового ятя» у деяких формах, наприклад: *камень* 36, *принесь* 34 тощо.

¹¹ Усі слова звірено за історичними словниками: польські – за: [SSTP; SP¹⁶], українські – за: [СУМ¹⁶⁻¹⁷; Тимченко 2003].

¹² Це не свідчить про те, що В. Мойсієнко не вбачає польських впливів; пор.: «Із запозичених номенів (апелятивів) найбільше засвідчено полонізмів: *оупреїмость* 3, *фалишь* 5, *жебы* 5, *пекелногв смока* 7, *в'цале* 7, *владзи* 15, *Выспа* 17, *з'ляменту* 25, *залецай* 27, *моцій* 27, *веспол* 28, *залецен'я* 28, *валечный* 28, *бляск'* 29, *вбфитои радости* 29, *заисте* 29, *моць* 30, *латво* 32, *в'зрок'* 32, *звал'чишь* 33, *барзо* 33 та ін.» [Мойсієнко 2016: 13–14].

¹³ Щодо скороченої форми, то невідомо, які голосні в цьому випадку мали на увазі автори й редактори. Єдине, що ми знаємо: форма мала три, не два склади (інакше не було б 13 складів у вірші).

польські зразки (як відомо, у сучасній українській мові дієслів на *e* (< ǫ) є незначна кількість; пор., однак: *добре, ненавмисне* тощо) [Ibid.: 550; див. також: Мозер 2007].

– надзвичайно цікаві такі форми такі, як: *в'грамматице 9, в'науце 17, в'сгw ласце 19 та в'тѣле 17*.

Проаналізуймо один із прикладів – останній у кінцевому фрагменті:

Щасливий єсть над иньхъ, могу речи смѣле,

Астрономъ, бо инъ першій позналъ Бга в'тѣле (17).

Виявляється, що вибір правописної форми був значною мірою зумовлений тим, що вона мала римуватися з прислівником *смѣле*.

У трьох інших прикладах зафіксовано *e* в місцевому відмінку однини після альтернанту *ц*, що знову ж таки підтверджує важливість морфологічних чинників, адже у ранньомодерних українських текстах у давальному відмінкові однини (як і в місцевому) неодноразово документуємо *e* замість ǫ після *ц* («Історії української мови» наведено форму *ку науце* [ГУМ 1978: 76]).

Перший приклад, який наводить В. Мойсієнко, також заслуговує на спеціальну увагу, пор.:

А где слнцу єсть мѣстце, тогожъ дознаваетъ

Твое Имя кгда мѣстце в'Грамматіце маєть (9).

У цьому фрагменті передусім звернімо увагу на наголос у формі *в'Грамматіце*, адже попри те, що в сучасній польській мові слова на кшталт *gramatyka, muzyka* (див. також в аналізованій пам'ятці: *Музыка 13*) є винятками, наголос на передостанньому складі (замість третього з кінця) дотепер засвідчено часто. Тому в цьому випадку, очевидно, відчутний вплив польської мови.

Щодо рефлексів *o* в нових закритих складах, дослідник слушно вказує на те, що зазвичай літери *o* або *w* наведено без будь-якої «спеціалізації» (що виявлено в деяких пам'ятках). У цьому контексті варто виокремити одне цікаве написання рефлексу *y* < *o* в новозакритому складі у виразі *знаки пульночныи (5)*. Для української мови таке написання не характерне, натомість у польській мові XVI ст. орфографічна форма *puł-* (зокрема в прикметникові *pułnosny*) дуже поширена: засвідчена в чотири рази частіше, ніж *polnosny* [див.: SP¹⁶ (під гаслом *pułnosny*)]; у польській мові йдеться, як відомо, про рефлекс «*o* rochyłonego».

Зазначмо, що після шиплячих переважає написання *o* (а не *e*) [Мойсієнко 2016: 9], проте в деяких випадках, як можемо припустити, маємо справу з полонізмами, наприклад: *щодробливости 3, учоных' 24*. Зрештою, дивує наявність не лише форм *нашеи 3, нашегw 35*, а й відсутність форм *нашого, нашому*. Спроби В. Мойсієнка пояснити ці форми як церковнослов'янські загалом переконливі (пор.: *Сьборної Церкви, Матки нашеи 3 та Вьскршагw Спстеля нашегw Іса Ха 35*), проте вкраплення

церковнослов'янщини в обох прикладах радше можна пояснити тим, що конкретно йдеться про церкву (ще й «сборную») та Ісуса Христа. Тому важко погодитися з тезою колеги, що ці форми свідчать «про здобуття автором освіти саме церковнослов'янською мовою та дотримання традиції, оскільки для багатьох тогочасних “простомовних” текстів цей перехід уже був майже безвинятковим» [Ibid.].

Стосовно 30-х років XVII ст. це було б, нам здається, переоцінюванням ролі церковнослов'янської мови в сфері «простої руської», незважаючи на те, що в тексті є кілька лексичних церковнослов'янзмів (див. нижче), приклади церковнослов'янської орфографії й церковнослов'янської граматики, а також поодинокі відгомони, як-от: (*Лѣторосль Наукъ*) *втораа* (25), *Въскрсиагъ* (35); *Золото межи Круцями, чимъ Діаментъ межи Камѣньемъ коханквъ Наукъ зъ милости ку Цркви Матцѣ своей за таких же дрѣжшишь быти* (3–4). В останньому прикладі начебто церковнослов'янська орфографія приховує те, що насправді йдеться про відповідник польської дієслівної форми *dzierżysz* (ст.пол. *dzirżysz*): у церковнослов'янській мові немає слова *дрѣжати* у значенні ‘вважати за когось’.

Щодо форми *Чему* 7, варто наголосити, що її засвідчено поряд із *ничого* 13, для чого 30; пор.:

Бо гды Наукъ початокъ зъ Гѣппокрену маеть,
Южь Пегаза ажъ назбыт зъ Кадмомъ выславляеть.
Чемужъ барзѣй не намъ Честъ тая теперь служить,
Котрымъ власность правдивыхъ Наукъ первѣй плужитъ (с. 7).

У цьому фрагменті церковнослов'янщина не є настільки важливою, натомість дуже помітний вплив польської мови, як і в усьому тексті. Тому можна припустити, що поява форми *чому* у віршах Стефана Стрибиля зумовлена польською формою *czemu*, незважаючи на наголос, який не збігається із польською формою; окрім цього, теза про зразок церковнослов'янської менш непереконалива через те, що в «священній» мові займенникової форми *чому* у причинному значенні *чому* не вживалася (пор.: цсл. *почѣто* тощо).

Важливо доповнити, що в тексті паралельно виступають форми з *e* та з *o* (*Корень Умѣтности*) *шестый* (15) і (*Лѣторосль Наукъ*) *шостая* (с. 29). Форми без *o < e* дотепер характерні для багатьох говорів південно-західного наріччя української мови.

Оскільки зразок польської мови для мовного оформлення пам'ятки безперечний, то також не варто шукати «типової поліської рефлексії ненаголошеного **e* > *e*» [Мойсієнко 2016: 9] у формі *подлегаеть* 14 – вона збігається з пол. *podlegać*, що підтверджує, що в корені було *e*, а не *e*.

В. Мойсієнко подає чимало прикладів, які підтверджують «тенденцію до відбиття твердої вимови» приголосних *p* і *ц* [Ibid.], зокрема: *Монастира* 1, *На повѣтру* 9, *косарь* 10, *Пастыру* 20, *Пастыромъ* 20 (форма

орудного відмінка; на цій самій сторінці – форма називного відмінка *Пастырѣ*, тобто парадигма була твердою; пор., однак, кличний відмінок *Пастыру* 3), *ѡцу* 1, *столицѣ* 4, *праць* 4, *Звѣтяжцу* 8, *мешканцѡвѣ* 9, *Праца* 13, *граница* 18, *ѡцы* 20, *срдца* 21, *в' працахѣ* 27, *Справцо* 32, *давцо* 32. Також дослідник наводить чимало прикладів, які відображають м'які *р'*, *ц'*, які, «очевидно, варто пояснювати як знаннями автора орфографії (грамотністю), так і відображенням південноукраїнської вимови»: *звѣряти* 8, *розмѣряеть* 15, *З того моря* 18, *горячость* 21, *богатыревѣ* 28; *ѡцемѣ* 20, *в' престой троци* 21, *звѣтяжцею* 29, *мѣсяць* 31 [Ibid.: 9–10].

Зазначмо, що м'якість / твердість приголосних *р* та *ц* загалом відповідає нормам, властивим говорам південно-західного наріччя української мови, а саме:

1) приголосний *р* ствердів наприкінці слова та перед закінченням; він залишився м'яким в іменнику *море, моря* (< *morje, torja*);

2) серед наведених прикладів ствердіння *ц'* засвідчено виразні полонізи: зокрема у формах кличного відмінка *Справцо* 32, *давцо* 32, а також іменника *Праца* 13 (у всіх формах; як відомо, у польській мові іменник є богемізмом, пор.: ст.пол. *prosa*);

3) далеко не всі написання свідчать про м'яку вимову, натомість підтверджують морфологічні коливання: передусім ідеться про форми *ѡцемѣ* 20 та *звѣтяжцею* 29, а також форми, у яких уже не звучало ні *e*, ані *o*, так що писці й друкарі, очевидно, вагалися, як найкраще відобразити той звук, який виник у нових закритих складах, див.: *мешканцѡвѣ* 9, *богатыревѣ* 28, а також *горячость* 21.

4) загалом *ц* в пам'ятці фігурує як твердий приголосний. Закінчення у виразі *в' престой троци* 21 можна пояснити як зумовлений змістом церковнослов'янським. Натомість форма *Мѣсяць* 31, імовірно, вказує на те, що м'яка вимова не була чужа авторам і видавцям (якщо це не просто друкарська помилка, що ми не вважаємо правдоподібним, хоча написання *ѣ* та *ь* де-не-де варіюється, про що йшлося вище).

Зосередьмо увагу на написанні *ж* (*погоржаешѣ* 4, *ражу* 29 [Мойсієнко 2016: 10]), зокрема у випадках, де в сучасній мові та в багатьох українських говорах фіксуємо африкату *дж*. Припускаю, що правописні традиції «приховали» справжню вимову принаймні поодиноких мовців, які могли вимовляти [дж], попри орфографічну форму. Принагідно варто вказати також на деякі інші форми, зокрема *Повѣжь* (наказовий спосіб) 30 та (*не забывай*) *вожа* 26 (римується з полонізмом *строжа*)¹⁴. Правописна форма *дожчѣ* 11, до речі, є традиційною.

¹⁴ Форма *вожь* засвідчена доволі часто, пор.: [СУМ^{16–17} 4: 164].

Орфографічні традиції можуть «приховувати» також реальну вимову словоформ на кшталт *складанья* 9, *ишуканемь* 11, а також *досвѣдченья* 11, як слушно зазначає В. Мойсієнко. Проте важливо наголосити, що вимова без подвоєння (як, наприклад, *склада[н'а]*), була рідною для тих, хто потрапив у школи Києва із західноукраїнських земель.

На підставі цього можна ствердити, що пам'ятка, хоч і була написана й надрукована в Києві, її мова ґрунтується на південно-західних діалектних рисах, які фіксуємо в пам'ятці, на відміну від рис північного і південно-східного наріччя.

Надзвичайно цінна робота В. Мойсієнка містить ще чимало важливих спостережень і тез, що стосуються питань правопису, морфології, словництва¹⁵ в пам'ятці.

2.2. Замість «русько»-польського диференційного словничка лексичних основ

Пам'ятка написана «простою руською» мовою в її зразковому різновиді¹⁶, натомість церковнослов'янська мова не відіграє жодної важливої ролі. Наголосімо, що недооцінювання польського чинника, який, на нашу думку, є дуже важливим для розуміння «простої руської» мови, може призвести до непорозумінь.

Наприклад, В. Мойсієнко зазначає, що «автор панегірика продемонстрував надзвичайно широку ерудицію й обізнаність у науках та іншомовній термінології, усе ж таки українську розмовну лексику та вирази простежуємо в пам'ятці незаперечно» [Мойсієнко 2016: 13], наводячи (як доказ) такі приклади: *привѣтай* 8 [насправді: *привитай*], *Витаю* 8, *вымѣрник* 15, *початокъ* 18, *спѣваеть* 29, *в' спѣваню* 30, *ишуюю* 30, *Допоможи* 32, *приготуешъ* 33; *Щож за радость нам 'в сей ден' з' слнцемъ завитала* 29; *Там 'скоштуеш', що за смак' 32* та ін. З огляду на польський чинник, думки В. Мойсієнка є цілком слушними. Водночас сміливість освіченого автора (чи ж усе-таки авторів) «Евхаристеріона» щодо вживання «української розмовної лексики» проявляється в дещо іншому світлі, якщо перекласти всі наведені форми (тогочасною) польською мовою: *przywitaj, witam, wymiernik, początek, śpiewa, w śpiewaniu, inszq, dopomóż, przygotujesz; cóż za radość nam w ten dzień ze słońcem zawitala; Tam skosztujesz, co za smak...* Певна річ, наявність польських відповідників у жодному разі не означає,

¹⁵ Щодо лексичного рівня мови цієї збірки, то до тез В. Мойсієнка ми ще повертатимемося й у цій розвідці, і в окремій статті, що висвітлить питання варіантності форм та полонізмів у пам'ятці.

¹⁶ Про розуміння терміна *зразкова «проста руська» мова* детально див.: [Мозер 2011: 40–131; 2016: 37–89; 2019; 2020; 2020_a].

що всі наведені форми є полонізмами (!), хоча серед них, насправді, є запозичення, які, імовірно, потрапили до української мови через польську (*скоштувати, смакъ*)¹⁷, а також є кальки, які, як можемо припустити, походять із польської (*вымѣрник* супроти *wymiernik*).

Це передусім означає, що чимало форм, задокументованих у пам'ятці, мали безпосередні відповідники в польській мові, яку на той час вважали однією з престижних писемних мов Європи.

Загалом у пам'ятці майже всі лексичні основи збігаються з польськими, хоча зазвичай морфемні зберігають свою «руську» (українську) форму та отримують «руські» (українські) закінчення. Винятків небагато, натомість навіть наведені у статті матеріали фіксують один із них: вказівний займенник *сей*, для якого немає відповідника в польській мові.

Коротко проаналізуємо словоформи пам'ятки, основи яких не збігаються з польськими (відповідно до названих правил).¹⁸ Окрім займенника *сей* ((в) *сей* (ден') (29) (пол. *w ten dzień*)), це стосується також вказівного займенника *тотъ*; пор.: *в' тотъ часъ* (31, 33) *wtenczas, тотъ знакъ всеї Цркви* (2), *Тотъ Корень* (9), *тотъ корень* (12, 2х), *тотъ способъ* (13), *тотъ Мудрець* (15); без іменника – *тотъ що* (9), *Тотъ котрый* (16), *тотъ* (16, 19, 25) (пол. *ten*).

Із-поміж прикладів назвімо також форми займенника *весь* (у польській мові в деяких відмінках уже тоді вживалися тільки суфіксальні форми на зразок *wszy(s)tek*, якщо не прикметник *cały*¹⁹): *весь* [так!] *свѣтъ* (4), *весь свѣтъ* (7), *весь достаток* (10), *На шестьдесятъ всю землю частій розмѣряетъ* (15), *всю землю* (18); *признай то все Бгу* (28).

Досить типові для ранньомодерної «простої руської» мови також такі займенниково-дієприкметникові форми, які не мають відповідників у польській мові: *ѡкол* (31) *odkąd, skąd, Ѡтоль* (10, 12, 18 [2х]), *ѡ толь* (35) *odtąd, stąd, менерь* (7) *teraz*. Значно рідше в українських текстах цього

¹⁷ Щодо питань польського посередництва див.: [Moser 2020_a].

¹⁸ Виокремлено форми з рефлексми другої палаталізації перед *v* (пор.: пол. *kwiat, gwiazda, gwiazdarski*): *Цвѣтъ* 32, *Райскихъ Садѡвъ Цвѣте* 35, *цвоуць егѡ цвѣту* 12, *звѣздамъ* 16, *звѣздъ виеляких* 32, *В' Науце [...]* *Звѣздарской* 16, *в' бѣглости Звѣздарской* 26. Зазначмо, що перший корінь виявлено поряд із формою *квѣтками* 5, *квѣтки* 21, *квитнетъ* 12 (пол. *kwitnie*). Усі основи етимологічно тотожні, як, наприклад, *Оумолжни* 27 – *umilknij*. Відмінності в ужитку суто граматичних афіксів не беремо до уваги, пор.: *стершии* 31 – пол. *starlszy*.

¹⁹ У польській мові ранньомодерного періоду поширені форми *wszego*: *цасность всего свѣта* (27), *сего свѣта око* (32); *wszej*: (*знакъ всеї* (Цркви) (2) *znak wszej Cerkwi*; *wsze*: *всѣ рѣки* (18) *wsze rzeki, по всѣ вѣки* (18) *po wsze wieki*; *wszech*: *Всѣхъ Наукъ* (18) *wszech Nauk, Всѣхъ Наукъ и Умѣтностіи* (32) *wszech Nauk i Umiejtności, вѣвъ зась всѣхъ подъ жеродло мает* (19) *ów zaś wszech pod źródło ma*.

періоду виявлено займенникові форми *нѣколись* (4) (найближчим польським відповідником було б *niekiedy(s)*) та *везде* (30) (*wszędzie*).

Проаналізуємо повнозначні слова.

Декілька лексем належать до сфери релігії: *Квр* (*Петру Могиль*) (1) [грецизм] *Panu Piotrowi Mogile*, (*в' Цркви Стои*) *Въсточнои* (1) *w Cerkwi Świętej Wschodniej*, (*Вѣру правую з'*) *Востока* (9)²⁰ *Wiarę prawą ze Wschodu*, *Рождество* (17) *narodzenie*, *Въскрсня* (*Ха*) *спсителя мїру* (1) *zmartwychwstania* або *odmartwychwstania* або (рідко) *wskrzeszenia Chrystusa wybawiciela świata*, *Воскресиаго* (14), *Въскрсиагw Спсителя нашегw Іса Ха* (35) (пор. також церковнослов'янське закінчення!) *Zmartwychwstałego*, паралельно вжито кальки з польської: *змертвыхъ в' стане свѣту* (12), *в' станя ѿ мертвыхъ* (14); *Съборної (церкви)* (3) *Powszechnej cerkwi*, (*на гору*) *спсїня* (5) *na górę wybawienia*,²¹ (*з' Братїи*) *ѿбщежителнои* (5) *z Braci Konwentu*²².

Церковнослов'янська форма дієслова *восїала* (29) не має відповідника в польській мові: *Що ж за радость [...] з' нба восїала* – пол. *Sobó z radość z nieba świecila*. Із церковнослов'янської мови походить прикметник *оумилный*, який засвідчено у сполученні з іменником *спѣване*: *в' Спѣваню оумилномъ* (31), *з' умилным' спѣванемъ* (31).

Словоформу *Киты* (9) *wielorybu* також зараховуємо до сфери релігії, зважаючи на відому символіку кита в християнській релігії.

Не виявлено відповідника в церковнослов'янській мові для основи *ѿберн-*: *Лечь їды з' землѣ ѿбернетъ свою мысль до Бга, / З Гїсторїї єсть простая до нба дорога* (25); пор.: пол. *obróci*.

На спеціальну увагу заслуговує не цілком зрозуміла форма *перепловъ* з *о* у корені: *Бо оунїи познаєшь, зличишь Мірїады, / Латвїй, нѣжли Геркулєсь перепловъ Цикляды* (13), адже в українських говірках така форма відома тільки як іменник, який не має сенсу в цьому контексті. Очевидно, маємо справу з однією з небагатьох друкарських помилок у пам'ятці; очікуваною була б форма *перепльльъ*.

У пам'ятці задокументовано класичні основи у формах порівняльного ступеня, що і в інших ранньомодерних українських творах часто зберігають українське написання: *Найменїїй* (*з' Братїи ѿбщежителнои*) (5) – *najmniejszy z Braci Konwentu*, поряд із запозиченою *мнѣй* (*нѣжъ потреба*) (10); поширена форма *болиъ* (*в' житю ничого незнаєтъ*) (10) – *więcej*

²⁰ Римується зі *смока*.

²¹ У словнику польської мови XVI ст. зафіксовано лемму *spasienie*; утім, напевно, ідеться про «екзотичний» слововжиток у православному контексті.

²² Іменник (*Хвѣ*) *животъ* 25 у значенні 'життя' не обов'язково є церковнослов'янїзмом [див.: Мойсієнко 2016: 13]; слово *żuwot* дуже поширене в польській мові ранньомодерного періоду.

w *życiu niczego nie zna*.²³ Коментаря потребує форма *вышей* (24): суфікс *-ей* запозичено з польської мови, проте в польській мові XVI ст. ще засвідчено форми порівняльного ступня *wysze* [! – М.М.], однак форми на кшталт *wyżej* однозначно переважають.

В аналізованій пам'ятці, як і в багатьох інших, виявлено українську, а не польську, основу дієслова *wѣдати / wiedzieć: невѣдают* (3) – *nie wiedzą*; однак паралельно фіксуємо *Вѣмь* (2) – *wiem*. Форма віддієслівного іменника *в'plyт'ю* (18) *w płynieniu, w pływaniu* також не має одноосновного польського відповідника ні в польській мові XVI ст., ані у старопольській мові.

Українську основу занотовано у числівникові *четвертый* (12) – *czwarty*, що досить очікувано.

Для складеного прикметника *медоточный* ((*Щеань*) *медоточный* (18)), яке відоме з церковнослов'янської традиції, у польській мові не виявлено відповідника, хоч форма *miodotoczny* гіпотетично можлива, як і для прикметника *сладкомыслный* ((*Пѣсній*) *Сладкомыслныхъ* (31)). Натомість для слова *Двоверхій* (23) польські відповідники зафіксовано тільки із суфіксом *-n-* замість *-θ-*: *dwiwierzchni, dwojwierzchny* тощо.

Загалом коло основ, які не мають безпосередніх відповідників у польській мові, значною мірою збігається з іншими текстами, написаними зразковою «простою руською» мовою²⁴ [див.: Moser 2016: 64–76; Мозер 2019].

3. Висновки

«Ретельне читання» («close reading») пам'ятки «Εὐχαριστήριον албо вдачність» (Київ, 1632 р.) підтвердило, що цей твір, як багато інших українських пам'яток ранньомодерної доби, можна без застережень назвати унікальним і типовим водночас.

Пам'ятка унікальна на тлі історичного контексту, цікавої композиції й узгодженості з ілюстраціями, які своєю чергою містять мовні матеріали, на які варто звертати увагу в історичній лексикографії.

Пам'ятка типова, адже написана зразковою «простою руською» мовою, дуже близькою до зразка польської. Кількість лексичних основ, які етимологічно не збігаються з польськими, досить обмежена. Як можна припустити, автор текстів не один, їх було кілька, включно з названими у творі «спудеями» Лаврівської школи. Попри те, що «Εὐχαριστήριον албо вдачність» є київським друком, мова цього твору значною мірою репрезентує риси говорів південно-західного наріччя української мови.

²³ У тексті також засвідчено неозначений числівник *многw* (14), що римується з *такогw* [детально див.: Мозер 2019: 734–735].

²⁴ Варіантність у мові пам'ятки та полонізми в ній буде проаналізовано у спеціальній розвідці.

ДЖЕРЕЛА

- Еухарістеріон 2016 – Еухарістеріон albo вдачність / підгот. до вид. В. Мойсієнко, З. Головецька; відп. ред.: В. Німчук. Житомир: Національна академія наук України; Інститут української мови; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Житомирський університет імені Івана Франка, 2016. 84 с.
- СУМ¹⁶⁻¹⁷ – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / відп. ред.: Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994–2017. Вип. 1–17.
- Тимченко 2003 – Тимченко С. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. Київ: Національна академія наук України; Нью-Йорк: Українська вільна академія наук у США, 2003. 512 + 512 с.
- SP¹⁶ – Słownik polszczyzny XVI wieku. Wrocław etc.: Instytut Badań Literackich PAN, 1966–.
- SSTP – Słownik staropolski: w 11 t. Warszawa etc.: Instytut języka polskiego PAN, 1953–2002.
- The Kiev Mohyla Academy 1984 – The Kiev Mohyla Academy: Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632). *Harvard Ukrainian Studies*. 1984. Vol. 8. Is. 1.

ЛІТЕРАТУРА

- ГУМ 1978 – Історія української мови. Морфологія / відп. ред. В. Німчук. Київ: Наука, 1978.
- Києво-Могилянська академія 2001 – Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст. (1500 імен) / упор. З. Хижняк; відп. ред. В. Брюховецький. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2001. 736 с.
- Мозер 2007 – Мозер М. Фонетичні полонізми у Граматиці Лаврентія Зизанія. *Українська історична та діалектна лексика*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. Вип. 5. С. 111–143.
- Мозер 2011 – Мозер М. Причинки до історії української мови. 3-тє вид. Вінниця: Нова книга, 2011. 831 с.
- Мозер 2019 – Мозер М. «Русько»-польський диференціальний словничок лексичних основ з «Лѣкарства на оспалый оумысль чоловѣчій», Остріг, 1607 р. *Slavia Orientalis*. 2019. № 4. С. 721–739.
- Мозер 2020 – Мозер М. Про «просту руську» мову «Лѣкарства на оспалый оумысль чоловѣчій» 1607 р. *Slavia Orientalis*. 2020. № 2. С. 301–318.
- Мойсієнко 2016 – Мойсієнко В. Самобутній твір українського бароко. *Еухарістеріон albo вдачність* / підготували до видання В. Мойсієнко, З. Головецька; відп. ред.: В. Німчук. Житомир: Інститут української

- мови НАН України; Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського; Житомирський університет імені Івана Франка, 2016. С. 5–15.
- Шевельов 2002 – Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с.
- Шевченко 2001 – Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / пер. з англ. М. Габлевич, за ред. А. Ясіновського. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с.
- Moser 2016 – Moser M. *New Contributions to the History of the Ukrainian Language*. Edmonton – Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016. 667 p.
- Moser 2020_a – Moser M. *Deutsches Lehngut in der frühneuzeitlichen ruthenischen (ukrainischen) Schriftsprache* [у друці].
- Pylypiuk 1984 – Pylypiuk N. «Eucharisterion. Albo, Vdjacnost'»: The First Panegyric of the Kiev Mohyla School. *The Kiev Mohyla Academy: Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632). Harvard Ukrainian Studies* 1984. Vol. 8. Is. 1. P. 45–70.

Błażej Osowski

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza,
Poznań*

**TRWANIE I ZMIANA W LEKSYCE GWAROWEJ.
'SZATKOWNICA', 'MASELNICA', 'KRZEW' I 'PROBOSZCZ'
W WIELKOPOLSCE NA PRZESTRZENI 200 LAT¹**

Duration and change in dialectal lexis. 'Cabbage slicer', 'butter churn', 'shrub' and 'parish priest' in Wielkopolska during 200 years

Abstract. The author analyzes the transformations of dialectal lexis in Wielkopolska. The analysis is based on the selected lexical variants of four meanings: 'szatkownica', 'maselnica', 'krzew' and 'proboszcz'. The state of vocabulary in nobility's inventory books of the 18th century was compared with publications of the series *Wielkopolskie Słowniki Regionalne* (21st century). The analysis included the oppositions 'common' – 'differential', 'stable' – 'variable', 'entry' of vocabulary into the system and its 'exit', as well as frequency.

Keywords: dialectology, language history, Polish language, 18st century, 21st century, lexis.

Wstęp

Celem artykułu jest przedstawienie na wybranych przykładach zjawiska trwałości i zmienności leksyki gwarowej. Zagadnienie to jest wątkiem od

¹

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą «Narodowy Program Rozwoju Humanistyki» w latach 2018-2023, nr projektu 0060/NPRH7/H11/86/2018, kwota 787 831.

dawna przewijającym się w opracowaniach dialektologicznych. Zwracano uwagę zarówno na dynamikę przeobrażeń słownictwa gwarowego związaną ze zderzeniem z polszczyzną ogólną w płaszczyźnie synchronicznej², jak i badano w ujęciu diachronicznym stany leksyki danej gwary z różnych okresów³. Niniejszy tekst wykorzystuje podejście procesualne, diachroniczne.

Analizowany w tekście materiał pochodzi z dwóch okresów – drugiej połowy XVIII wieku oraz początku XXI wieku. Materiał historyczny to inwentarze dóbr szlacheckich z terenu Wielkopolski, które zawierają zapisywane w księgach grodzkich opisy stanu majątku szlacheckiego (dworu, wsi, mieszkańców, ziemi, zwierząt i powinności). Były sporządzane przy okazji różnorodnych operacji handlowych i prawnych, np. transakcji kupna-sprzedaży, testamentów, działów rodzinnych, intromisji [Bielecka 1965: XIV–XV]. Słownictwo inwentarzy skupione jest na realiach dawnej wsi, dzięki czemu uzyskujemy szczegółowy wgląd w życie XVIII-wiecznych chłopów i szlachty. Poznajemy nazwy roślin uprawowych, zwierząt, członków społeczności wiejskiej, narzędzi, budynków itp. Należy jednak zwrócić uwagę, że inwentarze są dokumentami pisanymi i tym samym dominuje w nich polszczyzna ogólna, w której zanurzone są pozostałe odmiany, takie jak gwara, polszczyzna regionalna, potoczna, urzędowa⁴.

Materiał współczesny pochodzi z badań przeprowadzonych w drugiej dekadzie XXI w. przez pracowników Pracowni Dialektologicznej UAM. Zawarty jest on w publikacjach serii *Wielkopolskie słowniki regionalne*⁵. Są to słowniki tematyczne, powstające we współpracy ze środowiskiem lokalnym (miejscowymi szkołami). Zgromadzona w nich leksyka ma charakter heterogeniczny, są to bowiem słowniki *języka mieszkańców wsi* (lub danego terenu), nie zaś słowniki *gwary*, co wpływa na ich całościowe (nie zaś dyferencyjne) nastawienie [Sierociuk 2007; 2010; WK: 8–11]. Podobnie zatem jak w inwentarzach znajdziemy tu elementy tradycyjnej gwary, ale także słowa regionalne, potoczne, specjalistyczne i ogólnopolskie.

² Jednym z pierwszych opracowań tego typu jest: [Kucala 1960].

³ W Poznaniu badania tego typu prowadził Z. Sobierajski [Sobierajski 2001].

⁴ Wynika to z wielowarstwowego charakteru inwentarzy. Moment ich spisania był jednym z ostatnich aktów komunikacyjnych, które przyczyniały się do powstania dokumentu. Aktem wyjściowym była rozmowa świadków wizji (szlachty), stron sporu (szlachty), chłopów i innych poddanych udzielających informacji o swych powinnościach i majątku. Wpływy pisarza i kopisty pojawiały się dopiero na późniejszych etapach komunikacji – por.: [Osowski 2018].

⁵ Dalej używam skrótu: WSR. Na serię składają się GI, GZ, PNR, ŚWP, WK. W artykule wykorzystuję także jeszcze niewydane materiały z okolic Pleszewa (oznaczone: NW).

Jak widać, choć wykorzystywane źródła dzieli ponad 200 lat, to jednak posiadają wspólny mianownik: są świadectwem komunikacji w kodzie mieszanym, której jednym ze składników jest gwara, i są skupione na tematyce wiejskiej. Możliwe jest zatem ich zestawienie i porównanie.

Metoda przyjęta w pracy polega na ekscerpacji z inwentarzy wariantów leksykalnych wybranych znaczeń [Horyń 2006: 152, Pałucka-Czerniak 2017: 80]. (Koresponduje to z ogólną zasadą kwestionariuszy wykorzystywanych do tworzenia WSR, tj. onomazjologicznego kierunku pytań – od znaczenia do nazwy). W miarę możliwości zróżnicowanie wariantów przedstawione zostaje na mapie. Do ekscerpacji typowane są znaczenia wyrazów określane w literaturze jako wielkopolskie lub z Wielkopolską kojarzonych. Są to dwie nazwy urządzeń (‘przyrząd do szatkowania kapusty’, ‘drewniane urządzenie do ubijania masła’), nazwa rośliny (‘niewielka roślina drzewiasta’) i nazwa osoby (‘ksiądz zarządzający parafią’). Wybór przykładów z różnych grup semantycznych pozwala na wyciąganie uogólnionych wniosków. Następnie sprawdza się występowanie wyekscerpowanych leksemów w słownikach: Lindego [SL] – który jest najbliższy chronologicznie inwentarzom, tzw. wileńskim [SWil], tzw. warszawskim [SWarsz], pod red. Doroszewskiego [SJPD] i internetowym *Wielkim słowniku języka polskiego* [WSJP]. W ten sposób prześledzono życie wyrazów od XVIII w. aż do współczesności. Ostatnim krokiem jest zweryfikowanie pozyskanych wariantów w publikacjach WSR⁶.

‘Przyrząd do szatkowania kapusty’

Przyrząd ten w inwentarzach nazywany jest *heblem* lub *siekaczem*, zaś w WSR *heblem* lub *szatkownicą*. Zestaw nazw zatem tylko częściowo zgadza się w punkcie wyjściowym i końcowym.

Hebel to germanizm, który wszystkie wykorzystane słowniki poświadczają w znaczeniu odmiennym od tu nas interesującego. W polszczyźnie ogólnej jest to bowiem przyrząd stolarski, służący do wyrównywania, wygładzania powierzchni drewna, inaczej strug. *Siekacz* także znany jest wszystkim analizowanym słownikom, jednakże przy jego definicji najczęściej podaje się znaczenie ogólne, strukturalne: ‘to, co służy do siekania’. Nie ma więc wprost odniesienia, że chodzi o specjalny przyrząd do siekania kapusty. Wyjątek stanowi jedynie SWarsz, gdzie jedno z podznaczeń odsyła do *szatkownicy*. Z kolei wspomnianej *szatkownicy* znanej w XVIII w. (rejestruje ją SL i słowniki późniejsze) nie wyekscerpowano z inwentarzy, pojawia się natomiast współcześnie, choć w WSJP jej nie ma. (Trzeba jednak pamiętać, że słownik ten cały czas jest uzupełniany).

⁶ Podobną metodę stosuję w: [Osowski 2019], gdzie jednak wykorzystuję nie WSR, lecz atlasy językowe i opracowania.

W inwentarzach wariantem dominującym jest *siekacz* (18 miejscowości) rozwijany niekiedy o dodatkowe dookreślenia, np. *kłoda do kapusty i siekacz 1* (Gałązki, KP: 221)⁷, *siekacz od siekania kapusty* (Łankowice, G: 259), *siekacze do kapusty* (Sławoszew, RK I: 137). *Hebel* pojawił się w źródłach XVIII-wiecznych tylko raz – w Świdnicy, która stanowi punkt wysunięty na zachód i tym samym wystawiony na wzmożone oddziaływania języka niemieckiego. Tłumaczyć to może wystąpienie tam germanizmu.

Współcześnie *hebel* występują w Wielkopolsce częściej, co może być skutkiem oddziaływania języka niemieckiego w okresie zaborów lub przejmowania urzędowania wraz z nazwą z kultury niemieckiej. W WSR *hebel* potwierdzony został w Bogusławicach i Borkach z pow. kolskiego [GZ] oraz w Marszewie i Pleszewie z pow. pleszewskiego [NW]. Niektórzy informatory zwracali uwagę na różnicowanie *hebel* – *szatkownica*, określając przez pierwsze maszynę z bębniem i nożami na spodzie, zaś przez drugie deskę z nożami (*jak mało kapustki w słoiki to wystarczy domowa szatkownica ... taka jak ... na obiady sie kroi kapuste ... a jak ... no dużą to trzeba mieć ten hebel taki duży ...* – Pleszew).

Współcześnie w gwarach wielkopolskich *siekacz* używany jest jako określenie przyrządu do rozdrabniania ziemniaków na paszę dla świń i nie występuje już w znaczeniu ‘przyrząd do szatkowania kapusty’. Jego dominującą pozycję w tym znaczeniu zajęła *szatkownica* odnotowana w Powierciu i Dębach Szlacheckich w pow. kolskim [GZ] oraz Broniszewicach, Gizatkach, Marszewie, Pleszewie i Witaszycach [NW]. Przy czym *szatkownica* jest wyrazem polisemicznym, oznaczać może zarówno przyrząd w postaci deski, jak i maszynę z bębniem⁸, np. *szatkownica ale szatkownice były ... chyba różne ... my mieliśmy tako^m na korbke ... tako^m jak maszynke do miⁿsa mniej wiⁿcej ... ale były też takie szatkownice które ... które ... wygłoⁿdały jak deska ... w które^m było wmontowane ostrze ...* (Dęby Szlacheckie).

Porównując stan wyjściowy i końcowy, stwierdzić można, że w obu przypadkach istniała para wariantów (główny i poboczny), której skład wraz z wpływem czasu uległ przehierarchizowaniu. Zaskakujący jest fakt, że to właśnie wariant główny (*siekacz*) zanikł i został zastąpiony nowym (*szatkownica*), zaś wariant poboczny (*hebel*) trwa i z czasem powiększył swój zakres występowania. W świetle danych słownikowych stwierdzić ponadto można, że w przypadku rozpatrywanych tu wariantów zmiana dokonała się w nurcie słownictwa ogólnego, zaś leksykę dyferencyjną cechuje stałość.

⁷ Cytując materiał z inwentarzy, podaję miejscowość, skrót źródła i stronę.

⁸ Podobne różnicowanie desygnatów sygnalizuje też SWil. W pozostałych słownikach nie zwracano na nie uwagi.

‘Drewniane urządzenie do ubijania masła’

W inwentarzach występuje *kierznia* i formy od niej pochodne: *kierznica*, *kierzanka*, *kierzenka*, *kierzynka*, zaś w WSR ponownie pojawiły się *kierzanka*, *kierzenka*, *kierzynka*, i ponadto nowe leksemy: *kierzotka*, *maselnica*, *masielnica* i *masłobojka*.

Kierznia to – wg [SEB: 229] – pożyczka z niem. *Kerne* ‘maślnica’, pozostałe wyrazy pochodzą od rodzimych *masło* oraz *bić*. Niemal wszystkie rozpatrywane warianty w świetle wykorzystywanych słowników cechuje nieciągłość i okazjonalność. *Kierznia* i *kierzanka* pojawiają się w SL, SWil odsyła do *maślnicy*, SWarsz określa wyrazy jako gwarowe, SJPD ponownie odnotowuje bez dodatkowych kwalifikatorów⁹, w WSJP brak. *Kierzenkę*, *kierzynkę* i *kierznicę* rejestruje SWarsz jako gwarowe. *Kierzotki* nie ma w żadnym z analizowanych słowników, choć w SWarsz są bliskie fonetycznie *kirzonka* i *kierzónka*. *Maselnica* wg SWil służy do podawania jedzenia, chodzi więc o odmienny desygnat, jednak już od SWarsz pojawia się też drugie znaczenie wskazujące na wyrób masła. Podobny rozwój semantyczny widać w przypadku *masielnicy*, choć leksem ten pojawia się później – w SWarsz ‘naczynie, w którym podaje się masło na stół’, w SJPD i WSJP¹⁰ ‘naczynie stołowe do podawania masła’. *Masłobojki* nie odnotowuje żaden z wykorzystywanych słowników.

W inwentarzach najczęściej występuje wyraz podstawowy *kierznia* (17 miejscowości), następnie pochodne *kierzenka* (11)¹¹, *kierzynka* (4), *kierzanka* i *kierznica* (po 1)¹². W dokumentach podkreśla się przeznaczenie naczynia (*kierznia ze wszystkim do masła robienia* – Świdnica [P: 468]), jego rozmiar (*kierznia do masła robienia 1*, *kierznica wielka 1* – Broniszewice [RK 2: 242–243]), stan (*kierzenki bez wierchołków i bez tłuczków 2* – Łankowice [G: 259]), wtórne wykorzystywanie do przechowywania różnych produktów (np. w *kierzence mąki gryzowej miara 1* – Zbiersk [K: 663]; *okrasy gęsiej kierzenka* (Nakło [G: 329])¹³.

Seria WSR pokazuje zupełnie inną hierarchię wariantów. Najpopularniejsza w źródłach XVIII-wiecznych *kierznia* współcześnie nie wystąpiła. Jej miejsce zajęła *kierzynka*, która w inwentarzach była dopiero trzecim najczęstszym wa-

⁹ Przy czym przy *kierzni* znajdujemy nieco inne znaczenie: ‘maszyna do wyrobu masła lub margaryny’.

¹⁰ Słowniki te traktują *masielnicę* jako wtórną (SJPD) lub rzadszą (WSJP) od *masielnicy*.

¹¹ Tu zaliczono także jednokrotnie poświadczoną formę *kierzemka* (Czarnotki [KP: 201]).

¹² Dokładne rozmieszczenie por. Mapa na końcu artykułu.

¹³ Niektóre nowe zastosowania zaskakują, np. *kierzenki od chleba robienia 2* (Mamoty [K 96]).

riantem. WSR rejestrują ją w pow. gnieźnieńskim (Goraniec) [PNR], kolskim (Felicjanów, Drzewce, Koło, Rzuchów, Stary Budziszław, Witowo) [GI] i pleszewskim (Cieśle, Grodzisko, Józefów, Kuczków, Marszew, Pleszew, Sośnica, Sośniczka, Witaszyce) [NW]. Pozostałe warianty występują o wiele rzadziej – *masielnica* w Dobrzycy, Grodzisku, Pleszewie, Wieczynie (pow. pleszewski) i Gorańcu (pow. gnieźnieński), *kierzanka* w Marszewie i Kole, *kierzenka* w Babiaku (pow. kolski), *kierzanka* w Sośnicy (pow. pleszewski), *maselnica* i *masłobjka* w Pleszewie. Trzeba jednak zaznaczyć, że ta sama nazwa odpowiadać może różnym desygnatom. Pierwotnie urządzenie zbudowane było z konwi, w której tłukło się masło bijakiem (np. *kierzynka ... jak wyglóⁿdo? ... jes to zbudowane z klepek drewnianych ... i mo to dwie czy^hści czyli w jednó^m czy^hś sie wlewa tak zwanó^m śmietane w drugó^m czy ... drugó^m czy^hśció^m ty ... dónicy sie zakrywo i jes tak zwane klepadło ... i czeba tam robidź masło w tym ...* – Kuczków [NW]), później zaś wprowadzono model skrzynkowy, który napędzało się korbką (np. *Kierzynka ... to taka jakby skrzynka na ... i z korbko^m i sie obraca ... i tak sie robi maselko ...* – Grodzisko [NW]). Nazwy często używane są synonimicznie i pojawiają się w wypowiedzi tego samego rozmówcy, np. *można robić w masielnicy ... masło ... albo w masłobjce ... albo w kierzynce ...* (Pleszew) [NW]. Nie kryje się za nimi zróżnicowanie desygnatów.

Zestawiając stan zarejestrowany w inwentarzach i w WSR, stwierdzić można zwiększenie się liczby wariantów z 5 do 7. Trzy warianty przetrwały okres 200 lat, z czego leksem dyferencyjny *kierzynka* awansował do pozycji wariantu dominującego. *Kierznia* – ogólnopolski wariant dominujący w XVIII w. – oraz *kierznica* (środek dyferencyjny) zanikły. W przeciągu 200 lat pojawiły się nowe warianty – dwa dyferencyjne (*kierzanka*, *masłobjka*) i dwa ogólnopolskie (*maselnica*, *masielnica*).

‘Niewielka roślina drzewiasta’

Z inwentarzy wynotowano pokaźny zbiór wariantów: *kierz*, *kierzek*, *krzak*, *krzewina*, *krzewinka*, *charpak*, *charpęcie*, *charpęcina*¹⁴, *zarośle*, *zaroślina*, podczas gdy w WSR znajdziemy już tylko kontynuację wyrazów *kierz*, *kierzek*, *krzak*, *krzewinka* oraz nowe *krzaczek* i *krzew*. Powyższe leksemy wyekscerpowano na podstawie znaczenia kontekstowego, słownikowe niekiedy jest inne, np. *charpęcina* ‘zarośla na miejscach wilgotnych’ [SWarsz]. Uwzględniono także leksemy typu *krzewina*, *zarośle*, *zaroślina* itp. wskazujące na skupisko roślin, ponieważ znaczeniowo zbliżają się one do form liczby mnogiej typu *krzaki*¹⁵.

¹⁴ W inwentarzach wyraz ma postać *harpęcina*, jednak w słownikach pojawia się z *ch-*.

¹⁵ Por. *Piąte zaś staje 20 zagonów zaodłożone, krzewiną zarosłe* (Mrowiniec [G: 151]) i *Łąka wydzielona krzakami i harpęcina zarosła* (Przytuki [G: 5]).

Kierz i *kierzek* występują w SL bez żadnego ograniczenia, SWil odsyła do hasel *krzak* i *krzaczek*, SWarsz uznaje *kierzek* za słowo gwarowe, zaś przy *kierz* daje odsyłacz do *krzak*, SJPD określa *kierz* jako dawne, a *kierzek* jako zdrobnienie od *kierz*; WSJP nie odnotowuje żadnego z nich. *Krzak*, *krzew*¹⁶ i *krzewinka* występują we wszystkich wykorzystywanych słownikach, natomiast *krzaczek* i *krzewina* we wszystkich z wyjątkiem WSJP. *Zaroślina* pojawia się w SL i SWil, SWarsz określa jako mało używane, SJPD jako dawne, zaś WSJP nie odnotowuje. *Zarośle* rejestruje jedynie SWarsz i SJPD (w SL i SWil jest *zarośl*). *Charpęcina* została zarejestrowana w SL, SWil zakwalifikował jako nieużywane, SWarsz jako mało używane, w SJPD i WSJP – brak. Wyrazów *charpak* i *charpęcie* nie odnotował żaden z wykorzystanych słowników.

W inwentarzach najczęściej pojawiają się *zarośle* (18 miejscowości) i *krzewina* (16). Do leksemów użytych więcej niż w jednej miejscowości należą *zaroślina* (6) i *krzak* (5), natomiast pojedynczo odnotowano *charpak*, *charpęcie*, *charpęcina*, *kierz*, *kierzek*, *krzewinka*. Określenia krzewów pojawiają się w inwentarzach najczęściej jako obiekt orientujący w stosunkach topograficznych (np. *W pierwszym staju od krzewiny jest grochu najprzód kawalków 6* [RK I: 235–236]), częściej jednak jako element opisu dewastacji i zaniedbania dóbr, np. *charpakami te 2 sady pozarastały* (Mikoszki [P: 253]), *W jarzynnym polu odłogu leży zagonów 34, w ugorze także leży odłogu z dawna nie oranego, wrzosem zarosłego zagonów 202, reszta krzewiną pozarastały pola* (Wola [G: 226]).

W świetla danych WSR najpopularniejszym wariantem w XXI w. okazał się *krzak*, który został poświadczony w następujących miejscowościach: Graby [ŚWP], Dzierawy, Felicjanów, Koło, Powiercie, Rzuchów [GZ], Dobrzyca, Józefów, Marszew, Nowy Olesiec, Pleszew, Sośnica, Wieczyn [NW]. *Kierz* i *kierzek*, które w ciągu 200 lat przeszły do dyferencyjnego zasobu słownictwa, pojawiały się w WSR rzadko – *kierz* w Starym Budziszawiu (pow. kolski) [GZ], zaś *kierzek* w Gorańcu (pow. gnieźnieński) [ŚWP], Józefowie, Pleszewie i Sośnicy [NW]. W przypadku drugiego leksemu liczba miejscowości wzrosła z 1 do 4. *Krzewinka* pojawiła się w źródłach z XXI w. raz (Babiak, pow. kolski) [GZ]. Ponadto WSR poświadczyły nieodnotowane z inwentarzy *krzew* (Babiak i Felicjanów [GZ], Brzózki w pow. gnieźnieńskim [ŚWP], Broniszewice, Kuczków, Marszew, Pleszew i Wieczyn [NW]) i *krzaczek* (Broniszewice, Pleszew, Sośnica [NW]).

Porównując liczbowo inwentarze i WSR, widać nieznaczne zmniejszenie się liczby wariantów oznaczających ‘niewielką roślinę drzewiastą’ z 10 do 6. Zmianie uległa liczba wariantów ogólnopolskich (z 8 do 6), przy czym cztery trwają od 200 lat (*krzak*, *krzewina*, *krzewinka*, *zarośle*), dwa znikły

¹⁶ SWarsz odsyła do *krzak*.

(*charpęcina, zaroślina*) i dwa przeszły do zasobu gwarowego. W obu rozpatrywanych okresach występowały dwa warianty dyferencyjne – w XVIII w. *charpak* i *charpęcie*, zaś w XXI w. *kierz* i *kierzek*, które dawniej należały do polszczyzny ogólnej.

‘Ksiądz zarządzający parafią’

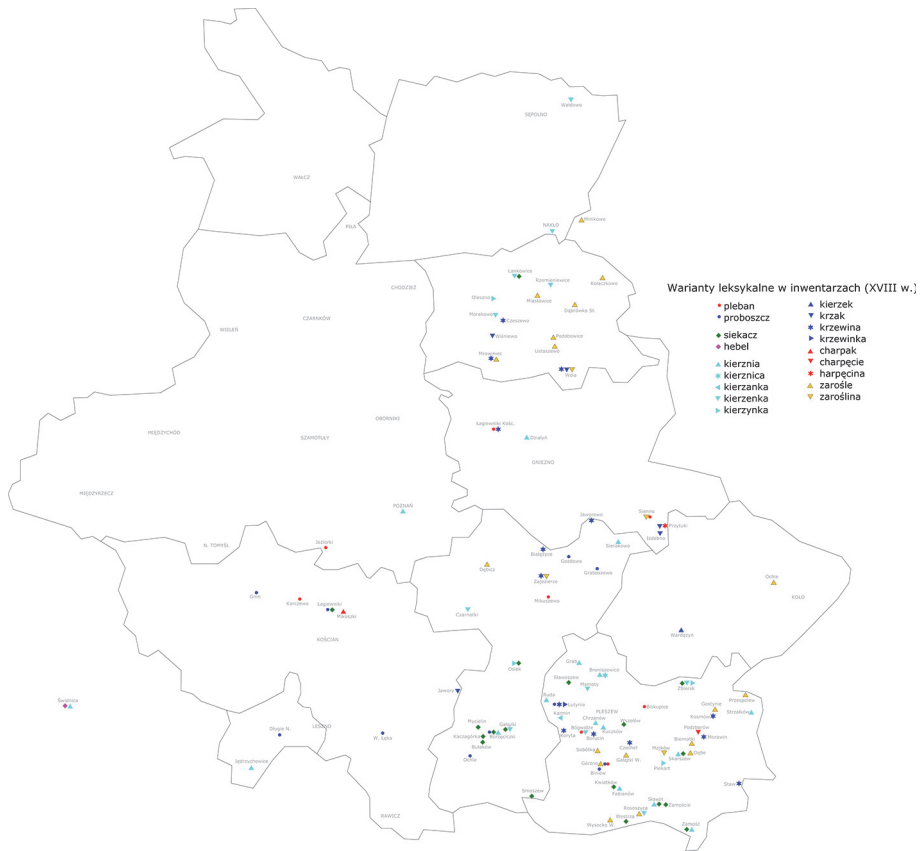
Znaczenie to realizowane jest w inwentarzach przez dwa leksemy – *pleban* i *proboszcz*. SL odnotowuje obie jednostki, choć *proboszcz* ma tu nieco inne znaczenie – ‘dygnitarz kapituły katedralnej, mający pod swoją jurysdykcją mansjonarzy’. SWil odnotowuje hasło *pleban* i *proboszcz*, a drugie z nich poza znaczeniem znanym z SL zyskuje jeszcze nowe, równe *plebanowi*. Od SWarsz zauważyć można wypychanie *plebana* z rejestru neutralnego. Co prawda, w słowniku zarejestrowano oba hasła, jednak znaczenie *plebana* zostaje zawężone do ‘proboszcza wiejskiego’. Z kolei SJPD i WSJP uznają *plebana* za wyraz przestarzały.

W inwentarzach *pleban* pojawił się w 8 miejscowościach, zaś drugi wariant w 11. Trudno jednak mówić o wyraźnej geografii, formy bowiem występują w przemieszaniu. Panuje tu zatem stan równowagi potwierdzony przez SL.

WSR potwierdzają tylko hasło *proboszcz*. Zapisano je w Strzyżewie Kościelnym z pow. gnieźnieńskiego [ŚWP], co jest o tyle przewrotne, że z inwentarzy z tego terenu wyekscerpowano jedynie *plebana*. Mniejsza frekwencja *plebana* w XVIII w. świadczyć może o kielkującej już wtedy tendencji do różnicowania pary wyrazów pod względem nacechowania ‘neutralny i pełen zakres’ (*proboszcz*) – ‘ograniczony chronologicznie i znaczeniowo’ (*pleban*). Różnicowanie wariantów jest zjawiskiem wielokrotnie stwierdzanym przez badaczy wariantowości językowej [Urbańczyk 1977].

Zakończenie

Podsumowując, należy zwrócić uwagę na dwie opozycje w przeobrażeniach leksyki polszczyzny regionalnej (wielkopolskiej), tj. po pierwsze ‘ogólne’ i ‘dyferencyjne’, po drugie ‘stałe’ i ‘zmiennie’. Jako dalsze kryteria traktować można ‘wchodzenie’ słownictwa do systemu i jego ‘wychodzenie’ oraz frekwencję. Czynniki te nakładają się na siebie i dają niekiedy efekt zaskakujący w porównaniu z obserwacjami XX-wiecznych procesów integracji gwary i polszczyzny ogólnej. Okazuje się bowiem, że z systemu leksykalnego wychodzi nie tylko słownictwo dyferencyjne (*kierznica, charpak, charpęcie*), lecz także ogólnopolskie (*kierznia, charpęcina, zaroślina, pleban*). Dane z serii *Wielkopolskie słowniki regionalne* pokazują ponadto, że z upływem lat zmienia się hierarchia synonimów – swoją frekwencję zwiększyć mogą zarówno warianty ogólnopolskie (np. *krzak*), jak i gwarowe (*hebel, kierzynka*).

ŹRÓDŁA

- G – Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku. T. 2: Województwo gnieźnieńskie / z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1956. 412 s.
- GI – Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego / red. B. Osowski. Poznań: Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2018. 362 s.
- GZ – Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego / red. B. Osowski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2018. 360 s.
- K – Inwentarze dóbr szlacheckich powiatu kaliskiego. T. 2: Z lat 1751–1775 / wyd. W. Rusiński. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1959. 738 s.

- KP – Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku. T. 3: Województwo kaliskie / z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz. Wrocław: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1957. 504 s.
- NW – niewydane materiały z okolic Pleszewa
- P – Materiały do dziejów chłopca wielkopolskiego w drugiej połowie XVIII wieku. T. 1: Województwo poznańskie / z ksiąg grodzkich wyboru dokonał i wydał J. Deresiewicz. Wrocław: Zakład imienia Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1956. 490 s.
- PNR – Słownik języka mieszkańców okolic Czarniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie / red. J. Kobus i M. Stępień. Poznań: Wydawnictwo «Poznańskie Studia Polonistyczne», 2018. 180 s.
- RK 1, 2 – Inwentarze dóbr szlacheckich dawnego powiatu kaliskiego z lat 1776–1792 / zebrał i opracował W. Rusiński. Cz. 1: Inwentarze z lat 1776–1779. Rocznik Kaliski. 1981. T. 14. S. 99–264. Cz. 2: Inwentarze z lat 1780–1784. Rocznik Kaliski. 1982. T. 15. S. 129–273.
- SEB – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego: 2 t. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927.
- SJPD – Słownik języka polskiego: 11 t. / red. W. Doroszewski. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo «Wiedza Powszechna», Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958–1969. URL: <http://www.sjpd.pwn.pl/> (data dostępu: 9.04.2020).
- SL – Linde S.B. Słownik języka polskiego: 6 t. Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1814.
- SWarsz – Słownik języka polskiego: 8 t. / red. J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki. Warszawa: 1900–1927.
- SWil – Słownik języka polskiego / red. A. Zdanowicz i in. Wilno: wydany staraniem i kosztem Maurycyego Orgelbranda, 1861. URL: <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php?> (dostęp: 9.04.2020).
- ŚWP – Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna: Święta, wierzenia, przesady / red. J. Kobus i T. Gniazdowski. Poznań: Wydawnictwo «Poznańskie Studia Polonistyczne», 2018. 392 s.
- WK – W kuchni u pleszewian. Słownik języka i kultury mieszkańców powiatu pleszewskiego / red. B. Osowski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2019. 202 s.
- WSJP – Wielki słownik języka polskiego / red. nauk. P. Żmigrodzki. URL: <https://wsjp.pl/index.php?pw=0> (dostęp: 9.04.2020).

LITERATURA

- Bielecka 1965 – Bielecka J. Inwentarze ksiąg archiwów grodzkich i ziemskich Wielkopolski XIV–XVIII wieku: Województwo poznańskie, kaliskie, gnieźnieńskie, inowrocławskie. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1965. 607 s.
- Horyń 2006 – Horyń E. Nazwy spadków w Księgach sądowych ziemi brzeskiej w XV–XIX wieku. Ewolucja struktury morfologicznej i semantycznej. *Język*

- w urzędach i sądach / red. M.T. Lizisowa. Kraków: Collegium Columbianum, 2006. S. 151–162.
- Kucała 1960 – Kucała M. O słownictwie ludzi wyzbywających się gwary. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*. 1960. Z. 19. S. 141–156.
- Osowski 2018 – Osowski B. Układ nadawczo-odbiorczy w wielkopolskich inwentarzach z 2. połowy XVIII wieku. *Gwary Dziś*. 2018. Vol. 10. S. 153–162.
- Osowski 2019 – Osowski B. Wariantywność leksykalno-semantyczna języka wielkopolskich inwentarzy z drugiej połowy XVIII wieku: Studia z dialektologii historycznej. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2019. 241 s.
- Pałucka-Czerniak 2017 – Pałucka-Czerniak I. Stabilność i wariantywność języka protokołów w Księdze cechu piwowarów krakowskich z lat 1729–1780 w ujęciu genologicznym i pragmalingwistycznym. Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2017. 461 s.
- Sierociuk 2007 – Sierociuk J. Język mieszkańców wsi czy gwara?: Problem nie tylko teoretyczny. *Prace Filologiczne*. 2007. T. 53. S. 527–534.
- Sierociuk 2010 – Sierociuk J. Założenia metodologiczne regionalnych słowników gwarowych powstających przy współudziale środowisk lokalnych. *Studia Dialektologiczne*. T. 4 / red. H. Kurek, A. Tyrpa i J. Wronicz. Kraków: Wydawnictwo Instytutu Języka Polskiego PAN, Pandit, 2010. S. 135–143.
- Sobierajski 2001 – Sobierajski Z. Geolingwistyka i geoetnologia w atlasie regionalnym Wielkopolski. *Gwary dziś*. T. 1 / red. J. Sierociuk. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2001. S. 67–94.
- Urbańczyk 1977 – Urbańczyk S. Hierarchia kryteriów poprawności językowej we współczesnym języku polskim. *Wariancja normy we współczesnych słowiańskich językach literackich: Księga referatów V Sesji Międzynarodowej Komisji Słowiańskich Języków Literackich w Krakowie (październik 1975 r.)* / red. S. Urbańczyk. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1977. S. 75–82.

Halina Pelcowa*Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej,
Lublin***SŁOWNICTWO JAKO NOŚNIK TOŻSAMOŚCI I TRADYCJI
(NA MATERIALE «SŁOWNIKA GWAR LUBELSZCZYZNY»¹)***Lexis as a container of identity and tradition
(as based on “Słownik gwar Lubelszczyzny”)*

Abstract. The study deals with the dialectal vocabulary and its identifying function in the old- and modern time linguistic reality of Lublin Region. Based on the geographically and semantically motivated vocabulary, involving the civilization-, culture- and custom-related name-designatum relationship, it points to the multicultural nature of the dialects of Lublin Region. Taking the above-mentioned conditions into account as well as all the linguistic changes and globalizing tendencies, the author stresses the strong correlation of the name-designatum relationship on the one hand and its changeable nature on the other. Five tradition-preserving elements have been identified: evaluation, villagers' language awareness, name-designatum relationship, the determination of the regional and functional boundaries of a given word and, finally, the word's place in the language users' vocabulary. The material comes from the lexical field work carried out in 1986–2019 among the inhabitants of mid-east Poland, confined territorially to Lublin Region.

Keywords: tradition, identity, region, vocabulary, dialect.

¹NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

0125/NPRH7/H11/86/2018.

Publikacja finansowana w ramach Programu Ministra Nauki
i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą «Narodowy Program
Rozwoju Humanistyki» w latach 2018–2023 nr projektu

Odrębności językowe regionu nie tylko go identyfikują, ale także porządkują jego przestrzeń językową, przy czym funkcja «tożsamościowa» języka w relacji do wspólnoty opiera się «na języku rozumianym nie tyle “emblematycznie”, co “mentalnościowo” – jako na kanonie wartości kulturowych dziedziczonych z tradycji i wpływających na aspiracje współczesnej generacji» [Bartmiński 2007_b: 12]. Funkcjonuje on zarówno «“jako organizator” kultury, a także jej “zwierciadło” i archiwum, jako środek, który utrwała pamięć o tym, co było, i przekazuje tradycję następnym pokoleniom» [Ibid.: 25]. Jako «nośnik poczucia tożsamości, czyli obrazu JA/MY, język wpływa na sposób reprezentowania się podmiotu, stając się jego integralną częścią. Człowiek nabywa tożsamość wraz z językiem swego otoczenia i przy jego pomocy kształtuje swoje własne rozumienie siebie» [Gajda 2007: 42].

Jeżeli przyjmiemy, że tożsamość to wiedza o sobie, przekładająca się na pytania: kim jestem, skąd jestem, co jest dla mnie ważne, jakie jest moje miejsce w małej i w dużej ojczyźnie, to zasadnym stanie się pytanie o tożsamość i identyfikację gwarową [por.: Karaś 2013: 207–218; Pelcowa 2013: 219–229; Wronicz 2013: 231–237]. Z jednej strony jest w niej zakodowane zakorzenienie, trwałość i dziedziczenie mowy, zachowań, jak i pewnych elementów codziennego życia oraz zwyczajów, obyczajów i wierzeń dawnych, zaznaczone przez pielęgnowanie spuścizny przodków i wartości przekazywanych z pokolenia na pokolenie. Z drugiej strony – zjawiska gwarowe, mimo zachodzących w szybkim tempie przemian cywilizacyjno-społecznych, są dla części mieszkańców regionu nadal powszechną formą komunikacji językowej, szczególnie w sytuacji nieoficjalnej, np. w rozmowach rodzinnych i sąsiedzkich.

Materiał leksykalny analizowany w dalszej części artykułu i stanowiący podstawę *Słownika gwar Lubelszczyzny* [Pelcowa 2012; 2014; 2015; 2016; 2017; 2019] oraz materiałów znajdujących się w archiwum kierownika projektu «Regionalne dziedzictwo językowe Lubelszczyzny o charakterze etnicznym: Słownik gwar Lubelszczyzny (tomy VI–XII) z dokumentacją leksykograficzną, kartograficzną, ikonograficzną i dźwiękową», został zebrany przez autorkę artykułu w formie wywiadów terenowych od osób w wieku 70+ w latach 1986–2019 na terenie Lubelszczyzny w granicach obecnego województwa lubelskiego. Są to dawne słowa funkcjonujące nie tylko jako relikty kultury materialnej przeszłości, ale jako wykładniki swojskości i regionalnej odrębności. Bez ich znajomości nie można zidentyfikować i nazwać wielu elementów dawnego świata, ale też współczesnej przestrzeni kulturowej. Pomagają łączyć pokolenia, pozwalają na przekazanie norm i wartości środowiskowych jako nośnika tradycji, a także jej zrozumienia, a tym samym potrzeby zachowania.

W dawnej społeczności wiejskiej słowa gwarowe nie tylko identyfikowały i nazywały, ale też interpretowały otaczającą rzeczywistość ze ściśle określonym miejscem typowo wiejskich desygnatów, użytecznych i ważnych społecznie.

Zmiany zachodzące we współczesnej wsi wyeliminowały wiele dawnych elementów z codziennego użycia, wprowadzając w to miejsce inne desygnaty i nowe nazwy, z jednoczesnym wskazaniem na ich zmienność w czasie i przestrzeni oraz ściśle umiejscowienie w określonej rzeczywistości obyczajowej i kulturowej, np.:

Dachy byli słumiane, strzechy sie nazywali, to kryli kiczkami, byli kiczki i strzeszaki, no i to z tego take strzeche rubili, inszych dachów ni było. A tu nidaleko jeszcze parenaście lat tymu to była chalupa i ta strzecha była, bidne takie te ludzie byli, to i dachu niczym inszym ni mieli za co pokryć, a na strzeche to słuma wystarczy. Teraz dach słumiany to ino dla jakiś breweriów, to już komu jest za dobrze, to tam wymyśla, co by jeszcze zrobić, czego inny ni ma. A tak normalnie to dachów strzecho nie kryjo (Żrebce, powiat zamojski);

Jajka sie malowało, i takimi pisakami zrobionymi z rysika takiego sie pisalo na nich różne wzorki, i stąd ta nazwa pisanki. A wcześni trza było te jajka włożyć w cybule i gotować, i to wychodził taki brązowy abo żółty taki kolor, zależy ile tam to w tych łuskach z cybuli siedziało. A jeszcze i w korze orzecha gotowało sie, i w ziołach różnych, trawe czy młode zboże sie brało i to już zielone było. I to były pisanki na Wielganoc, bo dawno to pisanki musiały być, tak już było ustanowione. W każdym domu malowało sie, a tera ni malujo, ni ma już tego zwyczaju, a i nie potrafiło. W sklepie kupujo (Nowa Wieś, powiat biłgorajski);

Wierzeje to tak z gwary jeszcze drzwi w dawny studole, no i tera so wierzeje w studole, ale studoły już prawie sie nie używa do tego, co dawno, bo ni ma snopków, ni ma słumy, siana, tera wszystko nowoczesnie, kombajnem, ale studoła jest i wierzeje so, no bo czym to zastąpi. Wierzeje to wierzeje i tyle (Branica Radzyńska, powiat radzyński);

Polywanica, tryfusek to tak downo jak pralka dzisiaj, bo downo pralków nie było, a było naczynie takie kręgle na trzech nogach stoła, tu z boku dziura była, dziure zatkali tam czym, szmat nalożuł, ług z popiołu zrubili, posypali tym ługiem i wodo gorąco przeliwali. Tak pare razy, potem dziure odetkoł, woda wyleciała i znów kilka razy to samo, jaż woda czyściutko była, i te szmaty zrubili sie bilutkie. A potem baby brały na plecy te pranie, do rzyki i łupali kijunko aż furczało. Tera pralka upierze i nie trza polywanicy i ni ma ty męczarni, bo to była straszno rubota (Sulów, powiat kraśnicki);

Ja pamiętam jak Dudkowa róże spaliła, paliła. To tak jak coś tam bolało czy głowa, czy ząb, to lona umiała palić róże. Nakrywała lniano jakoś

szmato głowe i robiła ze lnu takie galeczki, i tak puszczała, podpalala na głowie i to leciało, tak ło żeby sie nie zapaliła ta szmata, a to leciało w góre tyn płomień. Ta róża to musi robiła takie kłębki z tego lnu i kazała sie nakryć, ale sama sie modliła. Pacierz jakiś mówiła. Może normalnie Ojcie nasz, Zdrowaś Mario. Mówiła w te pore, czy jakoś coś tam mówiła, a tu sie paliło na głowie. I to potem trza sie było tak nakryć tem duchem i to przestawało. I tak spalała te różę. Tera tego nie robio (Błonie, powiat zamojski);

Pierzyn sie nie używa, każdy pod koldrami śpi, pod kocem, a kiedyś to było tradycyjne, bo na wiano musiała być pierzyna, poduszka jak córka za mąż wychodziła. I całymi wieczorami to trza było siedzieć i skubać te pióra aż palce bolały. A kiedyś gotowych nie było, tylko trzeba było to samej drzeć te pióra. To już teraz nikt tego nie robi, a kiedyś te wieczory, cała zima to była tak spędzona (Błonie, powiat zamojski).

Nazwa i desygnat są ze sobą ściśle zespolone i funkcjonują w myśl zasady, że «każdemu wyrazowi odpowiada jakiś fragment rzeczywistości dający się wyodrębnić z jej ogólnego tła» [Doroszewski 1958 1: XXVII], a słowa odsyłając do określonych fragmentów rzeczywistości wiejskiej i pozawiejskiej «wiążą się siecią relacji z innymi słowami, z przedmiotami, z człowiekiem, z faktami z historii własnej i historii wspólnoty językowej» [Bartmiński 2007: 34]. Fakt ten widoczny jest zarówno w realnej rzeczywistości, jak i w świadomości językowej mówiących, w której oba elementy tworzą zwartą i jednolitą całość, nierozzerwalną znaczeniowo i funkcjonalnie. Ściśle określone i nazwane, a «także zdefiniowane, może być tylko to, co jest znane i rozumiane», a «każde słowo, podobnie jak i każdy nazywany desygnat, tworzą strukturę łańcuchową, co daje oprócz łączliwości między desygnatami, ścisłą zgodność tematyczno-semantyczną określających je nazw» [Pelcowa 2003: 91].

Tradycyjny sposób interpretacji świata jest uwidoczniiony w bogactwie mechanizmów nazwotwórczych, ale też w uwarunkowaniach kulturowych, obyczajowych, wierzeniowych, symbolicznych dawnej wsi, np. wschodniopolska *kutia* ‘potrawa wigilijna z tłuczonej pszenicy, maku i miodu’, trwale związana z regionem lubelskim i mająca przy tym znaczenie symboliczne, jest zrozumiała wyłącznie w kontekście kolacji wigilijnej, bo:

Kutia to tradycyjna potrawa na Wigilie i tak w roku to sie ji nie gutuje, tylko na Wigilie, bo to ważna potrawa, taki symbol świąt jest, narodzenia Jezusa (Borowiec, powiat biłgorajski);

Kutia to tak można wytłumaczyć, to sie robi jo, bierze sie mak, miód, pszenice, całe ziarka, i te pszenice sie w stępie rozetrze, doda sie mak, miód, to sie razem skucia, tak zetrze w dunicy czy tam w czym innym,

[...] bo kutie to sie robiło tak, to je miód, bo miód to słodycz, no to żeby słodko było wszystkim bez cały rok, ale jeszcze mak, pszenica i tam insze, a miód to też stąd, że to miłość boska, symbol obfitości, wiecznej szczęśliwości, a mak to płodność i urodzaj, pszenica to dar życia, bogactwo, urodzaj na zboże, bo to przecież od Boga wszystko dane, takie dary boskie [...] i to taka tradycyjna potrawa je, bo kuti nie można tak pu prostu se ugotować, to sie tylko robi na Wilije, bo to ważna putrawa, to można powiedzieć symbol jest (Miętkie, powiat hrubieszowski);

Pierszo kutie podawali, bo jak kutia była to był znak, że urodzaj bedzie. To była najważniejsza potrawa podczas wieczerzy. A to sie brało troche gotowanej pszenicy, mak sie w dunicy wierciło, potem to wszystko sie mieszało, miodu, orzechów można było dodać. I taka kutia było. Potem to sie brało na łyżki i rzucalo sie do sufitu, i patrzyło sie ile ziaren sie przyczepi, im więcej tym lepiej. Była to potrawa nie tylko smaczna, ale także i zwiastująca dustatnie życie, bo pszenica oznaczała sytość, mak urodzaj, miód słodycz w życiu (Putnowice Wielkie, powiat chełmski);

Nagutujo kutii i łyżki postrymniajo, i rzuczo sie ło łyżko, ano żeby sie jęczmień urodził (Żerocin, powiat bialski).

Nazwa jest sposobem mówienia o otaczającym świecie, istotnym elementem jego interpretacji, przekładającym się na zróżnicowanie regionalne, np. wyjaśnienie nazw ‘galarety z nówek wieprzowych’ oparte jest na percepcji zmysłowej, wyraźnie oddającej przy tym różnice terytorialne:

Dryga to stąd sie tak nazywa, że ona jak sie patrzy to tak dryga, no tak trzęsie sie, to i trzęsionko tam gdzie nazywali, bo to zgęśnie sie, ale nie tak całkiem ino tak troche i takie drygające ono jest, a i zimne jest ta potrawa, to stąd zimne nogi czy tam ziębianka, a u mojej ciotki tam pod Tomaszowem to studzienina nazywali, o jeszcze że kwaśne takie troche to kwaszeliny słyszałam, ale to nie u nas, a to wszystko to nic innego jak ta galareta jest, ale skąd znowu ta nazwa sie wzina to nie powim, tak zaczeni mówić to i ja tak mówie (Żrebce, powiat zamojski).

Podobnie różnicowane regionalnie są nazwy ‘snopa zboża stawianego w Wigilię w kącie mieszkania’:

No i przynosili jeszcze jeden snopek taki, to nazywali, że to jest król i to miało zwiastować ten snopek tych trzech króli. I ten snopek stał, ale w wigilie Trzech Króli już tego snopka wynosili. Mówio, przychodzo Trzej Króle, to już tego snopka zabierali. Stał snopek, to jeszcze czasem jakiś ładny był przyczepiony do niego, jakiś kwiatek do tego snopka, bukiet, taka wstęga, taka wstążka obwiązana w takie kokarde, ten snopek stał w kącie, przeważnie brali, no przeważnie owies, owies był krótszy, a żyto

to było bardzo wysokie, to by sie to przewracało, ale owies, to wsiany przynosili snopek (Krasnobród, powiat zamojski);

Był zwyczaj taki na znak, że Jezus w żłóbku sie narodził, gospodarz przynosił siano i takiego króla, snopek niemiłconego żyta to taki król, tak sie na niego mówiło, że podobno było trzech króli, ale jeden nie dotar, ale nie wiem czego do stajenki. Do Trzech Króli albo i dłużej stał ten król w jakimś kącie domu (Putnowice Wielkie, powiat chełmski); Przynosili taki snopek z kłóskami, taki stryj nazywali i jego stawiali w kącie, i to było po to, żeby bogactwo w domu było, żeby sie zboże urodziło (Ossowa, powiat radzyński);

U nas to babe take stawiali, no snopek żyta stawiało sie w kącie w mieszkaniu, to było tak w Wigilie po staremu, a teraz ni ma, bo skąd snopka wziąć, już tak nie koszo jak kiedyś. U nas to baba była, a słyszałem, że to inaczy sie też nazywa, królem musi czy jakoś (Sosnowica, powiat parczewski).

Łącząc nazwę i desygnat mieszkańcy wsi (najstarszego pokolenia) tworzą językowe obrazy wbudowane w kontekst kulturowo-obyczajowy, eksponując te cechy desygnatów, które uważają za najważniejsze, a momentem decydującym jest językowa reakcja na różne właściwości opisywanego desygnatu, np. wygląd zewnętrzny (w tym kształt, kolor), ale też zapach, miejsce występowania, pełniona funkcja, przeznaczenie przedmiotu, rodzaj wykonywanej czynności, charakter produktu wyjściowego i końcowego, właściwości lecznicze i użytkowe oraz odniesienia symboliczne [Apresjan 1980; Kurek 2003: 58–75; Pelcowa 2001; 2012; 2014; 2015; 2016; 2017; 2019; Tokarski 2001: 343–370; 2013], np. ‘deseczka łącząca pedał z kołem w kołowrotku’ nazywana jest w zależności od kształtu (*korba, deska, deszczka, łapka, stopka, łopateczka, kijaneczka, klapka, stojakiem, nogą*), od czynności pozornego kołysania się (*kiwajką, kiwadłem, cyganką, szarpakiem, szarpaczką, szajbką, śmigą, śmigłem, wodzidłem*) i od skojarzeń ze zwierzętami (*suczka*), ‘kożuch na mleku’ od grubej warstwy wierzchniej okrywającej mleko (*kożuchem, kożuszkiem, skórą, skórka, skorupką, babą, babką*), od tego, co wypływa na wierzch (*kipą, wierzchem, pianką, szumem, grzybkiem*) i od czynności gotowania (*warzuchem*), a w leksykalnych wyznacznikach ‘wczesnych ziemniaków’ odbija się zarówno ich pochodzenie (*merykany, amerykany, ameryki*), jak i czas dojrzewania (*janki, janówki, świętojanki, pośpiechy, rychliki, boćki, maciejówki, pierwiostki*).

Z kolei nazwy ‘kwiatów ogrodowych, astrów: *Callistephus chinensis*’ są związane bezpośrednio z okrągłym kształtem kwiatów (*aster, astry, mieściczek, krązek*), z czasem kwitnienia (*jesienne kwiatki*) lub ze stosunkiem

do człowieka (np. *marcinki, człowieki*), określenia ‘drzączki średniej: *Briza media*’ podkreślają jej delikatność, drżenie na wietrze (*drzączka, trzęsidupki, trzęsicha, trzęsączka, trzęsiączka, tanecznik*), a także uwypuklają skojarzenia metaforyczne z płaczącą nad ludźmi Matką Boską (*łezki Matki Boski, Matki Boski łzy, serduszka Matki Boskiej*), ‘chwastu polnego – rdestu ptasiego, *Polygonum aviculare*’ eksponują cechę jego uciążliwości i trudności w usunięciu (*rdes, drutowiec*), rozłożystej i rozciągającej się łodygi (*wróble jęczyczki, podróżnik, wężowe ziele*) oraz przeznaczenia rośliny (*rdes ptasi, psia trawka, świńska trawa, psia pasza*). Podobne skojarzenia konotują nazwy rośliny ‘*Lycopodium clavatum* – widłak’, charakteryzowanej ze względu na kształt łodygi i jej podobieństwo do innych elementów otaczającego świata (*widłak, kołtun, warkocznik, wilczy ogon, włóczęga*), a także ‘chwastu – przytulii czepnej: *Galium aparine*’ z wyeksponowaną cechą ostrości (*torzyca, ostrzyca*), łatwości przyczepiania się do innych roślin (*lepa, lepka, lepik, wylep, lepczyca, rzep, rzepik, więzielica, przytulia, czepiec, hapka, kozielek*) i koloru (*złoto, złotucha, złocik, bielica*).

W nazwach ‘pierzwiśnica – rośliny leśnej i ogrodowej, *Primula*’: *kluczyki, kluczyki świętego Piotra, kurze łapki, pantofelki Matki Boski, pierwiśnek, pierwiśtek, prymulka, prymulki, ranokule* [Pelcowa 2017: 206, 253, 342–343, 354, 372–373, 390] odzwierciedla się kształt, czas kwitnienia, kolor, motywacje ajtiologiczne i odniesienia apokryficzne, np.:

Kluczyki świętego Piotra, bo to otwiera to ciepło, te wiosne, radość, zieleń, jak święty Pieter otwiera bramy raj. A i one majo coś z kluczów, troche takie podobne. Te kwiaty to jeszcze nazywajo sie pantofelki Matki Boski, bo te kwiatki so takie śliczne, podobne do bucików i takie malutkie, że akurat na nóżke Matki Boski. A taka nazwa, co jest w książkach, to jest pierwiśnek, bo to pierwszy kwiat wiosny, pierwszy kwitnie (Sąsiadka, powiat zamojski),

a w nazwach ‘rośliny przydrożnej – cykorii podróżnika, *Cichorium intybus*’: *cykoria, cykoria podróżnik, granicznik, podróżnik, podróżnik błękitny, stacje* [Pelcowa 2017: 111–112, 170, 362–363, 427, ilustracja 28] – miejsce rośnięcia, kolor, sposób rozprzestrzeniania się, kształt, właściwości lecznicze i magiczne (odpędza choroby), z wyraźnym rozpodobnieniem zasięgu terenowego, por.:

Na miedzach najwięcy rośnie tego niebieskiego granicznika, przy drogach też rośnie (Stok, powiat puławski) – *Podróżnik zawsze był wiszany w sieni, a jak choroba przysła i prosi przenocuj mnie, to ziele mówi, nie przenocuje, bom sam jest podróżnik, i choroba szła dały, epidemie omijały tyn dom, dzie był podróżnik* (Turka, powiat chełmski) – *W podróżniku baby sie kąpali, żeby dziecko stracić* (Turobin, powiat biłgorajski) – *Stacje sie mówi na te nibieskie kwiaty, bo to stoi na twardy*

taki łodydze i tak chodzi przy drodze, takimi skupiskami, jak stacje
(Krasnobród, powiat zamojski).

Bogactwo leksykalne gwar Lubelszczyzny przekłada się na sposób postrzegania i wartościowania słownictwa gwarowego w relacji do ogólnopolskiego, ale jednocześnie skłania do szukania odpowiedzi na pytania: czy gwara to dziedzictwo jeszcze żywe, ocalone, czy może stopniowo zapominane? Jakie jest miejsce i status gwary, która nie jest już przekazywana pokoleniowo w bezpośrednim kontakcie językowym, ale jednocześnie jest ciągle elementem poczucia tożsamości oraz wyrazistszą niż język narodowy formą identyfikacji regionalnego i lokalnego dziedzictwa? Ponadto – czy w sytuacji coraz intensywniej zachodzących przeobrażeń cywilizacyjnych, technicznych, obyczajowych i kulturowych taki sposób identyfikacji jest potrzebny i akceptowany [por.: Karaś 2015: 83–95; Pelcowa 2016_b: 5–14].

Wartościowanie, ściśle powiązane ze świadomością językową, kompetencja językowa i kompetencją komunikacyjną mieszkańców wsi [Kąś 1994; Kucharzyk 2011: 26–37; Kurek 1995; Pelcowa 2000: 91–104; 2004: 125–137; Tyrpa 2019: 20–32], przekłada się na używanie lub nieużywanie określonych form i wyrazów, odpowiednio kwalifikowanych, a tym samym na funkcjonowanie tych właściwości językowych. Jest to szczególnie istotne w sytuacji, gdy przywoływanie słowa gwarowego odbywa się przez odniesienia do jego ogólnopolskiego odpowiednika, np.:

Skamra i skamra była, a tera już normalnie komar skamre zastąpił,
skamra nicht ni powi (Słodków, powiat kraśnicki);

Krynica to jest źródło, po dzisiejszemu to więcy źródło, ale to zawsze krynica była, bo woda z ni to czyściutka i smaczna, tak bije ta woda z ty krynicy, no z tego źródła (Skryhiczyn, powiat chełmski);

Dawno zapirali drzwi, a na klucz to zasuwali, a tera zamykamy, zaprzyć czy nasunąć już tera nie pasuje (Bodaczów, powiat zamojski);

Zyzula kukala kiedyś całe wiosne, już w maju i cały czerwiec du Pietra i Pawła. To była zezyla, ale teraz nikt tak nie powie, tera kukulka (Majdan Nepryski, powiat biłgorajski).

Bez trudu znajdziemy też przykłady równoległego funkcjonowania w codziennej komunikacji mieszkańców wsi dwóch nazw o proveniencji ogólnopolskiej, ale jednocześnie waloryzowanych pozytywnie lub negatywnie, np.:

Kubel to jest, no to można powiedzieć, że to wiadro jest, bo wiadro i kubel to jest to samo, ale ślachetni mówić wiadro (Sosnowica, powiat parczewski);

Boże krówki to wdzięczne takie fruważo, mszyce jedzo i nikomu złego nic nie robio, taka czerwoniutka w kropeczki ta biedronka, bo nie wim może to lepi biedronka mówić, ale boża krówka to znowu tak bardzi po chrześcijańsku (Stok, powiat puławski).

Dodatkowym czynnikiem wzmacniającym ściśle zespolenie nazwy i desygnatu jest dostrzeżenie potrzeby wyjaśniania, a także sposób interpretacji elementu niezrozumiałego dla rozmówcy spoza kręgu wiejskiego. Józef Kąs wskazuje na działanie tzw. filtru informacyjnego, rozumianego jako «widzenie obcego rozmówcy poprzez świadomość jego braku znajomości słownictwa gwarowego oraz gotowość informatora do tłumaczenia słownictwa gwarowego na ogólnopolskie» [Kąs 1994: 52–53], połączonego z filtrem kulturowym (następstwo wartościowania świata własnego i obcego) i regulującego stosunek między różnymi kulturowo rozmówcami. Mówiący w ten sposób sterują zachowaniem językowym odbiorcy, dbając o zrozumiałość i właściwy przebieg procesu komunikacyjnego. Ponadto, nazwa ogólnopolska pomaga osobom najstarszych nie tylko w objaśnieniu użytej przez siebie nazwy gwarowej, ale pozwala umiejscowić nazwę i desygnat w przestrzeni wiejskiej w szerszym kontekście społecznym, obyczajowym i kulturowym, np.:

Zimny pies, bo on szczeka jak pies, a siedzi w zimi, to jest zwirzătko takie więcy polne, zbożem sie żywi i łapie to ziarno z pola, do swoich norów nosi (Polichna, powiat Kraśnik);

Wierzeje to su w studole, to jakby tu powiedzić, tak jak jest studola to klepisko, tam zapole, zapulnica ta, a potem trza to zaprzyć przecież, no to na takich bigunach osadzone su wierzeje, do zamykania, bo tak jak w domu su dźwi, to w studole wierzeje, tylko trocha szyrsze i większe, bo to studola. Dom to co innego, a stodola co innego (Nowodwór, powiat lubartowski);

Soroczka no to koszula inaczy. Soroczka to stąd, że czterdzieści prac trzeba było wykonać, żeby zrobić koszule. Czterdzieści prac. Tak, najpierw posieje sie len, potem jego sie [...], no i teraz już koszule szyć, to ile to robót, czterdzieści (Dubica, powiat włodawski);

Dawno nie mieli pralek tylko zolnik, taka beczka na trzech nogach, na dnie była dziura, żeby ścikała woda. Na bilizne nazywali chusty, bo byli lniane, bo to sieli każdy konopie i lin to międlili, i pocierali, i przędli. Była przyślica, kryzel i wrzyciuno, motali na mutowidło i wiązali na pasma, i zdymowali, i to był motek. Nieśli te motki do tkacza wyrobił płótno, bilili, bo było szare i twarde. Maczali w wodzie, na trawie rozcilali, do słonka wybilalo i zmikło, potem szyli ręcami, to nazywali

stygnuwanie, koszule, kalusuny, płachty. A lniane płótno to na ubrusy na stoły. A prali to mówi zolić bedo, układali pod wirzech zolnika, rozcilili płachte i na wierzch posypali popiołu na te płachte, i leli ukrupem, i z tego popiołu robił sie ług, to nazywali zola, i to dziuro u dołu leciała, postawiali szaflik, i dwa dni zulili. A potem jechali do krynicy prać, kiejunkami bili, łoskot ino iszed. Krynica to tam dzie źródła byli. I zimowo poro nieraz był mróz. Tera to w taki zimny wodzie jakby prali, to trza by do szpitala, a kiedyś byli zdrowe, cosnku jedli na rozgrzewke (Susiec, powiat tomaszowski).

Wyrazy i ich znaczenia kumulując i utrwalając wiedzę o świecie, wynikającą z doświadczenia, przekonań i systemu wartości, wpisują się na stałe w obyczajowość i kulturę każdego obszaru. Przywołują świat miniony, którego już nie ma, a ich symboliczna wartość należy do kulturowych identyfikatorów miejsca i czasu. Na Lubelszczyźnie słowa gwarowe są też wykładnikami historii regionu, z historycznie i geograficznie uwarunkowanymi przykładami stykania się i łączenia czy współistnienia kultury wschodu i zachodu, północy i południa, jak i uwypuklenia odrębności i różnic, uwidoczonych w wielokulturowości regionalnej i lokalnej. Nazwy oddają związki językowe i kulturowe regionu z obszarami sąsiednimi, np. zgrupowane tylko na wschodzie przykładowo wybrane nazwy: *berdo* ‘grzebień do przybijania wątku w warsztacie tkackim’ [Rembiszewska, Siatkowski 2018: 60–64; Pelcowa 1994: 86, mapa XIV; 141, mapa 34; 2001: 167, mapa 61], *bodziak // bodak // bodiak* ‘chwast – osiet: *Cirsium arvense*’ [Czyżewski 1986: mapa 115; Rembiszewska, Siatkowski 2018: 65–69; Pelcowa 1994: 84, mapa XII; 2001: 139, mapa 33; 2015: 79–80, 547, mapa 26], *brzechać / brechać* ‘szczebrać (o psie)’ [Rembiszewska, Siatkowski 2018: 76–83; Pelcowa 2015: 62–63, 451, mapa 24], *człowieczek // człowieczko* ‘żrenica oka’ [Rembiszewska, Siatkowski 2018: 100; Pelcowa 2001: 107, mapa 1], *duha // duga* ‘kablak nad koniem łączący hołoble’ [Czyżewski 1986: mapa 31; Rembiszewska, Siatkowski 2018: 117–122; Pelcowa 2014: 59–60], *hołoble* ‘dyszelki jednokonnego zaprzęgu’ [Czyżewski 1986: mapy 54–55; Rembiszewska, Siatkowski 2018: 107–117; Pelcowa 2014: 71], *kociuba* ‘narzędzie do wygarniania węgla z pieca chlebowego’ [Czyżewski 1986: mapa 73; Pelcowa 1994: 84, mapa XII; 2001: 181, mapa 75; 2019: 252–253, 691, mapa 42], *koromysło // koromysła* ‘drażek do noszenia na ramionach wiader z wodą’ [Czyżewski 1986: mapa 103; Rembiszewska, Siatkowski 2018: 138–143; Pelcowa 2001: 173, mapa 67; 2016: 301, 539, mapa 42], *korowaj* ‘tradycyjne, obrzędowe ciasto weselne ozdobione dekoracjami z ciasta, cukierków, wstążek, kwiatów, pieczone przez korowajnice’ [Rembiszewska, Siatkowski 2018: 144–149; Pelcowa 2019: 262–265, 665, mapa 16], *kosowica* ‘okres koszenia traw i zbierania siana’ [Czyżewski 1986: mapa 154; Pelcowa 2001: 224, mapa 118; 2014: 380, 448, mapa 51],

krynica ‘źródło’ [Pelcowa 1994: 84, mapa XII; 2001: 261, mapa 155], *kutia* ‘potrawa wigilijna z tłuczonej pszenicy, maku i miodu’ [Czyżewski 1986: mapa 86; Pelcowa 2019: 297–299, 664, mapa 15], *latacz // latać* ‘roślina łąkowa i wodna – kaczeniec, *Caltha palustris*’ [Rembiszewska, Siatkowski 2018: 153–155; Pelcowa 2001: 133, mapa 27; 2017: 274, 554, mapa 33], *rubel* ‘drag do przyciskania siana na wozie’ [Rembiszewska, Siatkowski 2018: 196–199; Pelcowa 2014: 155–156, 426, mapa 29], *tok* ‘miejsce w stodole, gdzie młóci się zboże’ [Pelcowa 1994: 84, mapa XII; 2001: 257, mapa 151; 2012: 314–315, 385, mapa 14], *wyszki // wyszka* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem w stodole’ i ‘strych nad oborą’ [Rembiszewska, Siatkowski 2018: 225–232; Pelcowa 2016: 473, 527, mapa 30], *zolnik* ‘dawne naczynie z klepek na trzech nóżkach, służące do zaparzania brudnej bielizny w ługu’ [Pelcowa 1994: 145, mapa 38; 85, mapa XIII; 2001: 168, mapa 62], wskazują na powiązania ze Słowiańszczyzną wschodnią, i wyraźnie przeciwstawiają się nazwom zgrupowanych na Lubelszczyźnie zachodniej i środkowej.

Słownictwo gwarowe wpisuje się w region lubelski jako obszar wielokulturowy i różnorodny językowo, a dzięki tej specyfice bogaty onomazjologicznie i semantycznie. Z tej zróżnicowanej wewnętrznie całości można wydzielić mniejsze części, a z nich kolejne obszary ze zjawiskami małopolskimi, mazowieckimi, kresowymi, a także ogólnogwarowymi, ogólnopolskimi i typowo lubelskimi. Zobrazujmy to przykładowo, biorąc pod uwagę zasięgi nazw czterech desygnatów: ‘chwastu w zbożu, *Centaurea cyanus*’, ‘dawnego naczynia z klepek na trzech nóżkach, służącego do zaparzania brudnej bielizny w ługu’, ‘źródła’ i ‘galarety z nówek wieprzowych’.

Pierwszy desygnat – ‘chwast w zbożu, *Centaurea cyanus*’ – określany jest sześcioma nazwami w układzie poziomym [Pelcowa 2001: 136, mapa 30; 2017: 539, mapa 18] z północnopolskim *chabrem* nawiązującym do Mazowsza i południowolubelskimi nazwami *blawat* i *blawatek* o szerszym zasięgu małopolskim, na tle których sytuują się trzy pozostałe nazwy: *wołoszka* w okolicach Włodawy, *bachor* w pasie gwar od Parczewa po Białą Podlaską, i *głowacz* na południe od Biłgoraja. *Bachor* i *wołoszka* mają swoje odbicie w gwarach ukraińskich i białoruskich, a *głowacz* to pozostałość dawnego szerszego zasięgu środkowomałopolskiego. W nazwach odzwierciedla się kształt kwiatu i kwiatostanu oraz kolor, a roślina jest postrzegana – zależnie od przyjętego punktu widzenia – jako chwast, kwiat lub zioło, często z nadatkiem emocjonalnym.

Układ nazw ‘dawnego naczynia z klepek na trzech nóżkach, służącego do zaparzania brudnej bielizny w ługu’ [Pelcowa 2001: 168, mapa 62] jest bardziej skomplikowany i oddaje dawne podziały historyczne, z wyraźnym nawiązaniem do gwar sąsiadujących z Lubelszczyzną. Mamy dziesięć nazw, w tym osiem o wyrazistej lokalizacji terenowej: *zolnik*, *potaczka*, *polewanica*,

żlukto, *balyja*, *tryfus*, *tryfusek* i *stawnica*, tworzących zwarte obszary, i dwie notowane sporadycznie: *luszow* i *żłób*. Zasięgi gwarowe pokrywają się z dawnymi granicami administracyjno-historycznymi, np. *zolnik* grupuje się na obszarze dawnej Ziemi Chełmskiej, województwa bełskiego i województwa ruskiego, *żlukto* występuje na obszarze województwa brzesko-litewskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego, a *potaczka*, *stawnica* i *polewanica* zgrupowane w dawnym województwie lubelskim (XVI–XVIII w.) i na skrawkach dawnego województwa sandomierskiego, rozkładają się odpowiednio: *potaczka* na północnym zachodzie, *stawnica* na środkowym Powiślu, a *polewanica* na Lubelszczyźnie południowo-zachodniej.

W językowej kategoryzacji ‘źródła’ [Pelcowa 2001: 261, mapa 155] mamy wyraźnie zarysowane przeciwstawienie kresowej *krynicy* małopolskiemu *stokowi*, zlokalizowanemu na południowym zachodzie Lubelszczyzny, i mazowieckiemu *zdrojowi* usytuowanemu w części północno-zachodniej regionu, z powszechną na całym obszarze ogólnopolską nazwą *źródło*.

Podobną regionalną mozaikę tworzą nazwy ‘galarety z nówek wieprzowych’ [Pelcowa 2001: 201, mapa 95; 2019: 652, mapa 3], w tym: *dryga*, *dryżka*, *drygi*, *drygła*, *drygłe*, *drygolina*, *drygieliny* zlokalizowane we wschodniej i południowej części Lubelszczyzny; *zsiadłe nogi* na północnym zachodzie regionu; *trzęska*, *trzęsawa*, *trzęsawica*, *trzęsielina*, *trzęsionka* na Lubelszczyźnie zachodniej; *studzielina*, *studzieniec*, *studzienina*, *wystudzienina* na środkowym i południowym wschodzie, a *kwaszelina* i *kwaszeliny* w części północnej. Tłem dla nazw regionalnym jest ogólnopolska *galareta* powszechna w całym regionie lubelskim i *zimne nogi*, zlokalizowane głównie w części zachodniej i północnej, oraz kilka nazw notowanych sporadycznie (*chłodne*, *chołodzina*, *garaleta*, *kataryja*, *nazimne*, *ziębianka*, *żylec*).

Słownictwo gwarowe uświadamia nam nie tylko potrzebę zespolenia nazwy z desygnatem, ale też faktów ściśle językowych z danymi przyjętymi oraz ze zwyczajami, obyczajami, wierzeniami, wartościami jako wspólnymi elementami tradycji przekazywanej z pokolenia na pokolenie. Taki punkt widzenia pozwala na zachowanie dziedzictwa jako zespołu zjawisk językowo-kulturowych, świadczących o istocie i odrębności czasu, miejsca i świadomości ludzi żyjących w określonej przestrzeni. W tej egzystencji zachowującej ciągłość wierzeń, zwyczajów i języka, zamyka się tożsamość.

ŹRÓDŁA

- Czyżewski 1986 – Czyżewski F. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1986.
- Doroszewski 1958 – Doroszewski W. Słownik języka polskiego. T. I. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958.
- Pelcowa 2012 – Pelcowa H. Słownik gwar Lubelszczyzny. Tom I. Rolnictwo. Narzędzia rolnicze. Prace polowe. Zbiór i obróbka zbóż. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2012.
- Pelcowa 2014 – Pelcowa H. Słownik gwar Lubelszczyzny. Tom II. Rolnictwo. Transport wiejski. Rośliny okopowe i paszowe. Gleby i rodzaje pól. Uprawa lnu i konopi. Zbiór siana. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014.
- Pelcowa 2015 – Pelcowa H. Słownik gwar Lubelszczyzny. Tom III. Świat zwierząt. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2015.
- Pelcowa 2016 – Pelcowa H. Słownik gwar Lubelszczyzny. Tom IV. Sad i ogród warzywny. Budownictwo i przestrzeń podwórza. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2016.
- Pelcowa 2017 – Pelcowa H. Słownik gwar Lubelszczyzny. Tom V. Świat roślin. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2017.
- Pelcowa 2019 – Pelcowa H. Słownik gwar Lubelszczyzny. Tom VI. Pokarmy. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2019.
- Rembiszewska, Siatkowski 2018 – Rembiszewska D.K., Siatkowski J. Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. Studia wyrazowe, Warszawa: Wydawnictwo Wydziału Polonistyki UW, 2018.

LITERATURA

- Apresjan 1980 – Apresjan J.D. Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka / przekł. Z. Kozłowska, A. Markowski, Wrocław: Ossolineum, 1980.
- Bartmiński 2007 – Bartmiński J. Czym zajmuje się etnolingwistyka? *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. S. 32–39.
- Bartmiński 2007_b – Bartmiński J. Język symbolem tożsamości narodowej i świadectwem otwartości. *Stereotypy mieszkają w języku. Studia etnolingwistyczne*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. S. 11–31.
- Gajda 2007 – Gajda S. Tożsamość a język. *Człowiek wobec wyzwań współczesności. Upadek wartości czy walka o wartości?* / red. J. Mazur, A. Małycka, K. Sobstyl. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. S. 37–45.
- Karaś 2013 – Karaś H. Dialektologia a ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego. *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona* / red. J. Adamowski, K. Smyk. Lublin – Warszawa: Wydawnictwo UMCS, Narodowy Instytut Dziedzictwa 2013. S. 207–218.
- Karaś 2015 – Karaś H. Zadania dialektologii w zakresie ochrony ginących gwar. *Gwary dziś. 7* / red. J. Sierociuk. Poznań: Wydawnictwo Internetowe, 2015. S. 83–95.

- Kąs 1994 – Kąs J. Interferencja leksykalna słownictwa gwarowego i ogólnopolskiego (na przykładzie gwar orawskich). Kraków: Wydawnictwo UJ, 1994.
- Kucharzyk 2011 – Kucharzyk R. Badania świadomości językowej mieszkańców wsi. *Poradnik Językowy*. 2011. Z. 4. S. 26–37.
- Kurek 1995 – Kurek H. Przemiany językowe wsi regionu krośnieńskiego. Studium socjolingwistyczne. Kraków: Universitas, 1995.
- Kurek 2003 – Kurek H. Przemiany leksyki gwarowej na Podkarpaciu. Kraków: Universitas, 2003.
- Pelcowa 1994 – Pelcowa H. Mazowizmy leksykalne w gwarach Lubelszczyzny. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1994.
- Pelcowa 2000 – Pelcowa H. Kompetencja językowa i kompetencja komunikacyjna mieszkańców wsi regionu lubelskiego. *Język Polski. Współczesność – Historia* / red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2000. S. 91–104.
- Pelcowa 2001 – Pelcowa H. Interferencje leksykalne w gwarach Lubelszczyzny. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001.
- Pelcowa 2003 – Pelcowa H. Słownictwo gwarowe w komunikacji językowej mieszkańców wsi. *Język polski. Współczesność. Historia, Czwarte Spotkania Lubelskich Językoznawców* / red. W. Książek-Bryłowa, H. Duda Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003. S. 87–99.
- Pelcowa 2004 – Pelcowa H. Wartościowanie gwary w wypowiedziach mieszkańców wsi. *Poznańskie Spotkania Językoznawcze XIII* / red. Z. Krążyńska, Z. Zagórski. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2004. S. 125–137.
- Pelcowa 2013 – Pelcowa H. Gwara jako nośnik lokalnego i regionalnego dziedzictwa kulturowego, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona* / red. J. Adamowski, K. Smyk. Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS, Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2013. S. 219–229.
- Pelcowa 2016_b – Pelcowa H. Gwara – dziedzictwo ciągle żywe czy już zapomniane? *Język Polski*. XCVI. 2016. Z. 10. S. 5–14.
- Tokarski 2001 – Tokarski R. Słownictwo jako interpretacja świata. *Współczesny język polski* / red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001. S. 342–370.
- Tokarski 2013 – Tokarski R. Światy za słowami. Wykłady z semantyki leksykalnej. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2013.
- Tyrpa 2019 – Tyrpa A. Stare i nowe słowa w świadomości mieszkańców wsi. *Poradnik Językowy*. 2019. Z. 1. S. 20–32.
- Wronicz 2013 – Wronicz J. Gwara jako element regionalnego dziedzictwa kulturowego, *Niematerialne dziedzictwo kulturowe: źródła – wartości – ochrona* / red. J. Adamowski, K. Smyk. Lublin–Warszawa: Wydawnictwo UMCS, Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2013. S. 231–237.

Дорота Кристина Рембішевська

*Інститут Славістики Польської Академії Наук,
Варшава*

Януш Сятковський

*Варшавський університет,
Варшава*

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗРІЗНЕННЯ
ЗАПОЗИЧЕНЬ ТА ЛЕКСИКИ, СПІЛЬНОЇ
ДЛЯ ПОЛЬСЬКОЇ І СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ**

*Methodological problems of distinguishing borrowed words
which are common for the Polish and East Slavonic languages*

Abstract. Linguistic contacts in the borderland between Polish and Eastern Slavonic areas are a particularly important issue for Slavonic dialectology, which is evidenced by both a large number of researches dealing with this issue and the variety of methodological approaches to this problem.

This paper discusses words (e.g. *kaczać* 'roll, topple', *raby* 'varicoloured', 'speckled', 'freckled', *bodak* 'thistle', *muraszka* 'ant', *świnarnik* 'pig trough', *chabor* 'bribe'), which are supposed to have been borrowed from East Slavonic languages. The main focus is on examples requiring additions and modifications, on expressions showing considerable ranges in Poland. The aim is also to justify whether we are actually dealing with a loan or whether we should reject what was considered a loan.

Keywords: Polish-Eastern Slavonic language contacts, linguistic geography, Slavonic dialects, language borders.

Мовні контакти на польсько-східнослов'янському пограниччі – це важлива і доволі складна проблема сучасної слов'янської діалектології, про що свідчить не тільки чимала кількість спеціальних досліджень, а й неоднорідність методологічних засад таких студій.

Наше дослідження присвячене деяким лексемам польської мови, які дослідники часто вважають запозиченнями зі східнослов'янських мов. До того ж із широкого кола можливих слів увагу зосереджено насамперед на тих, які потребують додаткових пояснень. Ці слова мають значне поширення на мовних теренах Польщі і спонукають до з'ясування питання: чи лексема є запозиченням, чи ні?

Аналізуючи лексику, звертаємо увагу на численні деривати, як у попередніх наших студіях, об'єктом аналізу яких, зокрема, були похідні від дієслова *kaczać* 'качати, валяти, перевертати' і прикметника *raby* 'рябий, строкатий', 'хворий на віспу', 'веснянкуватий'. Зазначмо, що ми чітко диференціюємо запозичення, утворені за іншомовними моделями, та інновації, які постали на ґрунті польської мови.

Для розрізнення запозичень і давніших спільних лексичних елементів вирішальне значення мають іншомовні фонетичні й морфологічні риси. Також акцентовано на фонетичних особливостях, яких зазвичай не взято до уваги в попередніх дослідженнях; наприклад, такі запозичені і питомі назви, як:

- *bodak* 'будяк' і *bodziak*;
- *boltać* 'мутити, мішати', переносне значення 'говорити без пуття' і *beltać*;
- *brechać* 'гавкати (про пса)', переносне – 'брехати, говорити неправду' і *brzechać*;
- *muraszka*, рідко *murawel*, *murawla* 'мурашка', *murasznik*, рідко *murawnik* 'мурашник' (від **mǫrv-j-* під впливом лексеми *murava* 'мурава, трава') і *mrówka*, *mrowisko*;
- *świnarnik* 'хлів для свиней' і *świniarnik*.

Посередництво східнослов'янських мов треба брати до уваги в разі запозичень з орієнтальних мов, із якими польська мова не мала безпосередніх контактів, наприклад: лексеми *czugun*, *czuhun*, *czygun*, *czyhun* 'чавун (метал)', 'чавунний горщик', *chabor* 'хабар', *mohorycz* 'могорич'; це ж стосується і литуанізмів, запозичених за посередництвом білоруської мови, хоча на північному сході польського континууму литовські впливи могли бути безпосередніми.

За відсутності виразних ознак контактних (чужих) мов у формальній структурі лексеми на її запозичений характер може вказувати обмежена територія поширення аналізованої лексеми в польському континуумі.

На підставі досить обмеженого ареалу поширення в польських говірках як запозичення кваліфікуємо, наприклад, лексеми *koleśnik* ‘колісник’, *kopyła, kopyły, kopyło* ‘частина саней – вертикальні стовпці, закріплені у полозах; копил’, *odliga, otliga, otliha* ‘відлига’, *oładki, oładki* ‘млинці з тертої картоплі або з тіста (із борошна й води чи молока), смажені на жири’, *pieczonka* ‘печінка’, *pietuch, piewień, piewnik* ‘півень’¹ тощо.

Зауважмо, що поширення слів не завжди є достатнім критерієм для висновків про джерело й характер їх постання, оскільки потрібно брати до уваги можливість вторинного вживання лексеми в польських діалектах. Це стосується насамперед слів, які належать до книжної мови і є загальноновживаними. Тому, окрім територіального поширення слова, важливою є його історія, зв’язки з іншими слов’янськими мовами, а також чимало інших чинників.

Часто виникають сумніви, як потрактувати те чи інше слово.

Щоб з’ясувати походження назви *mielnik* ‘мірошник’, доцільно взяти до уваги інтерпретацію власної назви *Mielnik* [SSNO 3: 472], засвідчену в галицьких, перемишльських і саноцьких судових актах XV ст., а також у двох найдавніших записах із 1369 і 1411 рр. зі сілезького монастиря в Кам’янці-Зомбковицькому. Перші спроби аналізу похідних від загальної назви *mielnik* ‘мельник’ викликали сумнів: чи можна вважати цю назву, як було прийнято, східнослов’янським запозиченням, оскільки слово поширене в регіоні Сілезії, досить далеко від зони польсько-східнослов’янських контактів. Водночас запис цих назв із Сілезії (пор.: *der frome knecht Jacob von Melnik*) вказує на те, що йдеться про відтопонімне утворення – від назви села *Mielnik* у гміні Бистриця Клодзька, яка може походити від **měľь* ‘мілина’, **měľнь* ‘мілкий, плиткий’, як і чес. *Měľnik* у центральній Чехії, де зливаються ріки Лаба і Влтава. А отже, відкидати східнослов’янського впливу немає підстав.

Серйозні труднощі в розрізненні запозичень і давніх спільних лексичних елементів у говірках польсько-східнослов’янського пограниччя виникають тоді, коли наявні фонетичні форми й запозичені, і власне польські, питомі. Польські фонетичні форми можуть належати до питомих реліктів чи бути проявом фонетичної полонізації запозичень. Зрештою, з’являється вторинна формальна зміна – полонізація запозичень, унаслідок якої постають форми, що не відповідають польським еквівалентам.

Наприклад, унаслідок різних адаптацій виникла сучасна форма *rascy-chy* ‘млинці з дріжджового тіста або з тертої картоплі’, синхронна форма якої не вказує на іншомовне походження. Однак це слово, запозичене

¹ До цих прикладів подано широкий ілюстративний матеріал із писемних пам’яток і діалектів у праці: [Rembiszewska, Siatkowski 2018].

з української мови у формі множини *hreczuszki*, згодом втратило початкове *h*, перетворившись на *reczuszki*, яке в результаті зникнення ніби діалектного переходу *ra-* в *re-* дало гіперичну форму *raczuszki* (подібні зміни у підляських говірках описав Анджей Бучинський [Buczyński 1993: 26]), відтак засвідчено дисиміляцію приголосних *ć – ś* і утворення *racuszki*. Форми однини в польській мові від цих форм виникли вторинно, уже незалежно від українського варіанта. На заміщення нібито здрібнілої (демінутивної) форми *racuszek* на *racuch* мало вплив укр. *гречух* (*hrečux*). У говорах під Володавою, де поширене це запозичення, виявлено й інший спосіб полонізації української назви, а саме: укр. *гречух* > пол. *grečux* (рідко) > *rečux* > *recux* > *racux* (таку схему розвитку обстоює дослідник говірок Володавщини Фелікс Чижевський [Czyżewski 1986: 84–86, 97: детально див.: Рембішевська, Сятковський 2019: 93–98]).

У говірках Сходу Польщі на порубіжжі і в переселенських діалектах на заході Польщі поширена назва зіниці ока ***człowieczek, człowieczko***, зрідка – в іншомовному фонетичному оформленні *čłuw'ičyk* (на південному сході – поблизу м. Грубешів Люблінського воєводства), *člov'ičok* (у переселенській говірці на південному заході Польщі – поблизу м. Жагань), *čeloweček* (на північному сході – у с. Баньки Підляського воєводства). Демінутивні назви із цим значенням утворюють у слов'янських діалектах два незалежні й просторово віддалені ареали з різними формами: один – у південній Болгарії та в значній частині Македонії, а другий – у східнослов'янському континуумі, до якого прилягають говірки Східної Польщі. Цю ареальну ситуацію демонструє «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас» [Rembiszewska, Siatkowski OLA 9: 46; m. 8b]. Інтерпретувати ці форми в польських говірках виявилось досить складно. З огляду на наявність повноголосних форм у кількох записах, а також укання й ікавізм, імовірно, ідеться не тільки про територіальний зв'язок, а й про східнослов'янський вплив, про запозичення, адже у багатьох випадках у різних мовах територіальна близькість зумовлює, мотивує процес запозичення. Водночас форми з українськими фонетичними рисами могли увійти до польських говірок пізніше, що не виключає давнього закорінення цієї назви у східнопольському ареалі. На користь такого пояснення генези цієї назви в польських говірках свідчить і польська діалектна форма *człeczek* 'зіниця', якої не фіксують східнослов'янські джерела.

Задокументовані назви будяка – ***bodiak, bodak*** і ***bodziak*** – виявляють значну варіативність: якщо форма *bodiak* є іншомовною, *bodziak* є, поза сумнівом, польською, то *bodak* можна потрактувати подвійно – і як іншомовну, і як питому. Зауважмо, що в польських говірках її сприймають як непитому. Не дивно, що ці назви досить часто є взаємозамінними в

мовленні. Звернімо увагу на суперечливість між формальним критерієм та ареалом поширення цього слова.

Наприклад, лексема *korcić* 'не давати спокою, непокоїти, журитися', яку сучасні мовці вживають передусім зі значенням 'вабити, спокушати', реконструюється як **krtiti*. А отже, континуант *-or-* < *r* (*-or-* із *r* складотворчого) виразно вказує на східнослов'янський вплив, хоча його значне поширення в говірках польської мови свідчить на користь польської мови. Несподіваним є твердження Францішека Славського: «У такому разі польське *-or-* з *r* складотворчого вказувало б на вплив російської мови, але поширення цього польського слова суперечить його східнослов'янському походженню» [Sławski SE 2: 477–478]. Ф. Славський намагався пояснити постання пол. *korcić* діалектним розвитком із *kârcić*, проте наявність звуженого *a* не має жодного підтвердження в говіркових записах. Інші лінгвісти поділяють думку про запозичення зі східнослов'янських мов, хоча й не без вагання. І мають рацію, тому що таке активне вживання в говірках можна пояснити поширенням цього запозичення в польській літературній мові.

З'ясовуючи, чи слово є запозиченням, чи давнім реліктом, поширеним на певній території, треба звернути увагу на непрямі докази, що можуть свідчити про ширші ареали аналізованої лексеми в минулому.

Труднощі виникають і щодо слова *hojdać* 'колисати', 'гойдати', яке в діалектах сягає аж до Великопольщі й локалізоване в Словаччині та Чехії. Приголосний *h* може вказувати на запозичення, але не конкретизує, яке саме, оскільки це дериват від вигука *hojda*, що виражає задоволення від розгойдування. Зазначмо, що у вигуках у польській мові *h* з'являється як питомий звук від XV ст. Можливо, слов'янський діалектизм спершу занепав у деяких районах Польщі, а відтак знову з'явився під впливом східнослов'янських мов?

Аналізуючи питання про те, чи маємо справу із запозиченою, чи з питомою назвою, варто звернути увагу на опосередковані свідчення, які можуть вказувати на давню локалізацію слова.

Давні територіальні зв'язки характерні для слова *wyszki* 'горище у стодолі або оборі / хліві', на значне поширення якого в польських говірках у давнину вказує наявність назви *wyszunek* (поблизу м. Жніна Куявсько-Поморського воєводства, м. Гнезно та м. Вжешня Великопольського воєводства), що є результатом контамінації первинної назви *wyszka* із пізнішим загальновідомим (зокрема в центральній частині великопольського діалекту) німецьким запозиченням *rus(z)tunek*. Очевидно, це давнє білорусько-українсько-словацьке утворення, релікти якого збереглися також і на заході Польщі. На відміну від дощогочасних тверджень, у польських говірках це радше не запозичення, а давній релікт.

Ще один цікавий приклад – слово *skowroda* ‘сковорода, пательня’. З огляду на ареал його поширення, який є типовим для східнослов’янських запозичень, цю лексему кваліфіковано як наслідок східнослов’янського впливу, що цілком можливо. Однак зазначмо, що східнослов’янська форма *skovoroda* зазнала фонетичної полонізації – *skowroda*. Зауважмо, що регулярну зміну **tort* на *ro* в польській мові, на відміну від східнослов’янського повноголосся, значною мірою засвідчено в говірках на теренах східного пограниччя, північної Мазовії і східних Мазур. Окрім цього, в етимологічних словниках подано давню фіксацію лексеми *skovrada* ‘сковорода, пательня’ у старослов’янській мові (у Супрасльському Кодексі), звідки це слово було перейняте румунською мовою в давній формі без метатези як *skovardă* ‘пиріг’. Це свідчить про те, що форма **skovorda* була добре відома також і на півдні слов’янської території. Тому немає підстав заперечувати можливість її давньої наявності із групою **tort* і в польській мові. Назви *skowroda* не документують старопольські писемні пам’ятки, але від XV ст. відомі топоніми *Skowroda Południowa* і *Skowroda Północna* поблизу м. Лович Лодзького воєводства, а також *Skowronno* (Келецьке воєводство), засвідчене як *Skowrodlno*, *Skowrodne* вже від XII століття [NMP 14: 59–60], що слугує доказом функціонування слова у старопольській мові й дає підстави кваліфікувати слово *skowroda* у говірках Східної Польщі не як запозичення, а як давнє утворення, що виявляє тісні зв’язки зі східнослов’янським мовним простором, а синхронний стан вказує на східнослов’янське походження.

Із-поміж прикладів – слово *koczerga* ‘кочерга для вигрібання вугілля з печі’ – східнопольський регіоналізм, досить пізно задокументований у писемних джерелах (від другого видання словника Г. Кнапського 1643 року), який вважають східнослов’янським запозиченням: на півночі – із білоруської мови, а на півдні – з української [пор.: Sawaniewska-Mochowa 1990: 163–164; Kurzowa 1993: 372]. На підставі зібраних матеріалів трактування слова *koczerga* як запозичення зі східнослов’янських мов, на перший погляд, не викликає сумнівів.

Однак, як свідчать ономастичні матеріали, більш вірогідним є його давнє польське походження, що сягає мазовецько-східнослов’янських теренів; такі припущення висловлював іще Ф. Славський: «у Кнапського, правдоподібно, це залишкове питоме слово, характерне для мазовецько-східнослов’янського ареалу», дослідник відтак доходить висновку, що «як сучасний східний провінціалізм – це безсумнівне запозичення зі східнослов’янських мов» [Sławski SE 2: 321–322].

Нові ономастичні матеріали засвідчують, що, незважаючи на відсутність давніх писемних фіксацій слова *koczerga* у польській мові, як

регіоналізм воно було відоме від давнього часу. На це, зокрема, вказують топоніми *Koczargi* та *Koczarki*.

Koczargi (сьогодні *Stare Koczargi* і *Nowe Koczargi*, межує на півночі безпосередньо з Варшавою (дільниця *Бабице*)) – відоме від початку XV ст. (1419 р., 1423 р., 1450 р. та ін.). Переважно зафіксовано форму *koczarga*, але спорадично – і *koczerga* (наприклад, у пам'ятці, документованій 1479 р., – Ф. Славському був відомий тільки цей приклад) [пор.: NMP 5: 37].

Koczarki – село на Мазурах поблизу м. Кентшин із первісною назвою *Pogorzele*, від половини XVI ст. відоме як *Koczargi*, *Koczarki* (у записах – *Kotzargen*, *Kotziarken*, *Koczarki*); нову назву села, імовірно, запровадили переселенці з Мазовії [Ibid.: 38].

Ці два топоніми (з-під Варшави і з Мазур) засвідчують, що їх основа – загальноживане слово *koczerga* – віддавна було відоме на окреслених теренах. Це дає всі підстави спростувати поширену думку, що це запозичення зі східнослов'янських мов. Лише форми з *-h-* можна вважати результатом впливу білоруської та української мов на тлі первинної в польській мові форми з *-g-*.

Особливий випадок становить слово *łastówka*, *łasztówka* 'ластівка'.

Назви ластівки у формі з початковим *l-* зафіксовано в польських говірках Сілезії на території чеського і словацького пограниччя (*lastówka*, *łastówka*, *łasztówka*, *łasztówka*, *lastawiczka*, *lastawiczka*, *łasztowiczka* і *własztówka*), а також на східному пограниччі і в польських говірках на східнослов'янській території (*lastówka*, *łasztówka*, *lastówka*, *lastawka*). З огляду на територію поширення їх вважають у польських говірках запозиченнями: на півдні Польщі – із чеської і/або словацької, а на сході – із білоруської і/або української.

Якщо погодитися із загальноприйнятим міркуванням, що наведені в польських говірках назви ластівки з початковим *l-* на слов'янських теренах більш поширені й до того ж первинні, а форми з *j-* у польській і нижньолужицькій мовах постали як вторинні внаслідок наближення до звуконаслідувального **jaskati*, **jaskotъ*, **jaskotati* (пор., зокрема: [Sławski SE 1: 513]), то наявні в периферійних польських діалектах форми з початковим *l-* потрібно було б трактувати як давні релікти, а не як запозичення. Оскільки переконливого обґрунтування немає, можемо припустити, що ці периферійні польські форми є континуантами псл. **last-ov-ъk-a* [пор.: ЭСРЯ 2: 463; ЭССЯ 14: 45].

Може скластися враження, що автори статті надто детально аналізують мовні явища (як у польському прислів'ї *dzielimy włos na czworo*), але саме такі дослідження дають змогу відтворити й пізнати усю складність проблематики запозичень на мовному пограниччі.

ЛІТЕРАТУРА

- Buczyński 1993 – Buczyński M. Gwara wsi Huszcza w województwie bialsko-podlaskim – mieszana czy przejściowa? *Gwary mieszane i przejściowe na terenach słowiańskich* / pod red. Stefana Warchoła. Lublin, 1993. С. 21–30.
- Czyżewski 1986 – Czyżewski F. Zapożyczenia ukraińskie w gwarach b. powiatu włodawskiego. *Studia nad polszczyzną kresową* / red. J. Rieger, W. Werenicz. Wrocław, 1986. Т. IV. С. 81–107.
- ЭСРЯ – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / перевод с нем. и дополнения О.Н. Трубачева. Москва, 1964–1973. Т. I–IV.
- ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / ред. О.Н. Трубачев, А.Ф. Журавлев, Ж.Ж. Варбот. Москва, 1974–.
- Kurzowa 1993 – Kurzowa Z. Język polski Wileńszczyzny i Kresów północno-wschodnich XVI–XX w. Warszawa–Kraków, 1993.
- NMP – Nazwy miejscowe Polski. Historia – pochodzenie – zmiany / red. K. Rymut, B. Czopek-Korciuch, U. Bijak. Kraków, 2004–.
- Rembiszewska, Siatkowski OLA 9 – Общеславянский лингвистический атлас. Серия лексико-словообразовательная. Вып. 9. 2009: Человек. Ogólnosłowiański atlas językowy. Seria leksykalno-słowotwórcza. Т. 9: Człowiek / red. J. Siatkowski, J. Waniakowa. Kraków. М. 8b. S. 46.
- Rembiszewska, Siatkowski 2018 – Rembiszewska D.K., Siatkowski J. Pogranicze polsko-wschodniosłowiańskie. *Studia wyrazowe*. Warszawa, 2018.
- Рембішевська, Сятковський 2019 – Рембішевська Д. К., Сятковський Я. Зі східнослов'янських лексичних реліктів – *hreczka, racuchy* і *chabor*. *Діалектологічні студії. 12: Діалект і пам'ятка* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019. С. 92–105.
- Sawaniewska-Mochowa 1990 – Sawaniewska-Mochowa Z. *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*. Polono-Slavica Varsoviensia. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 1990. Т. 5.
- Sławski SE – Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1952–1982. Т. I–V.
- SSNO – Słownik staropolskich nazw osobowych / red. W. Taszycki. Wrocław, 1950–1965. Т. I–VII.

Людмила Рябець

Інститут української мови НАН України,
Київ

ГРАМАТИЧНА ІНФОРМАЦІЯ В ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ

Grammatical information in dialectal dictionaries

Abstract. The author analyses the amount of grammatical information provided in entries of Ukrainian literary and dialectal dictionaries. The comprehensive understanding of the functioning of a specific lexical unit in speech requires not only to present the semantics of a word, but also to indicate its grammatical characteristics. By applying dialectal dictionaries of different types, the author shows the complete presentation of dialectal material in lexicographical publications.

The necessity of expanding the grammatical characteristics of entry words in Ukrainian dialectal dictionaries is substantiated. The intensification of Ukrainian dialectal lexicography in the early 21st century is shown, and it ceases using the differential approach to the presentation of dialectal vocabulary.

Keywords: Ukrainian dialectal lexicography, dialectal dictionary, differential dictionary, parametrization of dictionary, label, grammatical label.

Період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. позначений активним розвитком української діалектної лексикографії. Розширення емпіричного підґрунтя діалектології актуалізувало фіксування лексичних одиниць у лексикографічних працях різних типів.

Основні теоретичні положення про сучасний український діалектний словник подано в енциклопедії «Українська мова», де, зокрема, зазначено, що «діалектний словник – це словник, в якому подана лексика територіальних діалектів, її значення і слововживання. За способом пояснення значень більшість діалектних словників належить до словників тлумачного типу. За обсягом відтворення лексики і семантики діалектні словники поділяються на тематичні й загальні» [Гриценко 2007: 152]. Тематичні словники репрезентують лексику однієї тематичної групи, загальні – об'єднують лексику незалежно від тематичного поділу. Традиційно діалектні словники будують за диференційним принципом: вони охоплюють лексику, яка відсутня у словниках літературної мови або в діалектному мовленні має відмінності в морфемній будові чи у значенні.

Як зазначає П. Гриценко, «поняття *діалектний словник* сьогодні об'єднує праці, які суттєво відрізняються своїми засадами. Ці відмінності можуть стосуватися: а) кола носіїв діалекту, час мовлення репрезентоване у словнику (словник ідіолекту – одного діалектоносія...; ~ говірки; ~ групи говірок; ~ наріччя; ~ діалектної мови); б) наявності чи відсутності обмежень у репрезентації лексики говірок. Репрезентація усієї записаної в говірках лексики відносить такий словник до типу *повного* словника; при цьому *повний* словник не означає вичерпний, а лише такий, за межі якого не виведено елементи, спільні з лексикою літературного ідіому» [Гриценко 2005: 13].

Нині українська діалектна лексикографія дуже різноманітна; на тлі тлумачних словників диференційного типу виділяють словники етнолінгвістичні, діалектно-етнографічні, фразеологічні, епідигматичні, ідеографічні тощо.

Особливістю діалектних словників є репрезентація лексики з фіксацією всіх виявлених фонетичних варіантів. У більшості діалектних лексиконів представлено не лише лексику, а й фразеологію говірок. Специфічною ознакою таких праць є локалізація лексики – співвіднесення з конкретним діалектом чи говіркою (звичайно, якщо це не словник однієї говірки) у мовному просторі, тому ще називаємо їх регіональними діалектними словниками. У діалектному словнику може бути відображено: лексику всіх чи більшості територіальних говорів певної мови; лексику одного чи кількох діалектів; лексику частини одного говору; лексику однієї говірки.

Деякі словники наводять окремі граматичні ремарки, як, наприклад: для іменника – рід, форму родового відмінка однини, форму називного відмінка множини; для дієслова – вид тощо.

Труднощі репрезентації граматичної інформації у словниках постає й перед лексикографами, які укладають словники літературної мови. Як

зазначає К. Городенська, уся кількасотрічна історія українського словникарства засвідчує, що «проблема граматичного опрацювання реєстрових одиниць (в різнотипних словниках!) була однією з найдискусійніших, найскладніших, ... досі однозначно не розв'язано питання про потребу використання граматичних характеристик слів у тлумачному словникові. Це зумовлено його основним призначенням – витлумачувати значення слів, що входять до лексичного фонду мови на певному історичному етапі її функціонування» [Городенська 2012: 90].

У концепції тлумачного Словника української мови в 11-ти томах, схваленої ще 1958 року, передбачено, щоб він має охопити лексичне багатство української літературної мови з його граматичною та стилістичною кваліфікацією в досить широких хронологічних межах – від І. Котляревського до сьогодення. Граматичною кваліфікацією вважали фіксацію найважливіших граматичних форм слова. Виняткового значення в цій концепції надавали граматичному апаратові, поданому біля реєстрового слова або в його значенневих підрозділах. Потрібно було визначити належність слова до певного морфологічного розряду (займенник, числівник, прислівник, прийменник, частка, сполучник, вигук); подати його граматичну характеристику як частини мови в найбільш показових рисах: для відмінюваних слів представити парадигматику (обсягу цієї парадигматики не зазначали), форму роду, числа, а також виду та ін. Рекомендували подати окремі нерегулярні форми слів, що відображають специфіку їхнього творення. Особливого значення надавали у тлумачному словникові фіксації складних випадків дієслівного керування, що сприяє розкриттю змісту багатозначних дієслів і розмежуванню їх відтінків і значень. Граматична ремарка також мала проілюструвати функціонування слова певного морфологічного розряду в ролі іншої частини мови та розмежувати його синтаксичні зв'язки і функції. Усе це дає підстави зробити висновок, що «граматична характеристика не лише доповнює семантичну, але й відбиває нормативність вживання того чи іншого слова, підносить вагу словника як своєрідного посібника з питань культури мови» [Паламарчук 1973: 321].

У час формування концепції укладання тлумачного словника української мови, науковці працювали над інструкціями з укладання регіональних діалектних словників, обговорюючи їх на республіканських діалектологічних нарадах, що вилилося в низку публікацій методологічного характеру; це, зокрема, статті: П. Лисенка «Про принципи побудови діалектних (зональних) словників української мови» [Лисенко 1961] та «Принципи побудови Програми збирання матеріалів для складання діалектних словників української мови» [Лисенко 1965], М. Онишкевича «Про складання словника бойківського діалекту» [Онишкевич 1961],

С. Дорошенка «Діалектний словник Сумщини» [Дорошенко 1961], А. Бурячка «Інструкція для складання діалектних словників української мови» [Бурячок 1965] (базувалася на положеннях «Перспекту тлумачного словника української мови» [Перспект 1958]). Згодом з'явилася «Інструкція для укладання діалектних словників» Я. Закревської, У. Єдлінської, Р. Керсти [Інструкція 1992]. Викладені в названих працях положення не втратили своєї наукової вартості та методологічної цінності, ними й сьогодні послуговуються укладачі діалектних словників, водночас застосовуючи й новітні тенденції у створенні діалектних лексиконів.

Узагальнюючи рівень і спосіб представлення діалектної лексики в лексикографічних працях, П. Гриценко зауважує, що «наявні сьогодні джерела інформації про українську діалектну лексику демонструють неповноту, лакунарність матеріалу, наявність різноманітних обмежень в його репрезентації, що було зумовлено засадами створення праць різного типу, рівнем теоретичного осмислення лексики говірок як об'єкта вивчення» [Гриценко 2005: 19].

Якщо йдеться не лише про граматичні характеристики діалектної лексики, а й про дослідження та опис граматичних явищ у діалектному мовленні, то зазначмо, що таких праць порівняно небагато. Це пов'язано, вочевидь, із певною складністю фіксації такого матеріалу та несистемністю в описі цих явищ. Записи за спеціальним питальником (чи програмою) не могли дати повного уявлення про функціонування тієї чи іншої лексеми в системі говірки. Згодом, коли дослідники почали надавати перевагу розлогим спонтанним (монологічним) текстам, з'явилася змога подавати у словникові ширший ілюстративний матеріал і, відповідно, більше ремарок, більше характеристик тієї чи тієї словоформи, зокрема й граматичних.

Проблеми граматичної дескрипції в діалектології детально описав А. Колесников у монографії «Морфологія українських південнобесарабських говірок: генеза і динаміка» [Колесников 2015]. Дослідник зауважив, що «...наразі діалектологія при вивченні граматики потребує виключення суто формального підходу (пошуку форм, що відрізняють одиницю діалектного членування від літературної мови та інших мовно-територіальних утворень), натомість дослідження діалектного матеріалу на засадах системності, прийомом діалектної текстології (разом з питальником), з використанням функційного і когнітивно-дискурсивного аналізу (різнобічного висвітлення мовних явищ з погляду виконуваних ними когнітивних і комунікативних функцій)» [Ibid.: 142]. Кожен із методів отримання діалектного матеріалу має свою комунікативну специфіку, одним із виявів якої є спонтанність діалектного тексту; у питальнику більшість елементів зумовлено діалогічністю. Взагалі і діалектний

текст, і відповіді на питальник є результатом цілеспрямованої взаємодії експлоратора та респондента; і в обох випадках застосовується прийом провокування на вживання форм [Ibid.: 128].

П. Гриценко відзначає необхідність диференціювати граматичні варіанти і *трансформи* (словоформи, які мають індивідуальний несистемний характер, виникають спорадично); прийняття і засвоєння трансформ носіями говірки є передумовою її переходу у варіант [Гриценко 2013: 13]. Зіставлення даних діалектного тексту й питальника дає змогу виявити спорадично зафіксовані в текстах, але відсутні у відповідях на питання програми форми, які можуть бути трансформами [Колесников 2015: 152].

Для діалектної лексикографії характерна неповнота представлення діалектного слова, зокрема щодо його граматичної характеристики, адже діалектні словники подають зазвичай лексичне значення і фонетичні варіанти того чи іншого слова.

У передмові до будь-якого діалектного словника (як, до речі, і до загальнономовного) укладачі обов'язково повідомляють про особливості граматичної кваліфікації словникових одиниць.

Закономірно, що тематичний діалектний словник подає реєстрове слово-іменник у називному відмінку однини (або множини, якщо його вживають лише в такій формі), семантику (часто додано фразеологізми, мовні ілюстрації), а з граматичних характеристик – лише рід, як, наприклад, у «Словнику назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок» Г. Гримашевич:

БУСИ, *мн.* 'жіноча прикраса на шию, намисто' [Гримашевич 2002: 28];
ЛАХМАНИНА, *ж.* 'стара одежина' [Ibid.: 85]¹.

У деяких регіональних словниках наведено форми родового відмінка однини або множини: у передмові до «Словника діалектної лексики Середнього і Східного Полісся» П. Лисенка зазначено, що в деяких групах іменників у словнику подано форму родового відмінка, а саме: 1) в іменниках чоловічого роду, що закінчуються на приголосний (*кас^дтьор, -т^дра*); 2) в іменниках чоловічого роду з випадним або перехідним голосним в основі (*са^дчок, -ч^дка*); 3) в іменниках жіночого роду на м'який і шиплячий приголосний, якщо закінчення родового відмінка не відповідає нормам літературної мови (*миш, -ши*); 4) у більшості іменників, що мають тільки форму множини (*тарани; -ну^дов*) [Лисенко 1961: 5–6]. Такі правила свого часу було визначено в «Інструкції для складання регіональних діалектних словників» А. Бурячка [Бурячок 1965: 214–226].

Деяких положень цієї інструкції лексикографи-діалектологи дотримуються й сьогодні. До прикладу, у передмові до «Матеріалів до Словника

¹ Цитати з діалектних словників подано відповідно до оригіналу.

українських говірок Закарпатської області» М. Грицака зазначено, що «граматичні ремарки вказують на:

1) рід іменника (*чол., жін., сер.*) у випадку складності його ідентифікації чи формальної тотожності з іншими словами, що мають інший граматичний рід: **БІГЛЯЗЬ** (**бігл'аз, біглаз, бікл'аз, бігл'ас, біглиз, бігл'айз, біглайс, бігл'аз, бы'гл'аз, біглез, біглес, бідл'аз, бідл'ас**), *чол.* Праска. *Тотд бігл'аз' ужé т акі й ста рый, шо нич ужé с'а ни гріе.* Зр...;

2) число іменників (множинних та однинних), значення збірності: **БАЧМА́ГИ** (**бачма́гы**), *pl. t.* Домоткані штани з конопляного чи лляного полотна або з іншої міцної тканини;

3) частиномовну належність, насамперед у випадках формальної тотожності слів різних частин мови: **А́ВТО** (**ávтô, áýtô**), *ім., чол.* Автомобіль. **АВТО́**, *спол.* Бо; а також складності визначити граматичний клас словоформи: **А́ДДЕНА́ЛЬ**, *присл.* Недавно. *А́ д:енал' фá йна б́й ла хві́ л'а, тув дей трéба б́й ло сіно сушій ти.* Нлц; **АВА́ДЬ** (**авáт', авáт, áвад', áвад'т'**), *спол.* Або, або ж. *За́ ўтра пуйду ў по́ле авá д' ід мо́лôт'іл'ц'і;* **ВІ́КОТА** (**в́йкота, вікота**), *присл.* Вихилясом. *А́ дже д'іўк'і такó го...»* [Грицак 2017: 22–23].

Під час укладання словника за матеріалами архівної картотеки постає низка запитань щодо кваліфікації службових частин мови та визначення виду дієслова; в архівних матеріалах непослідовно відображено форми родового відмінка однини та називного відмінка множини іменника тощо.

«Словник західнополіських говірок» Г. Аркушина [Аркушин 2000] репрезентує лексику цілого говору, ремарки біля слів містять не лише закінчення родового відмінка однини, вказівку на рід, а й на те, що іменник вживають лише в множині; закінчення жіночого і середнього роду в називному відмінку однини для прикметників та дісприкметників, закінчення першої і другої особи однини теперішнього часу (для безособових дієслів подано закінчення 3 особи однини) та вказівку на вид (доконаний, недоконаний) для дієслів. Традиційно зазначено назви інших частин мови. Наприклад:

ЛАСТУВА́ТИЙ [ластувáтий], -а, -е 'веснянкуватий; такий, що має веснянки на обличчі'. Б́удеш ластувáтий, йак кублó скінеш. 144. [Аркушин 2000 I: 278]; **ЛЯ́ЛЯКАТИ** [л'ал'áкати], -айу, -айеш, *недок., знев.* 'говорити' 237. [Аркушин 2000 I: 297].

У регіональному «Словнику гуцульських говірок Річки та Яворова» М. Астаф'євої та Г. Воронич [Астаф'єва 2014], хоча й подано матеріал у спрощеній транскрипції, щоб збільшити коло читачів, але зроблено спробу максимально подати інформацію фонетичного й граматичного рівнів, а також подано різні за обсягом мовні ілюстрації (від одного–двох речень до фрагмента тексту).

ВОВНЕНКА [воў'н'енка], мн. -и, -ок, ж. Вовняна хустка [Астаф'єва 2014: 286], ВОЛЯ [вол'я], sg.t., ж. 1. Бажання, хотіння. 2. Вимога, наказ. 3. Влада, право діяти на свій розсуд [Астаф'єва 2014: 291].

Плануючи роботу над певним типом діалектного словника, укладачі своєю чергою виформовують концепцію майбутнього лексикону. Зокрема Г. Мартинова, представляючи проєкт «Словника середньонадніпряньських говірок», зазначає: «Якщо в говірках функціонують різні фонетичні варіанти лексем, то подаємо їх в одній словниковій статті, вказуючи на поширення варіантів: **с'ват'(й,д',л')ба**, и, -и, обряд., 'весілля': *а завтра с'ват'ба буде* (Трн); *і о'то зас'ватуйиц':а / там догово'р'айиц':а / коли с'вайба буде* / (Тр); *ви'с'іл:а і с'вад'ба кажут'у нас / у нас'с'од'н'а с'вад'ба* (Пт); *а то'д'і йак начи'найиц':а с'вал'ба / то молодий іде ж до моло'дойі* (Чрн); **ко'сар(°)**, -я, -і, чол. р., 'чоловік, який косить злакові у жнива': *до вой'ни ко'сил'и / ко'сар'коси / а ми в'йажим ба'би* (Крж); *ко'сар'косе / в'йазалиц'а за ним в'йаже* (Кж).

Фіксуємо також граматичні варіанти лексем, виникнення яких зумовлено зміною роду: **вир'стат'**, -і, -і, жін. р., 'ткацький верстат': *вир'стат' тка / тут бул'о внизу кру'тил'ос'а те / шо о'то т'кал'и* (Вп); **с'катирс'т'**, -я, -і, чол. р. 'скатерка': *с'катирс'т'б'ілий на ст'іл'тожи т'кал'и / з'вал'у / пирити'кали нитками чир'воними* (Ст).

Успіх лексикографічної праці залежить не тільки від повноти її реєстру, а й від точності викладу значення реєстрового слова чи його відтінків. Словникова стаття повинна чітко й вичерпно презентувати лексему, її семантичну структуру, а також стилістичні властивості, сферу вживання, особливості сполучуваності» [Мартинова 2013: 183–184].

Загалом у сучасній діалектології постає питання про укладання не просто тлумачного діалектного словника, а й спеціальних, об'єктом лексикографічного опису яких можуть стати деякі частини мови [пор.: Гримашевич 2018: 149; Панцьо 2015]; конкретні лексико-семантичні класи слів чи тематичні групи лексики [Лєснова 1999]. Г. Гримашевич зазначає, що на часі «підготування словників прислівникового лексикону конкретної діалектної одиниці, ... видання загальноукраїнського словника прислівникової лексики, укладеного за наявним у лексикографічних виданнях матеріалом, що засвідчить цілісність прислівникової діалектної системи та слугуватиме для наступних, передовсім компаративних, студій у царині діалектної морфології» [Гримашевич 2018: 149].

Зрозуміло, що записи лексем за спеціальними питальниками без текстів спонтанного мовлення не дають змоги фіксувати відмінкових форм, та й для з'ясування семантики це не так важливо, але, на жаль, це не дає повної картини про говірку і про її граматичну систему зокрема. Часом і в новітніх словниках, які використовують широкі діалектні контексти

та не обмежені лексикою, відмінною від літературної мови, граматичної інформації не подано; як, наприклад, у «Лексиконі львівському: по-важно і на жарт» [ЛЛ]. Відразу зауважмо, що це не є вадою цієї праці, оскільки її завданням було продемонструвати міське мовлення Львова. Авторки книги «Гуцульські світи» [ГС] намагалися створити такий тематичний словник, який репрезентував би цілісно одну з етнічних груп українців крізь призму її мовлення. Такі словники, на думку Н. Хобзей і Т. Ястремської, мають поєднувати різні засади сучасної лексикографії і робити його доступним для нефахівця, коли кожна словникова стаття має розкривати конкретні поняття, містити достатньо великі контексти та ілюстрації [Хобзей, Ястремська 2008]. І навпаки, «Словарь карпато-украинского торуньского говора: с грамматическими образцами текстов», який підготували С. Ніколаєв та М. Толстая [Николаев, Толстая 2001], є словником однієї української говірки, до якого увійшли всі зафіксовані під час експедиції слова та їхні форми (зібрані за спеціальними акцентологічними, морфологічними, лексичними програмами та доповнені даними магнітофонних записів); однією із частин видання є «Короткий граматичний опис».

Діалектні словники як репрезентанти народного мовлення конкретного ареалу українського діалектного континууму привертають увагу діалектологів як надійний матеріал і джерело дослідження мовних особливостей діалектів на різних мовних рівнях, передовсім на лексичному, рідше – фонетичному та морфологічному. Для повного уявлення про функціонування окремої лексичної одиниці в говірці замало подати лише семантику слова, важливо розширити граматичні характеристики реєстрових слів, показати ж и т т я л е к с е м и в мовленні. Діалектні лексикони не дають достатньої інформації, наприклад, про форми кличного відмінка, про кваліфікацію окремих лексем – службових частин мови; про творення наказового способу дієслова, про наявність видових пар дієслова, про керування, синтаксичну функцію слів тощо.

ДЖЕРЕЛА

- Аркушин 2000 I – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. Т. 1. А–Н. Луцьк, 2000. 354 с.
- Астаф'єва 2014 – Астаф'єва М., Воронич Г. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова. Кн. 1. Скриптура перша: А – Ж. Київ; Івано-Франківськ, 2014. 516 с.
- Гримашевич 2002 – Гримашевич Г.І. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок. Житомир, 2002. 184 с.

- Грицак 2017 – Грицак М.А. Матеріали до словника говірок Закарпатської області. Вип. 1 (А–Б). Київ, 2017. 380 с.
- ГС – Хобзей Н., Ястремська Т., Сімович О., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів, 2013. 668 с.
- Леснова 1999 – Леснова В. В. Матеріали до словника говірок Східної Слобожанщини: Людина та її риси. Луганськ: Шлях, 1999. 76 с.
- Лисенко 1961 – Лисенко П.С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся. Київ, 1961. 72 с.
- ЛЛ – Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт. Львів, 2009. 672 с. (2-е вид. Львів, 2012. 852 с.; 3-є вид. Львів, 2015. 896 с.; 4-е вид. Львів: ВСЛ, 2019. 896 с.).
- Панцьо 2015 – Панцьо С.Є., Лісняк Н.І. Словник прикметникового лексикону лемківських говірок. Тернопіль: Богдан, 2015. 232 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Бурячок 1965 – Бурячок А.А. Інструкція для складання діалектних словників української мови. *Праці XI Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1965. С. 214–226.
- Городенська 2012 – Городенська К.Г. Граматична інформація у словниках української мови. *Українська і слов'янська тлумачна і перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ: КММ, 2012. С. 89–95.
- Гримашевич 2018 – Гримашевич Г.І. Адвербіальна лексика в діалектних лексикографічних виданнях: способи репрезентації. *Діалектологічні студії. II. Слово – словник – корпус*. Львів, 2018. С. 142–151.
- Гриценко 2005 – Гриценко П.Ю. Українська діалектна лексика: реальність і опис (деякі аспекти). *Діалектна лексика: лексикологічний, лексикографічний та лінгвогеографічний аспекти. Матеріали доповідей Міжнародної наукової конференції*. Глухів, 2005. С. 5–33.
- Гриценко 2007 – Гриценко П.Ю. Діалектний словник. *Українська мова. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2007. С. 152–154.
- Гриценко 2013 – Гриценко П.Е. Грамматический портрет диалекта. *Исследования по славянской диалектологии*. Вып. 16. Москва, 2013. С. 9–36.
- Дорошенко 1961 – Дорошенко С.І. Діалектний словник Сумщини. *Праці X Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 126–131.
- Інструкція – Закревська Я., Єдлінська У., Керста Р. Інструкція для укладання діалектних словників. Львів, 1992. 31 с.
- Колесников 2015 – Колесников А.О. Морфологія українських південнобессарабських говірок: генеза і динаміка: монографія. Ізмаїл, 2015. 519 с.
- Лисенко 1961 – Лисенко П.С. Про принципи побудови діалектних (зональних) словників української мови. *Праці X Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 105–113.

- Лисенко 1965 – Лисенко П.С. Принципи побудови Програми збирання матеріалів для складання діалектних словників української мови. *Праці XI Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1965. С. 206–213.
- Мартінова 2012 – Мартінова Г.І. Специфіка реєстру й тлумачення лексем у словнику середньонадніпрянських говірок. *Українська і слов'янська тлумачна і перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ: КММ, 2012. С. 183–184.
- Мартінова 2013 – Мартінова Г.І. Специфіка реєстру й тлумачення лексем у словнику середньонадніпрянських говірок. *Українська і слов'янська тлумачна і перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові*. Київ: КММ, 2012. С. 179–187.
- Николаев, Толстая 2001 – Николаев С.Л., Толстая М.Н. Словарь карпатоукраинского торуньского говора: с грамматическим очерком и образцами текстов. Москва, 2001. 231 с.
- Онишкевич 1961 – Онишкевич М.Й. Про складання словника бойківського діалекту. *Праці X Республіканської діалектологічної наради*. Київ, 1961. С. 114–125.
- Паламарчук 1973 – Паламарчук Л.С. Лексикографія. *Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія*. Київ: Наукова думка, 1973. С. 292–326.
- Проспект 1958 – Проспект тлумачного словника української мови (Для обговорення). Київ, 1958. 80 с.
- Хобзей, Ястремська 2008 – Хобзей Н., Ястремська Т. Діалектний словник: автор і читач. *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Вип. 12: Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії (до 100-річчя від дня народження М.А. Грицака)*. Ужгород, 2008. С. 203–205.

Іван Сабадош*Ужгородський національний університет,
Ужгород*

ІСТОРІЯ НАУКОВОЇ БОТАНІЧНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

History of Ukrainian academic botanical nomenclature

Abstract. The academic botanical nomenclature of New Ukrainian appeared in the mid-19th century and has undergone the processes of formation, stabilization, unification, normalization and codification. The main sources of shaping generic phytonomens are the Ukrainian national and dialectal names of plants. The core of this vocabulary consists of names of Slavonic origin. The replenishment of the academic botanical nomenclature with new monolexemic names occurs due to derivation, the resemantization of common words, the borrowing of botanical names from other languages. The academic names of the genera of plants are also enriched by compound nominative units. The Ukrainian academic nomenclature of botany, covering names of the entire flora of Ukraine and, to a large extent, the names of plants growing abroad, has become a full-fledged subsystem of the scientific terminology of botany. In its development, it has reached a level that largely satisfies the needs of modern botanical studies. However, from a linguistic point of view, it still needs further improvement.

Keywords: history of terminology, Ukrainian botanical nomenclature, nomen.

1. Початковий період (середина XIX – початок XX ст.)

1.1. Незважаючи на несприятливі умови розвитку української мови загалом й української наукової термінології зокрема, від середини XIX ст.

починає розвиватися науковий стиль сучасної української літературної мови і як його важлива складова – термінологія низки наук, серед іншого й ботаніки. Це зумовлено передусім тим, що після революції в Австро-Угорщині 1848–1849 рр. в Галичині відкривали українські школи, що вимагали підручників з українською термінологією.

У формуванні наукової ботанічної номенклатури можна виокремити кілька періодів: 1) початковий із двома часовими проміжками: 50–60-і рр. XIX ст. і від 70-х рр. XIX ст. до 1917 року, 2) від 1917 р. до 1941 р., 3) повоєнний період (до 1990 р.), 4) 90-і рр. XX ст. і до сьогодні.

Від початку 50-х рр. XIX ст. учені, які стояли біля витоків становлення української наукової ботанічної термінології – І. Гавришкевич із Галичини (1852) [Гавр.] і Х. Августинович із Полтавської губернії (1853) [Авг.], – усвідомлювали необхідність народної основи для її створення, тому інтенсивно збирали назви рослин в українських говорах і майже одночасно публікували невеличкі збірки народних ботанічних номенів. 1861 року вийшли друком ще два списки галицьких назв рослин – М. Новицького [Нов.] і К. Гоелзла [Hoelzl]. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. виходить друком низка збірок української народної номенклатури рослин, зокрема О. Роговича (1869) [РО] і (1974) [Рог.], М. Сердинського (1872–1973) [Сред.], Ф. Волкова (1874) [Волк.], Е. Ліндемана (1881–1882) [Lind.], І. Глібовицького (1890) [Гл.], І. Шмальгаузена (1895) [Шм.] та ін. Подібних збірок з'явилося в цей час досить багато, та, на жаль, не всіх їх було опубліковано.

1.2. І. Гавришкевич (1827–1908) подав 295 українських назв рослин, записаних безпосередньо від носіїв говірок Жовківського, Перемишльського, Золочівського, Ясельського округів, у карпатських говірках Самбірщини [Гавр.]. У деяких випадках засвідчено по дві, зрідка по три й більше назви тієї самої рослини, наприклад: *деревій*, *кравник* 'Achillea millefolium' [Ibid.: 135], *сухотник*, *суховили*, *суховерх* 'Prunella' [Ibid.: 143], *бараболя*, *бульба*, *земняк*, *картофля*, *грушка земна* 'Solanum tuberosum' [Ibid.: 145] та ін.

Більшість української лексики у словничку І. Гавришкевича – загальнонародні назви, що відомі і в західних, і в багатьох інших українських говорах і які стали нормативними в українській літературній мові, закріпившись згодом у науковій ботанічній номенклатурі, наприклад: береза, клен, вишня, черешня, овес, горох, жито, осока, оман, кропива, печериця, рижик, мухомор та багато інших. Кількість вузьколокальних назв незначна: *свічарник* 'Convallaria' [Ibid.: 138], *тряска* 'Equisetum' [Ibid.: 139], *сплюх* 'Scabiosa' [Ibid.: 145] та ін.

1.3. Х. Августинович (1810–1891) опублікував працю про лікарські рослини Полтавської губернії [Авг.: 1–91], у якій налічується близько

165 українських ботанічних номенів, із яких понад чверть належить до загальнонародних, зокрема: *смородина*, *бузина*, *хміль*, *щавель*, *горіцвіт*, *материнка* та ін. Більшість флорономенів зібрання Х. Августиновича – регіоналізми (здебільшого з українських говірок колишніх Полтавської, Чернігівської губерній); деякі відомі також в інших середньонадніпрянських говірках і частково в інших говірках української мови, а саме: *рябина* ‘*Sorbus aucuparia* L.’ [Авг.: 67], *жгучка* ‘*Urtica urens* L.’ [Ibid.: 77], *гладушник* ‘*Chelidonium majus* L.’ [Ibid.: 24], *деревянка* ‘*Potentilla erecta* Räusch.’ [Ibid.: 74], *стрілки* ‘*Bidens tripartita* L.’ [Ibid.: 22] та ін. Серед них чимало складених назв, наприклад: *дрібчасте зіллячко* ‘*Pimpinella saxifraga* L.’ [Ibid.: 53], *чорна трава* ‘*Lathyrus vernus* Bernh.’ [Ibid.: 51] та ін. – чи переосмислених синтаксичних словосполучень типу *безсмертні квітки* ‘*Helichrysum arenarium* DC.’ [Ibid.: 35]. Ботанічні назви праці Х. Августиновича згодом використало чимало авторів, наприклад, І. Верхратський майже повністю вводить їх до своєї праці [ВхПч.], їх залучено також чи не до всіх українських ботанічних словників та інших видань. Тому вони, безперечно, вплинули на формування ботанічної номенклатури.

1.4. Чималий внесок у становлення української ботанічної номенклатури зробив М. Новицький (1826–1890) працею, що налічує 232 галицькі назви рослин і 25 найменувань без зазначеної семантики, записаних у говірках сучасних Львівської та Івано-Франківської областей [Нов.: 94–103]. Територія, де записали ботанічну лексику і І. Гавришкевич, і М. Новицький, переважно та сама, однак різними були населені пункти й матеріали. М. Новицький, який знав публікації своїх попередників, намагався не дублювати, наприклад, списку І. Гавришкевича, а в тих випадках, коли йшлося про ті ж рослини, він часто доповнював українські назви однією чи кількома одиницями, яких немає в І. Гавришкевича, пор.: ‘*Arctium (majus)*’: *лопух* [Гавр.: 136] – *рип'як*, *лопих* [Нов.: 96], ‘*Asarum europaeum*’: *копытник* [Гавр.: 137] – *копытник*, *копытень* [Нов.: 97] тощо.

Ще одна особливість збірки М. Новицького в тому, що, на відміну від І. Гавришкевича, тут зосереджено більше уваги не на загальнонародних назвах рослин, а на регіональних, натомість загальнонародних назв у нього порівняно мало, причому це переважно ті, яких не зафіксував І. Гавришкевич. Щоправда, частина назв (здебільшого праслов'янського походження) в обох збірках усе-таки збігається. Окрім цього, якщо І. Гавришкевич у багатьох випадках подає тільки родову назву рослини, то в М. Новицького майже весь список складається з видових назв із зазначеною локалізацією в обстежених говірках. Не випадково майже весь матеріал М. Новицького увійшов до словника за редакцією Б. Грінченка, натомість словничок І. Гавришкевича опинився поза увагою лексикографа. Використали матеріал М. Новицького й інші українські словникарі.

1.5. У публікації 1861 року К. Гоелзла [Hoelzl] уміщено понад пів сотні назв рослин із Галичини, серед яких є загальнонародні назви й регіоналізми, як-от: *яловець* ‘Juniperus L.’ [Ibid.: 153], *баз, базник* ‘Sambucus nigra L.’ [Ibid.: 153], *чеснок* ‘Allium sativum L.’ [Ibid.: 160], *чемериця* ‘Veratrum L.’ [Ibid.: 152], *росичка* ‘Drosera rotundifolia L.’ [Ibid.: 159], *німиця* ‘Hyoscyamus niger’ [Ibid.: 156] та ін. Частину цих назв зафіксовано вперше, наприклад: *момеч* ‘Calla palustris L.’ [Ibid.: 154], *парюка* ‘Urtica urens L.’ [Ibid.: 152], *пупець* ‘Sempervivum L.’ [Ibid.: 153] та деякі інші. Здебільшого це галицькі регіоналізми.

Ботанічні матеріали І. Гавришкевича, Х. Августиновича, М. Новицького, К. Гоелзла, що вийшли друком (а було й чимало неопублікованих), безперечно, мали важливе значення для формування наукової ботанічної термінології української мови II половини XIX ст.

1.6. Першим природознавцем, який почав укладати українську ботанічну термінологію, став В. Волян (1827–1899). Його праця, у суті речі, є першим українським підручником ботаніки, у якому системно описано 325 рослин – водоростей, лишайників, грибів, мохів, папоротників та інших трав’янистих рослин, дерев, кущів, що зростають переважно в Україні [Вол.]. Автор не вказав джерел українських назв рослин, які зафіксував як терміни. Щоправда, у передмові до цієї книги він зазначив, що використав народні ботанічні назви, які йому надав отець М. Петрушевич – ботанік і збирач місцевих ботанічних назв (див.: [Вол.: VIII–IX]). Як свідчать наші спостереження, у багатьох випадках В. Волян залучив матеріал І. Гавришкевича та інші українські народні назви. Близько половини Волянової номенклатури – народні українські найменування рослин, здебільшого загальнонародні, праслов’янського походження. Автор подає до кожного терміна зазвичай один номен, однак часто в дужках (іноді після сполучника *или*) – ще одну або кілька здебільшого народних назв, наприклад: *жито* ‘Secale cereale’ [Вол.: 68], *в'яз (ильма)* ‘Ulmus campestris’ [Ibid.: 115], *боз или бузина чорна* ‘Sambucus nigra’ [Ibid.: 143] тощо. Термінами стали й деякі діалектні ботанічні номени, пор.: *сушиця (богатинка)* ‘Gnaphalium leontopodium’ [Ibid.: 133], *падиволос* ‘Equisetum limosum’ [Ibid.: 62], *косатец, коситень* ‘Iris pseudoacorus’ [Ibid.: 81] та ін.

Більшість видів рослин у В. Воляна має бінарні українські назви, як у науковій номенклатурі – латинською мовою. За прикладом інших національних термінологій видовий епітет (означення) у В. Воляна – це переклад відповідного латинського, здебільшого це український прикметник. Автор широко використовує іншомовні запозичення, серед яких чимало міжнародних номенів, пор.: *агава*, *ананас*, *вероника*, *селер*, *кактус*, *резеда* та ін.

1862 року у Відні В. Волян видав другу навчальну книгу, присвячену грибам [ВолГ.]. Джерелом назв грибів слугували мікономени, які зібрав в Галичині та на Закарпатті переважно М. Петрушевич. Ця праця – переклад німецького видання Білля. Як і в попередній книзі з ботаніки В. Воляна, до кожної української назви, окрім латинської, додано ще й німецьку. Часто подано також один чи кілька українських синонімів, наприклад: *стернюх (стернянка)* ‘*Agaricus bitorquis* Sacc.’ [ВолГ.: 53], *гадючка бородавчата (рыботрутка, танцюрка)* ‘*Amanita phalloides* Secr.’ [Ibid.: 131] та ін. Варто наголосити, що якщо до В. Воляна назви вищих рослин таки було представлено у словниках української мови I половини XIX ст. і в пам’ятках староукраїнської писемности, то мікологічна лексика майже відсутня у староукраїнських пам’ятках і дуже слабо засвідчена у джерелах української мови I половини XIX ст. Тому важко переоцінити значення праці В. Воляна для становлення української наукової номенклатури грибів: більшість родових і видових назв грибів, які завдяки В. Волянці стали термінами, сьогодні активно використовують українські ботаніки.

На жаль, в українському мовознавстві про заслуги В. Воляна в розвитку української термінології донедавна майже нічого не було сказано. Уперше про значення його праць [Вол.; ВолГ.] в історії наукової ботанічної номенклатури ми засвідчили в докторській дисертації (див.: [Сабадош 1986: 295–298]), шкода, що з огляду на тогочасні обставини цієї інформації не було своєчасно оприлюднено у відкритому друці. Удруге про стосунок В. Воляна до української термінології, зокрема й ботанічної, писав М. Мозер [Мозер: 705–709, 713–714]. Прикро, що у книжках з історії української наукової термінології, виданих в Україні останніми десятиліттями, жодним словом не згадують праць В. Воляна з ботаніки. Водночас терміносистема В. Воляна як перша серйозна спроба в цій галузі назагал була вдалою і справила значний вплив на І. Верхратського, який створив українську номенклатуру рослин. Уже через праці І. Верхратського чимало ботанічних номенів В. Воляна потрапило до багатьох словників української мови [див.: Жел.; Гр.; Мак. та ін.]. Більшість дендронімів, мікономімів, назв культурних рослин, дикорослих трав, які термінував В. Волян, є літературною нормою сучасної української мови. Тому нам важко погодитися з висновком М. Мозера, що «Волянові праці 1852–1854 рр. справили мізерний вплив на розвиток українських термінологічних систем» [Мозер: 715], тим паче, що конкретного аналізу, наприклад, української ботанічної номенклатури праць В. Воляна М. Мозер не зробив.

1.7. До процесу творення наукової ботанічної термінології своєчасно долучився І. Верхратський (1846–1919), який повністю поділяв ідею створення української наукової номенклатури рослин на народній основі,

тому вже у вісімнадцятирічному віці (1864) опублікував у Львові перший випуск відомих «Початків...», а упродовж 1865–1872 рр. – 2–5 випуски (див.: [ВхПч.]) із цілком чіткою метою використати їх у майбутньому для створення наукової термінології української мови. Учений, зокрема, писав, що значну частину природознавчої термінології можна взяти з мовлення простого люду, і закликав небайдужих долучитися до справи, яку він започаткував [Ibid.: 3–4].

Матеріали до ботанічної, як і до інших галузевих термінологій, І. Верхратський збирав переважно в південно-західних українських говорах, у перших трьох випусках «Початків...» частково подав і лексику зі Східної України з поміткою *Укр.* (Україна), кількість якої помітно зростає в 4-му і 5-му випусках. У п'яти випусках налічуємо понад 1 100 назв рослин. Майже кожен український ботанічний номен супроводжує вказівка на його локалізацію або на наявність у відповідному друкованому джерелі. Від випуску до випуску ряди українських відповідників зростають.

У передмові до 3-го випуску І. Верхратський зізнався, що якщо в народі він не знаходив необхідних назв, то створював їх сам – найчастіше перекладав латинські або творив нові українськими мовними засобами, зважаючи на характерні ознаки йменованого об'єкта. Проте ця «акція» І. Верхратського, на наш погляд, не мала суцільного характеру, як, наприклад, вважав П. Горецький [Горецький 1963: 152], а стосувалася тільки окремих номенів, зокрема зоологічних, і майже зовсім не торкнулася ботанічної номенклатури. І все ж зізнання І. Верхратського було досить, аби згодом матеріали 3–5 випусків зовсім не ввели до своїх словників М. Анненков, Б. Грінченко, автори СБН (1928) та деякі інші, що, на наш погляд, не є виправданим.

Ядро українських назв рослин у «Початках...» – загальнонародні номени, що стали літературною нормою української мови, однак основна частина матеріалів – діалектні назви. Чимало серед них і вузьколокальних регіоналізмів. Деякі І. Верхратський згодом використав у своїх ботанічних працях як терміни, які згодом з'являться у працях інших авторів. Дуже помітний вплив мала ботанічна номенклатура І. Верхратського на словник М. Мельника, який своєю чергою вплинув на матеріал СБН, що мав винятково важливе значення для формування української наукової термінології ботаніки.

1.8. У 70–90-их рр. продовжують збирати народні назви рослин у різних місцевостях України, щоби в подальшому можна було створити систему української наукової номенклатури. М. Срединський (1843–1907) уперше системно описав флору українських степів Таврії, окрім наукових латинських назв, скрізь подав і місцеві, переважно українські, які записано українським правописом. У праці М. Срединського подано

багато українських загальнонародних назв дикорослих трав, менше – дендрономенів та назв культивованих рослин [Сред.]. Помітна частина цих номенів відсутня в аналізованих вище збірках Х. Августиновича, І. Гавришкевича, В. Воляна, М. Новицького, І. Верхратського. Деякі українські ботанічні номени, що стали нормативними, М. Срединський подав уперше (*баклажан, чистотіл, кінський часник, грицики, борщівник* та ін.). У праці М. Срединського вперше зафіксовано помітну кількість українських загальнонародних фітономенів, що називають рослини тільки або переважно у степових говірках південно-східного наріччя, наприклад: *камка, ковила, курай, солонець, катран, якорці, кермек, марина* та ін. Завдяки цим матеріалам, а згодом також передусім працям Е. Ліндемана на розвиток української наукової ботанічної термінології відчутно вплинули й українські степові говірки.

1.9. І. Верхратський не тільки збирав серед народу лексичний матеріал, який могли б використати термінологи, а й сам робив спробу за спробою в галузі розбудови кількох терміносистем, зокрема й ботанічної. Уперше він це здійснив в підручнику ботаніки Е. Гикля для молодших класів гімназії (1873), який переклав із польської [ВхГик.], де у функції термінів використано ботанічні назви вищезгаданих праць І. Гавришкевича, Х. Августиновича, М. Новицького, «Початків...» самого перекладача і, звичайно, найголовніші досягнення терміносистеми В. Воляна. Подібно до останнього І. Верхратський для кожної рослини подав одну українську назву, яку запропонував як наукову, але в багатьох випадках навів ще одну або кілька народних, наприклад: вид *наворотиць звичайний* (*Tanacetum vulgare L., тижмо, ранник*) [ВхГик.: 80], *болиголов звичайний* або *буглав* (*Conium maculatum L.*) [Ibid.: 115] і под. Значна кількість українських наукових номенів цього видання – це загальнонародні назви рослин (часто праслов'янського походження), а також староукраїнські назви, які набули ознак терміна, хоча наявні тут і терміновані діалектні назви, які зафіксував І. Верхратський, наприклад: *зверник* 'Juniperus sabina L.' [Ibid.: 49], *квасниця, лісниця* 'лісова яблуня, Malus sylvestris Mill.' [Ibid.: 162], *жабурник* 'Potamogeton L.' [Ibid.: 30] та ін.

Українські видові назви в І. Верхратського, як і в міжнародній науковій (латинській) номенклатурі, бінарні, тобто складаються із двох слів, одне з яких (іменник) – родова назва, а друге (переважно прикметник) – видовий епітет.

1.10. Важливе значення для становлення й розвитку наукової ботанічної номенклатури української мови мав О. Рогович (1812–1878). Значна кількість українських флорономенів засвідчена в його праці 1869 року [РО], але особливо важливим став його ботанічний словничок 1874 року [Рог.], українська лексика якого майже повністю увійшла до словника за

редакцією Б. Грінченка [Гр.], а також до ботанічних словників (див.: [Ан.; Мак.; СБН] та ін.). У словнику О. Роговича подано українські відповідники до 772 латинських термінів, однак кількість українських номенів завдяки синонімам майже удвічі більша, наприклад: ‘*Zea mays L.*’ – пшеничка, кіяхи, кукуруза, папушою [Рог.: 142]; ‘*Cicuta virosa L.*’ – бех, віха, вомига [Ibid.: 116]; ‘*Polyporus igniarius Fr.*’ – *трут, зубка, трутник* [Ibid.: 132] та ін. Більш ніж половина українських назв – загальнонародні, що вже на той час були літературними, а згодом стали нормативними і в науковій ботанічній номенклатурі української мови. Звичайно, тут чимало вузько-локальних регіоналізмів. О. Рогович увів до обігу багато нових ботанічних назв, яких раніше у друкованих джерелах української мови не засвідчено: різка ‘*Najas marina L.*’ [Ibid.: 129], стрілиця ‘*Sagittaria sagittifolia*’ [Ibid.: 134], мятлиця, мятелиця ‘*Agrostis alba L.*’ [Ibid.: 110] та ін.

У словничку О. Роговича подано не тільки назви вищих рослин, а й мікономени, це переважно загальнонародні назви найвідоміших грибів, наприклад: *боровик, груздь, лисичка, рижик, опеньок, мухомор, печериця* та інші. Українська номенклатура цього словничка, безперечно, відрізняється від номенклатури попередньої праці дослідника [РО] – і кількісно, й особливо якісно. В О. Роговича [Рог.] здійснено ретельний добір українських фітономенив, подано майже в усіх випадках безсумнівно українські назви, причому застосовано здебільшого специфічно українську графіку, яка відтворює українську вимову слів.

1.11. У тому самому виданні надруковано словничок Ф. Волка (Волкова) (1847–1918) (див.: [Волк.]), у якому налічується 230 українських назв рослин, до них подано латинські відповідники, тобто, на відміну від праці О. Роговича [Рог.], це не латинсько-український, а українсько-латинський ботанічний словничок. Загалом це переважно загальнонародні українські назви, частка вузьколокальних діалектизмів тут незначна. Більшість із них узято від В. Воляна. У Волкова багато спільного з матеріалами О. Роговича [РО]. Якщо назви відрізняються, це відзначено у примітках.

1.12. Одним із найбільших зібрань української ботанічної лексики до 1917 року став «Ботанический словарь» (1878) М. Анненкова (1819–1889) (див.: [Ан.]), у якому поряд із російськими наведено назви рослин з інших слов’янських і неслов’янських мов. Упереміж із російськими подано українські, зрідка білоруські флоронмени. Назви трьох східнослов’янських мов легко розрізнити завдяки не тільки специфічним мовним ознакам, а й поміткам про їх локалізацію, зокрема українські найменування супроводжено ремарками укр., малор., русин., киев., полт., волян., подол. тощо. Українську лексику М. Анненков узяв із численних друкованих збірничків, але здебільшого з названих вище праць [Авг.; РО; Рог.; Волк.; ВхПч.; Сред. та ін.], із загальномовних словників української

мови, значною мірою із живих українських говорів за допомогою кореспондентів з України. Словник М. Анненкова справив потужний вплив на українську [Рог.] лексикографію та на формування наукової ботанічної номенклатури української мови загалом. У цих словниках є покликання на М. Анненкова для багатьох українських флорономенів як на джерело їх першої лексикографічної фіксації [Ан.]. Назви рослин в М. Анненкова супроводжує покликання на друковане джерело (без зазначення сторінки), або прізвище кореспондента, який надіслав М. Анненкову матеріал, або вказівка на місце запису назви.

М. Анненков був висококваліфікованим ботаніком, флористом, добре знав особливості різних рослин, у своєму словнику досить часто до назв рослин подавав зауваги, які допомагають мовознавцєві з'ясувати походження флорономена. Про низку інших цікавих і корисних для мовознавця зауважень М. Анненкова див.: [Сабадош 2014: 113, 147, 171, 191, 214, 336, 380, 390, 414, 422, 457, 484 та ін.]. Думки дослідника можуть бути як його власними, так і взятими із джерел, які він використав, уже малодоступних для сучасного дослідника [див.: Сабадош 2016: 25–28].

1.13. Помітне місце в розвитку української ботанічної номенклатури посів Е. Ліндеман (Ліндеманн) (1825–1900), який видав два томи праці, присвяченої описові херсонської флори (1881–1882), див.: [Lind.]. Текст цієї публікації написаний латинською мовою, але до латинських наукових назв рослин додано російські відповідники, позначені поміткою *ross.*, а в багатьох випадках – й українські народні назви з ремаркою *vulgo*. Останні налічують понад 160 номінативних одиниць (стосуються 123 видів рослин). Привертають увагу ті назви, які є нормативними в сучасній українській ботанічній номенклатурі і які стосуються рослин, що поширені винятково або переважно на півдні України, відомі здебільшого в південних (переважно степових) українських говірках, і котрі Е. Ліндеман зафіксував чи не вперше, зокрема: *верблюдка* ‘*Corispermum hyssopifolium* L.’ [Lind. 2: 133], *китець* ‘*Koeleria cristata* Pers.’ [Ibid.: 285], *устелиполе* ‘*Ceratocarpus arenarius* L.’ [Ibid.: 148], *кормек* ‘*Limonium platyphyllum* Lincz.’ [Ibid.: 118] та деякі інші. Значна частина українських фітономенів праці Е. Ліндемана належить до південних українських регіоналізмів. Ці та інші подібні назви можна використати як терміни для номінації тих рослин південноукраїнської флори, для називання яких до сьогодні використовують транслітеровані латинські номени.

1.14. Збірка І. Глібовицького [НІ.] містить 565 буковинських назв рослин. Цей матеріал майже повністю увійшов до словника С. Маковецького (1936) [Мак.], але не був помічений у науковому світі, тому-то словник і не вплинув належним чином на розвиток української ботанічної номенклатури, хоча надрукований своєчасно і містив цінний матеріал.

Про джерела збірки автор нічого не повідомив, однак аналіз її української ботанічної лексики дає підставу вважати, що більшість записано в буковинських говірках. Майже половина всіх назв успадкована від праслов'янської мови або ж це новотвори, що стали загальнонародними; пор.: *берест, вовчі ягоди, клен, ясен, овес, горох, гречка, капуста, дурман, лобода, лопух, материнка, медунка, осока, осот* та багато ін. Понад третину української лексики складають вузьколокальні регіоналізми, які за межами буковинських говірок здебільшого не відомі.

1.15. І. Шмальгаузен (1849–1894) видав працю, у якій описав флору Південної України, Криму та інших земель Російської імперії [Шм.]. Це 1 721 вид рослин, для близько третини з яких подано українські назви. Більшість флорономенів не має значного поширення й належить до регіоналізмів, хоча частина ботанічної лексики – українські загальнонародні номени. Укладачі словників української ботанічної лексики взяли від І. Шмальгаузена і Е. Ліндемана багато назв [див.: Мел.; СБН; Мак.; Кобів].

1.16. 1892 року І. Верхратський видав для старших класів гімназії чергове видання [ВхСпис] у зв'язку із браком друкованого українського підручника з ботаніки. Більшість номенклатурних назв праці І. Верхратського до сьогодні живають в українській ботанічній термінології як нормативні (деякі – із незначними фонетичними чи граматичними відмінностями). Основна частина ботанічної номенклатури в цій праці залишилась тією, що й у В. Гикля [ВхГик.], тільки з незначними змінами. Це видання – не просто список ботанічних термінів, а система наукової ботанічної номенклатури української мови, яка була найповніша з усіх раніше створених та охоплювала в систематичному порядку не тільки родові й видові назви як вищих, так і нижчих рослин, а й найменування таксонів, вищих за рід, – родин, рядів, класів та ін. За словами самого І. Верхратського, «Спис...» він створив на підставі «Початків...» [ВхПч.] та інших матеріалів, які зібрав в українських говірках Галичини [ВхСпис: 1–2]. Це була перша спроба створити всеосяжну українську наукову термінологію ботаніки, що охоплювала номени, пов'язані із флорою не тільки на території України, а й далеко за її межами. Звичайно, ця номенклатура аж ніяк не була повною, однак слід мати на увазі, що більш-менш завершеною вона стане значно пізніше – лише у ХХ ст., особливо після Другої світової війни.

Деякі назви І. Верхратський створив сам за допомогою українських мовних засобів, наприклад: *ужачка* 'Ophioglossum vulgatum L.' [Ibid.: 27] (від діал. *уж* 'вуж'), *задвійник* 'Listera ovata R.Br.' [Ibid.: 31] – від діал. *задвійний* 'подвійний, здвоєний' тощо. Учений подав чимало назв рослин, які в Україні не зростали: *кокос* 'Cocos' [Ibid.: 30], *ванилія* 'Vanilla' [Ibid.: 33], *цинамон* 'Cinnamomum' [Ibid.] та ін. Щоправда, більшість із

них не стала нормою сучасної української мови, хоча деякі відомі ще від староукраїнського періоду.

1896 року І. Верхратський опублікував у Львові «Ботаніку на висшій кляси шкіл середних», у якій назви рослин майже не відрізнялися від номенклатури [ВхГик.; ВхСпис]. Це ж можна сказати і про «Ботаніку на низшій кляси шкіл середних» (1905). Хоча деякі зміни все ж таки можна побачити. Помітну частину ботанічних назв, які вперше вжив І. Верхратський як терміни в обох підручниках, згодом підтримав М. Мельник та ухвалив до вжитку СБН. У цьому статусі в українській науковій мові вони перебувають до сьогодні.

Значну вартість мали «Нові знадоби номенклатури і термінології...» І. Верхратського (1908) [ВхН.з.]. У передмові автор наголошував на важливості народних назв для розбудови наукової термінології української мови, адже вони дають змогу побачити, «як наш люд формує назви і як належить нам в науці нові творити вирази» [Ibid.: 4]. Ці матеріали І. Верхратський зібрав із-понад 300 населених пунктів переважно Західної, частково Східної України. У цьому зібранні дослідника чимало назв рослин, зафіксованих уперше. Деякі з них згодом стали нормативними в українській науковій термінології.

Отож діяльність І. Верхратського справила дуже сильний вплив на формування наукової ботанічної номенклатури української мови. Українські назви рослин з опублікованих його праць використано в більшості загальнономовних словників та особливо – у словниках української ботанічної лексики [Мел.; СБН; Мак. та ін.]. Детально див. ще: [Сабадош 2015: 402–406].

Важливе значення для формування української наукової термінології ботаніки мали загальнономовні словники української мови.

Отже, за півстоліття свого розвитку українська наукова ботанічна номенклатура пройшла шлях становлення і, постійно розвиваючись, досягла відносно завершеного вигляду у працях І. Верхратського. І хоча до 1917 року ця терміносистема була далека від повноти та якісно недосконала, усе-таки вважаємо, її основу було створено. І в цьому заслуга тих учених, про яких ішлося вище.

2. Розвиток термінології ботаніки від 1917 р. до 1941 р.

2.1. У зв'язку із запровадженням після 1917 року української мови в систему освіти й науки в радянській Україні виникла гостра потреба в національній термінології різних галузей науки, зокрема й ботанічної. Саме ця обставина активувала термінологічну роботу, яку стала координувати утворена 1918 року Термінологічна комісія Київського наукового товариства, що 1921 року об'єдналося з Академією наук. Того ж року у

складі останньої почав функціювати Інститут української наукової мови (ІУНМ), основним завданням якого визначено організацію термінологічної роботи в Україні, зокрема підготовку й випуск термінологічних словників української мови. При ІУНМ діяло Бюро народних термінологічних матеріалів, яке мало створити мережу кореспондентів для збирання народної термінології і спеціальну картотеку наукової української термінології, серед іншого – і ботанічної.

У перші роки в підрадянській Україні ботаніки ще не мали достатньо чіткого уявлення щодо принципів побудови системи наукової ботанічної термінології української мови. Поки на цій частині України відбувалися дискусії із цього приводу і накопичувався лексичний матеріал, у Галичині 1922 року вийшла друком праця М. Мельника – у суті речі перший окремо виданий латинсько-український ботанічний словник [Мел.], у якому для 2 328 латинських видових назв наведено українські відповідники. На жаль, про це видання навіть не згадували у своїх працях історики української лексикографії П. Горецький і А. Москаленко, хоча цей словник мав неабияке значення для розвитку наукової ботанічної номенклатури української мови у 20-і роки і згодом: його максимально використано в наступних ботанічних словниках [див.: СБН; Мак.; Кобів] та ін.

Джерельною базою для української частини словника М. Мельника слугували частково його матеріали, записані в українських говірках Галичини та Волині, і, як свідчить поданий список джерел [Мел.: 4–5], передусім опубліковані спеціальні зібрання цієї лексики, а також загальномовні словники української мови, підручники ботаніки, які видав І. Верхратський, описи флори різних частин України із доданими до них назвами рослин.

Майже кожне українське слово у словнику М. Мельника [Мел.] паспортизовано. Із кількох українських назв рослини обрано одну, яку автор рекомендував і подав курсивом як наукову. Загалом у словнику близько 5 тис. українських ботанічних номенів. Усі кількаскладові українські слова й латинські відповідники мають наголос. Спостереження над народними назвами рослин, уважав автор, дає змогу побачити, «як наш нарід творить назви», тому що саме за цими законами, на думку дослідника, учені повинні творити нові терміни в ботаніці [Мел.: 2]. Цю думку ще раніше висловив І. Верхратський [див.: ВхН.з.: 4].

Більшість наукових українських назв видів рослин, які запропонував М. Мельник, – бінарна, тобто складається, як і в науковій латинській ботанічній номенклатурі, із родової назви (іменника) та видового означення (здебільшого прикметника, часто, за прикладом І. Верхратського, іменника), наприклад: *журавець голубячий* – ‘*Geranium columbinum*’, *журавець багонний* – ‘*Geranium palustre*’ та ін., але: *журавець темняк* –

‘*Geranium phaeum*’, *журавець кровник* – ‘*Geranium sanguineum*’ та ін. Якщо видова українська назва в М. Мельника – здебільшого переклад відповідної латинської, як це було в І. Верхратського і як є переважно в сучасній українській науковій термінології ботаніки, то джерела добору родових назв – різні. У багатьох випадках використано для цього наукові назви, які запровадив І. Верхратський у своїх шкільних підручниках із ботаніки, зважаючи на те, що українська ботанічна номенклатура в нього дуже близька до народної. Її ядро – загальнонародні українські назви рослин, що згодом закріпилися як нормативні в науковій ботанічній номенклатурі української мови. Проте, окрім загальнонародних, І. Верхратський термінував і чималу кількість вузькодіалектних назв, які також потрапили до словника М. Мельника: *глядка* ‘*Callistephus*’, *лотах* ‘*Caltha*’, *каліточник* ‘*Capsella*’ та ін., здебільшого відсутні в сучасній науковій ботанічній номенклатурі української мови. Незначну кількість народних назв у функції термінів використав М. Мельник і від інших авторів, зокрема від О. Роговича, М. Анненкова та ін.

Видаючи свій словник, М. Мельник чітко усвідомлював, що українська наукова номенклатура рослин у його словнику не може повністю виконувати функції нормативної, тому що створила її одна людина. На його думку, нормативний словник може з’явитися тільки внаслідок дискусії, обміну думками між фахівцями, що є справою майбутнього, а свій словник уважав однією зі спроб у цьому [Мел.: 2].

2.2. На початку 20-х рр. на Галичині в українських підручниках та посібниках із ботаніки використовували здебільшого номенклатуру І. Верхратського – М. Мельника. Показовими із цього огляду були дві книги: «Ботаніка» І. Верхратського (1905), яку 1922 року переробив І. Сметанський [ВхСмет.], і невеличкий підручник для збирачів лікувальних рослин «Лічнічі рости́ни» Т. Панича (1924) [Панич]. Щоправда, у «Ботаніці» [ВхСмет.] були невеликі зміни: серед назв є такі, принцип термінування яких важко зрозуміти, наприклад, на позначення *Ranunculus aсeg* уживається *іскорник острый* [Ibid.: 25], а для іншого виду цього ж роду – *Ranunculus ficaria* L. – *барабольчак козелчастий* [Ibid.: 22] (М. Мельник був послідовніший: у нього в обох випадках родова назва спільна – *козелець*), причому обидві родові назви в І. Сметанського – вузьколокальні діалектизми. За традицією, що йде від І. Верхратського, І. Сметанський, окрім наукової назви, у дужках подав ще один або кілька синонімів чи фонетичних варіантів, наприклад: *розпорсник нетик (неруш)* ‘*Impatiens noli tangere*’ [Ibid.: 58] і под.

Книжечка Т. Панича – короткий опис 150 видів рослин [Панич]. Більшості наукових латинських видових (бінарних) назв відповідають українські однолексемні, лише зрідка бінарні. До багатьох наукових

назв наведено синоніми з говірок. Але якщо в подібних виданнях такі синоніми допустимі (книжечка Т. Панича призначена для збирачів рослин; аналогічна практика відома до сьогодні), то в науковій літературі і в підручниках вони не бажані та свідчать про відсутність стабілізованої і нормалізованої наукової термінології. Здебільшого назви рослин у праці Т. Панича належить до загальнонародних. У багатьох випадках як нормативні запропоновано діалектні фітономени.

Отже, ботанічна номенклатура в Галичині у 20-х рр. ХХ ст. ще не стабілізувалася.

2.3. У Східній Україні 1924 року виходить друком український переклад книжки Б. Ігнат'єва [Ігн.] як «підручник для лабораторних занять з біології, екскурсій та самоосвіти і перероблений відповідно до флори України» [Ibid.]. Більшість українських родових назв рослин цього видання – загальнонародні українські флоронімени, які також нормативні в сучасній науковій номенклатурі рослин. У поодиноких випадках засвідчено відхилення від загальноприйнятих правил, зокрема родова назва у видових фітономенах того самого роду різна: *мокринець* ‘*Stellaria L.*’ [Ігн.: 135], *мокриця* ‘*Stellaria media Vill.*’ [Ibid.: 136], *чистець* ‘*Stellaria holostea L.*’, *п’яна трава* ‘*Stellaria graminea L.*’ [Ibid.: 137] (у Мельника та у «Визначнику...» [Мел.: 273; ОВРУ: 66] у всіх назвах однакова родова – *зірочник*). В Ігнат'єва [Ігн.] часто вжито вузькодіалектні фітономени або запозичені з російської мови.

2.4. На Закарпатті формування української ботанічної номенклатури у 20-х рр. відбувалося здебільшого в тому ж руслі, що й на Галичині. Характерною щодо цього була книжечка «О лічних ростилах» М. Велигорського і Г. Тимощука (Ужгород, 1922), видана як «практичний порадник для кожного». Тут описано 101 вид рослин. З огляду на призначення цього видання в ньому переважно не подано видових означень у назвах видів рослин. Більш ніж половина флоронімів цього порадника – загальнонародні українські, проте серед них також виявлено діалектизми: *бабка* ‘*Plantago major*’ [ОЛР: 17], *гавяз* ‘*Symphytum officinale*’ [Ibid.: 28], *дрясен жалива* ‘*Urtica dioica*’ [Ibid.: 42] та ін. Переважно вони відомі не лише в закарпатських, а й в інших українських говорах і навіть в інших слов’янських мовах. Значний інтерес викликає також невелика публікація А. Седлачека «Культура кормових рослин» (Ужгород, 1927), де поряд з українськими загальноновживаними в дужках викладено й діалектні назви рослин: *люцерна* (*буркунець*, *вязіль*), *еспарцет* (*заячий горох*, *когутики*) тощо.

2.5. Не усталилася українська наукова ботанічна номенклатура в Західній Україні й до кінця 30-х рр., про що свідчить «Ботаніка» 1938 року (підручник для 2-го класу середньої школи) М. Мельника [МелБ.]). Якщо порівняти в кількісному співвідношенні назви тих рослин, які засвідчені

у словнику М. Мельника [Мел.] і в його «Ботаніці» [МелБ.], то більшість номенів обох видань збігається. Різними є близько 20 % одиниць.

Використавши надбання своїх попередників (І. Верхратського, О. Роговича, Ф. Вовка, М. Анненкова та ін.), М. Мельник створив «українську номенклатурну систему, розраховану не лише на потреби шкільного чи гімназійного курсу ботаніки, ... вона охоплювала всю нашу флору», «номенклатура М. Мельника вважалася нормативною в Західній Україні до 1939-го р.» [Кобів, Малиновський 1995: 243]. Отже, тим часом цей словник мав неабияке значення для розвитку наукової ботанічної номенклатури. М. Мельник як кваліфікований ботанік зробив, без сумніву, вагомий внесок у розвиток української наукової ботанічної термінології, зокрема її номенклатурної частини.

2.6. У підрадянській Україні в перші роки після 1917 року відбувався активний пошук принципів побудови системи української наукової ботанічної термінології. Про це свідчать дві публікації в першому випускові «Наукового вісника Інституту української наукової мови» (1928): «За якими принципами треба укладати українську природничу номенклатуру» О. Янати [Яната: 21–24] і «За якими принципами укладає тепер Інститут української наукової мови українську природничу номенклатуру» Я. Лепченка [Лепченко: 25–29].

Гостра потреба в національній термінології виникає насамперед під час викладання різних навчальних дисциплін рідною мовою в освітніх закладах. Умови для розвитку української термінології у Східній (підросійській) Україні, де української мови до 1917 року не використовували в закладах освіти, і в Галичині, де викладання українською мовою мало відповідні традиції, були різні. Тому в Галичині ботанічна термінологія, започаткувавшись у середині XIX ст., завдяки старанням учених, передусім І. Верхратського, досягла на початку XX ст. досить повного вигляду, хоч і була ще далека від завершеності й досконалості. Незважаючи на те, що орієнтувалася й на ботанічні матеріали зі Східної України, усе-таки об'єктивно вона ґрунтувалася переважно на західноукраїнській мовній основі (традиції), через що не могла бути прийнятою беззастережно у Східній Україні після 1917 року, коли й там з'явилися умови для розвитку освіти українською мовою.

Якщо в Галичині термінологічною роботою займалася така потужна інституція, як Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), коштом якого 1922 року у Львові вийшов ботанічний словник М. Мельника [Мел.] – фактично перша спроба «дати повний науковий словник української ботанічної номенклатури» [Осадча-Яната: 11], то у Східній Україні функції НТШ виконували розрізнені термінологічні гуртки, що виникли після 1905 року і 1917 року об'єдналися в Термінологічну комісію Українського наукового

товариства в Києві. Улітку 1918 року Київ отримав термінологічні матеріали НТШ, які, як і праці І. Верхратського та інших галицьких учених, було використано повністю. Цього ж року Київська термінологічна комісія ухвалила віддавати всі свої термінологічні проєкти на обговорення львівського НТШ. Інститут української наукової мови випустив кілька десятків українських термінологічних словників (проєктів) із різних галузей наук. 1928 року вийшла друком одна з таких праць [СБН].

Історія створення «Словника ботанічної термінології» (далі – СБН) така. У складі природничого відділу ІУНМ працювала ботанічна секція, що була структурною одиницею ще Київської термінологічної комісії 1917 року. Щоб підготувати словник, ця секція використала матеріали української ботанічної номенклатури, які передали всі гуртки, комісії, конкретні особи. Окрім цього, виписували картки із друківаних джерел та збирали народні назви безпосередньо в говірках близько 150 осіб. Для добору назв рослин використано 226 друківаних джерел. До СБН залучено українські народні назви, записані у 164 населених пунктах Східної України, і матеріал із 267 говірок Західної України, який зібрав І. Верхратський. Спочатку було укладено українсько-латинську частину СБН – своєрідний покажчик українських назв рослин (у виданому словнику цю частину надруковано після основної). Потім почали укладати основну частину – латинсько-українську (див.: [СБН: XIII]). Її структура така. Після заголовної (реєстрової) латинської першою курсивом подано українську назву, яку схвалила ботанічна секція природничого відділу ІУНМ як науковий термін; назва має наголос. Якщо секція не могла впевнено ухвалити якої-небудь української назви, то подавала її як рекомендовану, тобто можливу для вжитку в науковій номенклатурі (у словнику видруковано розрядкою). Наступні українські назви розміщено з огляду на поширеність у народі, етимологічну спорідненість тощо. Упорядник СБН мусив обрати для кожної рослини найбільш влучну й поширену назву й подати її на розгляд ботанічної секції, яка провела 38 засідань, ухваливши українські терміни для всього словника. Усі українські назви, внесені до СБН, супроводжують вказівки на джерела фіксації чи місце запису. У випадках відсутності українських народних чи літературних назв для рослини секція сама утворювала назви, маркуючи їх ремаркою «Сек» (секція). Члени ботанічної секції, створюючи нову назву, зважали на чистоту української мови і в усіх випадках радилися зі спеціалістом-мовознавцем О. Курило, яка проглянула всі матеріали словника в картотеці й повністю його відредагувала [Осадча-Яната: 13].

СБН охоплює найповніше ботанічну лексику з усієї України – як Східної, так і Західної. Недостатнє використання матеріалів зі Східної України, характерне для словника М. Мельника [Мел.], у СБН значною

мірою компенсовано. Великий діалектний матеріал з усіх українських говорів, який наведено після багатьох назв, які ботанічна секція затвердила як терміни, за задумом авторів, мав слугувати аргументом того, наскільки вдало українські народні назви виконують функцію термінів. Завдяки цьому СБН має надзвичайно важливе значення для стабілізації та нормалізації української наукової номенклатури рослин.

Щодо складу затверджених ботанічних термінів у СБН, зазначмо, що це був такий крок у розвитку, стабілізації і нормалізації української наукової номенклатури рослин, який важко переоцінити. Серед затверджених назв траплялися, звичайно, і невдалі, однак більшість їх ухвалено до наукового вжитку цілком обґрунтовано. Завдяки СБН удалося вже у 30-х рр. видати українською мовою кілька визначників рослин. І хоча майже всі вони перекладені з російських оригіналів, проте система ботанічної номенклатури в них українська. Поступово формується ґрунт, на якому стало можливим підготувати й 1935 року видати перший том багатотомної «Флори УСРР» [Фл.УСРР], у якій до всіх латинських наукових назв родин, родів, видів рослин подано українські відповідники.

Серед українських назв рослин, які термінувала ботанічна секція, досить чітко виділено дві групи: номени, дібрані із живої української мови, і терміни, які власне створила секція. Перша група в багато разів перевищує другу. Це здебільшого загальнонародні назви, поширені на всій чи більшій частині української території, за походженням давні, а якщо серед них і трапляються чужомовні запозичення, то це такі, що міцно вкоренилися в українській літературній мові і стали її нормою (*кукурудза*, *картопля*, *абрикос*, *каштан* та ін.). Щодо другої групи термінів, то в ній чимало безпосередніх запозичень із латинської мови (*ефедра* ‘*Ephedra* L.’, *бегонія* ‘*Begonia* L.’ і под.), це здебільшого назви тих рослин, які в Україні не зростають і відомими стали порівняно недавно. Друга частина новотворів ботанічної секції – терміни, узяті зі словника М. Мельника [Мел.], який сам їх створив. Деякі з них є кальками латинських назв, інші – утворені шляхом перекладу, калькування російських відповідників, наприклад, *чіплянка* ‘*Tragus racemosus* All.’ (рос. *цеплянка*).

Наші спостереження дають підставу стверджувати, що більшість назв, які ухвалила ботанічна секція як терміни, прижилася і є сучасною нормою.

2.7. Хоча книжка Н. Осадчої-Янати видана в повоєнний період (1973, див.: [Осадча-Яната]), проте вона стосується української ботанічної лексики міжвоєнного часу, зокрема і засвідченої в СБН, який став визначним явищем наукової ботанічної номенклатури української мови, однак, як пише Н. Осадча-Яната, один зі співавторів словника, ця частина української наукової термінології хоч і пройшла певний період свого розвитку, але була ще далекою від повноти й досконалості, щоб

обслуговувати ботанічну науку. До більшості рослин, уміщених у СБН, зокрема тих, що зростають на українських землях, ботаніки затвердили українські наукові назви з тих, що добре відомі в народі та мають значну традицію вжитку в літературі. Якщо таких назв бракувало, подавали рекомендовані до вжитку терміни. Переважно, окрім затверджених або рекомендованих термінів, за можливості запропоновано також українські народні номени, зафіксовані у друкованих джерелах і зібрані спеціально для цього словника в українських говорах. Отож автори не вважали цей словник гідним представляти українську наукову номенклатуру рослин у завершеному вигляді, а трактували його тільки як проєкт, а подані в ньому народні назви, за їхнім задумом, мали в майбутньому слугувати для використання в ролі термінів.

Однак народний лексичний матеріал із різних частин України, представлений у СБН, як уважала Н. Осадча-Яната, дуже нерівномірно. Найкраще репрезентовані Галичина, Київщина, Черкащина, Полтавщина, Чернігівщина, дуже слабо – Харківщина і зовсім відсутні свідчення з більшої частини південно-східної України та деяких інших українських земель [Осадча-Яната: 15]. Учені вже тоді добре усвідомлювали потребу систематичного збирання українських народних назв рослин з усієї території України як основи для подальшої систематизації української наукової номенклатури ботаніки. Однак у той час не було коштів для експедицій [Осадча-Яната: 16], і тільки згодом, упродовж 1927–1939 рр., було організовано експедиції по всій Україні. Разом із відомостями про рослини записували їх місцеві назви [Ibid.: 18–19]. Учасником цих експедицій була й Н. Осадча-Яната, яка, окрім дослідження рослин, сумлінно й акуратно записувала їх народні назви. Такі записи вона здійснила у 158 селах більшості сучасних областей України, а пізніше – і в районах Перемишля, Ярослава та у трьох селах Лемківщини [Ibid.: 23–27]. Саме цей лексичний матеріал увійшов до збірки ботанічних назв Н. Осадчої-Янати.

Українські народні назви рослин, уміщені у збірці Н. Осадчої-Янати, – переважно новий матеріал, якого не фіксують попередні друковані джерела. Повторюється лише незначна частина народних найменувань, засвідчених у СБН, але з обов'язковою вказівкою на локалізацію їх в українських говорах, натомість у попередньому джерелі така інформація щодо тих же назв або відсутня, або інша. Загалом у збірці Н. Осадчої-Янати є близько чотирьох тисяч народних ботанічних номенів. Матеріали збірки мають безсумнівне значення, адже збагачують наші знання про поширення на українській діалектній території назв рослин, відомих нам з інших, раніше друкованих джерел, доповнюючи збірки української народної номенклатури рослин новими найменуваннями, які є цінними особливо в тих випадках, коли в термінології виникають проблеми з

українськими науковими назвами через їх недостатню кількість. Раніше в таких випадках рослині присвоювали іншомовну назву, найчастіше таку, яку вживають і в російській науковій номенклатурі ботаніки. Як наслідок – українська ботанічна термінологія стала надто перевантаженою чужомовними елементами, що серйозно загрожувало її національній самобутності. Настав час виправляти таке становище, і в цьому можуть допомогти також матеріали збірки Н. Осадчої-Янати [детально див.: Сабадош 2015: 449–452].

2.8. Українізація державних установ, освітніх, наукових закладів, інших галузей українського суспільного життя, яка почалася у 20-х рр. ХХ ст., уже під кінець цього ж десятиліття почала згортатися. ІУНМ, що був центром термінологічної роботи в Україні, 1930 року разом з іншими мовознавчими установами ВУАН реорганізовано в Науково-дослідний інститут мовознавства ВУАН. Чимало працівників ІУНМ репресовано. Більшість термінологічних словників української мови, випущених до 1933 року, було визнано націоналістичними і шкідливими. Їх укладачів звинуватили в тому, що вони, мовляв, фальсифікували українську мову, відривали її від російської, уникали спільностей із російською мовою та ін. Створено бригади з перегляду й виправлення термінологічних словників, які мали «очистити українську радянську термінологію від націоналістичних перекирвань» [Кочерга: 173]. Упродовж 1933–1935 рр. у виданих термінологічних словниках було замінено понад 40 тис. українських наукових і технічних термінів на російські або такі міжнародні терміни, які вживані й у російській мові. Ця тенденція продовжувалася в повоєнний період, зокрема в російсько-українських термінологічних словниках 50–60-х рр. Припинено видання україномовних наукових журналів та монографій, вищі заклади освіти перейшли на російську мову викладання. Процес зросійщення української наукової мови тривав понад 50 років. І це призвело до того, що було перервано природний розвиток української національної термінології [Кочерга: 173–174]. Слід зауважити, що словники української ботанічної номенклатури не зазнали виправлень.

2.9. Упродовж 1930–1941 рр. автори ботанічних праць продовжують здебільшого дотримуватися наукової номенклатури СБН. Подібно в наукових і навчальних виданнях, більшість яких перекладено з російської мови. Наприклад, посібник для сільськогосподарських вищих навчальних закладів і технікумів Л. Іванова (1932) [Іван.] – це переклад російськомовного оригіналу цього ж автора, проте українська ботанічна номенклатура в ньому цілком українська й мало чим відрізняється від ухваленої в СБН і від сучасної української наукової. У деяких випадках подано як нормативні по дві назви, але на першому місці така, яка збігається зі сучасною.

2.10. У визначнику рослин В. Талієва (1933) [Тал.] описано понад 800 родів рослин, більшість яких має такі ж родові назви, як і в СБН. Понад половину їх складають флорономени, що є нормативними і в сучасній науковій номенклатурі ботаніки. Досить багато в цій книзі флорономенів, ухвалених у СБН як терміни чи рекомендовані як такі. Узято їх переважно зі словника М. Мельника, а найчастіше – із праць І. Верхратського. Це здебільшого вузькорегіональні діалектизми, тому, очевидно, вони й не стали нормативними в сучасній науковій термінології української мови.

Незважаючи на те, що характеризується праця – переклад російського видання [див.: Тал.], залежність української ботанічної номенклатури від російської в українському перекладі мінімальна. Помітна частина флорономенів цього видання – іншомовні запозичення, значно – новолатинські. Деякі з них запропоновано як терміни у словнику М. Мельника [Мел.], їх також ухвалила ботанічна секція в СБН, наприклад: *сальвінія*, *шерардія*, *валіснерія* та ін. Вони також нормативні в сучасній українській науковій термінології [див.: РУСБ], позначають рослини, що зростають на території України, проте раніше не мали зафіксованих українських назв. Чимало назв цієї групи відсутні у словниках М. Мельника, СБН, їх не вживають у сучасній науковій ботанічній номенклатурі української мови, зокрема: *велезія* ‘*Velesia L.*’ [Тал.: 306], *сизиринхій* ‘*Sisyrynchium L.*’ [Ibid.: 720], *тельоксис* ‘*Teloxys Moq.*’ [Ibid.: 266] та деякі інші. Окремі назви зафіксовано у словниках М. Мельника, СБН, але немає їх у сучасній українській номенклатурі ботаніки. І навпаки – відсутні у словниках М. Мельника, СБН, проте наявні в сучасній українській ботанічній термінології, пор.: *зизифора*, *тамус*, *смірнія* та ін. Майже всі перелічені латинські назви запозичені й російською мовою, засвідчені в російськомовному виданні книги Талієва. Цілком можливо, що якась частина українських флорономенів виникла під впливом відповідних російських.

2.11. Дуже мало розбіжностей із СБН і в іншому схожому, щоправда, академічному й оригінальному виданні Є. Бордзіловського (1935) [Бордз.], у якому описано 129 дикорослих об’єктів флори. Подекуди, окрім нормативної, подано й місцеву назву рослини, однак перша – скрізь виділена жирним шрифтом. Більшість ботанічних номенів цього видання стали нормою сучасної наукової ботанічної номенклатури. Інші подано як нормативні, які не прижилися в українській літературній мові: *мильний корінь* ‘*Saponaria officinalis*’ [Бордз.: 47], *черничник* ‘*Vaccinium myrtillus*’ [Ibid.: 92], *чебрик* ‘*Thymus serpyllum*’ [Ibid.: 108] та ін.

2.12. Важливою віхою в історії розвитку не тільки української флористики, а й української наукової номенклатури рослин стало видання «Флора УСРР» (1935) [Фл.УСРР] – перший том 12-томної «Флори УРСР»

(усі наступні томи вийшли в повоєнний період) [Фл.УРСР]. Це започаткувало перший систематичний і повний опис флори України. У першому томі схарактеризовано 156 родів і 521 вид рослин. Аналіз українських наукових фітономенів цього видання свідчить, що більшість їх збігається з ухваленими термінами в СБН, хоча й помітно чимало розбіжностей. Цікаво відзначити, що досить велика частина нових назв «Флори УСРР» (т. 1) не прижилася: у сучасній науковій ботанічній термінології української мови вживають переважно номени, терміновані в СБН. Трапляються випадки, коли назва у «Визначникові...» [Фл.УСРР] порівняно з ухваленою в СБН нова, а в сучасній науковій ботанічній номенклатурі української мови вживають обидві як нормативні варіанти. Отже, видання першого тому «Флори УСРР» засвідчило подальший розвиток української наукової номенклатури ботаніки: більшість стабілізувалася, проте чимало термінів тільки формувалися. Це помітно й у тих випадках, коли у виданні «Флора УСРР» подано дві назви однієї рослини, а в сучасній українській номенклатурі залишено тільки одну. Окрім цього, цілком очевидні спроби заміни українських ботанічних назв російськими.

2.13. Після виходу «Визначника...» [Фл.УСРР] у міжвоєнний період з'являється друком ще кілька видань із флористики, переважно перекладених із російської мови, і тільки два оригінальні: «Лікарсько-технічні рослини України» Є. Якубця-Якубчика (Київ, 1936) і «Бур'яни УРСР, заходи боротьби з ними і ілюстрований їх визначник» (Київ, 1937). У більшості випадків українські наукові назви родів рослин обох видань збігаються з термінованими в СБН.

2.14. Із перекладених із російської мови довоєнних видань другої половини 30-х і початку 40-х рр. найбільшими були книги М. Нейштадта (1936) [Нейшт.] і М. Голенкіна (1941) [Голенкін]. У першій праці, призначеній для середньої школи, описано 444 види рослин. Основний склад ботанічних номенів, зокрема назв родів, праці М. Нейштадта така ж, як і затверджені терміни в СБН, вони засвідчені також у словнику М. Мельника, їх уживають як нормативні в сучасній українській науковій термінології ботаніки. У цьому виданні досить помітні й ознаки, що свідчать про подальший розвиток української наукової номенклатури рослин, зокрема з'явилися нові дублетні назви, яких немає у СБН, але які згодом стали нормативними. На розвиток української ботанічної номенклатури в цій книзі указують також факти термінування назв, що в СБН не затверджено, а тільки запропоновано як наукові, наприклад: *пахуча трава* 'Anthoxanthum L.', *любочки* 'Leontodon L.', *куцоніжка* 'Brachypodium Beauv.' та ін. Ці назви нормативні в сучасній українській науковій номенклатурі рослин.

2.15. Відчутний вплив на розвиток української наукової номенклатури ботаніки мала книга М. Голенкіна, що вийшла в українському перекладі з

російської мови як підручник із курсу вищих рослин для вищих навчальних закладів (див.: [Голенкін]). Тут наведено близько 300 українських родових назв рослин, які зростають в Україні та за її межами. Більшість номенів збігається з термінованими в СБН, які є також нормативними в сучасній українській ботанічній термінології. Водночас у цьому виданні засвідчено і зміни, що вплинули на наступний розвиток української ботанічної номенклатури. Із погляду сучасності їх, на жаль, не можна вважати позитивними, тому що в деяких випадках давні українські назви замінені іншомовними запозиченнями, які відомі й у російській науковій номенклатурі, наприклад, замість *хвилівник* 'Aristolochia clematis L.', *скусівник* 'Arnica L.', *віха* 'Cicuta virosa L.' та деяких ін. подано відповідно *кірказон*, *арніка*, *цикута* та ін. (пор.: відповідні рос. *кирказон*, *арника*, *цикута* і под.). Більшість із цих номенів функціює в українській науковій номенклатурі до сьогодні. Уперше введено українські назви для низки рослин, що не зростають в Україні. Це переважно назви іншомовного походження, спільні з російськими: *лімета* 'Citrus aurantifolia', *грейпфрут* 'Citrus grandis', *джут* 'Corchorus' та ін.

Очевидно, під впливом російської мови до цієї книги потрапили й деякі назви рослин, що зростають на території України, типу *коров'як* 'Verbascum' [Ibid.: 431], *морська трава* 'Zostera' [Ibid.: 504], *маіс* 'Zea mays', *кукурудза* [Ibid.: 484], *грецьке сіно* 'Trigonella' [Ibid.: 375] та деякі інші (пор.: відповідні рос. *коров'як*, *морская трава*, *маис*, *греческая трава*) тощо. У сучасній українській номенклатурі ботаніки відповідно *дивина*, *камка*, *кукурудза*, *гуньба*.

2.16. У міжвоєнний період побачив світ і ботанічний словник С. Маковецького [Мак.], що займає гідне місце серед аналогічних праць не тільки в українській, а й у слов'янській науці, як не дивно, його майже не помітили історики української лексикографії, досі про нього висловився тільки П. Горецький і то досить побіжно [Горецький 1963: 229–230]. С. Маковецький (1860–1949) над своїм ботанічним словником працював упродовж 55 років. Спочатку збирав українські народні назви рослин на Поділлі, де прожив більшу частину життя, та в інших місцях України й скористався невеликими рукописними збірками назв рослин інших записувачів. Увесь цей матеріал упорядкував 1914 року і став доповнювати ботанічними назвами із друкованих джерел [Мак.: III]. У словникові вміщено, за підрахунками самого автора, 21 253 українські ботанічні назви.

На відміну від інших двох великих словників української ботанічної лексики – М. Мельника 1922 р. [Мел.] і СБН, – видання яких мали на меті дати вченим-ботанікам систему української наукової номенклатури, С. Маковецький зовсім не порушує проблеми української наукової термінології ботаніки.

Але значення його словника для подальшого розв'язання цієї проблеми величезне. За типом цей словник перекладний, двомовний, латинсько-український, із зазначенням в усіх випадках джерел, із яких українські номени взято. Окрім опублікованих праць, досить значним джерелом цього словника стали діалектні матеріали, які С. Маковецький зібрав особисто в різних українських говорах, зокрема в Кам'янець-Подільському повіті, у Чернівцях, у Яремчі, в околицях Немирова (на північному заході від Львова) та в околицях Києва, а також народні назви, які записала С. Поплавська в говірках сучасної Хмельниччини, М. Вронська – на Волині тощо. Лексикограф намагався максимально охопити джерела, які б представляли як Західну, так і Східну Україну, однак західноукраїнський діалектний матеріал представлено дещо повніше.

Узагалі викликає подив те, що С. Маковецький, видаючи словник через вісім років після виходу СБН, не знав про його існування, адже використав би його та значно розширив би джерельну базу свого словника. Якщо словник С. Маковецького ґрунтується на 91 літературному джерелі та ще на 13 опублікованих джерел, використаних зі словників Б. Грінченка та Е. Маєвського, й охоплено лексичні матеріали лише дев'яти рукописних праць, то джерельну базу СБН становить 226 друкованих видань та значна кількість рукописних матеріалів, записаних спеціально для цього словника в українських говірках із 164 місцевостей України [Осадча-Яната: 11]. Тому зараз залишається тільки шкодувати, що С. Маковецькому не судилося використати СБН, у такому разі його словник став би найбільшим серед аналогічних праць не тільки в українській, а й в усій слов'янській лексикографії.

Позитивним у словнику С. Маковецького і СБН є те, що вони охоплюють назви більшості розрядів рослин: і дикорослих трав, і культурних рослин, і дерев та кущів, і грибів. Словник С. Маковецького надруковано латинською графікою, а щоб подати українські фітономени, використано додаткові графеми. Графічна система української частини словника С. Маковецького досить витримана й із великою точністю передає звучання українських слів.

Словник С. Маковецького, незважаючи на його деякі недоліки, слід уважати визначним досягненням української лексикографії і взагалі української культури. Як одне з найбагатших зібрань української народної номенклатури рослин, цей словник може стати в пригоді сучасним українським ботанікам-термінологам. Словник С. Маковецького має не менше значення і для мовознавчої науки, тому що «ботанічні назви дуже тісно пов'язані з лексичним складом усєї мови» [Горецький 1963: 230], вони зберігають важливу інформацію про історію мови, побут, матеріальну та духовну культуру й загалом про історію народу.

Отже, у міжвоєнний період наукова ботанічна номенклатура української мови здебільшого сформувалася і дуже наблизилася до її сучасного стану.

3. Зміни в науковій ботанічній номенклатурі в повоєнний період (до 1990 р.)

3.1. У повоєнні роки зросійщення української наукової номенклатури рослин і наповнення її невиправдано великою кількістю інших чужомовних елементів (здебільшого грецьких і латинських), що переважно були властиві й тогочасній російській ботанічній терміносистемі, активується. Навіть більше, наприклад, усунення з термінологічних словників діалектизмів, ширше використання термінів інтернаціонального походження вважали офіційно одним з основних завдань українських термінологів [Стасевський: 45]. Водночас російські мовознавці захищали необхідність використовувати у функції термінів народнорозмовні та діалектні слова в наукових терміносистемах російської мови [див.: Коготкова: 16–45]. Дійшло до того, що в «більшості мов радянських народів 70–80 % нових... термінів становлять запозичення з російської і через неї з інших мов» [Симоненко 1989: 19]. 1965 року завершено випуск 12-томної «Флори УРСР». Основні зміни в українській номенклатурі ботаніки повоєнного часу пов'язані зі значним збільшенням складу української флори, яке своєю чергою було зумовлено возз'єднанням усіх українських земель. Серед іншого українська флора збагатилася великою кількістю рослин, характерних тільки для Карпатського регіону та інших західноукраїнських земель. З огляду на ці обставини 1950 року було опубліковано визначник рослин (далі – ВРУ) [ВРУ 1950], у якому вперше описано флору всієї України, зокрема відомі на той час дикорослі й більшість культурних рослин, – загалом понад 3500 видів.

Українські назви рослин цього видання творять досить струнку систему наукової ботанічної номенклатури української мови. Які її головні особливості? По-перше, у ній остаточно закріплено традиційні номені, що увійшли до української ботанічної номенклатури в попередні періоди її розвитку, вони становлять більшість. Позитивним у ній є також відновлення номенів, затверджених як терміни в СБН, які невиправдано були замінені у «Визначникові квіткових та вищих спорових рослин УСРР» [Фл.УСРР] іншими, переважно транслітерованими латинськими науковими або маловідомими, штучно створеними і под. назвами. По-друге, порівняно зі СБН та іншими міжвоєнними працями уведено до наукового обігу велику кількість нових номенів, основна частина яких є результатом транслітерації або (рідко) перекладу, калькуванням відповідних наукових латинських, іноді російських назв рослин, зокрема

деякі українські ботанічні номен у «Визначнику» 1950 року [ВРУ 1950] зведено до російських за принципом мінімальних розбіжностей наукових терміносистем народів СРСР із російською, який офіційно запровадили в повоєнний період. Більшість нових термінів у ВРУ закріпилася і стала нормою сучасної української термінології ботаніки. Водночас із реабілітацією багатьох термінів, затверджених у СБН, у ВРУ (1950) відбувся й невідповідний відхід від СБН.

3.2. 1954 року Кримську область було приєднано до Української РСР. Цей акт зумовив поповнення наукової ботанічної номенклатури термінами на позначення рослин, що характерні тільки для кримської флори. Частина цих рослин мала й раніше українські назви, чимало з яких затверджено в СБН науковими термінами (*маслина* ‘*Olea L.*’, *фісташкове дерево* ‘*Pistacia verna*’ та ін.), деякі подано у «Визначнику» 1950 року, проте більшість кримських ендеміків отримала українські наукові назви тільки після 1954 року. Найповніше цю частину ботанічної номенклатури української мови вперше представлено у визначнику рослин 1965 року [ВРУ], про що детально ще скажемо.

3.3. Важливим етапом у формуванні наукової ботанічної номенклатури української мови стало видання 1962 року академічного російсько-українського словника ботанічної термінології і номенклатури [РУСб], у якому вміщено понад 7 тис. номенклатурних найменувань видів, родів, родин та вищих систематичних одиниць. Метою словника була уніфікація української ботанічної термінології і приведення її відповідно до розвитку ботанічної науки. До словника увійшли назви не тільки рослин, що зростають в Україні, зокрема й у Криму, а й рослин, найважливіших із погляду наукового й господарського, що поширені за межами України. В укладанні словника використано й давніші, й новіші словники, підручники, монографії, періодичні видання з ботаніки [РУСб: 12].

Словник закріпив і кодифікував більшість назв рослин, що терміновані у «Визначникові» 1950 року, а також увів кілька десятків тих нових назв українських кримських ендеміків, які є переважно запозиченими (здебільшого грецького і латинського походження) або штучно створеними засобами українського словотворення номенами. Частина номенів РУСб розвинулася; наприклад, у «Визначнику...» [ВРУ 1950: 526–527] для карпатської рослини *Leontopodium alpinum L.* використано термін *білотка альпійська*, в РУСб [РУСб: 292], окрім нього, додано ще *едельвейс* (рос. *едельвейс*, пор. також: укр. *едельвейс* [СБН: 86]). В останні три–чотири десятиліття ці фітономени досить активно витісняє народний термін *шовкова косиця* (див., наприклад, в академічному «Визначнику рослин Українських Карпат» 1977 р.: *білотка альпійська*, *шовкова косиця* [Ibid.]). У кількох випадках РУСб відновив уживання традиційних українських назв. Замінено

низку транслітерованих латинських термінів, що вживали в попередніх виданнях, власне українськими.

За задумом авторів, словник мав виконувати функції правописного довідника, зокрема більшість українських відповідників, що є іменниками другої відміни, подано із флексією родового відмінка. виправлено помилкові написання, допущені у «Визначникові» 1950 року. Кодифіковано більш характерні для української мови іншомовні назви без специфічних грецьких і латинських суфіксів. Загалом цей словник став виданням, у якому узаконено норми української ботанічної термінології, та отримав високу оцінку фахівців.

3.4. Академічне друге видання «Визначника рослин України» 1965 року [ВРУ] в основній частині повторює ВРУ 1950 року, водночас значно розширене у зв'язку з описом флори Криму та повнішим вивченням рослинного світу всієї України. Уперше систематично описано всю флору тогочасної Української РСР, а подані в ній українські назви рослин становлять повну систему української наукової ботанічної номенклатури, яка стосувалася рослин України і загалом продовжувала традиції, що склалися в попередніх виданнях. У ВРУ помітні деякі зміни щодо відновлення традицій, започаткованих ще в СБН. На жаль, у ВРУ, загалом кваліфікованому виданні, не тільки повторено більшість помилок першого видання, здебільшого виправлених у РУСб, але й внесено нові, зокрема подано неправильне написання (*фибигія*, *стевеніела*, *зіглінгія* та ін.), неправомірно збережено подвоєння приголосних у деяких іншомовних запозиченнях (*заннікелія*, *пеннісетум*, *парротія* та ін.) тощо.

Усі повоєнні томи «Флори УРСР» (томи 2–12) майже без будь-яких змін використали ту ж номенклатуру, що й в обох виданнях «Визначника...» (1950, 1965), адже ці видання готували переважно ті ж працівники Інституту ботаніки АН УРСР.

3.5. Що стосується української ботанічної номенклатури повоєнних підручників і навчальних посібників із ботаніки для вищої школи, то привертає увагу передусім «Ботаніка» за ред. Л. Курсанова, 2-й том якої присвячений систематиці рослин (див.: [Курс.]), а отже, і ботанічній номенклатурі. Ця праця – переклад із російської мови. Зіставлення номенклатури українського перекладу цієї книги з номенклатурою у ВРУ 1950 року засвідчує майже повну тотожність щодо тих рослин, які були тоді поширені в Україні і відомі ботанікам. Аналогічне можна сказати й про номенклатуру в оригінальному підручнику для вищих навчальних закладів О. Липи «Систематика вищих рослин» (1964). Підручник О. Липи та І. Добровольського «Ботаніка: Систематика нижчих і вищих рослин» (1975) в українській номенклатурній частині здебільшого узгоджений із

ВРУ (1965), а підручник В. Нечитайла та О. Липи «Систематика вищих рослин» (1993) – зорієнтований на РУСб, ВРУ та ОВРУ.

3.6. 1965 року виходить друком «Словник-довідник з ботаніки», у якому ботанічні номени переважно такі ж, як і в РУСб, проте трапляються й поодинокі випадки повернення до деяких необґрунтованих флорономів, засвідчених у номенклатурі ВРУ 1950 року.

3.7. 1987 року побачило світ нове академічне, на сьогодні останнє, видання визначника рослин [ОВРУ]. Його поява стала можливою завдяки подальшому вивченню флори України й публікації солідних ботанічних праць. Незважаючи на російськомовний текст ОВРУ, у ньому до кожної російської номенклатурної назви (виду, роду, родини і т. д.) наведено в дужках й українську. Українська ботанічна номенклатура цього видання є найповнішою з усіх попередніх, що стосуються рослин, які поширені на території України. Це система, що в основних рисах повторює терміно-системи попередніх визначників рослин України. Унаслідок поглибленого вивчення української флори ОВРУ доповнено описом майже ста нових видів, яких раніше не виявили ботаніки або які завезли з інших країн, і, отже, новими номенклатурними одиницями, більшість – транслітерація їх латинських відповідників (*нігритела* ‘*Nigritella* Rich.’, *оксибафус* ‘*Oxybaphus* L’Her. ex Willd.’ і под.).

На жаль, в деяких випадках укладачі цього визначника повернулися до аналогічних транслітерацій латинських наукових назв, засвідчених у ВРУ 1950 року.

Автори ОВРУ врахували частину недоліків, характерних для обох видань «Визначника...» (1950, 1965), зокрема послідовно уникнули подвоєння приголосних у чужомовних словах, за винятком поодиноких випадків (*аммалія*, *юкка*), виправлено деякі інші орфографічні помилки. Водночас залишено помилкові написання (*елеостікта*, *стевеніела* та ін.), під впливом російських написань збережено кілька десятків назв грецького та латинського походження зі суфіксами *-os*, *-es*, *-on*, *-is*, *-um*, *-us* та ін., які традиційно в українській мові оминають. Оцінюючи стан сучасної наукової ботанічної номенклатури української мови, найповніше поданої в ОВРУ, можна зробити висновок про її відносну стабільність та нормалізацію (за винятком відзначених недоліків), і в більшості – кодифікованість. Проте, якщо розглянути її з погляду національної самобутності, то ботанічна номенклатура постійно втрачає її [див.: Наконечна: 81]. Скажімо, приблизно половина (450 назв родів рослин) в ОВРУ – це транслітеровані грецькі і латинські слова, часто не узгоджені із законами української мови, а загалом іншомовних запозичень у ній – майже половина [див.: Кобів, Малиновський 1995: 245]. До того ж багато українських наукових номнів – кальки латинських чи грецьких слів або

лексичні запозичення від російської, польської, тюркських та інших мов. Аналізуючи й порівнюючи українські ботанічні номени трьох повоєнних визначників рослин (див.: [ВРУ 1950; ВРУ; ОВРУ]), ботаніки Ю. Кобів і К. Малиновський зробили висновок, що ці визначники «виявляють поступову послідовну деукраїнізацію номенклатури, позбавлення її національних ознак, цілковиту безсистемність і низький фаховий рівень її формування» [Кобів, Малиновський 1995: 245]. Однак водночас ці вчені вважають, що зовсім позбуватися іншомовних запозичень не варто, зокрема «тих з них, які органічно увійшли в нашу мову, наприклад *арніка*, *лаванда*, *платан*, варто зберегти» [Ibid.: 247].

4. Розвиток ботанічної термінології після 1990 року

4.1. Від 90-х років ХХ ст. розпочинається новий етап у розвитку української наукової термінології загалом і ботанічної зокрема. В Україні проводять термінологічні конференції. З української термінології публікують наукові праці, захищають дисертації. Від 1996 року Інститут української мови НАН України регулярно проводить міжнародні наукові конференції із проблем української термінології та друкує збірник наукових праць «Українська термінологія і сучасність», а від 2011 року – ще один такий збірник під назвою «Термінологічний вісник». Національний університет «Львівська політехніка» від 90-х рр. регулярно проводить міжнародні наукові термінологічні конференції і в рамках «Наукового вісника» друкує серію «Проблеми української термінології». Учені академічних установ та вищих навчальних закладів України проводять активну термінологічну роботу. Від початку 90-х рр. видано кілька сотень термінологічних словників. Усе це свідчить про величезний розмах термінологічної роботи в Україні, що дуже важливо не тільки для науки, а й для державности української мови й державности загалом.

4.2. Як видно з попереднього викладу, для номінації нових рослин майже повністю використовують чужомовні слова. Комусь може здатися, що для науки ботаніки постійна, неухильна денаціоналізація ботанічної номенклатури української мови не є особливою загрозою, тому що, мовляв, фахівці-ботаніки часто послуговуються міжнародною латинською науковою номенклатурою. Насправді це не так, адже національна наукова номенклатура є складником загальнолітературної лексики мови й гіпертрофія в ній чужомовного елемента неодмінно веде до втрати самобутності всієї мови, що не може бути байдужим справжньому вченому-патріоту будь-якої спеціальності й національності. Через те не випадково в більшості сучасних європейських мов чужомовний елемент у термінології, особливо ботанічній, не перевищує 10 % [Кобів 1990: 144]. Наприклад, у німецькій та польській ботанічній номенклатурі

частка чужомовних запозичень – тільки 15–20 %, а в естонській – їх майже немає [Кобів, Малиновський 1995: 245]. Тому настав час по-новому поставитися до співвідношення свого й чужого в українській термінології.

4.3. У цьому аспекті важливим є словник Ю. Кобова [Кобів], перекладний, латинсько-український, нормативний, і водночас це найбільше зібрання української наукової та народної ботанічної лексики. За підрахунками автора, у словникові налічується близько 33 тис. українських народних назв рослин і понад 10 тис. флорономенів. Словник Ю. Кобова як за рівнем виконання, так і за обсягом лексичного матеріалу – значне досягнення української лексикографії та посідає чільне місце серед аналогічних видань слов'янського світу.

У вступній статті до словника Ю. Кобів цілком слушно пише, що, починаючи від 30-х рр. ХХ ст., природний процес формування української літературної мови, зокрема й наукової термінології, різко уповільнюється через активне зросійщення української мови, передусім її лексики. Особливо інтенсивного процесу українська термінологія зазнала в повоєнний період, коли 1950 року офіційно висунуто й активно впроваджено принцип мінімальних розбіжностей у термінології народів СРСР, за яким національним термінологам у доборі наукових термінів треба було віддавати перевагу т. зв. «інтернаціональним» термінам, а насправді тим, які вживали в російській термінології. Як наслідок – в українській ботанічній номенклатурі відбувся значний відхід від того стану, що склався природним чином і був зафіксований у СБН. Через те ця терміносистема, як цілком справедливо висновує Ю. Кобів, не тільки значно деукраїнізувалася (наприклад, майже половина українських родових, тобто основних, назв рослин чужомовна), а й зазнала безсистемности у своєму розвитку [Кобів: 10]. Тому основна мета, яку перед собою поставив ботанік-лексикограф, – укласти якнайповніше зібрання українських народних назв рослин, сформувані оптимальну сучасну систему наукової ботанічної номенклатури на українській національній основі та очистити її від невиправданих іншомовних запозичень. Відзначмо, що автором словника далось значною мірою реалізувати цю мету. У багатьох випадках Ю. Кобів повертає українській науковій номенклатурі ботаніки надбання, які вона втратила в радянський період.

При цьому слід зауважити, що Ю. Кобів не виступає взагалі проти запозичень і навіть проти кальок чи транслітерацій деяких латинських наукових назв, цілком резонно вважаючи, що в тих випадках, коли українська мова має давно запозичені, звичні чужомовні назви (*цибуля, картопля, барвінок* і под.) чи милозвучні транслітеровані номени, що вже міцно вкоренилися в українській мові (*конвалія, лаванда, меліса, платан* та ін.), то такі номени слід зберегти в українській науковій номенклатурі

ботаніки. Це також може стосуватися й рідкісних та інтродукованих рослин, для яких народні назви в українській мові відсутні.

Однак чомусь не відновлено назву *ставчак* для рослини *Ephedra L.* (так було в І. Верхратського, М. Мельника, СБН) замість *ефедра* (рос. *эфедра*). Ю. Кобів пропонує два номени – *левкоя* і *матиола* для рослини *Matthiola R.Br.* І хоч обидві назви чужомовні, проте для української мови милозвучніший не фонетичний варіант *матиола*, а *матьола* (як у СБН). Гадаємо, більш умотивована назва рослини *Catabrosa Beauv.* *бережина* (як у СБН), аніж запропонована в Ю. Кобова назва *струмочниця*, якої майже не фіксують у джерелах української мови. Невиправдана також назва *водяна чума* ‘*Elodea Michx.*’, адже вона очевидно російського походження (рос. *водяная чума*), а покликання автора на «Словник української мови» недоречно з огляду на її відсутність там, натомість її засвідчено тільки в «Определителе высших растений Украины» [ОВРУ]. У словнику М. Мельника [Мел.] та СБН рослину називають *зараза*.

Помітних змін у цьому словникові зазнали українські видові епітети. Відомо, що в латинській науковій номенклатурі ботаніки назви видів двослівні (бінарні), складаються переважно з назви роду (іменника) і видового епітета (означення), вираженого здебільшого прикметником, наприклад: ‘*Trifolium pratense L.*’ – *конюшина лучна*. І якщо в національних ботанічних номенклатурах намагаються вживати якнайбільше незапозичених родових назв рослин, то видові епітети переважно перекладають (калькують), іноді вони збігаються з народними. Тому в українській науковій номенклатурі ботаніки чимало видових епітетів типу *гратіонополітанський*, *алсинолистий*, *сизаровидний*, *сатириовидний* тощо. Ю. Кобів у таких випадках намагається вмотивовано замінити подібні немилозвучні, громіздкі означення українськими прикметниками, що утворені не від латинських, а від українських слів.

Для створення словника Ю. Кобів використав найрізноманітніші джерела (переважно друковані), проте дещо перебільшував, заявивши, що врахував «майже всі публікації в цій ділянці» [Кобів: 17]. Гадаємо, варто було і в українсько-латинській частині словника виділити іншим шрифтом не тільки латинські, а й наукові українські назви, як це цілком доречно зроблено в латинсько-українській частині (ще раніше – у СБН). Це сприяло б кращій орієнтації читача в поданому матеріалі.

Загалом цей словник заслуговує, без сумніву, на високу позитивну оцінку – як унікальне явище в українській лексикографічній і ботанічній науці, яке сприятиме відродженню української наукової ботанічної номенклатури на національній основі. Цей словник, безперечно, викличе значне зацікавлення й у представників інших наук – етнографів, культурологів, географів, істориків та ін., стане корисним для будь-якої людини, яка лю-

бить природу, користується її благами й оберігає її від нівечення. Словник Ю. Кобова отримав також високу оцінку Є. Карпіловської [Карпіловська].

Отже, наукова ботанічна номенклатура української мови за понад півтора століття пройшла процеси формування, стабілізації, уніфікації, нормалізації та кодифікації, досягнувши у своєму розвитку такого рівня, що здебільшого задовольняє потреби сучасної ботанічної науки, хоч і не позбавлена недоліків, які необхідно усувати.

ДЖЕРЕЛА

- Авг. – Августинович Ф.М. О дикорастущих врачебных растениях Полтавской губернии. *Труды комиссии при университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа*. Киев, 1853. Т. 2. С. 1–91.
- Ан. – Анненков Н. Ботанический словарь. Санкт-Петербург, 1878. XXI. 645 с.
- Бордз. – Бордзіловський Є.І. Дикорослі лікарські рослини флори УРСР, їх опис, збирання і сушіння. Київ, 1935. 172 с.
- Вол. – Волян В. Начальное основание растенийловия про нижшіи гимназіа і нижшіи реальніи школы в ц. к. Австрійской державѣ. Відень, 1854. 271 с.
- ВолГ. – Волян В. Снѣдніи и ядовитіи губы в их найважнѣиших видах. Відень, 1862. 188 с.
- Волк. – Волков Ф.П. Список растений с народными названиями и этнографическими примечаниями. *Записки юго-западного отдела Русского географического общества за 1873 г.* Киев, 1874. Т. 1. С. 165–178.
- ВРУ – Визначник рослин України. 2-е вид., випр. і доп. Київ, 1965. 877 с.
- ВРУ 1950 – Визначник рослин України. Київ; Харків, 1950. 932 с.
- ВхГик. – Гикель Е. Ботаника для шкіл низших гимназіальных и реальных. На рус. язык переложив И. Верхратскій. Львів, 1873. 208 с.
- ВхН.з. – Верхратскій І. Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом. *Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів, 1908. Т. 12. С. 1–84.
- ВхПч. – Верхратскій І. Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнеї. Львів, 1864–1872. Вип. I–V.
- ВхСмет. – Верхратскій І. Ботаніка на низшіи класи середних шкіл; по 2-му вид. основно опрац. і впор. Ів. Сметанський. Львів, 1922. 200 с.
- ВхСпис. – Верхратскій І. Спис важнѣиших выразѣв з руской ботанічної термінологіѣ і номенклатуры з оглядом на школьну науку в высших классах гимназіѣ. Львів, 1892. 48 с.
- Гавр. – Гавришкевич І. Початок до уложення термінології ботанічної руської. *Перемишлянин на рік 1852*. Перемишль, 1852. С. 133–147.
- Голенкін – Голенкін М.І. Курс вищих рослин. Київ, 1941. 540 с.
- Гр. – Словарь української мови: у 4 т. За ред. Б. Грінченка. Київ, 1958–1959. Т. 1–4.

- Жел. – Желеховский С., Недільський С. Малоруско-німецький словар: у 2 т. Львів, 1885–1886. 1121 с.
- Іван. – Іванов Л.А. Загальний курс систематики рослин. Посіб. для с.-г. вишів та технікумів. Харків; Київ, 1932. 164 с.
- Ігн. – Ігнат'єв Б. Весняна флора. Визначник весняних рослин: Підручник для лабораторних занять з біології, екскурсій та самоосвіти. Пер. з 3-го перероб. та доп. рос. видання, перероб. відповідно до флори України. Харків, 1924. 255 с.
- Кобів – Кобів Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. Київ, 2004. 800 с.
- Курс. – Ботаніка: у 2 т. / укл. Л.І. Курсанов, М.О. Комарницький, К.Г. Мейер та ін; за ред. Л. Курсанова. Київ, 1952. Т. 2. 458 с.
- Мел. – Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. Львів, 1922. 356 с.
- МелБ. – Мельник М. Ботаніка: Підручник для II класу середніх загальноосвітніх шкіл. Львів, 1938. 179 с.
- Нейшт. – Нейштадт М.І. Наші рослини. Визначник. Посіб. для середніх шкіл / пер. з рос. Київ, 1936. 292 с.
- Нов. – Львовянинъ: Приручний и господарській місяцесловъ на рікъ звичайный 1861. Львів (без року видання; на с. 94–103 поданий список галицьких народних назв рослин Максиміліана Новицького).
- ОВРУ – Определитель высших растений Украины / Д.Н. Доброчаева, М.И. Котов и др.; отв. ред. Ю. Прокудин. Київ, 1987. 546 с.
- ОЛР – Велигорський М., Тимошук Г. О лічничих ростилах: Спосіб як познавати лічничі зела, як і на що їх уживати (практичний порадник для кожного). Ужгород, 1922. 112, XXVIII, 3 с.
- Осадча-Яната – Осадча-Яната Н. Українські народні назви рослин (Зібрав автор на Україні в роках 1927–1939). Нью-Йорк, 1973. 176 с.
- Панич – Панич Т. Лічничі рослини: Підручник для збирачів з відбитками і народніми назвами рослин. Львів, 1924. 133 с.
- РО – Рогович А. Обзорение семенных и высших споровых растений, входящих в состав флоры губерний Киевской и Волынской, Подольской, Киевской, Черниговской и Полтавской. Київ, 1869. 308 с.
- Рог. – Рогович А.С. Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России с некоторыми поверьями и рассказами о них. *Записки юго-западного отдела Русского географического общества за 1873 г.* Київ, 1874. Т. I. С. 109–179.
- РУСб – Російсько-український словник ботанічної термінології і номенклатури / укл. Д.Я. Афанасьєв, А.І. Барбарич, Д.К. Зеров та ін. Київ, 1962. 340 с.
- СБН – Словник ботанічної номенклатури (Проект). Київ, 1928. 313 с.
- Сред. – Срединский Н.К. Материалы для флоры Новороссийского края и Бессарабии. *Записки Новороссийского общества естествоиспытателей.* Одесса, 1872. Вып. I. С. 73–138; 1873. Вып. III. С. 487–598.
- Тал. – Талієв В.І. Визначник рослин Європейської частини СРСР / пер. з рос. за ред. В.С. Вовчанецького. Київ; Харків, 1933. 736 с.
- Фл.УРСР – Флора УРСР: у 12 т. Київ, 1935–1965. Т. I–XII.
- Фл.УСРР – Флора УСРР. Визначник квіткових та вищих спорових рослин УСРР. Київ, 1935. Ч. I. 368 с.

- Шм. – Шмальгаузен И. Флора средней и южной России, Крыма и Северного Кавказа. Руководство для определения семенных и высших споровых растений. Київ, 1895. Т. I. Двудольные свobodнолепестные. XXX. 468 с.
- Нл. – Hlibowicki J. Benennungen der in der Bukowina vorkommenden Pflanzen, in lateinischer, deutscher, romänischer und ruthenischer Sprache. Czernowitz, 1890. 13 s.
- Hoelzl – Hoelzl K. Botanische Beiträge aus Galizien. *Verhandlungen des kaiserlich-königlichen zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien*, 1861. B. XI. S. 149–160.
- Lind. – Lindemann E. Flora Chersonensis. Odessae, 1881–1882. Т. 1–2.
- Мак. – Makowiecki S. Słownik botaniczny łaćińsko-маѳoruski. Kraków, 1936. 408 s.

ЛІТЕРАТУРА

- Горецький 1963 – Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ, 1963. 243 с.
- Карпіловська – Карпіловська Є. [Рец. на:] Ю. Кобів. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. Київ, 2004. 800 с. (Словники України). *Лексикографічний бюлетень*. Збірник наукових праць. Київ, 2005. Вип. 11. С. 108–113.
- Кобів 1990 – Кобів Ю. Про українські назви рослин. *Дзвін*. 1990. № 8. С. 143–145.
- Кобів, Малиновський 1995 – Кобів Ю.Й., Малиновський К.А. Українська ботанічна номенклатура: Історія, стан та перспективи. *Український ботанічний журнал*. 1995. Т. 52. № 2. С. 242–249.
- Коготкова – Коготкова Т.С. Национальные истоки русской терминологии. Москва, 1991. 120 с.
- Кочерга – Кочерга О. Деякі міркування про шляхи і манівці розвитку української наукової термінології. *Сучасність*. 1994. № 7–8. С. 173–182.
- Лепченко – Лепченко Я. За якими принципами укладає тепер Інститут української наукової мови українську природничу номенклатуру. *Вісник Інституту української наукової мови*. Київ, 1928. Вип. 1. С. 25–29.
- Мозер – Мозер М. Причинки до історії української мови. 3-є вид., перегл. і поправл / за ред. С. Вакуленка. Вінниця, 2011. 848 с.
- Наконечна – Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення. Львів, 1999. 110 с.
- Сабадош 1986 – Сабадош І.В. Формирование украинской ботанической номенклатуры: дисс. ... докт. филол. наук. Ужгород, 1986. 511 с.
- Сабадош 2014 – Сабадош І.В. Історія української ботанічної лексики (XIX – початок ХХ ст.) / відп. ред. Л.О. Белей. Ужгород, 2014. 600 с.
- Сабадош 2015 – Сабадош І.В. Українська лексика в просторі і часі. Збірник праць. Ужгород, 2015. 688 с.
- Сабадош 2016 – Сабадош І.В. Українська лексика в «Ботаническом словаре» М. Анненкова з погляду ареального. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Ареалогія й ономастика*. Зб. наук. праць. Ужгород, 2016. Вип. 21. С. 25–28.
- Симоненко 1989 – Симоненко Л.О. Дружною здружені. Київ, 1989. 30 с.

- Симоненко 2014 – Симоненко Л.О. Українська термінографія: стан і перспективи. *Мовознавство*. 2014. № 4. С. 28–35.
- Стасевський – Стасевський С.Б. Дослідження термінологічної лексики української мови в радянський період. *Інформаційні матеріали наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй»*. Київ, 1972. С. 43–51.
- Яната – Яната О. За яким принципом треба укладати природничу номенклатуру. *Вісник Інституту української наукової мови*. Київ, 1928. Вип. I. С. 9–20.

Jerzy Sierociuk

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza,
Poznań*

«WIELKOPOLSKIE SŁOWNIKI REGIONALNE» W KONTEKŚCIE BADAŃ KORPUSOWYCH¹

*“Wielkopolskie Słowniki Regionalne”
in the context of corpus studies*

Abstract. The article deals with the problem of using materials collected for dictionaries in corpus research. The analysis is based on the provisions and implementation of compiling dictionaries in the Dialectal Laboratory of the Adam Mickiewicz University. As of today, 6 regional dictionaries have been published in the series “Wielkopolskie Słowniki Regionalne” covering the vocabulary of selected thematic fields. According to their principles, on the one hand, these dictionaries are to fill the gaps in the lexicographic documentation of Wielkopolska dialects at least partially, and on the other, to obtain material that may be the basis for corpus studies.

Keywords: Greater Poland dialects, regional dictionary, dialect corpus.

Rozwijające się w ostatnim czasie badania korpusowe koncentrują się w zasadzie na analizie materiału reprezentującego głównie teksty pisane.

¹

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą «Narodowy Program Rozwoju Humanistyki» w latach 2018–2023, nr projektu 0060/NPRH7/H11/86/2018, kwota 787 831.

Przesądza o tym charakter bazy, dostępność źródeł oraz łatwość potraktowania tegoż przez dostępne narzędzia analizy cyfrowej. Teksty pisane są powszechnie dostępne. Dialektologia zaś boryka się z wieloma problemami obcymi przy traktowaniu podstawy języka ogólnego, pisanego. Dialektologia nie dysponuje zadawalającą ilością drukowanych tekstów gwarowych; poza tym są one utrwalane na ogół w skomplikowanym zapisie fonetycznym wprowadzającym duże różnice warunkowane czynnikami geograficznymi. Myśląc o korpusach gwarowych trzeba najpierw w odpowiedni sposób pozyskiwać materiał terenowy, następnie odpowiednio go utrwalić – przetranskrybować wykorzystując alfabet «akceptowany» przez większość systemów komputerowych.

Nie dziwi więc, że większość korpusów języków narodowych próbując uwzględnić teksty gwarowe przyjmuje transkrypcję zgodną z zasadami języka ogólnego. Mimo wszystko jednak mowa mieszkańców wsi nie jest licznie w takich ujęciach reprezentowana. Główną barierą jest tu brak odpowiednich rejestracji – nagrań – i (jak się rzekło) odpowiedniej transkrypcji.

Wydaje się jednak, że powyższe ograniczenia nie są jedyną przeszkodą na drodze rozwoju korpusów dialektalnych.

Możliwość wykorzystania określonego materiału gwarowego przy budowaniu korpusu gwarowego przedstawię na przykładzie powstających w Pracowni Dialektologicznej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu słowników regionalnych współtworzących serię «Wielkopolskie Słowniki Regionalne» (dalej WSR).

* * *

Zawartość materiału przedstawiana w WSR jest niejako pochodną odpowiedzi na dwie kwestie podnoszone w środowisku dialektologicznym. Z jednej strony jest to próba chociaż częściowego wypełnienia luki w dokumentacji polskiej leksyki gwarowej. W wielu opracowaniach bowiem podkreślano potrzebę opracowania słownika ukazującego bogactwo jakiegokolwiek fragmentu gwar wielkopolskich. Uwagi tego typu podnoszone były zarówno przez krakowski zespół opracowujący *Słownik gwar polskich* [Reichan, Woźniak 2001: 41] jak i autorkę monograficznego ujęcia dorobku polskiej leksykografii gwarowej [Karaś 2011], gdzie między innymi znajdujemy oceny w rodzaju: «Uderza tu brak lokalnych słowników z Mazowsza i w zasadzie z Wielkopolski właściwej» [Ibid.: 113], «Jest szereg regionów, dla których pilnie należałoby sporządzić takie słowniki. Należy do nich Wielkopolska właściwa, Mazowsze, w tym Kurpie, Podlasie» [Ibid.: 393].

Z drugiej strony jest to realizacja pewnych przemyśleń, które zrodziły się podczas przygotowywania koncepcji «Korpusu Gwar Polskich», w założeniu mającego być realizacją konsorcjum skupiające cztery instytucje badawcze:

Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz Instytutu Podstaw Informatyki Polskiej Akademii Nauk [szerzej o tym zob.: Karaś 2015]. Niestety, planowany grant nie zyskał uznania wśród gremium decyzyjnego. Niemniej jednak określone działania przez członków zespołu nadal były podejmowane. Po części realizacją przyjętych wówczas ustaleń jest poznańska seria WSR.

* * *

W tym miejscu uwaga skupiona będzie na problemach przygotowania materiału mogącego w przyszłości być podstawą korpusu. Uważam bowiem, że korpus gwarowy nie może być budowany w oparciu o przygodnie rejestrowane materiały terenowe. Najogólniej rzecz biorąc przydatność korpusu zestawianego w oparciu o nawet obszerne relacje dotyczące np. prac polowych, wesela, świata przyrody, higieny itp. stwarza jedynie możliwość «oglądu» wybranych, w wielu wypadkach jednostkowych poświadczeń.

Seria leksykograficzna «Wielkopolskie Słowniki Regionalne» jest pomyślana w znacznej mierze jako wyjście na przeciw oczekiwaniom różnych grup badawczych. Jest to przede wszystkim próba częściowego wypełnienia luki w wielkopolskiej dokumentacji terenowej; przy okazji zakłada też wykorzystanie prezentowanych zasobów leksykalnych w dociekaniach korpusowych.

Skromna dokumentacja leksykograficzna gwar wielkopolskich przejawia się nie tylko w braku odpowiednich leksykonów. Gwary te mają także niezbyt zadawalającą dokumentację terenową w kartotece *Słownika gwar polskich*², co potwierdza analiza danych źródłowych³, sukcesywnie uzupełnianych zwłaszcza rękopiśmiennych. Od pewnego jednak czasu nie są podawane dane liczbowe o włączanych nowych zbiorach (wcześniej materiał źródłowy opatrzony był informacją o wielości dołączonych kartek).

W kontekście dalszych uwag warto może przywołać pewne dane ilustrujące reprezentację stanu dokumentacji materiału wielkopolskiego w kartotece krakowskiej. Jako przykład podam tu zestawienia aktualnej dokumentacji rękopiśmiennej (w odniesieniu do dialektu wielkopolskiego jest to materiał prawie podstawowy; punktów dostarczających wielkopolskich materiałów publikowanych jest bardzo mało). Zestawienia poniższe zawierają: kolejny numer miejscowości (w dokumentacji słownikowej jest to element składowy

² Słownik gwar polskich, opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie, t. I, z. 1 (A–ALGIERA), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979 – t. X, z. 32. (HEPSA–HYŻKI), Kraków, 2018.

³ Słownik gwar polskich, opracowany przez Zakład Dialektologii Polskiej Instytutu Języka Polskiego PAN w Krakowie. *Źródła*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1977.

lokalizacji) oraz nazwę miejscowości, imię i nazwisko eksploratora, rok eksploracji i ilość dostarczonych kartek (dalej – k.). Jako kontekst dla opublikowanych⁴ już słowników WSR podaję dane dotyczące trzech powiatów:

RAWICZ:

1. Golina Wielka – ??? [AJŚrp.⁵]
2. Grąbkowo – Władysława Stachowska-Dembecka, 1967–1972, 15 k.
3. Konary – ??? [Janina Maciejewska, UAM 1977⁶]
4. Kubeczki – Władysława Stachowska-Dembecka, 1967–1972, 7 k.
5. Sowiny – ??? [2 razy UAM 1977]
6. Szkaradowo – Władysława Stachowska-Dembecka, 1967–1972, 2 k.
7. Tarchalin – Władysława Stachowska-Dembecka, 1967–1972, 30 k.
8. Zakrzewo – Władysława Stachowska-Dembecka, 1952–1954 i 1967–1972, 1900 k. (w tym też materiał do MAGP, punkt 46A)
9. Zielonawieś – ??? [AJŚrp.]

GNIEZNO:

1. Czerniejewo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
2. Dąbrówka Kościelna – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
3. Dębłowo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
4. Dębica – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
5. Dziekanowice – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
6. Imiołki – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
7. Kamieniec – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
8. Kiszkowo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
9. Mielżyn – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
10. Niechanowo – Kazimierz Nitsch, 1904–1939, 50 k.,
Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
11. Ostrowite Prymasowskie – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
12. Powidz – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
13. Skorzęcin – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
14. Strzyżewo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
15. Ujazd – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
16. Węgorzewo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.

⁴ Aktualnie w opracowaniu jest *Słownik języka mieszkańców okolic Rawicza. Świat dziecka*.

⁵ AJŚrp. – materiały rękopiśmienne do *Atlasu językowego Śląska*, opracowanego i wydanego przez Alfreda Zarębę; brak danych o liczbie fiszek katalogowych.

⁶ UAM 1977 – materiały rękopiśmienne z pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. Henryka Nowaka; brak danych o liczbie fiszek katalogowych.

17. Wierzyce – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.
18. Witkowo – Adam Tomaszewski, 1930–1932, 10 k.

LUKÓW⁷:

1. Budziska – Stefan Warchoł, 1975, 2125 k.
2. Leszczanka – Janina Kubicka-Łapińska, 1957, 700 k.
3. Lisikierz – Karol Dejna, 1954–1969, 60 k.
4. Łazy – Janina Kubicka-Łapińska, 1957, 700 k.
5. Okrzeja – Janina Kubicka-Łapińska, 1957, 700 k.
6. Przytoczno – Stefan Warchoł, 1974, 375 k.
7. Siedliska – Janina Kubicka-Łapińska, 1957, 700 k.
8. Stanin – Jerzy Bartmiński, 1975, 690 k.
9. Stoczek – Stefan Warchoł, 1974, 2750 k.
10. Wilczyska – Stefan Warchoł, 1974, 2500 k.
11. Wola Okrzejska – Stefan Warchoł, 1974, 3250 k.
12. Żdzary – Zdzisława Cendrowska, Bogusław Kreja, Barbara Mocarska-Falińska i Jerzy Reichan, 1955, 1000 k.

Przeglądając powyższe zestawienia rodzi się zasadnicze pytanie dotyczące badań korpusowych: czy dane z kartotek słownikowych mogą być podstawą zestawiania korpusu – w tym wypadku korpusu gwarowego? Musimy bowiem mieć na uwadze kilka zasadniczych uwarunkowań determinujących przydatność tychże materiałów do takich analiz. Po pierwsze jest to brak pełnej «porównywalności». W powyższym wypadku taką sytuację jednoznacznie pokazują zestawienia danych wielkopolskich – z powiatów: rawicki i gnieźnieński – i z Lubelszczyzny – powiatem łukowskim. Oba zestawienia różni nie tylko «reprezentacja» poszczególnych punktów – od średnio 10 k. wielkopolskich do około 1200 k. z powiatu łukowskiego. Różni je też – co w badaniach dialektologicznych ostatnio jest pomijane – czas rejestracji – dane gnieźnieńskie to głównie materiał przedwojenny, zapisy w okolicach Rawicza i Łukowa czynione były mniej więcej w tym samym przedziale czasowym, w okresie już powojennym, jednak ich reprezentatywność jest nieporównywalna.

Materiał z kartotek słownikowych – zwłaszcza obejmujących długi okres ich gromadzenia – łączy zasadniczo jedna cecha: poszczególne formy zapisywane są zasadniczo bez podania szerszego kontekstu użycia. Ten sposób dokumentowania danych badawczych dominował bowiem przez długi – zwłaszcza początkowy – okres dociekań gwaroznawczych. O takich szczegółach, jak różnice w sposobie transkrypcji tejsze dokumentacji nie należy tu już wspominać.

⁷ Jest to powiat z północnej Lubelszczyzny, językowo przynależny do dialektu mazowieckiego.

Trudno też przypisywać szczególną rolę publikacjom tekstów gwarowych. Analizy zawartości nawet stosunkowo obszernych zbiorów tekstów gwarowych jednoznacznie dowodzi, że nie mogą one być podstawą do szkicowania w miarę pełnej charakterystyki lingwistycznej mowy mieszkańców obszarów w tych zbiorach reprezentowanych. Zawierający 62 711 słowoform gwarowych pozyskanych od mieszkańców 11 wsi zachodniej Wielkopolski (obejmujący 210 stron druku – [Sobierajski 1985]) dokumentuje brak wielu cech regionalnych uznawanych powszechnie za definicyjne dla gwar tychże obszarów [Sierociuk 2013; 2018; 2019]. W świetle takich danych trudno ten typ tekstów gwarowych uznać za spełniający oczekiwania tak badań leksykograficznych jak i tym bardziej korpusowych. O możliwościach wykorzystania zbiorów tekstów gwarowych do badań korpusowych pisałem po części w innym miejscu [Ibid. 2012; 2012_b; 2015].

* * *

Przedstawione wyżej zestawienia stanowią ilustrację dotychczasowej dokumentacji leksykograficznej trzech powiatów, które już reprezentowane są w WSR, bądź też w najbliższym czasie takie słowniki będą miały. O zawartości poszczególnych słowników przesądzą dwa kryteria: geograficzne i tematyczne. Respektując czynnik geograficzny postępujemy wedle założenia, żeby poszczególne opracowania reprezentowały w miarę zróżnicowane obszary dialektalne. Wedle powyższego z terenu Wielkopolski powinniśmy oczekiwać w przyszłości cztery-pięć słowników reprezentujących główne zespoły gwarowe, to jest północną, środkową, zachodnią i południową Wielkopolskę; pożądany były także słownik z Wielkopolski wschodniej. Poszczególne opracowania z kolei obejmowałyby tematy istotne dla języka i kultury ludowej. Przewidujemy, że będą to między innymi: praca na roli i w gospodarstwie; święta, wierzenia i obrzędy; świat dziecka czy też przygotowywanie pokarmów. Jeżeli zatem będzie można przestrzegać przyjętych założeń, to w rezultacie otrzymamy do dyspozycji materiał dający podstawy do porównawczej analizy zasobu słownego różnych obszarów; powinno to też umożliwić ogląd struktury semantycznej konkretnego wycinka gwarowej leksyki; materiał prezentowany w tychże słownikach pozyskiwany jest w oparciu o specyfikę pola tematycznego. Dodajmy przy okazji, że ewentualne dysponowanie słownikami gromadzącymi materiał wedle tych samych zasad może dać podstawy do szkicowania specyfiki leksykalnej w relacjach międzydialektalnych czy też – w dalszej perspektywie – określania swoistości dialektów reprezentujących różne języki słowiańskie.

Do tej pory wydanych zostało 6 takich słowników; 5 reprezentujących wielkopolskie gwary powiatu gnieźnieńskiego (okolic Gniezna i okolic Czer-

niejewa), powiatu kolskiego [Gospodarz; Gospodyni], powiatu pleszewskiego [W kuchni u pleszewian] oraz 1 przynoszący słownictwo mieszkańców dawnej ziemi łukowskiej dialektalnie przynależnych do kompleksu gwar południowego Mazowsza (dokładne dane bibliograficzne na końcu artykułu). Pod względem tematycznym powtórzony jest zbiór określany jako «Praca na roli i w gospodarstwie» – okolice Czarniejewa i ziemia łukowska [SJMOC].

Wszystkie słowniki serii są rezultatem współpracy ze środowiskami lokalnymi, konkretnie ze szkołami. To zasadniczo uczniowie prowadzili nagrania – autorzy opracowań przeprowadzali nagrania uzupełniające – wedle kwestionariuszy przygotowanych w Pracowni Dialektologicznej UAM. Przyjmowaliśmy zasadę, że niekiedy uczniowie nie są w stanie odpytać całego kwestionariusza; stąd też całość składała się z partii tematycznych zawierających około 100 pytań. Kwestionariusz do słownika «Praca na roli i w gospodarstwie» składał się w kilku działów szczegółowych obejmujących: nawożenie, orka i bronowanie; siew, sianokosy, torf; żniwa i omłot; ziemniaki, buraki i ogród przydomowy; praca przy koniach, praca przy świniami, drobiu. W kwestionariuszu przewidzieliśmy także dział «Varia». W sumie skierowany do odpytania kwestionariusz zawierał **594 pytania tekstowe**, w przeważającej większości prowokujące indagowanego do dłuższej wypowiedzi. Całość oczywiście była nagrywana, po czym została przetranskrybowana przez redaktora (językoznawcę) tegoż słownika – gwarantuje to jednocześnie jednolitość zapisu w różnych kwestiach szczegółowych. Zważywszy, że transkrypcja dokonywana była wedle zasad opracowanych dla całej serii WSR możliwe jest w przyszłości łatwiejsze wykorzystanie pozyskanego materiału dla zestawień korpusowych.

Tym sposobem pozyskane zostały wypowiedzi informatorów obejmujące w sumie od 20 do 30 godzin nagrań. W szczegółowych wypadkach było to m.in.:

Materiał do słownika okolic Gniezna (Święta, wierzenia i obrzędy) [SJMOG] będący odpowiedzią na 145 pytań (zadanych przez uczniów, badania uzupełniające prowadzone przez zespół Pracowni Dialektologicznej znacznie ten zestaw powiększał) w różnej mierze powtórzonych w 11 miejscowościach utrwalałony był na nagraniach obejmujących blisko 20 godzin. Dodam, że pozwoliło to opracować słownik zawierający 860 artykułów hasłowych.

Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej [SJMZŁ] zestawiony został na podstawie zarejestrowanej wypowiedzi przeprowadzonych przez uczniów w 22 miejscowościach, z czego w 3 dokonałem tego osobiście. W sumie materiał pochodzi z 25 punktów badawczych, zasadniczo od 38 osób. Wyszczególnione wyżej działy kwestionariusza odpytane zostały średnio 15 razy w każdej miejscowości. W sumie więc za podstawę materiałową słownika posłużyły odpowiedzi na ponad 10 000 zadanych pytań.

Powyższe dane nabierają istotnego znaczenia w kontekście wcześniej przytoczonych zestawień ilustrujących zasoby kartoteki krakowskiej. Ważną

cechą WSR jest prezentacja materiału pozyskiwanego w tym samym czasie. W każdym wypadku podajemy, kiedy był on pozyskiwany. Dotychczasowe leksykony ukazują słownictwo rejestrowane w latach 2017–2019. Tym samym stwarzamy podstawy do prowadzenia badań dotyczących dynamiki przeobrażeń językowych badanego środowiska. Jeżeli ponadto uwzględnimy to, że każda wypowiedź przypisana jest konkretnemu informatorowi⁸, to wprzęgając komputer do badań możemy pokusić się m.in. o szkicowanie charakterystyki idiolektalnej.

Każdy słownik zawiera zatem słownictwo w bardzo dużym stopniu porównywalne. Bogata ilustracja tekstowa wyrazów hasłowych stwarza okazje do śledzenia nie tylko rozprzestrzenienia konkretnej jednostki leksykalnej; możliwe jest też obserwowanie jej łączliwości i innych uwarunkowań kontekstowych.

Jako przykład niech posłużą dwa fragmenty ze słownika łukowskiego. W nawiasach – na przykład (Dąb) – podane są skróty miejscowości, w których nagrany został przywołany cytat ilustrujący kontekst użycia danej jednostki leksykalnej. Dla potrzeb słownika cytowane wypowiedzi zostały w wielu wypadkach ograniczone; często są one bowiem fragmentami dłuższych wypowiedzi informatorów:

babka – a. ‘wbijany zazwyczaj w drewno prostokątny kawałek metalu, na którym klepano kosę’: *tako metalowo ... po naszymu nazywano babke ... wbijało sie w drzewo ... i tego ... i biło sie młotkiem (!) ... albo były znowuż babki ... które były ostrzem zrobione ... i kładło sie kose ... sie wbijało kose ... różnie; no to był ... cześ (!) twarda ... metalowa ... zaoszczona (!) koncówke (!) i wbijało sie w ten ... żeby sie nie ruszało ... i sie młotkiem (!) uderzało w kose ... i sie wycioⁿgało ... żeby nie była ... żeby była cienka dokładnie ... (Bur); babka to jes cześ (!) metalowa ... wbija sie w pniaka ... i na nio sie kładzie kose ... bierze młotek ... i do przodu ... (NJm); babki to były zawsze prostokoⁿtne ... okroⁿgłych nie widziałem ... (Dąb); babka to normalnie wygloⁿdała ... taka kwadratowa ... pierwszy to miała koniec ... i była wbita w pieńek ... (Grd); babka tako żelazna (!) ... ctery (!) kanty miała ... i sia nabijało w drzewo ... (Fik); babka to było metalowe urzoⁿdzenie kwadratowe ... zamocowane w drewnianym pieńku ... zazwyczaj płaska ... (Osn); to nazywała sie babka ... i to sie klepało kose młotkiem ... ostrzyło sie tak ... żeby wyklepać ... (WPn); babka ... (Brz); na babce klepano ... metalowy ... (Gaś); do klepania kosy używamy babki ... to co sie wbija w pieńek ... no i młotka ... no młotek doś ostro zakończony ... wielkości jego nie pokaże panu ... w młotku znowu ... w dużych młotach nazywajo to czub ... ja słyszałem o nazwie ...*

⁸ Dane personalne informatorów są dostępne jedynie opracowującym słownik.

że to jes fena ... fena ... a ta strona ... ta gładka ... bena ... takie nazwy słyszałem tutaj u mnie w kuźni ... takimi sie operowało ... (Czr); babka ... pieniek ... takie imadelko sie wbijało w pieniek ... i kose kładło sie ... i młotkiem (!) raz koło razu stukalo ... ubijało ostrze ... a potem oselko sie poprawiło; taka była babka żelazna ... wbijało sie w taki ... z drewna ... jak to nieraz takie podstawki so ... i na ty podstawce ... przypominam se ... taki był stolek ... i na stolek sie siadało i te babke sie ... wbijało w tyn stolek ... i dopiero sie bralo młotek ... i kose sie kładło i pomalutku ... tak raz koło razu ... stukalo ... (Grz); był taki słupek okroⁿgły ... i była babka wbita ... (Chr); babka to jes taki ... kawałek metalu ... wbity w pieniek ... i na to sie kładło kose ... i klepało ... (Śwd, Żył); była babka ... to taki ... metalowe ... metalowe takie małe kowadelko tak jagby ... zakończone szpikulcym ... sie wbijało w pieniek drewniany ... i na wierzch sie kładło kose ... i klepało sie ... młotkiem ... (Goł); ojciec klepał kose ... na takim słupku ... na tej (!) drewnie ... i to ... czekaj ... jak to sie nazywało? ... to może to i babka była ... na środku takiego pieńka okroⁿgłego babke sie wbijało ... siadał na stoleczku ... i tak ... raz koło razu fajnie tak walył (!) ... no żeby nie była te^mpa ... tyko ostrza ... (Stn); **b.** ‘babka o spiczastej, „ostrej” postaci’: ona nie była tak spiczasta ... tylko ona miała czub ... taki płaski ... to wtedy sie nie ... i właśnie ... o teraz to doszłeś do sedna ... bo tutaj ... to na tyj babce [płaskiej] ... to walileś tym płaskim ... a na tej ... to już walileś tym grubym młotkiem (!) ... odwrotnie ... tym obuchem młotka już walyłeś (!) ... do tego już ... ale w to ... to było gorzej ... no bo kosa była odkryⁿcona odwrotnie ... a żoⁿdło musiało ... nie widziałeś żeⁿdła ... jak sie żeⁿdło ci układa ... (Dąb); były i babki ostre ... zależy jak kto potrafił ... potrafił klepać ... (WKS); [babki] były ostre i płaskie ... (Brz); [babki] były i takie i takie ... (Gąs); [babki] były ostre i płaskie ... (WDm).

kantar – ‘skórzana część uprzęży zakładana koniowi na leń’: wsadzało sie w jedno strone ... mieⁿdzy ze^mbamy (!) ... i sie przypina do kantara ... (Brm, Bur); kantar ... (Dąb); kantar na leń ... chomóⁿt na szyje ... i do woza ... (Grd); zakładało sie skórzany kantar ... a mieⁿdzy ze^mby wkładało sie metalowo tako spreⁿżyne ... inaczej sie nazywało kelzno ... (WKS); no w lejcach jest ... w kantarze jest uczepiony ... jak sie zakłada kantar to sie to sie i kelzno zakłada; kantar to na konske (!) głowe ... (Grz); przyczepia sie do kantara ... wkłada sie do ... do ... mordy konia ... no ... sie wkładało ... i zapina sie z drugiej strony kantara ... (WDm); trzeba było najpirw założyć na ten ... na leń ... takie paski ... ze skóry paski ... o! ... kantar sie nazywa ... i do tego kantarzu sie zapinało ... były dwa takie z boku kółeczka ... i tam sie ... takie były ten ... i sie zapinało ...

(Chr); *chomoⁿt jes ... kantar jes ... i wkłada sie mieⁿdzy górno a dolno szczeⁿke takie metalowe ... to kielzno tak zwane ... u nas sie z dwóch metalowych takich preⁿtów połoⁿczonych ze sobo ... i na koncu (!) kółka so metalowe ... wkłada sie ... i sie zapina z drugi strony do kantar ... i już on nie wypłuje tego; kantar to to ... to ten co na łbie siedzi ... a chomonto na karku ... (Goł); kantar ... i tu na pysku ma kantar ... i tu uzde ma żeby ścioⁿgnoⁿć lejcami ... żeby wiedział w które strone ma jechać ... (Stn); zob.: **ogłowie**.*

WSR praktycznie umożliwia realizację zadań wskazywanych przez H. Karaś [Karaś 2015: 16]. W aktualnej sytuacji – w wersji drukowanej – słowniki te przyczyniają się przede wszystkim do popularyzacji języka i kultury ludowej konkretnych regionów. Są one adresowane głównie do mieszkańców konkretnej, niewielkiej okolicy. Ci ludzie bowiem są zainteresowani tym, «jak się u nas mówi, mówiło». Możliwość wykorzystania pozyskanych przy okazji danych językowych stwarza jednak przesłanki dla rozwoju różnych subdyscyplin lingwistycznych, w tym lingwistyki korpusowej.

LITERATURA

- AJŚrp. – Materiały rękopiśmienne do Atlasu językowego Śląska, opracowanego i wydane przez Alfreda Zarębę.
- Gospodarz – Gospodarz. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego / pod red. B. Osowskiego. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2018.
- Gospodyni – Gospodyni. Słownik języka mieszkańców powiatu kolskiego / pod red. B. Osowskiego. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2018.
- Karaś 2011 – Karaś H. Polska leksykografia gwarowa. Warszawa, 2011.
- Karaś 2015 – Karaś H. Ogólne założenia «Korpusu Gwar Polskich». *Діалектологічні студії. 10. Традиції і новаторство* / відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2015. С. 7–17.
- Reichan, Woźniak 2001 – Reichan J., Woźniak K. Perspektywy polskiej leksykografii gwarowej. *Gwary dziś. 1. Metodologia badan* / pod red. J. Sierociuka. Poznań, 2001. S. 33–42.
- Sierociuk 2012 – Sierociuk J. Specyfika słowotwórstwa gwarowego w świetle danych korpusowych. *Творба речи и њени ресурси у словенским езицима*. Зб. радова са четрнаесте међународне науч. конференције Комисије за творбу речи при Међународном комитету славистов / извршни уредници: Божо Торић и Рајна Драгићевић. Београд, 2012. С. 331–340.
- Sierociuk 2012_b – Sierociuk J. Cechy definicyjne gwar w języku mieszkańców wsi. *Z polskich studiów slawistycznych. Seria 12. Językoznawstwo*. Prace na XV Międzynarodowy Kongres Sławistów w Mińsku 2013. Warszawa, 2012. S. 159–166.

- Sierociuk 2015 – Sierociuk J. Korpus gwarowy – możliwości i ograniczenia. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій* / відп. ред. П.Ю. Гриценко. Київ, 2015. S. 333–344.
- Sierociuk 2018 – Sierociuk J. Deminutiva gwarowe w systemie i w tekście. *Z Polskich Studiów Slawistycznych. Seria 13. Tom 2. Językoznawstwo* / pod red. Z. Grenia. Prace na XVI Międzynarodowy Kongres Slawistów w Belgradzie 2018. Poznań, 2018. S. 273–282.
- Sierociuk 2019 – Sierociuk J. Status uniwerbizmów w słowotwórstwie gwarowym. *Studia Dialektologiczne V* / pod red. B. Grabki, R. Kucharzyk i A. Tyrpy. Kraków, 2019. S. 91–98.
- SJMOC – Słownik języka mieszkańców okolic Czarniejewa. Praca na roli i w gospodarstwie / pod red. J. Kobus i M. Stępień. Poznań: Wydawnictwo PSP, 2018.
- SJMOG – Słownik języka mieszkańców okolic Gniezna. Święta, wierzenia i przesady / pod red. J. Kobus i T. Gniazdowskiego. Poznań: Wydawnictwo PSP, 2018.
- SJMZŁ – Słownik języka mieszkańców ziemi łukowskiej. Praca na roli i w gospodarstwie / pod red. J. Sierociuka. Poznań: Wydawnictwo PSP, 2019.
- Sobierajski 1985 – Sobierajski Z. Teksty gwarowe z zachodniej Wielkopolski. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1985.
- UAM 1977 – Materiały rękopiśmienne z pracy magisterskiej napisanej pod kierunkiem prof. Henryka Nowaka.
- W kuchni u pleszewian – W kuchni u pleszewian. Słownik języka i kultury mieszkańców powiatu pleszewskiego / pod red. B. Osowskiego. Poznań: Wydawnictwo PTPN, 2019.

Галина Сікора

*Інститут української мови НАН України,
Київ*

ФОНЕТИЧНА ВАРІАНТНІСТЬ У СУЧАСНОМУ ЛЬВІВСЬКОМУ МОВЛЕННІ

Phonetic variability of today's speech in Lviv

Abstract. The article focuses on phonetic variability in Lviv speech in the early 21st century. Different types of variability have been identified and distinguished among acoustic and physiological features of sounds, in the sound length of words as well as in the social aspect. The author has analyzed the specific features of variants conditioned by the stratification of the city's population. The existence of wide range of phonetic variants has been proved. The conclusions are illustrated with the examples of sound modifications within the limit of one lexical unit.

Keywords: Lviv speech, phonetic variability, phonetic variant, sound modifications, vocals, consonants.

Варіювання, тобто тенденція до формальних і семантичних модифікацій, є властивістю мови як системи, адже воно «властиве будь-якому рівню мови на кожному етапі її розвитку» [Ярцева 1990: 33]. Результатом варіювання є варіантність – явище видозміни мовних одиниць, що зумовлює функціонування різних варіантів мовних одиниць, паралельних форм та уможливорює їх вибір.

Сучасна лінгвістика трактує варіантність як фундаментальну ознаку мови, її закономірний вияв розвитку, результат мовної надмірності чи економії мови, а варіанти – як продукт еволюції та асиметрії мовної

системи, наслідок протилежних тенденцій у ній, єднальну ланку між діахронією та синхронією [Стишов 2005; Селіванова 2011: 59].

Тривалі спостереження над львівським мовленням початку ХХІ ст. уможливили висновок про те, що для цього лінгвального об'єкта властиве функціонування фонетичних, акцентуаційних, морфологічних, морфемних, семантичних, фразеологічних і синтаксичних варіантів, які усталилися внаслідок дії різних явищ – як діалектних, так і літературних. Для того щоб зрозуміти причину появи широкого спектра варіантів, потрібно звернутися до історії обраного для лінгвістичного аналізу міста.

Українське мовлення львів'ян формувалося на території поширення наддністрянського діалекту галицько-буковинської групи говорів південно-західного наріччя української мови, в ареалі функціонування західноукраїнського (галицького) варіанта літературної мови. Упродовж своєї історії місто перебувало у складі різних державних утворень: Галицько-Волинського князівства (від часу заснування Львова до 1349 р.), Речі Посполитої (1349–1772), Австро-Угорської імперії (1772–1918), Польщі (1918–1939), Радянського Союзу (1939–1941, 1944–1991), Генерал-Губернаторства із центром у Кракові (1941–1944), України (від 1991 р.). Зміни адміністративної належності Львова, а відповідно, й офіційної мови, різні суспільно-ідеологічні тенденції у сфері мовних канонів, що пропагували держави, до яких входило місто, постійна міграція етнічних українців (мешканців із довкілля) у місто, еміграційні та імміграційні процеси поляків у період до 1939 року, імміграція росіян у 40-х роках ХХ ст. тощо – такі екстралінгвальні чинники зумовлювали зміну панівного ідіома як мови зі статусом державної; виникнення, функціонування, взаємодію та функційну лакунарність різних ідіомів, зокрема національних мов (споріднених: українська, польська, російська; неспоріднених: німецька, їдиш, вірменська, циганська), їх діалектних форм (наддністрянський діалект української мови; *dialekt południowokresowy, gwara miejska*), наддіалектних (українське та польське койне, *dialekt kulturalny*), просторічних (балак, або гвара, і *bałak*) і форм літературних (українська, німецька, польська, російська літературні мови), що впливало на лінгвальну природу міста.

Мовлення Львова, що витворювалося на наддністрянській діалектній базі, упродовж свого розвитку перебувало під впливами найбільше польської, російської мов, літературного стандарту української мови. На тлі мовної поліфонії дорадянського Львова домінували дві мови (польська й українська), що формувало специфіку досліджуваного локусу – історично зумовлені українсько-польську диглосію та білінгвізм, верхньою межею яких прийнято вважати 1939 рік. Український (як українське койне Львова) та польський (як польське койне Львова) сегменти міста

тісно взаємодіяли, а наслідком цього стали взаємні впливи на всіх мовних рівнях. Після 1939 року польське львівське койне внаслідок руйнування цілісного соціуму його носіїв зазнало редукції [детально див.: Сікора 2018], а українське продовжило своє функціонування.

Закономірно, що у процесі історичного розвитку львівське мовлення мало сприятливі умови для накопичення у своїй структурі варіантних елементів, які на сучасному синхронному зрізі виявляються як на одному мовному рівні, що в лінгвістиці називають *власне варіантністю*, так і на двох та більше мовних рівнях, що лінгвісти окреслюють як *комбіновану*, або *змішану варіантність* [Кучеренко 1990: 12]. У міському соціумі високий ступінь варіантності мовних засобів на всіх мовних рівнях іменують *поліваріантністю* [детально див.: Сікора 2016: 128–129].

Зауважимо, що варіантність показова для функціонування мови упродовж усього її розвитку, а діапазон варіантності є основою для диференціації мовних історичних періодів. Початок ХХІ ст. для львівського мовлення означений продуктивним виявленням фонетичних варіантних засобів, які є репрезентантами, з одного боку, орфоепічних канонів старої львівської норми, яку пропагували галицькі граматики кінця ХІХ – початку ХХ ст., а з іншого – сучасного львівського узусу, на який потужно вплинув український літературний стандарт і (меншою мірою) інші мови – зокрема польська, російська. Це зумовлено виразним стратифікаційним розшаруванням соціуму міста: старше покоління, яке формувало свої мовленнєві навички в передвоєнні роки ХХ ст. і якому більше властивий мовний консерватизм, зберігає регіональну мовленнєву традицію, а молодь більше орієнтується на літературну вимову.

Варіантність міського мовлення на фонетичному рівні, яка функціонує на тлі різнорівневої поліваріантності, полягає у співіснуванні кількох відмінних за звуковим складом варіантів однієї лексеми або навіть цілої низки таких варіантів. У гетерогенному за своєю природою львівському мовленні фонетична варіантність усталена внаслідок дії різних чинників і має різноманітні вияви, що дало підстави виокремити її різновиди, диференційовані: 1) *за генезою*: а) варіанти маніфестують належність до діалектного чи літературного сегментів; б) варіанти репрезентують власне українські риси чи інтерференцію (м'який [л'] та звукосполюки [л'а], [л'е], [л'у], [л'о], замість їх твердих літературних відповідників; ширше усталення фонем /r/, /f/, /z/, /z'/, /ʒ/, /ʒ'/ у словах іншомовного походження; дорсально-палатальні приголосні [z''], [c''], [z''], [ц''], на противагу їх літературним відповідникам із корональною вимовою; назалізацію вокалів [e], [o], [y] у звукосполюках [ен], [он], [ун]); 2) *за акустичними та фізіологічними (тембр, гучність, висота тону) властивостями звуків* – варіанти слова зумовлені вокалічними, консонантними рисами

чи поєднанням вокалічних і консонантних рис; 3) *за наявністю чи відсутністю змін у звуковій довжині слова*: а) варіанти, зумовлені мовними рисами, що змінюють звукову довжину слова – подовження чи скорочення слова (протеза, епентеза, редукція, відсутність подвоєння (подовження) приголосних в іменниках середнього роду перед давнім звукосполученням «палатальний приголосний + j»); б) варіанти не пов'язані зі зміною звукової довжини слова (зумовлені субтитутивними змінами окремого звука в межах сталої звукової довжини слова; метатезою тощо); 4) *за соціальним аспектом* – варіанти зумовлені стратифікаційним і ситуативним різновидами варіантності (залежні від соціального розшарування соціуму та ситуації спілкування).

Різноманітність мовленнєвих реалізацій на фонетичному рівні, наслідком яких є утворення та співіснування двох чи більше фонетичних варіантів (серед них найчастотнішим є або загальноновживана діалектна форма, або ж нормативний фонетичний варіант лексеми), забезпечив, з одного боку, широкий репертуар притаманних мовленню львів'ян фонетичних диференційних рис, а з іншого – вплив літературного стандарту (попри найбільшу консервативність фонетики в зіставленні з іншими мовними рівнями). Ці два джерела – діалектне й літературне – породжують функціонування поряд із діалектними фонетичними варіантами їх літературного відповідника, створюючи широкий асортимент варіантів із різним звуковим складом та уможливаючи *індивідуальну* (в ідіолекті львів'янина) і *загальну* (у соціумі Львова загалом чи соціальних групах, наприклад вікових) *модифікацію мовних засобів*, що тісно пов'язано з важливим соціолінгвістичним аспектом фонетичної варіативності, яку потрібно трактувати як вид соціальної диференціації мови.

Складна стратифікаційно-функційна лінгвальна природа міського соціуму імплікує залежність вибору фонетичних засобів мови від екстралінгвальних соціальних чинників. Аналіз дублетних диференційних діалектних і літературних рис на фонетичному рівні сучасного львівського мовлення засвідчив кореляцію їх уживання із соціальними характеристиками мовців. Мозаїчне представлення наслідків опозиції «діалектне / літературне» в соціумі Львова має багато закономірностей. Ступінь насиченості діалектними рисами визначають передусім вікові, соціальні характеристики, мовні смаки, сформовані під впливом узусної традиції, що склалася в сім'ї, чи під впливом мовного оточення. Традиційно в лінгвістиці вид варіювання, залежний від стратифікації суспільства, називають *стратифікаційним*, а значущими в доборі й усталенні таких варіантів є соціальний статус, соціальна роль, престиж [Ibid.: 59]. Соціальний статус, що охоплює такі характеристики, як стать, культурне й соціальне походження, вік, професію (філологи / не-

філологи), становить важливий аспект особистости мовця. У міському мовному просторі діалектні диференційні фонетичні риси щодо їх оцінки мовцями поділяємо на а) престижні, б) непрестижні, периферійні, які відображають так звану сільську вимову, а також на в) риси, яких мовці не усвідомлюють. Найбільше діалектні риси сконцентровані у мовленні львів'ян старшої генерації, які народилися в довоєнному Львові й отримали освіту польською мовою, а їхні мовленнєві навички формувалися у 20–40 рр. минулого століття. На жаль, кількість таких осіб щороку невпинно зменшується. Збереження й актуалізацію діалектних рис, а отже, і фонетичних варіантів, забезпечують такі чинники: а) постійна міграція з львівського довкілля в місто, яка триває від найдавніших часів [Rudnyŭskuj 1993: 12–13] і яка за період незалежності України ще більше посилилася; б) можлива актуалізація у мовленні львів'ян регіональних мовних стереотипів, пов'язаних у комунікативному просторі Львова з тією віковою групою, до якої вони стали належати.

Освіта львів'ян теж впливає на їхнє мовлення, оскільки в осіб із вищою освітою (особливо філологічною), які прагнуть орієнтуватися на українську орфоепію, фонетичних діалектних рис у мовленні може бути менше, хоча це теж не є закономірністю.

Іноді добір мовних елементів підпорядковано дії позамовних чинників. Окрім стратифікаційного різновиду, пов'язаного із соціальною структурою суспільства, соціальна варіативність має *ситуативний різновид*, що залежить від ситуації спілкування і передбачає особливу спеціалізацію засобів у мовленні, які використовують у різних комунікативних ситуаціях [Селіванова 2011: 59]. Цьому ситуативному різновидові властиві, по-перше, орієнтування мовця на реципієнта й на оцінку особистости мовця, а по-друге, врахування комунікативних сфер функціонування (публічне / непублічне мовлення).

Результатом свідомої мовної стратегії львів'янина є використання в мовленні деяких рис-маркерів вищого соціального прошарку, а іноді – і ситуативне надуживання такими рисами з метою підкреслити свою належність до такої суспільної верстви, як львівська інтелігенція, що може відповідати або ж не відповідати дійсності. У таких випадках мовці вживають лексеми з діалектними рисами, що засвідчені в лексиці іншомовного походження, зокрема із м'яким [л'] та звукосполюками [л'а], [л'е], [л'у], [л'о], замість їх твердих літературних відповідників: *e[l'e]r(e)антно*, *e[l'e]мент*, *інте[l'e]кт*, *те^o[л'e]фон* та ін.; зі звуком [г], замість літературного [г]: *[г]а'зета*, *ма[г]а'зін*, *[г]а'рант'(i)йа*, *ори[г']інал'ний* та ін. Таку ж мовну стратегію застосовують некорінні мешканці міста, особливо російськомовні новоприбулі із зони АТО, які намагаються перейти на місцевий мовний код, щоби львів'яни сприймали їх своїми.

Із-посеред власних фонетичних рис у львівському мовному середовищі вони насамперед намагаються позбутися усталеної під впливом російської мови м'якості [ч'] (іноді [ш'ч']), замість нормативної твердої вимови цього звука. Саме тому і змінюють вимову слів на зразок [ш'ч']о, [ш'ч']оп, [ш'ч']е, [ч']о'го, [ч']о'му на їх відповідники із твердими шиплячими [шч]о (частіше [ш]о), [шч]об (частіше [ш]оп, [ш]о'n, [ш]ун), [шч]е (частіше [ш]е), [ч]ого, [ч]ому, які є літературними й водночас органічними для мовлення мешканців Львова, як і для мовлення галичан загалом. За певних комунікативних ситуацій (під час розмови з мешканцями міста, які у своєму мовленні більше орієнтуються на літературні вимовні норми, чи в умовах публічного спілкування) фіксуємо намагання львів'ян із високим ступенем діалектного забарвлення мовлення олітературнити свою вимову, наприклад: а) не вживати форм із діалектним переголосом на зразок 'т'ежко на користь т'ажко, ўз'еў на користь ўз'аў, ч'ес на користь час тощо, які в зіставленні з літературною вимовою мають статус сільської, периферійної, неінтелігентної вимови, а у сприйнятті осіб, мовленню яких такі риси не властиві, – і кумедної, яку можна використовувати зі стилістичним навантаженням; б) вимовляти літературну звукосполюку [шч], замість дуже поширеної серед львів'ян різного віку її вимови як [ш], усталеної внаслідок прогресивної асиміляції¹, у словах на зразок [шч]о, на противагу шо, [шч]е, на противагу [ш]е і под.

Звідси можна зробити висновок, що фонетичні варіанти, які співіснують у соціумі Львова, функційно та комунікативно рухливі, а межі соціальних груп досить рухомі, адже мовець, послуговуючись деякими рисами усного дискурсу, що є маркерами тієї чи тієї соціальної групи, може потрапити до неї і навіть стати її учасником.

Розгляньмо звукові модифікації в межах однієї лексеми на кількох прикладах, коли в одному варіантному ряді репрезентовано фонетичні явища, зумовлені дією різних видів варіантності, тобто різними чинниками.

У мовленні львів'ян числівник один (від псл. *jedinъ) має різні фонетичні реалізації: ѝе'ден, ѝї'ден, їден, о'дин (як у літературній мові), у'дин, о'дин, о'ден, у'ден [АУМ 2: к. 225]. Форма ѝе'ден, імовірно, усталилася під впливом пол. *jeden*; фонетичний варіант ѝї'ден ілюструє підвищення (звуження) репрезентанта фонем /e/ в позиції після середньоязикового [й], це явище також трактують як відсутність лабіалізації [e]; форма їден засвідчує редукцію вокалу [i] як прояв синкопи. Усі три варіантні форми більше притаманні мовленню львів'ян старшого віку. Фонетичні форми у'ден, о'ден виникли, на нашу думку, під впливом контамінації форм

¹ Ця риса може бути відсутня у виразній, чіткій вимові, особливо в публічному мовленні.

o(y, oʷ) ʰдин і *йеʰден* та означені підвищеною (звуженою) реалізацією фонем */o/*, що вивляється в значному зближенні або заступленні ненаголошеного *[o]* з *[y]* – т. зв. укання, що є дуже виразною рисою у Львові; *yʰдин, oʷдин* – форми, що постали під впливом літературного *один* також унаслідок укання та найбільш уживані. Наголошений вокал *[и]* у фонетичних варіантах *один, yʰдин, oʷдин* часто реалізується в більш напруженому, із вищим ступенем закритості звуці *[и]*. Така артикуляція, яка не є обов'язковою для мовлення львів'ян, активно функціонує в сучасному львівському узусі; особливо вона властива львівській інтелігенції, молоді. Як бачимо, ряд фонетичних варіантів обраного для аналізу слова засвідчує тільки вокальні звукозміни.

Форма дав. чи місц. відм. одн. мені особового займенника *я* має такі фонетичні модифікації: *(на) меʰн'і* (як у літературній мові), *(на) мн'і, (на) м'і'н'і, (на) мн'і, ми*. Найбільш уживаною є форма *(на) мн'і*, яка репрезентує підвищення *[e] → [и]*, що в науковій літературі називають також зближенням *[e]* до *[и]* чи т. зв. иканням, що дуже поширене в мовленні львів'ян; *(на) м'і'н'і* – форма маніфестує дію вокальної гармонії та засвідчує ікання як вище в зіставленні з літературною нормою функційне навантаження звука *[і]*, яке має різноманітні вияви; *(на) мн'і* – усічена форма, що репрезентує вокальну синкопу (пор.: пол. *(на) mnie*); у дав. відм. *ми* – давня, енклітична відмінкова форма цього особового займенника, яку вживають львів'яни старшого віку чи вихідці з підльвівських сіл.

Широкий спектр фонетичних модифікацій у мовленні львів'ян, зумовлений діалектними вокалічними та консонантними особливостями української генези, ілюструє лексема гарячий: *гаp'ачи'ї, гаp'ачеї, гоp'йачи'ї, гоp'йачеї, гур'йачи'ї, гур'йачеї, гур'ечеї, гур'ечеї*. Фонетичний варіант *гаp'ачи'ї*, яким послуговуються у своєму мовленні особи з вищою (а особливо – філологічною) освітою і такі львів'яни, що у своїй мовній практиці зорієнтовані на українську орфоепію, відображає літературну вимову. Усі інші варіанти – *гоp'йачи'ї(е)ї, гур'йачи'ї(е)ї, гур'ечеї(е)ї* – це т. зв. *o*-форми, що зберігають етимологічний *[o]*, який під впливом більшого чи меншого ступеня укання засвідчений в алофонах *[oʷ]* чи *[y]*. Серед наведених діалектних форм – такі, що репрезентують обнижену, ширшу артикуляцію *[и]* у флексії *-иї* як *-и'ї* чи *-еї*, яка є типовою для усного мовлення львів'ян. Йотову рефлексію *[рй]* твердого *[р]* унаслідок появи секундарного *[й]* репрезентують фонетичні варіанти *гоp'йачиї, гоp'йачи'ї(е)ї, гур'йачиї, гур'йачи'ї(е)ї*, які частіше вживають мовці старшого віку. Властива мовленню осіб із високим ступенем діалектного забарвлення форма *гур'ечеї*, окрім уже описаного збереження етимологічного *[o]*, модифікованого уканням, засвідчує діалектний переголос *[a] > [e]*, тобто зміну *[a]* після м'яких приголосних у голосні переднього ряду внаслідок

підвищення (звуження) артикуляції, що є однією з найхарактерніших рис фонетики південно-західних говорів української мови.

Функціонування різних звукових модифікацій репрезентує лексема м'ясо: *м'йасо* (як у літературній мові), *м'йасо^у*, *м'йасу*, *м'йесо^у*, *м'йесу*, *м'н'асо^у*, *м'н'асу*, *м'н'есо^у*, *м'н'есу*, *м'асо^у*, *м'асу*. Усі діалектні реалізації цього слова в соціумі Львова засвідчують більший чи менший ступінь укання у флексії. Перехід [мй] > [мн'] як прояв прогресивної асиміляції за місцем і способом творення ілюструють фонетичні варіанти *м'н'асо^у(у)*, *м'н'есо^у(у)*; явище діалектного переголосу [а] > [е] – варіанти *м'йесо^у(у)*, *м'н'есо^у(у)*. За нашими спостереженнями, найбільш уживаною формою є фонетична реалізація *м'йасо(о^у,у)*, діалектні форми з переходом [мй] > [мн'] і переголосом [а] > [е] обмежені соціальними характеристиками мовців: вони маркують мовлення львів'ян старшого віку, мешканців львівського довкілля або ж осіб із сильним ступенем вияву діалектних рис. Поширення серед різних прошарків львів'ян (особливо молоді) набуває фонетичний варіант *м'асо^у*, який засвідчує усталену під впливом російської мови ненормативну м'яку (на протигагу твердій йотованій) вимову губних приголосних перед [а].

Лексема огірки в комунікативному просторі Львова має такі варіантні вияви: *ог'іркi* (як у літературній мові), а також *ог'ірк'і*, *вог'ірк'і*, *о'г'ірк'е* чи *уг'ірк'е*, *во'г'ірк'е* чи *ву'г'ірк'е*, які є модифікаціями вокалів і консонантів. Фонетичний варіант *ог'ірк'і* ілюструє відхилення від нормативного наголошування, яке водночас не є типовим для мовлення львів'ян парокситонним; містить звукосполуку [г'і] як один із виявів поширеної консонантної риси в мовленні львів'ян – напівпалатальних приголосних [г'], [г''], [к'], [х'], які в ненаголошеній позиції виявляються як звукосполуки [г'і], [к'і], [х'і]. Лише наявністю протетичного [в] відрізняється від попередньої форма *вог'ірк'і*. У найбільш поширених у Львові неопротезованих формах *о'г'ірк'е* чи *уг'ірк'е* засвідчено різний ступінь підвищеної (звуженої) реалізації фонемі /о/; у цих формах також наявне наголошування, що збігається з літературним, але яке зумовило діалектну звукосполуку [к'е] як наслідок здебільшого обов'язкових у мовленні львів'ян напівпалатальних приголосних [г'], [х'], [г''] перед [е] в наголошеній позиції; *во'г'ірк'е* чи *ву'г'ірк'е* – ці форми відрізняються від попередніх лише наявністю протетичного [в]. Усі форми є поширеними серед львів'ян різних соціальних груп, але спостережено, що опротезовані форми більше властиві особам старшого (менше середнього) віку чи малоосвіченим.

Варіантність, зумовлену діалектними особливостями української генези й іншомовним впливом, засвідчують фонетичні реалізації лексеми гонор (із пол. *honor*) зі значеннями 1. 'честь, гідність'; 2. 'чванливість,

пихатість' [ЛЛ: 196]; 1. *розм.* 'перебільшене поняття про свою гідність; чванливість, пиха' // *рідко*. Те саме, що *гордість*; 2. *заст.* 'честь, гідність' [СУМ 2: 123]. У мовленні сучасного Львова функціують такі варіанти з різним звуковим складом цієї лексеми, як ¹*гонор* (як у літературній мові), ¹*гонор*, ¹*гон'ір*. Прикладом вищої порівняно з літературною нормою функційної активності звуків [г] у словах іншомовного походження (у літературній мові усталився [г]), що є однією з особливостей консонантизму сучасного львівського койне, маніфестує фонетичний варіант ¹*гонор*. Наявність [і] відповідно до закономірного [о] в закритому складі як прояв уже згадуваного ікання засвідчує лексема ¹*гон'ір*.

Унаслідок редукації – продуктивного різновиду варіантності щодо звукової довжини слова – з'являються часто зумовлені поєднанням вокалічних і консонантних рис фонетичні (фонемні) варіанти алегроформ із різним ступенем компресії (від слабкої до сильнішої). Головна тенденція таких звукозмін полягає в переході до модульованішого промовляння, унаслідок чого певні склади уподібнюються до сусідніх і відтак усикаються приголосні, склади. Наприклад, під дією апокопи та синкопи різні стадії редукування формують динамічні трансформаційні ланцюжки алегроформ із різною комбінаторикою фонетичних змін, тобто ряди фонетичних варіантів однієї лексеми: *с п е ц і а л ь н о* – *спиц'ї'ял'но*, *спиц'ї'ял'но*, *спиц'ял'но*, *сп'їц'ї'ял'но*, *сп'їц'ї'ял'но*, *сп'їц'ял'но* (пор.: пол. *specjalnie*); тільки – ¹*т'іку* < ¹*т'іл'ку*, ¹*т'ікі* < ¹*т'іл'кі*; сьогодні – *с'од'н'і*, *с'од'н'і*, *с'од'од'і*, *с'од'од'і*; дивися – *дівис'а*, *дівис'а*, *діви*, *дві*, *діві*; скільки – *ск'іл'кі*, *ск'ік'і*, *ск'ік'і*, *ск'іл'ку*, *ск'іку*, *ск'іку*, *к'іл'ку*, *к'іку* [детально див.: Сікора 2015].

У Львові поширена низка форм зі звуковими змінами лексеми *в е с і л ь я*: *вe^uс'іл':а*, *вiс'іл':а*, *вe^uс'іл'а*, *вiс'іл'а*, *вe^uс'іл'е*, *вiс'іл'е*, *в'іс'іл'е*, що ілюструє варіантність вокалічних, консонантних та поєднання вокалічних і консонантних рис: наявність [e^u] та [и] як проявів зближення [e] до [и] (икання); [л':] та [л'] як паралельне функціонування літературного подовження м'якого приголосного чи його діалектна відсутність; поява вторинного [і] внаслідок підвищення (звуження) репрезентантів /e/, /и/, /o/ як прояв вокальної гармонії (вокальної регресивної асиміляції); наявність діалектного переголосу [а] > [e] у флексії.

Отже, фонетична варіантність у львівському мовленні початку ХХІ ст. зумовлена найрізноманітнішими модифікаторами та має продуктивні модифікації, що свідчить про широкий діапазон коливання сучасної діалектної львівської норми. Співіснування фонетичних варіантів однієї лексеми забезпечує різноманіття структурного потенціалу, накопиченого в процесі історичного розвитку львівського мовлення, створює специфіку його лінгвальної природи, зумовлює різнопланову стратифікацію та комунікативні

можливості. Фонетичні варіанти збагачують мовлення львів'ян, слугують інвентарем для активної модифікації таких мовних засобів, як виявів взаємодії діалектного й нормативного сегментів, так і репрезентантів лише в межах діалектного сегмента. Різні фонетичні модифікації лексем виявляють наслідки багатого репертуару фонетичних рис у мовленні мешканців Львова: свідчення давности, стійкості мовної регіональної традиції в соціумі цього міста та впливу літературного стандарту як важливої єдиної ланки з українською мовою загалом. Співіснування різночасових (давніх і нових) форм у фонетиці, їх диференційне функціонування в міському соціумі формує феномен сучасного мовлення львів'ян.

ДЖЕРЕЛА

- АУМ – Атлас української мови: в 3 т. Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988. 520 с.
- ЛЛ – Хобзей Н., Сімович К., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Лексикон львівський: поважно і на жарт / 2-е вид., доповн. і випр. Львів, 2012. 852 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. Т. 2. 1971. С. 123.

ЛІТЕРАТУРА

- Сікора 2015 – Сікора Г. Алегроформи у сучасному львівському мовленні. *Діалектологічні студії. 10: Традиції та новаторство* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2015. С. 161–174.
- Сікора 2018 – Сікора Г. Реконструкція як прийом моделювання міського мовлення в діахронії (до історії дослідження львівського койне). *Лінгвістика: зб. наук. праць. Старобільськ*, 2018. № 2(39). С. 51–66.
- Сікора 2016 – Сікора Г. Текст міста як лінгвістичний феномен. *Українська мова*. 2016. № 4. С. 122–135.
- Селіванова 2011 – Селіванова О.О. Варіантність мови. *Лінгвістична енциклопедія*. Полтава, 2011. С. 59.
- СТИШОВ 2005 – Стишов О. Варіантні форми в сучасній українській мові. *Культура слова*. 2005. Вип. 65. С. 59–64.
- Кучеренко 1990 – Кучеренко Л.І. Взаємодія літературномовних та діалектних елементів у процесі комбінованого варіювання. *Проблеми української діалектології на сучасному етапі: тези доповідей. XIV Республіканська діалектологічна нарада*. Житомир, 1990. С. 12–13.
- Rudnyúkyj 1993 – Rudnyúkyj J.B. Lemberger ukrainische Stadtmundart: (Znesinnja). Wiesbaden, 1993. 139 s.
- Ярцева 1990 – Ярцева В.Н. Проблемы языкового варьирования: исторический аспект. *Ярцева В.Н. Языки мира: Проблемы языковой вариативности*. Москва, 1990. С. 4–35.

Оксана Сімович

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
Львів*

ПРОСТІР У МОВНО-ФОЛЬКЛОРНІЙ КАРТИНІ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Space in the Ukrainians' lingual and folklore picture of the world

Abstract. The category of space is one of the main categories in the folklore picture of the world. However, the status of spatial names as symbols is not fully defined. The author considers spatial names which can be interpreted as figurative, but in the lingual and folklore picture of the world, they clearly form symbolic meanings, which represent the opposition I/Other in the text and determine the further interpretation of other symbols. They preserve the core and periphery of the semantic structure of the word-symbol in the system of traditional symbols, including archetypes, thus being recognized as full-fledged symbols.

Keywords: space, spatial symbol, word-symbol, opposition I/Other.

Життя українців проходить у відповідній часопросторовій площині, відображаючи мовно-культурну свідомість народу. Категорія простору – одна з основних у фольклорній картині світу. Мовець у суті речі «організовує семантичний простір висловлення», він є «тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації починається відлік часу і простору» [Апресян: 274; див. також: Цивьян 1990: 8]. Вибір просторових символів для аналізу не випадковий: слова з локативною семантикою називають звичний для нас антропоцентричний простір. Однак незважаючи на це, їх статус як символів не цілком визначений. Здебільшого йдеться-таки про *образні*

одиниці, трактування локативів як символів часто не відповідає природі символічного значення. Зауважу, що традиційні класифікації, які поширені в мовознавстві чи літературознавстві (саме тут досить активно висвітлюють проблеми опису просторових назв у текстах художньої літератури), складно застосувати до просторових назв, що виконують функцію символу, наприклад, у фольклорних текстах. Очевидно, не доцільно кваліфікувати символи *байрак, гай, город, ліс, поле, сад* як назви наземного простору та сільськогосподарських угідь, а символи *гора, долина, скеля* та под. – як назви форм рельєфу. Адже саме для цих символів такі ознаки не є визначальними. До того ж, наприклад, назви водного простору репрезентують не тільки символи *вода, річка, озеро, потік* та ін., а й пов'язані з ними дієслова: *обливати, текти, плисти, тонутти, кропити, перескочити* та ін. Зрештою, символічне значення цих двох груп формується та розвивається по-різному. Цілком певно, що просторові символи варто трактувати передусім із двох позицій: ті, які пов'язані з відкритим (незамкненим) та закритим (замкненим, обмеженим) простором, а також ті, які репрезентують «свій» або «чужий» світ, у центрі якого – людина.

Загалом питання лексики на позначення простору в мовознавстві не нове. В українській та зарубіжній лінгвістиці дослідження достатньо ґрунтовні, ці проблеми розробляють активно й у літературознавстві, аналізуючи, скажімо, лексику на позначення простору в канві художнього твору одного письменника (Цікавою із цього огляду є, наприклад, стаття І. Зелененької про трансформацію образу *дерева* як розгортання символу плодючості – саду в ліриці одного письменника [Зелененька]). Це й не дивно, адже простір, як і час, є визначальною категорією у створенні індивідуальної моделі художньої картини світу автора. Однак бракує праць, присвячених розвитку символічних значень просторових назв та, зрештою, їх символічному статусові загалом. У поле зору дослідників ці символічні назви принагідно потрапляють як репрезентанти якраз опозиції «свій» / «чужий». І це цілком слушно. Поза тим їх вивчають у контексті аналізу рослинної символіки [наприклад: Снігірева; Сімович 1999], і це також доцільно, адже такі символи рідко засвідчуємо як самодостатні, принаймні в художньо-мовних та фольклорних текстах. Або ж їх трактують як постійні «обставини», які «є дуже колоритними стилістемами», що «у структурному відношенні подібні до постійних означень» та «виконують у піснях естетичну функцію» [Микитів 2010: 244; див. також: Голоюх 2011: 35–38 та ін.], чи як стилетвірний чинник письма митця слова [Мишеніна 2017: 30–39]. Найчастіше все ж таки з'являються студії, у яких дендроніми – назви дерев – аналізують у межах локативів, саме такі праці стають матеріалом для подальших розгорнутих досліджень просторових назв, і зворотно – аналіз простору в художньо-мовному творі

традиційно передбачає об'єкти, які його заповнюють, зокрема рослини, адже саме вони є важливим чинником естетичної картини світу. Найповніше огляд праць, присвячених просторовим відношенням, представлено у С. Лутава [Лутава 2019].

Вдячним матеріалом для вивчення просторових символів є, безперечно, фольклорний текст. Не завжди помітні, на перший погляд, не дуже важливі, ці слова, проте, мають насправді неабияке значення для дослідження мовно-фольклорної картини світу.

Отож передусім доцільно порушити питання символічного статусу так званих просторових назв у фольклорних пісенних записах. Проблема виникає вже тоді, коли беремося визначати слова *ліс, гай, діброва, луг, гора, сад* і под. як такі, що взагалі можуть бути символами. І сумніви, здавалося б, не цілком безпідставні.

На відміну від традиційних вербальних символів, просторові назви часто виконують додаткову символічну функцію, посилюючи значення ключових символів (*вода, зозуля, калина*) або ж відразу визначаючи напрям розвитку думки, напрям, у якому може розгортатися інтерпретація інших символів у тексті. Скажімо, вербальний символ *калина* в текстах –

Ой похід лісом битая доріженька, А поза лісом червоная калинонька. Отуди їхав Василько з боярами, Йому калина дорогу заступає. Вийняв шабельку, став калину рубати [Тобілевич 1982: 87]; *Калинонька наша, Маруся, Підь калиною лежала, Калину ломала; Чорнимь шовкомь у пучки в'язала, На дорожку бросала, До батенька слала: – Оть тобі, батенько, Оть тобі да подарочокь – Червоная да калинонька Одь любой да дитиночки* [Чубинський 4: 445] –

функціює як домінуючий символ зі значеннями 'гарна, цнотлива дівчина', 'цнота, чистота', і цим тлумаченням можна було б обмежитися. Однак це трактування змінює інший символ – *дорога (доріженька)*, що в системі символів (зокрема і вербальних) функціює зі значенням 'межа між світами' (загальне символічне значення). Саме поява цього слова-символу спрямовує думку реципієнта і дає підстави визначати, що слово *калина* уже символізує зміну соціального статусу – перехід дівчини до стану одружених.

Зазвичай основна функція цих символів – просторових назв, або локативів, – не так вказати на місце, де відбуваються події, як, транслюючи свою ідею, що й розгортається як символічне значення, передати загальний настрій та «попередити», «налаштувати» читача на подальше тлумачення інших символів та подій. Свою символічну функцію вони отримують не через переносне чи образне значення і не через звичний для фольклору паралелізм, а здебільшого завдяки інтертекстуальним зв'язкам з іншими символами та завдяки позалінгвальним чинникам. Вербальні

просторові символи *луг, поле, ліс, байрак, діброва* та ін. пов'язані передусім з утіленням ідеї відкритого, необмеженого простору. С. Єрмоленко слушно вважає символи *байрак* та *луг* синонімними, «тому вони й можуть уживатися в такій синтаксичній конструкції, де вислів *зелений байрак* фактично виступає другою назвою, прикладкою до іменника *луг*» [Єрмоленко 1999: 78]. Дослідник слов'янської міфології М. Костомаров називає *ліс* як одне з видів та найменувань *лугу, діброви, гаю, бору*, підтверджуючи думку про синонімію у фольклорній картині світу [Костомаров 1994: 256], щоправда, в ученого радше йдеться про метафоричне значення цих слів, аніж про символічне [Ibid.: 256–257].

Отже, з одного боку, просторові назви є «конструктами» цілісності фольклорно-мовної картини світу (радіше її фрагмента), яку репрезентує фольклорний текст; це, очевидно, і дає підстави визначати такі слова радше як *символічно значущі елементи*. Саме так початково кваліфікувала їх і авторка цієї статті. Водночас можна дискутувати про те, що «у піснях найчастіше такі просторові назви виступають у своєму номінативному значенні й указують на обставини, місце подій» [Снигірева: 201], або ж виконують функції символічно значущого елемента, – виглядає, що такі слова «не дотягають» до рівня символу. Справді, формування символічного значення та й семантика таких символів дещо відрізняється від символічного значення інших традиційних символів, однак такі є підстави трактувати ці назви як сформовані символічні. Тим паче, що семантична структура символів якраз завжди зберігає номінативне значення слова, часто на його підставі розвиваючи символічне, або ж розвиваючи асоціативний комплекс, утілює якусь над-ідею. Семантика цих слів може не збігатися зі звичною у традиційному сенсі слова та зближуватися зі значенням іншого просторового символу. Їх одночасне функціонування виправдане потребою передати або поглибити емоційний стан героя, створити для його переживань відповідне психологічне тло, а також підготувати читача до «прочитання» інших символів.

З іншого – у системі традиційних символів, зокрема й архетипних, вони зберігають ядро та периферію семантичної структури слова-символу, що свідчить про них як про *повноцінні символи*. До того ж незважаючи на односпрямованість (але не однозначність!) розвитку символічних значень цих слів, вони таки мають потенційну змогу «розвивати безмежну кількість символічних значень».

Виконуючи символічну функцію та будучи наділеними відповідними ознаками «віддаленості» чи «наближеності» до людини, до її хати (а отже, до «її» чи «не її», до «свого» або «чужого» світу), просторові символи формують в українському пісенному тексті досить чітку систему опозицій. *Ліс, гай, байрак, діброва, поле* – як природний, відкритий, тому

не-культурний та не-освоєний, віддалений, а отже, «чужий» світ – протиставлені *саду, винограду (саду-винограду), городу, двору* як «своєму», замкненому, культурному, освоєному просторові. Вербальні символи *луг, гай, поле, байрак* пов'язані передусім із віддаленістю, безмежністю; це місця, головними мешканцями яких – в уявленні людини – є різноманітні міфічні істоти: русалки, мавки та ін. Тому, входячи до лісу, писав І. Огієнко, треба неодмінно перехреститися, щоб лісовики не причепилися. У лісі не слід голосно перекликатися, «щоб не накликати полісуна, бо він любить відкликуватися людям і заманювати їх у непрохідні нетри. Коли в лісі б'ються полісуни, здійсмається буря» [Іларіон 1994: 129]. «Східня (руська) людина ніколи не любила свого ліса. Якась неясна боязнь оволодівала нею, коли вона вступала в густий ліс. Сонна дрімлива лісова тиша лякала його. В глухому тихому шумі його вікових верховіть чулося щось зловісне. Щохвилиenne чекання раптової небезпеки напружувало нерви, підіймало уяву. І стародавня людина населила ліс різними страхіттями» [Ключевський, цит. за: Іларіон: 129].

Отже, можна визначити домінантне символічне значення, яке становить ядро семантичної структури символів *байрак (байрачина), гай, луг*, – ‘чужий, ворожий світ; чужа сторона’:

Ой по горах, по долинах, по широким байрачинах, Козак ходє, козак блудє, під собою коня нудє. Приблудив кінь до гаю, до тихого до Дунаю, Ой став козак коня напувати, стала єму зозуля кувати. Стала єму зозуля кувати, став він слово промовляти: «Зозуленько, йа ти, моя ненько, закуй мені жалібненько, Закуй мені жалібненько, скажи мені шлях-дорогу, Скажи мені шлях-дорогу, куди їхати до роду» [Яворницький 1990: 300].

Водночас у межах домінантного символічного значення ‘чужий, ворожий світ; чужа сторона’ розвивається символічне (під)значення ‘чужий, ворожий світ; чужий рід’:

Сивая зазуленько! Нелїтай раненько На яру пшениченьку, Бо там на тебе сивій сокіл засядє, Згляне тя оченьками, Пійме тя крилоньками; Занєсе вь темній лїсоньки Межи чорній галоньки, Тамь будєшь ковати, Нїкому неслухати Красна – така я то – Не виходи раненько. На новє підсїнїнько (!), Бо тамь на тебе самь князь засядє. Згляне тя оченьками, Возьмєт я рученьками; До чужої сторононьки, До чужої матїнки. Тамь будєшь плакати Нїкому пожаловати [Wagilewicz: 104]; Маці дочку карала: Гдєш ти, доню, всньчик діла? Схав мамко, князь Міхайло, І зняв, мамко, всньчик з менє, Повєз, мамко, дорогою широкою, Дубровою зелєною, Через село Лунінскєє, Через місто боярскєє. Касїна матї по двору ходит, Слуги будит: Слуги мої молодєє, Уставайцє, закладайцє,

Коні ворониє Да бежице, доганяйце, З пліч головку здойміце! [Антонович, Драгоманов 1874: 56]; *Ой піду я в ліс по дрова, Вирубаю йолку. Завіз мене мій милейкий В чужу, в чужу сторонойку. Ой в чужей сторонойци Ни батька, ни неньки, Тільки в саду вишньовому Пють, пють соловейки. Ой вирву я з рожки квітку Па й пуцу на воду: – Пливи, пливи, з рожки квітка, Аж до мого роду* [Полісся 2007: 165]; *Ой у лѣсѣ пѣдѣ яворомѣ выбрали керницю: «Отдай, мати, свою доню, – свою єдиницю!» – «Та хоть у той керниченьцѣ вода прибуває: Най си моя єдиначка еще погуляє!»* [Саламонь 1978: 786]; *Ой на день вже свитає, нелюбь ся питає: Та чого-жъ ты моя мила тяженько здыхаєшь? Чи хлѣба не маєшь, чи соли жадаєшь, Чи зѣ мною молоденькимѣ мешканя не маєшь. Ой я хлѣбця маю, соли не жадаю, Лишь съ тобою нелюбочку мешканя не маю. Пѣйду-жъ я до гаю, та наломлю лому, Занєсь мене дурный розумъ у чужу сторону. Ой то чужа сторононька, ни отця, ни неньки, Лишь у саду-винограду, кують зазуленьки. Зазулько сивенька, закуй ми зъ раненька, Чому-жъ мене не жалуєшь, моя рѣдна ненько. Ой якъ-же я тя доню, маю жалувати, Отдаламъ тя за доброго, було шанувати. Пусти мене нелюбочку, въ вишневый садочокъ, А я-жъ тобѣ не столочу жадныхъ ягѣдочокъ. Ой лишъ урву зъ рожки квѣтку, тай пуцу на воду, Плыни, плыни зъ рожки квѣтко, ажъ до мого роду. Плыла, плыла зъ рожки квѣтка, на камени стала, Прійшла мати воду брати, ту квѣтку пѣзнала. Ой ты доню рѣкъ лежала, чи два хорувала, Тай шо твоя зъ ружки квѣтка, на водѣ зѣвяла. Не я мамко рѣкъ лежала, нѣ два хорувала, Отдалась мя за нелюба, я забановала. Ой ѣдалась мя моя мамко, за нелюба въ чужину, Вѣдай-же я моя мамко, марне зъ свѣта згину* [Руснак 1908: 4–5].

Останній текст виразно протиставляє ліс – сад як «чужий» – «свій» простір відповідно.

Як свідчать опрацьовані фольклорні тексти, найчастіше в межах цього домінантного символічного значення розвивається ще одне – ‘межа між «своїм» та «чужим» світом’, семантика розгортається у кількох напрямках, зокрема:

■ ‘межа між світом і антисвітом’, що найбільше виявляємо в замовляннях, зрештою, це значення не зникає в семантичній структурі символу і в інших контекстах:

Зора вечірняя, зора ранняя, зора полуночная, зора Марія, зора Дарія, зора Марина, зора Мандарина, зора Оксінья, зора Афросінья. Возьміте безсоніци ... хрещеної, молитвеної, занєсіте за крутії гори, за бистрії води, за темнії ліса (ліси), принесіте їй сон з усіх сторон [Замовляння поліські 1995: 23];

- ‘межа між «цим» і «тим» світами, між світом живих і світом померлих; смерть’:

*Ta dumasz tyła dumasz, szo tyłeńkoho nymasz; **pojichaw** tyłuj **za lis**, czornyji oczu zanis, taj i ślidoczki zabraw, a serciu tuhu zadaw [Wacław 1833: 326];* пор. також тяглість фольклорних мотивів та символів у поетичних творах, наприклад: *Ні зазуля в лузі затужила, Ні пташина в тузі голосила, То сестричка лист писала, На сторону посилала, Тай до брата слезно промовляла: Брате милий, брате соколоньку, Ти-сь покинув сестру сиротоньку, А я ходжу, накликаю, Як зазулька в темнім гаю: Верни, верни з далекого краю! «Сестро моя, сестро моя рудо, Як я можу до тебе вернути? **Через ліси темнесенькі, Через ріки бистресенькі, Через степи рівні, рівнесенькі?» – Гасм** масм, лебедем Дунаєм, А **степами** бистрим горностаєм, А на моє подвіренько Пади бистрим соколеньком, А голубом на моє серденько. Ой летів я сім день тай годину, Прилетів я до сестри в гостину, Прилетів я тай гукаю, А сестрички не видаю, – Ах відай я сестри вже не маю. «Сестро-ж моя, лелієнько біла, Уповіж ми, де ти ся подїла?» – В гаю, брате, в **гаю**, в **гаю**, Під могилов пробуваю, Все о тобі розмовоньку маю [Федькович 1914: 17]; Поховали легіника В **гаю** під калинов Без коругвий і без попа, Без божого слова... Лиш могила мала сумна, сумна Стоїть у Кедровім [Ibid.: 409];*

- ‘межа між «своїм» світом дівчини та «чужим» світом парубка’:

*Чогожъ ты дѣвчино, по сѣмъ **гаю** блудиши, Вѣдай ты дѣвчино, мого сына любиши. Якъ бымъ не любила, сюда бымъ не ходила, Я за твоимъ сыномъ, быстровъ рѣчковъ плыла. Бистровъ рѣчковъ плыла, тай студену воду, Не такъ твоимъ сыномъ, якъ за его родомъ. На тобѣ дѣвчино, коня вороного, Отчепися дѣвчино сына мого. На коня не сяду, конемъ не поѣду, Я твого сына люблю, тай за него поїду. Ой тамъ на долинѣ, Василь сѣно косить, А я ему дѣвчина дитину приносить. На-жъ тобѣ Василю, на тоту дитину, Бо якъ не озмешъ, на покось ти кину [Руснак 1908: 38]; Летів **ворон** понад **гай зелений**, став калиноньку ламать, Любив козак молоду дівчину та й не думав її братъ [ЕАУФ].*

Символічне значення ‘межа між «своїм» світом дівчини та «чужим» світом парубка’ розвивається в семантичній структурі ще одного протисторового символу – **гора**:

*Черезъ **гору** високою червона мережка: Та скажи ми, моя мила, куда къ тобѣ стежка? Мене тая укарала **высокая гора**, Що не видно миленькои зъ бѣленького двора [Головацький 1878 2: 742].*

Як «межовий» символ функціонує **гора** в таких контекстах:

Черезь гору високою Ружа подалася: Не иду я на вечёрки, Я вже отдалася [Ibid.: 447]; Не разъ я, и не два, на гору позѣрамъ, Бо я ся съ той горы фраѣра сподѣвамъ [Ibid.: 221] – у цьому випадкові слово-символ **гора** має також значення ‘чужий ворожий світ; чужа сторона’; **На високій горѣ** шугай ся згамававъ, Жебы было не дѣвча, тамъ было не дѣвча, тамъ бы бывъ ночовавъ. «Поможъ же ми, дѣвча, съ той горы спустити: За роченько, за два, буду тя любити» [Ibid.: 222].

Не дивно, що цей символ розвиває інші символічні (під)значення – ‘нещаслива доля’: *Ой выйду я рано въ поле, – говорю съ рососою, Та й вразъ съ ею нарѣкаю на нещасну долю; Ой выйду я на гороньку, тай ся задумаю: Зѣстала ’мь ся сиротою, – никого не маю! [Ibid.: 796]; ‘життєві труднощі, негаразди; непереборні перешкоди’ [пор.: Костомаров 1994: 121]: *По надѣ гору високою голубы лѣтають: Ще ’мь гаразду не зазнала, та й лѣта минають; Ще ’мь гаразду не зазнала, та й не буду знати, Кохала я вѣрно хлопцѣй, та й буду кохати [Головацький 1878 2: 267].* Зрештою, **висока(я) гора** має ще одне символічне значення, якого не фіксуємо в інших просторових символів (це ще один аргумент на користь розрізнення символів, що традиційно об’єднують у т.зв. «просторові»), – ‘перешкода в коханні’, яке актуалізується одночасно з іншими в цьому контексті. Функціуючи як сталі символічне значення в семантичній структурі слова **гора**, ‘перешкода в коханні’ зберігається як потенційне і в інших контекстах:*

Ой по горі ворон пролітає, А на морі рекрут потонає. А на морі рекрут потонає, До дівчини козак приїзжає [Яворницький 1990: 415]; або ж як домінантне: *Черезь гору високою убитый слѣдочокъ: Чому, милый, не приходишь, якій ти смуточокъ? [Головацький 1878 2: 348]; По високій горѣ снѣжокъ ся бѣлѣ: Богата дѣвочка злотый вѣнецъ носить, Худобна дѣвочка въ Бога щастя просить [Ibid.: 223].*

Окрім цього, вербальний символ **гора** має ще одне значення, якого не мають інші символи – *поле, ліс, діброва* та ін., – ‘світове дерево; зв’язок неба і землі, «шлях до неба»’: пор., наприклад: [Копалинский 2002: 52]. **Гора** є одним з універсальних архетипів та представлена в численних міфологічних та релігійних картинах світу. Зазвичай міфологічне уявлення специфічним чином інтерпретує вертикальність гори та її спрямованість до неба [МНМ 2: 207].

Як бачимо, у фольклорних текстах ці вербальні просторові символи асоціюються переважно із чужим світом, у який має вступити дівчина після одруження, – світом чоловіка. Часто з’являються у зв’язку з нещасливою долею жінки, дівчини.

Зазначу, що вербальні просторові символи – *ліс, дуброва (діброва), гай, гора, поле* та ін., – стало зберігають та актуалізують загальну семантику ‘межа двох світів’. Саме тому символічний простір «того», «іншого», «чужого» світу в українській фольклорній картині світу представлено прийменниковими конструкціями *за лісом, поза лісом, за гору (за гори), за воду, через гору, через поле, через дубровоньку, через гай*, де прийменник *за* виражає просторові відношення та вказує на предмет, місце та ін., за межі яких спрямовані дія, рух [СУМ 3: 12]; а прийменник *через* – «на означення простору, місця і т. ін., по другий бік якого є хто-небудь або щось розташовано» [Ibid. 11: 304]. Таку ж семантику розвивають символи на позначення водного простору, зокрема *річка, озеро, вода* та под., наприклад:

Ой за Бугомъ за рікою Любився я зъ дывчиною. Що жь по тому, що кохаю, Коли въ неі не буваю. Не можна мені въ неі бувати И зъ нею розмовляти, Бо лихий вороженьки Покопали доріженьки [Чубинський 5: 24]; *Мілі мой за воду, за воду гльбоку, За воду гльбоку, за гору вісоку* [Гнатюк 1900: 167] та под.

Із символічними значеннями ‘межа двох світів – парубка й дівчини’ та ‘чужий, ворожий світ парубка, чужа сторона’ функціують дієслівні конструкції *занести в темний ліс* (‘опинитися в чужому, ворожому світі, у небезпеці’), *занести за круті гори / за темні ліси, дати за високі гори, поїхати за гору, піти в ліс, піти до гаю* (‘перетнути межу, опинитися в чужому, ворожому світі перев. не із власної волі’), *на гору позирати, с тої гори сподіватися, бути за горою, виходити на гору, на високій горі, де гора, ліс, гай* та ін., репрезентуючи також зміну соціального статусу дівчини – із «дівки» на молодицю або ж – поза весільним контекстом – переміщення зі «свого» до «чужого» просторів та перетинання «межі» чи перебування в небезпеці / очікування біди.

Свідоме перетинання чужого простору можуть репрезентувати синтаксичні конструкції на кшталт *помандрувати, іти, полетіти в луги / чисте поле* і под., що, проте, не втрачають потенційної семантики «чужости» й небезпеки.

Варто наголосити, що пропонувані формулювання семантики символу, наприклад ‘перетнути межу’ чи ‘опинитися в небезпеці’ і под., вважаю умовним, спрощеним, що, зрештою, можна пояснити обов’язковою вимогою тлумачити дієслова та дієслівні конструкції дієсловами, а іменники – іменниками. Натомість вербальний символ – надто специфічний, настільки, що нехтування загальноприйнятими нормами для нього цілком прийнятне. Символ завжди тяжіє до абстрактності, тому для лексикографа оптимально формулювати його значення саме через іменникові конструкції, а не відповідно до форми опорного слова-символу [Рукопис]. Цю думку підтверджують найвиразніше останні з наведених конструкцій – *на*

гору позирати, с тої гори сподіватися, у яких символ гора визначаємо як 'межа між світами', натомість дієслова *позирати, сподіватися* тільки «підтримують» символічне значення, самі такого не розвиваючи.

Незважаючи на те, чи із власної волі (*піти, вийти, позирати, поїхати, сподіватися*), чи ні дівчина (*дати, занести* та ін.) перетинає межу та опиняється в «чужому» світі, в усіх контекстах просторові символи зберігають семантику 'тривога', 'ворожість', 'небезпека':

Повѣй, вѣтре, изъ за горы, звѣдки ты жадаю, А то съ тоей стороныньки, де милого маю! [Головацький 1878 2: 327]; *Ой дала мья мамка за високої горы, Не дала ми бѣльше ничогъ, лише одні бджолы* [Ibid.: 329]; *Дала 'сь мене, моя мати, за високої горы: Будешь мене виглядати по пѣдъ ясні зоры* [Ibid.: 262]; *Ой піду я в ліс по дрова, Вирубаю йолку. Завіз мене мій милейкий В чужу, в чужу стороноюку. Ой в чужей стороноюци Ни батька, ни неньки, Тільки в саду вишньовому Піють, піють соловейки. Ой вирву я з рожки квітку Па й пуцу на воду: – Пливи, пливи, з рожки квітка, Аж до мого роду* [Полісся 2007: 165].

О. Потебня пояснював зближення символу *гора* з *горем* не на підставі «гри слів», а на природних властивостях гір, що сковують свободу руху, утруднюють шлях, а тому символізують неволю, горе [Потебня 1914: 122–123].

До речі, контекст весільних текстів, зберігаючи семантику тривоги, відчуття небезпеки, формує водночас позитивні конотації – символізуючи – серед іншого згаданого – ініціацію – зміну соціального статусу дівчини. Зазвичай у таких текстах з'являються й інші символи, наприклад *галоньки, сокіл, криниця*. Символи ці не випадкові. *Галка, галонька, галочка* – вербальні символи, що, як свідчить Н. Пастух, «символізують статево-вікову групу молоді або наречених у різних обрядових ситуаціях» [Пастух 2013: 25]. Це передусім лімінальні особи, які мають невизначений соціальний статус. У текстах весільних пісень *галка* часто символізує подруг нареченої або ж саму наречену. *Сокіл* так само належить до «межових» символів та функціонує у фольклорній картині світу з такими символічними значеннями: 'зв'язок між «своїм» та «чужим» світами':

Перший [сокіл] злетів у гаснько, летит з гасньку, несе пташеньку, другий злетів во чисте поленько, бреде з чиста поля, булан коня веде; третій злетів в чужу стороноюку, з чужої страні леце, срібен перстін несе; чварний злетів за Дунаєнько, з-за Дунаю бреде, красну панну веде або ж Єден полетів з темний лісочок, принюс чорну коноюку / перепілочку; другий полетів з бистру річеньку, принюс цуку; третій полетів з тихий дунай, принюс круплю водиці [Гойсак 2010: 189; див. також: Колядки і щедрівки 1914: 120];

*Из-за гори два сокола лине; Мои ж ви та оба сокола, Чи не були у моєї сторони? Чи не тужать отець мати по мни? Плачуть, плачуть, розбиваються, Хустиною утираються; Стара мати на лижечку, Правуручку на серденьку держить [цит. за: Костомаров 1994: 313]; ‘парубок, коханий’: Сивая зазуленько! Нелѣтай раненько На яру тиениченьку, Бо там на тебе **сивій сокіль** засяде, Згляне тя оченьками, Пійме тя крилоньками; Занесе **въ темній лѣсоньки** Межи **чорній галоньки**, Тамъ будешь ковати, Нѣкому неслухати Красна – така я то – Не виходи раненько. На нове підсѣньнько (!), Бо тамъ на тебе самъ князь засяде. Згляне тя оченьками, Возьмет я рученьками; До чужої стороньки, До чужої матѣнки. Тамъ будешь плакати Нѣкому пожаловати [Wagilewicz: 104]; ‘батько’: Ой, татуню мѡй миленькій, татуню **соколе**, Не дай мене **въ темній гори** – дай мня въ чисте поле: Волѣю я въ чистѡмъ полѣ соломовь палити, А нежъ маю **въ темныхъ горахъ** свѣтонька не зрѣти [Головацький 1878 2: 777].*

Зрештою, не важко помітити, що всі символічні значення непросторових символів у тексті, розвиваючи свої символічні значення, водночас «підтримують» загальну ідею, пов’язану зі зв’язком двох світів – дівчини та парубка, навколо якої і вибудовують свою семантику всі символи в тексті.

Напевно, найменше на статус «повноцінного» символу може претендувати просторова назва **поле**, що в засвідчених контекстах має особливу функцію: як символічно значущий елемент тексту вона не нівелює згаданої вище семантики просторових символів, проте основне для цього слова – створювати відповідний для таких текстів сумний настрій, передчуття небезпеки та – тільки в деяких контекстах – символізувати перетин межі «свого», захищеного й «чужого», відкритого простору. Не виступаючи домінантною, семантика символічно значущого елемента підпорядковується іншим – *зозулі, билиночці, воді, крові та коневі* (так само межовим символам) та атрибутові *сухий (суха береза)* і под. Описуючи знаки української етнокультури, В. Жайворонок кваліфікує **поле** як таке, що «символізує волю і щастя», підтверджуючи це цитатою «коли я в полі, тоді я на волі» [Жайворонок 2006: 464]. Справді, потенційно слово **поле** може «розгортатися» як символ «волі та щастя», хоча, як видається, вдячним для цього є саме художньопоетичний або прозовий текст, що матиме ширший контекст і більше можливості для «розгортання» семантики [див., наприклад: Альбота 2016: 107–110].

Так само і слово **стен**, що асоціюється з безкраїми, безмежними просторами, із чимось небезпечним, таким, що бентежить кров; пор.: «отой простір безмірний навертає людину на думки про світову безкраїсть, про волю» [Жайворонок 2006: 579], хоча дослідник уже не кваліфікує **стен**

як власне символ, натомість, на мою думку, це слово має не менше потенційних можливостей для формування символічних значень (пор. *стен* у творчості Панаса Мирного, Є. Маланюка, Б. Лепкого); щоправда, те, чи символом у творі великого формату стає поняття *стен* чи слово *стен*, потребує вже окремого дослідження конкретних текстів.

Варто звернути увагу на ще один просторовий символ – *бір*. Можуть виникнути сумніви, чи *бір* насправді є символом, адже для фольклорних символів важливою ознакою є поширюваність, частотність у тексті. Справді, це слово не є настільки часто вживаним, проте пам'ятаймо, що часто в текстах фольклору *бір* називають *лісом*, а отже, якщо трактувати це слово як символ, то можна вважати, що теоретично воно може реалізувати семантику, властиву іншим просторовим символам. Окрім цього, припускаю, на семантику слова *бір* може впливати й те, що *бір* – це в суті речі – *сосновий ліс*: *бір* ‘сосновий або інший шпильковий ліс; також мішаний ліс з переважанням сосни’ [СУМ 1: 188], отже, семантика символу *бір* очікувано зближується із семантикою символу *сосна*¹. Якщо *сосна* символізує дівчину, виплекану молодість, цнотливість (хоча, наприклад, М. Костомаров заперечував це значення [Костомаров 1994: 85]), то просторовий символ *бір* «підтримує» це значення, розвиваючи ‘межа між «своїм» світом дівчини та «чужим» світом парубка’, відтак ‘чужий, ворожий світ; небезпека’, але вплив символу *сосна*, думаю, поширюється ще й на те, що домінантним стає ‘загроза чести дівчини’:

*Матёнонька стара заснула, заснула, Марусенька зъ Ивасенькомъ
махнула (втєкла). Ой устала стара мати на зорѣ, на зорѣ: «Не
машь моєй Марусеньки въ коморѣ» – Ой устала стара мати ранень-
ко, Заплакала по Маруси ревненько: «Ой сѣдайте, рѣдній братя, на
коні, Доганяйте Марусеньку въ погонѣ!» – Ой дѣгнули Марусеньку
въ пѣвъ бору: «Ой вертайся, Марусенько, до дому!» – «Не на то я,
мои братя, махнула, Щоби я ся та изъ вами вернула. Лишила 'мъ въ
моѣй мамцѣ призначокъ У пивницѣ на кѣлочку въ ѣночокъ. Та возмѣте
той въ ѣночокъ съ пивницѣй, Повѣсьте го на кѣлочокъ въ свѣтлицѣ;
Ой що моя стара мати погляне, Ой то мене молоденьку спомяне:
“Ой десь, моя Марусенька дєтина, Та що вона въ тимъ въ ѣночку*

¹ О. Потебня свого часу писав, що збірна назва *боръ* (бір) (стосувалося це рос. *боръ* ‘красный хвойный лѣсъ’) передбачає одиничне значення хвойного дерева й дерева загалом, для порівняння навівши сrb. *бор* ‘сосна, ель, дерево’ та приклад тексту сербської пісні, де явір названо *бором* [Потебня 1914: 138–139]. Порівняймо також: рос. *бор* ‘сосна; сосновий ліс’, слц. *bôr* ‘тс.’, нл. *bór* ‘сосна’, болг. м. *бор*, схв. *bôr*, слн. *bôr, bóra* ‘тс.’, стсл. *борше* [ЕСУМ 1: 200].

ходила! Десь то моя Марусенька в чужинї, Догаджас Івасеви в дружинї!"» [Головацький 1878 1: 77–78].

Натомість у наступному тексті весільної пісні домінує власне «межове» значення символу, а негативні конотації відходять на периферію семантичної структури, значення ‘тривога, небезпека’ також послаблюються:

До бору, старости, до бору, Рубайте сосну здорову, Рубайте сосноньку – деревце – Молоді Марисі на гильце [Чубинський 4: 101];

До бору, старости, до бору, Рубайте сосну здорову, Рубайте сосноньку – деревце – Молоді Марисі на гильце [Ibid.].

Зазвичай просторові символи мають досить обмежену кількість атрибутів, що безпосередньо «нав’язують» до символічного значення. Тоді *байрак (байрачина)* кваліфіковано як *широкий; гай – темний, зелений; луг – темний, густий, далекий, зелений* (атрибутив *зелений* у таких випадках втрачає традиційну семантику радості, молодості); *ліс – темний, темнесенький, бір – широкий, темний, гора – високая; дуброва – широка, зелена; поле – широке.*

Просторові символи поєднуються з дієсловами «руху», що в контексті семантики «межі» розвивають значення не просто образні або метафоричні, а якраз символічні, специфічним чином пов’язані із семантикою «переходу», «перетину межі»: *приблудити, ходити, линути, летіти, піти, занести, дати, позирати, поїхати, помандрувати* та под. Із цього переліку «випадає» дієслово *шуміти*, що не пов’язане з «перетином межі», проте розвиває свої символічні значення. *Шумить – луг, зелений байрак, гай, буйний вітер, вода, ліщинонька; сосна, верба (верби), березонька, трава, дубина.* Якщо визначати *шуміти* як ‘розмови, обмови’ (пор. О. Потебня зближував поняття шуму та людського мовлення, однак зафіксував лише два приклади текстів, де *шуміти* можна було пов’язати зі сваркою та погрозами [Потебня 1914: 142–143, 146]), то йдеться радше про розвиток переносного образного значення, зафіксованого у тлумачному словнику; пор.: *шуміти «перен., розм.* Багато, голосно, збуджено говорити, жваво обговорювати що-небудь» [СУМ 11: 562], натомість як символічні значення можна сформулювати ‘печаль, нещастя, горе’, ‘розлука’, ‘смерть’, ‘сльози’, ‘туга’; пор., наприклад:

Шумить, шумить дїбровонька, Тужить, тужить дївчинонька; Тужить, тужить и думає, На недолю нарїкає [Максимович 1827: 156]; *Ой не шуми, дубровонько, ой не шуми, зеленая, А у три ряды сажена! Черезъ тебе, дубровонько, черезъ тебе, зеленая, Протоптана дороженька. Туды ишла стара мати – сильнее плаче и рыдає, Слѣзми моря доповняє. Не плачь, не плачь, стара мати! Слѣзми моря не доповнишь, Сына зъ вѣйска не вызволишь!* [Максимович 1849: 110]; *Ой не шуми, лужє, дубровою дужє, Не*

завдавай серцю жалю, бо я въ чуждѣмъ краю [Ibid.: 166]; **Зашумѣла дубровонька**, якъ ся розвивала: Заплакала дѣвчинонька, якъ ся вѣддавала. «Ой **не шуми, дубровонко**, доста листу буде! Ой а не плачь, дѣвчино, гараздъ тобѣ буде!» [Головацький 1878 2: 360; Де-Воллан 1885: 84–85].

Часто фольклорний текст має інші символи, що або самостійно функціують як символи смутку, недолі (наприклад *зозуля, вода, могила*), або ж під впливом контекстуального оточення розвивають таке символічне значення.

Водночас виявлено, що вербальний символ **байрак** може розвивати цілком, на перший погляд, дивне значення ‘батько’ (наголошу, що ще одне слово функціює із цим значенням – *луг*, усі інші просторові символи цього значення не мають):

*Хвалилася береза [‘дівчина, наречена’] своїй **зеленій діброві**: – Дякую ж тобі, **зелена діброво**, за моє постійне, Кілько я у тебе стояла – буйного вітру не знала, Тільки ж бо я зеленое віттячко годувала [‘плекання молодости, краси; дівування’], Тільки я знала дощик дрібненький На свій лист зелененький. Дяковала Маруся рідненькому батькові: – Дякую ж тобі, мій батеньку, за тоє: Кілько я у тебе бивала – лихого слова не знала, Тільки ж знала щосуботоньки Русу косу чесала, хустку вишивала... [Доленга-Ходаковський 1974: 201].*

Видається, що символічне значення ‘батько’ виникає як автономне, окреме, проте насправді ця семантика розвивається в межах домінантного символічного значення ‘чужий, ворожий світ; чужа сторона’: зміна соціального статусу дівчини змінює «пріоритети» – розуміння «свого» і «чужого» світу зміщується. Неодружена, дівчина сприймає світ парубка як «чужий», ворожий, натомість після одруження «чужим» стає світ батьківського дому, а «своїм» – світ нової родини.

Як бачимо, фольклорний простір динамічний і пов’язаний із часом, а «свій» – «чужий», «свій» – «інший» є взаємопроникними світами. Саме тому належність такого символу до того чи іншого полюсу опозиції (або «свій», або «чужий») є умовним, він пов’язаний, зокрема, із соціальним статусом суб’єкта і з категорією оцінки, що може змінюватися на цілком протилежну. Змінивши статус *дівчина – молодиця*, людина зміщує відповідно поняття «свій – «чужий», визнаючи – залежно від ситуації – оцінку *поганий – хороший*. До того ж поняття «своє» – «чуже» залежить також і від суб’єкта. Опозиційна пара *парубок – дівчина* живе у різних світах. Його світ є ворожим, далеким та невідомим для нареченої.

Чужому, ворожому, далекому світові протиставлений простір, репрезентований вербальними символами *сад, виноград, сад-виноград*, що символізують «свій», захищений світ, мікросвіт людини та її родини.

А. Байбурін навіть вважає, що дім відділив людину від космосу, виріс між ними та став медіальним світом [див.: Байбурін 1976: 5–6; 1983: 3–4, 9–16]. Відповідно до побудови світу (макросвіту) зі світовим деревом у центрі, мікросвіт родини – *сад, город, дім, подвір'я, оборонька, світлонька* і под. – також має своєрідну модель світового дерева – *явір, соньоньку* і под. *стіг, копонька, снопонько* або *жяворова* чи *дубова колиска*.

Сад відповідає простору, звідусіль відгородженому й саме тому сповненому миру, захищеному, обжитому, прикрашеному і приязного людині на протигагу хаосові, що панує за його «стінами». Тим самим символіка *саду* зближує його з поняттям раю [Аверенцев 2004: 171–172]. І хоча у статті йдеться про фольклорний текст і функціонування символів у ньому, про фольклорну картину світу, тим не менше, вплив християнського символу *саду* є незаперечним, тож не згадати про це було б помилкою. У Біблії сад – це передусім Рай, який постає як огорожена ділянка землі з найсприятливішими умовами для життя рослин і тварин [Буття 2.8; 2.10; Числа 24.6; Вихід 58.11]; це символ впорядкованості творіння [Буття 1.2]. Символіка *саду, дому* як раю частково збереглась у колядках та виявляється переважно в символічно значущих деталях, зокрема в домінантах – *золотих* та *срібних* атрибутах та под. Важливим символом-атрибутом раю ('рай' – *подвір'я*) є світове дерево та його символи, зокрема *дім* та *сокіл* (*три соколоники*):

*В нашого брата обгороджено, Обгороджено, красно зметено,
Серед подвіри зелений явір, Під тим явором чорнії бобра,
На восиридки ярїї поли, А на вершечку ... соколи, Ой дай Боже!*

[Колядки і щедрівки 1914: 120–121] та ін.

Сад, город, дім – це своєрідний мікросвіт («мікрокосмос»), це світ людини, що в суті речі є «світом у світі» макросвіту (макрокосмосу). Т. Цивьян вважає його утіленням опозиції *внутрішній – зовнішній*, що може бути реалізована також і в інших просторових опозиціях [Цивьян 1990: 202]. Відповідно, як такий, що розташований *усередині* («внутрішній»), цей світ відокремлений від зовнішнього, і це створює своєрідне відчуття захищеності, впевненості та безпеки. У полі оцінної опозиції *хороший – поганий* перебування у «своєму» просторі, близькому, «внутрішньому», марковане як позитивне; натомість негативну оцінку отримує «зовнішній», «чужий», далекий простір:

*Та віют вітри ще й буйнесенькі, Накрапає дощик громовесенький,
Накрапає дощик громовесенький, Та на той садочок зеленесенький,
А у тім саду живе й удова, А у тії вдови дочка молода. А у тії вдови дочка молода,
Вона виходила за новії ворота* [‘межа

між «своїм» та «чужим» світом²]. *Вона виходила за новії ворота, Вона виводила вороного коня. Вона виводила вороного коня, Вона й напувала з повного відра. – Ой коню мій, коню, Чом види не п'єш? Та все копитами сиру землю б'єш. Та все копитами сиру землю б'єш, Мене молодую до вінця ведеш* [Яворницький 1990: 141]; *Ой поки я молоденька при мамунцѣ была, То й червона калиночка на пддвѣрью цвѣла* [Саламонь 1978: 786].

Головний персонаж – дівчина, готова до одруження, – у цьому статусі перебуває у «своєму», захищеному просторі, у «чужому» ж – її наречений або парубок, який до неї залицяється. Навіть перебуваючи в перехідному (лімінальному) статусі нареченої, дівчина створює, «обгороджує свій садочок» або ж виходить за його «межі». Не дивно, що *сад-виноград* у весільних піснях вважають символом дівочтва [Мурдза; Гойсак 2010: 153; Рукопис та ін.]. Відповідно словосполучення *поза сад-виноград походжати / поза садом* [, *виноградом*] *виходжати* мають символічне значення 'дівування':

Поза садом, виноградом Дорожка лежала. Туда наша та Марія Гулять виходжала. Гуляй, гуляй, та Марія, Поки молодая, А як будеш діток мати, Не будеш гуляти [Яворницький 1990: 132].

Залицяючись до дівчини, хлопець наближається (пор. *дорога, стежка*) до «її» світу, переходить символічну «межу» світів та починає належати до «її» світу. Тепер завдання парубка – захищати «свій» / «її» світ:

Ой не ходи ты до той, До котрой я хожу; Ой бо я тебѣ стежинку Терномъ загорожу. Або мене кто забієть, Або я самъ кого, А до своей дѣвчиноньки Не пуцу никого [Де-Воллан 1885: 80].

Дівчина також може *запросити в сад, виноград*, що в текстах необрядових пісень символізує вже порушення замкненого простору, а також те, що дівчина стає «чужою» у «своєму» світі; тоді словосполучення *іти до саду / винограду* (про парубка) розвиває символічні значення 'порушити, розірвати «замкнений» простір дівчини, перетнути межу', 'занапастити дівчину, позбавити цноти'. Зрештою, те, що *іти до саду* – ідеться про парубка, а *сад* натомість символізує щось, пов'язане з дівчиною (пор.: *сад* 'дівоча чистота, цнотливість'), є ще однією властивістю «абстракції» вербального символу, тому, цілком можливо, що символічне значення

² *Ворота* символізують межу між «своїм» та «чужим» світами. В інших контекстах *ворота* символізують типовий для просторових символів період ініціації: *виходити за ворота* (про дівчину) символізує зміну соціального статусу, перехід до стану заміжніх жінок, нове життя поза батьківським домом у новій, «чужій» родині.

‘дівчина, яка себе занастила, яка позбулася цноти’ – це символічне значення слова-символу *сад*, а не словосполучення. Хоча цілком певно, що *піти до саду* тут не випадкове:

Ой! у ково собаки лихи, Дай некому вытти, оборонити! Вишла дивчина, оборонила, Та мое сердце исвеселила: Ой, вы собаки, въ солому спаты! А вы, козаци! просимъ до хаты! Зарежу гуся, не обоймуся, Зарежу двои, серденьки мои! Підимъ до саду, до винограду; Да натрусимъ груши полны фартуки³; Підимъ до саду, до винограду: Дай лежимо спати на сій кровати. Ой, мамо, мамо! щожъ мени сталось, Шожъ у мени въ черевы затрепеталось? Чи щука рыба, чи осетрина? Дай глядишь Донинку [Донечку], чи не дитина. Колижъ будить дивчина, то моя причина, Колижъ будить хлопчикъ, то будить дьячекъ, Колижъ будить дивчина, то будить чвачко [швачка], Щобъ шила хлопчикамъ всимъ сорочки [Рулін 1924: 46].

Варто наголосити й на такому моменті: залицяння парубка часто й дівчина сприймає як намагання порушити, розірвати захищене «коло» її світу, що репрезентують також ключові символи: *калину ламати, пригинати, стинати, садок вистинати* та под.:

Ой поки я молоденька при мамунцѣ была, То й червона калиночка на підвѣрью цвѣла: А якъ мене молоденьку ѡтъ мамунци взято, То й червону калиноньку изъ подвѣрья стято [Саламонь 1978: 786]; Ей въ полѣ, въ полѣ, въ чистейкомъ полѣ Гей воли, гей! и проч. Тамъ же ми стоить загородойка, Въ тѡй загородцѣ красна дѣвойка, Садочок садила, Богу ся молила: «Рости, садочку, тонко, високо, Тонко, високо, въ кореню глибоко!» – Ишовъ коло ней молодой паничъ: «Бѡгъ помогай, Бѡгъ, красна дѣвойко!» – В’на ся го злякла, ничъ муне рекла, А вѡнъ ся схопивъ, шабельку выхопивъ, Выстинавъ садок, садок вышнѣвый, Садокъ вишнѣвый. «Якъ же я буду дома повѣдати? Повѣдата бы я, же буря была, Же буря была, садок раз бурила: Бури не было, теплейко было» [Головацький 1878 2: 72].

І тільки в обрядовому контексті порушення простору дівчини матиме позитивні конотації та розвиватиме символічне значення ‘порушити, розірвати «замкнений» простір дівчини; одружитися’:

Убита дорѡжка до Львова, Обсажена виноградцемъ дорога, Ишла жь туда Марієчка, заснула. Зе невъ, за невъ ёѣ дедикъ, а в’на не чула: «Рубавъ бы я виноградецъ – не вмѣю, Буджавъ бы я Марієчку – не смѣю». Убита дорѡжка до Львова, Обсажена

³ Додатково символічне значення слова *сад* поглиблює менш поширений як вербальний символ *натрусити [в] фартуки* ‘позбавити цноти’.

виноградцемъ дорога, Ишла жь туда Марієчка, заснула. Зе невь, за невь ёё дсдикъ, а в'на не чула: «Врубаю я виноградець, бо вм'ю, Збуджаю я Марієчку, бо см'ю» [Ibid. 3: 355–356].

Порушення «свого» простору, репрезентоване, наприклад, словосполученням *сади повитоптувати* чи атрибутивним *стопнаний сад*, може розвиватися до значення ‘порушити, розірвати «замкнений» простір родини; зрадити (чоловікові)’:

*Як поїхав Данилуша У чужую сторону, Та й покинув Катиринку На хадзяйстві саму. Його мати старейкая Ницасливая була, Написала лист дрібнейкий, До Данила послала: – Приїдь, приїдь, Данилуша, Хоч на день, хоч на два, Бо вже твоя Катиринка Все хадзяйство прошила. **Сади твої виноградни Повитоптувала**, Брички твої мальвани Повиламувала. Як приїхав Данилуша Під новий ворота, Вийшла його Катиринка, Ой як маковочка. Вийшла його Катиринка, Ой як маковочка, – Як ударив шабилькою, Той й скотилась голова. Та й поїхав Данилуша Та й назад на войну, Катиринку похавали Й у вишневому саду. Катиринку похавали У вишневому саду, На могили посадили Чирвоную калину. Як приїхав Данилуша Із чужей сторони, Та й заїхав у садочок До любії дружини. ... – Устань, устань, Катиринко, Встань, дружинойко моя, Одозвися ти до мене, Чи познала ти мене. – Яни виїду, я ни встану: Вже тепер я ни твоя, Розлучла нас з тобою Твоя матьонка родна. Возьми матира старейку Та повиди її в сад, Та й із нею подивися, Чи **стоптаний виноград**. Саду твого, винограду Я ни витоптала, Бричок твоїх мальованих Я ни виламала [Полісся 2007: 89–90].*

Натомість тексти парубочих пісень репрезентують складніші відношення простору: чужий для дівчини простір парубка – *ліс, за лісом, за дібровою, діброву, за байраком, байрак* та ін. – не має чіткої локалізації. У системі просторових символів *ліс / діброва / гай / байрак* та ін. символізує «чужий», поки ще ворожий, тривожний світ на відміну, скажімо, від просторової зорієнтованості та визначеності чарівної казки, де головний герой – парубок – покидає «свій» простір – батьківський дім – та вирушає на пошуки пригод до «чужого» простору, у якому, проте, зустрічає не тільки негативних, а й позитивних персонажів, що й перебувають у «чужому», недомашньому світі.

Після одруження *сад* стає уже для хлопця «своїм» світом або радше він сам починає належати до цього світу. Зі зміною соціального статусу дівчини змінюється і просторова зорієнтованість символів: батьківський світ, репрезентований вербальними символами *сад, сад-виноград, оборонька, город* та ін., який дівчина у статусі неодруженої сприймала як «свій», захищений, замкнений простір, уже як заміжня починає трактувати

як «чужий», у її свідомості дім стає далеким, «іншим», він набуває ознак «чужості», хоча й не ворожості:

Не плачь, не плачь, дівко Марисю, По свосму дівованнячку; Понеси свос дівованнячко До батейка въ садочокъ. До батейка и тимешь – У садочокъ зайдешь, Дівовання заберешъ [Чубинський 4: 437]; Та саду-паду у батенька въ саду, У батенька въ саду, на винограду; Та буду кувати, буду промовляти, Чи не вийде моя мати [Ibid. 5: 322].

Опозиція «свій» – «чужий» може реалізуватися також у горизонтальній площині. «Світова вісь» – головний елемент світобудови чи просторової орієнтації всесвіту, універсальної концепції світу. З'єднує «свій» та «чужий» простори – світ живих та світ мертвих, світ людський та потойбічний.

ДЖЕРЕЛА

- Антонович, Драгоманов 1874 – Историческія пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. Т. 1. Київ, 1874. XXIV. 336 с.
- Буття – Буття. *Святе письмо Старого та Нового Завіту*. United Bible Societies, 1990. С. 3–56.
- Вихід – Вихід. *Святе Письмо Старого та Нового Завіту*. United Bible Societies, 1990. С. 57–100.
- Гнатюк 1900 – Етнографічний збірник видає етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. Т. IX: Етнографічні матеріяли з Угорської Руси. Зібрав Володимир Гнатюк. Т. III: I. Західні угорсько-руські комітати. II. Бач-Бодрогський комітат. Львів, 1900.
- Головацький 1878 – Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси. У 3 ч. Москва, 1878.
- Де-Воллан 1885 – Угро-русскія народныя пѣсни с приложением очерка быта угорских русских и этнографической карты Венгрии. Собраны д. чл. Г.А. Де-Волланомъ. С.-Петербург, 1885. 269 с.
- Доленга-Ходаковський 1974 – Українські народні пісні в записях Зоріана Доленга-Ходаковського. Київ, 1974.
- ЕАУФ – Електронний архів українського фольклору. URL: <http://folklore-archive.org.ua/work/1964/> (дата звернення 07.10.2020)
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: У 7 т. Київ, 1982.
- Замовляння поліські 1995 – Мойсієнко В.М. Поліські замовляння. Житомир, 1995.
- Колядки і щедрівки 1914 – Етнографічний збірник. Видає етнографічна комісія Наукового товариства імени Шевченка. Т. XXXV: Колядки і щедрівки. Т. I / зібрав В. Гнатюк. Львів, 1914. 269 с.
- Максимович 1827 – Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. Москва, 1827.

- Максимович 1834 – Украинскія народныя пѣсни / изд. Михайломъ Максимовичемъ. Ч. 1. Москва, 1834. 180 с.
- Максимович 1849 – Сборникъ украинскихъ пѣсень, издаваемый Михайломъ Максимовичемъ. Ч. 1. Кіевъ, 1849.
- Полісся 2007 – Калиновий квіт Полісся. Пісенні скарби краю. Народні пісні, що побутують у Камінь-Каширському районі на Волині / збір., розшифрована тексти й мелодії та впоряд. О.П. Кондратович. Луцьк, 2007.
- Рукопис – Сімович О. Словник вербальних символів / зберігається у приватному архіві авторки.
- Рулін 1924 – Рулін П.І. Українська пісня в старовинному російському співаннику. I–V. Київ: 3 друкарні Української Академії Наук, 1924. 52 с.
- Руснак 1908 – Буковински русско-народні пѣсни. Собравъ зъ усть народа въ заставнецькомъ повѣтъъ Партеній Руснакъ. Коломыя, 1908. 72 с.
- Саламонъ 1978 – Коломыйки и шумки, собранныя найболѣе въ Подгорьѣ Счастливымъ Саламономъ и изданныя въ Львовѣ 1864 года. *Головацький Я. Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси*. Москва, 1878. Т. 1 С. 739–841.
- СУМ – Словник української мови: В 11 т. Київ, 1970–1980.
- Тобілевич 1982 – Українські народні пісні в записах Софії Тобілевич. Київ, 1982. 423 с.
- Федькович 1914 – Твори Йосифа Юрія Федьковича. Т. 1. Львів, 1914. 512 с.
- Числа – П'ятикнижжя: Числа. *Святе письмо Старого та Нового Завіту*. United Bible Societies, 1990. С. 133–176.
- Чубинський – Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-русскій край, снаряженной И.Р. географическимъ Обществомъ. Юго-западный отдѣлъ / собр. П.П. Чубинскимъ. Санкт-Петербург, 1872–1878. Т. 1–5.
- Шейн 1887 – Шейн А. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края. Санкт-Петербург, 1887. Т. 1. Ч. 2.
- Яворницький 1990 – Українські народні пісні, наспівані Д. Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого / упоряд., вступ. ст., комент. М.М. Олійник-Шубравська. Київ, 1990. 454 с.
- Wacław 1833 – Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego. Z muzyką instrumentowaną przez Karola Lipińskiego. Zebrał i wydał Wacław z Oleska. Lwów, 1833.
- Wagilewicz – Wagilewicz D.I. Symbolika slowianska. *ЛНБ*. Відділ рукописів. Фонд І. Вагилевича. П. 7. Спр. 34, арк. 106.

ЛІТЕРАТУРА

- Аверенцев 2004 – Аверинцев С. Софія-Логос. Словник. Київ, 2004. 640 с.
- Альбота 2016 – Альбота С. Символ vs образ: до питання термінологічної варіативності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2016. № 842. С. 107–110.
- Апресян – Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. URL: <https://docplayer.ru/27852016-Deyksis-v-leksike-i-grammatike-i-naivnaya-model-mira.html>

- Байбурин 1976 – Байбурин А.К. Русские народные обряды, связанные со строительством жилища (к проблеме освоения пространства): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1976. 14 с.
- Байбурин 1983 – Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / Академия наук СССР, Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1983. 189 с.
- Гойсак 2010 – Гойсак В. Мовна картина світу, відображена в народних колядках з Лемківщини. Горлиці, 2010. 286 с.
- Голоюх 2011 – Голоюх Л.В. Вербалізація концептів простору в романах Й. Струцюка. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. Філологічні науки. Мовознавство. 2011. № 1. С. 35–38
- Єрмоленко 1999 – Єрмоленко С. Нариси з української словесності (Стилістика та культура мови). Київ, 1999. 431 с.
- Жайворонок 2006 – Жайворонок В.В. Знаки етнокультури: словник-довідник. Київ, 2006. 706 с.
- Зелененька – Зелененька І. Трансформація образу дерева як розгортання символу плодючості – саду в ліриці Тараса Мельничука. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/38438/31-Zelenenka.pdf?sequence=1>
- Іларіон 1994 – Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Історично-релігійна монографія. Київ, 1994. 424 с.
- Копалинський 2002 – Копалинский В. Словарь символов / пер. с пол. В. Зорина. Калининград, 2002. 265 с.
- Костомаров 1994 – Костомаров Н.И. Славянская мифология: Исторические монографии и исследования. Москва, 1994. 688 с.
- Лутава 2019 – Лутава С.М. Лексико-семантичне поле локусів сучасної української літературної мови: дис. ... канд. філол. наук / Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2019. 449 с.
- Микитів 2010 – Микитів Г.В. Символ як експресема в українських народних ліричних піснях. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 4. С. 244.
- Мішеніна 2017 – Мішеніна Т.М. Фітонімний код ідіостилю Миколи Вінграновського (на матеріалі макролокусів *ліс, степ, сад, поле*). *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2017. Вип. 45. С. 30–39.
- МНМ 2 – Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. Москва, 1991–1992. Т. 1–2.
- Мурдза – Мурдза І. Вербалізація концепту «сад» у староукраїнській мові. URL: <file:///C:/Users/KSENJA/Downloads/25-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-77-1-10-20130130.pdf>
- Пастух 2013 – Пастух Н. Символіка тварин в українському фольклорі: зозуля. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2013. 224 с.
- Потебня 1914 – Потебня Ал. О некоторых символах в славянской народной поэзии. 2-е изд. Харьков, 1914. 243 с.
- Сімович 1999 – Сімович О.І. Семантична характеристика традиційних слів-символів в українській мові: дис ... канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 1999. 222 с.

- Сімович 2015 – Сімович О. Формування семантики традиційних вербальних символів. 2: суб'єктивні чинники. *Zbór raportów naukowych. Literatura i kulturoznawstwo. Projekty naukowe* (27.02.2015–28.02.2015). Warszawa, 2015. S. 116–123.
- Сімович 2018 – Сімович О. Символ – значення – словник: шляхи інтерпретації. *Gwary dziś*. 10 (2018). С. 111–125.
- Сліпушко 2001 – Сліпушко О. Давньоукраїнський бестіарій (звірослов). Київ, 2001. 144 с.
- Снігірева – Снігірева Л. Рослинна символіка в українських народних історичних піснях XV – початку XVIII ст. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pssiae_2012_1_17.pdf
- Цивьян 1990 – Цивьян Т.В. О лингвистических основах модели мира (на материале балканских языков и традиций). *Славянский и балканский фольклор. Реконструкция древней славянской духовной культуры: источники и методы*. Москва, 1989. С. 192–206.

Katarzyna Sicińska

*Uniwersytet Łódzki, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii,
Łódź*

**LEKSYKA Z ZAKRESU BUDOWNICTWA W ZBIORZE
«SŁOWNICTWO LUDOWE Z TERENU BYŁYCH
WOJEWÓDZTW KIELECKIEGO I ŁÓDZKIEGO»
KAROLA DEJNY**

*Construction lexis in Karol Dejna's collection
"Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i
łódzkiego"*

Abstract. The topic of this paper is the construction lexis from Karol Dejna's lexicographical collection "Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego" (1974–1985). This collection presents dialects from the borderland of Malopolska, Wielkopolska and Mazowsze. The thematic lexis (about 600 lexemes), excerpted from the dictionary, is divided into lexical and semantic fields. The basic notions are names of buildings, their parts and rooms, names of structural elements of a building, roof elements, names of additional elements, architectural ornaments and other objects, names of construction materials, craftsmen and their jobs. In the domain of those superior fields, the smaller subordinate semantic fields were distinguished. The author also studies different variants of construction names (phonetic, inflected and derivational) as well as the phenomenon of synonymy, polysemy and the origin of the analysed lexemes.

Keywords: construction, lexis, dialects, borderland of Malopolska, Wielkopolska and Mazowsze.

I. Wstęp

Budownictwo i architektura stanowią jeden z najważniejszych składników kultury materialnej każdego społeczeństwa. Polskie budownictwo ludowe przez długie wieki trwało w niemal niezmienionej postaci, konstrukcje i formy ulegały niewielkim przemianom. Zasadniczy rozwój nastąpił dopiero w XIX w. wskutek przemian społeczno-gospodarczych. Prowadzone wówczas regulacje gruntów zburzyły obraz wsi pańszczyźnianej. Pojawiły się osiedla z luźną zabudową, a nowobudowane zagrody wiejskie były większe, bardziej funkcjonalne, dostosowane do nowych metod gospodarowania i rosnących standardów życia. To właśnie w XIX w. wykształciły się, widoczne do dziś, różnice regionalne w zakresie budownictwa wiejskiego [Czerwiński 2006: 5]. Różnice te przejawiają się głównie w różnych formach budowy chałupy chłopskiej, stanowią zaś wynik odmiennych warunków fizjograficznych, systemów gospodarczych, możliwości ekonomicznych, kontaktów z innymi grupami etnicznymi i społecznymi, sytuacji politycznej, administracyjnej, własnościowej i społecznej, wreszcie potrzeb kulturalnych mieszkańców wsi danego regionu [Gładyszowa 1976: 279–281]. Z drugiej strony tradycyjne budownictwo wiejskie charakteryzuje swoista typowość, wyrażająca się w zbliżonej, niemal znormalizowanej dla wszystkich zagród wielkości poszczególnych rodzajów budynków, w jednorodności rozwiązań konstrukcyjnych oraz materiałów budowlanych [Ibid.: 280]. Typowość ta wynika z podobnych warunków życia rodziny i organizacji pracy w zagrodzie, a także ze wspólnych nawyków przyjętych przez społeczność wiejską [Ibid.].

Przedmiotem opisu i analizy w artykule jest leksyka z zakresu budownictwa, wyekscerpowana ze zbioru leksykograficznego Karola Dejny *Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego* [Dejna 1974–1985]. W publikacji zamieszczone zostało słownictwo zgromadzone podczas badań terenowych prowadzonych w latach 1954–1970 na obszarze dawnego województwa kieleckiego i łódzkiego (wg podziału administracyjnego Polski z 1957 r.)¹. W sensie dialektalnym jest to obszar pogranicza małopolsko-wielkopolsko-mazowieckiego².

¹ Województwo kieleckie obejmowało następujące powiaty: białobrzegi, buski, iłżecki (później starachowicki), jędrzejowski, kazimierski, Kielce, kielecki, konecki, kozienicki, lipski, opatowski, opoczyński, Ostrowiec Świętokrzyski, pińczowski, przysuski, Radom, radomski, sandomierski, Skarżysko-Kamienna, Starachowice, staszowski, szydłowiecki, włoszczowski, zwoleński. Województwo łódzkie obejmowało zaś powiaty: bełchatowski, brzeziński, kutnowski, łaski, łęczycki, łowicki, łódzki, Pabianice, pajęczański, piotrkowski, Piotrków Trybunalski, poddębicki, radomszczański, rawski, sieradzki, skierniewicki, Tomaszów Mazowiecki, wieluński, wieruszowski, Zduńska Wola, Zgierz.

² Badany obszar obejmuje znaczną część Małopolski (głównie Małopolskę północną, ale też tereny położone bardziej na południu, sięgające nawet po okolice Bochni,

Słownictwo ludowe... nie jest słownikiem dyferencjalnym, na co wskazuje już sam tytuł zbioru. Należy bowiem w tym miejscu przypomnieć rozróżnienie terminologiczne autora słownika między słownictwem gwarowym a słownictwem ludowym. Słownictwo gwarowe to wg K. Dejny wyrazy, które nie występują w języku ogólnym i które jednocześnie wyróżniają daną gwarę czy kompleks gwar od pozostałych gwar, natomiast słownictwo ludowe to ogół wyrazów funkcjonujących w danej gwarze, obejmujący zarówno słownictwo stricte gwarowe, jak i wyrazy ogólnopolskie oraz wyrazy znane innym gwarom [Dejna 1974: 192–193].

Wydawany przez 12 lat słownik K. Dejny zawiera, według obliczeń Ireny Jaros, ponad 28 000 jednostek leksykalnych [Jaros 2016_a: 97]³. Materiał leksykalny gromadzony był, jak wiadomo, nie w ramach badań słownikowych, lecz podczas badania systemu fonologicznego i gramatycznego gwar wskazanego terenu⁴, a ponadto w założeniu miał służyć do opisu właściwości nie tylko leksykalnych, ale i systemowych badanych gwar [Dejna 1974: 193–195], co znajduje określone konsekwencje w budowie i zawartości słownika. Przede wszystkim materiał leksykalny przytaczany jest we wszelkich postaciach fonetycznych. Za hasła uznano «każdą synchronicznie wyodrębniającą się od innych układem fonemów, strukturą morfologiczną, znaczeniem czy funkcją syntaktyczną jednostkę słownikową, nie wyłączając takich typów, jak: wyrazy z właściwością fonetyczną, która nie jest odbiciem ogólnych, systemowych cech wymowy danej wsi, lecz ogranicza się do jednostkowych wyrazów (*krzasło*, (...) *obręczka*, (...), *harmata*, (...), *boczoń*, itp.); wyrazy przekrecone względnie zmienione przez etymologię ludową (*nizinier*, (...) *omętra*) (...) itd.» [Dejna 1974: 195]. Należy też zaznaczyć, że definicje znaczeniowe wyrazów notowanych w *Słownictwie ludowym*... są to często definicje synonimiczne, ogólnopolskie lub realnoznaczeniowe. Nie przy każdym hasle podawane są konteksty, a te, które są przytaczane, bywają bardzo krótkie (wyrażenia, zwroty, ale nie zdania), brak też w objaśnieniach haseł informacji kulturowych, etnograficznych. Pomimo wskazanych tutaj mankamentów słownik ten może stanowić przydatne źródło do badań leksy-

Tarnowa i Kolbuszowej), dawną ziemię łęczycko-sieradzką, której gwary bywają rozbieżnie kwalifikowane (wg K. Nitscha jako małopolskie, wg K. Dejny jako prymarnie wielkopolskie), na zachodzie zahacza o teren Wielkopolski, a na północnym wschodzie o Mazowsze [por.: Gala-Milczarek 2013: 17].

3 We wcześniejszych opisach *Słownictwa ludowego*... K. Dejny podawana jest liczba 20 000 jednostek leksykalnych [Grabka 2007: 123; Karaś 2011: 115].

4 Część materiału zbierana była na potrzeby *Atlasu gwarowego województwa kieleckiego*, a część pochodzi z prac magisterskich i zaliczeniowych studentów [Dejna 1962–1968; Karaś 2011: 163].

kograficznych⁵. Jedną z cennych zalet słownika jest system wewnętrznych odsyłaczy pomiędzy hasłami⁶.

II. Leksyka z zakresu budownictwa – pola leksykalno-semantyczne

Zgromadzoną leksykę dotyczącą budownictwa można podzielić na kilkanaście pól i podpól leksykalno-semantycznych, tworzących dość rozbudowany układ hierarchiczny, mianowicie:

1. Nazwy budynków
 - 1.1. Nazwy ogólne budynku i kompleksu budynków
 - 1.2. Nazwy budynku mieszkalnego
 - 1.3. Nazwy budynków gospodarczych
 - 1.3.1. Nazwy ogólne budynków gospodarczych
 - 1.3.2. Nazwy budynków i pomieszczeń inwentarskich
 - 1.3.3. Nazwy budynków i pomieszczeń schówkowych
 - 1.3.4. Nazwy budynków i pomieszczeń rzemieślniczych
 - 1.4. Nazwy budynków związanych z rzemiosłem i przemysłem
 - 1.5. Nazwy budynków użyteczności publicznej
 - 1.6. Nazwy budynków sakralnych
2. Nazwy części i pomieszczeń w budynkach
 - 2.1. Nazwy części i pomieszczeń w budynkach mieszkalnych
 - 2.1.1. Nazwy części budynku mieszkalnego
 - 2.1.2. Nazwy pomieszczeń w budynku mieszkalnym
 - 2.2. Nazwy części i pomieszczeń w budynkach gospodarczych
 - 2.2.1. Nazwy części stodoły
 - 2.2.2. Nazwy części innych budynków gospodarczych
 - 2.3. Nazwy części i pomieszczeń w budynkach sakralnych
3. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynków
 - 3.1. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynku mieszkalnego
 - 3.2. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynków gospodarczych
 - 3.3. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynków związanych z rzemiosłem i przemysłem
 - 3.4. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynków sakralnych
4. Nazwy dachu i jego elementów konstrukcyjnych
 - 4.1. Nazwy typów dachu
 - 4.2. Nazwy części dachu

⁵ *Słownictwo ludowe...* stanowi cenny zbiór leksykograficzny dla badań słowotwórczych [zob.: Gala 2010; Gala-Milczarek 2013], jest też przydatne w badaniach dynamiki zmian w gwarach [zob.: Jaros 2016_a].

⁶ O zawartości oraz układzie słownika zob. też: [Karaś 2011: 111–115, 136, 154–155, 162–163, 170; Jaros 2016_a: 96–98].

- 4.3. Nazwy elementów konstrukcyjnych dachu
 - 4.3.1. Nazwy belek w więźbie dachowej
 - 4.3.2. Nazwy pozostałych elementów konstrukcyjnych dachu
5. Nazwy dodatków i ozdób architektonicznych
 - 5.1. Nazwy zamknięć w budynkach mieszkalnych lub gospodarczych
 - 5.2. Nazwy architektonicznych elementów zdobniczych na domu mieszkalnym
6. Nazwy obiektów zaliczanych do tzw. małej architektury
 - 6.1. Nazwy ogrodzenia i jego części
 - 6.1.1. Nazwy typów ogrodzenia
 - 6.1.2. Nazwy części i elementów konstrukcyjnych ogrodzenia
 - 6.2. Nazwy urządzenia do pobierania wody i jego części
 - 6.2.1. Nazwy typów urządzeń do pobierania wody
 - 6.2.2. Nazwy części urządzeń do pobierania wody
 - 6.3. Nazwy innych obiektów
7. Nazwy materiałów budowlanych
 - 7.1. Nazwy materiałów do konstrukcji ścian i więźby dachowej
 - 7.2. Nazwy materiałów do pokrycia dachu
 - 7.2.1. Nazwy snopków do poszycia dachu słomianego
 - 7.2.2. Nazwy innych materiałów
8. Nazwy czynności związanych z budownictwem
9. Nazwy rzemieślników trudniących się budownictwem.

Niejednokrotnie w obrębie tych zasadniczych pól wyróżnione zostały pomniejsze pola semantyczne.

Należy podkreślić, że nie zostały uwzględnione w tym opracowaniu nazwy, które pośrednio wiążą się z budownictwem, ale w istocie tworzą odrębne pola leksykalne, mianowicie nazwy dotyczące ciesielstwa i stolarstwa, oraz nazwy z zakresu wyposażenia wnętrz, czy to domu wiejskiego, czy budynków gospodarczych, jak np. nazwy urządzeń ogniowych i ich części czy nazwy mebli itp.

1. Nazwy budynków

1.1. Nazwy ogólne budynku i kompleksu budynków

Do grupy tej zaliczyć można następujące leksemy: *drewniak* ‘stary drewniany budynek’⁷, *pobudowa* ‘budynek świeżo wznoszony’, *przebudówka* ‘ts.’,

⁷ Znaczenia wyrazów podawane są za *Słownictwem ludowym...* Oznacza to, że przy niektórych hasłach w miejscu definicji pojawia się skrót *ts.*, czyli ‘to samo’. W ten sposób bowiem autor słownika sygnalizował znaczenia identyczne ze znaczeniem wyrazu w języku ogólnym. W przypadku wyrazów wieloznacznych taki system definiowania bardzo jednak utrudnia analizę leksykalną. W poniższym wykazie przytaczane są warianty leksykalne i słowotwórcze (z wyjątkiem formacji modyfikacyjnych), o wariantach fonetycznych, fleksyjnych oraz formacjach

przybudówka ‘ts.’, *przystawka* ‘dobudówka’, ‘przybudówka przed wejściem do domu’, *rudera* ‘ts.’, *zabudowanie* ‘wszystkie budynki wraz z domem mieszkalnym’, *zabudowie* ‘budynki’, *zabudowanie* ‘budynek’, *ziemianka* ‘ziemianka’ (hasła *ziemianka* brak)⁸.

1.2. Nazwy budynku mieszkalnego

Należą tutaj nazwy budynków mieszkalnych w zagrodzie chłopskiej, we dworze i w innych miejscach: *buda* ‘stara chata’, *budynek* ‘mieszkalny dom murowany’, *ceglanka* ‘dom murowany z cegły’, *chałupa* ‘chłopski dom mieszkalny, czasem tylko izba’, *chata* ‘rzadko używana, mniej popularna nazwa chałupy, bardzo mały dom drewniany’⁹, *chyz* ‘dom, zabudowanie’, *chyz*a ‘stary dom’, *czworak* ‘budynek mieszkalny dla służby folwarcznej’, *dom* ‘budynek mieszkalny; budynek mieszkalny wraz z mieszkańcami’, *glinianka* ‘dom z gliny’, *kamienica* ‘murowany dom mieszkalny’, *kuczka* ‘nędzny dom’, *lepianka* ‘dom z gliny’, *lordyga* ‘domisko wielkie’, *mieszkanie* ‘chałupa, mieszkalny dom wiejski’, *murowaniec* ‘dom murowany’, *murowanka* ‘dom murowany’, *murowaniec* ‘dom zmurowany z kamienia – zabudowanie dworskie’, *trojak* ‘budynek dworski dla służby’.

1.3. Nazwy budynków gospodarczych

Jest to bogata i różnorodna grupa nazw, na którą składają się: nazwy ogólne budynków gospodarczych, nazwy budynków i pomieszczeń inwentarskich, nazwy budynków i pomieszczeń schówkowych, nazwy budynków i pomieszczeń rzemieślniczych. Pod uwagę brane są budynki gospodarcze sytuujące się zarówno w obrębie zagrody chłopskiej, jak i we dworze.

1.3.1. Nazwy ogólne budynków gospodarczych

Grupę tę tworzą następujące leksemy: *budynki* zazwyczaj pl.t. ‘gospodarskie budynki bez domu mieszkalnego’, *chyz*a ‘budynki gospodarskie’, *pobudynki* pl.t. ‘wszystkie zabudowania gospodarskie’, ‘budynek gospodarski’, *zabudowa* ‘całość zabudowań gospodarskich’, *zagroda* ‘zabudowania gospodarskie, gospodarstwo’, *zapobudowanie* ‘całość zabudowań gospodarskich’ [por.: Basara 1965: 37].

deminutywnych, augmentatywnych oraz ekspresywnych mowa jest w dalszej części artykułu.

⁸ W SDor wyraz *ziemianka* został objaśniony następująco: ‘pomieszczenie wybudowane w ziemi lub częściowo wpuszczone w ziemię o różnym przeznaczeniu: jako piwnica, w czasie wojny jako schron, w szczególnych okolicznościach jako mieszkanie’ [SDor].

⁹ Przy rzeczowniku *chata* K. Dejna podaje, że wyraz uważany jest za obcy, pochodzący z języka rosyjskiego (*Słownictwo ludowe...*), natomiast w SDor wskazuje się na bezpośrednie zapożyczenie z języków ukraińskiego i białoruskiego, w których *chata* stanowi pożyczkę wschodnią.

1.3.2. Nazwy budynków i pomieszczeń inwentarskich¹⁰

W polu tym znajdują się następujące nazwy: *chlew* ‘pomieszczenie dla świń’, ‘pomieszczenie dla bydła domowego, obora’, *chleweczek* ‘mały chlew, pomieszczenie dla ptactwa domowego’, *chlewek* ‘mały chlew, pomieszczenie dla świń’, ‘mały chlew, pomieszczenie dla drobiu’, *chlewik* ‘mały chlew, pomieszczenie dla drobiu, czasem dla świń’, *chlewnia* ‘chlew’, ‘pomieszczenie dla świń’, *gęsiak* ‘pomieszczenie na gęsi’, *gęsiarnia* ‘pomieszczenie na gęsi’, *gołębiarnia* ‘pomieszczenie na gołębie’, *gołębiniec* ‘gołębnik, pomieszczenie na gołębie’, *gołębnik* ‘budka dla domowych gołębi, umieszczona zazwyczaj na słupie’, *krownia* ‘budynek do hodowli krów’, *kurnik* ‘pomieszczenie dla kur’, *obora* ‘budynek będący pomieszczeniem dla krów’, ‘budynek będący pomieszczeniem dla całego żywego inwentarza’, *owczarnia* ‘pomieszczenie dla owiec’, *stajnia* ‘budynek, pomieszczenie dla koni’, *wołownia* ‘dworskie pomieszczenie na woły’ [por.: Basara 1965: 7–10].

1.3.3. Nazwy budynków i pomieszczeń schówkowych:

Grupę tę można wewnątrznie podzielić na:

– **nazwy budynków i pomieszczeń na produkty rolne:** *bróg* ‘pomieszczenie na siano lub słomę składające się z czterech słupów i dachu’¹¹, *piwnica* ‘ts.’¹², *ryglówka* ‘stodoła na rygle’, *sklep* ‘piwnica murowana poza domem mieszkalnym’, *spichlerz* ‘ts.’, *spichrz* ‘ts.’¹³, *stodoła* ‘budynek, w którym przechowuje się zboże i słomę’;

– **nazwy budynków i pomieszczeń do przechowywania narzędzi i wozów:** *przystawka* ‘szopa bez ścian’, *rupieciarnia* ‘szopa na stare przedmioty’, *stajenka* ‘szopka’, *szopa* ‘pomieszczenie na narzędzia rolnicze, drzewo’, *wozownia* ‘szopa lub zadaszenie przy budynku, w którym stawiało się wóz,

¹⁰ Tu i w innych grupach nazwy budynków i nazwy pomieszczeń traktowane są łącznie, ponieważ na podstawie definicji przytaczanych w *Słownictwie ludowym...* trudno niekiedy te dwie kategorie rozdzielić. Podobne trudności napotykają też inni badacze leksyki gwarowej [zob.: Osowski 2019: 112].

¹¹ Ten typ obiektu znany jest wyłącznie w południowo-wschodniej Polsce [Basara 1965: 11].

¹² Na podstawie informacji w *Słownictwie ludowym...*, w którym definicja ogranicza się do skrótu *ts.* (‘to samo’), trudno rozstrzygnąć, czy leksem oznacza osobny obiekt czy tylko pomieszczenie. Ilustracja użycia również tej wątpliwości nie rozjaśnia. Wiadomo jednak, że w obrębie zagrody wiejskiej mogły występować oba obiekty, to znaczy piwnica jako pomieszczenie pod domem i piwnica jako osobna, wolno stojąca konstrukcja drewniana poza domem [Ibid.: 23–24; Gładyszowa 1976: 287].

¹³ Zdaniem J. Basary «Osobny budynek na ziarno, zwany śpichlerzem, u przeciętnego gospodarza spotyka się bardzo rzadko (...). Spichlerzy używają jedynie wielkie gospodarstwa rolne» [Ibid.: 12]. Z kolei M. Gładyszowa przekonuje, że spichlerze jako drewniane i murowane konstrukcje funkcjonowały w wieku XIX, natomiast w wieku następnym w takiej postaci zaczęły zanikać [Gładyszowa 1976: 294–298].

względnie inne narzędzia rolnicze', *wozówka* 'szopa przy budynku na wóz, narzędzia rolnicze czy uprzęż', *wystawa* 'dobudówka, schowek na narzędzia gospodarskie', *wystawka* 'dobudówka, schowek na narzędzia gospodarskie';

– **nazwy budynków i pomieszczeń do przechowywania drzewa:** *drewniarnia* 'pomieszczenie, gdzie się rąbie i składa drewno', *drewnik* 'miejsce na drewno', *drewutnia* 'szopa, w której rąbie się i przechowuje drzewo', *drwalka* 'pomieszczenie lub miejsce, gdzie się rąbie i składa drwa', *drwalnia* 'budynek, pomieszczenie, w którym rąbie się i przechowuje drewno na opał', *drwalnik* 'drwalnia', *drzewnik* 'miejsce na drzewo', *szopa* 'pomieszczenie na narzędzia rolnicze, drzewo'.

1.3.4. Nazwy budynków i pomieszczeń rzemieślniczych¹⁴: *suszarnia* 'ts.'¹⁵, *wędzarka* 'wędzarnia', *wędzarnia* 'ts.'¹⁶.

1.4. Nazwy budynków związanych z rzemiosłem i przemysłem: *gorzelnia* 'zakład produkujący wódkę', *kuźnia* 'ts.', *młyn* 'ts.', *tartak* 'ts.', *wiatrak* 'ts., młyn napędzany wiatrem', *wietrzniak* 'wiatrak'.

1.5. Nazwy budynków użyteczności publicznej: *gospoda* 'wiejska restauracja, szynk', *karczma* 'ts.', *organistówka* 'ts.', *remizyja* 'budynek straży pożarnej z salą zabaw i zebrań', *szkoła* 'ts.'.

1.6. Nazwy budynków sakralnych: *cerkiew* 'ts.', *kościół* 'ts.'.

2. Nazwy części i pomieszczeń w budynkach

2.1. Nazwy części i pomieszczeń w budynkach mieszkalnych

Grupa ta w sposób dość oczywisty rozpada się na dwie pomniejsze: nazwy części budynku mieszkalnego oraz nazwy pomieszczeń budynku mieszkalnego.

2.1.1. Nazwy części budynku mieszkalnego: *balkon* 'ts.', *chyża* 'góra budynku, dach', *dach* 'nakrycie budynku zabezpieczające go od opadów', *facjat* 'część strychu', *famuła* 'dolna część strychu', *fundament* 'ts.', *ganek* 'przybudówka przed wejściem do domu', *góra* 'strych, przestrzeń między sufitem i dachem', *piętro* 'ts.', *poddasze* 'ts.', *podmurówka* 'fundament pod budynkiem', *podmurywka* 'fundament pod budynkiem', *podstrzesze* 'miejsce na strychu, gdzie dach styka się z pułapem', *przedsionek* 'ts.', *schoda* 'stopień', *schodki* 'stopnie', *schody* pl.t. 'stopnie', *schódki* pl.t. 'schody', *sklep* 'piwnica wewnątrz izby, znajdująca się pod podłogą', *stopień* 'schodek', *strzecha* 'część strychu między dachem a pułapem', *strych* 'ts.', *wychód* 'wyjście, schody'.

¹⁴ Zob. [Ibid.: 286-287].

¹⁵ Brak definicji i szerszych kontekstów nie pozwala jednoznacznie stwierdzić, o jakiego typu suszarnię tutaj chodzi, wiadomo jednak, że istniały w obejściach wiejskich osobne budynki – suszarnie [zob.: Ibid.: 287].

¹⁶ Jeden z przytoczonych w słowniku cytatów: *byyy iag ve vynzarńi* może sugerować, że chodzi o osobne pomieszczenie lub budynek. Budynki takie istniały w niektórych zagrodach wiejskich [Ibid.: 287].

2.1.2. Nazwy pomieszczeń w budynku mieszkalnym: *alkierz* ‘mały pokój obok głównej izby, służący przeważnie za sypialnię’, *chyża* ‘komórka’, *duża izba* ‘większa izba, paradna, w której nie mieszka się na co dzień’, *izba* ‘pomieszczenie mieszkalne, pokój w chałupie wiejskiej’, *komora* ‘pomieszczenie, gdzie przechowuje się żywność, mniej używaną odzież’, *komórka* ‘pomieszczenie, gdzie przechowuje się żywność, mniej używaną odzież’, *kuchnia* ‘pomieszczenie, w którym się gotuje’, *pokój* ‘ts.’, *sienie* pl.t. ‘przejście wewnątrz domu prowadzące do mieszkania’, *sień* ‘ts.’, *schowanko* ‘pomieszczenie w domu służące do przechowywania żywności’, *spalnia* ‘sypialnia’, *spiżarka* ‘pomieszczenie domowe na produkty spożywcze’, *spiżarnia* ‘pomieszczenie, w którym się przechowuje żywność’¹⁷, *weranda* ‘ganek oszklony’.

2.2. Nazwy części i pomieszczeń w budynkach gospodarczych

2.2.1. Nazwy części stodoły

– **nazwy klepiska:** *boisko* ‘klepisko, ubita ziemia w stodole, miejsce ręcznej młócki zboża’, *bojowie* ‘klepisko’, *bojowisko* ‘klepisko’, *gumno* ‘klepisko w stodole’, *klepisko* ‘płaszczyzna z mocno ubitej gliny, ziemi w stodole, gdzie się młóci zboże’, *sklepisko* ‘klepisko; płaszczyna z mocno ubitej gliny, ziemi w stodole, gdzie młóci się zboże’, *tok* ‘dawniej część stodoły, gdzie składano zboże’;

– **nazwy sąsiek:** *sąsiek* ‘przedział w stodole, gdzie składa się zżęte zboże’, *zapole* ‘przedział w stodole, gdzie składa się zżęte zboże’¹⁸, *zastronie* ‘przedział w stodole, gdzie składa się zżęte zboże’;

– **nazwy myszyńca:** *belki* ‘piętro z drągów w stodole’, *drągi*, pl.t. ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *ganek* ‘piętro nad boiskiem’, *góra* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *kije* pl.t. ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *lisiniec* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *misieniec* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *mysiak* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *mysiarka* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *myszak* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *myszyniec* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *nadklepisko* ‘miejsce nad klepiskiem, gdzie kładzie się zboże na drągach’, *nadstodoła* ‘strych w stodole’, *ocapka* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem w stodole’, *piętro* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *piętrzyzna* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem stodoły’, *przątro* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *przeźrze* ‘rusztowanie z drągów na stodole’, *przęcz* ‘strych, rusztowanie z drągów w stodole’, *ruszt* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’,

¹⁷ Wyraz notowany jest tylko w tej gwarowej postaci *spiżarnia*, forma *spiżarnia* nie została zamieszczona.

¹⁸ Odsyłacz przy haśle *zapole* ‘przedział w stodole, gdzie składa się zżęte zboże’, kieruje także do hasła *zasiek*, jednak przy rzeczowniku *zasiek* nie podano takiego znaczenia (*zasiek* notowany jest tylko w dwóch znaczeniach: a. ‘przedział w spichrzu na ziarno’, b. ‘skrzynia na ziarno lub mąkę’).

rusztowanie ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *rusztunek* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *sprzęcz* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *sprzęt* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *sprzętrze* ‘strych w stodole’, *sprzętwy* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *stragarz* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem w stodole’, *strzała* ‘belki tworzące rusztowanie nad klepiskiem’, *wiesinieć* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *wyklady* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *wystanek* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’, *wyszki* pl.t. ‘pomost z desek lub drążków nad klepiskiem’;

– **inne:** *platforma* ‘pomost z desek lub drągów nad sąsiekiem’, *plewnia* ‘pomieszczenie w sąsieku na plewy’.

2.2.2. Nazwy części innych budynków gospodarczych: *chojec* ‘sąsieć, przedział w spichrzu na ziarno’, ‘pomieszczenie dla owiec’, *gródzka* ‘odgrodzona część obory’, *kojec* ‘sąsieć, przegroda w spichrzu na ziarno’, ‘przegroda dla bydła’, *palarnia* ‘pomieszczenie, w którym gotuje się w lecie ziemniaki dla bydła’, *przegroda* ‘sąsieć, przedział w spichrzu na ziarno’, *przegródka* ‘sąsieć, przedział w spichrzu na ziarno’, *przegrodzenie* ‘sąsieć, przedział w spichrzu na ziarno’, *samsiek* ‘przedział w spichrzu na ziarno’, *zasiek* ‘przedział w spichrzu na ziarno’, *zagroda* ‘przedział w spichrzu na ziarno’, *zagródka* ‘przedział w spichrzu na ziarno’.

2.3. Nazwy części i pomieszczeń w budynkach sakralnych: *babianka* ‘przedsionek kościoła’, *babinieć* ‘przedsionek kościelny, kruchta’, *chór* ‘chór, część kościoła, gdzie znajdują się organy’, *kruchta* ‘przedsionek kościoła’, *zakrystia* ‘ts.’.

3. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynków

3.1. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynku mieszkalnego

Grupę tę tworzą liczne nazwy belek i innych elementów konstrukcyjnych domu drewnianego: *bal* ‘krótka pozioma belka w ścianie, wsuwana w wyżłobienie łątek, słupów pionowych’, *balik* ‘krótka belka w ścianie, pozioma, wsuwana w wyżłobienie łątek’, *balka* ‘pozioma belka w ścianie, wsuwana w wyżłobienia słupów’, ‘belka pułapu leżąca nad ścianą szczytową, którą widać na zewnątrz domu’, ‘belka poprzeczna podtrzymująca deski powały’, *blok* ‘podłoga z grubych desek’, *belczak* ‘krótka belka, którą kładzie się na ścianie między belkami sufitu’, *belka* ‘deska poprzeczna podtrzymująca deski powały’, ‘belka leżąca na szczytowej ścianie, widoczna od zewnątrz budynku’, ‘krótka pozioma belka w ścianie, wsuwana w wyżłobienia łątek, słupów pionowych’, *burta* ‘paza, wyżłobienie w łątce, w które wchodzi koniec suńca’, *brak* ‘poprzeczna belka w ścianie między słupami’, *cap* ‘zacięcie w słupach’, ‘zaciosany koniec belki, wpuszczony w odpowiednie nacięcie innej belki’, *cieś*, najczęściej pl. *ciesi*, *ciesie* ‘zawęglowane belki tworzące prostokątną podstawę budynku, przycieś’, *czop* ‘zaciosany koniec belki’, ‘koniec słupa, który wchodzi w podwalinę’, ‘hak, na który nakłada się zawias’, *darmoleg*

‘krótka belka w ścianie wsuwana w wyźłobienie łątek’, *drzewko* ‘krótka belka w ścianie wsuwana w wyźłobienia łątek’, *drzwi* ‘ts.’, *dyl* ‘krótka belka w ścianie, wsuwana w wyźłobienie łątek’, *dziura* ‘paza, wyźłobienie w łątce, w które wchodzi koniec suńca’, *felc* ‘paza, wyźłobienie w łątce, w które wchodzi koniec suńca’, ‘rowki zrobione w gontach lub deskach na podłogę’, *forzta* ‘poprzeczne belki pomiędzy słupami ściany’, *fuga* ‘paza, wyźłobienie w łątce, w które wchodzi koniec suńca’, *fuga* ‘występująca na zewnątrz cegieł i wyrównana część zaprawy murarskiej’, *gara* ‘paza, wyźłobienie w łątce, w które wchodzi koniec suńca’, *głaz* ‘głazy na rogach chałupy drewnianej, podpierające podwaliny’, *gzymś* ‘ts.’, *jadamek* ‘słup podpierający belkę główną w pułapie’, *kama* ‘paza, wyźłobienie w łątce, w które wchodzi koniec suńca’, *kamień* ‘kamień węgielny, leżący pod pierwszą belką, na której buduje się dom’, *legar* ‘belka drewniana, do której przymocowuje się podłogę, podkład pod ciężary’, *loch* ‘paza, wyźłobienie w łątce, w które wchodzi koniec suńca’, *łątka* ‘pionowy słup w ścianie z wyźłobieniami, w które zakłada się suńce’, *lebek* ‘koniec belki pułapu wystający poza ścianę’, *murlata* ‘biegnąca wierzchem całej ściany budynku belka, na której opierają się krokwie dachu’, *naroźnik* ‘ts.’, ‘węgieł, róg domu’, ‘kamienie leżące pod pierwszą belką drewnianego domu’, *obierka* ‘biegnąca wierzchem całej ściany budynku belka, na której opierają się krokwie dachu’, *ocap* ‘belka najwyższa w ścianie budynku, łącząca słupy i pale’, ‘płatew biegnąca przez całą długość domu nad belkami sufitowymi, na której opierają się krokwie’, *odbierka* ‘biegnąca przez całą długość domu płatew nad belkami pułapu, na której opierają się krokwie’, *odrzwie* pl.t. ‘oprawa drzwi, futryna’, *odrzwia* pl.t. ‘oprawa drzwi, futryna, ramy drzwiowe’, *ofutrowanie* ‘deski przybite z zewnątrz do futryny i do ściany’, *okiennica* ‘ts.’, *okładzina* ‘deska przybita z zewnątrz do futryny i do ściany’, *okno* ‘ts.’, *orlapa* ‘belka łącząca słupy w chałupie drewnianej’, *oswa* ‘biegnąca wierzchem całej ściany budynku belka, na której opierają się krokwie dachu’, *owierka* ‘biegnąca wierzchem całej ściany budynku belka, na której opierają się krokwie dachu’, *pasówka* ‘biegnąca wierzchem całej ściany budynku belka, na której opierają się krokwie dachu’, *pawrot* ‘krótka belka w ścianie wsuwana w wyźłobienia łątek’, *paza* ‘wyźłobienie w łątce, w które wchodzi koniec suńca’, *platew* ‘najwyższa belka w ścianie budynku’, *podbitka* ‘belki przybite do belek pułapu wewnątrz izby’, *podciąg* ‘belka główna, podtrzymująca belki poprzeczne pułapu’, ‘biegnąca wierzchem całej ściany budynku belka, na której opierają się krokwie dachu’, *podciesi* pl.t. ‘podstawa z belek, na której opierają się ściany budynku drewnianego’, *podocap* ‘łącząca słupy najwyższa belka w szkieletowej ścianie drewnianego budynku’, *podprzybitka* ‘przybite do belek deski sufitu w izbie’, *podsiębicka*¹⁹ ‘podsiębicka, przybite do belek deski

¹⁹ Wyraz nie jest notowany w swoim podstawowym wariantcie, czyli jako *podsiębicka*.

tworzące sufit w izbie', *podsufitka* 'podsiębitka, deski przybite pod belkami, stanowiące sufit w izbie', *podwalina* 'zawęglowane belki, tworzące prostokątną podstawę budynku', 'luźno podłożone belki pod lub między przyciesią', 'kamień lub pniak, który podkłada się pod węgły chałupy', *pokład* 'sufit z desek leżących na belkach poprzecznych', *posowa* 'sufit z desek leżących na belkach poprzecznych', *postrzqb* 'belka główna pod belkowaniem pułapu', *powala* 'sufit z desek leżących na belkach poprzecznych', *póltyn* 'krótka belka w ścianie, wsuwana w wyźłobienie łątek', *przebitka* 'deski, które się przybijają do pułapu wewnątrz izby', *przebitka* 'deski, które się przybijają do pułapu wewnątrz izby', *prześcianka* 'belka główna, pod belkowaniem pułapu', *prześcianka* 'ścianka', *przycies* 'podwalina; pierwsza belka drewniana układana na kamieniach, podmurowaniu w budynkach drewnianych', *pułap* 'sufit z desek leżących na belkach poprzecznych', *ramiak* 'rama, w której osadzona jest szyba okienna', *ramka* pl.t. 'poprzeczne krótkie listewki, w które są osadzone szyby', *ramszyk* 'zewnątrzne obicie drzwi', *rygiel* 'belka w ścianie domu drewnianego', *rynajza* 'wystające poza ścianę części rynny', *siostrzan* 'belka główna podtrzymująca belkowanie pułapu', *slup* 'łątka, pionowy słup w ścianie z wyźłobieniami, w które zakłada się suńce', *slupiec* 'łątka, pionowy słup w ścianie z wyźłobieniami, w które zakłada się suńce', *stragarz* 'belka główna pod sufitem, podtrzymująca belkowanie pułapu', 'belka poprzeczna podtrzymująca deski powały', *sufit* 'ts.', *sumiec* 'krótka belka w ścianie, wsuwana w wyźłobienie łątek', *sumik* 'krótka belka w ścianie, wsuwana w wyźłobienie łątek', *suwanka* 'sufit drewniany zrobiony z desek przybitych z góry do belek, które są widoczne od strony izby', *szalówka* 'deska przybita z zewnątrz do futryny i do ściany', *szalunek* 'obicie ściany od zewnątrz deskami', *szpagrot* 'krótka belka w ścianie, wsuwana w wyźłobienia łątek', *sztendar* 'słup koło okna', *ściana* 'ts.', *tragarz* 'belka główna pod belkowaniem pułapu', *węgiel* 'ts., róg domu, w którym belki ułożone są na krzyż', *wsuwanka* 'o suficie drewnianym: kiedy deski są przybijane do belek od góry, więc w izbie widać belki', *wwierka* 'belka w ścianie', *wykłady* 'krótkie belki, które kładzie się na ścianie między belkami pułapu dla wypełnienia otworów', *zrqb* 'podstawa budynku, ściany budynku bez dachu'.

3.2. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynków gospodarczych

Są to wyłącznie nazwy elementów konstrukcyjnych w stodole: *biegun* 'oś wrótni zakończona czopem wpuszczonym w podwalinę [próg] stodoły', *blqg* 'zapolnica, przegroda oddzielająca klepisko od sąsiedka', *capik* 'oś drzwi stodoły', *czop* 'wpuszczony w podwalinę okrągły koniec bieguna, na którym obracało się skrzydło drzwi w stodole', *gniazdo* 'wydrążenie na osadzenie osi wrótni', *juga* 'oś wrótni', *kuna* 'górne umocowanie słupa, na którym zmontowana jest i obraca się wrótnia w stodole', *kwatera* 'wierzaja, jedno z dwu skrzydeł drzwi w stodole', *miecz* 'drąg umocowany poziomo na wrotach

stodoły, służący do zamykania drzwi’, *panewka* ‘zagłębienie, w którym tkwi koniec bieguna drzwi w stodole’, *plotek* ‘zapolnica, deski oddzielające sasek od klepiska’, *poręcz* ‘poprzeczna beleczka środkowa, idąca przez całą szerokość wrót u stodoły, przybita do jednej ich połowy a przykrywająca drugą, gdy wrota są zamknięte’, *półwrota* ‘część drzwi stodoły’, *pręgło* ‘poprzeczna belka na drzwiach stodoły, służąca do ich zamykania’, *rygiel* ‘oś wrótni’, *sagulec* ‘belka w poprzek wrót’, *samsiecznik* ‘przegroda z desek oddzielająca sasek od klepiska’, *samsieczyna* ‘przegroda z desek oddzielająca zapole od klepiska’, *sąsiecznica* ‘przegroda z desek oddzielająca klepisko od saseka’, *skobelka* ‘panewka bieguna przy wierzei stodoły’, *shupek* ‘oś wrótni’, *slupica* ‘oś wrótni’, *spona* ‘pozioma deseczka na wierzejach’, *stępa* ‘wgłębienie, w którym obraca się oś wrótni’, *szpąga* ‘poprzeczna deska na wierzejach’, *ścieżaj* ‘oś wrótni zakończona czopem wpuszczonym w podwalinę stodoły’, *śmiga* ‘ukośna deseczka na wierzejach’, *wiga* ‘umocowanie bieguna słupa wierzei’, *wypora* ‘podpora sąsiecznicy, belka ukośna usztywniająca deski zapolnicy’, *zapolnica* ‘przegroda oddzielająca klepisko od saseka’, *zawora* ‘sąsiecznica, przegroda oddzielająca sasek od klepiska w stodole’, *wierzej* ‘jedno z dwu skrzydeł wierzei’, *wierzeja* ‘jedno z dwu skrzydeł wierzei’, *wierzeje* pl.t. ‘dwuskrzydłowe drzwi stodoły’, *wrota* pl.t. ‘wierzeje, drzwi stodoły o dwu skrzydłach’, *wrotówka* ‘wierzeja’, *wrótnia* ‘wierzeja, jedno z dwu skrzydeł drzwi w stodole’, *wrótnica* ‘wierzeja, jedno z dwu skrzydeł drzwi w stodole’, *wrótnice* ‘wierzeje, drzwi stodoły o dwóch skrzydłach’, *wrótnie* ‘wierzeje, drzwi stodoły o dwóch skrzydłach’, *zapona* ‘draż, na który zamyka się wrota stodoły; drewniana zasuwka z wgłębieniem’.

3.3. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynków związanych z rzemiosłem i przemysłem: *łopata wietrzna* ‘skrzydło wiatraka młyna wiatrowego’, *pióro* ‘skrzydło wiatraka, młyna wiatrowego’, *skrzydło* ‘skrzydło wiatraka, młyna wiatrowego’, *śmiga* ‘skrzydło wiatraka’, *śmigło* ‘skrzydło wiatraka’, *wiatrownica* ‘skrzydło wiatraka’.

3.4. Nazwy elementów konstrukcyjnych budynków sakralnych: *ambona* ‘ts.’, *balasowanie* ‘balaski’, *balasy* ‘balustrada oddzielająca ołtarz od reszty kościoła’, *balustrada* ‘balustrada oddzielająca ołtarz od reszty kościoła’, *kazalnica* ‘ambona’, *kazanica* ‘ambona’, *krata* ‘balustrada w kościele’.

4. Nazwy dachu i jego elementów konstrukcyjnych

W ramach tej grupy semantycznej można wydzielić nazwy typów dachu oraz nazwy różnych elementów konstrukcyjnych i zdobniczych dachu.

4.1. Nazwy typów dachu: *dek* ‘dach kryty słomą’, *dekówka* ‘dach poszywany’, *strzecha* ‘dach ze słomy’.

4.2. Nazwy części dachu: *cubek* ‘grzbiet dachu’, *dymnik* ‘nadbudówka w dachu, służąca np. do układania siana na strychu’, *grzebień* ‘kalenica – górny, poziomy grzbiet strzechy’, *poszycie* ‘słomiane pokrycie dachu, strzecha’, *kaleni-*

ca ‘górný poziomy, umocniony grzbiet strzechy’, *kalonka* ‘kalenica’, *nakrywka* ‘górný, poziomy grzbiet dachu słomianego, kalenica’, *okap* ‘część dachu wystająca poza ścianę’, *poszywka* ‘słomiane poszycie dachu, strzecha’, *rogownica* ‘narożne załamanie strzechy’, *strop* ‘drewniany pułap’, ‘część dachu’, *strzecha* ‘dolna część dachu, wystająca poza ścianę’, *szczyt* ‘górná, zwykle trójkątna płaszczyzna bocznej ściany budynku, podtrzymująca z obu stron dach’, *wierzch* ‘kalenica’, *zapółko* ‘przestrzeń między dwiema krokwiemi, dachem i stropem’.

4.3. Nazwy elementów konstrukcyjnych dachu

4.3.1. Nazwy belek w więźbie dachowej: *bant* ‘belka łącząca krokwie’, *cęgi* ‘bant podwójny, dwie beleczki ześrubowane z krokwiemi powyżej połowy ich wysokości’, *gar* ‘belka łącząca krokwie’, *krokiew* ‘belka w wiązaniu dachowym podtrzymująca pokrycie dachu’, *koń* ‘długa belka w grzbiecie dachu’, ‘belka główna pod belkowaniem sufitu’, *koziół* ‘element konstrukcji dachu’, *krępel* ‘leżąca na płatwie dolna część konstrukcji dachu’, *lata* ‘przybita do krokwi listwa drewniana, do której przywiązuje się snopki pokrywające dach’, *mocnica* ‘deska łącząca krokwie powyżej połowy ich wysokości’, *podstolec* ‘przedłużenie belki podpierającej krokwie’, *stolec* ‘konstrukcja drewniana podpierająca krokwie w połowie ich wysokości’.

4.3.2. Nazwy pozostałych elementów konstrukcyjnych dachu: *jarzmo* ‘zrobione ze zbitych na krzyż drążków umocnienie kalenicy’, *koźlak* ‘zrobione ze zbitych na krzyż drążków umocnienie kalenicy’, *koźlina* ‘zrobione ze zbitych na krzyż drążków umocnienie kalenicy’, *krokiewka* ‘zrobione ze zbitych na krzyż drążków umocnienie kalenicy’, *krzyżak* ‘zrobione ze zbitych na krzyż drążków umocnienie kalenicy’, *oblamówka* ‘deska lub belka stanowiąca zakończenie krótszego boku dachu chałupy’, *obłoczki* ‘prostokątna rama nałożona na grzbiet dachu’, *oczepy* pl.t. ‘deski przy szczycie dachu, które chronią słomę poszycia przed zniszczeniem przez wiatr i deszcz’, *okapówka* ‘deska przybita w szczycie na wysokości sufitu, chroniąca ścianę przed zamakaniem’, ‘deska na dachu chroniąca słomę przed opadaniem’, *przęsło* ‘miejsce między krokwiemi w dachu’, *przydach* ‘daszek od szczytu domu biegnący na wysokości okapu głównego’, *przykład* ‘zbite na krzyż drążki, stanowiące umocowanie kalenicy’, ‘grzbiet dachu słomianego’, *psiaki* pl.t. ‘zrobione ze zbitych na krzyż z drążków umocnienie kalenicy’, *socha* ‘zrobione ze zbitych na krzyż drążków umocnienie kalenicy’, *strop* ‘pionowy słupek od sufitu do końców krokwi, podpierający dach’, *szar* ‘warstwa snopków na dachu’, *ślapa* ‘klapa zamykająca otwór w szczycie lub dachu domu, szopy do podawania siana na strych’, *ślemię* ‘szlemię, belka opierająca się na dwu sochach i podtrzymująca górne końce krokwi w stodole’, *trempeł* ‘górná część ściany około 1 m od dachu, która idzie pod sufitem’, ‘belka na suficie pod krokwiemi, na której leży krokiew’, *wiatrówka* ‘deska chroniąca słomę strzechy przy szczycie dachu od niszczenia przez wiatr i deszcze’, *wietrznica* ‘deska przy szczycie dachu,

chroniąca słomę poszycia przed niszczeniem przez wiatr', *włoka* 'zrobione ze zbitych na krzyż drążków umocnienie kalenicy'.

5. Nazwy dodatków i ozdób architektonicznych

Zaliczam tutaj nazwy zamknięć oraz nazwy elementów zdobniczych.

5.1. Nazwy zamknięć w budynkach mieszkalnych lub gospodarczych:

antaba 'klamka', *drzwi* 'ts.', *kłódka* 'ts.', *kołowrotek* 'rodzaj zasuwki', *kuna* 'rodzaj zamknięcia drzwi', *obartel* 'dawne drewniane urządzenie do zamykania drzwi', *rygiel* 'rodzaj zasuwki', *skobel* 'ts., zagięty pręt żelazny, wbity w drewnianą część drzwi lub futryny dwoma końcami, na którym zawieszają się kłódkę', *wrzeciądz* 'zawieszona na skoblu, ruchoma sztabka z podłużnym wycięciem, przez które przechodzi drugi skobel, przeznaczony do zakładania kłódki', *zamek* 'ts.', *zamykadło* 'kłódka lub skobel do zamykania', *zapadka* 'urządzenie do zamykania drzwi', *zasuwa* 'dawne urządzenie do zamykania drzwi: drewniany rygiel z wgłębieniami, który się przesuwawało odpowiednio wygiętym drutem'.

5.2. Nazwy architektonicznych elementów zdobniczych na domu mieszkalnym: *pazdury* pl.t. 'ozdobne zakończenie wiatrówek'.

6. Nazwy obiektów zaliczanych do tzw. małej architektury

6.1. Nazwy ogrodzenia i jego części

6.1.1. Nazwy typów ogrodzenia

Pole to tworzą następujące nazwy: *bindorka* 'płot pleciony z chrustu', *chróściak* 'płot zrobiony z chrustu', *chróśniak* 'płot zrobiony z chrustu', *dylowanie* 'płot z szerokich desek poprzybijanych szczelnie jedna na drugiej', *ogrodzenie* 'ts.', *parkan* 'ts., płot z desek', 'ogrodzenie z kamieni', *parkanie* 'parkan', *pasieka* 'płot pleciony', *pleciak* 'płot pleciony z chrustu', *plecianka* 'płot pleciony z gałęzi', *plecieniak* 'płot pleciony z gałęzi', *plecion* 'płot pleciony z gałęzi', *plecionka* 'płot pleciony z gałęzi', *plot* 'ts.', *stawianka* 'płot pleciony', *strojisz* 'płot pleciony', *zagrodzenie* 'rodzaj płotu z poziomo ułożonych żerdzi'.

6.1.2. Nazwy części i elementów konstrukcyjnych ogrodzenia

W grupie tej zarejestrowano następujące leksemy: *balas* 'sztacheta w płocie', *brama* 'ts.', *furta* 'jednoskrzydłowe, małe drzwi w ogrodzeniu', *furtka* 'jednoskrzydłowe, małe drzwi w ogrodzeniu', *krzesło* 'część płotu między dwoma słupami', *laska* 'furtka', *lata* 'poprzeczne drągi przybite do słupów w płocie', *przęsło* 'ts., część płotu między dwoma słupami', *rygiel* 'pozioma belka w płocie, do której przybijają się sztachety', *spona* 'poprzeczny drąg w płocie przybity do słupów', *słupek* 'wkopany w ziemię słup podtrzymujący przęsło płotu', *szpaga* 'poprzeczne drągi przybite do słupów w płocie', *ślężyna* 'długa żerdź, do której przybijane są sztachety', *stacheta* 'wąska deseczka, którą przybijają się do żerdzi płota'²⁰, *wrota* 'brama drewniana zamykająca wjazd na podwórze'.

²⁰ W *Słownictwie ludowym*... nie został odnotowany wyraz w postaci *stacheta*.

6.2. Nazwy urządzenia do pobierania wody i jego części

6.2.1. Nazwy typów urządzeń do pobierania wody: *studnia* ‘ts.’, *poręcz* ‘żuraw studzienny’, *zawór* ‘żuraw’, *żarówie* ‘żuraw studzienny’, *żuraw* ‘żuraw studzienny’.

6.2.2. Nazwy części urządzeń do pobierania wody: *bal* ‘belka poprzeczna, ruchoma, żurawia’, *balka* ‘ruchoma belka żurawia studziennego’, *cebrownina* ‘cembrowina’, *cembrowina* ‘drewniana obudowa studni’, *cebrzyna* ‘cembrowina, drewniana obudowa studni’, *drąg* ‘belka poprzeczna, ruchoma, żurawia’, ‘belka zwisająca żurawia’, *drązek* ‘belka zwisająca żurawia’, *duga* ‘zwisająca belka żurawia’, *kadłub* ‘ocembrowanie w drewnianej studni’, *kij* ‘belka poprzeczna żurawia studziennego’, *klucz* ‘zwisająca belka żurawia studziennego’, *kluczka* ‘zwisająca belka żurawia studziennego’, *kołowrót* ‘wał z nawijanym łańcuchem do wyciągania wiadra ze studni’, *kosiorek* ‘belka zwisająca żurawia’, *kosiór* ‘belka poprzeczna żurawia studziennego’, ‘belka zwisająca żurawia’, *kostur* ‘zwisająca belka żurawia’, *kula* ‘kij z zaczepem do wyciągania wody ze studni’, ‘zwisająca belka żurawia’, *kulas* ‘zwisająca belka żurawia’, *kulka* ‘belka zwisająca żurawia’, *kre^P* ‘belka poprzeczna żurawia studziennego’, *obrąb* ‘cembrowina, drewniana obudowa studni’, *okraka* ‘socha żurawia u studni’, *pawąz* ‘belka poprzeczna żurawia studziennego’, *poręcz* ‘belka poprzeczna żurawia studziennego’, *pręgło* ‘belka poprzeczna żurawia’, *przewyżka* ‘belka poprzeczna żurawia studziennego’, *słup* ‘słup pionowy żurawia’, *strzała* ‘belka poprzeczna żurawia studziennego’, *srąb* ‘cembrowina, zrąb studni’, *studniówka* ‘obudowa studni’, *ściężar* ‘belka poprzeczna żurawia studziennego’, *śmiga* ‘belka ukośna żurawia’, *tyczka* ‘belka zwisająca żurawia’, *tyka* ‘belka zwisająca żurawia’, *waga* ‘belka poprzeczna żurawia studziennego’, *zawór* ‘belka poprzeczna żurawia’, [zrąb] ‘cembrowina’²², *zrąbek* ‘cembrowina, zrąb studni’, *zrębina* ‘cembrowina, zrąb studni’, *żerdka* ‘zwisająca belka żurawia przy studni’.

6.3. Nazwy innych obiektów: *buda* ‘psia buda’, *ustęp* ‘ts.’, *wychodek* ‘ustęp’.

7. Nazwy materiałów budowlanych

7.1. Nazwy materiałów do konstrukcji ścian i więźby dachowej: *bal* ‘dyl, obrobiony pień grubego drzewa, używany w budownictwie’, ‘deska grubsza niż dwa cale’, *budulec* ‘drewno budowlane’, *calówka* ‘deska grubo-

²¹ Przy hasle tym w *Słownictwie ludowym...* znajduje się znak zapytania, a zatem postać wyrazu ma charakter wątpliwy.

²² Wyraz *zrąb* zapisuję w nawiasie kwadratowym, ponieważ nie jest on w *Słownictwie ludowym...* notowany w znaczeniu ‘cembrowina’, ale przy innych hasłach o tym znaczeniu znajdują się odsyłacze do rzeczownika *zrąb*, a zatem jest to prawdopodobnie przeoczenie.

ści jednego cala’, *cebrzynówka* ‘belka do obudowywania studni’, *cegła* ‘ts.’, *cement* ‘ts.’, *cementówka* ‘płytką z cementu na dach’, *deska* ‘ts.’, *dwucalówka* ‘deska gruba na dwa cale’, *dyl* ‘bal, belka, gruba deska’, *dziurawka* ‘gatunek cegły’, *dźwigar* ‘belka podtrzymująca części budowli’, *kantówka* ‘pień drzewa obrobiony toporem’, *okapówka* ‘rodzaj cegły’, *okrągłak* ‘belka w ścianie domu drewnianego, z której tylko zdjęto korę’, *pęk* ‘okrągły klocek z dębu pod przyciesią’, *pustak* ‘blok lub cegła z otworami w środku’, *surówka* ‘cegła nie wypalana’, *szczelinówka* ‘gatunek cegły’, *śmelcówka* ‘mocno wypalona cegła’.

7.2. Nazwy materiałów do pokrycia dachu

7.2.1. Nazwy snopków do poszycia dachu słomianego: *babka* ‘snopek do poszycia dachu’, *dek* ‘snopek do krycia dachu ze słomy targanej’, *dupak* ‘snopek do poszywania dachu’, *garlak* ‘snopek do poszycia dachu’, *garlina* ‘snopek do poszycia dachu’, *głowacz* ‘snopek do poszycia dachu’, *głowaty* ‘snopek do poszycia dachu’, *głowiak* ‘snopek do poszycia dachu’, *głowiasty* ‘o snopku do poszycia dachu’, *głowniak* ‘snopek do poszycia dachu’, *główka* ‘snopek do poszycia dachu’, *jeż* ‘snopek do poszywania dachu’, *jeżak* ‘snopek do poszycia dachu’, *kajfas* ‘snopek namazany gliną do krycia dachu’, *kiczka* ‘snopek do poszycia dachu’, *kitka* ‘snopek do poszycia dachu’, *kłosiak* ‘snopek do poszycia dachu’, *kłośniak* ‘snopek do poszycia dachu’, *knowiak* ‘snopek do poszycia dachu’, *krakówka* ‘snopek do poszycia dachu’, *lalka* ‘snopek do pokrycia dachu’, *lebak* ‘snopek do poszycia dachu’, *odziemak* ‘snopek do poszycia dachu’, *odziemniak* ‘snopek do poszycia dachu’, *ostrzeszak* ‘snopek do poszycia dachu’, *plaskacz* ‘snopek do pokrycia dachu’, *skrętek* ‘snopek do poszywania dachu’, *strzechacz* ‘snopek do poszywania dachu’, *włochatka* ‘snopek do poszycia dachu’, *snopek* ‘snopek do poszycia dachu’, *strzechacz* ‘snopek do poszywania dachu’, *strzeszak* ‘snopek do poszywania dachu’, *śliza* ‘snopek do poszycia dachu’, *targanka* ‘snopki do krycia dachu ze słomy targanej’, *wichel* ‘snopek do poszycia dachu’, *włochatka* ‘snopek do poszycia dachu’, *wykręcak* ‘snopek do poszycia dachu’, *wykręcanka* ‘snopek do poszycia dachu’, *wykręcacz* ‘narzędzie do wykręcania słomy na dach’, *wykrętał* ‘snopek do poszycia dachu’, *wykrętek* ‘snopek do poszycia dachu’, *zagłowniak* ‘snopek do poszycia dachu’, *zagłownik* ‘snopek do poszycia dachu’, *zakłós* ‘snopek do poszywania dachu w pierwszej warstwie strzechy’, *zakłośniak* ‘snopek do poszycia dachu’, *zakłośnik* ‘snopek do poszycia dachu’, *zaknowie* ‘snopek w dolnej warstwie strzechy, wiązany bliżej knowia’, *zawijak* ‘snopek do krycia dachu’.

7.2.2. Nazwy innych materiałów: *azbest* ‘płyty eternitowe do krycia dachu’, *blacha* ‘ts.’, *dachówka* ‘ts.’, *eternit* ‘płytki azbestowo-cementowe do krycia dachu’, *gqsior* ‘dachówka w kształcie korytka do krycia styków powierzchni dachowych’, *gont* ‘wąska deseczka do pokrywania dachu’, *gonciarka* ‘gont’, *szkudła* ‘gont’.

8. Nazwy czynności związanych z budownictwem: *budować się* ‘stawić dom’, *dekować* ‘pokrywać cienko dach słomą’, *fugować* ‘formować zaprawę murarską w paski wystające poza pion cegieł’, *grodzić* ‘ts.’, *łacić* ‘przybijać łąty na dachu’, *mularka* ‘murarstwo, robota murarza’, *murować* ‘ts.’, *murowanie* ‘ts.’, *ocembrzynować* ‘ocembrować’, *odgradzać* ‘ts.’, *odgrodzić* ‘ts.’, *ogrodzić* ‘ts.’, *oparganić* ‘otoczyć parkanem’, *oszalować* ‘obić deskami’, *podkować* ‘pokryć dach’, *podmurować* ‘ts.’, *podmurowanie* ‘ts.’, *pokryć* ‘o kryciu dachu’, *postawić* ‘pobudować’, *poszyć* ‘pokryć budynek słomą’, *poszywać* ‘pokrywać budynek słomą’, *stawiać* ‘budować’, *szalować* ‘objąć deskami’, *tragować* ‘przenosić materiał budowlany w specjalnej skrzyni, zwanej tragą’, *wykręcanie* ‘wykręcanie snopków na dach’, *wystroić* ‘pobudować’, *zagrodzić* ‘postawić płot’, *zbudować* ‘ts.’.

9. Nazwy rzemieślników trudniących się budownictwem: *dekarz* ‘człowiek, który kryje dachy słomą’, *murarz* ‘ts.’, *papiarz* ‘człowiek, który kryje dachy papą’.

Najliczniejszą grupę leksykalną tworzy pole semantyczne nazw elementów konstrukcyjnych zarówno domu mieszkalnego, jak i budynków gospodarczych, stosunkowo liczne są też nazwy samych budynków oraz materiałów budowlanych.

III. Leksyka z zakresu budownictwa – wariantywność, pochodzenie, zasięg geograficzny

W słowniku K. Dejnyc oprócz przytoczonych powyżej leksemów podstawowych notowane są bardzo licznie **formacje deminutywne** i **augmentatywne**, a także **ekspresywne** o zabarwieniu zarówno pozytywnym, jak i negatywnym, tworzone od nazw obiektów budowlanych i architektonicznych: *balkoniczek* ‘dem. od balkonik’, *balkonik* ‘dem. od balkon, mały balkon’; *bela* peior. ‘gruby pień drzewa’, *belczyna* peior. ‘licha belka’; *bramisko* peior. ‘stara brama’; *budyńczyn* ‘lichy budynek’; *chałpsko* peior. ‘stary nędzny dom’, *chałupina* peior. od *chałupa* ‘licha chałupa’, *chałupisko* peior. ‘duża chałupa’, *chałupka* dem. ‘mała chałupka’, *chałupsko* peior. ‘stara, wałaca się chałupa’; *daszek* dem. od *dach*; *decha* augm. od *deska* ‘długa i szeroka deska’; *domeczek* ‘dem. od domek, mały domek’, *domek* ‘dem. od dom, mały dom’, *domisko* ‘augm. od dom, duży dom’; *furtczyna* peior. ‘licha furtka’, *furteczka* dem. ‘mała furtka’, *furtekowina* peior. ‘licha furtka’; *ganeczek* dem. ‘mały ganek’; *głowaczek* dem. ‘snopek do poszycia dachu’; *izbeczka* dem. od *izba* ‘mała izba’, *izbisko* ‘augm. od izba’, *izdebka* ‘dem. od izba’; *klódeczka* dem. ‘mała kłódka’; *kościółek* dem. ‘mały kościół’; *kuchenka* dem. ‘mała kuchnia’; *mieszkanko* ‘mała izba’; *murlatka* ‘dem. od murlata’; *okieneczko* ‘dem. od okienko’, *okienko* ‘dem. od okno, małe okno’; *okienniczka* dem. ‘mała okiennica’; *pięterko* ‘ts.’; *plątewka* ‘dem. od plątwa’; *sionka* ‘mała sień’; *skobelek* ‘dem. od skobel’; *szopina* dem.

‘marna szopa’, *szopka* dem. ‘mała szopa’, *szopusia* dem. ‘maleńka szopka’; *szpążeczka* ‘dem. od szpążka’; *stodolina* peior. ‘marna stodoła’, *stodólsko* augm. ‘stodoła’, *stodółka* dem. ‘mała stodoła, czasem pomieszczenie nie tylko na zboże’; *ścianeczka* ‘dem. od ścianka’, *ścianka* dem. ‘ścianka niedużej grubości’; *stachecina* ‘licha stara sztacheta’, *stachetka* dem. ‘mała sztacheta’; *zasuwka* dem. od zasuwka ‘drewniana, potem żelazna zasuwka z wgłębieniami, przesuwana zagiętym kluczem’.

Nie wszystkie formacje o formalnych znamionach deminutywów pełnią, jak można wnosić z zawartych w *Słownictwie ludowym...* definicji, funkcję faktycznych zdrobnień. Niektóre formy zdrobniałe zdają się funkcjonować jako neutralne nazwy danego obiektu, np. *balaski* ‘balustrada oddzielająca ołtarz od reszty kościoła’ (por.: *balasy*), *drażek* ‘belka zwisająca żurawia’ (por.: *draż*), *drażki* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’ (por.: *drażgi*), *gniazdko* ‘wgłębienie, panewka do umocowania osi wrótnei’ (por.: *gniazdo*), *górką* ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’ (por.: *górką*), *kosiorek* ‘belka zwisająca żurawia’ (por.: *kosior*), *kosturek* ‘zwisająca belka żurawia studziennego’ (por.: *kostur*), *kratka* ‘balustrada w kościele’ (por.: *krata*), *obartlik* ‘dawne drewniane urządzenie do zamykania drzwi’ (por.: *obartel*), *shupek* ‘pionowy słupek w ścianie z wyżłobieniami, w które wkłada się suńce’ (por.: *slup*), *sozka* ‘zrobione ze zbitych na krzyż drażków umocnienie kalenicy’ (por.: *socha*), *stęпка* ‘zagłębienie, w którym obraca się koniec bieguna wierzei w stodole’ (por.: *stępa*), *szpążka* ‘poprzeczna deska na drzwiach stodoły’ (por.: *szpąga*). Inne z kolei formacje deminutywne nabierają odrębnych znaczeń, np. zdrobienie od rzeczownika *bal*, czyli *balik* notowane jest nie tylko w znaczeniu deminutywnym ‘krótki, mniejszy bal’, ale też w odrębnych, szczegółowych, znaczeniach b. ‘krótka belka w ścianie, pozioma, wsuwana w wyżłobienie łątek’, c. ‘słupek wierzei, zawiasy w stodole’, podobnie *przegródka* notowana jest w znaczeniu deminutivum od ‘przegroda’ oraz jako ‘sąsiek, przedział w spichrze na ziarno’, mniej już natomiast zróżnicowane znaczenia posiada *snopeczek*: a. ‘mały snopek’, b. ‘pęk lnu lub konopi związany powróstem’, c. ‘snopek do poszycia dachu’.

Wyekscerpowane ze *Słownictwa ludowego...* leksemy z zakresu budownictwa występują w rozlicznych wariantach. Są to przede wszystkim **warianty fonetyczne**, np. *alkierz* || *anklerz* || *janklerz*, *ambona* || *anbona* || *onbona* || *hambona* || *hambonija* || *jabonija* || *jambona*, *balustrada* || *balistrada*, *belki* || *balki*, *bant* || *bańt*, *bląg* || *blęg*, *boisko* || *bojsko* || *bojisko*, *cegła* || *cęgła*, *cebrowina* || *cebrownina* || *cebrzowina*, *cembrzyna* || *cebrzyna* || *cedrzyna*, *cerkwa* || *cerkwia*, *chałpa* || *chalupa*, *chrzcielnica* || *krzcielnica*, *dekować* || *dekuwać*, *drażgi* || *drażki*, *drzq̄b* || *dr-zq̄b* || *rdzq̄b* || *zdrq̄b* || *zdrzq̄b* || *zrq̄b*, *famuła* || *pamuła*, *fundament* || *fudament*, *gąsior* || *gąsiór* || *gęsiór*, *glijanka* || *glinianka*, *jeżak* || *jężak*, *kalebnica* || *kalednica* || *kalemnica* || *kalenica* || *kałębnica* || *kalnica*, *karczma* || *karczyna*, *klódka* || *klodka* || *klótką* || *klotka*, *klóteczka* || *klódeczka*,

kłosiak || *klósiak*, *kojec* || *kolec*, *kosiorek* || *kosiórek* || *kosórek*, *kosiór* || *kosór* || *kąsiór* || *qsór*, *kościolak* || *kościółek*, *koziół* || *koziół*, *koziolatek* || *koziolatek*, *kruchta* || *krupka* || *truchta*, *krzasło* || *krzesło* || *krzęsło*, *lebek* || *lepek*, *mieszkanie* || *mięszkanie*, *mularz* || *murarz*, *murowaniec* || *murowaniec*, *obartek* || *obartel* || *obertek* || *obartel*, *okno* || *ochno*, *pabrot* || *pagrad* || *pagrot* || *pangrot* || *pawrot* || *szpagrot*, *podciąg* || *podściąg* || *postrząp*, *podsiubitka* || *podsiubitka* || *podsiubitka*²³, *przegródka* || *przegrodka*, *pułap* || *połap*, *posowa* || *posoba*, *pręgło* || *prągło*, *rusztowanie* || *rusztowanie*, *qsiek* || *samsiek*, *qsiecznica* || *samsiecznica* || *qsietnica*, *schodek* || *skodek*, *siestrzan* || *siestrzeń* || *siostrzan* || *siostrzań* || *siostrzeń* || *siostrzew*, *siestrzeniec* || *siostrzeniec* || *siostrzaniec*, *skąbel* || *skobel* || *skóbel* || *szkobel* || *škobel* || *škóbel*, *stragarz* || *stregarz* || *stragarz* || *strzegarz* || *strzęgarz* || *tragarz*, *spichlerz* || *spiklerz* || *spiglerz* || *špichlerz* || *špiglerz* || *špiklerz*, *stolec* || *sztolec* || *štolec*, *sumiec* || *suniec* || *sianiec*, *surówka* || *serówka*, *skoła* || *škoła*, *szpaga* || *špaga*, *szendar* || *štendar* || *štender*, *ściężaj* || *ściężój* || *ściężul*, *ślemię* || *ślenień*, *śmiga* || *šniga*, *weranda* || *werenda*, *wiatrak* || *wietrak*, *wrotnica* || *wrótnica*, *wrzecąc* || *wrzecądz* || *wrzecąg* || *wrzecąż* || *wrzecion* || *wrzeciądz* || *wrzeciądz* || *wrzeciąg* || *wrzeciąż* || *wrzecień* || *wrzecion* || *wrzeciądz* || *wrzeciąż*, *wykrącak* || *wykręcak*, *wykrątek* || *wykrętek*, *zakłośnik* || *zakłóśnik*, *zachrestia* || *zachrestyja* || *zachrystia* || *zachrystyja* || *zakrestia* || *zakrestyja* || *zakrystia* || *zakrystyja*, *zbudować* || *zbudować*, *zrębina* || *srębina* || *rdzębina*, *zrąb* || *srąb* || *sręb* || *srąb* || *šrąb* || *drząb* || *drząb* || *rdząb* || *zdrąb* || *zdrząb*, *żaraw* || *żarów* || *żuraj* || *żuraw*.

Wielość postaci fonetycznych tego samego leksemu można wyjaśnić zróżnicowanymi przekształceniami na gruncie fonetyki, np. *spichlerz* i *spiklerz* (przejście -x- w -k- w grupie spółgłoskowej), *spichlerz* i *špichlerz* (zmiękczenia nagłosowej spółgłoski s- pod wpływem miękkiego p'), *špichlerz* || *špichrz* (skrócenie wyrazu)²⁴, *wiatrak* i *wietrak* (forma z regularnym przegłosem i forma wyrównana do postaci bez przegłosu), *anklerz* i *janklerz* (forma z nagłosem samogłoskowym oraz forma prejetowana), *qsior* || *qsiór* (druga forma ze zwężeniem samogłoski przed półotwartym r), *qsior* || *qsiór* (formy z różnymi kontynuantami staropolskiej samogłoski nosowej), *mularz* i *murarz* (pierwsza forma z odpodobnieniem na odległość) itd. Mogą to być również postaci wyrazów wynikające z reinterpretacji etymologicznej, np. *qsietnica* 'przegroda z desek oddzielająca sąsiedź w stodole od klepiska' zamiast *qsiecznica*, a niekiedy także zwykłe wykojeńczenia i deformacje wyrazów, zwłaszcza wyrazów obcych, ale nie tylko, np. *anklerz* (zamiast *alkierz*), *balekon* (zamiast *balkon*), *krupka* i *truchta* (zamiast *kruchta*), *samsiecznica* oraz *samsietnica* (zamiast *qsiecznica*). Zdarzają się zachowane w gwarze archaizmy, jak np. *deszczka* 'deska'. Niektóre

²³ Nie został jednak w słowniku odnotowany wariant podstawowy, tj. *podsiubitka*.

²⁴ Por.: [Basara 1965: 13].

inne szeregi nazw, niewymienione powyżej, na pierwszy rzut oka również wydają się wariantami fonetycznymi, ale ustalenie postaci wyjściowej wymagałoby pogłębionych badań leksykalnych, np. *biesiniec, lisiniec, misiniec, wiesiniec* w znaczeniu ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’.

Oprócz wariantów fonetycznych mamy też do czynienia z dubletami morfologicznymi. Z rzadka są to **warianty fleksyjne**: *belka* || *belk, cerkiew* || *cerkwa, felc* || *felca, fug* || *fuga, krokiew* || *krokwa, murlat* || *murlata, płatew* || *płatwa, pował* || *powala, ruszt* || *ruszta, szar* || *szara, śmig* || *śmiga, zakrystia* || *zakrystyj*. Częściej występują **dublety słowotwórcze**: *babianka* || *babinieć, boisko* || *bojowie* || *bojowisko, cembrowina* || *cebrownina* || *cembrzyna, garlak* || *garlina, głowacz* || *głowaty* || *głowiak* || *głowiasty* || *główniak* || *główka, klepisko* || *sklepisko, kłosiak* || *kłośniak, murowanka* || *murowaniec, mysiak* || *mysiarka, myszak* || *myszynieć, odziemak* || *odziemiak, podbitka* || *podprzybitka* || *podsiłbitka* || *przebitka, poszywka* || *poszycie, przegroda* || *przegrodzenie, siostrzeniec* || *siostrzanek, słup* || *słupiec, strzechacz* || *strzeszak, sumik* || *sumieć, wiatrówka* || *wietrznica, wrotnica (wrótnica)* || *wrotówka* || *wrótnia, wrótnice* || *wrótnie, wykręcak* || *wykręcanka* || *wykręcacz* || *wykrętał* || *wykrętek, zagłówniak* || *zagłównik, zakłośniak* || *zakłośnik, zrzęb* || *obręb* || *zrzębek* || *zrzębina*.

Znaczny udział mają też warianty leksykalne, to znaczy wyrazy synonimiczne nazywające ten sam element architektoniczny, np. *bląg, sąsiecznica, zapolnica* w znaczeniu ‘przegroda oddzielająca klepisko od sąsiedka’, *belki, drągi, ganek, góra, kije, myszynieć, ocapka, piętro, przestrze, rusztowanie, sprzęt, strzała, stragarze, wykłady, wystanek, wyszki* w znaczeniu ‘rusztowanie z drągów nad klepiskiem’ czy *babka, dupak, garlak, głowacz, główka, jeż, kiczka, kłosiak, krakówka, łebak, odziemak, skrętek, snopek, strzeszak, ślize, wichel, włochatka, wykręcak, zagłównik, zakłośniak* w znaczeniu ‘snopek do poszycia dachu’.

W rezultacie słownik zawiera całe szeregi wariantywnych nazw na oznaczenie tego samego desygnatu²⁵, np.:

– zrzęb, czyli podstawa budynku, ściany budynku bez dachu to: *drdzęb, dr-zęb, rdzęb, sręb, sręb, srębina, śręb, śrom, zdręb, zdrzęb, zrzęb*;

– krótka pozioma belka w ścianie, wsuwana w wyżłobienie łątek, słupów pionowych to: *bal, balik, balka, belka, brak, darmoleg, drzewko, dyl, pabrot, pagrad, pagrot, pangrot, pawrot, półtyn, sumieć, sumik, sunieć, sianieć, szpagrot*;

– pionowy słup w ścianie z wyżłobieniami, w które zakłada się suńce to: *futryna, łątka, słup, słupek, słupiec*;

– zawęglowane belki tworzące prostokątną podstawę budynku to: *cieś, najczęściej pl. ciesi, ciesie, podciesi, podkłady, podwalina, poręba, przycieś*;

²⁵ Dużym atutem *Słownictwa ludowego...* jest fakt, iż w obrębie haseł znajdują się odsyłacze do synonimicznych nazw, choć zdarza się niejednokrotnie, że ich zestaw jest przy danym hasle niekompletny.

– paza, czyli wyżłobienie w łątce, w które wchodzi koniec suńca (sumika) to: *burta, dziura, felc, felca, fug, fuga, gara, kama, loch, paza*;

– belka główna, biegnąca wzdłuż budynku, podtrzymująca belowanie pułapu to: *podciąg, podściąg, postrząb, przestrzeń, siestrzan, siestrzanek, siestrzeniec, siestrzeń, siostrzan, siostrzań, siostrzaniec, siostrzeniec, siostrzeń, siostrzew, stragarz, stregarz, strzagarz, strzegarz, strzęgarz, tragarz*;

– biegnąca wierzchem całej ściany budynku belka, na której opierają się krokwie dachu to: *murlat, murlata, obierka, ocap, odbierka, oswa, owierka, pasówka, płatew, płatwa, podciąg, podocap, wwierka²⁶*;

– snopek do poszycia dachu to: *babka, dupak, garlak, garlina, główacz, główaczek, główaty, głowiak, głowiasty, główniak, główka, jeż, jeżak, jężak, kiczka, kitka, kłosiak, kłosiak, kłóśnik, knowiak, krakówka, lalka, łebak, odziemak, odziemiak, ostrzeszak, skrętek, snopeczek, snopek, strzechacz, strzeszak, śliza, wichel, włochatka, wykręcak, wykręcanka, wykrętał, wykrętał, zagłówniak, zagłównik, zakłóśnik, zakłóśnik, zakłóśnik, zakłóśnik*;

– kalenica, czyli górny, poziomy umocniony grzbiet strzechy to: *grzebień, kalebnica, kalednica, kalemnica, kalenica, kalębica, kalnica, kalonka, nakrywka, wierzch*;

– koźlina, czyli zrobione ze zbitych na krzyż drążków umocnienie kalenicy: *jarzmo, kozielek, kozioł, koziołek, koźlak, koźlina, krokiewka, krzyżak, psiak, socha, soszka, włoka*;

– rusztowanie z drągów nad klepiskiem w stodole to: *balka, balki, belki, biesiniec, drągi pl.t., drąki pl.t., drążki, ganek, góra, górka, kije, lisiniec, meszyniec, misiniec, mysiak, mysiarka, myszak, myszyniec, nadklepisko, nadstodoła, ocapka, piętro, piętrzyzna, przątro, przestrze, przęcz, ruszt, ruszta, rusztowanie, rusztunek, rusztowanie, spręcz, sprzęt, sprzętrze, sprzętwy, stragarze, strzala, wiesiniec, wykłady, wystanek, wyszki*;

– budynek, pomieszczenie, w którym się rąbie i składa (przechowuje) drewno na opał to: *drewniarnia, drewnik, drewnia, drwalka, drwalnia, drwalnik, drzewnik*;

– spichlerz to: *spichlerz, spicherek, spichrz, spichrzyk, spiglerz, spiklerz, spikrz, spikrzyk, śpicherek, śpichlerz, śpichrz, śpichrzyk, śpiglerz, śpiklerz, śpiklerzyk, śpikrz, śpikrzyk*;

– drewniana obudowa studni to: *cebrownina, cebrownina, cebrzowina, cebrzyna, cedrzyna, cembrowina, cembrzyna, kadłub, rdzebina, zrąbek, zrębina*;

– żuraw studzienny: *kosiór, poręcz, zawór, żarowie, żarów, żawór, żoraw, żorów, żuraw*;

²⁶ Wyraz *wwierka* definiowany jest ogólnie jako „belka w ścianie”, ale jednocześnie przytaczany w odsyłaczach przy haśle *obierka* i na tej podstawie umieszczam go w tym szeregu synonimów.

– belka poprzeczna, ruchoma, żurawia studziennego: *bal, balka, drąg, kij, kęsiór, kosiór, kosór, kreł, pawqz, poręcz, przewyżka, strzała, ściężar, śmiga, śniga, waga, zawór, żarowie, żarów, żawór, żoraw, żorów, żaraw, żuraj, żuraw*;

– belka zwisająca żurawia: *drąg, drązek, duga, kęsiór, klucz, kluczka, kosiór, kosiorek, kosiórek, kosór, kosórek, kostur, kosturek, kula, kulas, kulka, sąsór, tyczka, tyka, żerdka*;

– oś wrótni: *biegun, słupek, słupica, ściężaj, ściężój, ściężul, wiga*²⁷.

Z drugiej strony ten sam leksem często oznacza różne desygnaty, różne obiekty architektoniczne, a zatem zaznacza się tutaj polisemia słownictwa ludowego, np.: *balka* a. ‘pozioma belka w ścianie, wsuwana w wyłobienia słupów’, b. ‘ruchoma belka żurawia studziennego’, c. ‘belka pułapu leżąca nad ścianą szczytową, którą widać na zewnątrz domu’, d. ‘belka poprzeczna podtrzymująca deski powały’, e. ‘piętro z drągów w stodole’, f. ‘listwa łącząca zewnętrzne słupki brony’; *chyża* a. ‘komórka’, b. ‘budynki gospodarskie’, c. ‘stary dom’, d. ‘góra budynku, dach’, e. ‘grzędą’; *ganek* a. ‘przybudówka przed wejściem do domu’, b. ‘piętro nad boiskiem’; *okapówka* a. ‘deska przybita w szczycie na wysokości sufitu, chroniąca ścianę przed zamakaniem’, b. ‘deska na dachu chroniąca słomę przed opadaniem’, c. ‘rodzaj cegły’, *zagroda* a. ‘miejsce zagrodzone’, b. ‘podwórko’, c. ‘zabudowania gospodarskie, gospodarstwo’, d. ‘przedział w spichrzu na ziarno’.

Zdarza się i tak, że tylko niektóre znaczenia wyrazu wieloznacznego odnoszą się do budownictwa, pozostałe zaś do zupełnie innych sfer tematycznych, np. przy haśle *łata* znajdujemy następujące definicje znaczeniowe: a. ‘kawałek tkaniny czy skóry, przyszyty w celu zasłonięcia dziury’, b. ‘przybita do krokwi listwa drewniana, do której przywiązuje się snopki pokrywające dach’, c. poprzeczne drągi przybite do słupów w płocie’, d. ‘nie zaorany przez nieuważę oracza kawałek pola’, e. ‘płóz; pozioma żelazna sztabka, która sunąc przy oraniu po ziemi podpira pług; łączy słupicę z lemieszem’, zaś przy haśle *rygiel*: a. ‘rodzaj zasowy’, b. ‘oś wrótni’, c. ‘belka w ścianie domu drewnianego’, d. ‘pozioma belka w płocie, do której przybijają się sztachety’, e. ‘drewniane umocowanie boków warsztatu tkackiego, zwanego staciwami’.

²⁷ Niekiedy pełna synonimiczność nazw stoi pod pewnym znakiem zapytania, ponieważ nazwy tych samych, zdawałoby się, desygnatów, bywają na różne sposoby objaśniane, np. nazwy pomieszczenia do przechowywania drewna: *drewiarnia* ‘pomieszczenie, gdzie się rąbie i składa drewno’, *drewnik* ‘miejsce na drewno’, *drewutnia* ‘szopa, w której rąbie się i przechowuje drzewo’, *drwalka* ‘pomieszczenie lub miejsce, gdzie się rąbie i składa drwa’, *drwalnia* ‘budynek, pomieszczenie, w którym rąbie się i przechowuje drewno na opał’, *drwalnik* ‘drwalnia’, *drzewnik* ‘miejsce na drzewo’.

Zawarte w słowniku K. Dejny słownictwo z zakresu budownictwa i architektury to słownictwo różnego pochodzenia, zarówno rodzime, jak i zapożyczone.

Wśród zapożyczeń mamy wyrazy przejęte:

– z języka niemieckiego (niemieckie i staroniemieckie), np. *alkierz* (niem. *Erker*), *antaba* (niem. *Handhabe*), *bant* (niem. *Band*), *blacha* (niem. *Blech*), *cegła* (niem. *Ziegel*), *dyl* (niem. *Diele*), *felc* (niem. *Felz*), *fuga* (niem. *Fuge*), *furta* (niem. *Pforte*), *kruchta* (niem. *Kruft* z łac. *crypta*, z gr. *krypte*), *lata* (niem. *Latte*), *murlat(a)* (niem. *Mauerlatte*), *sztacheta* (niem. *Staket*), *spichlerz* (niem. *Spicher*),

– z języka czeskiego, np. *alkierz* (czes. *arker*, niem. *Erker* ‘występ, ganek’, st.-fr. *arquiere* ‘miejsce dla łuczników’), *cerkiew*²⁸,

– z łaciny, np. *ambona* (łac. *ambo*, *ambonis*), *balas* (łac. *Balaustium*), *fundament* (łac. *fundamentum*), *komora* (łac. *camara*),

– z włoskiego: *facjat* (wł. *facciata*) [zob.: Basara 1965: 13, 56–70].

Leksyka rodzima to wyrazy rdzenne, jak np. *zrąb* oraz derywaty utworzone drogą derywacji słowotwórczej, zarówno derywaty proste, np. *cementówka* (< *cement*), *glinianka* (< *głina*), *gołębnik* (< *gołąb*), *kurnik* (< *kura*), jak i złożone, np. *dwucalówka* ‘deska gruba na dwa cale’. Można również wskazać nieliczne derywaty syntaktyczne, czyli zestawienia wyrazów o charakterze skupień terminologicznych, np. *duża izba* ‘większa izba, paradna, w której nie mieszka się na co dzień’ czy *łopata wietrzna* [por.: m.in. Szczaus 2016: 235].

Część nazw stanowią derywaty znaczeniowe, czyli neosemantyzmy. Są to z reguły wyrazy, które zmieniły znaczenie wskutek procesu metaforyzacji, jak np. *gąsior* ‘dachówka w kształcie korytka do krycia styków powierzchni dachowych’, *główka* ‘snopek do poszycia dachu’, *koń* ‘długa belka w grzbiecie dachu’, ‘belka główna pod belkowaniem sufitu’, *żuraw* ‘przyrząd do wyciągania wody ze studni, drąg dwuramienny umieszczony na wysokiej podstawie’ lub procesu metonimizacji, np. *góra* ‘strych, przestrzeń między sufitem i dachem’ [por.: Szczaus 2016: 235]. Jak zauważa Irena Jaros, wiele nazw narzędzi i ich części, funkcjonujących w gwarach, stanowi przeniesienie nazw odnoszących się do zwierząt, przede wszystkim tych znanych z codziennego doświadczenia, tzn. wykorzystywanych w gospodarstwie, pociągowych czy hodowlanych (przykładem wśród analizowanego słownictwa będzie *gąsior* i *koń*), a ponadto

²⁸ Zdaniem J. Reichana wyraz *cerkiew*, wywodzący się z grec. przymiotnika *kyrria-kós* w gwarowej postaci *kyrikós* (< *kyrios* ‘pan’), został do Słowiańszczyzny zapożyczony za pośrednictwem germańskim (prawdopodobnie przez medium gockie), do polszczyzny zaś dostał się z języka czeskiego [Reichan 1989: 150-152]. Nieco inaczej drogę zapożyczenia postrzega B. Walczak: «Z greki przez staro-cerkiewno-słowiański i czeski przywędrował do polszczyzny wyraz *cyrkiew*, potem *cerkiew*» [Walczak 1999: 58].

znanych z otaczającego człowieka środowiska naturalnego (spośród leksyki związanej z budownictwem będzie to np. *żuraw*). Metaforyzacja opiera się na wrażeniach zmysłowych, głównie wzrokowych, a podstawą nominacji jest podobieństwo kształtu, funkcji oraz niekiedy konotacyjnych cech przypisywanych wyjściowemu dla metafory desygnatowi [Jaros 2016_b: 50].

Pod względem zróżnicowania regionalnego nazwy z zakresu budownictwa zawarte w słowniku K. Dejny przedstawiają się bardzo rozmaicie. Mamy tutaj szereg wyrazów o zasięgu ogólnogwarowym, zgodnych ponadto z językiem ogólnym, np. *dom, studnia, belka, szkoła*, a obok tego wyrazy o ograniczonym zasięgu geograficznym, jak np. *bróg, klepisko, sąsiek*. Zagadnienia tego nie omawiam tutaj jednak szerzej, ponieważ nie jest ono celem niniejszego opracowania, a przy tym zbadanie zasięgów występowania tak znacznej liczby leksemów wymagałoby odrębnych i długotrwałych studiów. Część zaprezentowanej tu leksyki była już wcześniej obiektem zainteresowania badaczy i została omówiona pod kątem zróżnicowania geograficznego, przede wszystkim pracy Jana Basary *Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich* [Basara 1964–1965], ale też innych bardziej szczegółowych opracowaniach, jak np. Janusza Siatkowskiego *Słownictwo Warmii i Mazur: budownictwo i obróbka drewna* [Siatkowski 1958].

IV. Podsumowanie

Zasób i układ znaczeń leksemów tworzących dane pole semantyczne stanowi pochodną tego, w jaki sposób użytkownicy języka postrzegają i oceniają odpowiadającą wyrazom sferę rzeczywistości. Znaczenie wyrazu nie jest bowiem prostym odzwierciedleniem rzeczywistości, lecz jej interpretacją, reprezentowanie zjawisk rzeczywistych przez znaki językowe to «reprezentowanie interpretujące, a nie mechaniczne odbicie» [Grzegorzczukowa 1991: 27]. Znaczeniowa strona języka jest nośnikiem społecznie utrwalonych sposobów kategoryzowania i oceny rzeczywistości, utrwala doświadczenie społeczne danej grupy [Tokarski 2001: 343].

Na podstawie leksyki z zakresu budownictwa wynotowanej ze *Słownictwa ludowego...* K. Dejny można wysnuć wniosek, że sfera budownictwa i architektury stanowiła istotny składnik życia wiejskiej wspólnoty. Znajduje to swoje odbicie w bogactwie i różnorodności leksyki z tego zakresu. Leksemów, które dotyczą zakresu budownictwa i architektury, występuje w *Słownictwie ludowym...* około 600. Liczba ta odnosi się przy tym wyłącznie do odrębnych leksemów, o formalno-semantycznych znamionach samodzielności, a także o neutralnym nacechowaniu. Gdyby wziąć pod uwagę wszelkie warianty fonetyczne, fleksyjne, liczne formacje deminutywne, augmentatywne i ekspresywne, liczba ta znacząco by się powiększyła. Udział słownictwa z pola semantycznego «budownictwo» jest zatem w zbiorze

K. Dejny znaczny²⁹. Leksyka ta jest też bardzo różnorodna. Wchodzące w zakres pola «budownictwo» leksemy budują bogatą sieć relacji semantycznych. Przede wszystkim jest to relacja hiponimii – wyodrębnione pola leksykalno-semantyczne tworzą złożone, wielopiętrowe struktury, które dokumentują złożoność nazywanej sfery rzeczywistości, czyli budownictwa. Zaznacza się też w obrębie omawianej leksyki bogata sieć powiązań semantycznych opartych na relacji synonimii i polisemii. Zjawisko synonimii dowodzi potrzeb nominacyjnych w zakresie składników rzeczywistości mających związek z budownictwem, zaś polisemia akcentuje być może nie do końca wyraziste zasady kategoryzacji tejże rzeczywistości.

Ranga budownictwa jako sfery społecznej, a co za tym idzie także leksyki nazywającej tę sferę, jest zrozumiała, zważywszy na to, że pomieszczenia mieszkalne i gospodarcze umożliwiają biologiczne przetrwanie, mają więc znaczenie podstawowe, egzystencjalne, a ponadto okazałość budynków stanowi zazwyczaj wskaźnik zamożności mieszkańców, symbol ich statusu społecznego i majątkowego, zaś typ konstrukcji budowlanych oraz zdobień architektonicznych wyraża tożsamość lokalną (budownictwo odgrywa ważną rolę w życiu społeczno-kulturalnym)³⁰.

WYKAZ SKRÓTÓW

pl.t. – plurale tantum

ts. – to samo

ŹRÓDŁA

Dejna1974–1985 – Dejna K. Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego. *Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego*. 1974–1985. T. 20–31.

²⁹ Dla porównania leksemów związanych ze sferą religii B. Grabka naliczyła w *Słownictwie ludowym...* ok. 400 (1,8 % zbioru).

³⁰ Szerzej o kulturowo-społecznym wymiarze leksyki z zakresu budownictwa (ograniczonej do nazw budynków w obrębie zagrody wiejskiej) piszę w odrębnym artykule [zob.: Sicińska 2020]. Leksyka zawarta w zbiorze K. Dejny, mająca już dziś charakter historyczny, jest bardzo interesującym świadectwem przenikania się dwóch płaszczyzn chronologicznych, budownictwa czasów jeszcze przedwojennych, drewnianego, tradycyjnego, oraz budownictwa powojennego, znacznie już od tradycji odbiegającego, odzwierciedla zatem zmienność i wielowarstwowość kultury materialnej dawnej wsi.

LITERATURA

- Basara 1964–1965 – Basara J. Terminologia budownictwa wiejskiego w dialektach polskich. Cz. 1–2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1964–1965.
- Czerwiński 2006 – Czerwiński T. Budownictwo ludowe w Polsce. Warszawa: Muza, 2006.
- Dejna 1962–1968 – Dejna K. Atlas gwarowy województwa kieleckiego. Z. 1–6. Wrocław–Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1962–1968.
- Gładyszowa 1976 – Gładyszowa M. Budownictwo. *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej* / red. M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976. T. 1. S. 279–327.
- Gala 2010 – Gala S. Przydatność «Słownictwa ludowego...» Karola Dejny w pracach nad słowotwórstwem gwarowym. *Studia Dialektologiczne*. 2010. T. 4. S. 145–150.
- Gala-Milczarek 2013 – Gala-Milczarek B. Czynnościowy charakter derywatów rzeczownikowych w gwarach północnomalopolskich i przyległych. Studium morfologiczno-leksykalne. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2013.
- Grabka 2007 – Grabka B. Słownictwo religijne w zbiorze «Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego» Karola Dejny. *W kręgu dialektów i folkloru. Prace ofiarowane Doktor Teresie Gołębiowskiej, Docent Wandzie Pomianowskiej i Docent Zofii Stamirowskiej* / red. S. Cygan. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 2007. S. 121–127.
- Grzegorzczkowska 1991 – Grzegorzczkowska R. Problem funkcji języka i tekstu w świetle teorii aktów mowy. *Język a kultura*. T. 4: *Funkcje języka i wypowiedzi* / red. J. Bartmiński, R. Grzegorzczkowska. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1991. S. 11–33.
- Jaros 2016_a – Jaros I. Przydatność «Słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego» Karola Dejny do badań dynamiki zmian w gwarach. *Słowiańskie słowniki gwarowe – tradycja i nowatorstwo* / red. D.K. Rembiszewska. Warszawa – Łomża: Instytut Sławistyki PAN, Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wągów, 2016. S. 95–104.
- Jaros 2016_b – Jaros I. Świat zwierząt odzwierciedlony w ludowych nazwach narzędzi i ich części. *Dialog z tradycją*. T. 5. *Językowe dziedzictwo kultury materialnej* / red. E. Młynarczyk, E. Horyń. Kraków: Collegium Columbinum, 2016. S. 49–59.
- Osowski 2019 – Osowski B. Wariantywność leksykalno-semantyczna języka wielkopolskich inwentarzy z drugiej połowy XVIII wieku. *Studia z dialektologii historycznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2019.
- Reichan 1989 – Reichan J. Wyras *cerkiew* w gwarach polskich. *Chrześcijański Wschód a kultura polska. Studia* / red. R. Łużny. Lublin: Wydawnictwa Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1989. S. 149–162.
- SDor – Słownik języka polskiego: 11 t. / red. W. Doroszewski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1997 (przedruk elektroniczny).

- Siatkowski 1958 – Siatkowski J. Słownictwo Warmii i Mazur: budownictwo i obróbka drewna. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1958.
- Sicińska 2020 – Sicińska K. Nazwy obiektów architektonicznych w obrębie zagrody wiejskiej w gwarach pogranicza małopolsko-wielkopolsko-mazowieckiego. *Area Slavica 3: Jazyk na hranici – hranice v jazyku* / red. I. Bogoczová. Ostrava: Ostravská Univerzita, 2020. S. 129–139.
- Szczaus 2016 – Szczaus A. Propozycje terminologiczne z zakresu architektury i budownictwa w «Budowie kościołów» Piotra Aignera (1825). *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*. 2016. T. 15. S. 227–240. (www.wnus.edu.pl/sj | DOI: 10.18276/sj.2016.15-15 | 227–240).
- Tokarski 2001 – Tokarski R. Słownictwo jako interpretacja świata. *Współczesny język polski* / red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2001. S. 343–370.
- Walczak 1999 – Walczak B. Zarys dziejów języka polskiego. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1999.

Марфа Толстая*Институт славяноведения РАН,
Москва***К УПОТРЕБЛЕНИЮ ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТА
В ГУЦУЛЬСКИХ ГОВОРАХ****On the usage of pluperfect constructions in the Hutsul dialect*

Abstract. The article is based on the material of dialectal records and literary texts in the Hutsul dialect and examines the formal and semantic features of pluperfect forms in the Hutsul dialect throughout the 20th century. The author studies some typologically-known types of their usage and shows the most frequent syntactic context. It is noted that emphasis occupies a prominent place in the semantic structure of pluperfect constructions. The use of conjunctive pluperfect forms is numerically predominant in all sources, while the use of the indicative plusquamperfect forms gradually decreases, and the scope of the use of the indicative plusquamperfect forms is getting narrower.

Keywords: Hutsul dialect, pluperfect, syntax, indicative, conjunctive, emphasis.

0. Славянскому плюсквамперфекту в последнее время уделялось много внимания в типологическом, историческом и ареальном плане (см. серии работ Д.В. Сичинавы [Сичинава 2007; 2013; 2018_а; 2019 и др.], П.В. Петрухина [Петрухин 2004; 2007; 2008; 2013 и др.], М.Н. Шевелевой [Шевелева 2007; 2008; 2009; 2015; Жукова, Шевелева 2010], а также статьи

* Приношу благодарность С. Л. Николаеву за ценные замечания и помощь при подготовке статьи.

С.К. Пожарицкой [Пожарицкая 1996; 2015], А.В. Тер-Аванесовой [Тер-Аванесова 2013] и др.), в том числе изучался и украинский плюсквамперфект (см. обстоятельное исследование [Андріїв 2016], там же литература на эту тему, а также [Поповић 2012]). Эти исследования разбирают прежде всего типологию значений плюсквамперфекта в основном в литературных языках и памятниках письменности (для русского языка – и в некоторых северных и восточных русских говорах). Для украинских говоров такие работы, к сожалению, мне неизвестны (за исключением статьи [Толстая 2000], посвященной не собственно форме плюсквамперфекта, а синтаксическому статусу его вспомогательного глагола).

Между тем именно карпатоукраинские говоры имели бы здесь важное значение для общеславянской типологии, поскольку они сохраняют многие архаичные восточнославянские черты грамматического строя (в частности, праславянскую систему склонения *a*-основ [Абраменко и др. 2013]), в том числе глагольной системы – например, связи 1-го и 2-го лица перфекта [АУМ 2: к. 245] и систему фразовых клитик [АУМ 2: к. 207, 245, 248; Толстая 2012; 2015]¹. Всё это делает актуальным внимание к диалектному карпатоукраинскому плюсквамперфекту.

Очевидно, что для изучения плюсквамперфекта необходим представительный корпус текстов, поэтому для многих говоров такие исследования невозможны из-за отсутствия материала (кроме единичных примеров, извлекаемых из диалектных хрестоматий).

Гуцульские говоры составляют в этом смысле счастливое исключение. В опубликованных источниках мы обладаем записями диалектных текстов, опубликованными В. Шухевичем в 5-м томе его «Гуцульщины» [ШухГ], объемом около 130 тыс. слов. Кроме того, могут быть использованы литературные произведения на гуцульском диалекте, изданные в последние годы. Прежде всего это объемный текст (23 а. л., более 160 тыс. слов) романа Петра Шекерика-Дониковаго «Дідо Иванчік», написанного в 30-х годах XX века, отражающий диалект села Голови [Шек.]; кроме того, небольшая книжка (того же времени создания) Онуфрия Манчука «Жиб'ївські новелі» [Ман.], переизданная в 2006 г. с американского издания (около 85 тыс. слов; автор родом из села Ільці), и книга Параски Плитки-Горицвіт «Старовіцкі повісторьке» [П-Г] второй половины

¹ Отметим также еще один архаизм: в закарпатских говорах, различающих праславянские *i и *y, в сослагательном наклонении встречаются так называемые *bit*-формы вспомогательного глагола конъюнктива (типа *прийшов бим, прийшли бисте*), которые являются наследниками праславянского второго ряда аористных форм вспомогательного глагола *быти*, отраженного в старославянском (*бимь* наряду с *быхъ*), – меж тем обычно считается, что реликты *bit*-форм сохраняются только в южнославянском ареале [Сичинава 2013: 174].

XX века (ок. 100 тыс. слов, село Криворівня), изданная в 2008 г. Общий объем материала, использованного в настоящей работе, таким образом, насчитывает более 475 тыс. слов и охватывает временной интервал от конца XIX в. до второй половины XX в. (см. ниже табл. 1). Задача работы – представить наиболее типичные употребления гуцульского плюсквамперфекта, сообразуясь с синтаксическими конструкциями, в которых он используется², и не претендуя на детальный разбор всего многообразного спектра значений плюсквамперфекта.

1. ФОРМАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Гуцульский плюсквамперфект может быть определен как форма, сочетающая две глагольные *л*-формы – знаменательного глагола и вспомогательного глагола *бути*; полный состав плюсквамперфекта в изъявительном наклонении – сочетание *л*-формы знаменательного глагола и формы перфекта вспомогательного *бути* (форма индикатива плюсквамперфекта; см. п. 1.1); в сослагательном наклонении – сочетание *л*-формы знаменательного глагола с формой конъюнктива вспомогательного *бути* (форма конъюнктива плюсквамперфекта; см. п. 2.2). Исторически он является продолжением славянского так наз. «нового» плюсквамперфекта или «сверхсложного прошедшего», которое довольно рано появилось параллельно со старым плюсквамперфектом с синтетической формой вспомогательного глагола (аорист и имперфект от глагола «быть») и стало основным в большинстве современных славянских языков, сохраняющих плюсквамперфект [Сичинава 2019: 32]. Отметим некоторые формальные особенности гуцульского плюсквамперфекта, которые показывают диалектные различия на восточнославянском фоне.

1.1. *Л*-форма глагола «быть» всегда согласуется с формой знаменательного глагола (*он був прийшов, она была прийшла, оно було прийшло, они були прийшли*) – в отличие от некоторых других восточнославянских, где она может превращаться в неизменяемую частицу (ср. рус. *было*, укр. *було*, рус. диал. *был* [Сичинава 2018₆; 2013: 300–301; Тер-Аванесова 2013]).

² В последнее время общепризнано, что изучение значений плюсквамперфекта не может ограничиваться синтаксическими рамками предложения и требует учета более широкого контекста. Однако выяснение формальных обстоятельств употребления плюсквамперфекта в разных значениях, в том числе его частотности в тех или иных синтаксических конструкциях, может пролить свет на общие тенденции, связанные с употреблением плюсквамперфекта. В большом числе случаев рамок предложения оказывается достаточно для понимания контекста плюсквамперфекта.

1.2. Связки 1-го и 2-го лица перфекта, отчасти сохраняющиеся в карпатоукраинских говорах, могут употребляться и при вспомогательном глаголе в индикативе плюсквамперфекта: *Були сте прийшли* наряду с *Ви були прийшли*³.

1.3. Плюсквамперфект от глагола *бути* (конструкции типа **она була була дома* и под., с «двойным *было*») считается невозможным в украинском языке [Андріїв 2016: 157], однако свободно употребляется в закарпатских говорах (ср. Синевир Межгорск. Закарпатск.: *Або так не було, обы было не было; Быв бы був ты чужый, то я бы была тебе туйкы росьцягла* [МКЭ]), а также отмечается в севернорусских архангельских говорах [Пожарицкая 2015: 399; см. также: Сичинава 2013: 218]. В гуцульском материале при глаголе *бути*, как правило, плюсквамперфекта нет (напр., при именном сказуемом), однако две такие формы всё же встретились:

*Тай хто знаєт, шо то би си було виробило в хаті з людьми, єк би в тот раз був ни був мижи ними в хаті Іванчік? [Шек.: 420]
<...> єкби був справно поступив из знахарьков, то такого би було ни було [П-Г: 398].*

Представляют интерес отдельные случаи парадоксального «неглагольного плюсквамперфекта», отмеченные у П. Шекерика и П. Плитки-Горичвіт в условной конструкции «если бы не $X_{\text{имя}}$ » в плане прошедшего:

*А єк би була ни та вода, то би си був давно минув [Шек.: 436]
Бізівно би був провалив голов, єкби була ни крисання на голові [Шек.: 444]
А єк би були ни тоти письма, то він був би ніколи в церкві й словечком ни кавкнув про нієкі чінки та мальфарів, бо й він сам вірив так само в мальфи й мальфарів, єк и всі гуцули [Шек.: 283]
Бо єк би був ни «він», то ти, дурнеку, би був знав, шо зробити з тов шотинов, шо вихаркав єс її сночі собі з голови [Шек.: 401–402]
Таже, єк би були ни вни, то була би наново умерла [П-Г: 387]*

³ В целом употребление связки в перфектных формах 1-го и 2-го лица в карпатоукраинских говорах регламентируется более общими правилами, согласно которым в нейтральных случаях обычно употребляется либо связка, либо личное местоимение – как и в древнерусском языке [см.: Зализняк 2008: 239–240]; при этом гуцульские говоры по сравнению с закарпатскими показывают уже гораздо более широкое употребление личных местоимений (например, связка 1-го лица у П. Шекерика употребляется всего в 15 % случаев против 60 % в Закарпатье [Толстая 2015]), т. е. процесс утраты связок в гуцульских говорах продвинулся значительно дальше.

За браму, до побитого попа бігли люде, тай, то, єкби була ни баба з Заріччя, шо в один твалт репедила: «Йой! Попа побили! Йой, ретуйте ксьондза!», – може, довго був би ксьондз юрдитав у ревици [П-Г: 334].

В этих конструкциях л-форма глагола *бути* очевидно соответствует вспомогательному глаголу плюсквамперфекта в условных конструкциях, отнесенных к прошлому (см. п. 2.2), и, видимо, является показателем ирреальности в прошедшем⁴. В других источниках такая конструкция не встречается (ср. у В. Шухевича в тексте из того же села Головы: *Але ви заснули, йик би не ми, то на-смерть були би заспали!* [ШухГ: 79]).

1.4. В отрицательных конструкциях нормой для известных мне карпатоукраинских систем является постановка сентенциального отрицания при знаменательном глаголе (типа *он був не прийшов*; ср. преобладание такой конструкции в перфекте в древнерусских письменных памятниках в отличие от южнославянских [Пичхадзе 2020]), однако в гуцульском материале исключения отмечены у Онуфрия Манчука, где из 4 примеров с отрицанием в трех отрицательная частица ставится при вспомогательном глаголе:

Ніхто би єго вже не був пізнав – ні мама, ні коханка, так обмінивси [Ман.: 34]

Та ця мене ніколи не була би послухала [Ibid.: 42]

Зпершу, знаєте, уни ши знали за цесе, але видтак, ск то си помежи ними рознесло, шо вин видит скрізь, куда треба, або ні, то уже ніска би си ни була єму на очі показала, аби гибла [Ibid.: 55]

Ср.: Ой, з-перед того нічьо би си було ни сховало, абес був тид земню поклає [Ibid.: 54]

2. УПОТРЕБЛЕНИЕ ПЛЮСКВАМПЕРФЕКТА

В карпатоукраинских говорах, в том числе в исследованных гуцульских текстах, плюсквамперфект надо признать живой и частотной формой. В нашем материале он встретился более 450 раз, из них почти три четверти (335) приходится на роман П. Шекерика «Дідо Иванчик» – см. статистику в таблице 1. Из таблицы 1 видно, что прямой корреляции частотности плюсквамперфекта со временем создания текста нет, а у П. Шекерика плюсквамперфект употребляется в несколько раз чаще, чем в других источниках.

⁴ В такой конструкции *был*-форма не является обязательной, ср.: *Це би було пропало, єк би знов ни Джюнда з їлачьком* [Шек.: 124].

Замечание. Подсчет велся по количеству употреблений л-формы глагола *бути* в сочетании с л-формой знаменательного глагола. Конструкции с однородными сказуемыми, в которых вспомогательный глагол употреблен один раз, считаются как одно употребление, например: *Старому Цілиці шош си було затєло пістолє й ни вистрілило* [Шек.: 97]; *Розказував він, шо бувало, ск би був ікоїс днини ни поклав тов водов коло себе оборону й ни зробив нев вид себе обертин, то вже би си був давно йиму лиш гріб зазелєнів, так си уводно напосідали на него йго пізмаки* [Ibid.: 19]. Вероятно (а во втором приведенном примере очевидно), что в таких случаях вспомогательный глагол относится к обоим знаменательным глаголам, т. е. оба сказуемых стоят в форме плюсквамперфекта. Таких примеров у П. Шекерика насчитывается около десятка; отмечен даже аналогичный пример у однородных придаточных с разными подлежащими: <...> *бо то були такі хєхлаті смєреки, шо аби була ишла ска плова вліті або взимі вієла й найтуднійшия фіфолє, то під ними страху ни було, бо ховавси, ск під халаш* [Ibid.: 295]. Но зафиксирован также и пример с повторением вспомогательного глагола при однородных сказуемых: *Єкби Дєжюнді був ни удав играти до колєди, то тот би си був ни повстїдає тай нікого би си був й ни побоїв – видредити скритичьника й серед колєди з колєдників, тай гости здоров* [Ibid.: 71].

Таблица 1

	Шухевич (рубеж XIX/XX вв.)	Шекерик (30-е гг. XX в., с. Голови)	Манчук (30-е гг. XX в., с. Ильці)	Плитка- Горицвіт (2-я пол. XX в., с. Криворівня)
объем текста (тыс. слов)	132	162,5	85	99
всего употребле- ний рqrф	54	335	17	53
частотность на 10000 слов	4,1	20,5	2	5,4
употреблений в индикативе	23 (43 %)	115 (34 %)	8 (47 %)	10 (19 %)

Все употребления плюсквамперфекта делятся на две большие группы в зависимости от наклонения глагола – изъявительного (формы индикатива) или сослагательного (формы конъюнктива), при этом формы конъюнк-

тива во всех источниках статистически преобладают. В этом отношении наблюдается временная динамика: индикативные употребления в текстах начала XX века составляют больше трети от всех употреблений, а в более позднем тексте Плитки-Горицвіт этот показатель падает более чем вдвое.

2.1. Употребления плюсквамперфекта в изъявительном наклонении

Форма индикатива плюсквамперфекта, как правило, образуется только от глаголов совершенного вида (см. п. 3).

Во всех источниках отмечаются типологически хорошо известные значения⁵:

2.1.1. Таксисное значение

а) В независимых клаузах чистое таксисное значение практически не отмечается; значение предшествования может быть сопутствующим в ряде других групп употреблений, рассматриваемых в следующих пунктах. В следующем примере действие, выраженное формой плюсквамперфекта, является первым звеном в цепи последующих событий, сочетая значение предшествования с маркированием начала повествования (см. п. 2.1.6):

Тот кріс діставси був у руки Юріштанови, ек имив він Штолу. А у Юріштана вимотав йиго головский пушкар Красійчук Дмитро, а у Красійчука видкутив йиго Иванчік [Шек.: 159]

Заметим, что здесь в рамках сложного предложения, в котором употреблена форма плюсквамперфекта, возникает обратное временное соотношение двух его частей (действие, выраженное перфектом, предшествует действию, выраженному плюсквамперфектом) – за счет того, что таксисное значение плюсквамперфекта относится к более широкому контексту.

б) В зависимых клаузах собственно таксисное значение предшествования у форм плюсквамперфекта регулярно отмечается в определительных придаточных предложениях, в вершине которых, как правило, находится детерминативное местоимение или наречие (*тот, туд* и т. п.):

Наколи він відтив війшов, застав свого коньи на тім місци, де го був присилув [ШухГ: 60, Ясенів Горішний]
Видразу без пришині подала йиму то волосе, шо втсла була в него з голови, тай леп з йиго п'сти без потемку розсипала по земни [Шек.: 466]

⁵ Дальнейший разбор делается на основе классификации значений плюсквамперфекта, предложенной Д.В. Сичиной [Сичинава 2018_а; 2019].

Тай завернув йиго назад туда, відкїв він був приліз – тид ніч, а з-туд печі в пресподне [Ibid.: 420]

Бувало, сидів нираз на засідці такий голоден, шо світа ни видів, але ни тишов из засідки, покїв ни убив то, на шо був підсів [Ibid.: 99]

Иванчік ек сів на коня, то ше оперед заходом сонця був вже в Гропі на струнках, тай до заходу сонця все так зробив з вівцями на кошері, ек йиму був наказав Малиш [Ibid.: 358]

<...> бо в поду на обрубині верх кагли пізнав того самого великого чорного пудного кота, шо вавчев на него тогди в Олексія, ек він був до него прийшов у день йиго смерти [Ibid.: 444]

Пример без детерминатива:

Гості, шо ше були ни здали книзеви колачі оперед вінченєм, тепер їх здавали [Ibid.: 239]

Реже это значение отмечается в изъяснительных придаточных предложениях с детерминативом *то(то)* в вершине:

В їдначку Иванчікови за тото, шо був зноровив йиго вівці вночі, то ватаг дав Иванчікови красний великий сиренний вікад на стїну в хату [Ibid.: 344]

Ни знав, ек маєт перепросити Олексія за тото, шо був забив йиго у катуш [Ibid.: 162]

Тай нічо йиму й то ни помогло, шо у церкві оперед престола при вінчїню він був приклекнув їй на полу гуглі колїном, аби над нев верхувати в усим <...> [Ibid.: 247]

2.1.2. Актуальный результат в прошедшем

а) в независимых клаузах:

То тиж були божї хлопці а їх тато та мами жили, но уни були мерці а манту по їх смерти дали були за їх душі, та їх душі ни могли си однов мантов подїлити [ШухГ: 43, Голови]

А шос умолотив, сараку? – Умолотив богато, але я був зголоднів, продав пшееницу, за то вінїс горівки та булок; сїдайте и ви, та попоїжете и напийте си! [Ibid.: 152, Жабє-Ильця]

В него коло хати, на стримкій обочі, люде за панчїну викопали йиму були великий став на рибу тай вирівнали город на обочі, де він витак засадив великий сад [Шек.: 150]

б) в зависимых клаузах – в придаточных причины:

Але за то йиго вічно гриз Шкиндя з Довгим, бо то вни уводно напосїдалиси на него без рукавиц. Тай пудно йиго нївертили, бо конче си наважили були йиго з нїг звернути [Ibid.: 435]

При їді він си сперечів з Дарадудихов, бо в хату була увійшла Дарадудина внука [Ibid.: 458]

2.1.3. «Аннулированный результат» (ситуация в прошлом, позже прекратившаяся или утратившая актуальность).

а) в независимых клаузах:

И вона пішла, так зробила и тоти гроші узяла и великий масток на тім місци був си розпровадив. Пішло з дітий на діти и нини за нічо пішло в чужі руки [ШухГ: 190, Космач]

б) в зависимых клаузах:

Но то добре шо є тай шо єс добре гостив, а того, шо єс си трохе приборив тай шо через того я си був насмерть згриз за тобов, то біда бери. Гарзд шо все миром [Шек.: 365]

Та вже того біда бери, шо ти був ни приймив мого «хлопчія» на Шекерівці, але чо ти мо-о-о підстрілив Шкиндиного гінця на Пудовій? [Ibid.: 209]

Тепер упало на гадку Иванчікови, чого йиму так було цілу ніч тежко на души тай чого то він так пудно був рано захлинувся, але все вже пропало [Ibid.: 383]

Сюда же, по-видимому, можно отнести несколько примеров из текста П. Шекерика, где отмечается значение «наступление кратковременного состояния» (характерно, что в трех из четырех употреблено обстоятельство *на хвильку*):

В независимых клаузах:

На хвильку, то навіть музиканти перестали були грати, аби видіти тай чоти жебівський показ з пістолет [Шек.: 251]

Єк уздрів то Иванчік, то зострахе на хвильку аж був закаменів [Ibid.: 467]

Йиму було дало трошки пуду, але вже нікуда ни втікав з пасіки [Ibid.]

В зависимой клаузе:

<...> гнівно крикнув Довгий на Шкиндю, шо задарабанів був на хвильку так, єк би оглух, бо аж ни зараз сердито видворкнув: «Таже чую», – тай далі мовчєв, єк би го шош заніміло [Ibid.: 261]

2.1.4. «Антирезультативность», куда можно отнести значения недостигнутого результата, неосуществленного намерения, прерванного действия и т. д.

а) в независимых клаузах

В этом значении характерно употребление плюсквамперфекта в первой части сложносочиненных предложений с противительными союзами *але*, *а* (или перед следующей фразой, начинающейся с такого союза), где часть после союза объясняет, что послужило причиной «нарушения нормального хода ситуации» [Сичинава 2018: 254].

Я понесла була братім їсти, а орев мене взяв тай суди закочував
[ШухГ: 108, Ростоки]

Йго зачєв був ломити солодко-дивний сон. Але він ни давси [Шек.: 349]

Схотів уже був схопитиси вид закону й побічі просто д'попови, розказати йиму все поправді й плюнути на мару, але в тот раз шепнуло шош йиму в вухо Олексієві слова про стрілецтво й вни йго подержали [Ibid.: 289]

Там були справили мене на тебе, але я ни міг там д'тоби добитиси, так дуже товпивси нарід коло тебе, просічі, аби ти їм ворожив [Ibid.: 428]

Я був напнув твавту крикнути на всу хату, аби усіх скорнети міні на ретунок, але ни дало ми крикнути [Ibid.: 41–42]

...Тато правда, шо з ним шош си нефайного діст, бо і я его раз лєдвн від ватри відтєг. Хотів був у поломінь скакати [Ман.: 32]

б) в зависимых клаузах:

Ни видваживси за першим разом стрілити, ек си був замірив, бо нараз йго так, ек би шош сокиров було тєло у голов [Шек.: 298]

Хоть пишов був Иванчік між косарів косити, але вже ни докосив він деньку на тій толоці [Ibid.: 383]

Хоть перебрал був ключі вид зими уже на Дмитрія, то правдиву зиму випустив на світ из свої бодні аж вид Уведення [Ibid.: 62]

2.1.5. Экспериенциальность («было такое, что»). По-видимому, в чистом виде это значение встречается относительно редко, обычно сочетаясь с другими (зачина, эмфазы и т. п., см. ниже). Обращает на себя внимание, что в таких конструкциях, как правило, присутствуют временные маркеры (например, *раз, за тот час, на своїм житю*, временное придаточное):

а) в независимых клаузах:

Триода-Арідник, йик би урвав си з дванацьоти ланців, то си сьвіт скінчыст. Раз він був си урвав і хотів цілком сьвіт зігнати до кути [ШухГ: 11, Яворів]

Пишов відтив Довбуш свѣтами, тай гостив усьико. Раз имиди го були Угорце, тай варили го в зерівнім (мідянім) китлі в сировици, а вин собі грав у фльойиру; его не парило, смійив си [Ibid.: 175, Голови]

Але за тот час икос ніраз ми си ни зуритило було бути в діда, бо він башив мене своїми бесідами [Шек.: 49]

А Панкевич був перший богатир на всу околицу. <...> Мав тільки золота, шо міг си з ним зважити. А ек отворили з Кутів попид Сокільський возову дорогу, то Панкевич справив собі був повиз тай до міста їхав з фірманом, ек ніп [Ibid.: 212]

І коханців собі не справсла. Правда, раз був си екис д'тобі прилюбив [Ман.: 41]

На своїм житю лиш раз си був поховз так Юріштан, шо за ту провину пишов до ниволі й він [Шек.: 150]

б) В зависимых клаузах експериенциальное значение не отмечено.

2.1.6. Как маркер зачина, начала повествования (а также в более общем значении экспозиции, фоновой информации для последующего сообщения). Обычно для таких употреблений характерен порядок слов VS [ср.: Сичинава 2019: 45].

а) в независимых клаузах:

Одного чоловіка, на мньи Федор, узьила си була лісна при горівці и вікликала его з хати у ночи [ШухГ: 199–200, Космач] (начало повествования)

Минулого літа повіз я був икапетем масло до рестарації на бангофу у Ворохті. Приїхав я там був у саме полудне, передав теркілу кому треба, попас икапе тай уже хочю їхати, аж тут надлетіла коля [Ман.: 68]

Раз, молодечком, пишов був Иванчік за Гору з бриндзов у таборі з Шкиндев [Шек.: 170–171]

Він був си окошелає битлувати в Луковицях – на Шекерівці. Усу свою добич зношував на ріжснє серед лісів у порожну, стару курнєнку з маленькими виконцями, шо були замість иклий застанені свинєчєми дималами [Ibid.: 195]

В книге П. Плитки-Горицвіт отмечена зачинная формула «жили-були» (записанная через дефис), аналогичная русской:

Жив-бує чьоловік, тай мав файну сім'ю. Жінку, тай троє діточьок. Жили-були, доків жилосьи. Аж, екогос-то нидоброго року, заєвиласи слабість [П-Г: 362].

б) В зависимых клаузах это значение, возможно, представлено в примере из текста, опубликованного В. Шухевичем:

Йик уже була земля поросла, на ній дерева та трави, було води лиш тільки, що з моря набігало жилами, та йик доц упав [ШухГ: 2, Бервінкова, Жабє]

2.1.7. Усилительное значение, эмфаза. Это значение, связанное с акцентированием ситуации и выдвиганием ее на первый план⁶, оказывается на гуцульском материале очень частотным, в том числе в сочетании с другими. Ядром этого класса употреблений оказывается конструкция «так (до такой степени) X, что (аж) Y» (*так... шо (аж)*), причем форма плюсквамперфекта может использоваться в обеих ее частях.

В главной части значение плюсквамперфекта может трактоваться как «актуальный результат в прошедшем» (и одновременно «аннулированный результат»), поскольку в плане настоящего он более не актуален):

*Я взяв пістоль тай встрілив, воно шезло, але я був си так роз-
болів, що ледво мнї віходили [ШухГ: 223, Космач]*

*Уни оба так були вигрозили людей у горах, шо ніхто ни смів против
них и слівцем писнути [Шек.: 148]*

*У в очех йиму світ пожовк. А руки, то так були ув 'сли, шо кріс сам
упав з них на земню [Ibid.: 302]*

*Я си тогда так був верг, шо без портюк у зимі из хати аж на Пуш-
карь вілетів [Ман.: 40]*

*Минулиси тоти роке, ск Довбуші гуляли по наших горах, тай
марнували працю люцку. Так то було вже надоїло, шо страх
Божий! [П-Г: 229]*

При употреблении плюсквамперфекта в зависимой части появляется «обратный таксис», и форма приобретает значение итога, результата предшествующего действия:

*Йиму так моцно вдарила кров у голов, шо зразу аж кров було за-
перло в грудех [Шек.: 393]*

*Федько за то так си був на ню олютив, шо аж си був ни стемив
[Ibid.: 330]*

*Загрімів Перун так грімко громами на Благовішінє в небесах, шо
аж сам Господь-праведне Сонечько упав був на коліна вид того
гримкого грому [Ibid.: 116]*

⁶ Эмфатическое значение плюсквамперфекта отмечалось в севернорусских [Пожарицкая 2015: 386] и юго-западных украинских говорах [Жукова, Шевелева 2010: 185].

<...> його то все так приголомшило, що він був си аж отек
збессебив, преч би си казало [Ibid.: 201]

Йик пальнула вогнем тай вірла підпалила, так що уже за маленький
волос був би упав, так був обгорів [ШухГ: 71, Бервінкова]

Это же значение отмечается в других синтаксических конструкциях и в независимых клаузах с той же семантикой контекста:

Перешукала вна за мнов усі мої хованки. З ніг була упала, шукаючи
[Шек.: 49]

А Дарадудиха, то вже таки розторкотіла була міні голов, уводно
бірше нічо ни говоречі, лиш про тебе – біднику – розпитуючіси.
Цілий час ми доїдала, коли то ти до неї в гості на Волокий
перейдеши [Ibid.: 368]

Занесли дівчінешю до ксьондза. <...> Бо 9-ть місяців лежсло до-
лівлеи, шо 'му плечі були облізли до живого мнєса. Тогди, ек у
росі, на глині, лежсло розповите [П-Г: 243–244]

Отмечено также употребление плюсквамперфекта в обеих частях конструкции *так... шо*:

А так був мнє вимастив у играшці муков, шо була смих посіділа,
ек гага [Шек.: 313–314]

Федько за то так си був на ню олютив, шо аж си був ни стсмив
[Ibid.: 330]

Эмфазу можно проследить и в употреблении плюсквамперфекта в других значениях, например:

Але Иванчік вирвавси йому з обіймів, бо аж отек осердивси був на
него [Шек.: 255] (актуальный результат в прошедшем)

Ек уздрів то Иванчік, то зотрахе на хвильку аж був закамєнів
[Ibid.: 467] («аннулированный результат»)

Він ніколи здонвати пусто днину ни любив. <...> Точів на ручній
токарнеци під стелинов миски, ракви. А навіть був при-
баг такий ручний жорен до меліня, доснагу на тот скрій,
шо водений млин: з пальковим колесом, цівами [Ibid.: 99]
(экспериментальность)

2.2. Употребления плюсквамперфекта в сослагательном наклонении

В сослагательном наклонении употребляется форма конъюнктива плюсквамперфекта. В отличие от формы индикатива, она свободно образуется от глаголов и совершенного, и несовершенного вида (см. п. 3).

Гуцульские показатели сослагательного наклонения исторически связаны с вспомогательными формами конъюнктива от глагола *byti, а

на синхронном уровне их можно трактовать как «спрягаемую частицу» *би* и «спрягаемые союзы» *би, аби, коби, шоби* с особыми формами в 1 sg., pl. *бих, абих...*, 2 sg. *бес, абес...*, 2 pl. *бесте, абесте*. Конъюнктив плюсквамперфекта образуется сочетанием этих показателей с *л*-формами от *бути* и знаменательного глагола.

В общем случае плюсквамперфектные формы появляются в сослагательном наклонении при его переводе в план прошедшего. Типологически все употребления плюсквамперфекта в сослагательном наклонении обычно объединяются в общую группу со значением ирреальности [Сичинава 2019: 45–46]. Разные синтаксические конструкции при этом обуславливают разные оттенки этого значения. Для полного понимания функций плюсквамперфекта в сослагательном наклонении необходимо изучение его употреблений на фоне перфекта (что в общем случае требует исследования всего комплекса клауз с сослагательным наклонением в плане прошедшего).

Показательны примеры, где плюсквамперфект в сослагательном наклонении употреблен в контексте плана настоящего и, тем самым, несет дополнительный оттенок значения по сравнению с перфектом. В большинстве случаев этот оттенок – эмпфаза:

Йй га! Ото, хло', повстала біда на світі, шо сегодне нима віри нікому, бо я би си періш був смерти надієв, ек цего з Иванчіка [Шек.: 262]

Бо хоть кривий я за кривий, але ек си вирву з хати та розправ'юси бічі, то ни вна, але й сто пар коний ни подогонило би мне було [Ibid.: 276]

Кажу ти, шо я вже би си була давно з ним полюбила, бо він бигме шо міні си вдає! [Ibid.: 314] (здесь, по-видимому, также представлено антитезулативное значение)

«Ива, я оттак люб'ю пити горівку прилогом з кубки, а ни слинити отак, ек ади слинит її моя стара порційков, на сто чьортів би була та перейшла, ска остудна та дурна» [Ibid.: 458]

В одном случае этот оттенок, по-видимому, носит прагматический характер – смягчение предположения:

Вид неї би був міг тебе дорідно, й то раз-два, злічіти тільки оден Олексій з Плоскої, бо він ни одного чоловіка на своїм життю уратував вид лісни [Ibid.: 430]

Не имея возможности разбирать здесь весь материал, отметим лишь наиболее частотные типы употреблений плюсквамперфекта в сослагательном наклонении.

2.2.1. Синтаксические конструкции, требующие формы конъюнктива, связаны с контрфактическим значением плюсквамперфекта.

Наиболее распространенный и хорошо известный класс таких употреблений – это **условные** конструкции в отношении к прошедшему, самая частая из которых – с союзом *єк би* ‘если бы’ (61 пример, 96 форм плюсквамперфекта). Как правило, конъюнктив плюсквамперфекта употребляется в обеих частях этой конструкции (протасисе и аподосисе):

Йик би був тельи не взыв, були би го рознесли [ШухГ: 208, Космач]

Довбуш був би ще й дотепер жив, як би єго не збавила була єго любка, Дзвінка [Ibid.: 171, Жабе]

Єк би я був їх ни вистрілєв, то уни би були нас вистрілєли [Шек.: 171]

Насмерть би си був убив, єк би був ни умів падати [Ibid.: 169]

Єкбєс був сам суда прийшов, то бих був усєкє тобі інтерєснє сказав, але за то, шо їс мене миндував, лиш сказав сми цих три пунта [П-Г: 287]

Редкие примеры с плюсквамперфектом только в одной из частей могут быть разделены на два класса: а) «автоматические», связанные с именным сказуемым во второй части (невозможность формы плюсквамперфекта от глагола *бути*, см. п. 1.3); б) «неавтоматические», где во второй части употреблен индикатив или перфект сослагательного наклонения.

Среди примеров с плюсквамперфектом только в протасисе преобладают примеры типа (б) (8 из 9):

Бо єк би си була в котріс у тот час кєнула перший раз дитина, то могло си в него вдати [Шек.: 305]

Знала йго натуру, шо єк би була шош їй лиш слівцєм писнула, то стер би їй єсмері видразу, єк половик курці [Ibid.: 227]

Таже, тривогу зробив таку, шо єк би я був стрілив напмацки, то цілий полк війська піднес би на ноги, алярмово [П-Г: 271]

Ср.: *А єк би було пукло єйце, то був би холодний и ниврожайний єс рік* [Шек.: 112]

При плюсквамперфекте только в аподосисе преобладают примеры типа (а) (13 из 15; см. также примеры в п. 1.3):

Єк би була йго жінка таков жінков, єку він любив, то рєтєнно би си була йго лєсна – прєч би си казало – ни опєлюскала [Шек.: 142]

Єкби був віший такого, то вєсєв би був бабу недолугу, хоть на воловід, тай притєс до дохтора [П-Г: 284]

Но, та ти ни ослїп, шо то там слівник пасєт, бо з смерєки почюріла кров, єк я в ню бодьнув ножєм, бо єкби то був дїйник, то з неї би було почурїло молоко [Шек.: 360]

Ср.: *Тай ек дес раз чіюс вівцю повидів на свої очі, то вже би був її пизнав, хоть би си вна була замішела в чуже мішінє й мижи тисічу овец [Ibid.: 342] (индикатив в протасисе)*

Остальные типы условных конструкций представлены малым числом примеров с союзами *аби, коби, би*:

Добрі гроші. Абих був, мой, поменче їв, було би їх шє бирше [Ман.: 25]

Їй, кобих були знали, тобих тьи були ни пустили на другий бік! [ШухГ: 46, Голови]

Лиш дідо из свого таздівства ни смів нікуда того вечера пити, бо би був війшов лиш поза поріг брами, то все би було ни по чьому то, шо він сего вечера чінив до видвертаня граду уліті. Пропала би була йиго міць [Шек.: 69–70]

2.2.2. В условно-уступительных конструкциях с плюсквамперфектом форма конъюнктива обязательна только в протасисе. В большинстве случаев (16 из 24) это конструкции с союзом *хоть*: *хоть би* ‘даже если’ и *хоть би ек(ий)* ‘как(ой) бы ни’, обычно с постпозицией придаточного (13 примеров из 16). Очевидно, что все такие употребления связаны с эмфазой, присущей самой конструкции.

Тай шо, бувало, погадав зробити, то зробив, хоть би був мав попид земню їти [Шек.: 171]

Їшов мовчки, бо в тот раз ни можна си було йиму ні до кого обизвати, хоть би то була до него заговорила рідна мати з гробу [Ibid.: 188]

Хоть би я був про це й знав, то ни верг бих був її на ватру, бо ни хочү вас згонити з світа тай брати вас на своє сумліне [Ibid.: 403]

Тот ніколи ни стрюхнувси, хоть би йку велику миску-чєру був поклав опередь него страви. Бізував й за п’єтьох иззісти [Ibid.: 126]

Обшєдком гудував сіно, хоть би ек було текало йиму йиго на мар-жину, бо у зимі сіно си ни родит [Ibid.: 102]

В сравнительных конструкциях *так... екби* ‘так... будто’ (21 пример) конъюнктив плюсквамперфекта используется только в придаточной части.

Заскреготів зубами, затискаючі кулаки так, ек би си був хотів до бійки рвати [Ibid.: 285]

А ек переступав церковний поріг, то шош йиго так жєсно бодьнуло у серце, ек би в него був хтос нинадійно сугаком сунув [Ibid.: 282]

Ни видваживси за першим разом стрілити, ек си був замірив, бо нараз йиго так, ек би шош сокиров було тєло у голов [Ibid.: 298]

Остальные конструкции, требующие формы конъюнктива, с союзами *аби, коби, шоби* (присоединяющими целевые, дополнительные и др. придаточные), представлены малым числом примеров.

Вне синтаксических позиций, требующих сослагательного наклонения, выделяются следующие частотные группы употреблений конъюнктива плюсквамперфекта.

2.2.3. Конструкции с отрицанием при глаголе, обычно с отрицательными местоимениями и наречиями (41 пример), могут иметь контрфактическое, желательное и хабитуальное значение с дополнительным оттенком эмфазы:

а) с контрфактическим значением невозможности

Ніхто би був мне ни спер [= **Ніхто мне ни міг сперти*] [Шек.: 8]

Ніхто би его вже не був пізнав – ні мама, ні коханка, так обмінивси
[Ман.: 34]

Ой, з-перед того нічю би си було ни сховало, абес був під земню
поклав [Ibid.: 54]

Перед Юріштаном би си була ни утайла ні одна крадіж, бо він
потраф'єв кожду крадіж видкрити тай її вишукати, єк лиш
хотів то зробити [Шек.: 150]

Бо, ніхто такого ни збагнув би був, шо дерехторь, така вчена
людина, прийде душу брати в людини [П-Г: 283]

А надворі, ого, добре, шо я зібраний – ни було ми страху, бо вже би
мне була ни сперла, хоть би була гибла [Шек.: 276]

Ср. перфект в такой конструкции в плане настоящего:

На око він виглядає мнєкий чоловік, погибачкий, але наравду, то
его ніхто би ни переиначів, єк на шош си поважит зробити
[Ibid.: 193]

Разновидность таких конструкций – риторический или косвенный вопрос:

Але, хто би був уговорив хлопчєска? [П-Г: 400] [= **ніхто би був*
не уговорив]

Та хто ж би то був міг нам инчий подісти, єк ни ототи два пе-
куни, шо гєнде си з нас регочют, тай шє, навкірки нам, гордо
вибурукуют из своїх пістолєт [Шек.: 252–253]

Сюда же можно отнести и примеры с «недоотрицанием» без частицы *ни* со значением маловероятности (т. е. смягченной невозможности):

Лєдвє так котрий молодєк би шє був потрафив заданцувати, єк
старий береза-Джюнда [Ibid.: 71]

б) со значением категорического нежелания:

Нізаішо у світі ни лишив бих си був изаду за дідом йти у хату [Шек.: 27]

Йй на оден ступінь би си був нікуда ни видалив. А на образ Суса Хреста з правого боку коло райских двер, то нізаішо у світі був би си ни подівив [Ibid.: 212]

Я нізаішо у світі ни пишов бих був сам того вечера надвір, так пудно боевси того білого царя – воденого чьорнокнижника, шо йго запрошев сего вечера дідо до тайної вечери. [Ibid.: 63]

Зпершу, знаєте, уни ни знали за цесе, але видтак, ек то си помежи ними рознесло, шо вин видит скрізь, куда треба, або ні, то уже ніска би си ни була сму на очі показала, аби гибла [Ман.: 55]

То бих був ни напивси того лугу, абих гиб [П-Г: 377]

в) с хабитуальным значением (повторяющегося действия или длящейся ситуации).

Та ця мене ніколи не була би послухала [Ман.: 42] [= никогда меня не слушала]

Бо хоть люде за ню всеке нираз торанили, то багато мижи тим и бріхонь про ню флетерили, бо вна би була ніколи у любі будь з ким свій розум ни поклала [Шек.: 315]

А, шисе до свої лютості покійний такей був скупий, шо бідному нічьогінного ни уділив би був [П-Г: 348]

А такий то був буйний кінь, шо хвилинки би був крітко ни постоїв на одним місци [Шек.: 163]

2.2.4. Частично пересекающаяся с предыдущей группа употреблений – эмфатическая конструкция «так... что» с формой конъюнктива (16 примеров, 18 форм плюсквамперфекта; ср. п. 2.1.7):

<...> бо так лиш дуже любив тоти пістолсти, шо би був нікуда без них ни пишов [Шек.: 163]

Бо ек би си був ни завернув д'ній, то була би начес таку звадку завела, шо всі потоки би була нев виповнила, бо від її кипіня би був вух ни заткав [Ibid.: 372]

А Довгий, то так ишов надсідно вид Дарадуди з насланнем, аби йго в дорозі ни захопили зорі, шо сорочку на плечох би був йиму крутив [Ibid.: 364]

Ййк пальнула вогнем тай вірла підпалила, так шо уже за маленький волос був би упав, так був обгорів [ШухГ: 71, Бервінкова]

Вовтузиласи в тоту корьшиму и сусідна баба. Бо, так уже немилосердно утровоиласи у того грішне випивайство, шо ніхто би був ни згальмував бабу [П-Г: 404]

2.2.5. Конструкции без отрицания с оптативным значением⁷:

а) специальная конструкция *най би* ‘пусть бы’ по отношению к прошедшему (5 примеров):

Та най би вже був цу планету йкомус жидови передав, а не мені
[Ман.: 70]

Ни траба було мстити. На то є Господь. Най би був 'го покарав,
а ни ти [П-Г: 182]

Най би була хиріла в сохраннысти, міжи людьми, а ни під голим
небом [Ibid.: 369]

б) группа примеров с эмфазой со значением «готов был» (9 примеров):

А він би був таки подав їй за то свої очі з голови, так то дуже
любив [Шек.: 404]

А, люде збичьні, були би невістку у руки цілювали, тай ни банно шо такі
файні гроші прийшлиси [П-Г: 268]

Ср. желательное значение формы конъюнктива перфекта в закарпатском говоре с. Синевир: *она бы спала* ‘она хочет спать’ (МКЭ).

Перечисленные выше группы употреблений плюсквамперфекта в согласительном наклонении вне конструкций с союзами на *-би* составляют около 80 % всех фраз соответствующего класса.

3. СТАТИСТИКА ГЛАГОЛЬНОГО ВИДА И ОТРИЦАНИЯ

В абсолютном большинстве примеров в изъявительном наклонении плюсквамперфект образован от глаголов совершенного вида, что вообще характерно для современных славянских языков [см.: Сичинава 2019: 40–41].

Надежное исключение всего одно – в самом старом источнике, у В. Шухевича: *Я не знаю, бо не видів хто. Йик були подорожні, то си так стало; я си тогди туди був не дивив* [ШухГ: 24, Ростоки], где плюсквамперфект от глагола несовершенного вида обозначает точечное состояние в прошлом. Кроме этого, отмечено еще 9 примеров, которые не могут считаться достаточно релевантными. В двух случаях форма индикатива употреблена в контрфактивном значении, т. е. фактически вместо конъюнктива: *Мушиіне з члїдьвов у данцях так си обчепали та цілювали, шо ек би були одни на одних ни уважсли та за*

⁷ Еще одно употребление с оптативным значением, с частицей *богдай* (несущей отрицательную коннотацию по отношению к субъекту), формально принадлежит индикативу: *Помогли міні, богдай були ни снїлиси, ні в добрі, ні лихом* [П-Г: 121].

жарт то ни приймали, то над тим си видразу могло було завести головництво в хоромах [Шек.: 268], см. также сноску 7; и еще в двух случаях форма образована от модального глагола: *Иванчік думав, шо ек би ййго дістав, то тов мудростев би міг на світі зробити так, ек то хотів був зробити свойов силов Олекса Довбуш, шо хотів усіх людей на світі зрівнати <...>* [Ibid.: 361]; см. также п. 2.1.4 а, пример из О. Манчука. Наконец, три примера – в лексикализованной зачинной формуле «жили-были» у П. Плитки-Горицвіт, возможно, заимствованной (см. п. 2.1.6); еще 2 примера – аномальные для гуцульских говоров формы плюсквамперфекта от глагола *бути* (см. п. 1.3).

Между тем в сослагательном наклонении плюсквамперфект свободно образуется от глаголов несовершенного вида: 72 примера из 301 (24 %). Очевидно, это связано с тем, что в сослагательном наклонении форма конъюнктива плюсквамперфекта в общем случае представляет собой продукт перевода формы конъюнктива перфекта в план прошедшего из плана настоящего, а в плане настоящего нет ограничений на вид глагола в форме конъюнктива перфекта.

Похожую картину представляют отрицательные формы глагола: в индикативе их отмечено 9 (т. е. в 6 % случаев), а в конъюнктиве – 92 (т. е. 31 %). Такое соотношение может объясняться как семантикой плюсквамперфекта в индикативе (в большинстве контекстов, связанных с результативным статусом и экспозицией), так и семантикой ирреальности в конъюнктиве, где для построения «альтернативной реальности» часто используется прямое отталкивание от реального положения дел.

4. НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ

Примерное статистическое распределение наиболее частотных употреблений плюсквамперфекта в четырех источниках представлено ниже в таблице 2.

Данные из таблицы нельзя воспринимать абсолютно, поскольку неизбежны субъективность и доля произвола при отнесении конкретного примера к тому или иному классу (не говоря о возможности ошибки в подсчетах). Таблица призвана показать лишь общие тенденции употребления плюсквамперфекта в обследованных текстах.

В скобках через дробь дано количество примеров в независимых и в зависимых клаузах. Сумма процентов не составляет 100, поскольку некоторые употребления попадают одновременно в несколько классов, а с другой стороны, не все типы употреблений отражены в таблице.

Таблица 2

Употребления плюсквамперфекта	Шухевич (рубеж XIX/XX вв.)	Шекерик (30-е гг. XX в., с. Голови)	Манчук (30-е гг. XX в., с. Лыці)	Плитка-Горицвіт (2-я пол. XX в., с. Криворівня)
индикатив, всего	23	115	8	10
таксис*	17 % (0/4)	22 % (0/26)		
результат в прошедшем**	22 % (5/0)	9 % (4/6)		
аннулированный результат	9 % (2/0)	7 % (2/6)		
антирезультативность	9 % (2/0)	22 % (14/11)	13 % (1/0)	
экспериментальность	13 % (3/0)	4 % (5/0)	25 % (2/0)	
зачин, экспозиция	39 % (7/2)	7 % (8/0)	50 % (4/0)	30 % (3/0)
эмфаза в конструкции «так... что»	9 % (2/0)	28 % (22/10)	13 % (1/0)	60 % (4/2)
конъюнктив, всего	31	218	9	43
условные конструкции (обе части)	77 % (13/11)	40 % (46/41)	20 % (2/0)	35 % (7/8)
уступительные придаточные		10 % (22)	10 % (1)	2 % (1)
сравнительные (так... скби)		10 % (21)		
«никто бы не...»***		13 % (18/11)	40 % (4/0)	19 % (8/0)
«готов был»		2 % (4/0)	10 % (1/0)	9 % (3/1)
конструкция так(ий)... шо	6 % (1/1)	6 % (1/12)		7 % (0/3)

* Только в зависимой части нерасчлененных сложных предложений.

** Не учитываются употребления в конструкции так(ий)... шо.

*** Добавлены также семантически эквивалентные случаи.

Из таблицы видно, что со временем не только снижается употребление форм индикатива плюсквамперфекта по сравнению с конъюнктивом, но и сужается сфера употребления плюсквамперфекта в изъявительном наклонении, сокращаясь у П. Плитки-Горицвіт практически до лексикализованных сочетаний «жили-були» и экспрессивных употреблений в рамках одной синтаксической конструкции⁸. Экспрессивными употреблениями у П. Плитки-Горицвіт фактически ограничена и сфера плюсквамперфекта в сослагательном наклонении, за исключением условных конструкций. Что касается частотности разных значений плюсквамперфекта, то можно отметить лишь самые общие тенденции, такие как относительно большая частотность антирезультативных и экспрессивных значений и употребительность плюсквамперфекта в условных конструкциях. Степень употребительности отдельных значений в каждом источнике может зависеть от разных факторов – например, относительно меньшая употребительность плюсквамперфекта как маркера начала повествования в тексте П. Шекерика, очевидно, может объясняться жанром романа в отличие от остальных источников, представляющих набор отдельных сюжетов. Можно лишь надеяться, что новые источники, особенно литературные тексты и диалектные записи близкого к нам времени, позволят пополнить и уточнить общую картину функционирования плюсквамперфекта в гуцульских говорах в течение последних ста лет.

Источники

- АУМ 2 – Атлас української мови: у 3 т. / НАН України, Ін-т української мови, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Київ: Наук. думка, 1988. Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. 520 с.
- Ман. – Манчук О. Жьиб'ївські новелі. Косів: Писаний камінь, 2006. 80 с.
- МКЭ – Материалы Карпатских экспедиций Института славяноведения (архив, Институт славяноведения, Москва).
- П-Г – Плитка-Горицвіт П. Старовіцкі повісторьке. Косів: Писаний камінь, 2008. 460 с.
- Шек. – Шекерик-Доників П. Дідо Иванчік. Верховина: Гуцульщина, 2007. 496 с.
- ШухГ – Шухевич В. Гуцульщина: у 5 т. Львів, 1908. Т. 5.

⁸ Разумеется, эти выводы были бы надежнее, если бы делались на основании более чем одного, причем авторского, источника для конца XX века.

ЛИТЕРАТУРА

- Абраменко и др. 2013 – Абраменко О.А., Николаев С.Л., Тер-Аванесова А.В., Толстая М.Н. Системы соотношения gen. и dat.-loc. а-основ в восточнославянских языках: сравнительно-исторический аспект. *Исследования по славянской диалектологии*. Москва, 2013. Вып. 16: Грамматика славянских диалектов. Механизмы эволюции. Утраты и инновации. Историко-типологические явления. С. 63–165.
- Андріїв 2016 – Андріїв О.Б. Функціонування плюсквамперфекта у німецькій і давноминулому часу в українській мовах: дис. ... канд. філол. наук. Івано-Франківськ, 2016. URL: http://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/dis_andriiv.pdf
- Жукова, Шевелева 2010 – Жукова Т.С., Шевелева М.Н. «Новый» плюсквамперфект в памятниках Юго-Западной Руси XV–XVI вв. и современных украинских говорах в сравнении с великорусскими. *Вопросы русского языкознания. К 50-летию научной деятельности Софии Константиновны Пожарицкой*. Москва, 2010. С. 171–191.
- Зализняк 2008 – Зализняк А.А. *Древнерусские энклитики*. Москва, 2008.
- Петрухин 2004 – Петрухин П.В. Перфект и плюсквамперфект в Новгородской первой летописи по Синодальному списку. *Russian Linguistics*. 2004. Vol. 28. P. 73–107.
- Петрухин 2007 – Петрухин П.В. Жили-были: вопрос закрыт? *Русский язык в научном освещении*. 2007. № 2 (14). С. 268–282.
- Петрухин 2008 – Петрухин П.В. Дискурсивные функции древнерусского книжного плюсквамперфекта (на материале Киевской и Галицко-Волынской летописей). *Исследования по теории грамматики / ред. В. Плузьян, В. Гусев, А. Урманчиева*. Москва, 2008. Вып. 4: Дискурсивные категории. С. 213–240.
- Петрухин 2013 – Петрухин П.В. К прагматике сверхсложного прошедшего времени в восточнославянской письменности. *Wiener Slawistischer Jahrbuch, neue Folge*. 2013. Bd. 1. S. 74–98.
- Петрухин, Сичинава 2006 – Петрухин П.В., Сичинава Д.В. «Русский плюсквамперфект» в типологической перспективе. *Вереница литер: К 60-летию В.М. Живова*. Москва, 2006. С. 193–214.
- Пичхадзе 2020 – Пичхадзе А.А. Перфект и книжный плюсквамперфект в древнерусском: место отрицания и вспомогательного глагола. *Русский язык в научном освещении* (в печати).
- Пожарицкая 1996 – Пожарицкая С.К. Отражение эволюции древнерусского плюсквамперфекта в говорах севернорусского наречия Архангельской области. *Общеславянский лингвистический атлас: Материалы и исследования 1991–1993 гг.* Москва, 1996.
- Пожарицкая 2015 – Пожарицкая С.К. Славянский плюсквамперфект и его эволюция в некоторых севернорусских говорах. *Исследования по славянской диалектологии*. Москва, 2015. Т. 17. С. 373–403.
- Поповић 2012 – Поповић Љ. Функције плусквамперфекта у савременом српском и украјинском језику. *Јужнословенски филолог*. 2012. LXVIII. С. 113–145.

- Сичинава 2007 – Сичинава Д.В. Два ареала сверхсложных форм в Евразии: славянский плюсквамперфект между Западом и Востоком. *Ареальное и генетическое в структуре славянских языков: материалы Круглого стола*. Москва, 2007. С. 102–130.
- Сичинава 2013 – Сичинава Д.В. Типология плюсквамперфекта. Славянский плюсквамперфект. Москва, 2013. 384 с.
- Сичинава 2018_а – Сичинава Д.В. Плюсквамперфект и связанные с ним формы в славянских языках: типологические и ареальные характеристики. *Славянское языкознание. XVI Международный съезд славистов. Доклады российской делегации*. Москва, 2018. С. 244–266.
- Сичинава 2018_б – Сичинава Д.В. Частица *было*: порядок слов, семантика и информационная структура предложения. *Rhema – Рема*. 2018. № 1. С. 82–101.
- Сичинава 2019 – Сичинава Д.В. Славянский плюсквамперфект: пространства возможностей. *Вопросы языкознания*. 2019. № 1. С. 30–57.
- Тер-Аванесова 2013 – Тер-Аванесова А.В. Производные формы глагольной парадигмы и некоторые отглагольные частицы в одном среднерусском говоре. Исследования по славянской диалектологии. Москва, 2013. Вып. 16. С. 211–239.
- Толстая 2000 – Толстая М.Н. Форма плюсквамперфекта в украинских закарпатских говорах: место вспомогательного глагола в предложении. *Балто-славянские исследования 1998–1999*. Москва, 2000. С. 134–143.
- Толстая 2012 – Толстая М.Н. Карпатоукраинские энклитики в южнославянской перспективе. *Карпато-балканский диалектный ландшафт: Язык и культура: 2009–2011*. Москва, 2012. Вып. 2. С. 191–210.
- Толстая 2015 – Толстая М.Н. Восточнославянский процесс утраты фразовых клитик: время и пространство. *Сборник «Андрею Анатольевичу Зализняку к 80-летию от коллег, друзей и учеников»*. URL: https://inslav.ru/zalizniak80/congratulations/M_N_Tolstaya.pdf (дата обращения: 17.10.2020).
- Шевелева 2007 – Шевелева М.Н. «Русский плюсквамперфект» в древнерусских памятниках и современных говорах. *Русский язык в научном освещении*. 2007. № 2 (14). С. 214–252.
- Шевелева 2008 – Шевелева М.Н. Еще раз о истории древнерусского плюсквамперфекта. *Русский язык в научном освещении*. 2008. № 2 (16). С. 217–245.
- Шевелева 2009 – Шевелева М.Н. Плюсквамперфект в памятниках XV–XVI вв. *Русский язык в научном освещении*. 2009. № 1 (17). С. 5–43.
- Шевелева 2015 – Шевелева М.Н. Некоторые соображения по поводу книги Д.В. Сичинавы «Типология плюсквамперфекта. Славянский плюсквамперфект» (М., 2013). *Русский язык в научном освещении*. 2015. № 2 (30). С. 180–209.

Наталія Хібеба

*Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
Львів*

СУЧАСНІ ДІАЛЕКТНІ ТЕКСТИ З ТУРКІВЩИНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНЕТИЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ БОЙКІВСЬКИХ ГОВІРОК

*Contemporary dialectal texts from Turka District as a source
for studying phonetic features in the Boiko microdialects*

Abstract. The dialectal texts recorded by the field method in Turka District (Lviv Region) during 2004–2009 make it possible to trace the functioning of the Boiko microdialects in this area and reveal their dynamics at different lingual levels. The rapid change of dialectal speech actualizes the study of this kind: the diachronic section of even one decade is an important object of study for dialectology as it illustrates the static / non-static nature of certain speech phenomena.

Keywords: dialect text, sound system, sound changes, language feature.

Суцільні діалектні тексти, записані польовим методом у Турківському районі Львівщини упродовж 2004–2009 рр. [див. мережу обстежених населених пунктів], дають змогу простежити стан функціонування бойківських говірок цього терену, виявити їх динаміку на різних мовних рівнях. Швидка зміна говорів мови актуалізує дослідження такого штибу: діахронний зріз навіть одного десятиліття – вагомий об'єкт вивчення для діалектології, адже ілюструє статичність / нестатичність тих чи інших говіркових явищ.

До аналізу також залучено праці різного часу, які присвячені вивченню бойківських говірок, зокрема й окресленого терену: С. Рабій-Карпинської [Рабій-Карпинська 2011], І. Свенціцького [Свенціцький 1913], А. Княжинського [Княжинський 1931], Я. Рудницького [Рудницький 1935; 1938], І. Жилка [Жилко 1955], А. Залеського [Залеський 1982], Д. Бандрівського [Бандрівський 1960], С. Бевзенка [Бевзенко 1980] та ін., використано інформацію з тих населених пунктів Турківщини, яку висвітлено на картах «Атласу української мови» (говірки сіл Багнувате, Бітля, Верхня Яблулька, Лімна, Лосинець, Матків) [АУМ], «Загальнокарпатського діалектологічного атласу» (с. Лосинець, с. Верхнє Висоцьке) [ОКДА], «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» (с. Верхня Яблулька) [ОЛА], «Атласу бойківських говірок» (18 говірок) [AGB], у матеріалах до «Мовного атласу Галичини» (сс. Вовче, Довжки, Ісаї, Нижнє, Ясениця) [ММАГ]. Нагадаю, що «прикметні для бойківського говору» фонетичні явища Турківщини та Стрийщини свого часу висвітлив у невеликій розвідці Я. Рудницький [Рудницький 1936: 13], фонетичні та морфологічні особливості бойківських говірок Турківського й Боринського (упродовж 1940–1959 рр. – автономний район у складі Дрогобицької області) районів Львівщини середини ХХ ст. вивчав Д. Бандрівський [Бандрівський 1959; 1960]; досліджувала голосні фонемі бойківського говору В. Черняк [Черняк 1957; 1960]; фонологічний опис говірки с. Коростів Сколівського району здійснив А. Залеський [Залеський 1982]. Простежити динаміку аналізованих говірок частково допоможуть діалектні тексти 50–60-х рр. – зі села Бітля, уміщені у збірникові «Говори української мови» [Говори: 240–243], та зі села Бориня [Матеріали].

Отже, на підставі опрацьованого матеріалу та власних записів виявлено, що обстеженим бойківським говіркам Турківщини притаманні такі фонетичні риси в системі в о к а л і з м у.

Після м'яких та історично м'яких (ж, ч, ш) приголосних зберігається [a]: *бажáн'а, вес'іл'á, ўдовіц'а, д'áкуйу, дэс'ат', жит'á, йáблучко, йáйц'á, йáриніц'а, йáма, кополіц'а, лишáйт, нед'іл'а, поўйáзувати, прóшча, пшениц'а, т'áгнути, т'áшко, фл'áшка, хóджен'а, шч'áс'т'а, кўр'аче, пор'áдок, гр'áдка, пр'áло, пр'áтати, пр'áжа* та ін.

Д. Бандрівський зауважив, що збереження [a] після палатальних і у групах *ча, жа, ша* насамперед у наголошеній позиції – найстійкіша фонетична риса бойківських говірок [Бандрівський 1960: 94]; С. Рабій-Карпинська зазначила, що «задержання голосної *a* по м'яких приголосних являються також на цілій території Закарпаття, що її на основі дослідів проф. І. Панькевич зачислив до бойківських говорів» [Рабій-Карпинська 2011: 83]; М. Пшеп'юрська зафіксувала збереження [a] в усіх позиціях у більшості надсянських говірок на теренах із бойківськими та лемківськими

[Пшепюрська-Овчаренко 2007: 225]. Цю бойківську рису відзначають й інші дослідники говірок [Княжинський 1931: 25; Жилко 1955: 140; AGB 7 (2): 77; також: Шевельов 2002: 690].

Звук [a] різного походження в говірці Верхня Яблунька Турківського району – *m'n'aso*, *t'aš'kuj*, *m'n'ax'kyj*, *'deujat'*, *'des'at'*, *'dys'at'* та ін. – фіксують карти «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» [ОЛА ФГ 2а: к. 10, 15, 16, 18, 19, 20, 27, 30, 40 та ін.], у говірках сіл Лосинець та Верхне Висоцьке – *ži(y)n'tyc'a*, *mas'l'an'ka*, *kl'ag* та ін. – «Загальнокарпатського діалектологічного атласу» [ОКДА 3: к. 31, 32, 38]; а також: *m'asnyča* [AGB 1: м. 26], *flaška* [Ibid.: м. 31], *žynt'yča* [Ibid. 2: м. 122], *ubr'aňa (-ne, -ni)* [Ibid. 3: м. 134], *šarka* [Ibid.: м. 147] та ін., *tón'm'a*, *tón'm'e* [ММАГ: 33], *stájn'a* [Ibid.: 36], *ki'rnícy'a*, *kóvbi'cy'a*, *пивні'cy'a* [Ibid.: 36], *пиени'cy'a* [Ibid.: 41]; *lad'át*, *прихóд'at*, *уд'agáti*, *голос'át*, *вис'íl'á*, *нас'ín'a* [Говори: 239, 240, 242]; *шч'ás'ц'a*, *йід'át*, *об'і'ц'áў*, *гóc'ц'at*, *гул'áй'ут*, *ўз'áта* [Матеріали].

Спорадично виявлено форми з перезвуком (переголосом) – піддвиженням артикуляції голосного звука [a] після м'яких приголосних до [e], [i], [и]: *ўз'éти* (Іл), *ўй'ézати* (Вч), *ўл'éти* (Вч), *зав'ízати* (Іл), *замай'éти* (Лс), *зат'ígати* (НГс), *пой'áви'ці* (Бк), *памн'itáти* (Іл), *тр'éсло* (Вч), *в'ін'ч'án'и* (Вч), *сив'ул'и* (Вч), *копалі'ці* (Вч), *пйадес'ém* (Вч) та ін. У мовленні одного говірконосія засвідчено різну вимову: *Коліс' чóботи / а д'і'ўчина ўзим'и м'ала назив'алис'а оф'і'ц'ёрки // то б'ули так'и висóк'и хол'áви // а мушч'іна маў висóк'и чóботи / хол'éви / йак гармóшка / в'ітеснен'и / р'áйтк'и // р'áйтк'и / шо не в'ідите? / ту ширóк'и ўгор'и / ўниз'у ўзагал'и зав'ўжен'и* (Мл). Явище переголосу характерне для східної частини Бойківщини, для говірок, які межують із наддністрянськими та гуцульськими, див.: [AGB 2: м. 122; 3: м. 169; 5: м. 270; 6: м. 308, 309 та ін.; ММАГ: 56, 82, 120, 121; Матвіяс 1982: 47, 54]. О. Костів констатувала, що «паралельне існування форм з переголосом та його відсутністю у говірках бойківсько-наддністрянського діалектного суміжжя свідчить про поступовий вплив наддністрянського ареалу з перезвуком на бойківські діалектні конструкції» [Костів 2018: 232].

Карти АУМ [кк. 45–49] у говірках Турківщини фіксують відсутність перезвуку в лексемах *пам'ять*, *дев'ять*, *ягня*, *сажа*, *який*; у говірці с. Лімна відзначено слово *'deujit'*, у с. Матків – *'deujet'* [к. 46].

Засвідчено варіативність уживання часток *с'а // с'и* (у пре- та постпозиції) з перевагою звука [a]: *с'а ни в'ід: ав'ала, с'а назив'ало, с'а погóдили, с'а пр'áло, гóстилис'а, збир'áйс'а, прив'it'илис'а; с'и не в'ід'или, с'и ўклан'áli, с'и зачин'ало, с'и стар'али, с'и не трафл'áло; в'ід: ай'ес'и, зак'інчитис'и, почин'áйс'и та ін.: Та такій' во крас'ивий / тип'ér' клад'ут гóлубы / то ше затих'áй'ут / а тоді н'и / тоді с'а налом'ило так'их висóких тих пр'у'тук'и ўз в'ёрбы / ф'áйно с'а обвавіло / тоді с'а м'ис'ило к'істо і то с'а обр'áб'иувало с' так'ими ўс'áкими р'і'жк'ами на тої б'ік / і на тої б'ік / і тото с'а затих'áло //*

йак ўже спеклос'а короваї / запихалос'а у короваї і ўс'о // прикрáшувало ўс'ákими такíми прикрáсами / кв'ítóчками / купувáлос'а / і такíй красíвий буў / шо вáрта бу́ло подивíти (Вч); також: с'а будéш ўкривáла, с'а ўбирáло, с'а подíвимо, с'а шíло, мўс'íли с'а расплатíти, називáлас'а, лишíлис'а, збирáлис'а та ін. [Говори: 240, 241], *rotok'tutys* 'а [ОКДА 5: к. 46]; а також -с'а засвідчено у всіх говірках Турківщини й на карті АУМ [АУМ: к. 248].

У мовленні бойків обстеженого терену зберігається вузький звук [ê] перед м'якими приголосними звуками, а також під асиміляційним впливом [ê] – і в попередніх складах ненаголошене [e] уподібнюється до нього за місцем артикуляції, наближаючись за вимовою до [и]: *ни[ê]с'ка* (Бк, Вч, Лл, Лп, Мл), *ни[ê]с'ки* (Мт), *оти[ê]ц'* (Вч), *папéри[ê]ц'* (Вч), *хлопи[ê]ц'* (Бк, Вч, Лб, Лп, Яв), *тиц'и[ê]р'*, *читв'и[ê]р'*; а також: *дв'іри*, *дв'ір'і* [ММАГ: 37], *отéц'*, *отиц'* [Ibid.: 55], *нэс'*, *нэс'ка*, *нис'ку* [Ibid.: 126], *пéри'и*, *ти'пéрка*, *ти'пир* [Говори: 239, 240]. Це одна з маркувальних рис бойківських говірок [Свенціцький 1913: 120; Княжинський 1931: 26; Рабій-Карпинська 2011: 82; Жилко 1955: 141; Бандрівський 1960: 94; Бевзенко 1980: 226; Залеський 1982: 71; Шевельов 2002: 662; Матіїв 2013: 7; Радевич-Винницький; Воронич 2000; AGB 7 (2): 76].

Звужену артикуляцію фонем /e/ ілюструє слово *ш'и* ← *шче* (прогресивна асиміляція: уподібнення *ч* до *ш* та злиття подовженого *ш* в один звук), яке засвідчено в говірках сіл Боберка, Вовче, Лопушанка, а також: *ш'ч'и*^е (Матків), *шчій* (Бітля) [Онишкевич 2: 394].-

Зберігся голосний заднього ряду [ы] після губних звуків: *вёрбы* (Вч), *в'ышиті* (Бк), *в'ысватати* (Лп), *гóлубы* (Вч), *дружб'ы* (Лб), *зв'ычаї* (Вч), *колом'ы́ка* (Вч), *кр'уны* (Вч), *шкарп'ытки* (Вч) та ін., а також після передньоязикових: *богат'ыр* (Бк), *дар'ы* (Лб), *догор'ы* (Мт), *молод'ыї* (Вч), *отогд'ы* (Вч), *сын* (Вч), *скр'ыпки* (Лп), *стол'ы* (Лб), *т'ыжден'* (Вч), *тым*, *тых* (Вч), *ширин'ы* (Лп) та ін.; а також: *hry'by* [ОКДА 5: к. 82], *вы*, *в'ыросла*, *с'ваты*, *тог'ды* [Говори: 239, 240, 241], *с'ваты*, *сыр* [Матеріали], що є однією з архаїчних бойківських рис [Бандрівський 1960: 93]; див. також: [Рабій-Карпинська 2011: 81; Жилко 1955: 140–141; Воронич 2000; Радевич-Винницький; Матіїв 2013: 7]. Як ілюструють карти АУМ, звуки [ы] та [і] поширені на території лемківських, закарпатських та південної частини бойківських говірок [АУМ 2: кк. 17, 18, 20, 21, 22].

Звук [ы] у говірках Боринського та Турківського районів, як зафіксував Д. Бандрівський, може лабіалізуватися після губних звуків. Лабіалізоване [ы^о] у бойківських говірках відзначають інші дослідники [Свенціцький 1913: 120–121; Княжинський 1931: 28; Бевзенко 1980: 226; Шевельов 2002: 847; Воронич 2000]. У говірці села Вовче це мовне явище ілюструє слово *вобéре* 'вибере': *Хлóти їдут / доўкóла тан'ц'ўйут / і берут д'іўчáта / кáждий соб'і вобéре йакé схóче*. Засвідчено явище лабіалізації й

у «Матеріалах до мовного атласу Галичини»: *си^они^ой*, *си^ови^ой* (с. Нижнє), *вѳсѳкый* (с. Довжки) [ММАГ: 114].

Про рефлекс давнього [ы], який лабіалізувався після задньоязикового звука, свідчить слово *хобá* ‘хіба’, яке зафіксовано у весільних піснях зі села Вовче:

На добрán'ич / на добрán'ич / д'іўчатѳка / на н'ич //
за ворѳта / йáв'ір злѳтиї / там т'а б́ду ждáти //
ої ци йáв'ір / ци не йáв'ір / ци зелéна нїўка /
мéжи ўс'їма д'івочкáми хобá йéдна мила.

У цій позиції виявлено навіть [а] – *хабá* ‘тс.’, яке часто вживають говірконосії старшого віку села Лопушанка (на момент запису бойкині Насті Мицян було 82 роки, Марії Гребінчак – 75). Слова *хобá*, *хабá*, *хібá* ‘хіба’, ‘мабуть’ у говірках сіл Дидьова, Хащів, Присліп, Верхня Яблулька засвідчив М. Онишкевич [Онишкевич 2: 342], у говірках сіл Лопушанка та Ільник – *хуб'а*, *хѳб'а* [AGB 7: т. 494]. На думку С. Рабій-Карпинської, обниження [ы] до [а] властиво західнобойківським говіркам (повіт Лісько, Республіка Польща) [Рабій-Карпинська 2011: 61].

Залишок давнього лабіалізованого [ы] після губного звука засвідчено у слові *мо* ‘ми’ (Вч, Яв): *Отак'і у нас с'п'іванкї с'п'івáли / шобї с'те знáли / йак ў нас тут так'é б́ло у гѳрах Карпáтах // так б́ло д́уже б'їдно-б'їдно // тод'і і кон'á мáло ў кѳго б́ло // та бѳс'і ж мо ходїли* (Яв), *Др́угїй раз м'їсїти // а то ше гет / то б́ло аж ў Дрогѳбиц'к'їм райѳн'ї / то / йакé тотѳ селѳ булѳ? / тотá молодá в'їт:ам булá // но мо др́угїй раз заклікали др́угу сус'їдку* (Вч).

На території бойківських говірок фонема /е/ після [д] і після шиплячого [ч] може обнижувати артикуляцію до [а] [Княжинський 1931: 26; Бандрівський 1960: 12]: *дáгде, дáвідки, дáкий, дáколи, дáкуди, дáле* та ін., *дáцо, дáхто, дáякий* та ін. [Онишкевич 1: 203, 205; AGB 6: т. 320, 321, 322; 7: т. 456], хоча Ю. Шевельов уважав, що наведені слова ілюструють не перехід *e > a*, а спільну зі словацькою мовою частку *-da* [Шевельов 2002: 687].

Учений наводив бойківські приклади переходу *e > a*: *чатїна, чапїти, чапїга, сунтá* [Ibid.: 199]. У сучасних говірках терену засвідчено слова *зачапїла* (Лп, Лс): *Ну та ўчатїлис'а / ўчатїли / а ми не знáємо / де вона йе / та ї ў кѳго с'а спитáти* (Лс), *ч'апéц'*: *Ну і ўже пак йак йї там постáвили на гѳлову тої ч'апéц' / засўнули тої шнўрок тáмкы / а молодїї ц'їлé вес'їл'á у кише́ни носїў тої ч'апéц' // то молодїї давáў молод'ї* (Лп). Давнє [е] збереглося у слові *чеснѳк*, також зафіксовано *часнѳк*: *То так'і в'їночки вїли з зб'їжа / чесноку́ голѳўки запина́ли / і т'ї в'їночки др́ужба н'їс молод'ї* (Бк), *Шáпка / в'їно́к с чесно́кá / і по плéчах б́ло полотнѳ так'é доўге / домѳткáне / гр́убе* (Лб), *Молодá б́ла такїї в'їно́к носїла / шáпку зимѳвў / такў / йак зáраз му́жик'ї нѳс'ат ўзим'ї // і такў знáйїте? / кўчму салдáц'ку*

тоту́ зимову́ // а по́верх то́йї ша́нк'і буу́ в'іно́к / ўс'о голоу́к'е часнику́ / ўс'о часно́к буу́ (ЛБ), Ої́ в'інку́ / же м'ї́ в'інку́ / с чесно́ка / з берв'інку́ / і то́ йа те́бе доно́сила ў сво́йїм пошан'ї́рку (ЛБ); див. також: бойк. ч'аснік [ММАГ: 43], čas'pok [ОЛА ЛС 3: к. 20], чес'ник, час'ник [Говори: 241, 242].

В інфінітиві *бі́т'і* (Бк, Вч) та у формах минулого часу зберігається [и (ы)]: *биу́* (Бк, Вч, Лп), *бі́ла* (Бг, Вч, ЛБ, Лп, Мт), *бі́ло* (Бк, Вч, Дн, Лп, Рс, Трл), *бі́ли* (Бк, Вч, Гл, Дн, ЛБ, Лп, Мт, Рс, Трл), *бі́ло* (Лп), *бі́ли* (Бк). Зазначмо, що говірконосій може вимовляти їх по-різному: *Лишкы́ дереу́йан'і бі́ли* / не ма́ли ло́шки тако́йї / а дереу́йан'і́ / жебі́ не пекло́ йїх // так / дереу́йана́ ло́шка бі́ла / гли́н'ана́ мі́ска (Лп), *Але́ такé бі́ло* / смáчне бі́ло (Вч); див. також: *буц, вощ, виц* [AGB 7: т. 443], *быу́, б́ыло, б́ыли* [Говори: 241, 242].

Давній звук [і] відповідно до сучасного [и] ([<*і] → [і]) зафіксовано в говірках сіл Боберка, Вовче, Матків, Нижнє Гуснє: *Йак загра́ли п'ід в'і́кнам'і́ / почáлос'а вес'і́л'а* (НГс); *Газд́ін'а / жи хот'і́ла самá бі́т'і* (Бк); *Палі́ц'а такá бу́ла красі́ва / такá бл'ашчáла з бл'áхам'і́* (Вч); *Ўс'і́ сорочк'е́ ші́ли з л'і́но́го полотна́ і рукáм'і́ // а нін'і́ йакбі́ та молодá то́ йї́ приї́шло́ / йа зна́йу / шо́ би вонá зробі́ла? // л'у́ди робі́ли і гон'і́: бі́ли / і не́ бу́ло тих н'і́ цукро́вих д'іабéт'ї́ / н'ї́яко́го шл'áка // ході́ли на в'і́черні́ц'і́ с кудéл'ам'і́* (Мт); *Так'і́ дв'і́ до́шки клáли такó і зvéрха до́шкáм'і́ накривáли / абі́ с'н'і́г не напáдау́ там ў то́й барв'і́нок* (Мт); *Молодá із дру́шкáм'і́ / а молоді́й соб'і́ ході́у / айáтже́ ж* (Мт). На думку А. Княжинського, «Західня полося бойківської діалектичної території на Підгірї, Верховинї й Загірї виказує часто на місці давного *и* звук *і*», що є впливом лемківських говірок [Княжинський 1931: 28; див. ще: Свенціцький 1913: 119; Рабій-Карпинська 2011: 60–61; Жилко 1955: 141; Бевзенко 1980: 226; Воронич 2000; AGB 7 (2): 79; ОКДА 2: к. 42]; а також: *про́ситі́* [Говори: 240].

Групи [ки], [хи] в обстежених говірках Турківщини реалізуються як [кы], [хы] (групи [гы] не вдалося зафіксувати) (здебільшого під наголосом у флексії): *галушкы́* (Вч), *д'їу́кы́* (Вч), *дружкы́* (Бк), *ж'інкы́* (Лп), *кв'іткы́* (Бк), *кухаркы́* (Лп), *мискы́* (Бк), *пац'оркы́* (Бк), *с'в'ічкы́* (Вч), *сердакы́* (Бк), *палічкы́* (Бк), *т'іткы́* (Лп), *хы́жа* (Лп) та ін. // [к'е], [х'е]: *ж'інк'е́* (ЛБ), *коломи́к'е* (ЛБ), *маї́му́рк'е* (Мл), *музі́к'е* (ЛБ), *партáчк'е* (Мл), *ск'і́нк'е́* (Лс), *страх'е́* (Лл), *паті́чк'е́* (Мл), *трóх'е* (Лл), *трóшк'е* (ЛБ), *фартух'е́* (ЛБ), *шутк'е́* (ЛБ) та ін. // [к'і], [х'і]: *гор'ї́рк'і́* (НГс), *му́зик'і́* (ЛБ), *птáшк'і́* (Мл), *рў́х'і́* (Лл) та ін.

Цікаво, що в говірці села Вовче зафіксовано групу [кы] в полонізміві *кол'їжанкы́* (Вч); у говірці села Матків виявлено групу [г'і] в росіянізміві (з) *бумáг'і́* (Мт).

Групи *кы, гы, хы*, як зазначила М. Пшеп'юрська-Овчаренко, є «виразною бойківською прикметою» [Пшеп'юрська-Овчаренко 2007: 223,

252], що вплинула й на надсянські говірки; натомість групи *к'ê, з'ê, х'ê* під наголосом – наддністрянська риса [Ibid.: 253].

Групи [ки], [хи], [к'е], [х'е], [к'і], [х'і] в говірках Турківщини засвідчено в АУМ [АУМ: к. 20], їх поширення ілюструють інші карти: *po'rtk'e, k'i'sen'a, su'k'enka, kul'čyki, xoda'k'i // xoda'k'e, ko'runki // korun'k'e* [ОКДА 2: к. 10, 14, 19, 23, 28; нм 18], *riznyk'i, škvark'i, k'isy'lyc'a* [Ibid. 3: к. 23, 24], *vy'č'irk'i, vl'čirk'i, čič'k'e* [Ibid. 4: к. 4, 53], *so'k'erka* [Ibid. 7: к. 19], *K'ečera* [Ibid.: нм 18], *bu'l'anky* [ОЛА ЛС 4: к. 89], *χodak'ly // χodak'ly // χodak'lye* [AGB 7: м. 410], *m'ux'e // муху // мух'уе* [Ibid.: м. 411], *r'lyčky // r'lyčkye // r'lyčki* [Ibid.: м. 495]; а також: *тачки // тачк'іе* [ММАГ: 45], *змóрикиe* [Ibid.: 96], *патичк'і // патичк'ьі, с'ірк'ьі* [Ibid.: 61], *дыр'выіáники* [Ibid.: 72], *чиривики // чи'ри'в'ікы* [Ibid.], *мухы* [Ibid.: 85], *по'к'у'нула* [Говори: 239], *гор'і'к'а, латканк'а, муз'ік'а, св'атанк'а, стр'ік'а, тр'ох'а* [Матеріали]; див. ще: [Рабій-Карпинська 2011: 86–87; Жилко 1955: 142–143; Бандрівський 1960: 16; Матіїв 2013: 7].

Для обстежених говірок характерна лабіалізація наголошеного [а] перед [ў] здебільшого в дієсловах минулого часу: *броў* (Іл), *в'ітпраўл'оў* (Іл), *гноў* (Іл), *дав'оў* (Іл), *доў* (Іл), *заўйаз'оў* (Іл), *зноў* (Іл), *каз'оў* (Лб, Яв), *моў* (Вч, Іл, Лс, Яв), *остаўл'оў* (Іл), *подарув'оў* (Іл), *стр'іч'оў* (Іл), *схов'оў* (Іл), *пр'і'н'оў* (Іл), *стой'оў* (Іл), *ўз'оў* (Іл) та ін. Це явище в мовленні говірконосців старшого віку поширене на всій території Бойківщини «включно із закарпатськими говорами, але тільки в пограничній смузі із Галичиною» [Рабій-Карпинська 2011: 83; див. також: Жилко 1955: 140; Бевзенко 1980: 226; Воронич 2000; Радевич-Винницький]. АУМ фіксує акомодацию голосного [а] до [о] перед [ў] лише в говірці с. Багнувате [АУМ: к. 50]; Ю. Шевельов лабіалізацію [а] відзначив у говірках на південь від лінії Лютовиська–Турка [Шевельов 2002: 872]; а також: *z'au'tra (переважно) // z'ou'tra* [AGB 5: м. 294], *таў // тау* [Ibid. 7: м. 465].

Зафіксовано відсутність заміни етимологічного [о] на [а] перед складом із наступним наголошеним [а]: *бог'атуї* (Бк, Вч, Мл, Лп), *бог'ато* (Вч, Іл, НГс), *бог'ач* (Вч, Іл, Лс), *бог'ати'і* (Мт), *бог'атство* (Бт, Іл, Лп), *бог'ач'кого* (Вч), *г'оразд* (Вч), *гор'ачо* (Кр), *кол'ач* (Лс), *хол'ава // хол'ева* (Мл), але: *гар'ач'і* (Лс), *хаз'аїство* (Іл), *баг'ач* (Лс), *баг'ат'і* (Мл); див. ще: збереження [о] перед складом із наголошеним [а] у всіх говірках Турківщини [АУМ: к. 59], *ко'чан* [ОКДА 5: к. 5], *bohato* [AGB 6: м. 333], *богачство* [ММАГ: 104, 105]; див. також: [Залеський 1982: 83]. Ця риса, як відомо, властива й іншим говіркам південно-західного наріччя, зокрема наддністрянським [АУМ: к. 395].

Звук [о] засвідчено й у слові *бог'ат'ір* ‘багач’: *Тв'іі бат'ко і м'іі бат'ко / вони с'а з'ішли воб'а р'азом / і м'іі бат'ко к'аже / ў мене йе дочк'а / йа бог'ат'ір / йа бог'атуї / йа маїу пол'а д'оста / маїу ўс'о / і тої бог'атуї /*

ка́же / і́йа бога́тиї // ўсе с'а старáli богач'і до богач'іў (Бк); Свáтаўс'а з бат'кóм / договóриўс'а / ка́же / йа бога́тир і ти бога́тир / та побира́ймо д'іте́ї / побира́ймо // д'іти і с'і не від'іли // і пришо́ў ў свáти / посвáтаў / та і́ так в'ід:а́лі (Лл).

У ладканці, записаній у с. Головецько Старосамбірського району, виявлено слово *горáздо*:

*Ої шо ж бо нам ту горáздо /
ої шо ж бо нам ту горáздо /
х'іба́ нам йедно́ діўно //
х'іба́ нам йедно́ діўно /
х'іба́ нам йедно́ діўно /
шчо ма́тери не видно.*

Натомість у слові *каламúтний* уже з'явилося «нове а» (детально див.: [Шевельов 2002: 651]):

*Чи йа то́б'і / ма́мц'о мо́йа / і́ бўл'і ни копа́ла /
шчо ти міне́ і́ тоту́ зіму́ і́ ни дозимувáла //
чи йа то́б'і / ма́мц'о мо́йа / і́ во́ду не носі́ла /
шчо ти мі́н'і в'ід Бо́гоїка до́л'і ни ўпросі́ла //
носи́ла_з' ми / до́н'у / во́ду / а́ли ка́ламúтну /
йа ти до́л'у і́ в́ипросі́ла / т'і́л'ки баламу́тну (Лп).*

Звук [о] змінився на [а] в дієслові *прашча́ти*, очевидно, під впливом наступного [а] (детально див.: [Лесюк 2008: 32]): *Ну / пови́лазіли з:а сто́ла і прои́шча́ласи з ма́моў / с та́том // пос'іда́ли на ос'л'ін / на по́душку ро́дич'і / і с'а праи́шча́ли (Яв); праи́шчали [Говори: 242]; а також у бойківських словах: домаўл'áтис'а, зага́ртáтис'а, договáр'увати, дозвал'áти: Ко́ліс' то приходи́ў п'ісла́нец' / то бу́ такі́й ро́дич то́го молодóго // і в'ін приходи́ў і́ так с'а договáр'ували / шчо / ну то так'е́ / зна́йте / за вес'і́л'е с'а домаўл'áли // хо́чеме ва́шу дочкú бра́ти / то́то менé п'ісла́ли / чи бу́дете зго́д'н'і в'іс'і́л'á (Вч); Молоді́й пришо́ў / молоду́ надв'і́р / йак дру́жбі́ найшли́ / то́гді́ ма́ма зага́ртáлас'а ў кож'у́х / і то́гді́ в обрúс завивáла / ну і ўже́ в'іта́ла (Бк); Чи ви мен'і дозвал'á́єте за то́го за́муш виходи́ти // йак н'і́ / то ўс'о́ / хот' би йакá л'убо́ў м'і́ж ні́ми бу́ла // то зна́чит' / раз бат'кú не дозвол'á́ют / то ўс'о́ // а типéр бат'к'і́ў у сторoн'і́ // свáталис'а / там бат'кú молодóї́ дава́ли посáг / по́ле / ше шoс' там (НГс). М. Онишкевич подає зафіксовані на Турківщині слова *догвар'áтис'а* 'сперечатися; добиватися правди; нарікати' [Онишкевич 1: 224], *зага́ртка*, *заго́ртка* 'верхній чоловічий одяг типу сіряка, давніше схожий на сьогоднішню куртку', 'одяг' [Онишкевич 1: 265].*

В обстежених говірках Турківщини засвідчено слабке «укання»: навіть перед складом із наступним [і] та [у] артикуляція ненаголошеного звука [о] збережена: *воб'і́* (НГс), *дожд'і́* (Бк), *дом'і́ў* (Вч), *до полúдн'і́*

(Вч), *дорог'її* (Вч), *гор'їўка* (Бк, Вч, Іл, Лб, Лп, Лс, Мл, Мт, НГс, Шм, Яв), *золот'ї* (Бк), *кол'їчко* (Вч), *кожух* (Бк, Вч, Іл, Лп, Яв), *кому* (Бк, Лс), *корумка* (Іл), *об'ї* (Іл), *об'їд* (Вч, Лб, Лп, НГс), *об'їдали* (Вч), *обойім* (Лб), *обручка* (Лб, Лс), *поб'їл'а* (НГс), *пор'їг(х)* (Вч, Іл, Лс, Яв), *пор'їзали* (Вч), *побуў* (Вч), *подв'їрїа* (Бк, Вч, Лб, Лп, НГс), *соб'ї* (Бк, Вч, Іл, Лб, НГс), *старос'ц'їна* (Лб), *(в)обрўс* (Вч, Іл, Лп); а також: *буйєри* (Іл), *буйари* (Іл, Лб, Лс, Мл), *убрўс* (Бк), *куштур* (Іл), *пудв'їрїа* (Іл): *То приходїли дружбї / то мали так'ї топорци / так'ї / йак куштур'ї // то ц'їлком йєнчїї закон по сєлах // с куштєрем приходїли дружбї* (Іл); *kuštur* 'довга палиця пастуха, за допомогою якої пастухи витягають овець зі стада' (с. Лосинець) [ОКДА 7: к. 15]. Натомість фрагмент запису діалектного мовлення зі села Бігтя 60-х рр. засвідчує це явище: *упс'ївали, дуўкола, загунула, су'б'ї, кужу'шок, тугу, мулу'ду, рузум'їйти, на голу'в'ї, ку'мус', о'б'їц'аў* [Говори: 240, 241, 242].

Перед наголошеним [ї] у префіксі *об-* збережено ненаголошене [о]: *обв'їў* (Вч), *обв'їнчат* (Вч), *об'їде* (НГс), *обїїхали* (Вч), *обл'їзла* (Вч), *обм'їн'уваў* (Лб), *обм'їн'уїц'ї'а* (Бк), *обс'їват* (Лб), *обс'їїали* (Бк, Вч, Іл). Хоча, як зазначила С. Рабїй-Карпинська, у бойківських говірках «голосівка о... виступає лише в наголошених позиціях. У ненаголошених вона звужується... аж до повного злиття з у» [Рабїй-Карпинська 2011: 82]. Натомість М. Пшеп'юрська вважала, що перехід *о > у* – одна з ознак надсянського говору – менше проявляється в говірках із бойківськими впливами [Пшеп'юрська-Овчаренко 2007: 224]; див. ще: *об'їд* [Матвіяс 1982: 54], *зо'зул'а, зузул'а, зо'зул'а* [АУМ: к. 12], *го'лубка, то'б'ї // го'лубка, то'б'ї* [Ibid.: к. 55a], *о'б'їд // о'б'їд, у'б'їд* [Ibid.: к. 56], *ku'hut, ho'rupka* [ОЛА ЛС 2: к. 11, 20], *ty'pol'a, to'loc'ij* [Ibid. 3: к. 35, 51], *pu'suda* [Ibid. ФГ 26: F879], *o'bručka, ko'runka* [ОКДА 2: к. 24; нм 18], *o'b'it, po'rudenok* [Ibid. 3: к. 2, 3], *sko'ruha* [Ibid. 4: нм 35], *sko'ruha* [AGB 2: m. 81], *bobr'una, bobr'us'a* [Ibid. 1: m. 80], *krop'ува* [Ibid. 2: m. 94], *обора, убойс'т'а* [ММАГ: 35], *тонір, сукїра* [Ibid.: 45], *чоловік* [Ibid.: 55], *хлупч'ук* [Ibid.: 59], *обрўс* [Ibid.: 70], *булътó* [Ibid.: 74], *посуха* [Ibid.: 77], *топол'а* [Ibid.: 81], *колотівц'а // кулут'ївка* [Ibid.: 65].

Перехід ненаголошеного [о] → [у] → [ў] перед губними звуками засвідчено в числівникові *ўбóйє* (Бк, Вч, Лб, Лп, Лс) (також *обóйє* (Іл), *вобá* (Бк, Лб, Лп, Лс)) та у префіксах: *ўбернїс'а* (Бк, Вч), *би с'а ўбернўла* (Лп), *ўбу́та* (Лб), *ўбували* (Яв), *ўд'їваїє* (Вч), *ўморожєн'ї* (Вч), *ўморозїли* (Вч), *ўпїїс'а* (Вч), *ўтвар'аї* (Вч); а також: *ўже'ниў, ўбутїї* [Говори: 239, 241].

Фонему /о/ виявлено в числівниках *одїн* (Бк, Лб, Лс), *одєн* (Вч), *однá* (Бк, Лб, Лп), *одн'ї* (Вч, Лб), однак переважають форми *їїдєн* (Бк, Вч, Іл, Лп, Лс), *їєдєн* (Вч, Іл, Лс, НГс), *їїднá* (Бк, Іл, Лп, Мл), *їєднá* (Бк), *їєн:á* (Лб), *їєднó* (Вч, Лб, Лп, НГс), *їїднó* (Вч, Мл, Шм), *їїднє*

(Бк, Мл), *йідні* (Лп), про що свідчать карти AGB [AGB 7: т. 425, 542]; у говірці с. Бітля зафіксовано числівники *едén, йедін, йадén* та ін. [Онишкевич 1: 243–244].

У бойківських говірках Турківщини редукований [ь] дав закономірний рефлекс [о] у прийменникові *зо*: *зо ўс'ім* (Бк), *зо дв'і-три* (Яв), *зо три* (Вч, Лп), *зо штири* (Вч), *зо сл'убу* (Лп), *зо шл'убу* (Мт) та ін., а також в особових формах дієслова *взяти*: *вóз'му* (Вч), *воз'мé* (Лл), *воз'мі си* (Вч); див. ще: [AGB 7: т. 440, 537], *воз'мемé* [Матеріали].

Звук [оʷ] перед ненаголошеним складом виявлено в дієслові *гоʷдувати*:
Ої до н'їжок / Ганусún'о / до н'їжок /
бо ме тебе гоʷдували с пелéнок (Яв).

Як припускав М. Лесюк, звуковий вияв [оʷ] в інфінітиві *гоʷдувати* виникає за аналогією до *гоʷдуїї, гоʷдуїут* [Лесюк 2008: 30]. Однак зафіксовано це дієслово із суфіксом *-ова-*: *годовати* (Вч, НГс), а також *тан'ц'овати* (НГс):

Мати сїна годовала /
шчóби ў бál'ц'у тан'ц'овала //
а хто сїна не годўїе /
та ї у бál'ц'у не тан'ц'ўїе (НГс).

Ї мене мати годовала ї давала ми сїра /
рóсти / рóсти / перирóсти богáц'кого сїна (Вч).

Діалектна зона поширення суфікса *-ов(а)* «по суті збігається з зоною, де немає «укання», охоплюючи східну та центральну частини Полісся, частково й Західне Полісся вкупі з Підляшшям, а також говірки центральної частини Карпат (бойківські та закарпатські)» [Шевельов 2002: 680–681; див.: АУМ: к. 166].

Давне [о] → [а] у слові *зазуліна*:
Ої кувала ї зазуліна ў Мátур'ї на віц':ї /
фáйним ж'інкам граїут л'уде / цигáне завіц':ї (Лп);
Ої кувала зазуліна
у Стрийу на мóс'ц'ї /
та ми сóб'ї зас'п'івáймо /

їак придемо ў гóс'ц'ї (Яв); а також у говірках Турківщини засвідчено: *zu'zul'a* [ОЛА ЛС 1: к. 21], *zaz'ul'a // zoz'ul'a* [AGB 7: т. 367], *зозул'а, зузул'а* [ММАГ: 84]; пор.: у говірках Рожнятівщини – *зазул'а* [АУМ: к. 12].

У дієслові *хт'їти* (Лл, Лб) зникає ненаголошений звук [о], що, на думку Д. Бандрівського, пов'язано «з нахилом до редукції багатоскладових слів» [Бандрівський 1960: 21]: *А їа печу ў читвэр // ў читвэр їа неклá / шобї занéсла ў пїáтниц'у // бо вони приходїли / хт'їли помагáти* (Лл), *Приїшóў тої чолов'їк там / їа приїшóў на веч'їрки / їа хóчу купувáти їагнічку / у вас їе їагнічка / ми би хт'їли купїти* (Лб) (псл. *хьтѣти чергуванням

пов'язане з *hotěti*; фонетичний варіант виник унаслідок редукції вокалізму з огляду на часте вживання цього дієслова як допоміжного [ЕСУМ VI: 219]).

У сильній позиції [ь] перейшов у звук [е] у словах *лен* (НГс), *ў не́го* (Бк, Лб, Лп), *се́миї* (Лл), *ше́стиї* (Лп), *ше́стого* (НГс), але: *жонá* (Лл, Лб), *жонáтиї* (Лл); а також: *žon'a* (усі говірки Турківщини; на схід – *žinka*) [AGB 3: м. 178, 179], *жі́нка*, *жонá* [ММАГ: 55], *жéн'і* [Матеріали]. Явище збереження давнього *e* після шиплячих звуків охоплює смугу західних говірок на північ від Карпат, як і на Лемківщині (*жена*, *чело* (рідко – *чоло*)) [AGB 7 (2): 79].

У говірках Турківщини поширені дієслова із префіксом *-ви*: *ві́йде* (Шм), *ві́йшли* (Яв), *ві́брала* (Яв) *ві́шпортаў* (НГс), *ві́шшт'і* (Мл) та ін., що назагал характерно для західнобойківських говірок [Матвіяс 1982: 57; див. також: AGB 2: м. 103; 7: м. 448]; див.: [АУМ: к. 18].

Поширені прислівники та займенники, у яких давній ь перейшов в [у]: *ні́хто* (Бк, Вч, Лб, Лп), *ні́коли* (Вч, Лб), *ні́где* (Лб), *ні́йак* (Вч), *ні́йак'і* (Бк, Лб) та ін. [див.: Княжинський 1931: 27]: *Ба та ніколи ніхто не краў* (Вч), *Та де вона ваг'ітна бўла! / ніколи ў с'в'іт'і! // та де-де / ніколи ў с'в'іт'і!* (Лб), *До ро́ку не с'м'іли ні́йаке вес'іл'е робіти* (Лб).

У системі консонантизму для обстежених бойківських говірок Турківщини характерні такі риси.

Простежено архаїчний тип вимови – м'якість шиплячих звуків: *ві́ш'іти* (Вч), *ўм'ішч'áлис'а* (Лп), *волóч'ат* (Лп), *ж'ел'* (Яв), *ж'іли* (Бк), *ж'ід* (Вч), *к'інч'áло* (Лп), *кож'úх* (Вч), *лиш'е* (Вч), *нач'іна́йт* (Вч), *примашч'áли* (Вч), *рóдич'ам* (Вч), *сáдж'áли* (Яв), *ш'е* (Бк, Вч, Лп), *ч'ітвэр''* (Бк) та ін., однак у досліджуваних говірках явище менш поширене (*жал'*, *же*, *жіто*, *зачина́ти*, *зачипча́ти*, *крича́ти*, *ме́жи*, *обру́чка*, *перегороджа́ти*, *пино́*, *ра́н'че*, *ра́н'ше*, *час*, *чирств'іти*, *чістиї*, *шанувава́ти*, *шчасліво* та ін.), аніж у говірках східної частини Бойківщини. Диспалаталізацію шиплячих зафіксовано у слові *зб'і́жа* (Бк, Лс, НГс), *зб'і́жом* (Лс); а також: *з'бі́жа* (сс. Бітля, Лімна), *збі́же* (с. Лосинець) [Онишкевич 1: 323]; *збі́жа*, *з'б'і́жа* [ММАГ: 41, 42].

Як зазначає Д. Бандрівський, саме пом'якшення у групах *чи*, *жи* вказує «на сильну палатальність шиплячих на бойківській карпатській території» [Бандрівський 1960: 93]; цю маркувальну бойківську рису фіксують дослідники говору [Княжинський 1931: 29; Жилко 1955: 142; Рабій-Карпинська 2011: 86; Бевзенко 1980: 226; Шевельов 2002: 701; Воронич 2000; Радевич-Винницький; Матіїв 2013: 7]. С. Рабій-Карпинська зазначила, що в північній частині Бойківщини на південь від сіл Мшанець, Хащів, Присліп, Турка, Явора, Лосинець, Кіндратів, Зубриця і в частині Сколівського району палатальні *ч'*, *ш'*, *ж'* виявлено тільки у групах *ч'а*, *ж'а*, *ш'а* [Рабій-Карпинська 2011: 65]. Як засвідчу-

ють карти AGB, м'якість приголосних *ш*, *ж*, *дж* можна простежити в деяких говірках на північ від Карпат, але рідко; твердість цих шиплячих характерна для говірок центральної Бойківщини та говірок над Опором [AGB 7 (2): 80]. Здебільшого твердість шиплячих (чи паралельні форми) у говірках Турківщини фіксують інші карти: *сажа*, *кричау* [АУМ: к. 112, 113], *гончар* [Ibid.: к. 113], *жац* [ОЛА ФГ 2: к. 6], *чаша* [Ibid. ЛС 6: к. 7], *бан'а'а'а* [ОКДА 2: нм 40], *ча'тна*, *чу'чка*, *ч'і'чка* [Ibid. 4: к. 49, 53], *с'чур* [Ibid. 5: к. 65], *потіч'нук* // *потіч'нук* [Ibid. 7: к. 8], *жер'жа*, *жер'жа*, *ур'жа* [AGB 7: м. 509], *те'жа* // *ту'жа* [Ibid.: м. 579], *жорна* // *ж'орна* [ММАГ: 52], *шатківниц'а* // *ш'атківниц'а*, *шаткувати* [Ibid.: 65], *чати́на* // *ч'ати́на* [Ibid.: 82], *черешн'а* // *чирешн'а* [Ibid.], *ш'ч'ава*, *ш'ч'авник* // *шчава* [Ibid.: 84], *бринч'ати*, *хоч'у*, *хруш'ч'і*, *св'ошч'еник* (с. Довжки) [Ibid.: 85, 109, 125, 126], *чир* [Ibid.: 61], *дошч* [Ibid.: 77], *чорт* [Ibid.: 102], *червоний* [Ibid.: 114]; а також: *каша*, *зачи'найі*, *уп'л'іча*, *на шап'ках* [Говори: 240, 241], *каша*, *по н'і'ночи*, *потв'єрджу'ют* [Матеріали].

В обстежених говірках поширена африката [ʒ]: *віходжу* (Бк), *ждж'ати* (Вч), *дождж'ом* (Вч), *зав'оджу* (Бг), *ізбудж'аїе* 'будить' (Лп), *обв'оджуїе* (Вч), *перегородж'али* (Мл), *зас'адж'айут* (Вч, Лб), *садж'али* (Яв), *с'адж'ен'а* (Вч), *сх'одж'уйут* (Вч), *х'одж'ен'а* (Бк), *чудж'і* (Лп), а також: *дж'аворонок* 'жайворонок', *джум'а* 'чума', *джум'арь* 'чумак', *дзг'іра* 'скнара', *дз'япка* 'цятка' та ін. [Онишкевич 1: 210], *жі'ган* 'кирка' [ОКДА 7: к. 20], *ж'аворонок* [AGB 1: м. 76], *с'а'жа*, *с'а'ж'а* [Ibid. 7: м. 579], *дождж'ами* [Матеріали], див. також: [Свенціцький 1913: 123; Рабій-Карпинська 2011: 57, 85; Жилко 1955: 142; Бевзенко 1980: 226; Воронич 2000; Радевич-Винницький; Матіїв 2013: 7]. Приголосний [ʒ] із псл. *dʒ, за картами AGB, зазвичай засвідчено у формах 1 ос. одн. теп. часу типу *w'у'жи*, *x'о'жи* (за невеликим винятком говірок на схід від Опору), послідовно – на бойківсько-лемківському суміжжі, і що далі на схід, то частіше з'являється звук [ж] [AGB 7 (2): 79].

У деяких словах зафіксовано африкату [ʒ]: *дз'елен'*, *дзеленій* (Вч), *брін'дз'а* (Лс): *Ну та там дружб'і м'оже йак'і крас'ів'і кв'ітк'і так'і / йак' б'или / а йак' н'і / то пр'осто дз'елен' / в'ін дзеленій барв'інок* (Бк); а також: *дз'еленій* (більшість говірок Турківщини) [АУМ: к. 91], *дзи'л'із'о* [ММАГ: 38], *зерно* // *дз'єрну* [Ibid.: 42], *дзил'ізу* // *зилізу* [Ibid.: 54].

М'якість звука [р'] засвідчено у словах: *дар'ат* (Лп, НГс), *куштур'і* (Н.в. *костури*) (Лп), *на подв'ір'у* (Вч), *по базар'ах* (Вч), *поз'а'т'р'і* (Вч), *тип'єр'* (Лб, Лп), *тип'єр'ка* (Вч, Мт, Яв), *теп'єр'к'іва* (Лп), *с'п'апер'і* (Мт), *п'ідр'іхт'уйе* (Бг), *читв'єр'* (Лп) та ін., але *з'ору* (Бк). Цю рису відзначають дослідники бойківських говірок [Княжинський 1931: 30; Рабій-Карпинська 2011: 57, 85–86; Жилко 1955: 142; Матвіяс 1982: 48; Радевич-Винницький; Матіїв 2007: 7; AGB 7 (2): 77]; «палаталізоване р, яке зберігається в пів-

денній частині [Підбузького. – Н.Х.] району, як і в суміжних бойківських говірках, вказує саме на архаїчний тип цих говірок» [Бандрівський 1960: 38]; а також: *бур'а, р'ас'ниї* (усі говірки Турківщини) [АУМ: к. 115], *зв'ір // зв'ір'* [Ibid.: к. 117], *зо'р'а* [Ibid.: к. 116], *ко'нар'* (с. Верхня Яблунька) [ОЛА ЛС 3: к. 5], *т'іхур'* [ОКДА 2: нм 42], *свунтар', свунтар'* [Ibid. 4: к. 8], *кantar' // kantar'* [Ibid. 5: к. 18], *ко'сар'* [Ibid.: к. 21], *плу'хатор'* [Ibid.: к. 34], *кнур(р')* [Ibid.: к. 74], *п'усар' // п'усар, с'усар', ком'ар* (с. Нижня Яблунька) [AGB 7: м. 565], *свунтар'°, свунтар'* [Ibid. 2: м. 132], *вирьх* [ММАГ: 32], *одвір'а* [Ibid.: 38], *кошара // кош'ар'а* [Ibid.: 93], *цвонтар'* [Ibid.: 102], *йар'* [Ibid.], *паламар, вівтар // в'івтар'* [Ibid.: 110], *тепер* [Ibid.: 126], а також: *ти'пур', ти'пур'ка, з'вєр'ка* [Говори: 241, 242].

Твердість кінцевого приголосного [т] властива дієсловом: *ўбєртат* (Бк), *ўд'іват* (Лб), *ўмєрат* (Лб), *в'інчат* (Лб), *гарáтат* (Лб), *дос'áгат* (Мт), *зачінат* (Вч, Мт), *збірат* (Вч), *йїмат* (Бк), *кріват* (Вч, Лб), *лішат* (Бк), *назіват* (Вч, Лб, Мл), *не пушчат* (Бк), *обв'інчат* (Вч), *обс'іват* (Бк, Лб), *пов'ідат* (Лс), *подобат* (Вч), *пóрскат* (Лб), *помáгат* (Лл), *прод'іват* (Лп), *с'ідат* (Лб, Лп) *с'н'іват* (Вч), *(с)хóват* (Вч) та ін., що засвідчено й у «Матеріалах до мовного атласу Галичини»: *зул'ат, танц'уїут* [ММАГ: 103], *вісум* [Ibid.: 126]. Твердість звука [т] у 3 ос. одн. і мн. теп. часу та у 2 ос. мн. наказового способу є «ознакою архаїчності бойківського діалекту» [Княжинський 1931: 30], його зафіксовано у всіх говірках Турківщини, окрім бойківських, – у наддністрянських, надсянських, гуцульських, подільських та частково покутсько-буковинських говірках [АУМ: кк. 240, 242]; а також: *вар'ат, рóбл'ат, уїут, нос'ат* [Говори: 240, 241], *зул'аїут, граїут, йід'ат* [Матеріали].

Явище протези в бойківських говірках Турківщини, як свідчать діалектні тексти, реалізується непослідовно: говірконосій вживає слово із протетичним звуком: *А потóму йому тотó в'ітпов'іли / та де! / в'ітки то! / захот'іў таких тис'ач / захот'іў пшениці'і / ўс'ого! // і ходіли вобóйє / лубілис'а / ўс'о / с'а роз'ішли* (Вч), а у весільній пісні – констатуємо відсутність явища:

*Віїди / віїди / кострубáта /
віїди / віїди / кострубáта /
привитáї молод'áта //
йак йеднó / так другóйє /
йак йеднó / так другóйє /
бо то тво́йє обóйє* (Вч).

Виявлено наявність / відсутність протетичного [в] у позиції перед [о]: *вобá* (Бк, Лб, Лп, Лс), *воб'і* (Вч), *вобру́с* (Вч, Лп), *вобєре* (Вч), *водарувáн'а* (Вч), *водв'іри́а* (Бк, Вч), *водєн* (Вч), *воздобіти* (Вч), *вокрóп* (Лп), *вóнде* (Бк), *ворáти* (Бк), *восені* (Лс), *востал'не* (Лп), *вотєц'* (Вч, Лп), *вохóта* (Лп) //

об'ї (Іл), обидва́ (Лб, Лс), обидво́йе (Лс, Яв), обо́йе (Бк, Вч, Іл, Лб, Лп, Мл, Шм, Яв), обо́йїх (Бк), обрúс (Вч) (брус (Яв)), обрúчка (Лб, Лп, Лс), оні́ (Яв), ос'л'ін (Яв), отвор'а́ї (Кр), отé(ú)ц' (Вч, Лб, Яв), обóра (Вч, Іл, Лп) та ін.:

*Ві́йди / ві́йди / ігомóс'ц'у / наўстр'іч нас /
та звинча́ї же дво́йе дít'ат межі́ нас //
їак одно́ / і так друго́йе / їак одно́ / і так друго́йе /
о́ні́ на́ши обидво́йе (Яв).*

С. Рабій-Карпинська зауважила, що «у бойківському говорі всі надзвуківі голосівки залюбки вимовляються з придиховими приголосними у вигляді: *в, ь, й, з*» [Рабій-Карпинська 2011: 86]; на думку Д. Бандрівського, у південнобойківських говірках голосні фонемі початкових складів вимовляються так, як у загальнонародній мові, а появу протетичних приголосних учений пояснював впливом суміжних наддністрянських [Бандрівський 1960: 23, 24]; протетичний [в], уважає І. Матвіяс, властивий західнобойківським говіркам на відміну від східнобойківських [Матвіяс 1982: 57]; карти АГВ констатують відсутність протези перед наголошеним *о* в говірках східної Бойківщини та Закарпаття, а терени західної Бойківщини на північ від Карпат уже мають протезу [АГВ 7 (2): 77, 79]. Як слушно зауважував Ю. Шевельов, протетичний *в* перед *о* – це надсянське та наддністрянське говіркове явище, заторкує також Підляшшя, західну частину Поділля й чималі шматки буковинсько-покутської, східнобойківської та східнолемківської діалектних зон» [Шевельов 2002: 572]. Більшість говірок Турківщини ілюструє відсутність протези у словах *осінь* та *огірок* [АУМ: к. 124, 126]. Непослідовність явища в досліджуваних говірках проілюстровано й картами: *во'ген'* (с. Лімна, с. Верхня Яблунька) // *о'гон'* (с. Багнувате, с. Бітля, с. Матків) [Ibid.: к. 62], *вожи'на* [ОЛА ЛС 3: к. 41], *о'рач'* [ОКДА 5: к. 34], *ост'роука, ост'роу* [Ibid.: нм 13], *ву'л'ї* [Ibid.: к. 58], *во'зу'на, уз'ына* // *оз'ына* [АГВ 2: м. 93], *во'з'ту, во'з'ту* // *оз'ту* [Ibid. 7: м. 537], *vos'a* // *os'a* [Ibid.: м. 591], *о'гер, 'oger* [Ibid.: м. 592], *ву'їко* // *у'їко* [Ibid.: м. 593], *о'кан* [ММАГ: 33], *о'ків, обора* [Ibid.: 35], *во'вéc* [Ibid.: 41], *во'тава* // *отава* [Ibid.: 45], *во'рчик* // *орчик* [Ibid.: 48], *обрúс* [Ibid.: 70], *во'би'ртатис'а* [Ibid.: 103], *во'тéc'у' духовний* [Ibid.: 109] та ін.; а також: *о'вес, о'тéc'у' // ўтéc'у'* [Говори: 239, 241], *у'їк'а'* [Матеріали].

Звук [л] у позиції після голосного в кінці складу переходить у [ў]: *гор'ї́ка, с'т'(ц')іў* (усі н.п.), *н'їшч'а́ўка* (Вч), а також: *hor'ї́ка* [АГВ 2: м. 127], *к'ору́ка* [Ibid. 3: м. 180], *с'ау́ком* [Ibid. 6: м. 337], *р'о(ó)р'ї́ц* [Ibid. 7: м. 511], *гор'івка* // *гур'івка* [ММАГ: 62]. Цю бойківську рису відзначає низка дослідників [Княжинський 1931: 29; Матвіяс 1982: 55; Залеський 1982: 75; Бевзенко 1980: 226; Воронич 2000; Радевич-Винницький; АУМ: к. 127].

Поширена м'якість [ц'] у кінці слова: *ба́ли(е')ц'* (Вч, Лб, Мт, НГс, Яв), *ва́лиц'* (Яв), *в'їне́ц'* (Іл, Лб, Лс, Мл, Мт, НГс, Шм, Яв), *во'тéc'у'* (Вч,

Лп), *отé(і)ц'* (Вч, Лб, Яв), *горнѐц'* (Лл), *горóдиц'* (Вч), *к'інѐц'* (Лс), *конѐц'* (Лл, Лб), *панѐриц'* (Вч, Яв), *пѐриц'* (Вч), *п'ісланѐц'* (Вч), *тане(и)ц'* (Вч), *топ'ірэц'* (НГс), *удовѐц'* (Лл), *хл'ібѐц'* (Мл), *хлóпиц'* (Вч, Лб, Яв), *холодѐц'* (Лб), *ч'інѐц'* (Вч, Лл, Лб, Лп, Лс) та ін., а також: *горнѐц'*, *клевец'*, *оте(и)ц'*, *стулец'*, *скрутѐц'*, *скопѐц'*, *чѐпец'* [ММАГ: 45, 55, 60, 63, 64, 66, 70], *в'інѐц'* [Говори: 242]. М'який приголосний [ц'] у суфіксі, як підсумувала С. Рабій-Карпинська, «виступає загально в бойківських говірках Карпатської Верховини та північного і південного підгір'я», набуваючи твердості в говірках на межі з гуцульськими, наддністрянськими та лемківськими говорами [Рабій-Карпинська 2011: 84], ця м'якість суфікса відрізняє бойківські говірки «від західного та східного сусіда» [Княжинський 1931: 29]; за винятком бойківських і середньозакарпатських говірок, у надсянських, лемківських, наддністрянських, західноподільських, покутсько-буковинських і гуцульських говірках прикінцевий *ц'* ствердів [Шевельов 2002: 789; див. також: Рудницький 1935: 11; Матвіяс 1982: 55; АУМ: к. 74, 98; AGB 7 (2): 77; Ibid. 2: м. 126; ОКДА 2: к. 38; Ibid. 5: к. 23, 29; Ibid. 7: к. 14; ОЛА ЛС 3: к. 38].

М'який [ц'] зафіксовано перед флексійним [а]: *води́ц'а* (Лп), *ўдові́ц'а* (Вч, Лб), *дрі́ўц'а* (Лп), *зові́ц'а* (Лб, Лс), *кисилі́ц'а* (Лб), *кополі́ц'а* (Вч), *куні́ц'а* (Вч), *молоді́ц'а* (Лб, Мл), *на́лиц'а* (Вч), *пйáтниц'а* (Лб), *пом'ічні́ц'а* (НГс), *пшени́ц'а* (Бк, НГс), *с'ʹn'ідни́ц'а* (Вч, Лл, Лб, Лс, Мт, Яв), *тели́ц'а* (Лб); а також: *ру́с'у'рус'а* [ОКДА 5: к. 11], *pid'hor'ʹyc'а* [Ibid.: к. 20], *ora'n'yc'а* [Ibid.: к. 26], *po'led'yc'а* [Ibid. 7: к. 65a], *ja'ʹʹyc'а* [ОЛА ЛС 3: к. 23], *kota'n'yc'а* [AGB 1: м. 57], *zov'yc'а* [Ibid. 3: м. 185], *vdov'yc'а* [Ibid. 4: м. 194], *ки'рниц'а* [ММАГ: 36], *пулі́ц'а* [Ibid.: 38], *з'ірни́ц'а* [Ibid.: 75], *йали́ц'а* [Ibid.: 82], *гусѐниц'а* // *усѐниц'а* [Ibid.: 86].

М'які [с'], [ц'] засвідчено у прикметникових суфіксах *-с'к-*, *-ц'к-*: *бога́ц'кого* (Бк), *вус'кú* (Лс), *ў Дрогóбиц'к'ім* (Вч), *крамс'кóйі* (Лб), *мац'ѐц'киї* (Лб), *мусул'ман'с'ка* (Лс), *н'імѐц'ку* (Лл), *пóл'с'ку* (Вч), *салда́ц'ку* (Лб), *с'іл'с'к'і* (НГс), *слис'кá* (Лс), *старос'в'іц'ке* (Лл), *сус'іц'киї* (Вч, Лс), *укра́йін'с'ке* (Лп), *ўкра́йін'с'ких* (Мл), *христия́н'с'ким* (Вч), *шампа́н'с'ке* (Лс, Яв) та ін. (диспалаталізацію відзначено у слові *н'імѐцка* (Вч)); м'якість цих звуків задокументовано в усьому бойківському ареалі, за винятком лемківського та наддністрянського порубіжжя [Рабій-Карпинська 2011: 84; Пшепюрська-Овчаренко 2007: 252; AGB 7: м. 536]; а також: *аўстр'ійс'к'і*, *свин'с'койі*, *чо'лу'в'іц'ких* [Говори: 239, 240, 241].

У говірках Турківщини відсутність епентетичного [л'] після губних звуків зафіксовано в низці дієслів 1 ос. одн. і 3 ос. мн.: *випу́їали* (Вч), *виробі́їаїут* (Кр), *виробі́али* (Мл), *кúпїу* (Мл, НГс), *л'ўбїу* (Лп, Шм), *налу́пїат* (Бк), *рóбїат* (Бк, Вч), *обра́бїувало* (Вч), *окра́пїувала* (Кр), *тру́бїу* (Лп) та ін., що характерно для більшості бойківських, над-

сянських, наддністрянських і лемківських говірок [АУМ: к. 238; див.: Княжинський 1931: 31; Рабій-Карпинська 2011: 57, 59; Рудницький 1935: 11; Залеський 1982: 83; Шевельов 2002: 642; Воронич 2000; Радевич-Винницький]. Водночас виявлено форми з [л']: *благослоўл'у* (Бк, Вч, Лб, Мт, Яв), *купл'али* (Мт), *постáўл'ат* (Вч, Лп), *постáўл'ут* (Мт), *рóбл'ат* (Вч, Лб, Лп, Яв); а також: *л'омйат'*, *л'омйет'* // *л'омл'ат* (с. Матків, с. Бітля) [АУМ: к. 238], *л'обйи*, *л'ирйи*, *л'обйат*, *л'ирйат* [AGB 7: т. 437, 438], *намовл'айи* (с. Довжки) [ММАГ: 125], *л'амл'у* [Говори: 241], *рóбйат* [Матеріали]. На відміну від західнобойківських, східнобойківські говірки мають епентетичний [л'] після губних звуків [АУМ: к. 238; Матвіяс 1982: 57].

Звукові зміни [вй] → [вл'], [мй] → [мн'] відбуваються непослідовно, відзначено паралельні форми: *здорóўйа* (Вч, Лп, Лс, Мл) // *здорóўл'а* (Лп) (*Даї Бóже і вам здорóўйачка* (Вч), *Даї Бóже здорóўйа* (Вч)), *мйáсо* (Яв) // *мн'áсо* (Вч, Лп, Мт, НГс), *памйатáйу* (Лб, Лс) // *памн'атáти* (Лп, Лб, Мл), *за мóйи памн'атки* (Лб), *мйагóйка* (Вч), *мн'áli* (Лб), *мйасниц'и* (Вч, Лс), *дереўл'áниї* (НГс) // *дереўйáниї* (Лб, Лп, Яв), *дереўйáники* (Лб), *дереўйáнка* (Лб): *А ўзим'і дереўйáники_с'мо обува́ли / з дэ́рева // мўс'или бўти йак'іс' л'ўди / шо ўм'или робі́ти з дэ́рева обут'á // дереўйáники ми обува́ли // ў дереўйáниках до шкóли ході́ла* (Лб), *Стáроста ўз'аў чекўшыку / знáййіте йакé чекўшыка? / дереўйáнка / сїна гор'їўка / такá сїна // шо то за дереўйáнка бўла / не ма́йу пон'áт'а // браў стáроста ў рўки ту дереўйáнку / н'їшóў по хатáх / по хáт'и і так'її малéн'киї кел'їшечок кóжному нал':áў* (Лб).

У говірці с. Верхня Яблуныка засвідчено *л'n'áсо*, *л'n'ax'кыj*, *л's'имп'а* [ОЛА ФГ 2а: к. 10, 16, 40], а також: *солóл'n'áник* [ОКДА 5: к. 59], *л'n'áсо*, *л'n'áсо* [AGB 7: т. 487], *л'mйáсó* [ММАГ: 62], *л'памн'ат'* // *л'памйат'* (наддністрянська межа) [Матвіяс 1982: 47], *л'памн'атка*, *л'памн'атати* // *л'памйатлівий*, *л'памйатник* [Онишкевич 2: 37]; *л'с'имн'а* [Говори: 242], *здорóўйа*, *л'mн'áсо* [Матеріали]. Відсутність епентетичного звука у слові *здоров'я* на Турківщині проілюстровано АУМ [АУМ: к. 76], а також паралельні форми *л'памйат'* // *л'памн'ат*, *л'памн'ит'* [Ibid]. Наявність вставних *л*, *н* після губних зафіксував М. Матіїв у говірках центральної Бойківщини (Сколівщина) [Матіїв 2013: 7; див. ще: Залеський 1982: 82–83].

В обстежених говірках у середині та в кінці слів відбувається втрата звука [й]: *стрїко* (Лб), *йак'іс'* (Бк, Вч, Лп, Лс, НГс), *молод'ї* 'наречений' (Бк, Вч, Лп, Мл, НГс): *То вўйка браў / стрїка браў чи кого-небўд'* (Лб), *Ўже там давáў ци брáтов'и / ци сестр'ї йак'іс' грóш'и / заплатїли* (Лп), *Шо там булі дарўнки йак'іс'?* (Лс), *Ше йак'іс' птáхи бїл'и* (Вч), *То молодїї давáў молод'ї* (Лп) [детально див.: Шевельов 2002: 952–953]. Найбільше це явище поширене в закінченнях слів та на межі суфікса й закінчення: *матéр'ййеў* (Лб), *л'áлицеў* (Лп), *л'шеницеў* (Бк, Вч), *ўбéртат* (Бк), *ўд'іват* (Лб), *ўмéрат*

(Лб), *в'інчат* (Лб), *гар'атат* (Лб), *дос'агат* (Мт), *зачінат* (Вч, Мт), *збірат* (Вч), *збираут* (Мл), *йїмат* (Бк), *кріват* (Вч, Лб), *лішат* (Бк), *назіват* (Вч, Лб, Мл), *не пуич'ат* (Бк), *обв'інчат* (Вч), *обс'іват* (Бк, Лб), *пов'ідат* (Лс), *под'обат* (Вч), *п'орскат* (Лб), *пом'агат* (Лл), *прод'іват* (Лп), *с'ідат* (Лб, Лп), *с'п'іват* (Вч, Лп), *сх'оват* (Вч) та ін. У говірці с. Ісаї зафіксовано *двіїло* і *двіло* 'вій, деталь упряжки, до якої чіпляється ярмо' [Онишкевич 1: 206]. Цю рису бойківських говірок фіксують й інші джерела [Свенціцький 1913: 123; Рабій-Карпинська 2011: 57; Жилко 1955: 142; Бандрівський 1960: 70; Шелвельов 2002: 868–869; Воронич 2000; Радевич-Винницький; АУМ: к. 220]; *stryko* (с. Сянки; характерно для бойків Закарпаття), *stryŋa* (усі говірки Турківщини), *stryŋna* (східна Бойківщина) [AGB 4: м. 186, 187]; *стрик'а*, *прон'іу'і* [Матеріали], *в'ім*, *в'їт* [АУМ: к. 101], *в'іс'око* [Ibid.: к. 102].

У говірках Турківщини можливе зникнення не лише деяких звуків, а й цілих складів у кінці слова: *мо* 'може', *мус* 'мусить' (Вч), *мож* 'можна' (Вч, Лл, Лб, Лс), *тре* 'треба' (Вч, Лб), *чо* 'чому', 'навіщо' (Вч, Лл, Лп), *т'іки* 'тільки' (Лл), *чос'* 'чогось' (Лл): *Та то к'істо не кісне / та ї не кісне / то комед'їа // ўже ў печі затопіли / мо не та ф'орма / йак на короваї? / ну нич // тої короваї так / йак би му закл'ало / йак кажут // но мо д'ругї раз заклікали д'ругу сус'їдку / каже / ход'їт / м'оже ви короваї віладите / то не так / йак тип'ер короваї заказ'али / то м'ус ў молод'ого спечі короваї // ну і шо д'умаїте? / жїли мо одинаїц'їт' р'їк і поросходилис'ї і ўс'о* (Вч), *Не ходїў хлопец' до д'їўки / не ходїў // тре с'ї жєніти // он там љє д'їўка / он там љє д'їўка // он там б'удем б'рати тоту д'їўку / там говорїли ў х'ат'ї* (Лб), *Дўже ў даўнїну назив'алис'а чос' дружбї буй'ари* (Лл).

У всіх досліджуваних говірках засвідчено втрату довготи м'яких приголосних [л':], [н':], [т':], [с':] в іменниках середнього роду II відміни: *в'іс'їл'а*, *з'їл'а*, *причанд'ал'а*, *б'аж'ан'а*, *прим'їшчен'а*, *пригов'орен'а*, *залиц'ан'а*, *с'п'іван'а*, *б'рат'а*, *страх'їт'а*, *пл'ат'а*, *вол'ос'а* та ін., що є фонетичною ознакою південно-західних говорів української мови, окрім деяких південноволинських [АУМ: к. 94: Бевзенко 1980: 210–211; див.: Радевич-Винницький], а також: *voľošä*, *naš'їna*, *vis'їl'a* [AGB 7: м. 478], *p'ruc'a* [ОЛА ФГ 26: к. 16], *піднебін'а* [ММАГ: 34], *кіс'а* [Ibid.: 40], *шмат'а*, *вбран'а* [Ibid.: 68], *с'ідан'а* [Ibid.: 46], *руб'ат'а* [Ibid.: 68], *взут'а* [Ibid.: 72], *в'іс'їл'а*, *віс'їл'а* [Ibid.: 100, 101].

Особливо поширене явище зміни [н'] перед [к] → [ї] у суфіксах пестливих та здрібнєлих: *зелен'їкї* (Вч), *йїшеїка* (Вч), *мал'їка* (Лб), *милен'їка* (Вч), *молод'їка* (Лб), *музич'їко* (Лп), *н'їжеїки* (Вч), *стар'їка* (Яв), *ст'єжеїка* (Вч), *бес'їд'їки* (Вч), *в'олоїки* (Вч), *д'їбр'овоїка* (Вч), *д'їучат'їка* (Вч), *кор'овоїки* (Лп), *сус'їд'їки* (Вч), *т'ат'їко* (Вч), *татун'їко* (Лп) та ін.; а також: *мамоїко*, *нив'іс'туйку* [Говори: 242], *д'їучин'їку* [Матеріали]. Дисиміляція притаманна всім бойківським говіркам [Рабій-Карпинська

2011: 57, 85], Я. Рудницький уважав це явище бойківською фонетичною рисою [Рудницький 1935: 11], її відзначає також чимало інших дослідників [Княжинський 1938: 115; Жилко 1955: 142; Бандрівський 1960: 37 (у бойківських говірках Добромільського, Хирівського та Старосамбірського районів); Залеський 1982: 83; Воронич 2000; Радевич-Винницький].

У говірках сіл Боберка, Вовче, Мельничне засвідчено перехід [т'] перед [і] → [к'] у слові *к'істо*; у говірках сіл Лосинець, Багнувате, Бітля фіксує його АУМ [АУМ: к. 88]; для бойківських говірок це явище радше не характерне [AGB 7 (2): 80]; пор.: *k'isto // t'isto* (переважно) у говірках Турківщини [Ibid.: м. 548].

Поширена асиміляція [дн] → [н:]: *йін:á* (Лб), *нис'* (Бк, Вч, Лп, Лс), *ніс'ка* (Бк, Вч, Іл, Лп), *полун:и* (Лб), *пакун:е* (Лб), *с'п'ін:ици* (Лб); це відоме явище в бойківських говірках [Свенціцький 1913: 122; Княжинський 1931: 30; Рабій-Карпинська 2011: 68, 87; Рудницький 1936: 14–15; Залеський 1982: 79; Шевельов 2002: 945; Радевич-Винницький; Матіїв 2013: 7]. У говірках Турківщини асиміляцію скартографовано: *pe'ren:e zyl'izo // pe'redne zyl'izo* [ОКДА 5: к. 25]; *ud'ni* [Ibid.7: нм 42]; *pin'nebu'na* [AGB 1: м. 11], *per'yunni*, *per'yunni* [Ibid. 7: м. 553], *стұл'н'а*, *стун'н'а* [ММАГ: 37], *передне // пир'енни*^е [Ibid.: 38, 46], *задна // занна* [Ibid.: 46], *спідн'анка // спінн'анка* [Ibid.: 44], *сподні // спонні*, *спон'н'і* [Ibid.: 67], *с^(о)п^(о)ідниці'а // спінниці'а* [Ibid.: 68–69], *кул'анники^е* [Ibid.: 102], *бідний // бінний* [Ibid.: 105], *днес', днес'ка // нєс', нєс'ка* [Ibid.: 126], *н:ыс'* [Говори: 240].

Асиміляцію у групах [дн], [тн] → [н:] на межі слів фіксують карти AGB, однак меншою мірою, аніж це явище відзначав Я. Рудницький, особливо у смузі західних говірок на північ від Карпат [AGB 7 (2): 77; 7: м. 554].

Відбувається зміна звукосполюки [дц'] → [іц'] у числівниках: *одинайці'ім'* (Вч), *дванайці'ім'* (Лп, Мт, НГс), *штирнайці'і* (Лс), *п'ятнайці'і* (Лп, Мл), *с'імнайці'ім'* (Вч, Лс), *в'іс'імнайці'і* (Іл), *в'іс'імнайці'ітеро* (Іл), *двайці'ім'* (Мл, НГс), *двайці'і* (Мл, НГс), *трийці'ат'* (Вч, Іл, Лб, Мл) і паралельні форми: *двайці'ім'*, *в'іс'імнайці'ім'*, *ш'існайці'ім'*, *п'ятнайці'ім'*. Цю зміну в говірках Турківщини репрезентовано й на картах [АУМ: к. 229; AGB 7: м. 551].

Регресивну асиміляцію в обстежених бойківських говірках [л'н] → [н:] репрезентує слово *пін:о* (Бк, Вч):

Ої пушчáйте нас пін:о /
ої пушчáйте нас пін:о /
бо нам н'іжсеїки зїмно (Вч).

Фіксують це явище й інші дослідники говірок [Княжинський 1931: 30; Рудницький 1936: 15; Бандрівський 1960: 36].

У бойківських говірках, як відомо, приголосні перед [i], що походить із давніх [o], [e], звучать м'яко [див.: Радевич-Винницький]. Звук *н'* зберігається в частці *н'аї* (Бк, Вч, Лп, Яв):

*Ої заграї ми / музичейко /
н'аї си потан'ц'уйу* (Лп).

Поширений прислівник із м'яким звуком [н'] – *ран'ше* (Вч, Іл, Лп, НГс): *То ран'ше так було / зараз того нима // зараз пол'убилис'а / ростисалис'а* (Іл); *Ну та борич варили ўсе / а ше ран'ше ш'е круп'у варили / кури несли на вис'іл'а / хто с куркоў / хто з гор'їукоу / хто йак // та ї тотó* (Вч). Форми із м'яким *н'*, як зазначає Ю. Шевельов, уживають у буковинсько-покутських та бойківських говірках, «і це узгоджується зі збереженням на цих теренах палаталізації середньопіднебінних» [Шевельов 2002: 708].

Відсутність м'якості зафіксовано в часто вживаному на Турківщині слові *знимати* (Вч, Іл, Лб, МТ, НГс) (*знімит* (Бк)): *Стайūt йїднó с тойї сторони / а д'руге с тойї сторони і т'і с'в'ічкы запал'уйут' / і над молодб'ю над голоб'ю т'і с'в'ічкы гóр'ат / і ўже в'інец' знимайут* (Вч); *То знимали / т'і в'інкы д'ўже шанували / так шоб хто не ўз'оў* (Іл); *Кужу́х ўд'агала приданка / йак йїх покривала / приданка ўд'івала // то ўже було конец' вес'іл'а / йак ўже в'інок знимали / а клали на гóлову ч'інец' і хустку нат'ігали* (Лб); *Ну / вел'он / йак ўже проп'ї в'ідійс'т' / проп'ї ўже ўс'о поўн'іс'т'у / ну так / йак і теперка / зак'ін'ч'їц'а / тогдї так с'їдала соб'ї тамка на кол'їна молодóму і так знимали / і тогдї так знимали // на кол'їнах знимали в'інец'* (Ос); а також у записі 1950 року: *Ої з'їбралис'а б'їйнийї в'їтри з дожджамы та й познимали жєн'ї в'їрк'э з р'асамы* [Матеріали].

Про регресивне уподібнення *ст' > с'т'*, *сн' > с'н'*, *зл' > з'л'* «на цілій бойківській території по обох склонах Карпат» писала С. Рабій-Карпинська [Рабій-Карпинська 2011: 87]; А. Княжинський звернув увагу на м'якість [д'], [т'] перед пом'якшеним [в'] [Княжинський 1931: 29]; явище палаталізації відзначили інші дослідники бойківських говірок [Свенціцький 1913: 122; Рудницький 1936: 15; Бандрівський 1960: 28; Матвіяс 1982: 55; Залеський 1982: 79–81; Радевич-Винницький; AGB 7 (2): 77]. Цю рису в аналізованих говірках зреалізовано непослідовно: *с'н'ічний // сн'ічний, с'ц'їў // сц'їў* [Онишкевич 2: 275, 276], *с'пінн'анка // спінн'анка* [Ibid.: 275], *дв'ї // д'в'ї* [Ibid. 1: 205], *д'в'їста, з'біжа, з'від, з'відуватися, з'вір, з'ліс'ц', з'міток, с'відер, с'в'їт, с'к'їпка, с'кіра* [Ibid.: 242, 324, 325; 2: 271, 273], *звіка, звін, звір'ц'адло* [Ibid. 1: 300, 301], *с'в'ато, с'в'атїї, с'в'їато, с'в'їатїї* [АУМ: к. 77], *ц'в'ах, ц'в'їах* [Ibid.: к. 78], *з'в'їзда* [Ibid.: к. 116], *с'v'їт* [ОЛФ ФГ 1: к. 1], *з'v'їр* [Ibid.: к. 8], *zv'їr* 'річка' [ОКДА 7: к. 56], *sn'ihn'dnyc'a* [Ibid.: к. 64]; *sv'їśc, sv'їs'c', śv'їśc* [AGB 4: m. 188], *śvaščennyk* [Ibid.: m. 210], *śvit'ova zirnyc'a* [Ibid. 5:

m. 290], *riśćvan(ń)i śv'ata* [Ibid. 6 (2): m. 303], *zv'itky* [Ibid. 6: m. 314], *śniχ, śniχ, śniχ* [Ibid. 7: m. 572], *śv'ato, śv'ato* [Ibid.: m. 600], *з'в'ізда* [ММАГ: 75], *с'л'уб* [Ibid.: 101], а також: *ж'ін'ц'і, с'л'уб, с'н'і'вайут* [Говори: 239, 240, 242], *с''н'ідайут, с'л'уп, зв'ітк'я* [Матеріали].

Засвідчено звукосполюки *кв // цв*: *кв'іти* (Бк, Вч, Іл, Мт, Мл, Шм, Яв), *кв'іта* (Вч), *кв'ітов'і* (Лп), *заквіч:уї* (Лп); *ц'в'іти* (Лб), *ц'в'ії* (Лс): *А молодому кóшик с ц'в'ітами* (Іл); *То ўклан'áлис'а / айáтже // стáроста хл'іб заквіч:уї / вобру́с / лáткали* (Лп); *А ў субóту / колі́ ўже р'іжут б'ірэ'інку / пэ́рше ўбира́йут молоду́ / а потóму ўбира́йут каравáї ўс'áкими ц'в'іта́ми / б'ірэ'інком* (Лб); *Їак навес'н'і в'ідиш сад ц'в'іў / та тим сáдом замáйували // не так / йак нис' / вел'они берúт / то ўс'о ўбира́йуц':а* (Лс); *Ну та там дру́жбї мóже йак'і крас'ів'і кв'іткы́ так'і / йак бы́ли / а йак н'і / то прóсто дзéлен'* (Бк); *Стáроста хл'іб заквіч:уї / вобру́с* (Лп). Натомість карти АУМ фіксують тут *цв* [АУМ: к. 120].

*Ої йак б́ула_м знáла / шчо п'іду́ в'ід ма́ми /
бу́ла_м ни садíла кв'іти п'ід в'ікна́ми //
кв'іту посади́ла / кв'іта с'а розві́ла /
а йа свóйї ма́м'і жа́лу нароби́ла* (Вч).

Паралельні форми фіксують й атласи: *kv'itn'a, ćvitn'a* [AGB 6: m. 305], *с'v'it* [ОЛА ФГ 1: к. 1].

В обстежених говірках переважає асиміляція [с'т'] → [с'ц']: *хус'ц'ám'a* (Лс), *ітомóс'ц'* (Яв), *старос'ц'іна* (Бк, Іл, Мл, Мт), *гóс'ц'і* (Вч, Лб), *гóс'ц'ат* (Лб, Яв) // *гóс'т'і* (Бк, Вч, Лс), *гóс'т'ат* (Лб), *с'ц'іў* (Шм, Яв) // *с'т'іў* (Бк, Вч):

*Ої кувáла зазу́ліна
у Стрйі́у на мóс'ц'і /
та ми сóб'і зас'н'івáймо /*

йак при́демо ў гóс'ц'і (Яв); порівняймо: *снасц'і* і *снаст'* 'передня або задня частина воза без коліс' (с. Лопушанка, с. Хащів), *гос'ц'і* і *гост'і* (с. Бітля), *пéрс'ц'ін* і *пéрс'т'ін'* (с. Лосинець), *с'ц'іў*, *с'ц'іў*, *сц'іў* [Онишкевич 1: 172; 2: 61, 233].

Зміну [с'т'] → [с'ц'] на півночі Бойківщини відзначала С. Рабій-Карпинська [Рабій-Карпинська 2011: 65; див. ще: Княжинський 1931: 30; Радевич-Винницький], поширеність явища в говірках Сколівського району фіксував Д. Бандрівський [Бандрівський 1960: 28] та А. Залеський [Залеський 1982: 81], паралельні форми *ш'іс'т'і* і *ш'іс'ц'і* на межі з гуцульськими – І. Матвіяс [Матвіяс 1982: 55]; а також: *г'іс'ц'і*, *тес'ц'і*, *с'тар'іс'ц'і* (усі говірки Турківщини) [АУМ: к. 95], *с'ц'і'їна*, *гос'ц'і* [Ibid.: к. 96], *пéрс'ц'ін' // пéрстін'* [ОКДА 2: к. 24], *с'с'іна*, *сс'іна* [Ibid. 7: к. 46], *л'ус'с'а* [ОЛА ЛС 3: к. 8], *iegomość* [AGB 4: m. 210], *у мис'с'і* 'у місті' [Ibid. 7: m. 516], *ściū*, *с'с'іў* [Ibid.: m. 597], *dasć*, *das'c'* [Ibid.: m. 433], *ścin'a*, *с'с'ін'a* [Ibid.: m. 598], *тес'ц'і* [ММАГ: 56], *сирс'м'*, *ш'урс'м'* [Ibid.: 88],

nós't'íl' // nos'ýíl' [Ibid.: 60], *ýtomos'ý' // ýetomost', ýýmos'ý'a* [Ibid.: 109], *radíc'ý'* [Ibid.: 111]; *sh'íc'ý', 'zoc'ý'am* [Говори: 239, 242], *shác''ý''a, zóc''ý''ay''ý''a, sxód'ay''ý''a* [Матеріали] та ін.

Засвідчено поширену асиміляцію [нш] → [нч]: *ýénча* (Вч), *ýénчй* (Лл, Мл), *ýénч'í* (Вч), *ýнча* (Яв), *по-ýénчому* (Вч), *rán'че* (Бк, Вч, Лб, Лп, Мт), *тón'ч'í* (Вч), *стónчка* (Лл, Лб, Лс, НГс, Яв), а також: *ст'онч'ка*, *т'онч'к'й* [Рабій-Карпинська 2011: 68], *енчий, ýénчий* [ММАГ: 119].

Назагал в обстежених говірках Турківщини, як свідчать записані діалектні тексти, дзвінкість приголосних звуків у кінці слів збережена, хоча й ця риса не є послідовною, що й зауважили дослідники бойківських говірок [Жилко 1955: 142; Бандрівський 1960: 41–42; Воронич 2000]: *Б'іг, зám'іж, зáраз, молод'óж, пор'іг, хл'іб* та ін. Ступінь оглушення досить складно простежити, адже говірконосій може артикулювати звуки по-різному. У кінці слова найчастіше зберігають дзвінкість приголосні *д, б, в, г*; «збереження дзвінкості на кінці слів являється в цілій гірській полосі; друга полоса говорів зберегла ще дзвінкість у кінці слів... та в середині слів затратила» [Рабій-Карпинська 2011: 88]. На думку Ю. Шевельова, бойківські говірки на захід від Опору, лемківські, надсянські та закарпатські, особливо на захід від Ужа, утрачають дзвінкість наприкінці слова та мають подзвінчення всіх прикінцевих приголосних у позиції перед наступним дзвінким приголосним, сонантом або голосним – «сандгі дзвінкого типу» [Шевельов 2002: 614].

Збереження дзвінкості в кінці слів у говірках Турківщини засвідчено на діалектологічних картах: *m'íd* [АУМ: к. 27], *v'íd* [Ibid.: к. 251], *n'íd, níd* (*переважно*) [Ibid.: к. 279], *[v]stud* [Ibid.: к. 371], *'kadu(o)ḅ* [Ibid.: к. 269], у говірках сіл Явора, Сянки, Лосинець – різна реалізація: *č'el'ad', plux, pór'ihʒ* [AGB 7: м. 588], а також: *p(p)it* [Ibid. 1: м. 5], *bar'l'ix // bar'l'ih* [Ibid.: м. 7], *lub^(p) // lup* [Ibid.: м. 86], *ijš* [Ibid. 2: м. 105], *v'atah* [Ibid. 4: м. 204], *perel'ix* [Ibid.: м. 228], *čerez* [Ibid. 6: м. 328], *kark // gark* [Ibid. 3: м. 169], у с. Верхня Яблунька – *dup, hryp, 'bapka* [ОЛА ЛС 3: к. 26, 54, 52, 57], *'holup, 'leb'it' // 'lebed'* [ОЛА ФГ 2б: к. 31; F77]; у селах Лосинець та Верхнє Висоцьке – *ž(z)olup* [ОКДА 2: к. 48], *'posax* [Ibid. 3: нм 44], *po'l'ix* [Ibid. 5: к. 40], *knur(r')* [Ibid.: к. 74], *hryp* [Ibid.: нм 5], *bar'l'ix // bar'lix* [Ibid. 7: к. 39], *погріб* [ММАГ: 101], *c'nix // c'n'ig* [Ibid.: 78], *сусід* [Ibid.: 104]; *'perut* [Говори: 239] та ін.

У середині слова перед глухими приголосними в бойківських говірках Турківщини переважає оглушення дзвінких звуків: *друшка, латкайт, бліс'ко, солоткиї, сус'ітка, т'ашк'і* та ін., що підтверджують матеріали діалектологічних атласів: *лишка* (*переважно*) [АУМ: к. 65], *т'ашк'а* (*переважно*) [Ibid.: к. 364], *druška* [ОКДА 3: к. 60], *Rizd'vo // Rist'vo* [Ibid. 4: к. 1], *šteška* [Ibid. 7: к. 50], *t'aš'kyj, mn'ax'kyj* [ОЛА ФГ 2: к. 15, 16],

pr'yúspa [AGB 1: m. 2], *b'ušok* // *b'užok* [Ibid.: m. 77], *h'upka* [Ibid. 2: m. 87], *poχot'*, *niχot'* [Ibid. 3: m. 165], *ristv'o* (на схід – *rizdv'o*) [Ibid. 6: m. 303], *v'itku* [Ibid.: m. 314], *liško*, *liška*, *steshka* [ММАГ: 50, 60, 61], *neбіжска* // *небішка*, *небішчик* [Ibid.: 101]; *on'шити*, *латкали*, *тир'ш'ки*, *д'рушкоў* [Говори: 240, 242].

Звук [с] зберігається в дієслівному закінченні 1 ос. мн. минулого часу: *-c'о мо* // *-c'о ме*: на веч 'ірки *сме* ходіли (Вч), горами *сме* йшли (ЛБ), *красно* *смо* си пос'ідали (Лп), *дереўіаніки* *с'мо* обували (ЛБ). Одзвінчення зафіксовано в пісні:

*Носилá з' ми / дón'у / вóду / áли каламúтну /
йá ти дóл'у ї вiпросила / т'іл'ки баламúтну* (Лп).

Як засвідчують карти AGB, на східній Бойківщині на південь і на північ від Карпат у дієсловах 1 ос. мн. типу *ходилизмо* виявлено *с* [AGB 7 (2): 77]; у говірках сіл Сянки, Бориня – одзвінчення: *χodylyz'te*, *χodylyžme* [Ibid.: m. 538]; див. також: [Онишкевич 1: 247; Бандрівський 1960: 72]; *та'к'із'ми* [Говори: 239, 240].

С. Рабій-Карпинська ствердила, що в середині слова наявний «дзвінкий перед дзвінким, глухий перед глухим», наприклад, *в'ыткы*, *т'атэс'и^е*, *р'іткы*, *кн'и^еш'ка* та ін. [Рабій-Карпинська 2011: 68]; у говірках Сколівщини теж переважає оглушення дзвінких перед глухими звуками [Залеський 1982: 75; Матіів 2013: 7]. І. Свенціцький спостеріг, що «поява глухого замість звінкого перед глухим або на кінці слова, визвана пропачою неорганічних *ь*, *ь* – у бойків дуже часта... але находим і відворотну появу – звінкого звука замість глухого» [Свенціцький 1913: 123]. А. Княжинський писав про втрату дзвінкості «на Підгір'ї й Загір'ї, бо на Верховині шелестівкового визвуку сливе немає» [Княжинський 1931: 31]. О. Костів, проаналізувавши карти АУМ, які відображають риси різних структурних рівнів мови, підсумувала, що «ареал, який можна умовно визначити як територію послідовної асиміляції за дзвінкістю / глухістю на матеріалі названих карт, охоплює послідовно надсянські говірки, лемківські, північно-західну частину бойківських, південно-західну частину закарпатських, підляські та холмські говірки» [Костів 2006: 149–150].

Дзвінкі звуки найчастіше оглушуються перед глухими в зовнішній (міжслівній) фонетиці: *с п'існейу* (НГс), *с к'іста* (Вч), *іс хл'ібом* (Вч), *іс шл'убу* (Мт), *мош приходіти* (Мл), *с тóго* (Мт), *теш п'іс'н'і* (НГс), *пéрет тим* (НГс), *чéрес с'т'іў* (Мл) та ін.; а також: *ч'і^ери^ес тéби^е* [ММАГ: 130], *с ка'пусты*, *чирис то*, *тиш та'кий*, *шоп хтос'* [Говори: 239, 240, 241, 242], *п'іт чэпц'óм*, *іс собóў* [Матеріали]. Перед наступним голосним та сонорним дзвінкість зберігається: *з м'іски* (Мт), *хл'іб на т'ім* (Бк), *пéред вес'іл'ам* (Бк), *пéред ўіх ўбойіх* (Бк), *п'ід в'ікнами* (ЛБ), *хл'іб диш'áли* (Вч), *зáраз у субóту* (Бк), *теж обс'івáла* (Лл), *зáраз ідúт* (ЛБ) та ін.: *Ої*

в'інку / же м'її в'інку / с чесно́ка / з берв'інку (Вч); *із н'із* [Говори: 240], *н'ід в'і́нóм* [Матеріали]; див. також: [Залеський 1982: 76–77].

Я. Рудницький у говірках Турківщини простежив таку тенденцію: «кінцева голосова приголосівка приподібноється щодо голосовости наступній голосовій приголосівці й навпаки, безголоса визвучна стає голосовою перед наступною голосовою в назвуці, головню коли йде про прийменникові проклітики», навівши приклади: *с Кр́асного, с Скóлього, аш рóтьім, йаг Гóспоть казав, Христа видуд болотáми* та ін. [Рудницький 1936: 14]. Одзвінчення глухих перед голосними, «пів відкритими» та частково перед *в* на межі слів – на схід від Турківщини зникає [Рудницький 1936: 13]. Натомість аналізовані матеріали засвідчують, що глухі перед сонорними звуками наступного слова та перед голосними здебільшого не змінюють свої артикуляції: *йак ві́ли* (Бк), *йак йедно́* (Вч), *йак д'єнти* (Лб), *с'н'івáйут молодóї ж'інкы́* (Бк), *виходит на площáтку* (Бк), *йакáс' родина* (Бк), *с'імнáйц'ит' рóк'іу́* (Вч), *да́йеш в'іно* (Вч), *так обс'їяла* (Лл), *р'їжут у нас* (Лб), *замотáйут у три мётри* (Лб) та ін.; а також: *йак вис'їл'а*, *йак йам сказала*, *ку^лмус' можи*, *йакийс' йе'її* [Говори: 239, 240].

Нерегулярно одзвінчуються глухі приголосні в середині слова перед дзвінкими звуками: *сва́д'ба* (Лб), *байáкже* (Бк, Лп) // *байáтже* (Лп), *айáкже* (Лл, Лб, Лс), *йáтже* (Лс) // *айáтже ж* (Мт):

Д'áкуйу ти / нев'істіце /

шо _м подарок дала /

то йагб́ї с'а ї засваріла

би не в'ідобра́ла (Бк); *айáкже* [Онишкевич 1: 37]; *торсек* (с. Ісаї)

[ММАГ: 70], *ягбу́т* [AGB 6: т. 327], *отжи́ж* [Говори: 239].

Виявлено такі дисимілятивні зміни:

розподібнення у групі [шш] → [шч]: *кра́шча* (Вч), *вішчий* (Лс); поширена група [шч] у прикметниках вищого ступеня порівняння: *б'ідн'ішчу* (Вч), *весел'ішче* (Вч, Лс, Мл), *зам'їжн'ішч'ї* (Лп), *п'із'н'ішче* (Вч, Лб, Лп, Мт), *хитр'ішча* (Лп); див. також: у ладканці, яку зафіксовано в селі Росохи Старосамбірського району:

Хвалі́ўс'ї м'її милéїкї /

шо в'ін на́їгарн'іш:ї́ /

йакї́ чóрнї́ цї́ган /

а в'ін шче чорн'іш:ї́.

Як зазначає М. Лесюк, такі форми утворилися за аналогією до форм типу *вищий*, *кращий*, «оскільки в давньоукраїнській мові у формах типу *зеленіший* пройшло стягнення [ʃ] та [ї], внаслідок чого утворилися літературні форми типу *зеленіший*. Збігу двох щільних [шш], як це було у формах типу *вишиший*, тут немає, тому й не було умов для виникнен-

ня афrikати [ч]» [Лесюк 2008: 55]; *б'іл'ишчиї, доб'р'ишчиї // б'іл'ишиї, доб'р'ишиї // б'іл'иїшиї, доб'р'иїшиї* [АУМ: к. 223];

[чн] → [шн]: *рушнік* (Бк, Іл, Лб, Лп, Яв) // *ручнік* (Іл, Лб);

[чт] → [шт]: *штири* (Бк, Вч, Лб, Мл), *штириста* (Вч), *на штир'ох* (Лб), *штирнаїці* (Лс).

Відзначмо й інші фонетичні риси досліджуваних говірок. Зокрема в говірках збережено звук [г] у прислівникові *тогдаї* (*тогдаї*) (Лб, Лп, Лс, Мт, Мл, НГс, Яв) (< *тъгдаѣ*) [детально див.: Шевельов 2002: 445, 455], [і] – у слові *Б'із* – у традиційному благословенні батьків для наречених: *Байа́тже / б'ы́ло-б'ы́ло // про́симо благосло́венства / байа́тже // про́симо благосло́венства на са́миї перéд ь Го́спода Бо́га / і в'ід Го́спода Бо́га / в'ід в'иц':а / в'ід ма́тер'і / від сестéр і в'ід усéїї блі́жної роді́ни / в'ід усéїї роді́ни // Б'із С'в'а́тиї / шче раз / Б'із С'в'а́тиї / трéтиї раз / Б'із С'в'а́тиї / на́ вас Бог благосло́віт* (Лп) та ін.

Досліджуючи фонетичні риси бойківських говірок Турківщини, можемо зробити висновок про збереженість їх арахаїчності (звуки [ê], [ы], м'якість [р], м'якість шиплячих звуків, зміна [н] на [ї] у суфіксі [-н'к'] та ін.) та про появу нових рис, зумовлених впливом агресивніших суміжних говірок, літературної мови (наявність переголосу, акомодация голосного [а] до [о] перед [ў], протетичні звуки, ствердіння шиплячих та ін.), що спричинює варіантність, хитання у формах, строкатість явища. Безперечно, пропонована стаття не претендує на вичерпність висвітлення проблеми, що й залишається актуальним для подальших наукових пошуків.

ПЕРЕЛІК НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТУРКІВСЬКОГО Р-НУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТИ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Бк – Боберка
Бт – Бітля
Вч – Вовче
І – Ісаї
Іл – Ільник
Лб – Либохора
Лп – Лопушанка
Лс – Лосинець
Мл – Мельничне
Мт – Матків
НГс – Нижнє Гусне
Шм – Шум'яч
Яв – Явора

ДЖЕРЕЛА

- АУМ – Атлас української мови: у 3 т. Т. II: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Київ, 1988.
- Говори – Говори української мови: Збірник текстів / відп. ред. Т. Назарова. Київ: Наук. думка, 1977.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ, 1982–2012. Т. 1–6.
- Матеріали – Матеріали діалектологічної експедиції зі села Бориня Турківського Львівської області (Зберігаються у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів)). Запис і транскрипція – І. Ощипко.
- Матіїв 2013 – Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь: «Ната», 2013.
- ММАГ – *Studia nad dialektologią ukraińską i polską. Z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ) / oprac. i przygot. do druku M. Karaś. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków; Warszawa, 1975. Т. CCCLXXVI. Z. 44.
- ОКДА – Общепатський діалектологічний атлас: у 7 т. Т. 1–7. Кишинев; Москва; Warszawa; Львів; Bratislava; Budapest; Нови Сад, 1989–2003.
- ОЛА – Общеславянський лінгвістический атлас. URL: www.slavatlas.org/puncts.html
- Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ, 1984.
- AGB – Rieger J. Atlas gwar bojkowskich: w 7 t. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wyd. PAN, 1980–1991. Т. 1–7.

ЛІТЕРАТУРА

- Бандрівський 1959 – Бандрівський Д. Фонетичні особливості бойківських говірок Боринського і Турківського районів Дрогобицької області. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1958. Т. 1. С. 10–23.
- Бандрівський 1960 – Бандрівський Д. Говірки Підбузького району Львівської області. Київ: Вид-во АН УРСР, 1960.
- Бевзенко 1980 – Бевзенко С. Українська діалектологія. Київ, 1980.
- Воронич 2000 – Воронич Г. Бойківський говір. *Енциклопедія «Українська мова»*. Київ, 2000. URL: <http://litopys.org.ua/ukrmoва/um.htm>
- Жилко 1955 – Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови: посіб. для ф-тів мови й літ. пед. ін-тів. Київ: Рад. шк., 1955.
- Залеський 1982 – Залеський А. Фонологічна система бойківської говірки. *Структура українських говорів*. Київ: Наук. думка, 1982. С. 69–84.
- Княжинський 1931 – Княжинський А. Межі Бойківщини. *Літопис Бойківщини*. 1931. Рік I. Ч. 1. С. 24–37.
- Костів 2006 – Костів О. Динаміка в системі консонантизму говірок південно-західного наріччя. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2006. Вип. 38. Ч. 1. С. 147–156.

- Костів 2018 – Костів О. Бойківсько-наддністрянське діалектне суміжжя (фонетичні особливості). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2018. Вип. 68. С. 228–239.
- Лесюк 2008 – Лесюк М. Мовний світ сучасного галицького села. Івано-Франківськ: «Зоря», 2008.
- Матвіяс 1982 – Матвіяс І. Групування говорів української мови. *Структура українських говорів*. Київ: Наук. думка, 1982. С. 3–68.
- Пшепорська-Овчаренко 2007 – Пшепорська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. Перемишль, 2007.
- Рабій-Карпинська 2011 – Рабій-Карпинська С. Бойківські говірки: зб. статей / ред. М. Лесів; підгот. до друку В. Пилипович. Перемишль, 2011.
- Радевич-Винницький – Радевич-Винницький Я. Бойківський говір. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=36048
- Рудницький 1935 – Рудницький Я. До бойківсько-наддністрянської мовної межі. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1935. Рік V. Ч. 6. С. 9–14.
- Рудницький 1936 – Рудницький Я. З фонетики бойківського говору. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1936. Рік VI. Ч. 7. С. 13–16.
- Рудницький 1938 – Рудницький Я. Важливіші ізофони на півночі центральної Бойківщини (з мапкою). Відбитка з *Літопису Бойківщини*. Самбір, 1938. Рік VIII. Ч. 10. С. 1–7.
- Свенціцький 1913 – Свенціцький І. Бойківський говір с. Бітля. *ЗНТШ*. 1913. Т. СХІV. Кн. II. С. 129–153.
- Черняк 1957 – Черняк В. Із спостережень над системою голосних фонем бойківського говору. *Доповіді та повідомлення Львівського університету*. Львів, 1957. Вип. 5. Ч. 1. С. 92–96.
- Черняк 1960 – Черняк В. Характеристика системи голосних фонем бойківського говору. *Питання українського мовознавства*. Львів, 1960. Кн. 4. С. 150–167.
- Шевельов 2002 – Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002.

Олена Холодьон

Інститут української мови НАН України,
Київ

НОМІНАТИВНЕ ВАРІЮВАННЯ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ СОСНИЦЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТИ

*Nominative variation of verb lexicon
in Sosnytsia District of Chernihiv Region*

Abstract. The article deals with nominative verb variation in the Eastern Polissia dialect on the material of 4 settlements of Sosnytsia District of Chernihiv Region. The author analyzes the realization of semes 'to speak slowly', 'to speak quickly', 'to drink alcohol'. Dialect speakers use nomination of different structures, namely: one-word verb units formed by morphological method; verb phrases formed by models *Adverb + Verb*, *Substant + Verb*; verb comparisons formed by model *Verb + йак + Object*; propositive nominative units which correlate with monosyllabic definite-personal sentences; onomatopoeia which correlates with one-word verb units in combination with the faster speed of speech; non-verbal means, in particular gestures and prosody. The author notes that nominative verb variation can be caused by the fusion of the meaning of a verb.

Keywords: nominative verb variation, Eastern Polissia dialect, verb phrase, seme.

Варіювання кваліфікують як універсальну, фундаментальну властивість мовної системи і функціонування всіх одиниць мови [Языкознание 1998: 80–81]. Від нижчих рівнів мови до вищих зростає кількість мовних одиниць, їх архітектонічна складність, утруднюються їх парадигматичні

та синтагматичні відношення, зростає ступінь їх варіювання [Макаєв 1962: 49]. М. Кочерган зазначає, що «постійне варіювання як у плані вираження, так і в плані змісту – це спосіб існування мови як живої, функціонально-комунікативної системи» [Кочерган 2008: 336].

В українській діалектології науковці досліджували ареальне варіювання діалектної лексики на акцентуаційному, фонетичному, словотвірному, лексичному й семантичному рівнях (П. Гриценко), варіювання діалектної лексики на акцентуаційному рівні (Г. Кобиринка), динаміку діалектної лексики на фонетичному та морфологічному рівнях (К. Глуховцева), формальне й семантичне варіювання сільсько-господарської лексики, її ареальне варіювання в говірках подільсько-середньонадніпрянської діалектної межі (Т. Тищенко), варіювання на морфологічному рівні в українських південнобессарабських говірках (А. Колесников), динаміку весільної лексики східнобойківських говірок Рожнятівщини (Н. Хібеба), динаміку традиційної предметної лексики в українських східнослобожанських говірках (М. Волошинова), варіювання ткацької лексики в середньонадніпрянських говірках (Н. Жуган), варіантність спільнокоренових прислівників с. Машеве Чорнобильського району (Г. Гримашевич) тощо. Хоча у східнополіських говірках простежено склад, семантичну структуру та мотивацію ботанічної лексики (М. Поістогова), склад, семантичну структуру й ареальне варіювання лексики харчування (Є. Турчин) та орнітолексики (Я. Литвиненко), варіювання відмінкових закінчень словозміни прикметника (І. Симоненко), динаміку мовних елементів на акцентуаційному, фонетичному, морфологічному рівнях та номінативних одиниць на лексичному рівні (Д. Марєєв), семантичне варіювання дієслівної лексики (О. Холодьон) та ін., проте номінативному варіюванню дієслівної лексики Східного Полісся недостатньо приділено уваги, що й зумовлює актуальність запропонованого дослідження.

Мета дослідження – проаналізувати особливості номінативного варіювання дієслівної лексики у східнополіських говірках, з'ясувати способи й засоби творення дієслівних номінативних одиниць.

Джерельна база дослідження – експедиційні записи авторки, здійснені впродовж 2011 року в чотирьох говірках Сосницького району Чернігівської області за спеціальним питальником, та записи текстів-оповідей діалектоносіїв. Використано описовий метод, за допомогою якого репрезентовано покласифікований, зібраний польовим методом діалектний матеріал. У роботі застосовано методику цілеспрямованого інтерв'ю – для записів діалектного матеріалу.

Усній діалектній комунікації притаманний високий ступінь варіювання засобів вираження думки, широко оприявлена дублетність і синонімія,

зокрема різноманітність мовних одиниць дає змогу носіям говірок вільно оперувати різними засобами передавання інформації [Гриценко 2015: 112].

Дослідники розрізняють варіювання формальне й семантичне. Формальне варіювання – це синонімні групи на будь-якому рівні мовної системи – фонетичному, лексичному, граматичному, проте лише в межах одного рівня мови. Під час формального варіювання мовець має змогу обрати один із двох чи кількох лексичних синонімів, серед яких він добирає те слово, яке найбільше відповідає ситуації спілкування або – за сприятливої мовної ситуації – використовує лексему, яка для нього найбільш звична [Ярцева 1990: 5–6]. «Варіювання – це універсальна властивість мови, яка полягає в тому, що кожна мовна система, що маніфестує ту чи іншу форму мови, в кожен момент свого розвитку має паралельний набір одиниць, кожен з яких може бути використаний для передачі одного і того ж змісту; саме можливість паралельного вживання декількох способів вираження одного значення (тобто “ситуативна сумісність варіантів”) і варто вважати проявами варіювання в мові» [Клепикова 1986: 67].

У теорії номінації виокремлено три види номінації: 1) лексичну (за допомогою слова і словосполучення); 2) пропозитивну (за допомогою речення); 3) дискурсивну (за допомогою тексту) (Г. Колшанський). На проблему однослівної та багатослівної номінації в українських східно-слобожанських говірках звернула увагу В. Леснова, зазначивши, що номінативні одиниці у вигляді речень та мікротекстів можуть бути дублетами до однослівних назв. Окремий структурно-функційний різновид словосполучень утворюють стійкі порівняння [Леснова 2004: 4–5].

Номінативна реалізація дієслівної лексики може експлікувати відмінності у способах номінації денотата: однослівні номінації (способи їх словотворення, характер дериваційної бази і словотвірних засобів) та описові синтаксичні конструкції (частини мовна належність і характер синтаксичних зв'язків) [ОЛА 10: 10]. Приклади такої реалізації висвітлено на номінативних картах «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу», наприклад, карти L 2190 ‘подобатися’, L 2191 ‘любить (мати)’, L 2203 ‘виходити заміж’, L 2249 ‘прощається’ та ін. [ОЛА 10]. У питальникові до «Атласу української мови» лексиці присвячено 123 питання і семантиці – 73 [детально див.: Марєєв 2018: 167]; лексичне варіювання представлено, наприклад, на к. 327 ‘виють (про вовків)’, к. 328 ‘м’явкають (про котів)’, к. 345 ‘зустріти’ [АУМ 1].

Розгляньмо номінацію кількох сем у досліджуваних говірках та з'ясуємо способи та засоби творення дієслівних номінативних одиниць.

На позначення семи ‘говорити повільно’ зафіксовано¹:

¹ Про дієслівну лексику на позначення темпу мовлення як фрагмента мовної картини світу діалектоносіїв Східного Полісся див.: [Холодъон 2014].

1) однослівні дієслівні номінації:

а) у *недок. в.*:

– суфіксальний спосіб: *маз-а-т'* (Авд), *мл'амл-и-т'* (Сп);

– префіксально-суфіксальний спосіб: *раз-маз-ува-т'* (Зм, Чн);

2) дієслівні словосполучення, утворені за моделями:

а) *Adverb* (*по-мал'її*, *па-малу*, *па-мал'ен'ку*, *медл'ен':її*, *прот'ажно*) + *Verb* (корені *балак-*, *го(а)мон-*): *па-мал'ен'ку балакає* (Авд), *па-мал'ен'ку гомонит'* (Авд), *па-малу гомонит'* (Зм), *по-мал'її гомонит'* (Сп), *медл'ен':її гомон'у* (Сп), *прот'ажно гомонит'* (Сп):

[Екс.]: – А буває ж навпаки, коли одна тарабанить як гарохом об стіну...

[Інф.]: – *адна размаз'н'а / размазує наче / размаз'н'а //*

[Екс.]: – Що вона робить?

[Інф.]: – *о'то так / па-малу гомонит' / каже / та'ка ўже размаз'н'а //* (Зм);

3) дієслівний компаратив, який побудований за моделлю *Verb* + *йак* + *Object* (*образний конкретизатор*), де швидкість мовлення передано через порівняння із процесами розмазування: *гаворит' йак размазує* (Авд):

[Екс.]: – Є такі люди, які навпаки дуже повільно говорять?

[Інф. 1]: – *не спе'ша / па-мал'ен'ку гомонит' //*

[Інф. 2]: – *не спе'ша //*

[Екс.]: – Що вони роблять?

[Інф. 2]: – *ну / тут 'тоже / в'ез'д'е 'кажут' па-разнаму // ну тут / ў 'каждум сел'і па-разнаму та'к 'іх л'удеї можна назват' // ... размаз'н'а т'іпа / гаворит' йак размазує //* (Авд).

На позначення семи 'говорити швидко' зафіксовано:

1) однослівні дієслівні номінації:

а) у *недок. в.*:

– дієслово з первинним коренем: *мало-т'* (Авд);

– суфіксальний спосіб: *шчебе'т-а-т'* (Авд), *цок-а-т'* (Чн);

б) у *док. в.*:

– префіксально-суфіксальний спосіб: *за-цок-а-т'* (Чн), *за-торох-т'-і-т'* (Сп):

[Екс.]: – «Торохтіть» – це бистро говорить?

[Інф.]: – *'бистро / да // 'бистро гаворит' //*

[Екс.]: – Ви можете з кимось порівняти, наприклад, ну ти і торохтиш, наче...?

[Інф.]: – *ну так бу'ває ж так шо / йа там медл'ен':її гомон'у / а ти / там тейе йа ка'жу / о-о / ўже заторох'т'іла // заторох'т'іла шо ка'жу не'чого і не 'пуймеш // не'чого і пон'ат' нез':а //* (Сп);

2) дієслівні словосполучення, утворені за моделлю *Adverb* (б¹и²стро, з³до⁴ра⁵во) + *Verb* (корені ба¹лак-, го(а)¹мон-, го¹вор-): б¹и²стро ба¹лака²є (Авд, Чн), б¹и²стро го¹монит' (Сп), б¹и²стро га¹монит' (Зм), з³до⁴ра⁵во га¹монит' (Авд), б¹и²стро го¹ворит' (Сп);

3) дієслівні компаративи, побудовані за моделлю *Verb* + *йак* + *Object* (образний конкретизатор), де швидкість мовлення передано через порівняння з:

вильотом куль або снарядів із каналу ствола вогнепальної зброї: за¹та²ра³ба⁴н'іла йак ну¹л'є²м'йот (Чн), за¹цо²кала йак з ну¹л'є²м'йота (Чн), за¹та²ра³ба⁴н'іла йак з ну¹шки (Чн),

звуками, які видають свійські птахи: са¹коче йак ку¹рица (Авд),

співом птахів: га¹ворит' йак шче¹бече (Авд),

роботою знарядь праці: ма¹лотит' йак ц'і¹пам (Зм);

4) дієслівні компаративи, які побудовані за моделлю *Verb* + *йак* / *наче* + *Object* (образний конкретизатор + образний визначник), де швидкість мовлення передано через порівняння з:

рухом частин тіла тварин (птахів): ба¹лака²є йак хва¹ст²ом ме¹ле (Авд),

роботою знарядь праці: ма¹лотит' йак п'ят' це¹пуо²у (Зм),

дрібним стукотом: та¹раба²нит' на¹че га¹рохам у с¹тену (Зм):

[Екс.]: – Як у Вас кажуть, коли людина дуже швидко говорить?

[Інф.]: – ну / ка¹ж²ут' та¹раба²нит' на¹че га¹рохам у с¹тену // та¹раба²нит' на¹че га¹рохам у с¹тену / ка¹ж²ут' // не¹шо не¹ мо²жна ра¹заб²рат' шо га¹монит' // (Зм);

5) звуконаслідуванням, наприклад, т-т-т-т-т (Авд, Сп), яке співвідносне з однослівними дієслівними номінаціями, у поєднанні із пришвидшеним темпом мовлення, що вживається в підсилювальній функції:

[Екс.]: – Як у Вас кажуть, коли людина швидко говорить? Говорить, як...?

[Інф.]: – га¹ворит' йак шче¹бече / ка¹ж²ут' // да / та¹ке йа чу² / і не раз //

[Екс.]: – Це швидко?

[Інф.]: – да / т-т-т-т-т // б¹и²стро йак шче¹бече // то¹чно / це йа чу² // (Авд);

[Екс.]: – Одна людина нормально говорить, а друга бистро-бистро-бистро. Що вона робить, коли бистро? Як у Вас кажуть?

[Інф.]: – ну б¹и²стро / да¹к / б¹и²стро ж го¹ворит' і ўсе / а йак же? // ну / і¹нше по-ма¹л'ї / про¹т' ажно / і¹нше го¹монит' / а і¹нше б¹и²стро го¹монит' // да¹к во¹но о¹то у рад'іво / і¹нше раз йак за¹го¹монит' да¹к / ка¹жу шо ти так т-т-т-т-т //

[Екс.]: – І що вона тоді робить?

[Інф.]: – йа ка¹жу не¹чо²го не пон'а¹ла // ти ме¹н'і роз'ка²зу² і¹нше раз // да¹к во¹но пра¹ўда / так го¹монит' / о¹це ў рад'іво с¹тали го¹мо²н'їт' так б¹и²стро / шо т-т-т-т-т-т / не¹чо²го йа не пон'а¹ла // (Сп).

У говірках діалектоносії на позначення опозитивних сем 'говорити повільно' / 'говорити швидко' вживають лексику інших лексико-граматичних класів, зокрема іменників: *размаз* 'н'а (Авд, Зм, Чн) / *тратат* 'іта (Авд), *треш* 'чотка (Чн), *ле* 'лека (Зм), які можуть бути втягнені в дієслівні компаративи: *гамоне* 'йак *треш* 'чотка (Чн).

Зі значенням 'пити спиртні напої' в досліджуваних говірках зафіксовано:

1) однослівні дієслівні номінації:

а) у *недок. в.*:

дієслово з первинним коренем: *пи*-т' (Авд, Зм, Сп, Чн);

суфіксальний спосіб: *хлис* 'т-а-т' (Сп), *хл* 'еб-т-а-т' (Авд),

б) у *док. в.*:

– префіксально-постфіксальний спосіб: *на*-*пи*-т'-с'а (Авд, Зм, Сп, Чн);

– префіксально-суфіксально-постфіксальний спосіб: *на*-*жр*-а-т'-с'а (Авд, Зм, Сп, Чн), *на*-*бр*-а-т'-с'а (Сп, Чн):

[Інф. 1]: – *оце* 'ц' 'ійі алко'гол'іки / 'ц' 'ійі 'сами п'їут' / 'ц' 'ійі у компан'ійі не п'їут' // *іш* 'че ў компан'ійі у нас бу'ла адна / шо випи'вала 'йак / о-о / а 'вийдем на роботу там чи іме'нини чи шос' та'ке там / дак ва'на в'ік не 'виз'ме і 'чарки у рот / шо 'йа не п'їу / 'йа не п'їу / а са'ма напи'валас' //

[Інф. 2]: – у са'мой за'ховано у 'сумц'і // ми ад'вил'нем / дак ва'на напи'лас' //

[Інф. 1]: – *гар* 'ілка це 'самий страшний 'ўраг / у сем'їі / де не 'їе // ра'зорит' 'ўс'у 'сем'їу / і шо ти п'їаному з'робиш? // (Зм);

2) дієслівне словосполучення, утворене за моделлю *Substant* (п'їанк-оїу) + *Verb* (корінь н'і'м-): *п'їанкойу зан'імайуц'а* (Сп);

3) дієслівні компаративи, побудовані за моделлю *Verb* + *йак* + *Object* (образний конкретизатор) та передають алкогольне сп'яніння через порівняння зі:

свійськими тваринами: *на* 'пи'с'а 'йак сви'н':а (Авд, Зм), *наж* 'ра'с'а 'йак сви'н':а (Авд), *наж* 'ерс'а 'йак сви'н':а (Зм), *на* 'кла'с'а 'йак сви'н':а (Чн):

[Екс.]: – Коли чоловік прийшов п'яний-п'яний, як кажуть? Чого ти напився як...?

[Інф.]: – 'йак сви'н':а //

[Екс.]: – Як ще можуть сказати?

[Інф.]: – *наж* 'ра'с'а / *наж* 'ерс'а // *наж* 'ерс'а 'йак сви'н':а і при'шоў // (Зм);

4) дієслівні компаративи, які побудовані за моделлю *Verb* + *йак* + *Object* (образний конкретизатор + образний визначник) та передають алкогольне сп'яніння через порівняння зі:

ступенем наповнености чого-небудь, кого-небудь: *наб'раўс'а йак маї зруш* (Сп), *на'тїўс'а йак вушл б'раги* (Авд).

У говірках, окрім вербальних засобів номінації, діалектоносії можуть використовувати невербальні, які вживають у власне номінативній та підсилювальній функціях [Земичева 2016: 142], наприклад, для реалізації семи 'випити спиртний напій (пропозиція)' жест постукування по горлу або прикладання руки до горла в підсилювальній функції в поєднанні з дієслівними пропозитивними номінативними одиницями *да'ваї на'вернем* (Авд), *да'ваї коўто'нем* (Сп), що співвідносні з односкладними означено-особовими реченнями. Жест постукування по горлу або прикладання руки до горла можуть використовувати й у власне номінативній функції, коли жест замінює словесну номінацію². П. Гриценко зауважував, що фіксація «складної організації розмаїтого репертуару мовних одиниць говірок відповідного хронотопу, можливість виявлення на підставі текстів взаємодії в комунікації мовних і позамовних (невербальних) засобів передавання змістів, модальностей, конотацій, визначення залежності актів мовлення від позамовного середовища та умов мовлення, експлікації в словоладі та характері текстотворення діалектної особистості з її індивідуальними лінгвальними, часовими, освітніми, соціокультурними особливостями» визначають обсяг і якість інформації в діалектних текстах, а відтак і їх цінність [Гриценко 2015: 102–103].

Варіювання лексичної реалізації семи може спричиняти фузія значення, яка часто наявна в дієсловах, динамізм синтагматичної сполучуваності яких позначається на семантиці, тому часто в одному ряду постають дієслівні номінативні одиниці, які поза позначуваною ситуацією можуть бути не зафіксовані як синоніми чи дублети [Гриценко 1990: 143]: наприклад, *ма'лот'* (Авд), *шчебе'тат'* (Авд), *'цокат'* (Чн), *заторо'хт'ит'* (Авд), *тараба'нит'* *'наче г'арохам у с'тену* (Зм) та ін. для реалізації семи 'говорити швидко'. У досліджуваних говірках дієслово *торох'т'ит'* може мати значення: 'утворювати різкі, гуркітливі звуки (про дощ із градом)', '~ (про квасоллю)', '~ (про вітер)' (Сп); *'цокат'* 'ходити на високих підборах' (Авд), 'розмірено, ритмічно стукати (про годинник)' (Сп); *тараба'нит'* 'утворювати різкі, гуркітливі звуки (про дощ)', '~ (про квасоллю)', '~ (про мотоцикл)' (Зм) та ін.:

[Інф.]: – *'інишї раз 'чутко спл'у / а 'інишї раз спл'у йак у'бита // спл'у йак у'бита / а 'інишї раз 'чуйеш о'то і / о'то 'інишу нич і 'вітер / то 'вишку торох'тит' / тим 'вишка торох'тит' / дак 'чуйу л'апо'тит' / то шче шос' 'тейе // (Сп);*

[Екс.]: – Як у Вас кажуть, коли дощ сильний?

² Про невербальні засоби вираження семантики дієслів Східного Полісся, зокрема види і функції жестів див.: [Холодъон 2019].

[Інф.]: – *йак сил'ний доиш і'де дак / йак кажут'?* // *он / ну т'ужит' / т'ужит' кажут' // он т'ужит' та'ки шю / і позали'вайе //*

[Екс.]: – Коли сильний дощ із градом, як почне у вікно...

[Інф.]: – *торох'т'ім' // (Сп).*

У дослідженнях українських діалектологів засвідчено, що мовці вживають номінативні одиниці різної структури (однослівні й багатослівні) на позначення тієї ж семи, наприклад, для номінації людини у східнословобанських (В. Леснова) та в покутсько-буковинських говірках (Л. Колеснік), пастухування в гуцульському говорі (Т. Ястремська), їжі та кухонного начиння в говірках надсянсько-наддністрянського суміжжя (В. Різник), фітономінації в українських говірках Криму (Т. Кукса), дієслівної лексики східнополіського говору (О. Холодьон) та ін. Найбільш поширена номінація за допомогою слова і словосполучення. Водночас дослідники зазначають, що багатослівна номінація нечастотна, наприклад, дво- або трикомпонентні назви пастухування гуцульського говору складають 11 % [Ястремська 2008: 213], кількокомпонентні номени на позначення різновидів сільськогосподарських рослин в українських говірках Криму – 3,5 % [Кукса 2013: 17], пропозитивні одиниці – 14,4 %, дискурсивні одиниці – 0,5 % на позначення дієслівної лексики у східнополіських говірках [Холодьон 2017: 246] та ін.

Отже, проаналізовані діалектні дієслівні номінативні одиниці репрезентують поширене в українських говірках явище номінативного варіювання. У досліджуваних говірках діалектоносії вживають різноструктурну номінацію, зокрема однослівні дієслівні одиниці, утворені морфологічним способом, на позначення сем 'говорити повільно', 'говорити швидко', 'пити спиртні напої'; дієслівні словосполучення, які утворені за моделями:

Adverb (no-мал'ї, na-малу, na-мален'ку, медл'єн'її, про'т'ажно) + Verb (корені *баллак-*, *го(a)мон-*) на позначення семи 'говорити повільно',

Adverb (бистро, з'дорово) + Verb (корені *баллак-*, *го(a)мон-*, *го'вор-*) на позначення семи 'говорити швидко',

Substant (n'йан-к-о'ю) + Verb (корінь *н'їм-*) на позначення семи 'пити спиртні напої';

дієслівні компаративи, утворені за моделями *Verb + йак + Object* (*образний конкретизатор*), *Verb + йак + Object* (*образний конкретизатор + образний визначник*), на позначення сем 'говорити повільно', 'говорити швидко', 'пити спиртні напої'; дієслівні компаративи можуть компонувати іменники – імена людини, які діалектоносії вживають окремо, наприклад, на позначення семи 'говорити швидко';

пропозитивні номінації, які співвідносні з односкладними означено-особовими реченнями, на позначення семи 'випити спиртний напій (пропозиція)';

звуконаслідування, які співвідносні з однослівними дієслівними номінаціями, на позначення семи ‘говорити швидко’;

невербальні засоби, зокрема використання жестів у номінативній та підсилювальній функціях на позначення семи ‘випити спиртний напій (пропозиція)’, а також просодики – уживання пришвидшеного темпу мовлення в підсилювальній функції у поєднанні із звуконаслідуванням на позначення семи ‘говорити швидко’.

Номінативне дієслівне варіювання може зумовлювати фузія значення дієслова, коли один ряд формують номінативні одиниці, які поза позначуваною ситуацією можуть не функціонувати як синоніми на наддіалектному рівні. Зібраний матеріал підтверджує спостереження науковців, що наявність у говірках чималої кількості номінативних одиниць на позначення тієї ж семи свідчить не про надлишковість діалектної лексичної системи, а про безперервність номінативного процесу [Лєснова 2004: 88].

Перспективи наукових пошуків убачаємо в дослідженні акцентуаційного, фонетичного, морфемного, морфологічного, синтаксичного, лексичного, а також подальшого семантичного дієслівного варіювання Східного Полісся й діалектного континууму загалом, що дозволить зібрати інформацію про явище діалектного дієслівного варіювання.

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ СОСНИЦЬКОГО Р-НУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Авд – с. Авдіївка
Зм – с. Змітнів
Сп – с. Спаське
Чн – с. Чорнотичі

ДЖЕРЕЛА

- АУМ – Атлас української мови: у 3 т. / редкол.: І.Г. Матвіяс (голова) та ін. Київ: Наук. думка, 1984–2001. Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі / ред. тому І.Г. Матвіяс. 1984. 91, [2] с., [350] арк. карт.
- ОЛА – Общеславянский лингвистический атлас: Серия лексико-словообразовательная. Вып. 10. Народные обычаи / отв. ред. Т.И. Вендина. Москва; Санкт-Петербург: Нестор-История, 2015. 276 с.
- Языкознание 1998 – Языкознание. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1998. 685 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Гриценко 1990 – Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики: монографія. Київ: Наук. думка, 1990. 272 с.
- Гриценко 2015 – Гриценко П.Ю. Інформаційний простір діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ. 2015. С. 100–118.
- Земичева 2016 – Земичева С.С. Невербальные средства обозначения восприятия и ощущений в речи диалектной языковой личности. *Сибирский филологический журнал*. 2016. № 4. С. 142–151. URL: http://www.philology.nsc.ru/journals/spj/pdf/2016_4/13.pdf
- Клепикова 1986 – Клепикова Г.П. К проблеме изучения лексико-семантической вариативности в гомогенном и гетерогенном диалектном континууме (карпато-балканский ареал). *Славянское и балканское языкознание. Проблемы диалектологии. Категория посессивности*. 1986. Вып. 10. С. 67–84.
- Кочерган 2008 – Кочерган М.П. Загальне мовознавство: монографія. Київ: Видавничий центр «Академія», 2008. 464 с.
- Кукса 2013 – Кукса Т.П. Фітономінація та її просторова варіативність в українських говірках Криму: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2013. 24 с.
- Леснова 2004 – Леснова В.В. Номінація рис людини в українських східнослобожанських говірках: монографія. Луганськ: Альма-матер, 2004. 193 с.
- Макаев 1962 – Макаев Э.А. Понятие давления системы и иерархия языковых единиц. *Вопросы языкознания*. 1962. № 5. С. 47–52.
- Мареев 2018 – Мареев Д.А. Динаміка східнополіського діалекту: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Інститут української мови НАН України. Київ, 2018. 255 с.
- Холодъон 2014 – Холодъон О.М. Дієслівна лексика на позначення темпу мовлення як фрагмент мовної картини світу діалектоносіїв Східного Полісся. *Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст*. 2014. С. 495–500.
- Холодъон 2017 – Холодъон О.М. Семантична варіативність дієслівної лексики в східнополіському діалекті: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. Київ, 2017. 279 с.
- Холодъон 2019 – Холодъон О. Невербальні засоби вираження семантики дієслів Східного Полісся: види і функції жестів. *Лінгвістика*. 2019. № 2 (41). С. 53–64.
- Ярцева 1990 – Ярцева В.Н. Проблемы языкового варьирования: исторический аспект. *Языки мира: Проблемы языковой вариативности*: монографія. Москва, 1990. С. 4–35.
- Ястремська 2008 – Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування: монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 424 с.

Леся Хомчак

Львівський поліграфічний коледж Української академії друкарства,
Львів

НАЗВИ РЕЛІГІЙНИХ ОБРЯДІВ У СТРУКТУРІ РОДИННО- ОБРЯДОВОЇ ЛЕКСИКИ НАДСЯНСЬКИХ ГОВІРОК

*Names of religious rituals in the structure of family ritual vocabulary
in the Sian microdialects*

Abstract. The author describes Ukrainian Christian ceremonies of the Sian River territories and their names that constitute an inseparable part of the family ritual vocabulary of the Sian microdialects. Weddings, childbirth, funerals and wakes are accompanied by traditional, church-approved sacraments and ceremonies that have a lot of names and regional phonetic, grammatical and structural-semantic features in the Sian dialect. A wide variety of names meaning religious ceremonies and rituals show deep connections of the Sian microdialects with Christianity.

Keywords: Sian microdialects, names of religious ceremonies, wedding, childbirth, funeral, wake.

Як відомо, християнські релігійні обряди є невід'ємною складовою життя української родини. Одруження, народження дитини, поховання та поминання померлого обов'язково супроводжуються традиційними, схваленими церквою таїнствами та обрядами, які, однак, мають численні народні інтерпретації. Релігійні обряди відображено в мові, яка є виразником духовного світу українців. Релігійну лексику фіксуємо на різних етапах родинних обрядів Надсяння, а отже, вона є органічним складником

родинно-обрядової лексики надсянських говірок – весільної, родильної та поховальної.

Весільний обряд

Кульмінаційним етапом традиційного надсянського весілля є церковне таїнство шлюбу, проте релігійні обрядодії та їх назви фіксуємо ще на передвесільному етапі. Відомо, що «особливістю передвесільних угод Карпатського регіону було обов'язкове триразове публічне оголошення оповіді» [Борисенко 1988: 123]. Цю традицію відзначаємо у всьому надсянському ареалі. На позначення церковного оголошення про шлюб зафіксовано: ¹(в)опов'ід' (Блз, Вбл, Дв, К, Мшл, Пдц, Ст), ¹(в)опов'іди (Врб, Гдн, Гс, Кв, Клн, Кнж, Лб, Мкр, Мж, Млн, Пдг, Пдц), ¹запов'ід' (Брш, Вбл, Р, Ст, Твц), ¹запов'іди(и) (Кв, Лб, Мкр, Пдг, Прл, Трл), ¹анув'ім' [Пшеп'юрська-Овчаренко 2007: 160], ¹опов'ід'і (Гл, Кв, Мкр, Нкн, Ост, Прд, Птл, Р) ([пор.: Хібеба 2007: 38]). Лексеми ¹запов'ід', ¹опов'ід' поєднуються з дієсловами *нести*, *давати*, формуючи фразеологізми: *давати на вопов'іди* (Млн), *за'нести опов'іди(д')* (Врб, Гдн, Кнж, Мкр, Мж, Мшл), *нести на запов'ід'(и)* (Прл, Ргз), [Пшеп'юрська-Овчаренко 2007: 160], *нести на опов'іди* (Гс, Трл), *опов'ід'і давати* (Ост)) зі значенням 'повідомляти священникові про одруження для оголошення про це в церкві'.

Спорадично фіксуємо фразеологізм *на пац'ір йїздити* 'давати до церкви оголошення про шлюб' (Мкр), у якому полонізм *пац'ір* 'молитва' [Ibid.: 199] (< пол. *racierz* 'збір молитов, молитва' [PSJP 2000: 631; Brückner 1957: 390]; пор. також: холм. *пацюр* 'молитва' [Осташ 2007: 277]) набуває обрядово маркованого значення: *на пац'ір йїздили / ну / на опов'іди // там за'л'оти / йїздила на пац'ір // а туди фсе ка'зали / йак йу хто по'їхав на запов'іди / по'їхали на пац'ір // везлас'і курка і кус'н'и полот'на с'і везло // йїхали ф'іроу' / ф'ірман наперед'і зо с'таростом / ка'вал'ер з же'н'ачкоу' зи'заду // ка'зали в се'л'і / по'їхали на пац'ір* (Мкр).

Сценарій весільного обряду передбачав обов'язкове навчання основ християнської етики та катехизму, що виражене в таких конструкціях: *хо'дити на науку* (б.н.пп.), *хо'дити на молитвини* (Вбл).

На позначення церковного таїнства шлюбу (вінчання) вживають такі назви: *в'інец* (Кнш, Мкр), *в'інчан'и* (Мшл, См), *сл'уб* (Врб, Вбл, Дв, К, Пт), *сьлюб* [Лозинський 1992: 101], *шл'уб* (Дбч, Кнш, Кт, Пдг, Птл, Р, Ргз, См, Трн), *шл'убої(н')ко* (Гдн, Млн). Значення 'вінчатися' репрезентують вирази: *йти до шл'убу* (Дв, Дм, Мкр, Пдг, Пдц, Ргз, См, Трл, Ц), *йти до в'інчан'и* (См), *шл'уб б'рати* (Зв, Кт, Лб, Пдц, Птл, Ц), *шл'убоїко б'рати* (Млн). Як зазначає Н. Хібеба, такі назви широко представлені в історичних джерелах та в говорах української мови [Хібеба 2007: 54]. На

північному ареалі Надсяння перед церковним вінчанням фіксуємо обряд народного шлюбу – *за'ручини* (Вбл, Птл, См).

В обряді церковного вінчання назви диференційовано за суб'єктом дії:

– дружби / дружки: 'під час вінчання стелити нареченим полотно (рушник)': *сте'литити полот'но* (Кнш, Мшл), *стелити ручник під ноги* [Лозинський 1992: 101]

– наречена пара: 'клякати на рушник, щоб дати присягу': *на полот'н'і прикл'и'кати* (Мшл), *кл'и'кати на руш'ник* (Пдц), *клякати на ручник* [Ibid.].

Назви обряду вінчання репрезентують обрядові дії наречених, що ініціюють:

– швидке заміжжя подруг нареченої: *вбир'татис'і* (Пдг), *вобер'татис'і* (Млн), *обзи'ратис'і* (Блз, Ц), *ди'витис'і ў од'ну с'торону / обер'татис'а* (Крк), *за'к'идувати руш'ник по д'іу'ках* (Зв) [ЗГ], *за'к'идати полот'но на'зад* (Млн), *зіле помежи дівчата метати* [Лозинський 1992: 101], *к'идати руш'ник* (Кт, Лб, Ргз), *обзи'ратис'і 'церкови* (Лб), *огл'а'датис'і* (Р), *престів ногов відпихати* [Ibid.], *роз:иратис'а на бок'и* (Гл), *руш'ник к'идати мижі д'іучата* (Прд), *руш'ник к'идати на'зад* (Гл), *руш'ник перек'идати без'себе* (Вбл, Врб), *т'аг'нути руш'ник за со'бою* (Вбл), *убзи'ратис'і три'рази* (Млн);

– послух чоловіка дружині: *вел'он за'к'идати на'ногу* (Блз), *вел'он за'к'идувати моло'дому* (Арл, Звз, Мшл), *завер'нути су'к'инку на моло'дого* (Стр), *за'к'идати на'ног'и моло'дому су'к'инку* (Лб), *нага'виці прикл'а'кати* (Кт), *на'него с'п'ідниц'у за'к'идати* (Твц), *наступати ногов жупан моло'дого* [Ibid.], *першим с'тати на руш'ник* (Птл), *помі'натис'а йо'го з'рош'і'ї* (Кт), *прикл'акнути на шта'ни* (Зл), *прикл'ас'ти* (Кнш), *притис'нути нага'виці'у* (Ргз), *стон'г'и за'к'идати на плеч'і* (Ст);

– послух дружини чоловікові: *ве'л'он притис'нути* (Ргз), *прикл'акнути 'суки'у / су'к'инку* (Вбл, Зл), *с'п'ідниц'у прикл'акнути* (Дв).

Під час церковного обряду вінчання чи після весілля священник або хрещена мати одягає на голову нареченій хустку. Така обрядодія має назву *'вив'ід* (Блз, Лб, Млн, Пдг, Прл, Ост); пор.: *вовід* 'повесільне відвідування нареченою церкви в супроводі учасників весілля, зокрема старостин' [Лозинський 1992: 157–158].

Лексема *'вив'ід* мотивована дією, що й засвідчує спорадично вживане обрядово марковане дієслово *ви'водити* 'покривати голову нареченої хусткою під час вінчання (про священника або хрещену матір)' (Млн, См) [ЗГ]. Семантику 'уперше йти до церкви після весілля (про наречену)' репрезентує фразема *йти на 'вив'ід* (Блз, Дз, Лб, Ост).

Назва *'вив'ід* (псл. **vesti* [ЕСУМ 1: 364]) функціює в лексиці родильного та весільного обрядів; її не засвідчено в українській літературній мові. У надсянських говірках, очевидно, підтримується впливом польської мови; пор.: пол. *wywod po wianku*, *wywod z panieństwa* 'благословення

після шлюбу' [SW 7: 1109]; пор.: наддністр. *в'ив'ід* 'обрядодія під час вінчання' [ЗА], *вів'ід* «перше відвідання жінкою церкви в понеділок після шлюбної ночі для отримання очищувальної молитви» [Грінченко 1: 149]; пор. також: рос. діал. *в'ывод* 'відвідання нареченими церкви першої неділі після вінчання' [СРНГ 5: 255].

Родильний обряд

Релігійні обряди, репрезентовані в назвах, фіксуємо також на різних етапах родильного обряду: під час надання імені, в обрядах хрещення дитини та очищення породіллі.

На території Надсяння обряд надання імені здебільшого відбувався одразу після народження дитини і здійснювала його повитуха. Дію зі значенням 'покропити дитину свяченою водою і дати ім'я' репрезентують такі назви: *дати воду* (Прд), *дати с'в'ічену воду* (Бл), *хрес'тити і да'вати ім'я* (Дм), *обхрес'тити* (Прд), *охрес'тити са'мому* (Кнж), *охрес'тити с'в'іченою водою* (Бл), *покропити / ім'я дати* (Млн), *с'в'іченом водою покропити* (См, Твц), *с'в'іченом водою похрес'тити* (Млн), *хрес'тити с'в'іченом водою* (Гс): *зараз но с'і ўродила / воду да'вали дитин'і // ка'зали / як с'і має там называти // бабка їй обхрес'тила // по'том несли до с'в'аш'ченика* (Прд).

Обряд надання імені повитуха могла здійснювати, перерізуючи пуповину: *ну / на'приклад / по'пало Дмитр'ія / там перер'їзала тої пупок / каже / Дмитр'ї / в'ін си ім'на при'н'с* (Зл). Подібні обрядодії засвідчені також на Гуцульщині [Матеріяли 1918: 102].

У деяких населених пунктах Надсяння обряд надання імені ще до церковного хрещення здійснює священник. Вербально цей обряд представлено назвами *молитвати дитину*, *читати молитву* (Стр): *ў нас молитвайут дитыну с'в'аш'ченик // ви си коли хочете молитвите / потім будут хрес'тыни / потім хрес'тыни за р'ік / два / то потім / два / то пот'ім с'і пох'решчуйе / да'йес'і воду / водою с'і зли'вайе / а то т'іл'к'и молитва* (Стр) [пор.: Тищенко: 264].

Лексема *моли(ы)твати* (*моли(ы)твити*) полісемічна в обрядовому контексті, оскільки вживається також зі значенням 'здійснювати обряд очищення породіллі через три дні після народження дитини (про священника)' (Зл): *зараз тайа баба / жо в'ідби'рала / п'ішла до с'в'аш'ченика / за три дни с'в'аш'ченик приходыў до'дом / мо'лытвиў / за три дни мо'лытваў // но / на'прикад / нехриш'чени / но мо'лытваў / при'шоў і мо'литу в'ід'мовиў над 'ж'інкоў / над то'їу* (Зл).

Назва *моли(ы)твати* походить зі стел. *молити* 'просити, молити'; пор.: *мо'л'твати* 'читати молитву і давати ім'я (новонародженому); освячувати (хату)' [МНС 1: 450; Онишкевич 1: 450], *мо'л'твува'ти* 'тс.'

[Грінченко 2: 440; ЕСУМ 3: 501]. Лексема та її деривати засвідчені в діалектах української і російської мов та репрезентовані в лексикографічних, а також етнографічних джерелах, наприклад: бук. *молітванка* ‘жінка, яка вперше після пологів слухала в церкві молитву’ [СБГ 2005: 295], гуц. *молітву у по́д бра́ти, і́ті за мо́літвов* (про повітуху) [Гвоздевич 2006: 364], схподіл. *ма'литуван':а* [Тищенко: 264], срднаддніпр. *обмо-литвувати* [Грушевський 2006: 56], рос. *молітвить* ‘читати встановлену молитву над жінкою після пологів’ [СРНГ 18: 218].

Традиційно дитину називали відповідно до церковного календаря. Значення ‘називати новонародженого на честь святого, якого того дня вшановували’ репрезентують описові конструкції: *йа'к'і дни припа'дали* (Врб), *нази'вати / йак по'пало с'в'ато йа'к'ес* (Зл), *при'нести си ім'н'а(и)* (Гдн, Зл). Такої традиції дотримувалися й в інших регіонах України, наприклад на Гуцульщині [Матеріяли 1918: 102], Поліссі [Тищенко: 263], Середній Наддніпряниці [Грушевський 2006: 56], на Кубані [Богатырь 2001: 88] тощо. Однак ця традиція не стосувалася позашлюбних дітей: *ім'н'а та'к'і тим'д'ім'им да'вали / шо аж / Мат'рона / Мак'сим* (Мшл).

Загальними назвами церковного таїнства хрещення в надсянських говіках, а також комплексу обрядодій, пов’язаних із ним, є: *кст'іны* [Пшеп’юрська-Овчаренко 2007: 194], *кст'ыни* (Арл, Блз, Брш, Врб, Гдн, Грч, Дв, Зл, К, Кв, Кн, Кнж, Лб, М, Мж, Млн, Мшл, Ргз, Ст, Стр, Ц, Чрн), *ксет* (Мшл), *хрест* (Арл, Блз, Кнж, Мж, Млн), *хре(и)с'тини* (Брш, Г, Гл, Гдн, Грн, Дв, Дн, Зл, Лщ, Ост, Ргз, Тр, Трб, Ш), *хріс'тыни* (Ц), *хр'іс'тыни* (Чрн) та ін.

Зафіксовано дієслова: *кст'іти* [Ibid.], *кст'ыти* (Арл, Брш, Блз, Гдн, Гл, Грч, К, Кн, Кнж, Мж, Млн, Мшл, Прл, Ргз, Ст, Стр, Ц, Чрн), *хрес'тити* (Арл, Брш, Грч, Кнж, Млн, П, Пдг, Прд, Птл, Ргз, Ш) зі значенням ‘здійснювати над дитиною обряд хрещення; хрестити дитину’.

Слово *хрест* / *ксет* (родовий відмінок – *хре(и)с'та(у) / ксту*) у родильному обряді часто вживають зі значенням ‘церковний обряд хрещення дитини’ (Арл, Блз, Кнж, Лб, Мж, Млн): *а йак йу хрес'м'ат / то їду на ксет / на хрес'тини* (Лб). Етимологи, виводячи лексему *хрест* (укр. *хрест*) (стсл. *krъstъ* ‘хрест’) від двн. *krist*, *christ*, наголошують, що первісно слово **krъstъ* означало «Христос»; у багатьох слов’янських мовах відповідні лексеми (болг. *кръст*, сrb. *крст*, слн. *křst*) уживають зі значенням ‘хрещення, хрестини’; пор. також: пол. *chrzest*, пол. діал. *krzest*, ч. *křest*, слц. *krst* ‘хрещення’ [ЕСУМ 3: 86; Фасмер 2: 374; Grückner 1957: 185]. Як свідчать опрацьовані джерела, слово *хрест* / *ксет* ‘церковний обряд хрещення дитини’ відоме в літературній українській мові та в говорах: гуц. *нести до хресту и вид хресту* [Матеріяли 1918: 108], *молитва (вода) вид хресту* [Ibid.: 111], лемк. *крест* (родовий *ксту*) *принюс дьїтину (дзецко) до ксту* [Верхратський

1902: 428]; також: у *хрест увести* (охрестити) [Номис 1993: 422], *вв'одити в хрест* 'здійснювати обряд хрещення; хрестити' [СУМ 1: 305].

Фонетичні варіанти лексем *хре(у)с'тини*, *хрес'тити* – *кс'тыни* 'хрестини', *кс'тыти* 'хрестити' активно функціують у надсянських говірках під впливом польської мови; пор.: пол. *chrzcić, chrzciny* [PSJP 2000: 91]. На думку польських етимологів, первісним варіантом є *krzciny* [Brückner 1957: 185]; пор.: бойк. *кстіти* [Онишкевич 1: 392], лемк. *крестіти* [Пиртей 2004: 149], *кстіны* [ЛІС; Турчин 2011: 155], *кстыны* [Rieger 1995: 72], поліс. *крѣсбини* [Лисенко 1974: 106], зхполіс. *крѣс'бини* [Аркушин 1: 252].

Слова *хрес'тини*, *хрес'тити* вживають зазвичай у сучасних надсянських говірках, оскільки підтримуються впливом української літературної мови: пор.: *хрестіни* 'християнський церковний обряд хрещення, а також частування, святкування після цього обряду'; *хрестіти* 'здійснювати над ким-небудь обряд хрещення; бути хрещеним батьком або хрещеною матір'ю в кого-небудь під час обряду хрещення' [СУМ 11: 140].

Семантична структура лексем *кс'тыни*, *хре(у)с'тини* у надсянському говорі охоплює такі значення: 1. 'церковний обряд хрещення дитини, а також обрядодії, які передують цьому обряду чи які виконують по його закінченні; хрестини' (Арл, Блз, Врб, Гдн, Грч, Зд, Кв, Кн, Кнж, Крк, Лб, М, Мж, Млн, Мшл, Ргз, Ст, Чрн): *в нас ка'зали кс'тини* (Зд); *ну і кс'тини |ка-жут / і хрис'тини* (Ргз); 2. 'обрядовий обід із нагоди народження дитини, який відбувається після обряду церковного хрещення' (Арл, Кв, М): *потім йшли з |церкви / н'йшли на гос'тину // та ди'тину с'о'годн'і хрис'т'ит' і їдем на гос'тину // потім |били ко'лис' кс'тини н'із'н'йши* (Арл).

Зауважмо, що компоненти назви обряду церковного хрещення диференціюють за часом уживання (давня назва – сучасна назва): *кс'тыни* : *хре(у)с'тини*, *ксет* : *хрест*, *кс'тыти* : *хрес'тити*.

Слово *хре(у)ст* (*ксет*) у надсянських говірках входить до складу низки обрядово маркованих стійких словосполучень, що реалізують значення:

'благословити дитину та хрещених батьків перед обрядом церковного хрещення (про батьків дитини)' – *благосло|вити до хре"с'ту* (Вбл);

'брати участь у церковному обряді хрещення як хрещений батько або мати' – *тры|мати до хре(у)с'ту* (Г, Грн, Дм, Зл, Кт, Лщ, Нкн, Ргз, Тр), *тры|мати до ксту* (Гдн): *ку|ма три|мала до хрес'ту* (Грн); *то з ро|дини чи брали чу|жих три|мати до хрес'ту* (Грн); пор.: гуц. *держести до хресту* [Матеріяли 1918: 109], *держати (тримати) до хрестá дитіну (дітэй)* [СУМ 11: 139];

'нести дитину до церкви для здійснення обряду хрещення (про хрещених батьків або про повитуху)' – *нести до хре(у)с'ту* (Арл, Брш), *нести до ксту* (Крк, Млн);

‘іти з дитиною до церкви для здійснення обряду хрещення (про хрещених батьків і гостей)’ – *іти до хре(и)с(т)а(у)* (Арл, Кн, Мж);

‘прийти до церкви для участі в церковному обряді хрещення (про хрещених батьків)’ – *війти до хрес(т)а* (Млн);

‘брати до церкви речі, які використовують у церковному обряді хрещення (про хрещених батьків або повитуху)’ – *до хрес(т)а не(л)‘онк‘и ў(з)‘ати* (Блз), *брати до хрес(т)а ч‘іс(н)ак і хл‘іб* (Млн);

‘стати охрещеною (про дитину)’ – *при(й)ати Хрис(т)а* (Гдн);

‘прийти додому після церковного обряду хрещення (про хрещених батьків і гостей)’ – *при(й)ти в‘ід(м) хрес(т)а(у)* (Кв, Кн, Млн), *при(й)ти з хрис(т)у* (Арл, Гдн);

‘принести дитину додому після церковного обряду хрещення (про хрещених батьків)’ – *при(не)сти зи ксту* (Кнш); а також є укладі вербальної формули, із якою повитуха або хрещені батьки звертаються до батьків дитини перед тим, як нести дитину до церкви для здійснення обряду хрещення – *благослов‘іт нас зайти до хрес(т)а* (Млн), *тату і маму / благослов‘іт нас до хрес(т)у* (Вбл).

Окрім загальних назв, уживаних в обряді хрещення, виділяємо назви спеціальних обрядодій відповідно до етапу хрестин: до церковного обряду, під час та після нього.

Традиційними для надсянського родильного обряду є усталені форми звертання хрещених батьків чи повитухи, у яких наголошено на тих позитивних змінах, які відбудуться з дитиною після обряду хрещення: *бе(р)емо вам з(л)о(й)е / а при(не)семо (д)обро(й)е* (Кнж), *бе(р)емо нехрес(т)чено / а при(не)семо хрес(т)чену д(и)т(и)ну* (Чрн), *бе(р)емо по(г)ане (з)ле / (д)обре при(не)семо* (Ш), *бе(р)емо по(г)а(н)ина / приве(д)емо вам хрис(т)и(й)а(н)ина* (Мшл), *бе(р)емо со(л)кола / а пры(не)семо вам (а)нгела* (Млн, Ц), *не(с)у д(и)т(а)тко / при(не)су вам ан(г)ел(а)тко* (Птл). Подібні формули, у яких засвідчено зміну статусу дитини, функціонують, наприклад, на Кубані [Богатырь 2001: 92]; пор.: укр. *Даєм вам рожденне і молитвенне, нам принесіть хрещене*, пол. *Zabieramy zydziaaka, przyniesiemy wam Polaka* (Лодзь), рос. *Бери некрещеного, привези посвященного!* [Кабакова 1999: 665].

У цих конструкціях виразно виступають символічні назви неоохрещеної та охрещеної дитини, які формують опозиції: *со(к)‘іл : (а)нгел* (Млн, Ц), *д(и)т(а)тко : ан(г)ел(а)тко* (Птл), *з(л)о(й)е : (д)обро(й)е* (Кнж), *по(г)ане : (д)обре* (Ш), *по(г)а(н)ин : хрис(т)и(й)а(н)ин* (Мшл), *нехрес(т)чено : хрес(т)чена д(и)т(и)на* (Чрн).

Зі значенням ‘провести обряд церковного хрещення; охрестити дитину (про священника або про батьків дитини)’ виділяємо назви: *ў(х)рес(т)ити, во(у)хрес(т)ити* (Арл, Кв, Мшл, Нкн), *об(н)к(с)т(и)ти* (Мшл), *об(н)хрес(т)ити* (Ц), *охрес(т)ити* (Дм), *похрес(т)ити* (К, Млн, Стр). Усі названі лексеми –

деривати від *к^стити*, *хрес^ттити*, утворені з допомогою традиційних для надсянського говору префіксів: *во-*, *об-*, *по-*.

Церковний обряд хрещення охоплює низку вербально позначених обрядодій, які, власне, і формують його цілісність: *б^рати х^лопц^а ¹перед ^ві^утар* (Кв) ‘обрядодія, коли священник заносить хлопчика у святилище під час обряду церковного хрещення’, *м^овити ¹В^іру^у* (в.н.пп.) ‘молитися «Вірую» разом зі священником (про хрещених батьків)’, *б^рати хл^іб і цук^ор* (Стр), *с^ві^тити хл^іб і цук^ір* (Арл) ‘освячувати хліб і цукор під час обряду церковного хрещення’, *к^ідати полот^но* (Арл), *к^ласти к^рижма* (Г) ‘накривати немовля крижмом (про хрещених батьків і гостей)’, *к^ласти п^ід ст^іле^ц* ‘класти дитину під церковний престол, ініціюючи її спокій’ (Лб).

Семантичну мікрогрупу назв обряду очищення породіллі, коли жінка вперше відвідує храм через шість тижнів після пологів для очищувальної молитви, репрезентують: *в^ив^ід* (Г, Гс, Дз, Звз, Зд, Кв, Кн, Кт, Мж, Млн, Пдг, Прд, Птл, С, Стр, Тр, Трб, Ц, Ш), *в^ыв^ід* (Гдн, Гл, Дбч, Кр, Лб, Ц): *йшла з д^итином за ш^іст^і нед^іл^і чи йа^кос^а на ¹в^ыв^ід з д^итино^у // б^рала д^итину і йшла на ¹в^ыв^ід* (Лб).

Поховальний та поминальні обряди

Назви релігійних обрядів фіксуємо й у поховальному та поминальних обрядах.

Для номінації чину християнського похорону на Надсянні зазвичай використовують назву *п^охорон* (Бл, Вбл, Врб, Вт, Грд, Гс, Дв, Дм, Звз, Кр, Млн, Мнс, Ост, Птл, Ск, Ст, Стр, Твц, Ц, Ш) та акцентуаційний варіант *пох^орон* (Блн, Лб, Пдг, Пдл), рідко – форму множини *пох^орони* (Пдл). У багатьох надсянських говірках фіксуємо лексему *п^огр^іб* (Блн, Врб, Гдн, Дм, Ост, Стр, Чрн).

Мотиваційною базою для лексеми *п^охорон* є дієслово *хор^онити* ‘закопувати в землю, ховати (померлого)’, яке етимологи пов’язують із псл. **horniti*, похідним від **horn-a* ‘їжа, харчі’, однак відзначають, що достовірної етимології немає [ЕСУМ 6: 202].

Назва *п^огр^іб* мотивована дією *гребти* ‘копати’, яку етимологи виводять від псл. **grebti*, що споріднене з іє. **ghrebh* ‘скребти, копати’ [ЕСУМ 1: 590].

На звістку про смерть рідні, близькі та знайомі померлого збираються біля померлого на парастас, щоби молитися. Упродовж ночі, за християнським звичаєм, читають Псалтир за упокій душі. Заупокійну церковну службу в надсянському говорі називають *пана^хида* та *парас^тас*. Однак ці лексеми носії діалекту диференціюють за:

- тривалістю: *парас'тас* – довга заупокійна відправа, а *пана'х'ида* – коротка (Гс, Крк, Птл): *пана'х'ида то та'к'е / во'но майже нар'іун'і з парас'тасом // іно парас'тас йак с'і п'рави / то в'ін с'і п'рави до'уго // а пана'х'ида ко'ротка* (Мкр);
- етапом поховального та поминального обрядів: *парас'тас* – служба біля покійника ввечері перед похороном (Бл, Вбл, Врб, Вт, Гдн, Грд, Гс, Дв, Звз, Кр, Млн, Мнс, Ост, Птл, Ргз, Ст, Стр, Твц, Ц, Чрн, Ш), іноді – на кладовищі в поминальні дні (Крк): *то йи пров'ідна нед'іл'и... ко'лис' йшли по ко'жному з'робу // а ти'пер дуже л'удеї / то в'ідпра'л'айут с'н'іл'ний парас'тас / пот'ім іде к'ропит фс'і з'роби // а ко'лис' на ко'жному з'роб'і в'ідпра'л'али парас'тас* (Крк). *Пана'х'ида* – заупокійне богослужіння, яке відбувається на кладовищі або в церкві в поминальні дні (Врб, Гс, Дв, Кр, Мкр, Пт, Ст, Твц). Зауважмо, що деякі респонденти ототожнюють назви *пана'х'ида* та *парас'тас* (Дм, Ш): *пана'х'ида то фс'о йидно / шо парас'тас* (Ш).

Лексеми *пана'х'ида* та *парас'тас* етимологи вважають запозиченнями із грецької мови, які зберегли семантичний зв'язок із мовою-джерелом: *панахида* букв. 'цілонічна служба' [ЕСУМ 4: 274]; *парастас* букв. 'стояння поруч на місці' [Ibid.: 292].

Одним з етапів поховального обряду є читання Псалтиря при померлому в передпоховальний вечір, що репрезентовано в таких аналітичних назвах: *чи'тати псал'тир* (Лб, Ргз), *псал'тиру чи'тати* (Врб), *са'тиру чи'тати* (Млн).

В обряді похорону засвідчено низку вербально позначених обрядодій, які схвалила Церква та які відбуваються за участі священнослужителів, зокрема й у храмі:

– 'проповідь-прощання з рідними, яку від імені покійного виголошує священник': *д'икуван'и* (Прл), *казан'а* (Вбл), *казан'и* (Крк, Млн), *по'д'акуван'и* (Пдл), *ос'тан':а го'дина* (Лб): *то'д'і ке'ондз д'икуван'и майе / ну там д'икує чоло'в'ік / ж'інка там / д'ім'им // ну то'д'і шо прош'чайуц'с'і там зо ўс'і'ма // ў во'рот'ох в'іч:у'тайе йе'вангел'ійу і не'сут до ц'еркви* (Прл);

– 'прощання з покійником у храмі': *ос'тан':е подз'ін'ко'ван'е* (Крк), *ос'тан':е ц'ілу'ван'ійе* (Ост), *ос'танне ц'ілу'ван'и* (Мкр), *посл'ідне поц'ілован'а* (Ш), *посл'ідне ц'ілу'ван'а* (Птл, Ргз), *посл'ідне ц'ілу'ван'е(и)* (Дв, Млн, Мнс, Пдл, Твц), *посл'ідне ц'іл'у'ван'ійе* (Гдн, Звз, Лб, Пдг, Прл, Стр), *посл'іднейе ц'ілу'ван'е* (Лб), *посл'ідн'ойе ц'ілу'ван'е* (Ц): *йак йу приш'ли до ц'еркви / то т'іл'к'и йдут кру'гом / називайес'а посл'ідне ц'ілу'ван'ійе // фс'і йдут кру'гом і клан'айуц'а домо'вин'і / йдут до хрес'та / до йе'вангел'іа / об'ход'ит / праи'чайуц'а ў двох к'ін'ц'ах т'руни / ў но'гах і ў голо'вах* (Гдн); у деяких населених пунктах місце прощання з

покійником залежить від того, де закривають домовину з тілом: *йак'шо закрили ў хат'і / то ц'ілуван'їе було ў хат'і* (Ост);

– ‘читання Євангелія на подвір'ї та дорогою на кладовище’: *Йевангел'їу в'їчитувати* (Вбл, Прл), *кл'акати п'ід Йевангел'їу* (Ст), *читати Йевангел'їу* (Пдг, Прл);

– ‘запечатування гробу до другого пришествя Христа’: *запечатувати гр'іб на фе'іш'тири часті* (Ст), *робити хрест лопаткою по земл'і* (Твц).

Спорадично фіксуємо словосполучення *посл'ідн'е ц'ілуван'и* (Дв) зі значенням ‘прощання з покійником вдома’: *посл'ідн'е ц'ілуван'и то ў хат'і їдут ўже / йак ўже майут класти ў т'румно або йак т'румно вино'сили / то ўже ў т'румн'і лежит / то там ше їдут до него ше с'а там притул'айут // де ше хто ц'ілуйе* (Дв).

Останнім етапом поховального обряду є традиційний обід за упокій померлого – поминальна трапеза, що відбувається в домі покійного після похорону. Ця обрядодія, однак, безпосередньо із християнством не пов'язана, а відображає віру наших предків у життя після смерті, це своєрідне жертвоприношення, яке має допомогти померлому благополучно переміститися на «той світ» [Толстая 2009: 162]. На її позначення в надсянських говірках уживають назви: *го'ричій об'ід* (Прл), *молитва* (Гдн, Чрн), *об'ід* (Ост), *остан:а ве'чер'а* (Птл), *остан:а гостина* (Лб), *остан:а молитва* (Млн), *остан:її об'ід* (Пдг, Стр), *погри'бове* (Вт), *поминк'и* (Бл, Гдн, Лб, Пдг, Пдл, Ргз, Ст, Твц, Ц, Ш), *поминк'и* (Гс, Млн, Стр, Чрн), *посл'ідн'а ве'чера* (Дв), *посл'ідн'а гостина* (Врб, Лб, Ргз).

Семантичну підгрупу назв поминальних обрядів формують семантичні мікрогрупи, які репрезентують усі етапи церковного поминання померлого як упродовж першого після смерті року, так і у визначені церквою та громадою дні. У першу річницю смерті вшановують померлого, а в календарно закріплені поминальні дні – усіх померлих.

На Надсянні традиційно поминають померлого на дев'ятий, сороковий день, а також через рік по його смерті, що в надсянських говірках репрезентують такі назви:

– ‘поминальний обід і церковна служба на дев'ятий день після смерті’: *деўйати'денка* (Ш), *деўйати'ни* (Ост), *де'віт' дн'їу* (Чрн), *де'віт' ден'* (Дв), *де'віт' дн'їу* (Бл, Блн, Вт, Звз, Мкр), *деўйат' дн'їу* (Млн), *деўйатка* (Гдн), *деўйатїй ден'* (Лб, Мнс, Птл, Ст, Стр), *поминк'и за де'віт' днїу* (Прл), *Служба Божа* (Птл), *Служба Божа за де'віт' дн'їу* (Врб, Вт, Ст, Твц), *Служба Божа на деўйатїй ден'* (Лб, Ргз, Ц), *Служба Божа на де'віт' дн'їу* (Крк);

– ‘поминальний обід і церковна служба на сороковий день після смерті’: *сорокад'ніўка* (Ш), *сорок'їўка* (Гдн, Лб, Ргз), *сороко'вини* (Мнс), *поминк'и за сорок днїу* (Прл), *Служба Божа* (Птл), *Служба Божа за со-*

рок дн'їу (Вт, Твц), Служба Божжа за сороковий ден' (Ц), сорок ден' (Дв), сорок дн'їу (Бл, Звз, Мкр, Млн, Ост, Чрн), сороковий ден' (Птл, Ст, Стр);

– 'поминальний обід і церковна служба через рік після смерті': р'іч'ниціа (Вт, Гдн, Лб, Мкр, Млн, Ост, Ргз, Стр, Ш), р'іч'ниціи (Бл, Дв, Твц, Ц), роко'вини (Ст), Служба Божжа (Птл), Служба Божжа за р'ік (Врб).

Календарний поминальний цикл формують поминальні богослужіння, які відбуваються у визначені в церковній громаді дні. Зокрема спеціально призначені для поминання дні номіновано: задушн'а субота (Ц), задушна субота (Гдн, Ргз, Чрн), поминална субота (Мнс, Стр), поминал'ниціі (Твц), поминениціі (Вбл).

В обстежених говірках засвідчено назви спеціальних поминальних днів у році, які часто мотивовані назвами церковних свят: Дмитр'їўска субота (Стр), Дмитр'їїўска субота (Прл), Дмитр'їїєва субота (Крк, Чрн), с'в'ито'душна субота (Прл), субота перед Велик'им постом (Мнс), субота перед Зеленими с'в'атами (Мнс, Стр), субота перед Петром і Павлом (Прл), субота перед Р'їздвом (Прл), а також назвами поминальних богослужінь під час Великого посту: претос'в'аш'чен'а Служба Божжа (Прл), Сороко'вусті (Чрн), Сороко'вуст (Ст), Сорокуста (Стр).

Отож релігійного маркування родинним обрядам Надсяння надають церковний канон (порядок проведення основних родинних обрядів – вінчання, хрещення, похорону, які регламентує Церква), місце проведення (церква), учасники обрядів (церковнослужителі). В усіх родинних обрядах християнські атрибути, які виконують канонічну, захисну, магічну функції (хрест, іконка, молитовник, свячена вода, хоругви, стрітенська свічка), використовують, щоб ініціювати Боже благословення; це репрезентують конструкції: хрест у голо'вах с'тавити (Блн, Гс), хрест нести (Вбл, Крк), хрест ц'їлу'вати (Лб, Млн, Прл), хрест с'тавити (Дм, Млн, Ст, Твц), ро'бити хрест дере'їл'иний (Ц), їти до хреста/ до Йе'вангел'їїа (Гдн), ро'бити з 'нитк'и хрест (Ш), хустинко'у хрест ро'бити (Ос), по д'верах каньчуком три рази як би хрест робити [Лозинський 1992: 95]; ро'бити на д'верох хрест (Ос) тощо.

Отже, на позначення релігійних обрядів у надсянських говірках зафіксовано чималу кількість назв, які стали органічним складником родинних обрядів.

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Львівської області

Арл – с. Арламівська Воля Мостиського р-ну

Бл – с. Биличі Старосамбірського р-ну

Блз – с. Болозів Старосамбірського р-ну

Блн – с. Боляновичі Мостиського р-ну
Брш – с. Боршевичі Старосамбірського р-ну
Вбл – с. Вороблячин Яворівського р-ну
Врб – с. Вербляни Яворівського р-ну
Вт – с. Воютичі Самбірського р-ну
Г – с. Гори Жовківського р-ну
Гдн – с. Годині Мостиського р-ну
Гл – с. Глиниці Яворівського р-ну
Гр – с. Гораєць Яворівського р-ну
Гс – с. Гусаків Мостиського р-ну
Дв – с. Дев'ятир Жовківського р-ну
Дм – с. Дмитровичі Мостиського р-ну
Зв – с. Завадів Яворівського р-ну
Звз – с. Зав'язанці Мостиського р-ну
Зл – с. Залужжя Яворівського р-ну
Клн – с. Калинівка Яворівського р-ну
Кн – с. Конів Старосамбірського р-ну
Кнж – с. Княжпіль Старосамбірського р-ну
Кнш – с. Конюшки Мостиського р-ну
Кр – с. Краківець Яворівського р-ну
Крк – с. Крукеничі Мостиського р-ну
Кт – с. Коти Яворівського р-ну
Лб – с. Любині Яворівського р-ну
Мж – с. Міженець Старосамбірського р-ну
Мкр – с. Мокряни Мостиського р-ну
Млн – с. Малнівська Воля Мостиського р-ну
Мшл – с. Мишлятичі Мостиського р-ну
Нкн – с. Наконечне Перше Яворівського р-ну
Ос – с. Оселя Яворівського р-ну
Ост – с. Острожець Мостиського р-ну
Пдг – с. Підгать Мостиського р-ну
Пдл – с. Підліски Мостиського р-ну
Пдц – с. Передільниця Старосамбірського р-ну
Прд – с. Передвір'я Яворівського р-ну
Прл – с. Прилбичі Яворівського р-ну
Пт – с. П'ятниця Старосамбірського р-ну
Птл – с. Потелич Жовківського р-ну
Ргз – с. Рогізно Яворівського р-ну
Рсх – с. Росохи Старосамбірського р-ну
Ск – с. Скелівка Старосамбірського р-ну
См – с. Смолин Яворівського р-ну
Ст – с. Старичі Яворівського р-ну
Стр – с. Старява Мостиського р-ну
Твц – с. Терновиця Яворівського р-ну
Трл – с. Терло Старосамбірського р-ну
Трн – с. Тернава Старосамбірського р-ну
Ц – с. Циків Мостиського р-ну
Чрн – с. Черневе Мостиського р-ну

**ПЕРЕСЕЛЕНСЬКІ ГОВІРКИ (НАЗВИ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ І ПОВІТІВ
ПОДАНО ЗА АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИМ ПОДІЛОМ ПОЛЬЩІ
СТАНОМ НА 1 СІЧНЯ 1939 РОКУ):**

Дз – с. Дзвиняч Долішній, повіт Лісько
Кв – с. Квасинина, повіт Доброміль
М – с. Макова, повіт Доброміль
Р – м. Радимно, повіт Ярослав
Скл – с. Сколошів, повіт Ярослав
Тр – с. Трійчичі, повіт Перемишль
Ш – с. Шумина Старосамбірського р-ну

ДЖЕРЕЛА

- Аркушин – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000. Т. 1–2.
- Верхратський 1902 – Верхратський І. Про говор галицьких лемків. *Збірник фільологічної секції Наукового товариства імени Шевченка*. Т. 5. Львів, 1902. 489 с.
- Гвоздевич 2006 – Гвоздевич С. Із польових записів про родильну обрядовість. *Діалектологічні студії. 6: Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. С. 357–368.
- Грінченко – Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б. Грінченка. Київ, 1996–1997. Т. 1–4. (Репринт. вид. 1907–1909 рр.).
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наук. думка, 1982–2006. Т. 1–7.
- МНС – Малоруско-німецький словар: у 2 т. / уложили: Євгеній Желеховський та Софрон Недільський. Львів: НТШ, 1886. Т. 1–2.
- Лисенко 1974 – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наук. думка, 1974. 260 с.
- Лозинський 1992 – Лозинський Й. Українське весілля / опрац. тексту, упоряд. і вст. ст. Р. Кирчів. Київ: Наук. думка, 1992. 176 с.
- ЛС – Бігуняк А.В., Гойсак О.Г. Лемківський словничок. URL: <http://lemko.org/lemko/slovnuk.html>.
- Матеріяли 1918 – Родини та хрестини на Гуцульщині. Записав Петро Шекерик Доників. *Матеріяли до української етнології* / Етнографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка. Львів: НТШ, 1918. Т. XXVIII. С. 86–122.
- Номис 1993 – Українські приказки, прислів'я і таке інше / авт.-уклад. М. Номис. Київ: Либідь, 1993. 352 с.
- Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 т. Київ: Наук. думка, 1984. Т. 1–2.
- Осташ 2007 – Осташ Н. Словник діалектної лексики переселенців із Холмщини. *Україна–Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість*.

- Вип. 2: Депортації 1944–1951. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2007. 294 с.
- Пиртей 2004 – Пиртей П.С. Короткий словник лемківських говірок / упоряд. і підгот. до друку Є.Д. Турчин. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
- Пшеп'юрська-Овчаренко 2007 – Пшепюрська-Овчаренко М. Мова українців Надсяння. «Перемиська бібліотека» Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі. Перемишль, 2007. Т. XI. 299 с.
- СБГ 2005 – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- СРНГ – Словарь русских народных говоров: в 41 т. / под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. Москва; Ленинград: Наука, 1965–2007. Т. 1–41.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. / ред. кол.: І.К. Білодід та ін.; АН УРСР. Київ: Наук. думка, 1970–1980.
- Турчин 2011 – Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів: Українська академія друкарства, 2011. 384 с.
- Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. 2-е изд. Москва: Прогресс, 1986–1987.
- Brückner 1957 – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Warszawa, 1957. 805 s.
- PSJP 2000 – Podręczny słownik języka polskiego / opr. E. Sobol. Warszawa, 2000. 1304 s.
- Rieger 1995 – Rieger J. Słownictwo i nazewnictwo Łemkowskie. Warszawa: Semper, 1995. 256 s.
- SW – Słownik języka polskiego: w 8 t. / pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego. Warszawa, 1900–1927. Т. 1–8.

ЛІТЕРАТУРА

- Богатырь 2001 – Богатырь Н.В. Крестильные обычаи и обряды восточнославянского населения Кубани в конце XX – первой половине XX вв. *Восточнославянский этнолингвистический сборник. Исследования и материалы*. Москва: Индрик, 2001. С. 79–103.
- Борисенко 1988 – Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні: історико-етнографічне дослідження / відп. ред. М.М. Пазяк. Київ: Наук. думка, 1988. 192 с.
- Грушевський 2006 – Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Київ: Либідь, 2006. 256 с.
- Кабакова 1999 – Кабакова Г.И. Крещение. *Славянские древности: этнолингвистический словарь* / под ред. Н.И. Толстого. Москва: Международные отношения, 1999. Т. 2. С. 664–667.
- Тищенко – Тищенко Т. Номінація обрядодій післяпологового та соціалізуючого етапів родильного обряду у східноподільських говірках. *Наукові записки*. Серія: Філологічні науки. Вип. 86. С. 263–269. URL: www.nbuu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/Fil/2009_86/statti/42.pdf.

- Толстая 2009 – Толстая С.М. Поминки. *Славянские древности: этнолингвистический словарь* / под ред. Н.И. Толстого. Москва: Международные отношения, 2009. Т. IV. С. 162–169.
- Хібеба 2007 – Хібеба Н.В. Структурно-семантична організація весільної лексики бойківських говірок: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2007. 199 с.

Олена Юсікова

*Інститут української мови НАН України,
Київ*

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ НАД СЛОВОТВОРОМ ОЦІННИХ АГЕНТИВІВ ІЗ СУФІКСОМ *-НИК* У ГОВІРКАХ ЗАКАРПАТТЯ

*Some observations about the formation of the evaluative agents' names with the suffix *-nyk* in the Transcarpathian microdialects*

Abstract. The article is dedicated to the nominations of the agents with the suffix *-nyk*. The motivational features of the group of evaluative names with the suffix *-nyk* are the presentation of the speaker about the inner world of a person, and thus the dominance of the assessment, when the basis of the name is the characteristic formed in the speaker's consciousness. The suffix *-nyk* serves as a marker of the agentic semantics of the evaluative name, denoting persons and mythical beings of masculine gender. In our study of evaluation nomination, in our opinion, the emphasis should be on the text analysis. The texts help to identify the fragments of dialect speakers' nominative matrix. Transcarpathian dialect speakers identify as significant in the appearance or character of a person certain traits that underlie new names. Within the word-formation of agency names with the suffix *-nyk* in the Transcarpathian dialects, we trace a wide range of motivational features from the generalized characteristic of a person to some of his most characteristic features, the formation of evaluative names according to one model both in the world of people and in the human fantasy, in the otherworldly world and in beliefs in magical forces of nature.

Keywords: Transcarpathian microdialects, dialectal word-formation, evaluative nouns, motivational feature, suffixal word-formation.

Оцінні агентиви в говірках Закарпаття ще не були предметом спеціального вивчення у словотвірному аспекті. Загалом словотвір іменників уже тривалий час є предметом зацікавлень діалектологів [Німчук 1962; Закревська 1977; Аркушин 2004; Лук'янюк 1958; Харківська 2015; Шумицька 2010]. Агентив – це назва суб'єкта, учасника та ініціатора ситуації, діяча або носія результативного стану. Оцінка як функційно-семантична категорія досі залишається актуальною для наукових дискусій, що зумовлено складністю самої категорії, а також її одночасною належністю до семантичних, логічних та когнітологічних понять. Оцінка в семантичній структурі агентива виражає позитивне або негативне ставлення мовця до особи, спрямоване на реалізацію відповідного комунікативного завдання. Суть лінгвістичної категорії оцінки, засоби її вираження в літературній мові вивчало чимало зарубіжних і вітчизняних мовознавців, серед яких Н. Арутюнова, В. Богуславський, Н. Лук'янова, В. Телія, В. Чабаненко та ін. Оцінні назви осіб в українській діалектології досліджували В. Леснова [Леснова 1999; 2002; 2004], В. Дворянкін [Дворянкін 2012], Л. Колеснік [Колеснік 2016] та ін. Як зазначає В. Леснова, «перспективи досліджень вбачаємо в розробці проблеми цінностей і оцінки в аспекті словотвору, зокрема в установленні на діалектному матеріалі предметів оцінки та специфіки словотворчого вираження різних типів оцінки» [Леснова 2012: 192].

Засоби вираження оцінки в діалектах значно різноманітніші, аніж у кодифікованій літературній мові. Укладаючи Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області [Грицак 2017], аналізуючи діалектні словники [СЗГ, СБГ, ГГКС, СГГ, НСГГ, ОСБГ, СПГ, ШСНГ], а також вивчаючи діалектну систему гуцульської говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області, ми звернули увагу на особливості словотвору агентивів. Діалектоносії виділяють як значимі у зовнішності чи в характері людини риси, що є мотиваційними ознаками творення нових назв. Вивчаючи оцінну номінацію, на нашу думку, потрібно акцентувати на аналізі текстів. Саме тексти дають змогу виявити в семантичній структурі лексеми негативне чи позитивне оцінне значення, на якому акцентують діалектоносії. Досліджувані агентиви із суфіксом *-ник* утворилися суфіксальним, префіксально-суфіксальним способами словотворення, а також основокладанням. Суфікс *-ник* виступає маркером агентивної семантики назв осіб і міфічних істот чоловічого роду.

Назви агентивів із суфіксом *-ник* пов'язані із семантико-синтаксичними функціями твірних номенів. Окрема група агентивів указує на характерні риси особи, зумовлені взаємодією з об'єктами зовнішнього світу. Твірними для таких назв є номени з об'єктною семантикою, наприклад: *глиняник* 'людина, забруднена глиною' (*Ей, глин'анику, нибóже, лиш óчи ти с'а світ'а з глини* [КМСГ]); *черніляник* (*чёрніл'аник, ч'ерніл'аник*) 'той,

що замазаний чорнилом' (Лк, Мдн, Сл) [Ibid.]; *гун'яник* 'той, хто носить гуню (верхній одяг, пальто з овечої вовни)' (*Назива́ють гайпа́л'а́ми йі́х та гун'ани́ка́ми; Робі́в йе́м из гун'ани́ка́ми* [Ibid.]). Прикладом композита в межах аналізованої групи є назва *вузько́та́тяник* (*вуз'ко́та́т'у́ник, вузко́та́т'у́ник, узко́та́т'у́ник*) 'чоловік, що носить вузькі кальсони' (*Тих бака́ніу́ шче назива́ють вузько́та́т'у́ники* (Рс) [Ibid.]). Шляхом трансформації семантичного поля лексема *ба́то́вляник* (*ба́то́у́л'у́ник, ба́то́вл'у́ник, ба́тов'я́нік, ба́тувл'у́нік*) 'той, хто часто палить чи жує багів' (*Чу́ти, нибо́ре, шчо́с' ба́то́у́л'у́ник, бо да́леко во́н'а́йеи́^{жс} ба́то́вом* (Крц, КсП, Лкц, Лпч, Лт, НБс, НВр, Рс, Сн, Тн, ЧПт) [Грицак 2017: 93]) набула значення 'лінива неохайна людина' (*Ану́ лиші поні́кай, у́же пушо́у ба́то́у́л'у́ник из бы́ка́ми до́му* (Лпч – Вн, Рс) [Ibid.: 93–94]). Прикладами метафоризованих назв є: *безо́дник* (*безо́н:ик*) 'ненажера' (*Буде́ ти в́же, буде́, безо́ннику* (Крц) [Ibid.: 144]); композит *голо́ребе́рник* 'убогий чоловік' (*Иди́ ты голо́ребе́рнику, хут' бы́ с'с'а́ найі́в* (Кл) [КМСГ]).

Окрему групу становлять агентиви, твірними назвами яких є предикати дії чи результативного стану. Такі номени називають узагальнену внутрішню характеристику особи, є результатом аналізу, оцінки її діяльності мовцями. Зокрема прикладами агентивів, твірними назвами яких є предикати результативного стану, що здебільшого мають негативну оцінку семантику, є: *безду́шник* 'безсердечний, жорстокий чоловік' (*Тако́му безду́шникови́ то́то пу́сте, шо мо́йі д'іти́ голо́дн'і сид'а́; То шчи́ безду́шник. Уби́в віту́'а́ від т'і́л'ко́х діти́й* (Тн – Лкц, Нгр) [Грицак 2017: 140]); *безсерде́чник* 'безсердечний чоловік' (Нгр) [Ibid.: 147]; *безві́рник* (*бизві́рник*): 1) 'атеїст' (Прч, Пш, Трч); 2) 'недовірливий чоловік' (Лкц) [Ibid.: 137]; *відсту́пник* (*відсту́пнык, вудсту́пник, у́дсту́пнык*) 'людина іншої віри' (*Нам ка́жжут відсту́пник, за́що смо́ ни ві́рували у́ йі́х ві́ру* (Рс – РП) [КМСГ]); *беззако́нник* (*без:ако́н:ик, бузако́н:ик*) 'той, хто порушує закон, звичаї' (*Бу́ло тих без:ако́н:икі́у у́ нас' до́ста* (Рс); *Таки́й то́т бузако́нник, як ду́рні́й, вун не ду́мать, шо з то́го ву́йде да́ле* (Лкц) [Грицак 2017: 141]); *безсо́вісник* (*без'со́вісник*) 'безсовісний чоловік' (*Йакы́й ты́ безсо́вісник* (Мй – Зч, Олш) [Ibid.: 148]); *безсоро́мник* 'безсоромний чоловік' (*Він ду́же таки́й, безсоро́мник* (Рс) [Ibid.: 148]); *безсти́дник* (*без'сты́дник, без'ты́днік*) 'тс.' (Лкц, Нвц, Прш) [Ibid.: 149]); *безда́рник* 'невміла людина' (*Таки́й то́т чолові́к безда́рник, шо ні́где ни́ч собі́ сам не змайстру́є, ні не зроби́ть, бо не вмі́є* (Лкц) [Ibid.: 139]); *безче́сник* (*без'че́сник, без'че́снік, беши́че́снык, беш'е́снік*) 'грубіян' (*Тако́му безче́снику́ йак ты́ лиші у́ п'ысо́к да́ти, абы́ с'а́ дру́гі ва́ровали́ уд^м тако́го* (Вн – Зт, Клр, Крн, Мй, НД) [Ibid.: 151]); *безтя́мник* (*бест'а́мник*) 'нетямущий, нерозумний чоловік' (*Ни ка́жжи́ му́ ни́ч, бо він і́ так ни́ буде́ зна́ти, то́то те́мний бест'а́мник* (Рс) [Ibid.: 149]); *бездя́чник* 'невдоволений' (*Иди́ собі́ гет, йа́ не́ л'убл'у́ тако́го*

безд'ачника [Ibid.: 141]); *безнадійник* 'той, хто втратив надію' (*Ни л'убл'у таких безнадійників, як ти* (Рс) [Ibid.: 144]); *безрядник* (бізр'адник, бізр'адник): 1) 'неакуратна людина' (*Наш сусідський хлопчик дуже бізрядник* (Ант); 2) 'пустун' (*Вужинь бізрядника вон та будеш спокуйна* (Лкц) [Ibid.: 147]); *відбитник* 'відлюдник, чоловік, якого всі цураються' [КМСГ]; *чалівник* 'той, хто чалує (обманює)' (Клч) [Ibid.]. Контекстуально зумовлену негативну оцінку має лексема *парадник* (*парадник, паранник, паранник*) 'чоловік, який любить гарно одягатися' (*Йа бы того парадника не хот'їла ані за грóші, бо вун лем бы с'а парадіу, а робітї бы не хот'їу* (Лкц – Бр, Мд, Ч) [Ibid.]). Позитивна оцінка є компонентом семантичної структури номенів: *безстрашник* 'безстрашний чоловік' (*Який тот чоловік безстрашник; Антот безстрашник хоть серед пувночі од церкви пуйде* (Лкц) [Грицак 2017: 149]); *безгрішник* 'безгрішник' (Зн) [Ibid.: 139]; композита *бистроумник* (*быстроумник*) 'кмітливий, розумний чоловік' (*Ой, ти мі розумнику, бистроумнику* (Рс – Влс) [Ibid.: 200]).

Більшість номенів, твірними назвами до яких є предикати дії, мають негативну оцінку семантику, наприклад: *знетільник* (*знетільник*) 'пригноблювач' (*А він, знетільник, прокл'ате, торговец, шо ни хоче грóші промін'ати, лиш тогді йак шо купити* [КМСГ]); *грабіжник* (*грабіжник*) 'грабіжник' (Прч) [Ibid.]; *грішник* (*грішник*) 'грішник' (*прик. Грішників Бог пеклом карайе, а праведників у царство приймає* (Крл, Онк) [Ibid.]); *вередник* 'шкідник' (*Тот Микулиско такій вередник, шо н'ай Бог ухилит', бо вун ни ко́му до́бр'ї не робіт', лем рад, коли шчил'адинові дашо напередит', же́бы мау́ біду* (Лкц) [Ibid.]); *паску́дник* (*паску́дник, паску́дник, паску́н:ик*) 'поганий, недолугий чоловік' (*Так паску́н:ик избів д'їтвака, што самы́ синіц*' (Кл – Бр, Дв, Зн, Крт, Кшт, Нвц, Он) [Ibid.]).

Мотиваційною ознакою назви може бути якась риса характеру, вдачі людини, ситуативно зумовлена поведінка, наприклад: *підлєсник*, *підлізаник* 'підлабузник' (*Нивір підлєсникови, бо одно каже, а друге думає; Еге підлізаник пішо́в до сус'їды та прилізуєс'а* (Мй – Грб) [Ibid.]; *пириву́зник* (*пириву́зник*) 'той, що швидко змінює свою думку' (*Ты такій пириву́зник, што куда́ віхор віє, тудá й ты* (Пст) [Ibid.]); *воє́тник* (*войє́н:ик, войи́н:ик*) 'вередун' (*Хло́ц'ї великі войє́н:ики* [Ibid.]); *переводник* (*перевон:ик*), *переносник* 'той, хто переманює до себе чужу жінку' (*Ни будєш ты муї перевонник, жебы ты мене́ извіу́в* (Дмш) [Ibid.]); *потайник* 'коханець, про якого ще не знають люди, сусіди' (*Бо познати, розпознати хло́ц'а потайника, бо у него за шапочко́у біла руж'ка віта* (Влх) [КМСГ]). Прикладом функціювання номінативних дублетів може слугувати ряд: *бешкетник* 'шибеник' (*Такій тот хло́циц' бешкетник, шо ичи оти́ц' сидів за н'ого* (Лкц – РПс, Тн) [Грицак 2017: 179]); *бамбу́рник* 'тс.' (*Він страшний бамбу́рник. Переверне та перебамбу́рит де шо йе не*

йє (Рс – Кшн, Кшт) [Ibid.: 109]); *шібеник* (*шібиник*) ‘тс.’ (*Та не бий н’а мо́йа ма́мко, ой не бий, не бий, та до́ста н’а бу́де бі́ти ші́биник мо́лодій* (ВРм) [КМСГ]); *вої́вник* (*во́йвник, во́йу́ник*) ‘тс.’ (*Ой, д’і́ти во́йі́у́никі, д’і́ти стра́шно зво́йі́у́т мно́го, показ’а́* (Рс – Лк, Стм) [Ibid.]). Позитивну оцінну характеристику простежуємо в семантичній структурі номенів: *бесі́дник* (*бі́с’ідник*) ‘балакун’ (*Він та́кий бу́в ду́же ве́лікий бесі́дник, ду́же фа́йно гово́ріў л’уд’ом ус’а́кі причі́ї* (Рс) [Ibid.: 173]); *подоро́жник* ‘той, що мандрує в далеку дорогу’ (Сн, Уг) [КМСГ].

Частина оцінних агентивів, що, зокрема, позначає ставлення особи до праці, твориться на основі номенів із локативним значенням, наприклад: *ву́личник* (*ву́лчник, у́личник*), *пову́личник* (*повлу́чник, по́у́личник*): 1) ‘людина, яка весь час ходить без діла по вулиці’ (*Ні́гда т’а по́у́личнику до́ма ни́йе́* (Сн); *Шо з’ тих’ д’і́тій бу́де. Пову́личники бу́дут* (БР – Бб, Клч, Нгр, ШЛ) [КМСГ]); 2) ‘ледар, нероба’ (*Ти не партелу́ї з ву́личниками, с пор’адними хлопц’ами; Тото́ ву́личники, то лиш пси бі́ти* (Зн, Онк) [Ibid.]); *поселі́ожник* (*посил’у́жник, поселу́шник*) ‘людина, яка любить ходити по селу без діла’ (*Посил’у́жник у́же іде́ кро́мплі зберати́; Ді́до та́кий поселу́шник; Тото́ не хлопчі́шче, а ці́лий посел’у́жник* (Тш – Лт, ТБ, Трч, Тш) [Ibid.]); *весі́льник* (*весі́л’ник, висі́льник*) ‘людина, яка любить ходити по весіллях’ (*Весі́льник ни́шча́сний лиш по весі́л’у́ ходит* (Рс) [Ibid.]).

До окремої групи зараховуємо оцінні агентиви на позначення міфічних істот, а також людей, які, на думку діалектоносіїв, володіють магічними силами. Цій темі багато уваги приділила Н. Хобзей у праці «Гуцульська міфологія». «Світ демонів, створений уявою людей і освячений традицією багатьох поколінь, становить ієрархічно складну систему», що, на думку вченої, охоплює і групу так званих *непробстих* людей, які, «за народними уявленнями, мають нетипові властивості, особливу здатність до виконання окремих функцій, дій... Ці два світи, традиційно оцінювані як опозитивні, навіть ворожі, не відділені неперехідною межею. Єднальною ланкою між ними є не лише антропоморфне начало у творенні людською уявою міфічних істот, не лише моделювання цього позалюдського світу за зразком людського життя, людського соціуму, а й структура демонічного простору, у якій виразно окреслюються зони, перехідні до світу людей» [Хобзей 2002: 3–4]. У картотеці Матеріалів до Словника українських говірок Закарпатської області М. Грицака, а також у дослідженні Н. Хобзей простежуємо низку агентивів проаналізованої групи із суфіксом *-ник*, твірними до яких є номени з об’єктною семантикою, наприклад: *гра́дник* ‘істота, що керує градом’ (*Гра́д’аник – тот, шо до гра́ду* (Смв) [КМСГ]); *планетник* ‘людина, яка уміє ворожити по зорях’ [Хобзей 2002: 154]; композит *чорнокни́жник* (у гуцульських легендах і міфологічних оповіданнях, за спостереженнями Н. Хобзей, ужито зі значенням ‘нечиста сила, чорт,

який керує душами, що скидають на людей град', протистояти такому чорнокнижникові може *градівнік* 'людина, яка вміє відвертати грозові хмари' [Ibid.: 90, 184]). У Картотеці Матеріалів до Словника українських говірок Закарпатської області М. Грицака та в пам'ятках української мови XVI століття, як зазначає дослідниця, слово *чорнокнижник* відоме також зі значенням 'чаклун' [Ibid.: 183] (*Ніж у стіл заток, прийшов ид нѣму чорнокнижник* [КМСГ]). На думку Н. Хобзей, у говірці гуцульського села Росішка лексеми *градівнік*, *градяник* і *чорнокнижник* – синоніми, у Б. Кобилянського лексема *чорнокнижник* має значення 'людина, що запродала душу дияволу і чинить лихо людям', фіксує її також І. Верхратський [див.: Хобзей 2002: 184].

Твірними до агентивів, що позначають міфічних істот, є локативні назви, наприклад: *папоротяник* (*папорот'аник*, *папород'аник*) 'той, хто живе в папороті' (*Ци йа тобі ни казала папорот'анику, забери́с'а з папороти на біду велику* (Влх – Кшн, Мкл, Нрс, Нвс, Мкл, Чрн) [КМСГ]); *лісовик* 'міфічна істота, що живе в лісі й випасає лісових тварин' [Хобзей 2002: 152]; *поберезжник* 'лісовик' (*Поберезжники́ забирали худобу* (Бг) [КМСГ]); *пекелник* (*пекелник*) 'нечистий' (*Черес пекелники ни може чоловік дійти дов монастира́* (Зн) [КМСГ; Хобзей 2002: 150]); *водяник* (*вѣд'аник*) 'міфічна істота, що живе у воді' (*Уночи вѣд'аник купле с'а у сѣму пліс'и* (ВВ); *У воді жи́ють вод'аники́, а в лісі лісовики́* (Рс) [КМСГ]). Твірними до агентивів на позначення людей, наділених магiчними силами, є предикати дієвої семантики, наприклад: *вішчівнік* (*вішчїїнік*, *вішчїїўнік*, *вішчуўнік*, *вішчунік*): 1) 'віщун' (*Ачий ис'ги вішчїїўнік, обї с'знаў наўперѣд*^m (Дв); *Ты цілий вішчуўнік* (Чрн – Бр, Дрт, Зн, Іза, Крн, НД, НРм, Олш, ШЛ) [КМСГ]); 2) 'проповідник' (*Такий тот вішчуўнік, шо нич не зна́йе* (Лкц) [Ibid.]; *ворожілник* (*ворожіл'ник*, *ворожіл'ник*, *вѣрѣжілник*, *вѣрѣжіл'ник*, *вѣрѣжіл'ник*): 1) 'ворожбит' (*Ворожілник ворожіл'а на карты гада́йе, на вуск ізлива́йе, на руки́ позира́йе та нічїю до́л'у то́чно ни вгада́йе* (ШЛ – Влс, Влх, Глб, Зн, Кшт, Лт, Луг, Мрч, НВр, Онк, Пд, Пдл) [Ibid.]); 2) 'знахар' (*Хто повіда́йе, той с'а зве ворожіл'ник* (Влс – Бг, Ізк) [КМСГ; Хобзей 2002: 51]; *примівник* 'людина, яка лікує різними немедичними засобами' [Хобзей 2002: 169]; *байлник* (*байїлник*) 'ворожбит, шептун', 'людина, що лікує замовляннями' (*У нас сут три л'уде байїлники* (Вн – ВБч, Рс) [Грицак 2017: 98; Хобзей 2002: 36]); *байбірник* 'тс., що байлник' (*Байбірник – тот ч'оловік, шо ба́йе* (Бг) [Грицак 2017: 98]); *байутник* (*байутнік*) 'тс., що байлник' (*Тако́й малѣ́й село, а ту́л'ко у н'ум байутнику, шо не мош й полічіти* (Лкц) [Ibid.: 132]); композити: *гоніхмарник* 'людина, яка гонить хмари' (*Ты ци зна́йеш, же Васи́л' Йац'кув гоніхмарник? Його́ від'или, йак заверта́в хма́ри* (Врч – Дв, Зт, Онк) [КМСГ]); *чароділник* 'чаклун', *лиходійник* 'людина з над-

природними здібностями, що завдає лиха людям' [Хобзей 2002: 120]. У результаті метафоризації виникли слова *гоніхмарник* 'працьовита людина' (*О́то такій гоніхмарник, што х́от' што зна́йе вчиніти* (Пст) [КМСГ]); *пекóлник* 'погана людина' (*Тотá дівка чістій пекóлник, бо нищ не рóбыт', лем собóв шуру́є то гев то там* (Трч) [Ibid.]).

Отже, мотиваційними ознаками досліджуваної групи номенів із суфіксом *-ник* є колективно сформовані уявлення мовця про ту чи іншу особу. Мотиваційною ознакою може бути як конкретна риса людини, зумовлена взаємодією з об'єктами зовнішнього світу, так і її узагальнена внутрішня характеристика. Твірними назвами виступають номени з об'єктним, предикатним чи локативним значеннями. У межах словотворення агентивів із суфіксом *-ник* у говірках Закарпаття простежуємо широкий спектр мотиваційних ознак, формування оцінних назв за однією моделлю як стосовно світу людей, так і світу міфічних істот, вірувань у магічні сили природи.

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТИ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

Бб – Бобовище Мукачівського р-ну
Бг – Богдан Рахівського р-ну
Бр – Баранинці Ужгородського р-ну
ВБ – Великий Березний Великоберезнянського р-ну
ВВ – Верхнє Водяне Рахівського р-ну
Влк – Вільхівка Іршавського р-ну
Влс – Волосянка Великоберезнянського р-ну
Влх – Вільхівці Тячівського р-ну
Вн – Вонігове Тячівського р-ну
Врч – Ворочово Перечинського р-ну
Грб – Горбок Іршавського р-ну
Дв – Довге Іршавського р-ну
Дмш – Домашин Великоберезнянського р-ну
Зн – Зняцьово Мукачівського р-ну
Зч – Заріччя Іршавського р-ну
Іза – Іза Хустського р-ну
Ізк – Ізки Міжгірського р-ну
Ілн – Ільниця Іршавського р-ну
Кл – Кальник Мукачівського р-ну
Клч – Колочава Міжгірського р-ну
Ком – Ком'яти (нині Великі Ком'яти) Виноградівського р-ну
Крт – Крите Мукачівського р-ну
Крц – Керецьки Свалявського р-ну
КсП – Косівська Поляна Рахівського р-ну
Кшн – Кушниці Іршавського р-ну

Кшт – Куштановиця Мукачівського р-ну
Лк – Луково Іршавського р-ну
Лкц – Лікіцари Перечинського р-ну
Лпч – Липча Хустського р-ну
Лт – Люта Великоберезнянського р-ну
Мд – Медведівці Мукачівського р-ну
Мдн – Мідяниця Іршавського р-ну
Мй – Майдан Міжгірського р-ну
Мкл – Микулівці Мукачівського р-ну
Мш – Мішкаровиця (нині в складі Біласовиця) Воловецького р-ну
НБ – Нижнє Болотнє Іршавського р-ну
НБс – Нижній Бистрий Хустського р-ну
Нгр – Негровець Міжгірського р-ну
НД – Нове Давидково Мукачівського р-ну
Нрс – Нересниця Тячівського р-ну
НСт – Нижній Студений Міжгірського р-ну
Олш – Олешник Виноградівського р-ну
Пр – Приборжавське Іршавського р-ну
Прч – Перечин Перечинського р-ну
Пст – Пістрялово Мукачівського р-ну
РП – Руське Поле Тячівського р-ну
Рс – Росішка Рахівського р-ну
Рх – Рахів Рахівського р-ну
Сас – Сасівка Свалявського р-ну
Сн – Синевир Міжгірського р-ну
Тн – Торунь Міжгірського р-ну
Трч – Турички Перечинського р-ну
Хж – Хижа Виноградівського р-ну
Хл – Холмовець Виноградівського р-ну
Чрн – Черна Виноградівського р-ну
Яс – Ясеня Рахівського р-ну

ДЖЕРЕЛА

- Грицак 2017 – Грицак М. А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області / відп. ред. П.Ю. Гриценко. Київ: КММ, 2017. Вип. 1. А–Б. 380 с.
- ГГКС – Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я.В. Закревська. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 232 с.
- КМСГ – Картотека матеріалів словника українських говірок Закарпатської області М.А. Грицака. Зберігається в Інституті української мови НАН України, Київ.
- Леснова 2002 – Леснова В.В. Словник оцінних номенів людини в українських діалектах / за заг. ред. П.Ю. Гриценка. Луганськ: Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка», 2013. 304 с.

- НСГГ – Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 224 с.
- ОСБГ – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 т. Київ: АН УРСР, 1984. Т. 1. 296 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- СГГ – Словник гуцульських говірок (літера «Б»). *Гуцульщина: Лінгвістичні етюди*. Київ: Наук. думка. 1991. С. 112–270.
- СЗГ – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: у 2 т. Луцьк: Вежа, 2000.
- СПГ – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. Київ: Наук. думка, 1974. 260 с.
- Хобзей 2002 – Хобзей Н.В. Гуцульська міфологія. Етнолінгвістичний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 216 с.
- ШСНГ – Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 288 с.

ЛІТЕРАТУРА

- Аркушин 2004 – Аркушин Г.Л. Іменний словотвір західнополіського говору: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Волинський держ. ун-т. Луцьк, 2004. 540 с.
- Дворянкін 2012 – Дворянкін В.О. До вивчення оцінної лексики зі значенням особи в українських східно-степових говірках південної Донеччини. *Вісник Запорізького національного університету*. 2012. № 1. С. 134–140.
- Закревська 1977 – Закревська Я.В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті. Київ: Рад. школа, 1977. 116 с.
- Колеснік 2016 – Колеснік Л.Я. Номінація людини в покуцько-буковинських говірках: генеза та просторове варіювання: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2016. 235 с.
- Леснова 1999 – Леснова В.В. Номінація людини та її рис у східнослобожанських українських говірках: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1999. 502 с.
- Леснова 2002 – Леснова В.В. Словник оцінних номенів людини в українських діалектах / за заг. ред. П.Ю. Гриценка. Луганськ: Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка», 2013. 304 с.
- Леснова 2004 – Леснова В.В. Номінація рис людини в українських східнослобожанських говірках: монографія. Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2004. 193 с.
- Леснова 2012 – Леснова В.В. Словотвірні засоби вираження оцінних значень в українському діалектному мовленні. *Лінгвістичні студії*. 2012. Вип. 24. С. 189–193.
- Лук'янюк 1958 – Лук'янюк К.М. До питання про суфіксальний словотвір у Буковинських говірках. *Тези доповідей Львівської міжобласної діалектологічної наради*: Інститут суспільних наук АН УРСР. Львів: АН УРСР, 1958. С. 22–23.
- Німчук 1962 – Німчук В.В. Словообразование именных частей речи в закарпатских верхнеприборжавских говорах: автореф. дис. ... канд. філол. наук / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ, 1962. 18 с.

- Харківська 2015 – Харківська О.В. Суфіксальний словотвір апелятивних іменників в українських говорах Закарпаття: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Ужгород, 2015. 397 с.
- Шумицька 2010 – Шумицька Г.В. Словотвір апелятивних іменників у північно-лемківських говірках української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2010. 19 с.

Irena Jaros

*Uniwersytet Łódzki, Instytut Filologii Polskiej i Logopedii,
Łódź*

SYNONIMIA PRZYMIOTNIKÓW TEMPORALNYCH I LOKATYWNYCH W GWARACH POLSKI CENTRALNEJ

*Synonymy of temporal and locative adjectives
in Central Poland's microdialects*

Abstract. The subject of this analysis is the phenomenon of derivational synonymy of temporal and locative adjectives occurring in Central Poland's microdialects. The author presents types of derivatives which have similar meanings like their counterparts created on the same base with the help of other affixes and exemplified by derivatives used in all parts of Poland: *letni-latowy*, *wiosenny-wiosnowy*, *polowy-polny*, *tylny-tylni*, etc. The causes of serial synonymic adjectives in the dialects under study have been explained by the slower rate of changes in dialects than in literary Polish as well as by the influence of nationwide standards.

Keywords: word-formation, synonymy, temporal and locative adjectives, Central Poland microdialects.

Do wyrażania relacji czasowych i przestrzennych w języku polskim służą m.in. przymiotniki należące do dwu kategorii semantycznych. Są to przymiotniki temporalne, których funkcja polega na wskazaniu relacji czasowych, w jakich znalazły się nazywane przez rzeczowniki czynności, zjawiska atmosferyczne, przedmioty, np. *wieczorny udój*, *styczniowe mrozy*, *południowe spotkanie*, *wczorajszy obiad*, oraz przymiotniki lokatywne, które lokalizują w przestrzeni przedmiot nazywany przez określony rzeczownik, np. *lasy nizinne*,

woda źródłana, droga polna. Semantyka omawianych przymiotników wynika ze znaczenia ich podstawy słowotwórczej, którą stanowią przede wszystkim rzeczowniki i przysłówki [GWJP: 492] oznaczające miejsca lub różne odcinki czasu. Zarówno zastosowane do ich tworzenia techniki derywacyjne, jak i zasób wykładników formalnych nie stanowią dużej grupy. Wśród afiksów wykorzystywanych do kreacji temporalnych derywatów odrzeczownikowych i odprzysłówkowych w polszczyźnie ogólnej występują formanty przyrostkowe *-owy, -ny, -ni, -(ej)szy*, np. *zimowy, natychmiastowy, poranny, letni, wczorajszy, dzisiejszy, jutrzejszy* oraz formanty prefiksально-sufiksalne z udziałem przedrostków obcego pochodzenia *pre-, post-, inter-*, np. *prekolumbijska sztuka, prekambryjska era, postpenitencjarna pomoc, postromantyczna poezja, interstadialne procesy* [Ibid.]. Podobnie stosunkowo nieduży zestaw wykładników formalnych charakteryzuje przymiotniki lokatywne. Są to: *-owy, -ski, -ny, -ni, -any*, np. *pies podwórzowy, droga morska, polne kwiaty, wierzchnia odzież, kawiarniany stolik*, oraz formanty prefiksально-sufiksalne z udziałem prefiksów: *trans-* i *inter-* np. *kolej transsyberyjska, intersatelitarna komunikacja* [Ibid.]. Jak można zauważyć trzy z wymienionych formantów (*-owy, -ny, -ni*) mogą tworzyć przymiotniki należące do obu prezentowanych kategorii.

Przymiotniki używane w funkcji temporalnej i lokatywnej można także tworzyć od wyrażen z przyimkami, które wskazują na: 1) relacje czasowe (*po, przed, między, od*), np. *powojenny* (: po wojnie), *przedświęteczny* (: przed świętami), *międzyzjazdowy* (: między zjazdami), *odwieczny* (: od wieków) [Ibid.: 500] oraz 2) relacje przestrzenne (*na, nad, pod, przy, za, do, od, poza, między*), np. *naziemny* (: na ziemi), *nadrzeczny* (: nad rzeką), *podmorski* (: pod morzem), *przygraniczny* (: przy granicy), *zamorski* (: za morzem), *doustny* (: do ust), *oddolny* (: od dołu), *pozamaciczny* (: poza macicą), *międzykontynentalny* (: między kontynentami)¹ [Ibid.]. Niewielką grupę stanowią composita z interfiksem *-o-*, np. temporalne: *caloroczny* (: cały rok), *zeszłoroczny* (: zeszły rok), *przyszłoroczny* (: przyszły rok) i lokatywne: *górnolużycki* (: Łużyce Górne), *dolnośląski* (: Dolny Śląsk), *środkowopolski* (: Polska środkowa). Współczesna polszczyzna charakteryzuje się na ogół ustabilizowanym zasobem środków derywacyjnych wykorzystywanych do tworzenia tego typu formacji. Warianty słowotwórcze przymiotników pojawiają się w niewielkim zakresie [Satkiewicz 1987: 375], najczęściej różnią się one kolokacją leksykalną, np. *wieczorny spacer* – *wieczorowa suknia, szkoła; źródłana woda* – *źródłowy tekst* lub funkcją stylistyczną, np. *wiejski ser* – *wsiowy ser*, wchodząc w relacje bliskoznaczności.

¹ «Niektóre przyimki mają znaczenie lokatywne i temporalne a od znaczenia podstawy rzeczownikowej zależy, które z nich aktualizuje się w derywacie, np. *oddolny* i *odwieczny*, (...) *międzykontynentalny* i *międzywojenny*» [GWJP: 500].

Celem artykułu jest przede wszystkim prezentacja różnych pod względem budowy słowotwórczej derywatów należących do dwu mniej licznych kategorii semantycznych przymiotników w polszczyźnie. Ma ona służyć wskazaniu rywalizujących ze sobą typów słowotwórczych i przedstawieniu zjawiska synonimii słowotwórczej w gwarach. Obejmuje ono derywaty utworzone za pomocą różnych wykładników formalnych od tych samych podstaw i funkcjonujące w języku w tym samym lub podobnym znaczeniu² [Jadacka 1986]. Jest to przejaw nadmiaru leksykalnego, który jest cechą charakterystyczną polskich gwar [zob.: Pelcowa 1995; 1996; Zagórski 1991]. W odniesieniu do przymiotników synonimia słowotwórcza występuje w niewielkim stopniu w polszczyźnie ogólnej [zob.: Satkiewicz 1987: 340–382]. Wymienne funkcjonowanie takich formacji, jak *jabłkowy* i *jabłeczny*, *szklarniany* i *szklarniowy*, *wystawowy* i *wystawienniczy*, *przymiotny* i *przymiotnikowy*, *zołędziowy* i *zołędny* [GWJP: 499; Satkiewicz 1987: 340–341, 375] świadczy o toczącej się rywalizacji poszczególnych typów słowotwórczych. Wariantowość słowotwórcza³ przymiotników w większym stopniu pojawia się w gwarach ludowych [zob.: Jaros 2016], w których jest konsekwencją m.in. ich wewnętrznego zróżnicowania, spowodowanego niezależnym rozwojem poszczególnych systemów gwarowych oraz nieustającego wpływu polszczyzny ogólnej, zaznaczającego się na różnych etapach ich rozwoju. Niejednokrotnie rejestrowane w gwarach zjawiska tego typu odzwierciedlają również dawną, potwierdzoną w historii języka polskiego, rywalizację formantów, zwykle wielofunkcyjnych [Kleszczowa 2003].

Materiał egzemplifikujący prezentowane zagadnienie pochodzi z gwar Polski centralnej, z publikowanych źródeł o charakterze leksykograficznym, tzn. *Słownictwa ludowego z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego* Karola Dejny [SL] i *Słownika gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim* Mieczysława Szymczaka [Szym] oraz materiałów rękopiśmiennych. Są to dane znajdujące się w kwestionariuszach-notatnikach do *Atlasu gwar polskich* [AGP], które zostały zapisane podczas badań prowadzonych w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku w punktach atlasowych⁴,

² Termin: *synonimia słowotwórcza* odnosi się do faktów z zakresu semantyki leksykalnej obejmujących zjawisko równo- i bliskoznaczności formacji, tworzących dwu- i wieloelementowe szeregi.

³ W pracach polskich językoznawców *synonimy słowotwórcze* nazywane są wymiennie *wariantami* [zob.: Burska-Ratajczyk 2001; Jaros 2002; 2009; Sierociuk 1991; 2004; 2006], *dubletami* [zob.: Witkowska-Gutkowska 1999] oraz *derywatami paralelnymi* [zob.: Kleszczowa 2003]. W tekście wymiennie używam terminów: *synonim* i *wariant*, rzadziej *dublet słowotwórczy*.

⁴ Są to punkty: 330: Bylice, gm. Grzegorzew, 331: Nowe, gm. Krośniewice, 335: Teofilki, gm. Grabów, 336: Peławice, gm. Piątek, 339: Spicymierz, gm. Uniejów, 340: Mętlew, gm. Góra św. Małgorzaty, 343: Tokary, gm. Kawęczyn, 345: Łagiewniki

położonych w granicach dzisiejszego województwa łódzkiego, dla potrzeb pracy poszerzonego na zachodzie i południu o tereny znajdujące się w granicach historycznej ziemi łęczycko-sieradzkiej, a także w materiałach pozyskanych przez pracowników i doktorantów Katedry Dialektologii Polskiej UŁ w latach 2005–2007 podczas badań w kilku wsiach⁵ zlokalizowanych na omawianym terenie. Dane te, pozyskane od informatorów, którzy na co dzień posługiwali się gwarą w niewielkim stopniu pozostającą pod wpływem polszczyzny ogólnej, pochodzą z dość rozległego przedziału czasowego – od połowy XX wieku do początków wieku XXI.

Wśród tak zgromadzonych przymiotników temporalnych i lokatywnych dużą grupę stanowią derywaty charakteryzujące się budową słowotwórczą zgodną z ich odpowiednikami ogólnopolskimi. Są to w zakresie przymiotników temporalnych derywaty powstałe od:

– nazw dni tygodnia, miesiący, pór roku, części dnia, świąt, np. *czwartkowy obiad* (Chy⁶, P), *poniedziałkowy dzień* (Chy, P), *wtorkowy zbiór* (P, Z); *lutowe święto*, *powietrze* [Szym], (Chy, S, P, TW, Z), *lipcowy wieczór* (Chy, S, P, Z), *listopadowy dzień* (P, Z), *majowe kwiaty* (W, Z), *październikowy* (Chy, P), *wrześniowy* (Chy, P); *jesienny deszcz* [SL], *zimowe gruszki* (Z); *tygodniowy chleb* (Z), *miesięczny kurs* (Z); *południowy skwar* [SL], *popołudniowa pora dnia* (Z), *poobiednie spanie* [Szym]; *popielcowa środa* (S, P, TW, Z), *wigilijny dzień* (Chy, S, P);

Nowe, gm. Zgierz, 348: Grabina, gm. Zadzim, 349: Kazimierz, gm. Lutomiersk, 352: Wąglczew, gm. Wróblew, 353: Gajewniki, gm. Zduńska Wola, 354: Prawda, gm. Rzgów, 357: Chojne, gm. Sieradz, 358: Wypychów, gm. Buczek, 361: Dymki, gm. Lututów, 362: Chrzastawa, gm. Widawa, 363: Krzyżanów, gm. Wola Krzysztoporska, 366: Drobnice, gm. Osjaków, 367: Kamień, gm. Kleszczów, 370: Wierzbie, gm. Praszka, 371: Dylów Rządowy, gm. Pajęczno, 372: Kocierzewy, gm. Gomunice, 372D: Dziepółć, gm. Radomsko, 376: Prusicko, gm. Nowa Brzeźnica, 425: Dąbek, gm. Kłomnice, 575: Pniewo, gm. Bedlno, 580: Świeryż, gm. Łowicz, 701: Czatolin, gm. Łyszkowice, 702: Ruda, gm. Skierniewice, 706: Gzów, gm. Słupia, 707: Turowa Wola, gm. Kowiesy, 710: Kaletnik, gm. Koluszki, 711: Bogusławki, gm. Rawa Mazowiecka, 715: Małecz, gm. Lubochnia, 719: Gazomka, gm. Moszczenice, 720: Dęba, gm. Poświętne, 724: Stoczki, gm. Mniszków, 728: Podlubień, gm. Sulejów, 733: Wąsosz, gm. Fałków, 737: Niedośpielin, gm. Wielgomłyny.

⁵ Są to: Chojny, gm. Lututów (Chy), Chojne, gm. Sieradz (Che), Domaniewice, gm. Domaniewice (D), Popów, gm. Łowicz (P), Słupia, gm. Słupia (S), Turowa Wola, gm. Kowiesy (TW), Tychów, gm. Czarnocin (Ty), Zalew, gm. Lutomiersk (Z) oraz Wąsosz, położony na granicy woj. łódzkiego i świętokrzyskiego, w gm. Fałków (W).

⁶ Przytaczane przykłady, pochodzące ze źródeł opublikowanych, są lokalizowane za pomocą skrótów bibliograficznych [SL; Szym]. Przy danych wyekscerpowanych z materiałów rękopiśmiennych podawane są albo skróty nazw miejscowości, z których pochodzą (zob.: przypis 5), albo numery punktów AGP, których rozwiązanie znajduje się w przypisie 4.

– przysłówków, np. *dzisiejszy chleb, dzisiejsze mleko, dzisiejsza gazeta* [Szym; AGP 353, 370] (Chy, P, TW, Ty, W), *jutrzejczy dzień* (P), *jutrzejcze maszynowanie* [Szym] (Chy), *wczorajsza noc, robota, gazeta, wczorajsze mleko* [Szym], (Chy, P, TW, Ty, Z), *pojutrzejsza pogoda* [Szym], *przedwczorajsze mleko, przedwczorajsza gazeta* [Szym], (P, W, Z);

– wyrażen przyimkowych, np. *posiewne brony* [SL]⁷, (Che, TW, Z), *przedwojenne czasy, maszyny* (Che, D), *przedsięwna orka* (Chy), *przedwiosenny okres* (Z).

Podobne zjawisko obserwuje się w zakresie przymiotników lokatywnych, które powstały od nazw miejsc za pomocą znanych z polszczyzny ogólnej formantów, np. *miastowy człowiek, chłopak* [SL; AGP], *roboty polowe* [Szym], *ogrodowa fasola* [SL], *światowa wojna, gruszki sadowe* [SL]; *oborniany gnój* (P, TW), [SL]; *tylne koło, polna gruszka* [Szym], *polny mak* [SL], (Chy), *boczne deski* [AGP; SL], *rozstajne drogi* [SL], *robotnik leśny* [SL], *cmientarny kościół* [SL], *kłonica przednia* [SL], *zadnia noga* [SL], *spodnia deska, poślednie śnice, koło ‘tylne’* [SL; AGP], *kamień wierzchni* [AGP]; *dworska droga* (Chy); *podleśna ziemia* [SL], *podsiodolny koń ‘będący pod siodłem’, nadolny ‘leżący na dole’* [SL].

Zjawisko funkcjonowania synonimicznych formacji przymiotnikowych zarówno w funkcji temporalnej, jak i lokatywnej w gwarach wiąże się przed wszystkim z występującym w nich brakiem stabilizacji semantycznej formantów. Wolniejsze wobec polszczyzny ogólnej tempo zmian zachodzących w systemach gwarowych powoduje żywotną do dzisiaj wymienialność wykładników formalnych przymiotników. Stan ten odzwierciedla historyczny etap rozchwiania funkcjonalnego formantów [zob.: Kleszczowa 2003]. Zwłaszcza w zakresie dystrybucji dwu sufiksów, tzn. *-owy* oraz *-ny*, tworzących odrzeczownikowe przymiotniki temporalne i lokatywne dochodzi do licznych wahań, nie tylko w gwarach. Są to formanty charakteryzujące się znaczną produktywnością [zob.: GWJP: 523], potwierdzoną już w staropolszczyźnie [Kleszczowa 2003: 34, 77]. Wyjątkowo często tworzyły formacje synonimiczne w polszczyźnie poprzednich wieków, por. *grzeszny – grzechowy, kościelny – kościolowy, ogrodowy – ogrodny, skarbowy – skarbny* [Ibid.: 37, 77], w gwarach, np. *polny – polowy groch, zapaśny – zapasowy klucz* [Szym], *tyczna – tykowa fasola* [SL] oraz współcześnie w polszczyźnie ogólnej, np. *jablęczny – jabłkowy, rzeczowny – rzeczownikowy, olejny – olejowy, bajeczny – bajkowy* [Satkiewicz 1987: 340, 344], poświadczając toczący się dawniej i teraz proces krystalizacji i ustalenia się ich funkcji semantycznych.

⁷ Cytowany materiał pochodzi z punktów: 1G, 10M, 15,15L, 71, 72D, 77, 79, 80, 80a, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 87S, 88, 90, 90P, 92, 93, 93C, 97, 98, 104, 114, 117, 121, zob.: [SL].

W omawianych gwarach możliwe jest ich wymienne wykorzystywanie do tworzenia współtematycznych formacji adiektywnych, występujących:

a) w użyciach temporalnych, np.:

- *adwentowa niedziela, adwentowe pieśni, adwentowe ciele* [Szym], (Che) – *adwentna* (P, TW);
- *dniowa zmiana* [SL; Szym], *dniowy utarg* (Z) – *dzienny utarg, zarobek, dzienna koszula* ‘odświętna’ [Szym], (Chy, P, S, W);
- *latowe trepki* ‘używane latem’, *latowe kwiaty* ‘kwitnące latem’ [Szym], *latowa chustka, mycka* [SL], (W) – *letni płaszcz, letnia sukienka, letnie kamasze* [SL; Szym], (D, P, S, Ty, Z);
- *wieczorowy udój, zorze, wieczorowa pora* (Chy, Che, D, P, S, TW, W, Z);
- *wieczorny udój, chłód, wieczorne zorze* [SL; Szym], (P);
- *wiosnowy siew* [Szym], *wiosnowe zboże, jarzyny* [SL], (TW), *zwiosnowy żrebak* [SL; Szym] – *wiosenny wiatr, wiosenna rata, wiosenne ciepło* [SL; Szym], *wiosenne siewy, prace* [SL; Szym], (B, Chy, P, S, W, TW, Z), *zwiosenny* [SL; Szym];
- *żniwowe roboty* [Szym] – *żniwny czas* [Szym], (S, P, Z);
- *pożniwowe grzyby* [SL], *pożniwowe ciele* [Szym] – *pożniwny czas* (S, P, Z).

b) w użyciach lokatywnych, np.:

- *polowy groch, droga – polny groch, droga* [SL; Szym];
- *bruzdowy koń – bruzdny koń* ‘z prawej strony’ [SL];
- *dołowy korzeń – dolny korzeń* [SL];
- *szczytowy – szczytni dach* [SL].

Synonimiczne określenia pojawiają się także w odniesieniu do postaci paradigmatycznych przymiotników o rodowodzie prasłowiańskim [Boryś 2006]: *ozime* ‘o zbożu sianym jesienią’ i *jare* ‘o zbożu sianym wiosną’, które w omawianych gwarach przybierają niekiedy postaci z *-owy*: *jarowe* [SL], *ozimowe zboże* [SL], (D) oraz z sufiksem *-ny*: *ozimne zboże* [SL]. Ich powstanie należy tłumaczyć powieleniem znanych i używanych struktur typu *zimowe, wiosenne/wiosnowe* oraz chęcią wzmocnienia adiektywnego charakteru derywatów za pomocą sufiksów o większej frekwencji słowotwórczej w polszczyźnie.

Formacje adiektywne utworzone od tych samych podstaw za pomocą wspomnianych wykładników *-ny, -owy* nie zawsze są tożsame znaczeniowo w polskich gwarach i polszczyźnie ogólnej. Ich relacja semantyczna oparta na bliskoznaczności może być ograniczona pragmatycznie. Użycie wariantywnych postaci przymiotników zazwyczaj uwarunkowane jest semantyką określanego rzeczownika, np. *wieczorny spacer, udój*, ale *wieczorowa sukienka, szkoła*, por. notowane w Domaniewku [Szym]: *wieczorny chłód*, ale *wieczorowe kursa*. Podobne zjawisko występuje w odniesieniu do przymiotników lokatywnych,

np. *polowe roboty, prace i polny kwiat, polna droga*. Co ciekawe, czasem łącząc się w funkcji przydawki z tymi samymi rzeczownikami mogą wskazywać na ich różne elementy znaczeniowe, decydujące o semantyce całego wyrażenia, np. *wieczorowy strój* ‘elegancki typ ubioru, zakładany wieczorem’ i *wieczorny strój* ‘ubiór noszony wieczorem, niekoniecznie elegancki’. Przykłady te potwierdzają zauważoną przez H. Satkiewicz prawidłowość, polegającą na tym, że formacje na *-owy* utrwalają się «w słownictwie terminologicznym, podczas gdy ich odpowiedniki z suf. *-ny* pozostają składnikami polszczyzny ogólnej» [Satkiewicz 1987: 341].

Cechą charakterystyczną gwar polskich, przede wszystkim Mazowsza, Śląska a zwłaszcza Małopolski, oraz znajdujących się pod ich wpływem gwar Polski centralnej, jest dłuższe utrzymywanie się w nich przymiotnikowych formacji słowotwórczych z dawnym sufiksem *-ni* (< **-bnb-jb*), oznaczających m.in. położenie w czasie i w przestrzeni. Zdaniem Mariana Kucali (1955) przed wiekiem XVI został on wyparty w polszczyźnie z nielicznymi wyjątkami przez bliski brzmieniowo przyrostek *-ny*. Zachował on dłużej swoją produktywność w gwarach (zob.: np. *zaskórni, odgórn, narożni, przydrożni* [SL]), powodując funkcjonowanie w nich dubletów słowotwórczych, charakteryzujących się oboma formantami, o czym przekonują przykłady, pochodzące z omawianych gwar, odnoszące się m.in. do lokalizacji przedmiotów w przestrzeni, np. *boczna – boczna deska* [SL; AGP]; *brózdny – brózdni koń* ‘z prawej strony’ [SL]; *górnny – górni kamień* [SL; AGP]; *tylny* [SL] – *tylni* [Szym; SL; AGP]; *polny – polni* [SL]. W centralnej Polsce spotyka się także wariantywne postaci przymiotników temporalnych, utworzonych za pomocą sufiksów *-ny* i *-ni*, np.: *miesięczni* [SL] – *miesięczny zarobek* (P); *ozimnie* [SL] – *ozimne zboże* [SL]; *przeszloroczni* [SL; AGP: 366, 371, 372] – *przeszloroczny zbiór* [AGP: 343], (Chy); *roczni* [Szym; SL] – *roczny podatek* [SL, Szym], (Chy, D, S, P, TW); *tagrocznie* [SL; AGP: 733, 425] – *tagroczne żniwa* [SL; AGP: 357, 352, 370, 371, 575] (: tagrok ‘zeszłego roku’), *wczesne żniwa* [SL] – *wcześniej* [SL]; *zeszloroczne* [SL; AGP: 336, 340, 345, 348, 349, 353, 357, 358, 372D, 575], (Chy) – *zeszlorocznie żyto* [SL; AGP: 335, 362, 363, 376, 707, 724, 728, 733, 737, 425].

Na uwagę zasługują przykłady zachowania się w gwarach Polski centralnej formacji z historycznym prefiksem *-ski* w wyrażeniu *polna droga* ‘polna droga’ współtworzące szereg synonimiczny z derywatami: *polny, polni* i *polowy* [zob.: SL].

Synonimiczne szeregi przymiotników temporalnych i lokatywnych odzwierciedlają typowy dla polskich gwar układ wariantów słowotwórczych. Ich występowanie, związane jest ze specyfiką systemów gwarowych, ich ewolucją, dokonującą się we własnym tempie, nie zawsze w tym samym czasie i zgodnie ze zmianami zachodzącymi w języku ogólnopolskim. W polskich gwarach do dzisiaj widoczne są rezultaty dawnej rywalizacji dwu i więcej równoległych

formantów, które zanim osiągnęły stabilizację semantyczną przechodziły okres rozchwiania funkcjonalnego. Bardzo często formacje słowotwórcze notowane w gwarach, wchodzące w relacje synonimiczne z ich odpowiednikami ogólnopolskimi, to formy przestarzałe, notowane przez słowniki dawnej polszczyzny [zob.: SW] a nie uwzględniane lub notowane z kwalifikatorami chronologicznymi we współczesnych leksykonach [por.: Dor; USJP]. Przykładami synonimów chronologicznych, układających się w relacje: derywat dawny – derywat nowy [zob.: Skubalanka, Książek-Bryłowa 1992: 18–21] są dublety: *dniowy* – *dzienny*, *jarowy* – *jary*, *latowy* – *letni*, *wiosnowy* – *wiosenny*, *źniowowy* – *źniwny* występujące najczęściej w obrębie jednej wsi. Do tej grupy synonimów można również zaliczyć formacje charakteryzujące się obocznymi formantami *-ny // -ni*, np. *roczny* – *roczni*, *polny* – *polni*, choć formacje z przyrostkiem *-ni* są dzisiaj odczuwane jako gwarowe w odróżnieniu od ich ogólnopolskich postaci z *-ny* i w związku z tym często świadomie unikane. Świadczą o tym ich notacje, które w większości pochodzą ze źródeł datowanych najpóźniej na lata dziewięćdziesiąte XX wieku. Są to więc także warianty uzualne, których występowanie w gwarach uwarunkowane jest socjalnym zakresem użycia, opierającym się na opozycji: derywaty gwarowe – derywaty ogólnopolskie.

Zaprezentowane temporalne i lokatywne formacje słowotwórcze, tworzące szereg synonimicznych przymiotników, stanowią przykład występującego w polskich gwarach nadmiaru leksemów powstałych od tych samych podstaw. Ich redundancja ma szerszy charakter, zarówno pod względem zakresu semantycznego (obejmuje także inne klasy przymiotników), jak i geograficznych uwarunkowań, o których ze względu na ograniczony obszar badań i stosunkowo niewielki materiał egzemplifikujący omawiane zagadnienie, powiedziano tutaj niewiele.

ŹRÓDŁA

- AGP – Kartoteka *Atlasu gwar polskich*, zdeponowana w Zakładzie Dialektologii Polskiej i Logopedii Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego.
- Boryś 2006 – Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006.
- Dor – Słownik języka polskiego / red. W. Doroszewski. T. 1–10. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957–1969.
- SL – Dejna K. Słownictwo ludowe z terenu województw kieleckiego i łódzkiego. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN. (A–B)*. 1974. XX. S. 189–277; *(C–D)*. 1975. XXI. S. 135–290; *idem*. Słownictwo ludowe z terenu byłych województw kieleckiego i łódzkiego, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, (E–J)*. 1976. XXII. S. 135–268; *(K)*. 1977. XXIII. S. 147–290; *(L–M)*. 1978. XXIV. S. 149–274; *(N–Ó)*. 1979. XXV. S. 123–276; *(Pa–Por)*. 1980. XXVI.

- S. 117–257; (*Pos–R*). 1981. XXVII. S. 129–281; (*Sa–Sy*). 1982. XXVIII. S. 119–261; (*Sz–U*). 1983. XXIX. S. 83–233; (*W*) 1984. XXX. S. 91–213; (*Z–Ż*). 1985. XXXI. S. 143–265.
- SW – Słownik języka polskiego / red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. 1–8. Warszawa, 1900–1927.
- Szym – Szymczak M. Słownik gwary Domaniewka w powiecie łęczyckim. Cz. 1–8. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1962–1973.
- UJSP – Uniwersalny słownik języka polskiego / red. S. Dubisz. T. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.

LITERATURA

- Burska-Ratajczyk 2001 – Burska-Ratajczyk B. Wariantywność gwarowych formacji słotowórczych – współczesność wobec tradycji. *Leksyka a gramatyka w tekście językowym* / red. K. Wojtczuk. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2001. S. 205–222.
- GWJP – Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia / red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PAN, 1998.
- Jadacka 1986 – Jadacka H. Synonimia słotowórcza – perspektywy badawcze, *Poradnik Językowy*. 1986. Z. 6. S. 404–412.
- Jaros 2002 – Jaros I. Zagadnienie wariantywności słotowórczej na przykładzie nazw środków czynności. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN*. 2002. T. XLVII. S. 51–70.
- Jaros 2009 – Jaros I. Nazwy środków czynności w gwarach łęczycko-sieradzkich. Studium słotowórczo-leksykalne. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2009.
- Jaros 2016 – Jaros I. Przymiotnikowe synonimy słotowórcze w gwarach polskich (zarys problemu). *Dawne z nowym łącząc... In memoriam Mariani Kucała*. / red. J. Klimek-Grądzka, M. Nowak. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2016. S. 23–37.
- Kleszczowa 2003 – Kleszczowa K. Staropolskie derywaty przymiotnikowe i ich perspektywiczna ewolucja. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2003.
- Pelcowa 1995 – Pelcowa H. Wariantywność leksykalna gwar pogranicza wschodniego Lubelszczyzny. *Badania dialektów i onomastyki na pograniczu polsko-wschodniosłowiańskim* / red. M. Kondriatiuk. Białystok: Uniwersytet Warszawski, Filia w Białymstoku. Zakład Filologii Wschodniosłowiańskiej, 1995. S. 155–166.
- Pelcowa 1996 – Pelcowa H. Wariantywność a interdialektalność zjawisk gwarowych. *Prace Naukowe UŚ w Katowicach. Prace Językoznawcze 24. Studia historycznojęzykowe*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1996. S. 156–167.
- Satkiewicz 1987 – Satkiewicz H. Zagadnienia poprawności słotowórczo-semantycznej / *Kultura języka polskiego, Zagadnienia poprawności leksykalnej*

- (*słownictwo rodzime*), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. S. 229–439.
- Sierociuk 1991 – Sierociuk J. W sprawie wariantywności słowotwórczej w gwarach / red. S. Gajda. *Wariancja w języku*. Opole: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1991. S. 175–178.
- Sierociuk 2004 – Sierociuk J. Niektóre aspekty wariantywności słowotwórstwa gwarrowego. *Slovenčina na začiatku 21. Storočia. Na počest' profesora Ivora Ripku* / red. M. Imrichová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. Fakulta humanitárnych a prírodných vied, 2004. S. 24–29.
- Sierociuk 2006 – Sierociuk J. Specyfika wariantywności słowotwórczej w gwarach. *Gwary dziś. 3. Wewnętrzne zróżnicowanie języka wsi* / red. J. Sierociuk. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2006. S. 209–214.
- Skubalanka T., Książek-Bryłowa W. Wariantywność polskiej fleksji. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992.
- Witkowska-Gutkowska 1999 – Witkowska-Gutkowska M. Staropolskie prefiksalne dublety czasownikowe i ich współczesne odpowiedniki. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1999. XXXV. S. 8–26.
- Zagórski 1991 – Zagórski Z. Wariantywność a rozwój gwar. *Wariancja w języku* / red. S. Gajda. Opole: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1991. S. 73–76.

Тетяна Ястремська

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
Львів

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОСТОРОВОЇ СЕМАНТИКИ ДЕРИВАТИВ

Realization of the spatial semantics of derivatives

Abstract. This article deals with the semantic structure of derivatives which reveal speakers' worldview. The meaning of spatial concepts depends mainly on the speaker's «dialectal worldview». A number of cases have been analyzed: the adverbs *vnyz*, *vdolynu* 'down', *dhor* 'up' as well as the derivative of the word *horá* (*zahóra*), one of the senses of which in the analyzed dialects is 'the Chornohora mountain range'. The studied examples (words and expressions) relate to the mountain passes *Ruska Put*, *Veretskyi Pass*, as well as the mountain range *Chornohora*, the highest mountain range in Western Ukraine. The sources of the study are dialectal records, regional dictionaries and texts, as well as linguistic atlases.

Keywords: dialectal worldview, dialectal semantics, adverbs, map, Ukrainian dialects.

Семантика діалектних слів відображає світосприйняття мовців, зокрема їхнє розуміння та відчуття простору. Саме тому, аналізуючи семантичні особливості дериватив-прислівників, чимало прикладів пояснити складно.

Однак саме діалектні матеріали дають змогу вийти за межі усталених правил літературної мови, виявити унікальні семантичні моделі творення дериватив. Діалектне мовлення «значно ширше, ніж літературна мова, відображає процес творення слів з відхиленнями від типових слово-

твірних моделей, роблячи їх менш “морфологічними”, менш строгими щодо семантики і форми. Для діалектного мовлення характерний досить активний вияв у конкретних актах спілкування лексичних мотиваційних зв’язків, які визначають місце похідного слова в словотвірному ланцюжку і ширше – у словотвірному гнізді. Діалекти дають цікавий матеріал щодо фоно-морфологічного варіювання похідних слів та ін.» [Янценецкая 1979: 43].

Серед переваг аналізу мовних явищ на діалектному матеріалі є також змога вийти за суто лінгвістичні межі, намагаючись досягнути світогляд діалектоносіїв, їхню ментальність, спосіб мислення та модель формування картини світу. Адже відмінності між літературною мовою та діалектами є не тільки у мовній площині, а й у площині формування «моделі» світу для носіїв різних говорів, що зумовлено передусім територією, локалізацією, історичними передумовами формування діалектів. «Концепція діалектної мови, яка представляє діалекти як макросистему зі спільними і відмінними рисами, пропонує теоретичне підґрунтя для припущення не про єдність чи відмінність картин світу окремих діалектів, а про варіативність спільної діалектної картини світу як однієї зі складових мовної картини світу. Одне із завдань, яке постає перед дослідниками цього дослідницького напрямку, є виявлення тих фрагментів макросистеми діалектної мови, у яких виявляються відмінності у світобаченні носіїв діалектів» [Нефедова 2008: 86].

Мовець не тільки формує «діалектну картину світу», а й «організовує семантичний простір тексту, ... є тим орієнтиром, щодо якого в акті комунікації починається відлік часу і простору» [Апресян 1997: 274; див. також: Цивьян 1990: 8]. Саме тому для формування семантики важливо виокремити просторові параметри, які усвідомлює мовець; «не загубити» його у формуванні семантики. Від світобачення мовця чи від місця його перебування може залежати і точка відліку, і напрямок руху.

Спосіб збереження та відтворення інформації про явища дійсності залежить не тільки від ментальності мовця, а й від соціальних, вікових, професійних, географічних чинників. Як слушно зазначив Р. Голик, «вираження етнокультурних концептів, пов’язаних із мовною категорією простору, усе ще потребує глибоких досліджень. Скажімо, та ж категорія гори й суміжні з нею поняття формують не лише фольклорні стереотипи; для таких етнодіалектних груп, як, наприклад, гуцули чи бойки, вони (прямо чи опосередковано) становлять вісь, довкола якої будується мовна картина світу загалом» [Голик 2003: 551].

У статті продемонстровано водночас складні та цікаві приклади діалектної семантики, яку носії говорів «формують» на підставі не тільки особливостей рельєфу місцевості, яку заселяють (терени Карпат), а й власного світобачення, власної «моделі» світу.

Джерельною базою дослідження слугували записи говіркового мовлення (передусім гуцульського, бойківського, покутського діалектів), діалектні словники та картотеки, тексти, етнографічні матеріали.

1. Як, спустившись «вдолину», потрапити в «Русь»

Наталя Хобзей у статті «Назви *русин*, *руський* у діалектних словниках і поза ними» [Хобзей 2019: 140–148] згадує фразеологізм *іти на Русь*, який тісно пов'язаний із назвою *Руський путь*, чи *Руський шлях*.

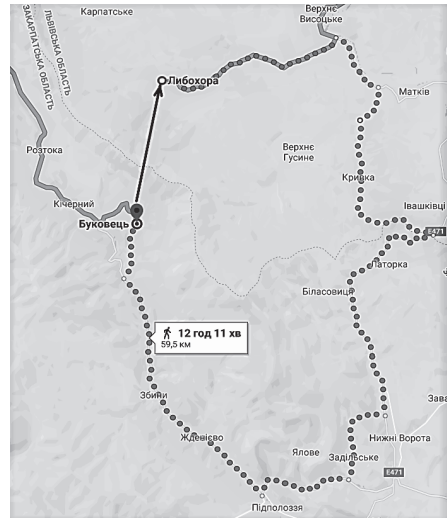
Перевал *Руська путь*, як зазначив археолог та етнограф В. Кобільник, – давній український торговельний шлях, «головний перевал першого порядку», називають його ще «соляним» шляхом: «Незбитим є фактом, що торговельні дороги вели до таких місць, в яких були найбільше потрібні речі й з яких можна було ці речі привозити – а інші вивозити. Таким конечним продуктом була сіль. І саме на Бойківщині, по обох сторонах дороги з Закарпаття через “Руську путь”, маємо сільні околиці ... А тому що на Закарпатті сіль була конче потрібна, не диво, що вони по нашу сіль на Бойківщині заходили й вимінювали на свої бронзові вироби» [Кобільник 1933: 41]. Хоча тепер – це лише туристичний пішохідний маршрут, що з'єднує с. Либохора Турківського р-ну Львівської обл. та с. Буковець Воловецького р-ну Закарпатської обл., відстань між якими, за підрахунками укладачів туристичної карти, через перевал – 12 км, при цьому перепад висот становить 617 м (див.: карту 1).

Однак на картах Google (див.: карту 2) прямий перехід між цими населеними пунктами недоступний. Потрапити з Буковця в Либохору можна тільки в обхід, пройшовши майже 60 км.

Фразеологізм *іти на Русь* наводить М. Онишкевич за працями о. Ю. Кміта та В. Охримовича: *Русь: іти на Русь* (Км[іт], Охр[имович]) ‘йти з гір в долину’ [Он. 2: 197]. Щоб зрозуміти семантику фразеологізму, Н. Хобзей апелює до спогадів художника Б. Яворського, записаних 2010 року в Турці: «Слово “Русь” означає “низ”. Вираз “йти на Русь” означає “йти вниз, у долину”. Отже, коли приходили люди з-за гір і питали в місцевих мешканців, як пройти до тієї чи тієї місцевості, то завжди чули у відповідь: “На Русь”, тобто вниз. Коли я був маленьким, так говорила моя бабця» [Хобзей 2019: 142].

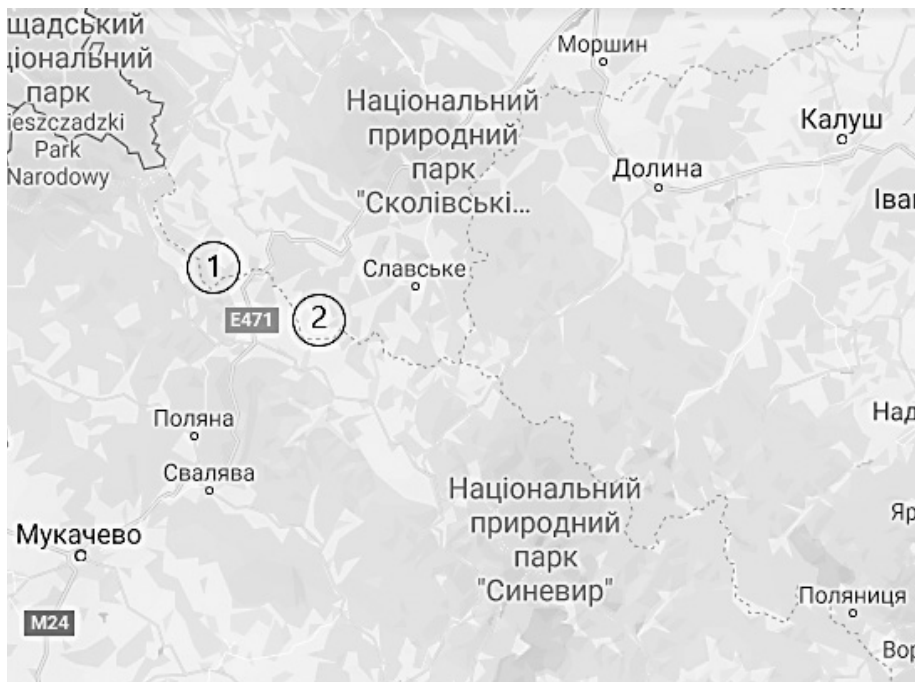

Карта 1

Карта 2

Отож *іти на Русь* має значення ‘іти через перевал – із Закарпаття в Галичину’ (див.: карту 3; перевал № 1).

Карта 3

За словами Н. Хобзей, «ареал поширення топоніма *Руська путь* у бойківських говірках є незначним, хоча й назва (у сучасній літературі, очевидно, щоб “українізувати”, вживають також і *Руський шлях*) продовжує бути офіційною на географічних картах і позначає “головний перевал першого порядку [тепер тільки пішохідний. – Н. Х.] на Верховинському вододільному хребті у південно-східному напрямку”¹, що з’єднує с. Либохори у Львівській області та с. Буковець у Закарпатській області. Зазначу, що в географічній літературі є ще один перевал на тому ж таки Верховинському вододільному хребті, який, окрім назви *Верецький*, має ще й інші назви – *Ворітський*, *Руські Ворота*» [Хобзей 2019: 140–141], про який ітиметься в наступному підрозділі.

2. Дгóрі – через Верецький перевал

Із-поміж дериватів слова *гора* виявлено прислівник *дгóр’і*, поширений у гуцульських, бойківських і закарпатських говірках, одне зі значень якого – ‘у напрямку вгору до вершини гори (чи вздовж похилої площини)’:

Карта 4

¹ Гілецький Й. Перевали Українських Карпат. URL: <http://geoinfo.if.ua/perevaly-ukrajinskyh-karpat/> (дата звернення: 25.02.2020).

Иди шукати д'горі дороги! [...] Дай суди солонину, а йди шукати в долину дороги (Розтоки) [Шух. 5: 142]; Отó такый бисаговатьый <'незграбний'>, шчо нійак не гóден идгóр'і пуйті (Липча) [Грицак 1: 162]; Іду д гóр'і (Верховина) [КСГГ]; Мігаюк встав поволи, узев у руки перед себе калюхи тай тишов идгóр'і <'на полонину'> ид товаришам (Голови) [Шек_Р: 285]; П'ідн'імáйе"мес'а г'ірс'кými крутými дорóгами ўсе дгóр'і і дгóр'і (Сойми) [УЗГ_Т: 141]; Колис йек ро'били в бут'іні/о'ден |парубок маў |г'ўку // пішли ўні в мага'зин набрати шо т'раба до й'іди / та й і'дут д'гор'і // с сила до колиби (Дихтинець) [БГ_Т: 332]; Т'яшко ми вже стáло дёртис'я дгóр'і горóв [Матіів: 120] та ін.

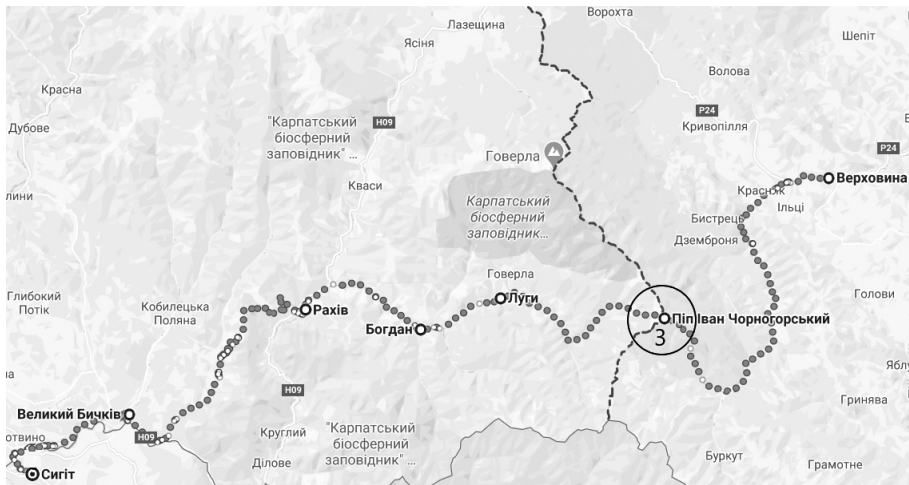
Однак у цитаті *Онi ўже пак забралис'а і п'ішли дгóр'і // туды дис'на Л'в'ўшчину* [УЗГ_Т: 124], зафіксованій у с. Підполоззя Закарпатської обл., окреслити значення виявилось складно. На перший погляд, видається, що все «правильно»: Підполоззя розташоване на висоті 365 м над рівнем моря, а Климець (найближчий населений пункт Львівської обл.) – 768 м. Однак, як виявилось, перейти із Закарпаття в Галичину не так просто (це виразно демонструє карта 4), адже шлях пролягає через Верецький перевал, висота якого 841 м, що розділяє Львівську та Закарпатську обл. Отже, очевидно, що *дгóр'і* має значення ‘через Верецький перевал’ (див.: карту 3; перевал № 2).

3. Піти «за гору»

Інтровертивність діалектного мовлення демонструє чимало діалектних контекстів. Зафіксовані приклади ілюстративного матеріалу не завжди дають змогу чітко зрозуміти значення такого, здавалося б, цілком зрозумілого слова *гора* та дериватів, утворених за допомогою префікса *за-* (*загора*, *загір'я*, *загірський*), а також конструкцій *в гори*, *за гору*, *за горою*, *з-за гори*. Одне зі значень слова *гора* – ‘Головний Карпатський хребет Черногора; Черногірський хребет’, який є природним кордоном між Івано-Франківською та Закарпатською обл., а упродовж багатьох століть розділяв держави, до яких належали Галичина й Закарпаття. Перейшовши хребет, можна потрапити на сучасне Закарпаття, чи, як документують аналізовані джерела (датовані переважно кінцем ХІХ – І половиною ХХ ст.), – «на угорський бік», «на Мадярщину», «на Закарпатську Верховину», рідко – у Румунію.

Деякі цитати містять «підказки» щодо напрямку шляху, зокрема згадки-уточнення про «угрів», Угорщину², Мадярщину, Волохів, а також

² Тут і далі йдеться про сучасне Закарпаття, яке впродовж низки століть входило до складу Угорщини.

Карта 5

вказівки на конкретні населені пункти – Рахів, Бичків, Богдан, Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл., які до 1945 року належали до Мармароського комітату (Румунія):

Угри піти за гору [Мосора: 30]

Ай по́демо, товаришу, у гори, у гори, Та вынесемъ своимъ жёнкамъ шовку на чемборы; Ай по́демо, товаришу, въ гори на Яси́нье, Та принесемъ своимъ жёнкамъ бўльбобъ на насѣнье [Гол.: 375];
пор.: *Спытáйся Мары́сю ма́ми, Цы по́деш ты зь на́ми? Завеземо́ ты въ го́ры, Непове́рнешь нико́ли* [Гол.: 487]

Давно був за Горов (в Угорцині) ксшкий рік (Голови) [Шек_Р: 284]

За горов був тешкий рік. Загірські купці, Волохи зибралисид тай пишли до нас за хлібом (Голови) [Шек_Р: 284]

Він пишов за Гору – у Луґи – за чюмовама до люльки [Шек_ДИ: 162];

Давно у горах ніхто ни боронив ходити за Гору. Тай усе, шо кому було потрібно, то діставали из-за Гори; Люде несли за Гору на конех вирменама сафіян та свічки, а з-за Гори зносили кукурудзи, чюмови тітіню та усску крамишину: ек широкі загірські ремені, заковченки крисані, так повскі, білі, з високими наголовниками; челідинскі жовті чоботи, шовкові фустки та залізник [Ibid.: 169]; *А за Горов були бані тай тимунь там бриндза була дорога* [Ibid.: 170]

Вибралисид раз оба «за гору», на угорський бік [Лом_В: 94]

Він нажив багатства, торгуючи з опришками горілкою і міняючи її за всячину, що йому опришки з грабунків «за горою» (з Мадярцини), приносили [Лом_В: 43]

*Ще більше можна було заробити, переганяючи закуплену тут худобу «за гору», цебто на **Мадярицину** [Лом_В: 121]*

*Назбирає тих шкір, натерхає на коні, і, за гору. В **Рахів**, в **Бичків**, чи в **Сигіт** [Лом_В: 107]*

*Мій Михайлик найшов собі лобку «за горов» у селі **Богдані** й живе там із нею [Лом_ЗС: 125].*

Засвідчено також мовні ілюстрації, у яких значення слова *гора* можемо окреслити на підставі опозицій, як-от: *за кордон* (Буковина) / *за гору* (Угорщина) / *в Волошиніну*, *на волоський бік* (Румунія), при цьому важливим є місце запису, як, наприклад, с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.:

*Одни идут за **курдун**, други – за гору, треті – в **Волошиніну** [Шек_Р: 282]; Видразу Андрійчик здогадався, що це татаре, за єкі їму розказували люде нираз та ни двічі за Горов тай на **волоскім** боці [Ibid.: 306].*

Однак у деяких цитатах місце «за горою» окреслити складно; можна припустити, що йдеться про територію Угорщини (за Чорногірським хребтом; сучасне Закарпаття), пор.:

*А куст ми зазулицьи / За валом, за валом, / Ой наймив си **Николайко** / За гору з товаром (Соколівка); А кувала зазулиця отам на йивірю, / Уже три дні і три ночі чоловік за сірю. / Вчора прийшов мій чоловік та став на подвірю, / А я собі молоденька з горівков за стілю (Криворівня) [Шух. 3: 130, 156]; Туманюк ходив в опришки за гору, на Буковину, Туречіну, Волошину тай Долів (Голови) [Шек_Р: 288].*

Аналізуючи дібрані контексти не важко не помітити різного написання слів (разом та окремо), інколи – у лапках чи з великої літери (слово *Гора*). На перший погляд, такі орфографічні деталі видаються неважливими, зважаючи на час записів – кінець XIX – початок XX ст. Проте, на мою думку, збирачі та записувачі таких матеріалів – люди переважно дуже освічені, – не могли писати не задумуючись. Вони вкладали власне розуміння, сприйняття, усвідомлення в написання тих чи інших слів.

У працях М. Ломацького фіксуємо слова *загору*, *загоров*, подані разом і в лапках; автор, очевидно, намагався наголосити, що йдеться не просто про місце за горою, до того ж, послідовно додано уточнення, наприклад:

● **за гору** = **загору** ‘за Чорногірський хребет – в Угорщину’: *Ото ж пішов Лукин «загору», на **Закарпатську Верховину**, найшов там «ковача»; Радить Сверлан Лукинові йти по жінку «загору». Найближче там село за **Котилашем Луги** [Лом_ЗС: 133, 185]*

- **за горов = загоров** ‘за Чорногірським хребтом – в Угорщині’:
Оба з дедом ідуть у далекі гори, перейшли Чорногору, вже «за-горов» [Лом_ЗС: 186].

Слово *загора* словники фіксують зі значеннями: ‘гора’³ [Жел. 1: 240 («Berges»)], ‘місцевість за горою, за горами’ [Яв.: 157]. Гуцульські джерела фіксують слово із прийменником з (пор. написання: з *Загори*, з-загори): *Декую тобі, свете, велике, запашне Сонечко, шо єс дозволило мені діждати те сегодни уздріти. Поможі ми мирно си вернути з Загори и знов те уздріти з оцего місця* [Шек_Р: 305]; *Напитки, всякі вина й горілки привезено на конях аж із Сиготу «з-загори»* [Лом_В: 97]; *«З-загори» привів собі милу й роботящу жінку, діждався діточок* [Лом_ЗС: 193].

Особливості діалектного словотворення та слововживання виявляють деривати:

загір’я (загор’є, загор’я, загір’є)

- 1) ‘місцевість за горою, за горами’ [Жел. 1: 238 («Ort (Dorf etc.) hinter einem Berge»); Гол.: 557 («загор’є»); Гр. 2: 26 («мѣстность за горою»); СУМ 3: 77; СУМ₂₀: 949]: *Ой з загір’я місяченко, з загір’я, / Виводимо молоденьтю (!) з застіля; Ой з загір’я місяченько, з загір’я, / Виводимо друженьтю з застіля* (Іллінци) [Голуб.: 185, 188]; *Ой з загір’я місеченьку, з За-а-а ги-ір’я-я-я, / Ой чес тобі кни-и-изю з засті-і-ілля-я* [Шек_ДИ: 221]; пор.: демінутиви *загір’єнько, загір’ячко: Встала дівонька скоро день, / Пішла з горнетком по вогень; / Вийшла дівонька на загір’єнько, / Винесла вогонь за рукавеньком* (Підберізці) [Гнатюк_Г: 96]; *Ой кіт-воркіт по загір’ячках скік, перепелочки ловив* [Гр. 2: 26]
- 2) ‘територія за Чорногірським хребтом – Угорщина’ [Мосора: 49 (загор’є «Угри»)]; – *Шо то за люде, – ни мих сам пизна-ти. – Ци би то скі йшли из Загір’я, ци відкив* [Шек_Р: 306]; *Сонце, паленіючі, помали заочювалоси великим кругом поза верхс – у Загір’є; Нічь утікала темним туманом поза Скупову, через Чьорногору у Загір’є, перед єсним світлом днини; Але ск вернувси старий з Гаджіни, а стара виділа, шо то старий шош крутит, бо син шош задовго сидит у Загір’ю* [Шек_ДИ, с. 23, 45, 165]; пор. у пам’ятках української мови: *Выступи полкъ изъ загорья (XV)* [МСДЯ 1: 907 («Іпатіївський літопис»)]; *Славяне, якъ Кромеръ написаль, осѣли Угорское загоре (XVII)* [Тимч_МС 1: 265]

³ Мотивація невідома.

загірний (*загірній*)

‘який міститься за горами; загірний (про місцевість, територію)’ [Жел. 1: 238 («jenseit des Berges, von hinter den Bergen»); Гр. 2: 26 («находящийся за горами»); СУМ 3: 77; СУМ₂₀: 949]; пор. у пам’ятках: *Загорніи части земли Угорской* (XVII) [Тимч_МС 1: 265]

загірський (*загórський, загірський*)

- 1) ‘який розташований за горами; загірний’ [Жел. 1: 238]
- 1.1) ‘який розташований за Чорногірським хребтом, в Угорщині’: *Кавав, шо пид Попіваном з загірского боку є й таке зіле, шо ек йиго уздриш, то доків ни покладеш коло него на земню трейцер, то дотів уно си ни даст урвати* [Шек_ДИ: 174]
- 2) ‘привезений із-за Чорногірського хребта – з Угорщини (про капелюх, хустку)’: *На зелѣномъ зарѣночку пасѣ мѣлѣй кѣнѣ, Я бы сѣбѣ испѣзнала, бо вѣнь у талѣнѣ, Ой а талѣнѣ Коломѣйскѣй, капелѣхъ загѣрскѣй, А мѣй мѣлѣй чорнобрѣвѣй, якъ панѣ Перерѣвскѣй* [Гол.: 501 (Гуц.)]; *Вѣцѣв носили за Гору бриндзи продавати тай воли, а вѣтѣв виносили кукурудзи, зелѣзо, крисанѣ та загірскѣ шовковѣ фустки и усѣку крамишѣну, куповану у мадѣрскихъ «бовтахъ»* (Голови, Краснолѣля) [Шек_Р: 108]; *Широкѣ загірскѣ ремѣни; Тай уся ѣхъ чѣлѣдъ була пишна, екъ навѣ, добѣрно зѣбрана та позавивана у дорогѣ шовковѣ загірскѣ фустки* [Шек_ДИ: 170, 249]; *На ‘камѣни’, на найвиш:иѣм, си‘диѣт ‘Доўбуш ‘гѣ‘рск-иѣ, / Та‘к-иѣї ‘файниѣї таї ве‘селиѣї, капел’ухъ за‘гѣ‘рск-иѣ* (Річка, Яворів) [СГРЯ: 507]
- 3) ‘який мешкає за Чорногірським хребтом – в Угорщині (про купця, відьму)’: *И загірскѣ купці Волохи хожували суда до нас за хлѣбомъ почерезъ полонини; Розказали Туманюкови, шо загірскѣ Волохи, екъ си вертали з долу, збиткувалиси з нихъ и зробили їмъ богато шкоди* (Голови) [Шек_Р: 284, 289]; *Кутскѣ вирмени вели велику торговлю з загірскими купцями; Тай з-за Гори приходили до нас на роковѣ ермарки загірскѣ купці «товти»* [Шек_ДИ: 169, 170]; *Пішов Лукинъ дальше [...] в Луги. А воно ні! На одному закруті плаю заступає йому дорогу ... Хто ж би? Відьма! Загірська відьма* [Лом_ЗС: 187].

Важливо зазначити: якщо перевал *Руський шлях*, як і *Верецький перевал*, є на межі Львівської та Закарпатської обл., то шлях «за гору» (через Чорногірський хребет) – між Івано-Франківською та Закарпатською обл. (див.: карту 5; перевал № 3).

Висновки

- Пропоноване «географічно-діалектологічне» дослідження дало змогу:
- виявити особливості діалектної семантики на прикладі прислівників *вниз*, *вдоліну*, *дгóрі* та інших дериватів слова *горá*, одне зі значень якого в аналізованих говірках – ‘гірський хребет Черногора’; засвідчені значення пов’язані з переходом гірських перевалів *Руська путь* (№ 1 на карті 3), *Верещький перевал* (№ 2), а також із переходом через Черногірський хребет (№ 3);
 - підтвердити, наскільки важливою є повнота та коректність тлумачення слів, уникнення тлумачень поза контекстом, адже мовні ілюстрації, мікро- та макроконтексти є визначальними для окреслення семантики слів;
 - продемонструвати, що визначальним у формуванні семантики є мовець – носій мови, зокрема його світобачення, світосприйняття та його «модель» світу.

ПЕРЕЛІК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ, РЕГІОНІВ ТА ЇХ СКОРОЧЕНЬ

- Бичків – с. Великий Бичків Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Богдан – с. Богдан Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Буковець – с. Буковець Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Верховина – смт Верховина Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Голови – с. Голови Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Гуц. – Гуцульщина
Дихтинець – с. Дихтинець Путильського р-ну Чернівецької обл.
Іллінці – с. Іллінці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.
Климець – с. Климець Сколівського р-ну Львівської обл.
Красноїлля – с. Красноїлля Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.
Либохора – с. Либохора Турківського р-ну Львівської обл.
Липча – с. Липча Хустського р-ну Закарпатської обл.
Луги – с. Луги Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Підберізіці – с. Підберізіці Пустомитівського р-ну Львівської обл.
Підполоззя – с. Підполоззя Воловецького р-ну Закарпатської обл.
Рахів – м. Рахів Рахівського р-ну Закарпатської обл.
Річка – с. Річка Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Розтоки – с. Розтоки Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Сигід – м. Сигід, повіт Мармарош, Румунія
Сойми – с. Сойми Міжгірського р-ну Закарпатської обл.
Соколівка – с. Соколівка Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Турка – с. Турка Турківського р-ну Львівської обл.
Яворів – с. Яворів Косівського р-ну Івано-Франківської обл.
Ясіня – с. Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської обл.

ДЖЕРЕЛА

- БГ_Т – Буковинські говірки: хрестоматія діалектних текстів / уклад.: Н. Руснак, Н. Гуйванок, В. Бузинська. Чернівці: Рута, 2006. 383 с.
- Гнатюк 1909 – Гаївки / збір. В. Гнатюк. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1909. Т. XII. 367 с.
- Гол. – Головацкий Я.Ф. Материалы для словаря малорусского наречия. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Т. 10. Пряшів, 1982. С. 311–612.
- Голуб. – Весіле в селі Ілинцях, Снятинського пов. (1914 р.) / запис. О. Голубовичева. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1919. Т. XIX–XX. С. 177–193.
- Гр. – Словарь української мови: у 4 т. / за ред. Б. Грінченка. Т. I–IV. Київ, 1907–1909.
- Грицак – Грицак М.А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б / за ред. П.Ю. Гриценка. Київ: КММ, 2017. 380 с.
- Жел. – Желеховский Е., Недільский С. Малорусско-німецкий словарь: у 2 т. Львів, 1886.
- КСГГ – Картотека «Словника гуцульських говірок» / зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Лом_В – Ломацький М. «Верховино, світку ти наш». Нариси з Гуцульщини. Нью-Йорк: Українське видавництво «Говерля», 1960. 288 с.
- Лом_ЗС – Ломацький М. Заворожений світ. Ч. I: По той бік Чорногори. Мюнхен; Нью-Йорк: Buchdruckerei «Logos», 1965. 231 с.
- Матіїв – Матіїв М. Словник говірок Центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь. 2013. 602 с.
- Мосора – Мосора М. Словар гуцульський зібраний Михайлом Мосорою. 1885–1896 / рукопис; зберігається в архіві І. Франка у Києві. № 3/100.
- МСДЯ – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: в 3 т. Санкт-Петербург, 1893–1903. Т. I–III.
- Он. – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наук. думка, 1984.
- СГРЯ – Астаф'єва М.М., Воронич Г.В. Словник гуцульських говірок Річки та Яворова: у 4 кн. Івано-Франківськ, 2014. Кн. 1: А–Ж. 515 с.
- СУМ – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970–1980. Т. I–XI.
- СУМ20 – Тлумачний словник української мови: у 20 т. (електронна версія Українського мовно-інформаційного фонду НАН України). URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=1&page=0> (дата звернення 01.10. 2019)
- Тимч_МС – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.: у 2 кн. / підгот. до друку В. Німчук, Г. Лиса. Київ; Нью-Йорк, 2002.
- УЗГ_Т Українські закарпатські говірки. Тексти / упоряд. та передм. О. Миголинець, О. Пискач. Ужгород: Ліра, 2004. 400 с.

- Шек_ДИ – Шекерик-Доників П. Дідо Иванчик. Верховина: Редакція журналу «Гуцульщина», 2007. 496 с.
- Шек_Р – Шекерик-Доників П. Рік у віруваннях гуцулів. Верховина: Редакція журналу «Гуцульщина», 2009. 352 с.
- Шух. – Шухевич В. Гуцульщина. Ч. I–V. Львів, 1899–1908.
- Яв. – Яворницький Д.І. Словник української мови. Т. 1 (А–К). Катеринослав: Слово, [1920].

ЛІТЕРАТУРА

- Апресян 1966 – Апресян Ю. Идеи и методы современной структурной лингвистики. Москва: Наука, 1966. 305 с.
- Апресян 1997 – Апресян Ю.Д. Дейксис в лексике и грамматике и наивная модель мира. *Семиотика и информатика. Opera selecta*. Москва, 1997. Вып. 35. С. 272–298.
- Голик 2003 – Голик Р. *Гори, долины і тексти: етносеміотика фольклорного простору Яна Адамовського і «культурологія природи» Яцека Возняковського. Діалектологічні студії. 3: Збірник пам'яті Ярослави Закревської* / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. Львів, 2003. С. 546–552.
- Кобільник 1933 – Кобільник В. Руська путь. *Літопис Бойківщини*. 1933. Ч. 2.
- Нефедова 2008 – Нефедова Е.А. Многозначность и синонимия в диалектном пространстве. Москва: Макс-пресс, 2008. 464 с.
- Хобзей 2019 – Хобзей Н. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія / упор. О. Сімович; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2019. 832 с.
- Цивьян 1990 – Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской картины мира. Москва: Наука, 1990. 209 с.
- Янценецкая 1979 – Янценецкая М.Н. Семантические вопросы теории словообразования. Томск, 1979. 242 с.

СПОГАДИ

MEMORIES

«СЛОВО ПРО НАТАЛЮ»

Наталія залишила нам чотири життєві уроки...

Я переїхав до Львова з Києва у 1986 році після завершення аспірантури. Був вихованцем всесвітньо відомої київської школи теорії ймовірностей, лідером якої був мій науковий керівник академік Анатолій Володимирович Скороход.

Між науковцями Києва і Львова я відразу помітив певну різницю. Нас, аспірантів чи молодих вчених, у Києві завжди підтримували – спонукали брати участь у міжнародних конференціях, друкувати статті у престижних журналах, допомагали всім, щоб швидше відбувся захист. Натомість у Львові на той час наукову молодь тримали на певній дистанції і у певних часових рамках. Щодо захисту – має бути витримка, «ще не час». Молодь не квапилися залучати до роботи у різних міжнародних комісіях, не допомагали потрапляти на престижні конференції та семінари. Дистанція між молодими і досвідченими науковцями була значною.

Провідник діалектологів Львова світлої пам'яті професор Ярослава Закревська для Наталі зробила виняток. Зробила виняток через деякі трагічні обставини в нашій родині, з тим, щоб працею вивести Наталку зі стану депресії. Професор Закревська почала брати Наталю на різні міжнародні заходи, засідання комісій, семінари, конференції. Тим самим залучила її до товариства провідних діалектологів. І Наталка – як на львівські традиції – досить швидко захистила дисертацію.

Після смерті професора Закревської Наталка очолила львівську діалектологію і завжди просувала своїх учнів і співробітників. Діалектологічний семінар, який вона ініціювала, був не тільки науковим майданчиком, але й місцем зустрічей і налагодження дружніх стосунків з науковцями різних наукових шкіл і країн.

Отже, **перший урок** Наталі – працювати над зростанням соціального капіталу та налагоджувати контакти між науковцями різних шкіл, а також усіляко підтримувати молодь.

Наталка була дуже вимоглива до себе і до результатів своєї праці. Вона по ночах сиділа за картотекою, обробляла великі масиви першоджерел. Дуже часто лягала спати о п'ятій чи шостій годині ранку. Навіть казала: «Чому вважається правилом поганого тону телефонувати після 22.00, але усі спокійно телефонують до 10.00». Взагалі робота філолога є дуже важкою і має бути прецизійною, тому Наталка завжди обурювала-

ся, коли хтось комусь писав дисертації, чи подавав статті низького рівня до збірника. Цим нищилося саме поняття науки і руйнувалася її суть із середини. Із цієї причини Наталка і не хотіла робити «Діалектологічні студії» ВАКівським журналом, щоб не брати так потрібні до захисту, часом слабкі статті і не відмовляти колегам.

Ще одна тема – видання відділу української мови. Наталка сама робила верстки відділівських видань. На Форумі книговидавців вона могла довго говорити з Іваном Малковичем, видавцем «А-ба-ба-га-ла-ма-га», про верстання книжок. Розуміла, наскільки важливою є обкладинка. Вона тісно співпрацювала з художником Михайлом Москалем, щоб кожне видання було високохудожнім і привертало увагу читача. Символічно, що на обкладинку вибраних наукових праць Наталки, використано графіку саме Михайла Москаля. Отже, книжка мала бути зроблена якнайкраще. І за змістом, і за версткою, і за обкладинкою.

Урок другий Наталі – захищати академічну добросесність і прагнути перфекціонізму. Не жаліти сил і праці на цій стежі.

Будучи надзвичайно відповідальною до якості наукового дослідження, Наталка розуміла необхідність популяризації науки. Усвідомлювала, наскільки важливо залучати до діалектологічних студій не лише фахівців і працювати не тільки для фахівців, а й для широкого загалу. «Лексикон львівський: поважно і на жарт» витримав вже чотири видання. Завдяки цитатам, я би сказав, дуже цінним цитатам, він багатьом цікавий. А новий проєкт «Борщ» – ідея Наталки та реалізація її послідовників. Я впевнений, що книжка «Борщ» також буде мати успіх.

Вона підтримувала ентузіастів, які збирали лексику в своїх рідномовних середовищах та разом зі своїми колегами творила практично академічні видання¹. Зрештою, і виступи Наталі на конференціях теж були цікавими не тільки професіоналам.

Урок третій – не «зануджувати», робити видання не лише науковими, а й цікавими, популяризувати мову, плекати її, залучати до збору перлин мови, її діалектів небайдужих людей і підтримувати їх.

¹ Негрич М. Скарби гуцульського говору: Березові / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2008. 224 с. (серія «Діалектологічна скриня»); Гнатишак Ю. Слова з Болехова / співавтори-лексикографи: Сімович О., Хобзей Н. (відп. ред.), Ястремська Т. / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2017. 636 с. (серія «Діалектологічна скриня»). – *Ред.*

Четвертий урок Наталі найкоротший, але найголовніший: *Любити людей!*

Наталія любила усіх вас, завжди при зустрічах усміхалася, була сонячною. І судячи зі спогадів, ця любов була взаємною.

Павло ХОБЗЕЙ (Львів)²

Ларіон Свенціцький, Лукія Гумецька, Ярослава Закревська – феномен цих непересічних особистостей ще довго хвилюватиме свідомість тих, хто мав за честь працювати з ними. Не перестають захоплюватися цими постатями ті, хто розминувся з ними в часі.

Досі нестерпно прикро писати і говорити про Наталю Хобзей в минулому часі...

Блискучий діалектолог, діапазон дослідницьких зацікавлень якого надзвичайно широкий, потужний «генератор» інноваційних, нестандартних ідей та їх відданий, залюблений, невтомний втілювач. До того ж завжди на бездоганно високому науковому рівні. Лідер успішної команди діалектологів-лексикографів, праці яких вже не один рік є візитівкою Інституту українознавства, а також вагомим здобутком львівської лексикографічної школи. Досвідчений та майстерний організатор наукових заходів міжнародного рівня. Беззастережно добрий керівник, наставник, порадник. Завжди занурений у тему співрозмовник. Чуйна, гранично щира, сердечна й затишна Людина. Це наша Наталія Хобзей.

І якщо хоча б частково прийняти заявлену і контроверсійну тезу про те, що немає незамінних людей, то все ж чітко усвідомлюєш неповторність Наталі Хобзей. Прочитую доброго приятеля нашого відділу, історика Романа Голика: «Такої Наталі – усміхненої, сповненої енергії та життя, доброї й турботливої, ерудованої й ініціативної, рішучої та справедливої, романтичної і практичної, – під цими зорями більше не буде...»

Абсолютно все, що у відділі йшло в роботу, мало стати якісним або дуже якісним науковим продуктом, важливим і цінним не лише для мовознавства, але й для науки та культури в найширшому значенні цих слів. Від густо згори донизу списаного під час редагування першого, другого, n-ого – допрацьованого й удосконаленого – варіанта словника чи моно-

² Виступ на Вечорі спогадів в рамках Міжнародної наукової конференції «Діалектний часопростір: Світлої Пам'яті Наталі Хобзей», Львів, 10–11 жовтня 2019 року.

графії – і до створення макету, оформлення і неодмінно – стильного й сучасного, брендового дизайну обкладинки. Із цих елементів складалася дивовижна мозаїка, яка вабила й інтригувала, іноді провокувала нешаблонністю та новизною. Ніколи не забуду тієї ейфорії, коли до відділу з друкарні «Львівської політехніки» приїжджала нова книжка! А за якийсь час це диво акуратно пакувалося й заадресовувалося авторам, колегам, друзям, просто зацікавленим. І радість примножувалася.

Особливо хотілося б пригадати Наталю Хобзей як ініціатора важливих проєктів відділівського напрямку роботи, який ми загально називаємо історія мови, хоч ідеться про історичну лексикологію й лексикографію. Діалектологія та історія мови – два взаємно доповнювані напрями мовознавчих досліджень, які вже вісім десятиліть тривають у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Цими словами зазвичай починається аналітична частина звіту про рік, п'ять чи про десять років роботи відділу. За цими шаблонними формулюваннями – тривала й унікальна історія плідної співпраці, результати якої увійшли до золотого фонду української та світової мовознавчої науки.

У тому, що історія мови як напрям досліджень у відділі розвивався невіддільно від діалектології, легко переконатися, переглянувши програмки конференцій, які від початку 2000-их тут регулярно відбуваються. Охоче їхали до Львова на «Діалектологічний семінар» історики мови з Києва, Умані, Черкаса, Чернівців, Івано-Франківська, Житомира, Ужгорода, Берегова та ін. З легкої руки Наталі Василівни нав'язалася мережа наукових контактів, які були тоді й залишаються до сьогодні надважливими для наукової співпраці. Кожна з цих непересічних наукових подій неодмінно за короткий час завершувалася вагомим результатом – ошатним збірником наукових праць.

З ініціативи Наталі Хобзей 2007 року було започатковано серію видань «Історія мови». І хоч ця серія задекларувала свою відокремленість від «Діалектологічних студій» та «Діалектологічної скрині», проте й надалі діячі і синхронія залишалися у науково-дослідницькому симбіозі.

Серія «Історія мови», як нам тепер видається, мала свою передісторію. І що цікаво, цю передісторію склали книжки, присвячені відділівським найавторитетнішим ученим. Першим випуском «Діалектологічних студій» (2003) пошанували Ювілей історика мови Дмитра Гринчишина, відомого мовознавця, відповідального редактора «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Значну частину збірника охоплено лінгвістичними студіями із ретроспективною проблематикою (це наукові статті Л. Полюги, Л. Коць-Григорчук, Г. Войтів, О. Кровицької, Р. Остаха, У. Єдлінської). Невдовзі збірник наукових праць «Слово і доля» (2005) на пошану Уляни Єдлінської продовжив традицію тісної співпраці діалектологів та істориків мови відділу. Уже з позначкою серії «Історія

мови» вийшов друком збірник пам'яті відомого львівського вченого, професора Левка Полюги.

Один із найяскравіших спогадів: 28–29 березня 2008 року у Львові, в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича та в ошатному Палаці Потоцьких, відбулася конференція «Галичина – простір, люди, мови». Вона стала виявом традиційної співпраці Інституту (зокрема академіка НАН України Ярослава Ісаєвича і Наталі Хобзей) та професора Міхаєля Мозера в рамках проекту «1000 років історії української мови в Галичині». Цим науковим заходом було задано небачено високий рівень проведення таких зустрічей. Одне із завдань, яке ставили перед собою організатори конференції, – плідна зустріч істориків і мовознавців, які свої наукові пошуки зосереджують на взаємодії історії людей та історії мов у просторі Галичини. Як результат – книжкове видання із розлогими дослідженнями, спектр яких доволі широкий: це і проблеми репрезентації української мови в галицьких граматиках до 1849 року, і дослідження мови галицьких проповідників XIX ст., питання українських говорів Галичини, українсько-польських взаємовпливів та ін. Книжка відкрила для широкого кола читачів мовно-культурний світ Галичини від кінця XIX і дотепер, його специфіку і суперечливість, багатовимірність і українськість.

Щоб посприяти налагодженню плідної комунікації між дослідниками мовної діахронії, Наталя Хобзей ініціювала ще один важливий науковий захід – Тимченківські наукові читання, який від початку (а це понад 10 років тому) відзначився широкою географією учасників і високим рівнем наукової дискусії. Такий формат взаємодії науковців насправді створював потужні імпульси для подальшої співпраці, готував ґрунт для нових досліджень і відкриттів. Кожна конференція складала враження сповнених тепла родинних зустрічей. Особливо ж на тлі досконало організованих затишних кавувань та цікавих екскурсій.

...Ставши яскравою і важливою сторінкою в історії відділу української мови, Наталя Василівна Хобзей своєю незримою присутністю залишається для багатьох із нас безумовним авторитетом, рушійною силою, натхненником, «мірилом всіх речей»...

Наталя БАГНЮК (Львів)

У ПАМ'ЯТІ МОЇЙ, ЯК КАЛИНА

Своїм іменем Наталя Хобзей символізує Різдво нашого Спасителя, яке граде вже до нас. Як рум'янощока калина, пишна й граціозна, На-

тала вкарбувалася в мою тямку. Спокійна в житті і творчо-креативна в науковій діяльності, щира й доброзичлива.

У світі є дуже багато розмаїтих мистецтв, та найважливіше мистецтво – мистецтво правильно жити. Так правильно прожила своє надто коротке життя, лише 54 роки, Наталя Хобзей. Вона жила з Богом, жила так, як Господь від нас хоче. І Він молодю забрав її до Себе, тому що і в Раю потрібні квіткові бутони. Тепер вона, як не покладаючи рук трудилася тут, так ревно працює у Винограднику Божім.

Ще коли була студенткою філологічного факультету Франкового університету, в коло її наукових зацікавлень потрапила українська діалектологія. Зокрема приваблювали її говори Карпат, зосібна – гуцульський діалект. Як наслідок вивчення – захист кандидатської дисертації про мітологічну карпатську лексику.

Наталя прискіпливо визбирувала діалектний матеріал для наукових проєктів, а також для укладання діалектологічних словників. Здається, була учасницею чи не всіх конференцій і симпозіумів. Щоліта організовувала сходини діалектологів, зокрема і в гуцульській поетичній і магичній Криворівні. Тут і бачився з нею наостанці.

У неї завжди визрівали свіжі ідеї, думки і плани, з охотою формувала безліч конференцій і наукових збірників. Брати в них участь було для мене за велику приємність і, зрозуміло, неабияку відповідальність.

І сьогодні науковці покликаються в статтях, дисертаціях, монографіях на висновки й постулати знаної всьому світу ученого-діалектолога Наталії Хобзей. Гадається, що й вона там, на Небі, має задоволення від свого труду тут, на землі.

Зіновій Бичко (Львів)

Наталя Хобзей – безсумнівно, Головна Галицька Господиня – і в сенсі Світської Пані, і в сенсі Досконалої Пані Дому та Високої Галицької Кухні. Вона була і є осердям однієї з головних галицьких інституцій – Різдвяного прийому «У Хобзейів», якому вже добрих тридцять років. Це абсолютно гідне продовження галицьких сальонів чи «п'ятниць» XVIII–XIX ст. Якщо хтось пам'ятає культовий фільм Інґмара Берґмана (Ernst Ingmar Bergman, 1918–2007) «Фанні і Александр» (Fanny och Alexander), то святкування Різдва 1907 року в Упсалі в родині Екдаль цілком відображає Дух Різдва в родині Хобзейів. Більш досконалого, щирого й високого галицького Різдвяного дійства просто немає.

Водночас, будучи філологом, не могла обійти увагою не лише наші карпатські говірки (була відповідальним редактором праць «Скарби гуцульського говору: Березови» Миколи Негрича (2008) та «Скарби гуцульського говору: Росішка» Миколи Грицака (2008), автором ідеї та співавторкою словника «Гуцульські світи. Лексикон» (2013)), але й столичну львівську гвару – міське львівське арго, яке тепер вже є радше мітом, аніж дійсністю, й існує у вигляді розбитого дзеркала, у яке ми пробуємо заглядати, щоб побачити себе. Наталя майже знічев'я почала збирати його друзки, скріплюючи веселими й часом терпкими історійкам: «Словник був для нас просто розвагою, ми розважались в ньому, це була така лексикографічна відрада – і ми хотіли, щоб люди, які будуть читати цей словник, також розважались. Так можна відкрити книжку на будь-якій сторінці – і майже на всіх сторінка є різні веселі історії. Про львів'ян, про Львів... Ми намагалися, щоб цей словник був пізнавальним і щоб словник можна було читати з будь-якої сторінки – і хотілося читати» (із публікації Наталі Хобзей «Слова з галицьких світів» в інтернет-журналі Zbuc). Так з'явилася фундаментальна книга «Лексикон львівський: поважно і на жарт» (2009) із симптоматичною передмовою «Слова і місто, або місто у словах», співавтором якої вона була. 2009 року Лексикон став найкращою книжкою Форуму видавців у Львові.

А ще Наталя була чи не найбільш компетентною знавчиною розмаїтої гуцульської нечисти – від мольфарів, нявок, мавок до франца включно. Можливо, якісь більш лагідні із цих лісових чортиків і збирали для неї впродовж літа-осени найкращі карпатські гриби, бо кращих, аніж на їхньому Різдваному дійстві, не було й немає. З огляду на такі широкі компетенції в цій темі, вона 1995 року захистила дисертацію на тему «Міфологічна лексика українських говорів Карпатського ареалу» і згодом видала книжку «Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник».

Якщо у Львові чи, берімо ширше, в Галичині і є якісь пролеґемени Високої Галицької Кухні (*Haute cuisine galicienne*), то вони явно походять із Дому Хобзейів, що стояв і стоїть завдяки його Господині.

Тарас Возняк (Львів)

НАТАЛЯ ХОБЗЕЙ: ФІЛОЛОГІНЯ Й ОСОБИСТІТЬ

Коли згадую про Наталію Василівну Хобзей, то бачу її сяючий погляд, щирі посмішки на вустах, м'яке чорне волосся, що спадає до плечей, і

відчуваю її постійне бажання подальших досліджень живого мовлення. Уся у планах про майбутні конференції, збірники праць, словники, вона намагалася це зробити креативно, по-новому.

Перша зустріч, що відбулася на святкуванні 130-ої річниці Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка у Львові, дарувала нам і радість спілкування, і можливість прослухати виступи один одного, і час, щоб зрозуміти, які відстані нас розділяють, і бажання працювати на обраній ниві. Запамятали ширі слова Уляни Єдлінської про те, що нас об'єднує українська мова, а також ретельно запаковані книги – щедрі подарунки сектору діалектології та історії мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича луганським філологам. А ще спрямована у майбутнє доповідь Павла Юхимовича Гриценка, емоційний виступ Олександри Антонівни Сербенської про мовний суржик, навантажена різними планами доповідь самої пані Наталі. І над тим усім щира увага й повага, піклування про якісь побутові речі та планування нових конференцій і у Львові, і в Луганську. А ввечері на нас чекало частування небаченими в Луганську солодощами – запеченим морозивом, яке здивувало нас і самою назвою, і смаком.

Поїздки до Луганська змушували пані Наталю відкладати на потім багато своїх поточних справ, майже на тиждень залишати сім'ю, але конференції з участю Наталі Хобзей були незабутніми, бо її виступи завжди були наповнені багатющим фактичним матеріалом, цікавими знахідками, розлогіми висновками. І досі всі пам'ятають її доповідь про дієслова з префіксом *за-*, яка вражала розлогістю роздумів, численними прикладами, десятками виділених дослідницею смислів, що наповнюють текст завдяки вживанню цих дієслів.

Перебуваючи в Луганському національному університеті, Наталія Василівна не пропускала нагоди ще й ще раз відвідати Археологічний музей університету, обов'язково кілька разів пройти через музей скіфських скульптур під відкритим небом. Вона була впевнена, що в цьому куточку університетського подвір'я створена особлива авра, яка допомагає зняти втому, відчути легкість після тривалого навантаження. Старезні кам'яні баби чарували пані Наталю своєю давністю та простотою.

У перервах між засіданнями чи то у вечірній час Наталія залюбки ходила вулицями Луганська, відвідувала краєзнавчий та художній музеї, купувала сувеніри близьким і знайомим, радо показувала їх нам.

Не стерлася згадка про відвідування с. Смолянинове Новоайдарського району під час конференції в Луганську 2012 року. Тоді всіх присутніх здивувала хата з піддашками, зроблена жителями села для того, щоб зберегти пам'ять про перші житлові споруди цієї слободи, залишки прадавніх поховань предків, знайдені археологами тут, у цьому селі, і збережені для

нашадків, будинок-музей Микити Чернявського, розміщений на цьому ж подвір'ї. Тоді Наталія Василівна сказала: «Як вдало тут переплелося минуле й сучасне!»

Конференція 2001 року у Львові запам'яталася знайомством із відомими польськими вченими, зокрема Єжи Бартмінським, цікавими екскурсіями містом, жвавими дискусіями впродовж усієї роботи пленарного засідання та секцій.

Я із задоволенням розповідаю студентам про поїздку в с. Криворівню Івано-Франківської області, яку організувала нам Наталя Хобзей, визначивши місцем конференції саме це гірське село. І тепер ми пригадуємо, як нас у горах застав проливний дощ, як поночі добиралися до своїх квартир, як ходили до музею-будинку Івана Франка, як приміряли гуцульський одяг – музейні експонати, фотографувалися. Незабутньою сторінкою залишилося відвідування музею-будинку Параски Плитки-Горицвіт, перегляд рукописних книжечок цієї поетеси. І звичайно ж, пригадуємо турботу очільниці цього заходу Наталії Василівни, яка, тримаючи на руках трирічного сина, встигала всіх нас поселити, нагодувати, розповісти про те, як готувати екзотичні гуцульські страви, вислухати наші виступи, звозити на базар у Косів, потурбуватися про квитки на зворотний шлях та ще багато чого.

Наталія Василівна любила життя, а в ньому влучне слово, вдалий жарт. Як тепер бачу, як вона привабливо сміється, коли почує щось смішне, як уважно слухає екскурсовода, коли той розповідає щось цікаве, зосереджено роздивляється ікони, якщо випадала нагода відвідати монастир. «Науковий туризм» кликав нас до Києва, Житомира, Глухова, Черкас, Умані, Кам'янця-Подільського. І скрізь ми чули щире, доброзичливе слово Наталі Хобзей, яка своєю енергією притягувала нас до себе, а планами на майбутнє збуджувала інтерес.

Катерина ГЛУХОВЦЕВА (Старобільськ)

НАТАЛЯ ХОБЗЕЙ І «НАДСЯННЯ»

Мій життєвий шлях супроводжувала досить значна кількість добрих, знаючих та вмілих фахівців, які позитивно вплинули на наукові зацікавлення і якість творчого доробку з української етнології. Особливо завдячую двом відомим мовознавцям: провідному науковому співробітникові Інституту народознавства НАН України, докторові філологічних наук, професору Михайлові Лукичу Худашу (1925–2011) та завідувачці

відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, кандидатів філологічних наук, старшому науковому співробітникові Наталії Василівні Хобзей (1964–2018). Михайло Лукич простудіював увесь рукопис моєї монографії «Генезис тваринного запрягу в Україні (Культурно-історична проблема)» (Львів, 2003), яка згодом стала докторською дисертацією, а Наталія Василівна безпосередньо долучилася до підготовки макету і виходу у світ етнографічно-діалектологічного фоліанта «Надсяння: традиційно-побутова культура і побут (етнолінгвістичні скарби)» (Львів, 2017). Обоє їх Господь послав мені, мабуть, як винагороду за наполегливе намагання опанувати якомога ґрунтовніше рідну мову, бо у шкільному віці якраз вона була моєю ахіллесовою п'ятою.

Із Наталією Хобзей я познайомився десь наприкінці 90-х рр. Найчастіше наші стежки перетиналися на Березневих сесіях, відтак на засіданнях Ради та Президії Наукового товариства імені Шевченка в Україні, членом яких вона була останнє десятиліття свого життя. Інколи забігав у відділ української мови, де мене тепло приймала не лише вона, а й молодші її колеги – Тетяна Ястремська, Оксана Сімович та Ганна Дидик-Меуш. Під час таких відвідин обговорював із ними свої враження про польові експедиції теренами Середнього Полісся, іншими місцевостями України, успіхи й невдачі українських етнологів та фольклористів, цікаві, прикрі чи курйозні епізоди науковців-мандрівників, а лінгвісти своєю чергою розповідали про свої творчі здобутки, плани на майбутнє тощо. 6–7 липня 2001 року навіть брав участь в організованому членами цього відділу Міжнародному науковому семінарі «Актуальні проблеми української діалектології: Традиційна культура у світлі мови», на якому виступив із доповіддю «Семантика слова *оглобля* в говорах української мови». Потім ця доповідь стала основою статті «*Оглобля*: слово і реалія»³. Щоправда, з авторським текстом старанно попрацювала вміла редакторська рука Наталії Василівни. Інакше моя розвідка дисонувала б серед опублікованих у збірнику розвідок і матеріалів українських та іноземних (польських) діалектологів.

Упродовж 2004–2007 років мені вдалося провести на Надсянні, – цілком невідомому для українських народознавців етнографічному терені, хоч він майже межує із столицею Галичини, – чотири наукові мандрівки, під час яких студенти-етнографи обстежили десятки населених пунктів Мостиського, Яворівського і Старосамбірського районів Львівської області. Результати польової роботи учасників етнографічних експедицій-

³ Діалектологічні студії. 2: Мова і культура / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2003. С. 103–111.

практик загалом і моєї зокрема час від часу цікавили Наталію Василівну. Зауважив, що до Надсяння вона ставиться з якимось особливим пістетом. Під час бесід неодноразово висловлювала бажання відвідати місцеве населення особисто, щоби зібрати діалектологічні матеріали, але через обтяженість іншими видами наукової роботи, як жалілася, ніяк не може викроїти для цього вільного часу.

У березні 2009 року, під час нашої чергової зустрічі, зокрема на Пленарному засіданні НТШ в Україні, яке відбувалося в Актіній залі Львівського національного університету ім. Івана Франка, знову ми говорили про польову науково-пошукову роботу студентів-етнологів. Наталя Василівна випитувала про маршрути експедиції, цікаві об'єкти традиційної культури, місцевих мовців, тематику моїх зацікавлень. Почувши про те, що я активно збираю етнографічний матеріал про календарно-побутову і сімейну обрядовість, ніби жартома, ніби всерйоз запитала, як пригадую, приблизно таке: «Михайле Степановичу, а Ви можете поділитися своїми записами з моєю здобувачкою? Є у мене Леся Хомчак, тямуща і настирлива, яка вивчає лексику родинної обрядовості надсянських говірок, але через зайнятість на основній роботі (тоді працювала викладачем, від 2010 року обіймає посаду заступника директора Львівського поліграфічного коледжу Львівської академії друкарства, що на вулиці Митній, 1) не має часу відвідати всі місцевості». Не роздумуючи, я охоче пристав на її пропозицію (відразу подумавши: нарешті, мої записи будуть опрацьовані), але з однією умовою: розшифровані етнографічні матеріали обов'язково мають бути в моєму домашньому архіві. Тоді ж обмінялися номерами мобільних телефонів, щоби саму ідею не відкладати надовго.

Ставши власником електронної версії опрацьованих польових джерел, я бігцем (по діагоналі) їх переглянув. Від побаченого в мене перехопило подих. Хоча розшифровані тексти були звичайними чернетками, тобто потребували значного доопрацювання та упорядкування, але водночас вони докорінно відрізнялися від звичного і прийнятого в етнографічній науці способу їх передачі на папір. Зокрема, ці тексти мали вигляд спрощеної фонетичної транскрипції, яка відображала лексичні та фонетичні особливості надсянського діалекту.

Спершу я розгубився. Розмірковував: треба якимось способом позбутися властивих для діалектологічних праць знаків, якими позначають м'якість приголосних, подовження приголосних, наголос тощо. Потім спробував пристосувати транскрибовані польові матеріали для етнографічних видань. Зокрема, 2011 року у «Джерелах до української етнології. Матеріали польових досліджень» (Київ, 2011. Вип. 1) оприлюднив фрагмент запису весілля зі села Вороблячин Яворівського району. Своїм зовнішнім виглядом й оформленням текст моєї розвідки різко відрізнявся

від інших опублікованих у цьому збірнику народознавчих джерел. Згодом подумав: відмовитися від скарбу, який маю у своїх руках, – це звичайне марнотратство чи навіть злочин! Тим паче, що йшлося про традиційно-побутову культуру і повсякденну мову носіїв тієї частини українців, яка зазнала величезних людських, матеріальних та морально-психологічних втрат у ХХ ст. Отож я почав виношувати ідею про окреме спеціальне етнографічно-діалектологічне видання польових матеріалів із території Надсяння. Водночас відразу усвідомлював: без допомоги фахівця-мовознавця цей проєкт мені ніколи самому не осилити. Надія була лише на єдиного на той час фахового знавця надсянського говору – на Леся Хомчак.

Приблизно, наприкінці листопада – на початку грудня 2015 року я зателефонував до Лесі Миронівни і попросив її про невідкладну ділову зустріч. Навідавшись до Львівського поліграфічного коледжу, детально розповів їй про виплеканий творчий задум – про підготовку спільного видання польових етнографічно-діалектологічних джерел. Зокрема Лесі Миронівни як знавцю надсянських говірок (2012 року вона успішно захистила кандидатську дисертацію) належалося розшифрувати ще частину записів та вивірити вже транскрибовані матеріали, а також підготувати передмову про особливості говору українців дослідженого ареалу, моїм обов'язком було технічне опрацювання транскрибованих матеріалів, підготовка вступної статті про Надсяння як окрему етнографічну одиницю України та фінансове забезпечення проєктного видання. Леся охоче погодилася із запропонованою пропозицією і пристали на всі мої умови співпраці, але переймалася одним питанням: як це відреагує Наталія Василівна, довідавшись про те, що вона готує книжку без її відома? Своєю співрозмовницею я запевнив, що вирішення цієї проблеми, якщо вона справді виникне, теж беру на свої плечі. І не безпідставно, оскільки заздалегідь вирішив: проєкт задуманого збірника етнографічно-діалектологічних матеріалів можна успішно втілити в життя лише за однієї умови – наукового редагування видання Наталією Хобзей.

Упродовж 2016 – початку 2017 років я та Леся Хомчак невтомно готували польові матеріали до друку. Паралельно перечитували одне одному вступні статті, доповнювали їх новими даними, виправляли зауваження, дискутували про назву майбутньої книжки тощо. Скажімо, первісний варіант підзаголовку «Збірник діалектологічних матеріалів» Леся Миронівна запропонувала замінити більш доречним – «Етнолінгвістичні матеріали», позаяк, на її думку, повноцінних текстів наше видання містило не так уже й багато.

На початку квітня 2017 року рукопис книжки був готовий до друку. Я зібрався з духом, зателефонував Наталії Василівні й попросився до неї на авдієнцію. Вона призначила мені зустріч на проспекті Свободи біля

пам'ятника Тарасові Шевченку. 5 квітня після обіду ми зустрілися в означеному місці, звідки пішки поволі попрямували у «Галицьку мануфактуру кави». Опинившись у кав'ярні, замовив по філіжанці запашного трунку та шматку львівського сирника, а сам завів мову про причину зустрічі. Коли розповів про рукопис підготовлених до друку польових етнографічних матеріалів із Надсяння, у Наталії Василівні відразу загорілися очі й піднявся настрій. Вона з невіддільною зацікавленістю перечитала кілька разів назву майбутньої книжки, по діагоналі переглянула її зміст і передмову (їх я прихопив із собою як наочне підтвердження моїх слів), а відтак, після короткої павзи і щиро посміхаючись, вигукнула дзвінким голосом: «Беру-у-у!» Чесно кажучи, іншої відповіді я й не очікував від неї, але, почувши сакраментальне слово, відчув себе на сьомому небі. Тепер я вже на всі сто відсотків був упевнений у тому, що належну лінгвістичну якість задуманої книжки буде забезпечено.

Надсяння вабило Наталю Хобзей з однієї простої причини: її родове коріння, як і Лесі Хомчак, походило саме з цих українських етнічних земель.

Увечері 5 квітня електронною поштою я надіслав Наталії Василівні рукопис підготовленого збірника, первісна назва якого була дослівно такою: «Надсяння: традиційна культура і побут українців устами автохтонів (етнолінгвістичні матеріали) / зібрані й опрацювали Михайло Глушко та Леся Хомчак. Львів, 2017. (Серія «Діалектологічна скриня»)). Згадую про це із двох причин. По-перше, у процесі підготовки макету вона запропонувала скоротити назву видання, а слово «матеріали» в підзаголовку замінити терміном «скарби». По-друге і щонайважливіше, відповідальний редактор наполягла на тому, щоби наші прізвища бути винесені у заголовок книжки. Своє рішення вона мотивувала тим, що всі зібрані матеріали подані у формі діалогів, у яких запитання до інформаторів мають конкретного автора. Та й загальний обсяг обох передмов досить значний – сягає більше, ніж десяту частину книжки. До цієї думки відповідальний редактор схилилася також тому, що аналогічні випадки вже траплялися в сучасному українському мовознавстві. До речі, під час розмови зі мною вона призналася, що й досі жаліє за тим, що своє відоме лінгвістичне дослідження «Гуцульська міфологія» (Львів, 2002) назвала «словником».

Незважаючи на аргументи Наталії Василівни стосовно назви майбутньої книжки, я пробував сперечатися з нею, наводив свої аргументи. Ішлося і про те, що все-таки це не монографія, а збірник матеріалів, і про те, що скажуть фахівці (філологи, етнологи, фольклористи) про наше авторство. Але переконати відповідального редактора у протилежному було неможливо. Дискусія із цього питання стала особливо безперспективною тоді, коли художник Михайло Москаль почав готувати обкладинку

етнолінгвістичної праці. Але все це коїлося згодом – на завершальному етапі підготовки «Надсяння...» до друку. А поки що повернімося до початку квітня.

Передаючи Наталії Хобзей рукопис книжки, сподівався лише на те, що вона перегляне текст, скаже свої зауваження і застереження (що і як доопрацювати, доповнити чи виправити і т. ін.), а я як промотор видання вже подбаю про дальший його шлях – винайму літературного редактора (для опрацювання тестів вступних статей), технічного редактора, комп'ютерного верстальника, художника тощо. Верстку етнографічно-діалектологічних матеріалів мала вчитати і перевірити Леся Хомчак – як співавтор книжки та фахівець із надсянського діалекту. Принаймні наприкінці 2015 року, коли домовлявся з нею про співпрацю та співавторство, кращого знавця цієї давньої гілки української розмовної мови не було не лише у Львові, а й в усій Україні.

Надіславши текст рукопису відповідальному редакторові, я зачався, щоб, не дай Боже, необачним словом чи яким-небудь недоречним кроком не розсердити його. Так тривало тижнів три-чотири. Відтак мій терпець почав вриватися, забобонність пропадати, а страх вивітруватися. Вирішив спершу нагадати про себе Лесі Миронівні як співавторові; може, вона що-небудь вже чула (бодай одним вухом) про наші видавничі справи. Зателефонував їй, а вона бадьорим голосом відразу відрапортувала, що робота над книжкою уже розпочалася. Я ще раз перепитав її про загальний стан справи, не повіривши колезі з першого разу про добру для мене новину. На протилежному кінці зв'язку, як пригадую, знову звучало те саме:

- Підготовку видання схвалено. Книжку буде макетувати сама Наталія Василівна.
- Але ж про це я з нею не домовлявся, – ніби виправдовувався за непередбачуваний розвиток подій.
- Для нас це дуже добре, – продовжувала Леся. – Як мовознавець та комп'ютерний верстальник в одній особі Наталя зробить макет книжки краще за будь-якого іншого фахівця, – заспокоювала вона мене.
- Але ж у мене немає таких грошей, щоб оплачувати роботу фахівцеві її рівня, – торочив я своє далі.

Словом, телефонна розмова з Лесею Хомчак стала тоді для мене, з одного боку, зовсім неочікуваним, хоча й приємним сюрпризом (за умови верстання книжки зусиллями Наталії Василівни я автоматично позбувався багатьох поточних видавничих клопотів), з іншого – холодним душем (від того вечора в голові крутилася лише одна думка: яким способом можемо віддячитися їй за всю виконану роботу?)

На другий чи третій день після спілкування з Лесею Миронівною я поїхав в Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, прихопивши із собою коробку цукерків (Наталія Василівна обожнювала солодке) та каву – задля налагодження робочого контакту. У відділі української мови зустріли мене гостинно. Відразу запропонували кави... Члени академічної установи розпитували мене про університетські клопоти і щось подібне. А мені ніяк не йнялося поговорити про книжку. Ніби вгадуючи мої думки, Наталія Василівна віддрукувала з десятків листків, простягнула їх мені й запитала: «Який із цих варіантів, пане Михайле, виглядає краще?» Це були два пробні варіанти верстки самих етнографічно-діалектологічних матеріалів, тобто основної частини видання. Я відразу зауважив, що віддрукований текст суттєво відрізняється від первісного варіанту, переданого відповідальному редакторові кілька тижні тому: зовсім по-іншому було оформлено початок кожного нового запису та самі діалоги (у текстах були відсутні ініціали імен дослідників (мого і Лесі), а запитання виділені курсивом) тощо. Пробігши очима обидві пробні верстки й оцінивши одну з них як прийнятну для мене, в цю ж хвилину перевірив розмову з Наталією Василівною на чутливу для мене тему – про вартість усього обсягу виконаної нею видавничої роботи.

– Всі гроші! – віджартовувалася вона.

Я ніяковів, мнувся, тупцював на місці і не знав, що й казати далі.

– Михайле, не переживайте, гроші я не візьму у вас. Заплатите за друк книжки, – заспокоювала вона мене, зауваживши мою розгубленість.

– Як не візьмете? – вичавив я із себе. – Візьмете! – не роздумуючи продовжив я.

– Ні, грошима я не візьму. Ви розрахуетесь зі мною книжками, – гнула вона свою лінію.

– Ви будете їх продавати? – вихопилось у мене.

Наталія Василівна голосно розсміялася і мені, нетямующому, пояснила:

– Ні, продавати книжки я не збираюся. Я пороздаю їх своїм дівчатам. Поширю в Україні, передам у Люблін, Варшаву, Москву... Так ми давно робимо. На цьому тримається сучасна українська діалектологія...

Після цього монологу відповідального редактора і комп'ютерного верстальника за сумісництвом мені полегшало на душі, бо озвучений механізм розрахунку за виконаний обсяг роботи цілком влаштував мене як автора та ініціатора видання. І все ж деякий період спокою не давала думка: «Якою має бути улюблена справа, щоби заради неї жерт-

увати своїм дорогоцінним часом, здоров'ям, урешті-решт, добробутом. На такий крок спроможна далеко не кожна людина». Наталя Василівна Хобзей, як засвідчила історія з підготовкою макету «Надсяння...», власне, належала до цієї когорти сучасних учених (на жаль, рідкісних), які задля поступального розвитку незалежної української науки (у нашому випадку – українського мовознавства), неодноразово жертвувала своїми особистими вигодами.

Відтак я ще не один раз відвідував відділ української мови Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, узгоджуючи різні поточні питання. Наталя Василівна активно верстала етнографічно-діалектологічні матеріали, а Тетяна Ястремська та Оксана Сімович редагували вступні статті та передмову. Натомість Леся Хомчак ще раз переглядала своїм пильним оком польові джерела.

Під час комп'ютерного верстання книжки визріла ідея ще скласти предметно-тематичний покажчик до етнографічно-діалектологічних матеріалів. Цей вид роботи доручили мені. Отож у другій половині червня я почав складати гасла і проставляти навпроти них сторінки – в міру поступу у макетуванні видання. 30 червня отримав від Наталії Хобзей останню частину зверстаних сторінок, а вже 3 липня електронною поштою надіслав підготовлений покажчик Лесі Хомчак – на «затвердження». Через три дні після цього перевірений та уточнений предметно-тематичний покажчик надіслав на електронну пошту відповідального редактора.

Нарешті, вранці 10 липня 2017 року всі причетні до підготовки «Надсяння...» до друку особи зібралися в кабінеті Наталії Василівни. Це був понеділок. Я та Леся Хомчак ще раз переглянули свої частини зверстаної книжки, Тетяна Ястремська й Оксана Сімович узгодили з нами – як з авторами – сумнівні й незрозумілі моменти, виявлені у передмові та вступних статтях, а Наталія Хобзей внесла деякі корективи у зверстаний текст.

Підготовлений макет книжки Наталя Василівна передала в поліграфічний центр видавництва Національного університету «Львівська політехніка», із керівництвом якого домовилася про її друк заздалегідь.

50 перших примірників «Надсяння...» вийшли друком напередодні 24-го Форуму видавців у Львові, який стартував 13 вересня. Саме вранці цього дня у друкарні Львівської політехніки, що на вулиці Ф. Колесси, 2, я отримав 25 примірників ще «тепленького» на дотик фоліанта, решту примірників Наталя Василівна забрала для «своїх дівчат». Якраз тоді (13–16 вересня), синхронно із книжковим форумом у Львові, проходила Міжнародна наукова конференція «Книжки про слова. Історична та діалектна лексикографія», організована відділом української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Мовознавчою комісією Наукового товариства імені Шевченка в Україні. Більшість цих при-

мірників «Надсяння...» вона й роздала учасникам конференції, передусім з інших міст України, а також із Польщі, Хорватії та Угорщини. Тоді я подумав: кращого способу популяризації будь-якого наукового видання годі й придумати.

Справді, щаслива доля ніби навмисне звела мене з Наталією Василівною Хобзей, щоб я реалізував один із творчих задумів на ниві української етнографічної науки, а заодно побіжно прислужився й українській діалектології. Завдяки Наталії Василівни я познайомився з її однодумцями й альтруїстичними колегами – Лесею Хомчак, Вірою Різник, Тетяною Ястремською та Оксаною Сімович, без фахової допомоги яких якісне видання етнографічно-діалектологічних матеріалів із Надсяння, далєбі, залишалось би моє «голубою мрією» і досі.

Михайло Глушко (Львів)

ПАНІ НАТАЛЯ

Важко пригадувати тих, хто залишився у минулому – на старих фотографіях, у комп'ютерних файлах, на фейсбучних аватарках, у текстах статей, у повідомленнях месенджера, у темних коридорах пам'яті... Важко, бо не можеш повірити, що їх уже нема. Важко, бо з часом постаті віддаляються, події забуваються, спогади стираються або переплітаються одні з одними, і мусиш розплутувати їх, як той клубок замотаних ниток, добре знаючи, що минулого не вернеш і не відтвориш повністю. Бо воно пройшло, бо було вчора, передвчора, колись, і вже ніколи не відбудеться назад, і ті, хто лишився у ньому, – теж. І так пригадуєш тих, хто вже там, у тому інститутському минулому: зважену Ярославу Закревську, проникливого, ерудованого й людяного Ярослава Ісаєвича, по-галицьки інтелігентну, завжди коректну та доброзичливу Уляну Єдлінську, наполегливого й вимогливого Дмитра Гринчишина, дипломатичного й дивовижно працюючого Левка Полюгу, усміхненого, м'якого й відданого історичній антропонімії Романа Остаха... І зовсім не віриться, що там, між ними, залишилася завжди оптимістична й життєрадісна Наталя Хобзей... Ще ж, здається, так недавно раділа, що зробила «всім старшим, хто відійшов», пропам'ятні збірники – аж тут треба писати спогади до книги на її пам'ять...

...Наталка, чи пані Наталя (як, до кінця так і не поборовши повністю комунікативної дистанції, називав її), з'являється у лабіринтах моїх споминів відносно давно й недавно – певно, з осені 1980-го року. Тоді (десь

після навчання, по роботі, під вечір) аматорський театр філологічного факультету Львівського державного (тоді ще) університету ім. Івана Франка разом із професорами Неонілою Міщенко та Іваном Денисюком загостив до (тоді ще) Інституту суспільних наук АН УРСР. Вже потрохи темніло, і ми, студенти, підіймалися рипучими дерев'яними сходами давнього будинку НТШ на тодішній Радянській (нині Винниченка), 24, нагору, до актового залу. По дорозі нас зустріла струнка весела дівчина із тугою косою й щось розпитувала (Лише потім дізнався, що багатьох із нас тодішніх – Ярину Брилинську-Трояновську, Мар'яну Ільницьку-Комарицю, Сашка Кривенка – вона знала ще зі студентських часів та й сама була колись студентською акторкою й чудово вміла рецитувати сценічні монологи). Одному з акторів, здається, навіть допомогла зав'язати гарний краваткобант, який той мав носити на сцені для кращого іміджу. Тоді я ще не знав, ким є та пані, хоч потім, коли студентом приходив в обставлений старими столами та шафами відділ української мови, щоб шукати матеріали для курсової роботи про Львівський літопис XVII ст. (а було й таке), також кілька разів її бачив.

І лише згодом, коли закінчив університет і став аспірантом уже Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та завітав до відділу української мови, дізнався, що та весела пані називається Наталя Хобзей та займається гуцульською мітологією. Тоді відділ та інститут вже потрохи перебазувався з Винниченка на Козельницьку, 4, і кімната пані Наталі та її співробітниць була зі самого краю, в куті одного з крил того не дуже вдало спроектованого пізньорадянського будинку. При вітрі там завсіди страшно шуміло і гриміло, і частина людей потайки казала, що то, певно, духи за вікном тлумляться, а ще інші довірочно сповіщали, що й комп'ютери (старі, як на нині, майже первісні, допотопні) час до часу містично вимикаються, бо туди всякі таємничі сотворіння разом з лексикою влазять та й там орудують, а навіть часом світло вимикають. Тільки із часом, коли за вікнами поруч з'явилася будівля Українського католицького університету, де Наталка була частим гостем (а може, навіть у чомусь майже своєю), ті містичні шуми якимось ніби стихли. Видно, святі стіни помогли, або, може, відділ переїхав в інше крило й тих звуків вже не було чути. Хтозна ...

Тим часом і робота пані Наталі, і сама авторка обростали легендами. Усі знали, що вона дуже любить свою працю, на якій просиджувала нераз до вечора, так само, як дивовижну Гуцульщину і «непростих» гуцулів. Часто задумувалася над їхніми таємницями, боліла їхніми болями, намагалася зрозуміти, чому вони думають так, а не інакше і чи вірять у свою мітологію, чи ні. Захоплювалася їхнім вбранням, мистецтвом, звичаями й фольклором, особливо колядами, у яких відлунювала правда первовіку

та мигтіли тіні забутих предків. Згодом рік до року ті коляди на Різдво приносили у відділ колєдники з Криворівні, а весь Інститут збирався при коляді та й гостині, при параді, у вишивках, та й захоплено слухав ті давні-давні співи...

Зрештою, Наталка подивляла і любила людей загалом, прагнула відчутти їх – не показово чи поверхово, а глибинно, відчуваючи якусь спорідненість душ – так, як, наприклад, полюбила мою маму яко зразкову галицьку господиню. Невипадково, певно, на дверях Наталчиного кабінету довгий час висів плакат-реклама давнього (як на сьогодні) фільму «Наречена-втікачка» з Річардом Гіром, де хтось з тутейших, відділівських [Мирослава Олійник-Товкало, учениця Ярослави Закревської, дослідниця гуцульської фразеології. – *Ред.*], кульковою ручкою й поправною фонетичною транскрипцією записав традиційне гуцульське побажання: «Абисте були люблені!» І воно звучало на кожнім відділівським прийнятті, і наповнювало серця теплом, радістю, оптимізмом, вірою в те, що любов переможе чи побідить.

І так само, як людей, подивляла й любила книги, які постійно читала і які буквально поглинали її: від праць із сучасної лінгвістики та етнології до томів давніх, раритетних видань, котрі дбайливо збирала. Усі ті «старі шпаргали, журнали і гросбухи» (від жіночих «Нових хат» та книжок переписів до «Етнографічних вісників» ВУАН та Етнографічних збірників НТШ) манили її роками та не відпускали. Пам'ятаю, як переживала, що упустила з рук рідкісне видання «Граматики руського язика» Якова Головацького 1850 року, котре бачила й гортала в славній антикварні Анатолія Недільського на вулиці Федорова у Львові. А ще докоряла мені, що не купив чотиритомник «Житій святих» Іларіона Гмитрика, виданих у Самборі у 1890-х, біля пам'ятника тому ж Федорову у тому ж Львові, і я також довго тим гризся. Проте рано чи пізно бібліоманський жаль проходив – і Наталка поринала в працю, в редагування нових книг, які творила, макетувала та видавала. Пригадую, як тішилася кожним томом «Діалектологічних студій» та «Діалектологічної скрині», особливо «Лексиконом львівським», збираючи розмаїті слівця з бабциних і прабабциних шуфляд і шуфлядок, прискіпливо вибираючи ошатний папір та гарний друк, вміщуючи на обкладинку яскраві, теплі картини «своїх» художників (від Михайла Демцю до Михайла Москаля), яких особливо цінувала. Саме на сторінках цих видань з ініціативи пані Наталі з'явилися й мої перші великі за обсягом статті. «Ну бо хто тобі надрукує статтю на 50 сторінок, ну скажи?» – риторично питала Наталка, і мала рацію, і віддавала мої опуси на редагування «своїм дівчатам», а ті їх перфектно (і головне, непомітно, хоч часом радикально) редагували. Так, поруч з Наталею завжди були «її дівчата» – Ксеня Сімович і Таня Ястремська,

Ганнуса Дидик-Меуш, Наталя Нетреба-Багнюк, Оля Заневич та Іра Романіна, Іра Черевко, Ганна Войтів і Ольга Кровицька, Марія Чікало і єдиний хлопець у цьому колективі – Юрко Осінчук. Усіх їх любила, хоч кожному/кожного по-своєму, усіх цінувала і готова була боронити, як левиця, колись хтось зазіхав на їхні права або переобтяжував додатковими обов'язками. А коли була справедливо сердита на щось чи когось, тоді всі знали, що ліпше не починати...

І як радила, приміром, спокійно, але твердо й категорично: «Знаєш що, Ромчику / Ксеню / Таню, я так думаю, що тобі того не треба» – то таки точно зналося, що мені / їй / їм / нам того таки не треба. І як казала резолютно: «Ой, Ромку, Ти мені тут відділ не баламуть своїми індивідуальними ідеями і планами, бо ми маємо колективну роботу і мусимо її робити! А як всі тут переймуться такими-во розмаїтими думками, то хто буде словники укладати, збірники редагувати, говори збирати, га?» – то вже напевно треба було з тими ідеями й планами почекати до кращої нагоди.

Проте то було не часто. Від Наталки струменіло життя і промінював добрий, щирий львівсько-галицький гумор, і вона завжди чекала на нові думки, концепції, пропозиції. Її захоплювало все: від лексики на позначення тих-кого-не-можна-називати (може, тому полюбила й «Гаррі Поттера» Джоан Роулінг) та мовних просторів Львова й Галичини ХІХ–ХХ ст. (батарських арго, інтелігентських койне та селянських говірок у час війни та миру) аж до дієслівного діалектного словотвору й морфеміки, котрими займалася останніми часами. І часом на заувагу, що, може, така словотвірна семантика чи морфологія, певно, менш привабливі, як етнологістика чи історія галицького мовознавства, котрою теж постійно займалася, відказувала замріяно, навіть романтично: «А знаєш, яке то цікаве – ті всі суфікси й префікси, морфемі й семемі!» – так, наче бачила їх тут-і-зараз, наживо, перед собою... Але нераз так само задумливо, з характерною загадковою посмішкою казала, оглядаючи заклопотаних трударів чи робітниць науки довкола: «Йой, ми тут переживаємо за лексикологію, морфологію, синтаксис, за діалектологію чи історію мови, за книжки, словники, публікації, дискутуємо над значенням кожного слова, гриземся тим всім (причім навіть дуже), а нормальні люди поза наукою дивляться на нас та й думають: “Якісь вар’яти і вар’ятки! Пощо їм того?” Ну а, фактично, хіба не?». І сміялася своїм дзвінким, веселим сміхом, і продовжувала працювати...

Той легкий, делікатний гумор допомагав Наталці «заєднувати» собі людей. Тому зазвичай у її зі смаком прибранім, затишнім кабінеті з елігантськими картинами на стінах, давніми шафами під ними і новими жовтими фотелями та журнальним столиком посередині, на якому завжди

лежали цукорки й можна було пригоститися кавою або чаєм посередині, було по-домашньому затишно й тепло. А там, у сусідній з кабінетом кімнаті, можна було – при нагоді якогось дотичного празника, – погостювати тими знаменитими Наталчиними медівниками, тортами, пляцками, бішкoptами, пішінгерами-андрутами – словом, смаколиками галицької кухні, обличчям якої вона стала на обкладинці часопису «І».

...А ще ж були ті славні, всіхзбираючі семінарії й конференції, з'їзди, які постійно намагалася організувати або на яких – до останнього – намагалася виступити. Навіть я – безвилазний домівник, – не можу забути Влодави і Волі Угрської, куди один раз, заготований відділівськими подругами, таки вибрався на конференцію, і де пані Наталя разом зі своєю кумою Ксенею-Оксаною Сімович, котру жартома називала «сотрудницею» і «кумасею», оточили мене материнською опікою й теплом. А чи можна забути ту давню Криворівню, де автобус з нами – старшими й молодшими учасниками діалектологічного семінару – несподівано серед ночі почав блукати і, кружляючи манівцями та незаними шляхами, ледве добрався до місця призначення? Тоді при світлі свічок за довгими гуцульськими столами й лавками пані Наталя повчально сказала всім: «Та ж то вас блуд ся чепив і водив не знати де! А ви ж везли з собою мій етнолінгвістичний словник про гуцульську мітологію! Треба було його відкрити й прочитати, що там пише! А там пише, що для того, щоб блуд ся відчепив, треба згадати, з ким на Велигдень ви розділи свечене ейце, і всьо!»

Проте всі добре знали, що передусім Наталка любила сім'ю, постійно згадуючи «своїх» Павла, про котрого завжди говорила з пітетом і переймалася, як він там, далеко від Львова, дає собі раду; про Северина-Северка й Богдана-Даня, котрих ще в тому, давнішому, Наталиному робочому кабінеті з дитинства часто бачилося біля маминого комп'ютера, за столом, а потім, вже більших – на відділівських діалектологічних семінарах, біля столів з книгами. Постійно думала, як укладеться їхнє життя, так само, як постійно дбала про батьків. Так само думала про свою похресницю Ганнусю [Анна Крачковська, одна з авторок спогадів. – *Ред.*], в котрій добачала дослідницький таланти бажала вивести у світ. Потім до того додалася радість за внучку, яку відразу дуже-дуже полюбила. Сім'я з її затишком, з тасмничими подарунками святого Миколая (котрий постійно приходив і до відділу), з Різдвяними колядами та радістю Великодня, з гуцульськими свічниками й тарелями, з вишиванками і юрашками; з веселощами, клопотами, смутками і навіть з кумедними, вже забутими, давніми історіями про домашнього розбишаку-папугу Кошутовича була й залишилася центром Наталчиного (Все)світу.

Пані Наталя взагалі любила слова/лексеми «світ» чи «світи», особливо останніми роками. Дивлюся нині на обкладинку першого видання її першої книжки – «Гуцульської міфології», – яку обрамляє таємнича босхіяньська картина незнаного, містичного, щойно сотвореного світу. Дивлюся й думаю, що десь вона нині там, у тих світах, на тих первовічних пляях і полонинах, серед предковічних, рідних душ... Дивлюся й вірю, що їй добре там. І тут – серед нас, у наших серцях, у нашій пам'яті, у наших душах.

Роман Голик (Львів)

УПЕРШЕ І ВОСТАННЄ...

Із Наталею Василівною Хобзей у моєму житті пов'язано багато всього, що відбувалося вперше....

Уперше з Наталею ми зустрілися 2002 року у Львові (про неї я чула, читала її праці, але особисто досі не знала), коли вона та її колеги організували виїзну конференцію, яка мала відбуватися в Криворівні. Ще тоді, під час першої зустрічі, я була подивована з того, як людина може все так організувати... Спочатку була довга дорога на Гуцульщину, гроза і блискавка, блукання незнайомими дорогами, але нарешті ось і вона – Криворівня. Як зараз бачу Наталю, яка разом із Василем Зеленчуком уночі під заграву блискавки та під дощем усіх влаштує (а нас був цілий великий автобус!!!) на ночівлю. Де ті й сили бралися... А потім було кілька незабутніх днів на Гуцульщині серед гуцулів і серед однодумців, залюблених у слово діалектне...

Уперше я потрапила в цей незвичайний край саме завдяки Наталі Василівні. Пам'ятаю, як у музеї Івана Франка в одній із кімнат відбувалося наше секційне засідання, на якому я презентувала ще оригінал-макет свого діалектного словника, і Наталя сказала, що я молодець, що не побоялася видавати його, розказувала про свою «Гуцульську міфологію», і ми радилися, як представляти багатозначні слова...

Уперше тут я завдяки Наталі дізналася про вовка, який літає, скуштувала бануш, довідалася про Параску Плитку-Горицвіт, хату якої ми відвідали й побачили розкладеними прямо на траві її написані від руки книги, які просушувалися на сонці, побувала в церкві, яка назавжди змінила мою свідомість і ставлення до Бога, побачила, яким має бути справжній священник, – таким, як Іван Рибарук, почула спів гуцулки Одосії під гітару, насолодилася краєвидами... Перед очима – останній день перебування

в Криворівні, прощання з гостинними гуцулами й подарунок Наталі від Василя Зеленчука – букет хобзи. Це незабутні спогади на все життя...

І от улітку 2019 року знову мені випала доля побувати в Криворівні й зустрітися з Василем Зеленчуком, який відшукав (!) книгу відгуків про Параску Плитку-Горицвіт, її поетичну та художню творчість, у якій ми всі, хто 2002 був тут (і Наталя), зробили записи, розпочали збір коштів на публікацію її творів, і, як виявилось, після цього справа з пошанування творчого надбання славетної гуцулки зрушилася з місця. Я знову ходила тими місцями в Криворівні, де колись були з Наталею. А за мною постійно літав метелик і сідав мені то на руку, то на плече, то на голову й подовгу сидів і під час перебування в музеї Івана Франка, і в музеї гуцульської старовини. Я відчувала, що це була душа Наталі (учора в обідню перерву конференції, присвяченої пам'яті Наталі, такий самий метелик знову прилетів у кімнату у відділі. І сів мені на плече. Мабуть, це знову Наталина душа прилетіла подивитися на свій відділ і привітатися до гостей, яких немало з'їхалося з різних куточків України і світу до Наталі... А Юрко Осінчук каже: «Пані Галино, ваш метелик знову з вами»).

Після тієї зустрічі 2002 року було багато інших (але чи багато?). І завжди там, де Наталя, було весело, затишно, якимось так по-людськи задушевно й тепло. Спливла в пам'яті зустріч у Донецьку на Міжнародному конгресі українців, де Наталя познайомила мене з Анною-Галею Горбач, де ми сиділи в кав'ярні, у якій персонал говорив російською мовою, а коли до них звернулася Наталя вишуканою українською, офіціантка одразу почала спілкуватися українською. Наталя й там творила Україну... А ввечері ми сиділи на спорожнілій зупинці з колегами із Житомира, Києва, Львова, розмовляли про конгрес, про різні наукові проблеми й пили пиво прямо з пляшки (!), хоча я та, мабуть, і Наталя не любили цього напою, але ми підтримували тих, хто його любив. І було таке враження, ніби ми на тій донецькій зупинці були відірваними від цілого світу, що ми одні в цілому Всесвіті. А найбільше говорила Наталя. Може, уперше ця зупинка почула українське слово... Українським словом наповнювалася донецька земля...

Ще не можу не згадати приїзди цілих делегацій львів'ян до Житомира, а житомирян – до Львова. То теж стало традицією. З отого знаменного 2002 я щороку восени приїздила до Львова, у відділ української мови, до Наталі Василівни та її дівчат. І навіть якщо не завжди виходило, навіть якщо все навколо заважало цій поїздки, я все одно їхала, бо відчувала, що мені там добре, що там люди, які мені близькі по духу, що там Наталя Василівна, яка обігріє усмішкою, звеселить дзвінким сміхом, знайде хоч кілька хвилин поспілкуватися з кожним, хто приїхав, познайомить людей, які мають спільні зацікавлення, а ще – завжди подарує книжку...

Не пам'ятаю, коли це було вперше... Але вже давно якимось неписаним правилом для нас обох були невеличкі подарунки-солодоші, які ми дарували одна одній при кожній зустрічі, де б вони не відбувалися, і не тільки у Львові чи Житомирі... Це був ніби своєрідний ритуал... Нам обом хотілося не просто зробити щось приємне, а це було свідченням того, що ми чекали на ці зустрічі, можна сказати, ніби завчасно готувалися до них. І це було так мило...

А ще мені пощастило побувати вдома в Наталі Василівни, коли я приїхала на опонування дисертації її аспірантки Наталі Хібеби. Увечері ми пили каву, яку так любила Наталя, говорили про діалектологію, про префікс *vi-*, про словники, вона мені показувала колекцію видань «Кобзаря», а вранці ми смажили плячки з яблуками (я такі робила вперше), бо ж мали на цілий день іти на захист, а хлопцям потрібно було щось приготувати їсти (відтоді я теж готую «плячки Хобзейки», як ми в родині їх називаємо).

Уперше й Бойківщину я пізнала завдяки Наталі Василівні, коли вона запросила мене разом із донькою до участі в діалектологічній експедиції в с. Росохи Старосамбірського району, у якій узяли участь львівські мовознавці. Незабутні вечори-посиденьки на веранді, цікавенні записи про дивний і для нас, поліщуків, часто незрозумілий духовний світ бойків та їхній світогляд, де ледве не в кожній хаті є годованець, де своєрідний весільний обряд, де живе (чи ще живе?) надзвичайно цікавий чоловік із прізвиськом Сакральот, який Наталі, мені й Тані Ястремській розповів дуже багато цікавого... А перед дорогою до Росохів ми з донькою були вдома в Наталі Василівни. І вона дала одягнути моїй дитині Даньову курточку, щоб та не змерзла. Ось у цьому вся Наталя Василівна. У тих непомітних і тихих проявах добра, у людяності, в уважності до кожного. І все це було так природно.

Уперше в Славському я теж побувала як учасниця конференції, яку організувала Наталя Василівна. І завжди скрізь, де була Наталя, ми всі відчували себе впевнено й захищено, нам усім було тепло й добре, нас усіх єднало спільне почуття любови до того, що ми робимо.

Востаннє ми з Наталею Василівною зустрілися в червні 2018 року в Києві на IX Міжнародному конгресі україністів. Зробили кілька світлин, на яких Наталя, як завжди, усміхнена й щаслива. Саме там вона розказала про свою мрію – організувати конференцію, присвячену тій традиційній страві, яка об'єднує всю Україну, – борщу, і запитала, чи долучимося ми, поліщуки, до цього, чи приїдемо на конференцію. Я відповіла, що так, неодмінно. І вперше за стільки років нашого спілкування сказала Наталі, що не можемо не приїхати, що я її люблю, то як же не підтримати... Я вперше і, як виявилось, востаннє сказала їй про те, як ставлюся до Неї,

хоча наші стосунки не потребували слів-зізнань, бо ми й на відстані відчували одна одну, бо скільки разів бувало так, що, не змовляючись, в один і той самий час ми могли написати повідомлення чи телефонувати одна одній. Частішим наше телефонне спілкування стало після того, як ми змінили статус – стали бабусями. Наталя часто розповідала про свою внучку, якою не могла натішитися, я знала про «бабцин день» – п'ятницю, коли Наталя цілком присвячувала себе внучці. Навіть її останнє повідомлення було таким: «Наш теперішній вік такий прекрасний. Ці малюхи такі солодкі»... Але я втішена, що встигла сказати їй ці слова...

Уперше тоді, у червні 2018, Наталя ввечері не пішла з нами на каву, хоча раніше, де б ми не були, намагалися ввечері після конференційних засідань зібратися невеликою компанією й затишно посидіти за філіжанкою кави. Сказала: «На мене чекає Павло»... Мабуть, відчувала, що їй важливо побути з рідною людиною довше...

Востаннє бачила Наталю 26 червня в Києві біля готелю «Дніпро» недалеко від Інституту української мови НАН України, звідки ми йшли на ту саму каву... А Наталя йшла з Павлом... У чорній кофті, чорних брюках, у лівій руці тримала сумку й розмахувала нею... Ми випередили їх, помаhawвши рукою, і рушили далі... На каву... Ніхто навіть і подумати не міг, що ті наші помахи для Наталі будуть останніми... І ми востаннє бачимо її...

Уперше багато років тому (уже й не пам'ятаю, коли то було) Наталя почала вітати мене з Днем ангела Галини в кінці березня. І щороку вранці я вже отримувала повідомлення або лунав дзвінок і, як завжди, веселий голос Наталі бажав мені всіляких гараздів й Ангела-охоронця...

Уперше цьогоріч я не отримала зранку привітання з Днем ангела і... І не почула отого її неодмінного «Па!» в кінці розмови та щасливого сміху... Щасливого, незважаючи ні на що... Коли в Наталі Василівни зламався комп'ютер і з нього зникла вся важлива для її наукової роботи інформація, у душі, вона, мабуть, переживала, але нікому цього не показувала. Потелефонувала мені й розказала про це, але, як завжди, весело й ніби безтурботно. Ніхто від Наталі ніколи не чув, щоб вона на щось скаржилася... Вона була щаслива. Вона робила те, що любила... Вона любила те, що робила... Вона любила тих, із ким спілкувалася... Вона всіх наповнювала любов'ю... А ще завжди поспішала. Намагалася встигнути зробити якнайбільше... На жаль, не встигла... Було ще багато мрій і задумів.

Уперше сьогодні я приїхала (уперше в житті прилетіла (!), бо раніше ніколи не літала літаком, а приїздила, а сьогодні дуже поспішала) до Наталі, до Львова, у якому вже не зустріну Наталю Хобзей... До Львова без

Наталі... Ми й далі будемо приїздити до цього міста, адже для кожного з нас Львів – це місто Наталі Василівни.

Людина живе, поки її пам'ятають... Ми пам'ятаємо... Любимо... Відчуваємо незриму присутність... Чуємо сміх і оте прощання «Па!» Колись зустрінемося в іншому житті.

Галина ГРИМАШЕВИЧ (Житомир)

МИСТКИНЯ СВОГО ЖИТТЯ

Мені самій дивно, що мої спогади про Наталю починаються такою нібито «невластивою» фразою для звичного уявлення про неї. Але я нічого не змінюватиму, як було від початку. Отож...

Чим мене підкорила Наталя раз і назавжди? Вона вміла цінувати *до-сконалість рукотворної речі*: шаль чи ваза, намисто чи картина, сервета, пампухи та медівнички, ясічки і листівки... Вона тішилася усім прекрасним і любила ту мить, коли щось із цього всього ставало її. Унікальною рукотворною річчю для Наталі була книжка. Вона точно і безпомилково відчувала, коли і з ким настав час робити той чи той словник, коли і з ким починати розмову, коли і з ким піти на каву, коли і з ким вирушати в нову поїздку...

Усі мої подорожі з Наталею ставали пошуками добрих книжок, добрих людей і добрих речей. У дорозі зі Львова і до Львова був час поговорити про те, на що часу вдома бракувало або й свідомо про щось не хотілося говорити, відкладалося на потім. У дорозі ми говорили одна одній відверто і до кінця, відчували полегкість і – головне – ніколи не шкодували про сказане. Подорожі виявляли, хто ким є насправді.

Останні мандрівки удвох з Наталею могли би стати сюжетами захопливої жіночої мандрівної прози, але книжками ніколи вже не стануть. Тож хай вони послужать хоч би жмутком спогадів. Прекрасних спогадів, як, наприклад, подорож зі Львова до Санкт-Петербурга.

Її ми з Наталею планували не один місяць. Формальним приводом стала участь у міжнародній конференції «Слов'янська діалектна лексикографія» у вересні 2011 року, а насправді – бажання відшукати там українську Атлантиду. Якщо для читача це звучить пишномовно і занадто поетично, то скажу тоді так: ми й самі не знали, чого хотіли знайти в Петербурзі, але, попри все, могли запрягнуватися, що то буде неймовірна пригода.

І так, критично перечитавши одна одній доповіді (а їх ми приготували цього разу, на диво, заздалегідь), продовжували ретельно готуватися до

поїздки на береги Неви. Наталя, як завжди, добирала книжки і презенти тим петербурзьким колежанкам, з якими познайомилася напередодні на конференції в Познані. Вона, звичайно, знала, що і я мала цього разу свій «пункт»: конче хотіла побувати в кімнатці на піддашші Академії мистецтв, де провів свої останні дні наш Шевченко; ну, і покласти до його пам'ятника вінок з калини, який повинна сама зробити у Львові. Ситуація ускладнювалася тим, що незадовго до нашого прибуття біля пам'ятника Шевченкові в Санкт-Петербурзі відбулися сутички вільнолюбної молоді, декого забрали до відділку... Словом, із новин ми знали, що пам'ятник патрулюють в очікуванні неблагонадійних. Але це тільки розпалювало мою уяву, і мене тоді поборов справжній авантюризм. Наталя – одна з небагатьох, хто розумів мене і знав, що я завжди покладаюся на свої відчуття та інтуїцію; вона ніколи не зупиняла, а того разу навіть не сказала свого обов'язково «та бійся Бога, в тебе ж дрібні діти!» Тож у потяг я сіла з валізою і з пачкою, у якій лежав сплетений з червоної калини вінок, обрамлений жовто-синьою стрічкою.

Того дня біля пам'ятника Шевченкові в Санкт-Петербурзі все минулося, і ми почували себе героїнями. Схвильовані і задоволені, готові були йти доповідати на конференцію, не забуваючи при тім своїх великих і маленьких планів...

Ох, як легко можна було загубитися серед полків російських діалектологів. Прибули ті, хто досліджував мову рибалок та оленеводів, хто вивчав назви мохів і назви стежок у сибірських нетрях, назви корисних копалин та молотків, комах і сарафанів, матрешок і віників. Мене приголомшила фраза одного відомого діалектолога з Москви про те, що вони не якимись там холодними потягами їздять в експедиції, а вже віддавна літаками, бо уряд усіляко підтримує науку, зокрема мовознавство. Ми з Наталею тут же перекинулися поглядами і думками про те, як довелося нам відкладати свої кошти на дорогу до Санкт-Петербурга і якою розкішною стала ця поїздка для нас у той час. Але хіба в таке божевілля двох жінок хтось на цій конференції міг повірити?

Тож ми влилися в русло конференції, уважно слухали доповідачів (були дуже цікаві та глибокі доповіді, під час яких Наталя казала своє обов'язкове і захопливе «він страшенно багато знає»), тихо коментували з Наталею той чи той аргумент. Аж тут до слова запросили діалектолога з Омська, який легко та завиграшки пояснював появу у своєму краї того чи того слова і виразу, називав чимало запозичень, зокрема «українських паралелей» (він, бідака, не міг навіть вимовити, що то очевидні українізми, йому навіть таке на гадку не спадало). І дійшов до того, що таки мав пояснити: отож, на його думку, «в свое время украинские рабочие приехали сюда в поисках работы». А то що за сюр? Одразу шепочу: «Наталю, “рабочие”?»

“В поисках работы”? Та нашу інтелігенцію вивозили сюди примусово на холод і голод, а звідки українські слова в них – вони не знають!» У той період мені довелося працювати в архівах із відповідними документами стосовно своєї родини, тому ще все трималося в голові; треба було конче пояснити причини «сильного українського впливу» і нагадати, що наприкінці 1940 – на початку 1950-х років вивезено в найвіддаленіші і найважчі для проживання регіони Росії (Красноярський край, Омськ, Томськ, Іркутськ) майже 190 тисяч українців із родин учасників народно-визвольних змагань. Уже навіть було приготувалася дати запитання, як доповідач плавно підійшов до кінця, зачепивши, на свою біду, ще й лексику «русской кухни», і пояснював назву обрядової страви – «ушки».

І тут настав Наталин зоряний час на цій конференції. Заради того варто було їхати до Санкт-Петербурга: Наталі – щоб виголосити історію про те, як їхні «ушки» стають нашими «вушками до борщу на Різдво»; мені – щоби стати очевидцем Наталиного бенефісу і розповісти тепер вам у спогадах, а учасникам конференції – щоб запам'ятати Наталю назавжди... Бо Наталя була майстром науково-популярного жанру в найкращому (не спровокованому, як то є сьогодні, на жаль) значенні цього поняття. Завдяки її стилю і манері аргументувати та пояснювати, мовознавство не втрачало людського обличчя і чіткого національного маркування.

Наталя була вдоволена своїм виступом та позицією. Це було видно неозброєним оком. Причому тішилися і петербуржці, бо на підсвідомому рівні ті з-поміж них, хто був незаангажованим ученим, мали суголосні з нами, львів'янками, філологічні і навколофілологічні вподобання, симпатії і, звичайно, громадянську позицію.

Якось, чимчикуючи вздовж Неви, дійшли до Академії мистецтв. Пригадую, я аж ніби присіла перед величезною будівлею Академії. Ми пхаємо важезні двері – велич і помпезність усередині також. Ми, наївні, вже подумки піднімаємося парадними сходами, а потім вузькими східцями нагору, до кімнатки Шевченка... Та нас зупиняє гучномовець. Ні, то добре поставлений голос охоронця у формі. Він загородив дорогу і показує, що на першому поверсі ремонт. Куди претеся, мовляв? Ну, я довго не думаючи, просто в очі: приїхали зі Львова, хочемо побачити кімнатку, де жив і помер наш Шевченко. Воістину, його досі незворушне обличчя стало враз зіпсоване страшним здивуванням. Він дивився на нас як на прибульців з космосу і, здавалося, прокручував у голові, що то за одні і що то за пароль, що за місію виконуємо. Ще зранку, ідучи на роботу, він не сподівався такої халепи. Охоронець, щоправда, коректно, пояснив нам, що то не його забаганка, а потрібно мати офіційний дозвіл (наприклад, ректора Львівської академії мистецтв ректорові Академії мистецтв у Петербурзі), аж тоді нас впустять до кімнати-музею Шевченка. Нашому

розчаруванню не було меж (то потім я вже вичитала, що цю меморіальну кімнату відчиняють за спеціальним розпорядженням тільки 9 і 10 березня, та й то для офіційних делегацій)... Ми вийшли на вулицю... Якою ж брудною здалася нам Нева.

Тепер конче треба йти на каву (для Наталі – ще одна важлива рукотворна річ). Того дня ми її пили не будь-де, а в кав'ярні «Zinger». «Ду-уже добра кава», – смакуючи, констатувала Наталя (і в таких випадках нікому не треба ані спростовувати, ані підтверджувати, бо то було з розряду Наталиних аксіом). З вікон бачимо поряд помпезний Казанський катедральний собор. Так, той, який мав один до одного відтворити базиліку святого Петра, бо цар Павло I, як побачив її у Ватикані, розпорядився і в Петербурзі такий же спорудити, але... але вийшов, власне, Казанський собор. Біля собору припарковано дорожесні автівки. І коли ми зайшли туди як туристи, то зрозуміли, що у величезному приміщенні з силою-силенною інших туристів, що сновигають туди-сюди, відбувається урочисте богослужіння за участю самого патріарха Кірілла. Яким же великим було наше здивування та прозріння, коли виявилось, що купа камер націлені на горстку сановників. А де вірні, де парафіяни Церкви? Ми мовчки Perezirнулися: «Та в нас, якби служив сам Блаженніший Любомир, не те що не можна було б рухатися вільно в соборі, а й пропхатися туди». Це було наше найбільше прозріння у Санкт-Петербурзі, коли бачиш все на власні очі, зокрема про стан справ з вірою та Церквою.

З церквами трапилася дуже мила історія. Ми вистояли велику чергу до церкви Спас-на-Крові. Наталя хотіла побачити собор усередині, де, фактично, є музей мозаїки – тисячі квадратних метрів у мозаїці. Донині люблю переглядати знімки, які зробила Наталя. На них – десятки рукотворних речей, що стали образами святих. Десятки святих, викладених мозаїкою. Шедеври. І тут Наталя запропонувала знайти святих, чії імена мають ті, хто працює у нашому відділі. Мушу сказати, ми відшукали всіх святих, а Наталя теплом згадала кожного зі свого відділу. У ту хвилину їй було прикро за ті робочі моменти, коли, як вона сама сказала, вчинила з іншими недостойно. Цього епізоду не забуду ніколи.

Повертаючись до Львова, Наталя завжди привозила з собою торбу (а то і дві-три) книжок. До речі, у Будинку книги в Санкт-Петербурзі провели два довгі вечори, і воно того вартувало. Точніше б сказати, то багатоперехове Царство книги (книги звідусіль, різними мовами та діалектами).

Проте з не меншим пістетом Наталя купувала також цукерки, щоби обов'язково привезти їх до Львова. Вона їх називала ніжно «цукорочки» і ретельно обирала-вибирала-добирала. Частина з привезеного завжди несла на роботу, у відділ. Того разу у Санкт-Петербурзі про «цукорочки» згадали вже по дорозі на вокзал. Наталя була виснажена до краю. Вона

навіть не пручалася і залишилася пильнувати наші валізи на вокзалі. А місію з вибором цукерок пішла виконувати я. На щастя, біля вокзалу працювала фірмова цукеркова крамниця фабрики ім. Н. Крупської. Специально згадую ту фабрику і те, як вона називалася, бо то зразу переносило нас із Санкт-Петербурга у Петроград. Треба визнати, однак, крамниця вражала вибором. Я цілковито втратила почуття міри. Купувала і для Наталі, і для себе. І навіть мусила оборонятися та опиратися. Мила продавчиня, зачувши, що везу цукерки до Львова, вирішила порадити мені все якнайкраще з продукції. Я мала необережність вибрати велику пачку цукерок з портретом Наталі Гончарової (люблю сукні взагалі, а такі з мереживами – і поготів). Довго просила мене продавчиня купити до пари ще й пачку з портретом «самаво Пушкіна»; опираюся, як можу, а вона останній аргумент: «Ведь они были такой прекрасной парой». Але я вистояла, не піддалася на вмовляння (колеритний діалог мушу опустити). Зрештою, думаю собі, жартуючи, вони були і особистостями, кожен сам собою, до того ж Гончарова пережила Пушкіна на багато років, вийшла вдруге заміж. То можу сміло купувати цукерки поокремо.

Історія з пачками «Пушкін» і «Гончарова» так сподобалася Наталі, що потім доводилося часто розповідати на її прохання. Ту легендарну пачку я принесла згодом дівчатам на роботу, і ми з'їли її на мої іменини... Надмірна моя сентиментальність спонукає мене розповісти про наші проходи по Риму, по Оломоуцу і по Бремену. І по Києву – остання (хто б повірив!) наша спільна поїздка 2015 року, коли після конференції ми в Музеї Гончара допізна сиділи і підтанцювали, як грав гурт Компаніченка. Для такої нагоди відпросився з міністерства Павло Кузьмович, зі своєї роботи примчала Люда Рябець. Це була культурно-розважальна вечірка... Ми сиділи, жартували. Були щасливими в той час і в тому місці.

Це прекрасно – писати спогади.

Для мене і Наталі вони були переплетені ще й музичними мотивами – від Баха до Лисенка, від Лятошинського до Гершвіна. Львівська філармонія – то була окрема «крапка» наших постійних зустрічей (часто йшли з дітьми та з родинами; діти ж виростали на її очах, як вона любила дітей – своїх і чужих!) Ми мали постійні місця в партері, постійні абонементи, ми мали улюблених диригентів, улюблених солістів і навіть улюблені оркестри... Це теж були рукотворні речі, які Наталя тримала в собі і не з кожним хотіла про них говорити. Але то вже цілком інша історія, настільки важлива в нашому з нею земному житті, що вимагає зупинитися, щоби колись написати ще і ще про коліжанку, яка для мене була рівно ж людиною доби Відродження.

Дякую Тобі за кожну спільну мандрівку!

Ганна Дидик-Меуш (Львів)

21 серпня 2018 року, користаючи з доволі гарної погоди, пішов у гори. Уже на зворотній дорозі з Довбушевих комор (одна з вершин Криворівні) на мобільному телефоні висвітлило вхідний дзвінок від Данила Ільницького. З надією почути якусь нову його ідею чи просто обмінятися свіжими новинами взяв слухавку і з перших слів був приголомшений. «Мушу, Василю, сповістити дуже сумну новину. Сьогодні вранці померла Наталія Хобзей», – почувся пригнічений голос Данила...

Важко згадати зараз зміст нашої подальшої розмови тоді: безсумнівно, вона була сповнена глибоким жалем за пані Наталією. Легше згадати, що передумалося на тому добрячому відрізку шляху, який залишилося пройти від Довбушевих печер одним з тих гуцульських плаїв, які вона так любила.

Перше знайомство... Дуже фаній львівський гуцул, св. п. Василь Флейчук одного разу завів мене, студента другого курсу філологічного факультету, до відділу української мови Інституту суспільних наук у Львові, познайомив із завідувачкою відділу проф. Ярославою Закревською і сказав: «Цей хлопець може Вам допомагати укладати гуцульський словник». Відтоді пані Ярослава стала для мене як мама, а Наталія Хобзей, Уляна Єдлінська та Розалія Керста – няньками, котрі вчили робити перші кроки у лексикографії, а мені залишалося на знак подяки привозити з Криворівні записані в діда-баби, тата-мами слова для гуцульської картопки. Робота була надзвичайно цікавою.

А наслідки нашої праці потрапили до Криворівні в переддень мого одруження, і не могли весільні кухарі зрозуміти радості «пана молодого», який в одній руці тримав 10 авторських примірників «Короткого словника. Гуцульські говірки», а в другій – вітальну адресу з нагоди весілля від працівників відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича.

На жаль, дуже скоро після виходу у світ цієї праці померла Ярослава Закревська, яка була налаштована працювати над упорядкуванням великого гуцульського словника, котрий налічував би 4–5 томів. Ідесь здавалося, що ця справа з місця вже не зрушиться. Але коли відділ очолила Наталія Хобзей, робота над дослідженням гуцульського діалекту завирувала по-новому. Пані Наталія багато уваги приділяла дослідженню говірок гуцулів, котрі проживають на території Румунії, видала етнолінгвістичний словник «Гуцульська міфологія» та величезну лексикографічну працю «Гуцульські світи. Лексикон».

Пам'ятається гостина сім'ї Хобзеїв у Криворівні 2001 року, коли народилася ідея провести міжнародну діалектологічну конференцію, на якій були присутні науковці чи не з усіх областей України та кількох зарубіжних країн. Тоді учасники конференції познайомилися із частиною

творчого спадку Параски Плитки-Горицвіт і залишили у прижиттєвій Парасчиній Книзі відгуків перші (і до цього часу єдині) записи після смерті мисткині, а також склали пожертвування на створення Музею.

На завершальному конференційному засіданні (пам'ятаю, то було 7 липня) подарував пані Наталії букет хобзи (дуже вже співзвучна назва із прізвищем) – рослини, якою на Івана замаюють хати на Гуцульщині, – з побажанням, аби ніколи не боліли ноги (хобза помічна від болю в суглобах) приходити в наші гори. На жаль, від усіх хворіб той букетик не зміг застерегти.

Останній науковий захід, на якому ми зустрічалися, – Міжнародна наукова конференція «Книжки про слова» у Львові (13–16 вересня 2017 року), на якому, незважаючи на зайнятість пані Наталії організаційними моментами, теж встигли перекинутися кількома словами про перспективи видання Великого гуцульського словника.

Мала вона у своєму характері якісь неповторні риси науковця, і керівника, і друга. Хотілося приїжджати в інститут, де завжди була добра атмосфера у Відділі української мови і хранителькою того майже домашнього затишку була пані Наталія.

Два роки підряд доводилося приїжджати до Львова з колядою і на запрошення Наталії Хобзей колядувати в Інституті на Козельницькій, 4. Була Гуцульська коляда, неповторна атмосфера, багато радості від зустрічі і урочистості від колядницького дійства⁴. Було живе гуцульське первовічне слово, яке так дбайливо, по крихтах, вибирувалося і доглядалося у картотеці Відділу та популяризувалося у наукових дослідженнях мовознавців-діалектологів.

На Гуцульщині прийнято виконувати коляду за померлих і під час нашого другого післяріздвяного приїзду до Інституту українознавства у січні 2018 року згадували у такій коляді світлій пам'яті Ярослава Ісаєвича, Уляну Єдлінську, Левка Полюгу, Дмитра Гринчишина, Ярославу Закревську, Розалію Керсту і багатьох інших науковців-співробітників Інституту, котрі відійшли у засвіти... Важко було б навіть уявити, що мине так небагато часу – й до того переліку додасться і пані Наталя теж...

Пам'ять про Наталію Хобзей – світла пам'ять про світлу Людину – разом з її цінними гуцулознавчими працями буде жити на Гуцульщині у тузі трембіт, у коляді й у молитві.

Василь ЗЕЛЕНЧУК (Криворівня, Івано-Франківщина)

⁴ Детально див.: <https://www.facebook.com/IvanKrypiakevychInstitute/videos/903882763105203>

ІНТУЇЦІЯ. СПОГАД ПРО НАТАЛЮ ХОБЗЕЙ

10–11 жовтня 2019 року у Львові відбулася непересічна наукова подія. І хоча вона зібрала фахівців відносно вузького профілю, рівень її учасників був добірним, а перебіг розмови – зануреним. Міжнародна наукова конференція «Діалектний часопростір. Світлої пам'яті Наталі Хобзей», яку організували вчені Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, зібрала співрозмовників з України, Польщі, Угорщини, Росії, Німеччини і Хорватії; Україна була представлена учасниками зі Львова, Києва, Чернівців, Житомира, Ужгорода, Берегова, Умані, Вінниці, Старобільська, Івано-Франківська і Черкас.

Вшановуючи своєю науковою увагою Наталю Хобзей, відому українську мовознавицю, кандидатку філологічних наук, довголітню завідувачку відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, члена етнолінгвістичної і діалектологічної комісії Міжнародного комітету славістів, її колеги з України, східної і південної Європи присвятили свої виступи не лише діалектології, етнолінгвістиці і лексикографії, у яких Наталя Хобзей була провідною фахівчиною, але й історичним проблемам української мови. Ці два великі пласти упродовж багатьох десятиліть є профілем відділу, який неповних 20 років очолювала Наталя Хобзей, періодично і регулярно організовуючи двовекторну серію наукових подій, і аналогічно – реалізуючи двовекторну серію наукових видань (збірників та індивідуальних робіт). Власне, конференція на пошану її пам'яті продовжила цю традицію, бо відбулася в рамках серії семінарів «Актуальні проблеми діалектології», з одного боку, а з іншого боку, у рамках «Тимченківських читань».

Розмова про наукові світи Наталі Хобзей – це довга і цікава мандрівка: окрім того, що була талановитою організаторкою наукового процесу, зміцнила середовище, мала здатність панорамного бачення, хотіла і вміла гуртувати людей, вона належала до вчених, які зі своїх вужче орієнтованих мовознавчих проблем виходили на ширші культурологічні обрії, були зацікавлені у міждисциплінарності; явище мови її цікавило як елемент і як особливий прояв культури у широкому сенсі. Окрім великої низки інших наукових праць, дослідницьких і наукових проєктів, разом зі своїми колегами Оксаною Сімович, Тетяною Ястремською і Ганною Дидик-Меуш Наталя Хобзей є авторкою-укладачкою двох знакових словників: «Лексикон львівський: поважно і на жарт», який здобув гран-прі Форуму видавців у Львові 2009 року і витримав кілька перевидань, а також «Гуцульські світи. Лексикон» (2013), який у певний спосіб підсумував

багаторічні зацікавлення цією темою як пані Наталі, так і її колег, і загалом етнолінгвістичного середовища.

Наприкінці першого дня Міжнародної конференції, 10 жовтня, у львівському Будинку вчених відбувся вечір спогадів про Наталю Хобзей. Він розпочався із презентації понад 800-сторінкового, по суті, майже повного зібрання її праць під назвою «Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія» (Львів, 2019), яке підготували колеги-мовознавці (упорядниці – Оксана Сімович) і яке вийшло накладом родини Хобзей. Книжка була надрукована у видавництві «Львівської політехніки», а художньо оформив її Михайло Москаль – саме в такій конфігурації співпраці виходили усі науково-видавничі проєкти Наталі Хобзей та її колег.

А відтак упродовж трьох годин близько двох десятків вчених – здебільшого учасників конференції – ділилися своїми спогадами і рефлексіями про непересічну людину і знакову особистість...

Л а к м у с . У кожного з нас є своя Наталя Хобзей. Бо вона належить до тієї категорії людей, які мають невичерпне джерело усмішок, жартів, порад і докорів, підтримки й любови, а головне – розуміння – для всіх і кожного. Про докори кажу в позитивному сенсі, адже вони є невід’ємним елементом нашого життя і наших комунікацій. Мені ж докорів від пані Наталі припадало найменше, а, може, і взагалі не припадало. «Щасливчик», – скаже той чи та, яким випало з пані Наталею працювати на щодень, бо в такій конфігурації стовідсотково втримати високі тони неможливо – не лише морально, але й фізично. Та втім критичність Наталі Хобзей завжди йшла поруч із дзвінким дитячим сміхом, їх обох вповні відчував і я, а головне – відчувала вона сама, адекватно і критично оцінюючи той чи той свій вчинок, ту чи ту свою спроможність. Здатність і потреба до (само)рефлексій – така ж ознака культурно здорової і духовно повної особистості, як і добре почуття гумору.

Скажи мені, хто твій друг, а я скажу, хто ти. Скажи мені, що ти читаєш, а я скажу, хто ти. Просто розкрий рота, щоби вимовити перші кілька речень, і я скажу, хто ти. І от, у цьому плетиві відомої фрази-моделі, одним із можливих і насправді дуже симптоматичних критеріїв є те, як людина зрілого чи поважного віку ставиться до молодих. За ним можна визначити, а радше побачити і відчутти рівень її культури, рівень її духовних засягів, рівень наближення до найбазовіших екзистенційних правд, де нема старого і молодого, багатого і бідного, де всі ми рівні перед Богом і перебуваємо в єдиному духовному просторі. Тож сердечне ставлення тих, хто раніше вийшов на вершину і вже рухається хребтом, до тих, хто лишень піднімається догори або й лише стартує у підніжжі, є, певно, найголовнішим

лакмусом, який визначає належність до спільного простору духовності й культури. Чи дозволяють підійти до себе, чи допускають до розмови, чи вважають за доречне поглянути на тебе, а насправді – чи вітаються першими, чи радіють, побачивши тебе, чи дарують тобі свою усмішку, ще достеменно не знаючи тебе, чи вважають тебе рівноцінним – першопочатково хоча б тому, що всі ходимо під Богом на рівних засадах... Чи вірять, надіються, підтримують і підкладають дрів до вогню завзятости.

Наталія Хобзей любила молодих. Вона вважала їх своїми друзями і хотіла, щоби так було навзаєм. Вона належала до тих, хто тишився і навіть пишався своїми контактами з молодими, – як теж, наприклад, Андрій Содомора, чи Михайло Комарницький, чи Ростислав Чопик. Бо ж молоді для зрілих чи старших нерідко є кращими співрозмовниками, вірнішими друзями, людьми, з якими, трішки розминувшись у фізичному часі, не розминаєшся, а віднаходишся духовно. Те ж можна сформулювати інверсійно про зрілих і старших – для молодших поколінь. Таке спілкування, такі контакти, така співпраця, така дружба долає час і навіть простір. Для цього, щоправда, треба делікатно подолати певні умовності, стерти певні нальоти, – та водночас не перейти межі. Приємно було відчувати таку здатність, таке вміння пані Наталі – на собі, бути лакмусовим папірцем цього «експерименту». Тепер ці відчуття поміняли свій статус, стали пам'яттю, але не змінили своєї суті: ставлення і довіра пані Наталі продовжують мене підтримувати.

Світло. Прикметна річ. Після певних господарських пертурбацій наші кімнати в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича опинилися в кутку окремішнього квадратного блоку і були розташовані одна навпроти одної. По суті, я став найближчим *сусідом* пані Наталі в останні роки її життя. У неї була цікава звичка: коли приходила на роботу і сідала до праці, то дверей не зачиняла, а залишала відчиненими. Світло з її кімнати потрапляло в коридор і охоплювало його повністю. Отже, коли ти виходив із ліфта і вже від початку цього довгого коридору бачив його квадратого розширений кінець (де й були наші кімнати), то світло, яке з кабінету пані Наталі було всеохопним, на протилежному кінці – щойно ти опинявся на цій довгій траєкторії коридору – охоплювало й тебе.

Якщо коридор був притемненим і пані Наталі не було на місці, рух до точки призначення, тобто до точки праці, був позбавлений передчуття взаємного привітання, яке переростало в наукову розмову, а відтак неодмінно ставало розмовою про те, що називається *всім на світі*.

Ефект мами. Вона не була мені ані мамою, ані бабцею, ані тіткою, ані жодною родичкою. Але, по суті, з першої нашої зустрічі вона стала

людиною, з якою комфортно радитися, з якою комфортно ділитися, з якою ти відчуваєш себе огорнутим плівкою безпеки, навіть якщо маєш ті чи ті сумніви, пов'язані, наприклад, з діяльністю в Інституті чи міжлюдськими взаєминами в ньому. Ти впевнений, що вона не те, що тебе не зрадить, не те, що не переповість комусь твоїх сумнівів, а навпаки, поділиться влучними, а часто навіть вкрай прагматичними міркуваннями, які розставляють все на свої місця, заспокоють і надихнуть до подальшого додання свого серпантинно-підйомного шляху.

Вона мала свої погляди і своє ставлення про те, де хто мав би бути, де хто мав би працювати, хто що мав би робити. Звісно, їй хотілося, щоб всі гуртувалися як у рідному і важливому для неї відділі української мови, так і загалом в Інституті українознавства. Але якщо так ставалося, що життєва стежка спонукала робити відповідні корекції-повороти, наприклад, увиразнювати чи й змінювати тему зацікавлень-досліджень, переходити на працю в інші установи, то вона приймала це. Але, без сумніву, надзвичайно цінувала, коли цим із нею ділилися, щодо цього з нею радилися, принаймні вважали за приємне довірити свої рішення й рефлексії. А це, відверто кажучи, хотілося робити. Бо серед загальної розхристаності і дрібничковості думок, рішень, суджень, світоглядних орієнтирів вона володіла вмінням слухати. А ти відчував себе почутим. Звісно, що ця розхристаність і дрібничковість як панівна ознака нашого *Zeitgeist*'у торкалася і пані Наталі, і мене, і торкається всіх нас. Але нашими щоденно-аналітичними розповідями одне одному та не-клаптиковим слуханням одне одного ми цю ознаку спільно долали.

Г у ц у л ь щ и н а . Люди, які цікавились і досліджували Гуцульщину у різних її проявах, були і є особливими. Тут не лише йдеться про певний колорит цього краю, про його рівень над морем, про його шпильчастий ландшафт, про швидкість течії його рік, чи про особливості діалекту, особливо ортоепічні (це – завжди найбільша таїна). Йдеться про те, що Гуцульщина далеко не всіх підпускає до себе. Принаймні одразу. Відлякує, відгороджує, дивує, породжує нерозуміння... Але якщо підпустила, то розкриває правду старовіку, як написав про свої осяяння Станіслав Вінценз. Або ж, можна сказати, правду *правіку* – як переклав Вінцензову назву професор Іван Денисюк.

Наталія Хобзей мало розповідала про Гуцульщину, власне, про свої гуцульські пригоди. Може, то був такий період, коли більшість гуцульських тем в її спільному з колегами доробку вже були давніше пропрацьовані, а може тому, що пані Наталія, погуцулившись, не виявляла цього на побутовому рівні: в одязі чи прикрасах, в наслідуванні діалектної ортоепії. Хіба що кликала до Інституту гуцульську колядницьку братію по Різд-

ві – славити новонародженого Бога і пом’янути давньою медитативною чоловічою колядою-молитвою усіх колег-мовознавців, що відійшли. На чолі колядників – славний Василь Зеленчук, не лише поет і науковець, криворівнянський вїйт в минулому і музейник у теперішньому, але також приятель і побратим. Саме з ним Наталя Хобзей – в одній команді укладачів першого в незалежній Україні словника гуцульських говірок, керівницею якої була Ярослава Закревська.

Так от, пані Наталя загуцулилася, але ніхто того не бачив на щодень. Вона, до речі, була дуже львівською – лише на матеріалі її *Lebenswelt*’у можна би було говорити про багаточисельну, багатоліку львівську культуру – парадокс – в її цілісності: від інтелектуальних напрацювань – до традицій кухні, від мистецько-богемних тусівок – до досвідів самозаглиблення і содоморівських меланхолійних рефлексій.

Відчувалося, що як гуцульські, так і львівські світи були для Наталі Хобзей частинами чогось більшого, якогось комплексного, багатоголоного світу, окремими, але важливими та (у)любленими фокусами-світами того більшого всезагального світу, які навіть поокремо мають нам що сказати. Дякувати Богу.

Назар

нераз Назар здається сумним та невеселим
нераз назар здається дурненьким аж раденьким
...
який назар насправді не знає навіть він
нераз йому здається то те то все то нич

Назар Гончар

Те, що Назар Гончар був філологічним однокурсником пані Наталі Хобзей, я дізнався від неї майже випадково.

Для мене, моїх батьків, для нашого літературного середовища, скажімо так, весь хронотоп існування особистості Назара був органічним, цікавим і не потребував доведення щодо своєї культурної спроможності. Зрештою, навіщо довго розводитися: ми просто його любили і любимо й надалі. Це, правда, не означає, що схоже ставлення до цього самобутнього поета і перформера, неординарної особи і неординарної особистості (а це далеко не завжди тотожні речі) було у всіх. Одного разу, опинившись у кабінеті пані Наталі і вчергове розгорнувши бесіду, зайшла мова і про Назара. У відділі української літератури ми організували декілька подій, присвячених Назарові. Це були наукові семінари з цікавими темами доповідей і відповідним теоретичним рівнем розмови, які ставили Гончара у серйозні літературні і мистецькі дискурси. Я також по-дослідницьки

зацікавився назаро-гончарівським сюжетом. Певно – пригадую собі – почав розповідати про все це пані Наталі на стадії зародження циклу наших подій і очікувально дивився на її реакцію. Хто зна, може, і вона належить до тих, які вважають, що це якась наче *не та* постать? Передбачаючи це, я все одно наперед тішився нашої з колегами сміливості щодо неординарного об'єкта наукового пошанування.

Ми не могли не порушити тему Назарового дивацтва, специфічної і не всім зрозумілої Назарової аври, яка, може, й більше почала промовляти після його смерті – через тексти. Розповівши про якісь зовнішні моменти їхніх з Назаром контактів, пані Наталя трішки призупинила свою мову, її погляд занурився в якусь одну точку, очі примружилися. Ця павза, що фізично тривала, може, не більше, ніж дві секунди, насправді містила в собі якусь важливу інформацію. В цю мить вона думала про нього. Може, пригадувала, може, щось співставляла – через роки. Від Назарової смерті минуло десь років з п'ять. Я не зможу зараз реконструювати те, *що* вона говорила. Але я пригадую в її мові навіть не так особливу повагу, як витончене дружнє розуміння його внутрішнього «я». В той момент я не лише утвердився у своїй діточій любові до Назара Гончара, але остаточно зрозумів, хто така Наталя Хобзей. Я побачив, я відчув, що вона наче знає якусь таємницю. Ні, не таку, що ніколи не розкривається, ні, не таку, що приваблює, щоби її розкрити. Просто якусь таємницю *інших* людей, які приходять на цей світ... Причому приходять і в Україні, й у Львові, й у літературі. Для багатьох із нас ця таємниця розкрилася, коли Назар помер. Така собі зворотна сторона постави блазня (чи гри у блазня) – в глибині суджень, гостроті відчужань, меланхолійному настрої, і навіть у трагічному (не фатальному) сумі, а головню – у перманентних рефлексіях про свою ідентичність, про свою поставу, про свою гру. Таке враження, що цю таємницю вона відчула і розкрила-розплела ще тоді – у їхні спільні студентські роки.

Для того, щоби прочитати щойно написане, треба більше часу, аніж тривала та секунда її назаро-гончарівської пам'ятевої епіфанії. Бо це була сконцентрована секунда-погляд... І в тій секунді Назар – вже фізично не-присутній серед нас – став якимось дивом-мостиком нашого спів-розуміння.

«Хочеш цукерка?» При слові «пляцок» або, наприклад, «цукерок» частина людей точно скаже: ага, знову ця виплекана львівськість!.. Знаю таке. Неодноразово доводилося чути від деяких не-львів'ян зізнання про їхнє делікатно поблажливе ставлення до *львівської мітології*. Свого часу я навіть цим переймався. І були такі моменти, коли хотілося сказати: та ні, я не маю ніякого стосунку до цього... Перестати таке говорити мене надихнула в тім числі і Наталя Хобзей. Навіщо відмовлятися від того,

що любиш: зокрема, від пляцків. Як від них самих, але більше – від саме такого слова на їх позначення. Бо, власне, пані Наталя пляцки любила. А найголовніше, що завжди ними ділилася. Якщо подивитися на наше смс-листування, то одним із ключових слів там було саме *пляцок*. Дивно, правда? А насправді йдеться про те, що вона часто запрошувала своїх колег на каву/чай із пляцком. А коли до неї приїжджали славні гості, от, наприклад, Міхаель Мозер з Відня, то вона спеціально пекла щось особливе або фірмово-традиційне і неодмінно кликала колег, в тім числі й мене. Звісно, що я приходив. Ага, і ще одне: часто бесіда про наукові теми чи теми з культурного життя, яка, як відомо, переростала у розмови *про все на світі*, починалася чи переривалася пропозицією випити її кави. Невелика доза міцного еспресо. І що я вам скажу: як би себе не чув, що би в той момент хотів чи не хотів, вона, ця кава, ніколи не зашкодила. Не осідала в шлунку. Зайво не прискорювала серцебиття.

А ще було так: «Хочеш цукерка?» На її маленькому столику завжди стояв невеликий плетений кошичок з цукерками, які там ніколи не закінчувалися.

«Ну, звісно, що хочу».

Вона була дуже рада, коли на її пропозицію пригоститися відповідали саме так.

Розбите горнятко і зачинені двері. Вона якимось так попростому щиро подарувала мені горнятко з написом «Київ», з якого я мало не щодня пив чай або каву, коли приходив на роботу до Інституту, відвівши перед тим свого сина в дитячий садочок. Воно прослужило мені як мінімум декілька років і кожного разу, наливаючи в нього гарячу воду, я думав про пані Наталю – якщо вона була зовсім поруч, в сусідній кімнаті, або ж якщо сьогодні вирішила працювати вдома. Десь, напевно, за кілька місяців, а, може, за півроку до її смерті я, помивши це горнятко і заносючи його у відділівську кімнату, через якусь хвиливу неухважність упустив його – і воно розбилося. А коли померла пані Наталя, через якийсь період я перестав бути офіційним інститутським працівником; зрештою, обставини в Інституті змінилися.

Я не пов'язую, звісно, ці факти між собою, але спогад про випадок із горнятком якимось підсилив раптовість, неочікуваність відходу пані Наталі, посилив тугу, на якийсь час увиразнив тривогу, хоча це була пост-тривога, бо ж тривожитися вже не було за що – хіба що за себе у такому швидкому потоці відходів важливих, цікавих, дорогих і напевно незамінних людей...

Інститут українознавства не зникає ні з мого наукового обр'ю як середовище, ані з моєї пам'яті – за шість років моєї праці було прослухано

і перейнято історій і досвідів на набагато більше літ. Все це актуалізується постійно, стає в пригоді в роздумах і проєкціях різного ґатунку.

Але, без сумніву, приходячи рідше до квадратного блоку наших кімнат, легше усвідомити і прийняти її відхід. Бо непросто, справді непросто було усвідомлювати, що у кімнаті навпроти – двері зачинені.

Інтуїція. Ця людина мала добру інтуїцію. У різних ситуаціях невизначености, незрозумілости вона якимось – не науковим, не жіночим, не медіумним – способом відчувала, хто є хто, як треба вчинити, чи варто навіть не думати про це, а чи навпаки, треба діяти, причому оперативно й швидко. Інтуїція була епіфанійною, тобто такою, що, безперечно, базувалася і на її інтелектуальному шляхові, і на її досвіді думання, і на її екзистенційних зморшках, передусім внутрішніх, але в певний момент просто брала і спрацьовувала. Інтуїція змушувала її то іронічно посміхнутися, то щось скептично прокоментувати, то щиро потішитися, то по-менеджерськи енергійно підтримати. Але найголовніше, що давала їй інтуїція і що вона виражала, – це якесь відчуття безкінечности, а водночас скінченности наших шляхів. Якесь гуцульське усвідомлення того, що маємо час, маємо набуватися, але, з іншого боку, якесь содоморівське відчуття плінности, втратливости. Це змушувало її то не поспішати з чимось одним, то гарячково встигнути щось інше. Найбільше інтуїція ставала в пригоді її ближнім – маю на увазі тут передусім колег, з якими вона ділила простір в Інституті. Кожен, хто спілкувався, ну гаразд, може, не кожен, але принаймні багато хто, хто спілкувався з нею, знав і відчував, що має справу не лише з розумною людиною (люди розуму часто радять щось відповідно до тих чи тих ідеологічних установок, а чи раціональних категорій), а з людиною, яка причетна до правди правіку і виходить передусім з категорій людяности.

Я згадав про іронічну усмішку. Пригадую, вона з'являлася нерідко. Пані Наталя могла тривалий час слухати тебе – не знімаючи тої посмішки з обличчя. Бо зміст оповіді не міг викликати щось інакше, якусь іншу реакцію. Складалося враження, що те, про що оповідаєш, вона знає ще до твого сьогоднішнього приходу, але не через соціальні мережі, а через якийсь власний досвід співставлень. Палітра тої усмішки могла бути різною, і, власне, могла означати всяке-різне: і емпатичний сміх (посміюся з тобою), і іронічне співчуття, і уважність до твоєї історії та терпляче її дослуховування з можливим своїм варіантом пуанту, і певний скепсис до розказуваного (але не до оповідача)...

Її інтуїція, однак, проявлялася не лише в іронічній усмішці з шармом добрячого досвіду, який не заперечував віри в людей і їхній світ. Часто результатом тієї інтуїції було проявлення своєї позиції: у погляді на щось

вузькоспеціалізоване, у ставленні до тих чи тих людей, до трактування тих чи тих ситуацій, у сприйнятті якихось культурних контекстів, суспільних тенденцій, ментальних проблем. Її позиція нерідко відрізнялася як від кон'юнктурної, так і від тої, яка на цей, актуальний, момент здавалася і відчувалася загальноадекватною. Бувало, прийдеш до неї в якихось більш чи менш рівних емоціях або й зовсім накручений і намагася донести якусь новину із культурного життя Львова, якою начебто горять і тішаться всі, і радість від неї начебто є абсолютно очевидною, а вона враз візьме й продемонструє, що бачить та інтерпретує це зовсім по-іншому. При цьому йдеться тут зовсім не про ефект поганого поліцейського, чи про апіорне бажання плести проти течії, або справити враження. Бо ж насправді ми мали справу, так би мовити, зі стріляним горобцем. Зізнаюся, не завжди мені подобалося оце її гладження проти шерсти, хоча я слухав її уважно і, без сумніву, приймав її думку як важливу у повноті спільної opinio. Але цікаво те, що з плином часу ці її неформатні думки здавалися не лише такими, що мають право на існування, але й такими, які цілком виправдовували себе, показували свою переконливість і доцільність, хоча могла такими не здаватися *тоді*.

Присутність. Коли пані Наталя жила, коли була повна енергії і вагітна ідеями, наповнювала собою всіх і вся. Цією наповненістю вона вчила. Власне, вчила своєю присутністю: промовленими коментарями, виголошеними у форматі доповідей ідеями, щоденними реакціями на актуальне, ретро- і перспективними синтезами.

А тепер, коли її немає з нами, вона вчить своєю відсутністю. Вчить брати на себе відповідальність, вчить, що треба вивершувати свої проекти, хоча й самій їй це не завжди вдавалося. А передусім, – як сказав на вечорі пам'яті про неї її рідний Павло, – вчить любити людей.

Людей, світ навколо і світ всередині себе.

І себе як частину і втілення цих світів.

Данило Ільницький (Львів)
10–19 жовтня 2019 року

У теплі травневі дні особливо часто згадую Наталію Василівну Хобзей. Усі спогади, пов'язані з нею, справді світлі, радісні, натхненні.

Уперше я побачила Наталію Василівну в Інституті на одній із Вчених рад, але ближче познайомитися з нею вдалося у Львові на традиційному Діалектологічному семінарі «Актуальні проблеми української діалекто-

логії. 12. Інтерференція та запозичення в діалектах» у червні 2009 року. Це для досвідчених вчених цей захід був традиційним, для мене ж все було вперше. Саме там я познайомилася із більшістю діалектологів, поринула в атмосферу їхнього дружнього спілкування. Уже тоді мені стало достеменно зрозуміло, що це не просто небайдужі люди одного фаху, а й справжні друзі. Мені було дуже приємно опинитися в такому добірному товаристві, і львівські колеги з особливою приязню поставилися до мене (хоча так вони ставляться до всіх), підтримували бажання досліджувати говірки, давали поради. Тоді я вже знала праці Наталії Василівни, розуміла вагу її досліджень в українській діалектології, тому сама вона, така поважна, але водночас проста у спілкуванні, відкрита, товариська, дотепна, не могла не вражати.

Незабутньою для мене залишиться розмова перед захистом дисертації. Наталія Василівна написала схвальний відгук на автореферат (я досі зберігаю його у фонді своїх цінних паперів), а потім зателефонувала, і ми довго говорили про те, що ще варто зробити, із якого боку ще можна поглянути на матеріал, на які праці треба звернути увагу.

І зараз, коли пишу ці рядки, ніби знову чую неповторну мелодіку її голосу й приємний сміх. Сфера моїх наукових зацікавлень спонукає часто використовувати праці колективу, який очолювала Наталія Василівна. Іноді ловлю себе на думці, що, знайшовши потрібну лексему чи цитату, продовжую читати той чи той словник задля естетичної насолоди від діалектного слова, ілюстрацій, естетики самого видання. І саме в цих працях, проєктах, які реалізують уже колеги й учні, продовжує жити світла пам'ять про цю прекрасну людину...

Людмила Колєсник (Київ)

Хтосічок...

Так ми понад 20 років називали одна одну без найменшого сумніву в нашому праві на міжчасове духовне перевтілення.

Нас пов'язали Леся Українка та Іван Овксентійович Денисюк. На початку весняного семестру 1986 року на парі з української літератури в 327-й аудиторії Львівського університету Іван Овксентійович оголосив про свої плани створити драмгурток й поставити епізоди з «Лісової пісні». Я, на той час другокурсниця, доволі абстрактно і відсторонено слухала цю інформацію зі звичної передостанньої парти, аж поки не почувла, що Лесею Українку буде грати Мар'яна Ільницька. Не звучало питань на

кшталт «хто хоче?» – актори на усі ролі були призначені особисто Іваном Овксентійовичем, і так виглядало, що продумані заздалегідь.

Чому Леся? Бо уривкам із драми-феєрії передувала невелика драматична сценка «На зеленій Буковині» про зустріч Лесі Українки, Ольги Кобилянської та Осипа Маковея авторства І. Денисюка. Власне Ольгу Кобилянську мала грати Наталя Данчак (Хобзей – це вже згодом), на той час студентка 5 курсу, а Осипа Маковея – мій однокурсник Микола Крупач. Серед акторів самої «Лісової пісні» теж були і мої однокурсники, і Наталіні, і навіть першокурсники. Мавку грала відома тепер поетка Ірина Вовк, Лукаша – Ігор Винярський, Килину – теж поетка Зоряна Гладка, Перелесника – Віталій Ратинський, матір Лукаша – Надія Стефанишин, Долю – Оксана Завадка, Водяну Русалку – Ярина Брилинська (тепер – Брилинська-Трояновська), Польову Русалку – Ірина Плотиця (тепер – Подоляк), одним із виконавців ролі дядька Лева був доцент кафедри української мови Володимир Пілецький.

У лютому розпочалися репетиції, згодом – виступи, що тривали до кінця семестру: від імпровізованої сцени в холі гуртожитку на вечорі з нагоди дня народження письменниці до гастролей у Луцькому (тепер – Волинському) та Чернівецькому університетах, від студентського клубу Львівського університету та «Клубу творчої молоді» («КТМ» – як тоді казали) до військової частини.

«Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами...» – цими словами розпочиналася сценічна зустріч перевтілених літературних класиків. Леся Українка сиділа за столом з аркушем паперу, читаючи ці рядки. Збоку підходила Ольга й намагалася її розрадити. Та, мабуть, краще і глибше основні сюжетні лінії цього дійства описав автор – Іван Овксентійович у спогадах «Магія студентського театру»: «...Леся у виконанні Мар'яни була мудра, героїчно відчайдушна і ...дуже хвора (закашлювалася, їй ставало “погано”), і Ольга рятувала її від приступу з великим співчуттям, а разом з тим розумно, неначе добрий лікар. Взагалі в образі Ольги тонко були поєднані сила волі, дисциплінованість, навіть певна аскетична суворість із затаєною безпорадністю в інтимних відносинах, і тут знову Леся “рятувала” її мудрими афоризмами. А Маковей – то був справді Lachende Löwe (“насмішливий лев”). Він теж сипав парадоксальними афоризмами, якнайсерйознішою міною маскуючи оту свою “насмішливість”»⁵.

Спілкуватися з Наталею було легко. Чи на сцені під час вистави, чи під час гастрольних поїздок, коли ми замість того, щоб спати, могли говорити годинами «про життя», вивчати коридори порожнього, шойно

⁵ Денисюк І. Магія студентського театру. Спогади. Просценіум. 2002. № 1(2). С. 32.

відремонтованого, профілакторію у Луцьку. А Перелесник грав для усіх «акторів» пів ночі на гітарі та співав пісень.

Особливо пам'ятною була поїздка до Чернівецького університету в кінці травня 1986 року. Саме там ми вже жартома сперечалися, чий пам'ятник гарніший: «мені» у Луцьку чи «їй» у Чернівцях. Наступного дня після офіційного виступу в університеті Іван Овксентійович вирішив повезти нас у Димку, щоб показати поле, на якому «брат убив брата», як це описано в повісті Ольги Кобилянської «Земля». Подивилися ми на поле, зупинилися біля лавочок відпочити – і якось стихійно у високій траві залунали фрази з «Лісової пісні». Почалася драма-феєрія... Досі пам'ятаю прояснене, з якоюсь дитячою радістю і натхненням, обличчя нашого викладача і режисера.

Коли поверталися з Чернівець поїздом до Львова, Наталя впізнала в одному з пасажирів учасника популярного в той час вокально-інструментального гурту «Смерічка» і відразу ж пішла знайомитися. Якби я знала, з ким вона розмовляє, то може б не так сміливо розважала увесь вагон грою на сопілці з висоти другої полицки. А сопілку завжди возила з собою, бо за кулісами грала замість Лукаша: важливо було вступити і завершити гру одночасно, щоб глядач не помітив підміни.

Саме завдяки Наталі збереглися з тих незабутніх часів слайди, які вдалося зісканувати в 2014 році: оригінали повернула їй з цифровими копіями. Ці кадри зберегли пам'ять і про неї, і про чудову поетку Зоряну Гладку, що її теж вже нема з нами, і взагалі про ті чудові часи, коли все ще попереду.

Згодом наші шляхи перетиналися все менше: Наталя досліджувала мовознавчі проблеми, а я літературознавчі та історію преси. Була ще 2006 року ювілейна зустріч учасників драмгуртка та короткі миті, коли ми бачилися на наукових конференціях. Але наші посмішки завжди відсвічували теплом спогадів, а звертання, запозичені від Лесі та Ольги, формували якийсь містичний місток поміж долями...

Мар'яна КОМАРИЦЯ (Львів)

СПОГАДИ ПРО МОЮ НАТАЛЮ ХОБЗЕЙ

22 липня 2018 року українська інтернет-газета «Збруч» надрукувала статтю моєї хресної мами Наталі Хобзей «Про своє і запозичене, про давнє і сучасне», що попередньо була лекцією, яку вона читала в рамках культурного форуму «Галіціякульт» у Харкові ще у жовтні 2016 року.

Пригадую, як я читала цю статтю із відчуттям гордості, насолоджуючись легкістю викладеного матеріалу, інформативністю й гумором. Гумор і сміх я цінувала у своїй хресній мамі, – тепер я аналізую, – може, навіть найбільше. У цьому завжди була якась надія, оптимізм, радість миті. Упевнена, що всі, хто її знав, любили її також і за це! У своєму месенджері, у листуванні з нею за 24.07, я легко відшукала своє повідомлення зі словами щирого захоплення. Я писала, що її стиль написання, її мислення – для мене просто «фірмові», переплетені гумором. Я запевняла Хресну, що такий її стиль не був для мене відкриттям, просто в цій статті я це якось по-особливому відчула... У серпні 2018 року мені було майже 31, коли я її втратила... Майже за місяць після публікації цієї статті її не стало...

Моя Хресна була для мене квінтесенцією всього, що я любила і люблю до сьогодні, – книжки, мистецтво, історія України, Львів, родина, Різдво з медівниками та екоюлинкою, свято св. Миколая, наука, мистецький смак, музеї, кава, уже згаданий гумор. Я спеціально цей *стиль любовей* не класифікую, а пишу у формі «брейн-стормінгу», бо так правдиво, якось навіть видається більш щирим. Я вже думала над цим раніше: це щастя – зустріти людину, у якій знайдеться хоча б одна така риса, наприклад любов до книжок, які можна із цікавістю обговорити, а що вже казати про когось, хто поєднує так багато всього в одній особі! І це була ВОНА, це було про НЕЇ! І що найцікавіше – я завжди була свідомо цього.

Коли я згадую про Хресну, думаю про неї, пригадую собі той час, коли ще можна було їй зателефонувати, «лайкнути» її нову статтю у фейсбуці, запросити на каву до «Світу кави»... і лише шкодую, що вже більше ніколи цього робити не зможу... У мене немає недосказаних слів, недовисловлених емоцій, подяк. Так мені продовжує видаватися. Усім цим щиро я ділилася в мить наших зустрічей, листувань, телефонних розмов! Я завчасно просила її на мене не гніватися, коли, скажімо, її австрійському колезі професорові Міхаелю Мозеру із віденської катедри славістики із запізненням передала від неї книжку. І Вона не гнівалася! Ще буквально зовсім недавно в мене були мрії-плани щодо нас двох, плани на наше тоді, здавалось, недалеке майбутнє! А були вони про прогулянки вулицями Відня і про відвідини Віденської опери... Але і цим планам вже не судилося реалізуватися...

Мої спогади про Наталю Хобзей – це переплетення картинок із дитинства, юности і тепер вже дорослого життя. Деякі з них дуже яскраві, зворушливі, теплі. Дитячі спогади фрагментарні і здебільшого реконструйовані в моїй уяві з фотоальбомів. Юнацькі ж – розставляють акценти на поодиноких, важливих для мене моментах, пов'язаних із Хресною, а дорослі – найбагатші, адже, окрім дитячих та юнацьких спогадів, поєднують ще чимало нових!

У дитинстві я досить часто гостювала на вулиці Терешкової, сучасній вулиці Володимира Великого, у батьків Хресної – цюці Гені і дядя Василька, яких я також дуже любила. Коли цюця Наталя була вдома, я мала нагоду із дверей однієї квартири швидко перебігти в іншу – до її прекрасного однокімнатного помешкання на тому ж поверсі. Ця квартира хоч і була крихітна, але видавалася мені раєм книжок, картин, кольорів, предметів і дитячих іграшок. Можливо, там мені було так добре ще й тому, що після свого народження деякий час я тут мешкала...

А ще я трохи пригадую медівники в Шевченківському гаю, добре пригадую подарунки на Святого Миколая... Згодом моя Хресна сама перетворювалася на Миколая, розвозячи кожному подарунки додому в переддень свята. Ця увага була така прекрасна!..

Чи не найяскравішим спогадом мого підліткового віку стала наша спільна поїздка у с. Криворівню Івано-Франківської області. Наша – це також її колег з Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, де вона працювала. Я пригадую Ганну Дидик-Меуш і Таню Ястремську, також старшого сина Хресної Северка і свою трирідну сестру Ірину – ще одну похресницю Наталі Хобзей, які були тоді з нами. Мені було, напевно, 15–16 років. Там, у Криворівні, я вперше побувала в обійсті справжньої гуцульської родини, розглядала їхні сімейні знімки на стінах, їла справжню гуцульську бринзу. Було відчуття пригоди й підліткової свободи. На той юнацький момент я усвідомлювала Наталю Хобзей, власне, як свою хресну, як цюцю, як дворідну сестру своєї мами, як доньку рідної сестри моєї бабусі, маму Северка та Уляни. Вона завжди була оточена сімейним колом друзів, багато посміхалася і суперсмачно – на якомусь нереально-естетичному рівні – готувала все на світі!

Згодом я усвідомила її як науковця, філолога. За цим прийшли й додаткові окреслення її діяльності як мовознавиці, діалектолога, лексиколога, лексикографа, етнолінгвістки. Присвоєння їй ступеня кандидата філологічних наук, наукова праця на шляху до габілітації та перебування на посаді завідувачки відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України сукупно, як факти, завжди мене надихали. І лише тепер, пишучи ці спогади, я починаю розуміти, що вперше над її науковою діяльністю я застановилася щойно в липні 2002 року, коли Хресна подарувала нам свій етнолінгвістичний словник «Гуцульська міфологія» із підписом:

*«Дорогій Ганнусі і усій її сім'ї
із сердечними вітаннями –
Авторка – цюця – хресна мама».*
Львів – Криворівня.

Тоді-то моя підліткова липнева подорож до Криворівні 2002 року поступово почала набувати зовсім іншого сенсу. Я поступово починала усвідомлювати, що Карпати й гуцульські говірки – це не тільки бринза і ліжники, це передусім мовознавство! Уже в дорослому віці я зрозуміла, що подарована монографія «Гуцульська міфологія» – це її допрацьована кандидатська дисертація, яку Хресна захистила 1996 року, а два дні у Криворівні були присвячені не так моїй присутності, як діалектологічному семінару «Актуальні проблеми української діалектології» та діалектній лексикографії! Звичайно, я перебільшую цю свою «центральність» у поїздки в с. Криворівня, але деяка краплинка юнацької правди таки в цьому була.

Відтоді як словник, що відтворював дивовижний світ гуцульської міфології, почав ледь визирати серед інших книжок на полиці шафи в нашій вітальні, у мене з'явилося таке відчуття, що моя Хресна видавала ці словники все життя (а моє свідоме життя) і ледь не щомісяця. Можливо, це відчуття було не зовсім безпідставним, хоча словники й не виходили так часто, як я собі це нафантазувала, але варто пам'ятати, що за все своє життя Наталя Хобзей написала досить солідну кількість мовознавчих праць!

Власне в тому свідомому житті я на запрошення (чи прохання) Хресної могла прийти до неї в інститут, щоб якось мінімально допомогти їй та її колективу у проведенні конференцій. Після смерті директора Інституту академіка Ярославича Ісаєвича я була з нею на чергових історичних читаннях, присвячених пам'яті цього видатного історика, на презентації праці Міхаеля Мозера про «Причинки до історії української мови» у Львівському національному університеті імені Івана Франка, і цей список, звичайно, можна продовжувати. Уся ця участь була мені дуже цікавою і формувала мене як особистість. Я любила, коли Наталя Хобзей виступала і брала участь у дискусіях. Вона завжди мала якусь оригінальну думку.

Ще одним цікавим, я би сказала, навіть пригодницьким спогадом зі студентських років стала моя участь у діалектологічній конференції під Познанню у вересні 2009 року, у містечку Обжицько. Наталя Хобзей, якій на той час особисто не вдавалося взяти участі в цій конференції, легко організувала мене до конференційної подорожі, оскільки я на той час вже була студенткою б курсу гуманітарного факультету Українського католицького університету і мала досвід участі в конференціях, навіть більше – тема моєї магістерської праці зовсім трохи, але все ж таки порушувала мовні проблеми – запозичення в мовленні українців-львів'ян ХХ ст. В основу, можна сказати, нашої спільної доповіді, лягли матеріали до майбутнього словника «Лексикон львівський: поважно і на жарт» і трохи моїх історичних матеріалів до магістерської роботи про мультикультурний Львів.

Дуже швидка нічна, сповнена динамізму машинна подорож із колегами Хресної до конференційної цілі майже не порівнювана з розміреним аристократичним Обжицьким замком, у якому ми мешкали кілька днів і де слухали доповіді учасників. А поміж тим були прогулянки Познанню, знайомство з тогочасним координатором конференції Блажеєм Осовським та познанським колегою Хресної – паном Єжи Сероцюком. Пригадую, на один із конференційних днів припав мій день народження. Цьоця Наталя надіслала мені смс-привітання зі Львова, а я, подякувавши за нього, описувала свої враження від локації у прекрасному замку, де ми всі почували себе аристократами!.. Так моє CV доповнилося участю у ще одній міждисциплінарній конференції. Я раділа...

На цьому мої міжкультурні та міжнаціональні пригоди не завершувалися, а тільки починалися. І до них цьоця Наталя також прилучилася.

Так складалося, що в мої останні студентські роки в нашому домі чи то на Великдень, чи то на Різдво часто збиралися іноземні гості або ж хтось з іншого міста. І найбільше своїм закордонним друзям мені хотілося показати справжнє святкування галицького Різдва у Хресної, якщо випадала така нагода. (Я впевнена, згадки про це виринатимуть у спогадах багатьох, адже це була одна з найприємніших і найколеритніших подій Різдвяних Свят). Закуліся Різдва в родини Хобзеїв було насиченим і масштабним. Моя участь зазвичай була мінімальною, але один раз мені таки довелося допомагати у приготуваннях у переддень Свята. Попри звичні хатні та кухонні приготування, кульмінацією було випікання та люкрування медівничків, котрими наступного дня прикрашали ялинку і які роздавали гостям.

Того 2010 року на Різдво в нас гостювали мій товариш із Берліна та друзі з Одеси. Я попередила цьоцю Наталю, що матиму гостей і що, як Вона дозволить, ми би прийшли до неї на Коляду. Було трохи незручно, тому що в результаті нас було аж п'ятеро, а гостей і без нас у Хобзеїв завжди було дуже багато, але я все-таки не хотіла втратити шансу: дуже вже мені кортіло показати те «правдиве» (як любила казати Хресна) українське, західне, львівське Різдво, особливо тим, хто навіть уявити собі не міг, наскільки традиційним воно в нас могло виглядати!

Кілька років потому мій берлінський друг, який таки побував у моєї цьоці 7 січня, писав мені вдячні емейли про досвід святкування не тільки Різдва поза домом, а й українського Різдва, повного коляди, сміху та смачних страв, а подруга з Одеси, яка чи не вперше на львівське Різдво одягнула вишиванку, уже знала, що відтепер одягатиме її частіше.

У березні 2010 року я переїхала до Відня, аби розпочати тут свої докторантські студії. У цих змінах моя Хресна дуже підтримувала мене. Вона була поряд, і я завжди знала, що Вона буде зі мною. Вона писала

мені, виходила на скайп-зв'язок, радила щось... Вона вірила в мене! Мені була цікава її критична думка. Навіть якщо наше спілкування було лаконічним, я відчувала, що Вона зі мною. Ясна річ, через мій переїзд ми рідко бачилися. Щонайбільше ми зустрічалися двічі на рік, але нам завжди було про що поговорити. Дивно, але мій переїзд нас ще більше зблизив. Якогось моменту ми почали запрошувати одна одну «піти на каву», а «на каві» ми могли говорити, як дві колежанки. Це була нова якісна зміна в наших родинно-хресно-похресницьких стосунках, і це мені було дуже приємно усвідомлювати.

Такі наші зустрічі завжди супроводжувалися обміном задалегідь підготовленими подарунками. Ці презенти зазвичай було присвячено тим подіям, із якими ми одна одну традиційно вітали на відстані Відень – Львів. Фраза «я для тебе щось маю» була майже приводом для зустрічі. Серед моїх подарунків на відстані були розквітлі весняні дерева на День матері, троянди із саду під будинком на День народження та квітова мозаїка на австрійських соціальних будинках на День Ангела – Наталії.

Я завжди вважала смаки своєї Хресної художніми, і мені непросто було подарувати їй щось таке, у чому я б не сумнівалася, що їй сподобається. Зважувалися деталі, аналізувалися гіпотетичні потреби в чомусь. У якийсь момент я почала її просто питати, що їй потрібно – і це для мене ставало великим полегшенням і справляло не меншу приємність. Сама цьоця Наталя найчастіше дарувала мені прикраси. Щоразу чи то до кульчиків, чи то до персня, чи то до коралів була якась передісторія, чому саме *ця річ* мала потрапити до мене. І це було дуже зворушливо. Вона вміла робити дуже мистецькі подарунки, причому завжди була впевнена, що *ця річ* саме для мене. Так само готувала подарунки й іншим! Таке враження, що Хресна мала чітку візію про момент, коли кожна жінка в тій чи іншій подарованій нею прикрасі й сама перетвориться на твір мистецтва. Як цьоці Наталі не стало, кожен її подарунок для мене набув нового значення, і можна собі тільки уявити якого!

Серед останнього подарунку – дерев'яна ікона «Покрова» авторства художниці Уляни Нищук-Борисяк. Пам'ятаю, що ікону подаровано мені на Анни. Образ мені дуже сподобався, і я відразу поставила його на книжкову полицю. Саме поставила, не повісила, бо завтовшки ікона була 4 см, і цим вона мені ще тоді більше припала до душі... І ось, на дворі травень, я сіла писати ці спогади. У травні народжено чимало людей, які є для мене дуже дорогими. 24 травня свій День народження святкувала моя Хресна. У моїй свідомості цей місяць завжди завершувався саме *цим* днем, днем її *народження*, а не календарним 31 числом. Виглядало, ніби, народивши її наприкінці місяця, травень виконав своє призначення і всі

решта 7 днів до початку червня вже були не такими й важливими... Але що ж подарувати? – турбувало б мене раніше...

Якось нещодавно, гортаючи стрічку новин у фейсбуці, я побачила організовану в умовах карантину COVID-19 онлайн виставку ікон Уляни Нищук «Сон Марії». Художниця намалювала 16 таких ікон Марії. Одна з них під назвою «Марія (в борщівській сорочці)», як видається, перша ікона, виставлена на продаж, уже була предистинаційно обрана для мене. «Це ж Наталя в борщівській сорочці», – подумала я. Ця Марія так нагадала мені мою Хресну, що я відразу ж її купила і, очевидно, зробила собі подарунок до її дня народження. На спомин...

*Анна Крачковська (Відень)
Травень 2020 року*

ОДЕСА. ФРАНЦУЗЬКИЙ БУЛЬВАР

Знаєте, що я люблю? Мандрувати! Наталка Хобзей також любила подорожувати. Це були і звичайні відпочинкові мандрівки, і наукові (експедиції, конгреси, семінари, конференції) та ін. Бо ж подорожі – це справді пізнання чогось нового, маловідомого.

Серпень 1999 року. В Україні спекотне літо, а ми, науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, їдемо потягом до Одеси. Для львів'ян Одеса – це насамперед відпочинок – сонце, море, пісок. У Львові ж по-іншому – можливі дощові дні, сонця не завжди достатньо. Тому дуже часто львів'яни під час відпустки їздили до Одеси, а одесити – у Карпати, на мінеральні води (курорти Трускавець, Моршин, Східниця та ін.).

Львів'ян зустрів сонячний Одеський вокзал... Від вокзалу ми попрямували до Одеського університету, який засновано у 1865 році з ініціативи М. Пирогова на базі Рішельєвського ліцею. Власне тут 26–29 серпня 1999 року проходив IV Міжнародний конгрес українців, який організовано Міжнародною асоціацією українців, Національною академією наук України та Одеським державним університетом ім. І. Мечникова. До програми цього конгресу включені доповіді та повідомлення вчених із 25 країн.

Мовознавці виступали на тематичних засіданнях: «Структура сучасної української мови», «Історія українського мовознавства», «Контакти української мови з іншими мовами», «Українська мова: проблема походження та історія структури». Наталя Хобзей ж виступила із доповіддю «Мова як джерело пізнання духовного світу народу (міфологічна лексика

в українських говірках карпатського ареалу)»⁶. Для свого виступу на конгресі МАУ вона підготувала матеріал, пов'язаний із духовним світом українців, які населяли Карпати; вона зосередила свою увагу на групі демонічних назв із значенням 'прекрасна дівчина' – *бісиця, красна, мавка (нявка), малфа (мальфа), лісна (лісниця, лісовка), люзона, нічниця, русалка*.

Наукові конференції – це не просто спілкування з колегами-філологами, це також пізнання навколишнього світу, новий погляд на одеські вулиці, пам'ятки архітектури. Це особлива авра, яка насичує і збагачує культурний простір окремої людини (чи групи людей).

Із Наталкою ми жили в готелі в окремому номері на Французькому бульварі, неподалік від університету.

Наталка любила свою сім'ю безмежно. Тому і зранку, і ввечері обов'язково телефонувала до Львова; це були короткі сімейні розмови про справи. Упродовж Одеського конгресу я бачила, як вона переймалася родинними клопотами, нав'язувала нові наукові контакти з філологами інших установ (чи країн). Таке спілкування акумулювало справжню довготривалу дружбу на науковій і навіть на родинній ниві.

Незабутньою подією у культурній програмі конгресу для всіх учасників стали відвідини знаменитої Одеської опери. Ми із цікавістю розглядали інтер'єр та порівнювали (особливо, львів'яни) із нашим оперним театром. Одеська опера, зрештою як і Львівська, мають цікаву історію. В Одесі виступали провідні співаки світового рівня: Ф. Шаляпін, С. Крушельницька, Е. Карузо, М. Баттістіні та ін.; у драматичних виставах з великим успіхом перед публікою виступали корифеї української сцени – М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський...

А подих моря манив і надихав до нового, насамперед, до нових ідей, які завжди з'являються після таких наукових подорожей.

Наталка Хобзей любила подорожувати – у цьому одна з яскравих сторінок її біографії. Бо ж життєва дорога кожного науковця – щоденна праця розуму й серця над удосконаленням власного «я» – особливого й неповторного.

Ольга КРОВИЦЬКА (Львів)

⁶ Хобзей Н. Мова як джерело пізнання державного світу народу (міфологічна лексика в українських говірках карпатського ареалу. Мовознавство: доповіді та повідомлення на IV Міжнародному конгресі україністів (26–29 серпня 1999 року, Одеса) / відп. ред. В. Німчук; Міжнародна асоціація україністів, Інститут української мови НАН України, НТШ в Америці. Київ, 2002. С. 119–124.

ПОЧЕРК – ЦЕ АВТОБІОГРАФІЯ
(афоризм)

Ми з Наталкою – однокурсники. Тому добре пам'ятаю, якою вона була в студентські роки: висока, струнка, смоляна грубезна коса гладко зачесана. Її неординарна приваблива зовнішність притягувала і чарувала. Після першого курсу ми їздили на фольклорну практику з Професором Денисюком в село Тур Заболотівського району Волинської області. Ця поїздка на Волинь назавжди в наших серцях... Богом забутий край серед лісів та озер... Жили ми в школі, у великому класі (чи то був спортивний зал?) на підлозі були матраци, на яких кожна з нас розмістилася (а було нас тоді приблизно тридцятьеро). Слід сказати, що такі спартанські умови нас не засмучували, навпаки – ми й тепер на зустрічах з величезним задоволенням і захопленням згадуємо ті найкращі моменти нашого студентського життя. Наталя щовечора нам переказувала все те, що записала в інформаторів. Тоді вона перевтілювалася: сміялася, діалогічно переповідала сюжет, очі світилися. А ми всі зачаровано на неї дивилися і ловили кожне слово. Ці переповідки було цікавіше слухати, ніж самих інформаторів. Така манера розповідати в неї залишилася на все життя... У 2010-ому, майже тридцять (!) років по тому, ми разом були у Росохах на Старосамбірщині. Щовечора учасники експедиції ділилися здобутками за день... І я знову побачила ту саму Наталю, яка заливалася сміхом, переповідаючи та інтерпретуючи почуте від інформаторів. Думаю, що саме із часу фольклорної практики появилось у неї зацікавлення народною мітологією...

Наталя була обдарованою в усьому. Природне вміння перевтілюватися вона реалізовувала у нашому студентському театрі. Запам'ятала її у ролі Ольги Кобилянської. Цей образ їй дуже пасував. Вона духовно була в часі письменниці.

Мала Наталка здібності до художнього слова. Одного разу дала мені прочитати свій есей. Я була вражена наповненням міжрядків. Запитала, чому не друкує? Вона відповіла: «Та не знаю...» Я так і не знаю долі цих есеїв. Ніколи не сміла запитати. Думаю, що якби вони появились друком, то я б про це довідалася. Шкода... Бо це на правду було добре.

Наталя мала вишуканий естетичний смак: згадаймо кольористику її шаликів, торбинок і коралів. Це мистецьке сприйняття світу поширилося і на книги, які вийшли під її патронатом.

Ми не були близькими колежанками, але нас багато чого об'єднувало: і спогади про студентські роки, і наукові зацікавлення. Повне розуміння потреби і завдань мовознавства. Вона свого часу перейнялася моєю

проблемою збору мікротопонімії і посприяла, щоб цей процес зрушився з мертвої точки. Ми часто спілкувалися і обговорювали поточні проблеми організації роботи. Мені сьогодні дуже бракує такого спілкування з нею. Недавно зловила себе на думці: «Цікаво, що Наталка сказала б на це...»

Бракує Наталі не лише мені, а й родині, усім членам відділу української мови, усім нам, усій мовознавчій спільноті... і не лише українській...

У Наталі був особливий почерк: чіткі заокруглені букви дрібно розсипалися на папері, такий почерк можна пізнати серед безлічі.

Таким особливим почерком Наталя написала своє життя: у неї була своя манера спілкування з людьми, вона залишила особливий слід у діалектології та лексикографії. І нам несамовито бракує і завжди бракуватиме такої особливої і такої своєї Наталі.

Зоряна Купчинська (Львів)

«Файно. Па!...»

Намагаюся згадати, коли ми з Наталкою познайомились, і не можу – таке відчуття, що знала її завжди.

Призбирую намистинки спогадів, нанизую їх на ниточку років, зав'язую вузлики на пам'ять...

...Грудень 1999-го. У Львові перещить дощ. Ми із сином виходимо з трамвая, що зупинився неподалік від будинку, де живе родина Хобзеїв, перестрибуємо калюжі, поспішаємо сховатись у під'їзді. Наталка вже чекає на нас, відчиняє двері, усміхається: «Кажуть, що якщо католицьке Різдво у воді, то наше буде в льоді» (того року ця прикмета не справдилася, але тоді я, втомлена від незвичної для цієї пори року слякоти, щиро хотіла повірити в неї). Мій Юрчик і Наталчині Даньо та Северко, тоді ще зовсім малі, швидко порозумілися та знайшли собі купу хлоп'ячих забав у дитячій кімнаті. А ми з Наталкою про що тільки не переговарили, п'ючи каву на кухні! Під вечір вибралися на піцу (тоді ця страва ще була вдивовижу), а потім довго, сміючись, згадували, як хлопці пооб'їдали хрусткі краєчки з усіх, здається, трьох замовлених піц (чомусь саме вони їм смакували найбільше) і навіть не доторкнулися до середини з начинкою, тож довелося забирати її додому – була вечір Павлові.

...Листопад 2010-го. Осінь на Луганщині видалася напрочуд теплою. Старобільськ. Другий день Всеукраїнської наукової конференції «Слобожанська бесіда». Досхочу поспілкувавшись у вишуканому науковому

товаристві, йдемо обідати. Господині постарались – на столах наїдки на будь-який смак. Подають борщ. Наталка замислено дивиться на тарілку. «Що це?» – питає. «Борщ», – відповідаю, трохи здивована. «Який же це борщ, якщо він не червоний? А буряк?» – тепер уже Наталчина черга дивуватися. Пояснюю, що в нас, на Луганщині, не кожна господиня буряк у борщ кладе. Наталка пробує, усміхається, від її очей розбігаються світлі промінчики: «Смачно! Це ж треба, борщ без буряка!»

...2011 рік. Готуємо до друку черговий випуск нашої «Лінгвістики». Наталка обіцяла подати статтю. Знаю, що не підведе, тому чекаю до останнього, хоча збірник уже зверстаний і завтра маю нести його в редакцію. Пізно ввечері телефонний дзвінок. Наталчине фірмове: «Привітики!» Виявляється, стаття готова (хто б сумнівався!), але треба доробити список літератури – розставити оті всі скісні риси, крапки й двокрапки, уточнити назви видавництв, роки видання, сторінки. Хто читав її статті, знає, що список літератури до кожної з них – це окреме наукове дослідження, у ньому могло бути понад 30 джерел. Починаємо редагувати, як тепер би сказали, в онлайн-режимі – я виправляю, щось запитую, Наталка перевіряє, уточнює, диктує, я вношу в макет. На годинник не дивимося, згадуємо про нього, лише поставивши останню крапку. Наталка видихає: «Файно. Дякую. Па!» Майже перша ночі. Щасливі обидві. Таки файно.

...Жовтень 2015-го. Львів. Інститут українознавства. Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми діалектології. Діалект і пам'ятка». На столі у вазі на вишитій серветці палахкотять жоржини й калинове гроно. Наталка в першому ряду. Уважно слухає, хоча знала й раніше все, про що я тоді говорила з трибуни. Власне, це була її ідея – зробити на цій конференції презентацію мого Словника оцінних номенів людини, що вийшов друком у Луганську наприкінці 2013-го, останнього мирного року. Наталка тоді, у 2015-му, знайшла якісь такі слова в наших нескінченних телефонних розмовах, що я повірила: це таки можливо – вивезти наклад словника з окупованого Луганська й переправити його до Львова.

...Квітень 2018-го. Київ. Інститут української мови. Міжнародна наукова конференція «Діалектологія у структурі лінгвістичних знань». Через кілька годин Наталка анонсує учасникам конференції підготовку збірника діалектних текстів про борщ. А поки що перерва між засіданнями. П'ємо каву, і Наталка захоплено розповідає про свою ідею – зробити щось таке, що об'єднає всю Україну. Очі сяють. Її запитання, чи долучуся я до роботи, звучить як риторичне, і ми вже починаємо обговорювати технічні нюанси транскрибування. Це була остання наша зустріч, потім лише телефонні розмови.

...Спогади розсипаються на друзки, не хочуть триматися купи. Треба знайти в собі сили, прийняти реальність і вимовити «прощай», а в голові лише тепле й приязне Наталчине: «Файно. Па!»

Валентина ЛЕСНОВА (Старобільськ)

2 грудня 2020 року

Цього разу на конференції у Львові ми без Наталі... Щоразу, їдучи до Львова, кожен із нас очікував на зустріч із світлою та щирою людиною, гостинною господинею цього міста. Вона була талановитим організатором різноманітних наукових семінарів, конференцій, уміла створити плідну творчу, затишну й пізнавальну атмосферу для учасників заходів. У розквіті творчих сил пішла із життя щира й світла людина, відомий діалектолог, жінка неповторної чарівності, щаслива й любляча ненька.

Наталя Василівна була напрочуд сонцесяйна, енергійна, віддана родині й улюбленій справі. Вона іррадіювала непідробний інтерес до народного слова, вражала надзвичайною працездатністю, ініціативністю, чим запалювала керований нею колектив на плідну діяльність. Розуміння важливості сьогоденної роботи щодо збереження надбань народної мудрости й мислетворчости спричинило виникнення серії праць, як «Діалектологічні студії», «Діалектологічна скриня», «Скарби народних говорів». Результатом подвижницької діяльності Наталі та очолюваного нею колективу стали відомі широкій громадськості та науковцям дивовижно талановиті лексикографічні праці про гуцульську мітологію, львівський лексикон, гуцульські світи ...

Наталя Хобзей була віддана своїй справі, однодумця, рідній Україні, прагнула зробити все від неї залежне, щоб змінити життя на краще ... Кожен її публічний виступ, будучи, на перший погляд, простим і щирим, містив глибокий науковий зміст і непідробний інтерес авторки до об'єкта дослідження, як загалом вона ставилася й до довкілля.

Пригадую перший приїзд Наталі Василівни до Черкас. Із яким захопленням вона сприйняла переїзд через Дніпро, на берегах якого видніється наше місто, поїздку на батьківщину великого Кобзаря та Шевченкову гору в Каневі... Пригадую хвилини особистого спілкування – світлі й приємні та водночас болісні, бо, на жаль, її з нами вже немає...

Світла пам'ять про Наталю та її теплий образ назавжди залишаться в наших серцях і помислах, а зроблене нею – у скарбниці української науки.

Ганна МАРТИНОВА (Черкаси)

УСМІХНЕНА Й МУДРА НАТАЛЯ ХОБЗЕЙ

Якого саме року ми познайомилися з Наталею Хобзей (для мене вона таки невдовзі стала «Наталкою»), я не пригадую. Напевно, це було десь між 2002 та 2005 рр., коли я після першого десятиліття своєї кар'єри, фактично, тільки починав змінювати центр своєї наукової уваги з росіяністики на україністику.

Познайомив нас тоді світлої пам'яті Ярослав Ісаєвич, мабуть, уже після перших моїх відвідин Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича, який досі є одним із моїх улюблених наукових закладів в Україні, хоч тепер я вже рідше буваю у Львові, аніж хотілося б. Від самого початку було помітно, що академік Ісаєвич прихильно ставився до мовознавства. Цьому, без усіляких сумнівів, сприяла якісна діяльність мовознавчого відділу, що розташований на поверх вище від його кабінету.

Мовознавчим відділом вже тоді керувала Наталя Хобзей, яка мене миттєво вразила своїм усміхненим і мудрим обличчям, своєю природною дружелюбністю. Після першої розмови Наталя одразу представила мене всім своїм колегам. Чи справді було так, я вже не пам'ятаю, проте не сумніваюся, що ми вже тоді з колегами, які швидко стали друзями й подругами, опинилися за столом та разом випили каву саме так, як це відтоді повторювалося не раз упродовж наступних років.

Перше враження від Наталі не змінилося: Наталя була надзвичайно компетентною мовознавицею та, окрім цього, жінкою високої ерудиції у значно ширшому розумінні. Водночас вона була неймовірно люб'язною, просто золотою людиною. Це одна із причин, чому серед мовознавців Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича завжди панувала така вражаюча атмосфера гармонійної, аж дружньої співпраці, свідками якої є славні колективні публікації Інституту тих років, насамперед (але не тільки) загальновідомий «Лексикон львівський: поважно і на жарт» 2009 року.

Наталя майстерно керувала сильною командою, яка разом із нею може пишатися неабиякими здобутками: з одного боку, це низка поважних публікацій, включно з періодичними, з іншого – це десятки симпозіумів та конференцій, у яких залюбки брали участь колеги з усіх кутків України та з інших країн, тому що організація цих наукових зустрічей вражала не лише своєю досконалістю, а й тим, що учасники завжди переймали атмосферу Інституту й розходилися друзями.

Така діяльність вимагає багато часу й енергії, тому я досі дивуюся, як Наталі вдалося оприлюднити понад сто робіт, ще й вельми якісних без винятку. Хочу додати, що навіть у царині наукових публікацій Наталя безперестанку працювала зі справжньою самовідданістю над різними

іншими проектами не її авторства, як-от: виданням класичної праці «Арго в Україні» Олекси Горбача (2006) та «Наддністрянського регіонального словника» Гаврила Шила (2008).

Оскільки ми з нею співпрацювали не раз, я дозволю собі бодай коротку ремарку, що спілкування з Наталею про оперативні справи завжди, без винятку, було справжньою насолодою: коли з'являлася якась ідея, вона підхоплювала її миттєво, ще й з легкістю та гумором. І хоч це було помітно завжди, хочу все ж окремо наголосити на нашій співпраці над українськомовною версією моєї книжки про мову Тараса Шевченка, що вийшла 2011 року. Зрештою, я досі радію, що збірка «Українська мова в Галичині: історичний вимір», яка побачила світ того самого 2011 року (як третього редактора ми вирішили залучити вже покійного тоді Ярослава Ісаєвича), стала символом наших тривалих наукових стосунків.

Однак ми з Наталею були не лише колегами, а і справжніми друзями. Так склалося, що відвідати Львів та не зустрітися з Наталею незабаром стало просто немислимо: якщо не можна було побачитися в Інституті, то обов'язково в якійсь кав'ярні або й – не раз – у гостинній квартирі чудової родини Хобзеїв, де часто, окрім мене (а згодом нас із моєю дружиною Масєю), збиралися представники львівської інтелектуальної й мистецької еліти у дружній та розслабленій атмосфері.

Сама Наталя була блискучою представницею цих львівських еліт та водночас завжди залишалася яскравою людиною без будь-яких ознак зарозумілості. Як наслідок – я залюбки говорив із нею не лише про мовознавство, історію й політику, а також про суто особисті справи (зокрема пригадую її поради щодо мобільних телефонів для дітей).

Додам, що, здається, Наталя тільки раз була «на мене зла». Колись мені довелося переночувати на львівському вокзалі, адже раптом скасували мій нічний рейс до Відня. Трохи згодом Наталя мені написала (як виняток – цитую з електронного листа): *«Я до цього часу думаю, як я так не побачила повідомлення [моє загальне жартівливе повідомлення у соцмережах], що Ти сидиш на вокзалі у Львові. Це просто неприпустимо»*. Насправді, я цілком усвідомлював, що міг би зателефонувати до Наталі у будь-який час...

Ми з Наталею зустрічалися не лише у Львові, а й в інших містах України, та ще й у Римі. Саме у рік своєї смерті Наталя мала б нарешті приїхати ще до Відня із лекціями.

Так чи так, але Наталя перш за все стала для мене одним із найулюбленіших, незабутніх символів Львова – аж стільки, що надалі я таки не буду відвідувати Львова без зустрічей з нею...

Міхаель МОЗЕР (Відень)

**Із виступу на презентації книжки НАТАЛІ ХОБЗЕЙ «Наукові студії:
Діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія» (Львів, 2019)**

Здається, що коли ми змогли вже втілити цей творчий задум у вигляді готової книжки⁷, то вона вийшла дійсно в такому стилі, як робила книжки Наталя Хобзей. І весь час таке відчуття, що вона також робила цю книжку, тому що співпраця наша триває багато років...

У мене у видавничій бібліотеці є практично всі випуски «Діалектологічних студій», ті серії всіх книжок, які ми друкували, – і це унікальний випадок, тому що я знаю, що над цими виданнями працював колектив авторів, який пані Наталя очолювала, але вона була видавництвом в одній особі. Вона упорядковувала книжки, верстала, вона це все бачила, і, напевно, багато чого ми навчилися робити – навчився наш колектив поліграфістів, який працює над цими виданнями, – це також завдяки Світлої Пам'яті пані Наталі. Вона завжди знала, яку вона хоче книжку, як ця книжка повинна виглядати, скільки там повинно бути лясе, який має бути папір... І, звичайно ж, завжди був незмінний художник – Михайло Москаль, який оформляв ці видання.

Я дуже дякую і родині пані Наталі, й колегам за те, що ви продовжуєте довіряти нам друк ваших видань: і видань авторства пані Наталі, й інших. І сподіваюся, що ми своєю скромною працею не зіпсуємо ваших наукових здобутків.

ІВАН ПАРОВ'ЯК (Львів)

**СЛОВО ПРО ЛЬВІВСЬКУ БЕРЕГІНЮ
ІЗ КРИП'ЯКЕВИЧІВСЬКОЇ КОГОРТИ**

На життєвому шляху кожен суцільний на Землі, досягаючи поважного віку, волею-неволею мусить осмислювати те, як звужується коло ровесників, з якими тісно пов'язані роки дитинства, шкільного та студентського

⁷ Хобзей Н. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія / укл. О. Сімович; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. 832 с. (серія «Діалектологічна скриня»). Ця монографія Наталі Хобзей, як і десятки інших наукових видань відділу української мови, вийшла друком у Видавництві Львівської політехніки, директором якого є п. Іван Паров'як. – *Ред.*

навчання, самостійних трудових буднів швидкоплинного ритму життя. Але в пам'яті залишаються світлі спогади про тих, хто певний час був поруч з тобою і ... передчасно відійшов у інший світ, не завершивши своїх омріяних планів того, що хотілося здійснити. Вельми шкодуємо за втратою щирих супутників професійної діяльності, колег творчого неспокою і шляхетної вдачі.

Саме такою й була Наталя Хобзей, світлий образ якої воскресє живою реальністю, коли згадую наукові конференції, які ретельно готувалися її дружнім колективом в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та поза його межами. Сама ж вона встигала люб'язно зустрічати гостей на залізничному вокзалі м. Львова, поселяти в готельних номерах чи в кімнатах вишуканих гуртожитків міста, стежити за чіткою організацією проведення пленарних і секційних засідань, пригощати львівською кавою та солодощами, організовувати екскурсійні виїзди до історичних заповідників славного галицького краю. Словом, робилося все, щоб учасникам наукового зібрання було затишно, комфортно й цікаво як за місцем помешкання, так і в час обміну науковими здобутками на різнопланових засіданнях, у перервах за келишком кави, в екскурсійних маршрутах і за обіднім столом чи велемовною вечерею веселих жартів, тостів, спогадів, поезій і вокалу представників різних діалектних регіонів та зарубіжжя.

З глибокою вдячністю згадую незабутню подорож екскурсійним автобусом до славної Криворівні, у якому учене товариство філологів всю дорогу натхненно виспівувало популярні задушевні пісні під ритмомелодію дощу, що супроводжував аж до самого місця призначення верховинським громом та яскравими блискавками.

Наталя задалегідь прибула до Криворівні, щоб домовитися про тимчасове поселення учасників конференції в помешканнях місцевих жителів. Розквартирувалися відповідно до можливостей тієї кількості, яку міг надати добродійний газда чи газдиня. Мене й моїх друзів – Віктора Ужченка і Григорія Аркушина – поселила в обійсті священника Івана Рибарука.

Після вечірньої грози ранок видався напрочуд казковим: шуміли потічки, співало птаство, й раділо все, омите дощовою зливою, сонцю, яке висвічувало золотими променями чарівні краєвиди Криворівні.

Наталя спланувала так розклад робочого дня, в якому гармонійно поєднувалися наукові доповіді в Будинку культури, пов'язаного з творчою й кобзарською діяльністю Гната Хоткевича, місцями відпочинку Івана Франка, Михайла Грушевського, відвідин Лесею Українкою гуцульської церкви, колоритних місцевостей кінозйомок «Тіней забутих предків» і музеєм-садибою талановитої доньки верховинського краю, репресованої правоохоронними органами радянської влади, – Параски Плитки-

Горицвіт, яка витримала злигодні тюремних етапів своєї знедоленої юности; повернулася до рідного краю, присвятивши йому своєрідний творчий спадок декоративного мистецтва, етнографії, поезії, філософії, фольклору, народних звичаїв і вірування... Такі заходи наочно розкривали не тільки унікальну історію цього чарівного краю Гуцульщини в сприйнятті самобутньої краси природи, а й спонукали досягнути сторінки життєпису видатних діячів української культури, історії, мистецтва, релігії...

Незабутні враження залишилися в учасників і від екскурсії до Божого храму, де відбувалася Служба, а звідти – до Личаківського меморіалу, де покояться історичні постаті древнього Львова, воїни ОУН-УПА, вояки польської армії... і Володимир Івасюк.

Наталія зі своїми колегами старанно дбала про залучення до наукових симпозіумів провідних учених європейських вишів, що зближувало всіх та сприяло особистому знайомству і творчій співпраці мовознавців різних країн, обмінові досвідом, науковою літературою. Ті, хто мав можливість брати участь у таких наукових зустрічах, які організовувала Наталія Хобзей, хіба можуть забути виступи відомих мовознавців Польщі: Януша Рігера (Варшава), Михайла Лесіва, Фелікса Чижевського (Люблін); Австрії – Міхаеля Мозера (Відень) та вчених інших країн.

Науковці-філологи Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України завжди дарували гостям свої наукові публікації і не забували щиро привітати з днем народження, коли випадала така нагода.

Як науковець Наталія вкладала всю душу свого творчого пориву в пошуки й осмислення словесного розмаю свого краю, його традицій і звичаїв.

Вона люб'язно погодилася бути опонентом кандидатської дисертації мосі здобувачки Тяпкіної Наталії «Українська демонологічна лексика» 17 лютого 2006 року у спеціалізованій раді Запорізького національного університету і вельми задоволеною була знайомством з вольницею Запорозької Січі, сучасним Дніпрогесом.

Наталія Хобзей випромінювала щиру материнську турботу, лагідність і творчий запал енергії в усьому, що хвилювало і дарувало радість їй і тим, хто був поруч з нею. Її світлий образ української Березини залишився в пам'яті в багатьох ситуаційних моментах. Але завше згадую її сакральне почуття... Коли вчена братія завершувала екскурсію на Личаківському цвинтарі і сходилася у визначеному місці, де чекала Наталія, я присів поруч із нею і запитав: «Втомилася, Наталочко?» – «Ні. Це я так... задумалась...» – і додала, зітхнувши: «Скільки б ще могли дарувати світу оці геніальні творці прекрасного, що покояться тут, коли б Всевишній додав їм віку?»...

Анатолій Поповський (Дніпро)

СЛОВО ПРО ВЧИТЕЛЯ

Спогади – це шматочки пам’яті, калейдоскоп минулого, мозаїка щастя... То було недавно, майже вчора, пройшло, але не забудеться...

Так багато хочеться сказати, пригадати, поділитися, але важко виокремити найважливіше, бо важливим є все. Дуже незвично говорити в минулому часі про того, чия присутність повсякчас відчуваєш у своєму житті, чії поради приймаєш, чий вплив створив тебе нинішню...

У вересні 2007 року моя подруга й колега Наталя Багнюк привела мене у відділ української мови ім. І. Крип’якевича під опіку Наталі Василівни. Тут вирувало бурхливе, невідоме для мене наукове життя. Із великою ностальгією згадую неймовірну атмосферу відділу, де працювали і працюють непересічні фахівці з мовознавства, відкриті й щирі особистості. Яке щастя я мала одного дня стати частиною цього колективу. Це був принцип Наталі Василівни: аспіранти й здобувачі ніколи не почували себе окремо, завжди були частиною відділу.

Моя дорога наставниця відразу хотіла показати всі принади наукового життя. Тому в жовтні 2007 року, ще до зарахування в аспірантуру, вона взяла мене у «відділівську» поїздку на конференцію до Умані. Знайомство із колективом у дорозі, цікаві доповіді, товариство відомих і молодих діалектологів, прогулянка Софіївкою, звісно ж, справили незабутні враження.

Упродовж трьох років навчання в аспірантурі й семи років праці у відділі української мови вражень було чимало. Наталя Василівна любила дивувати, захоплювати, дарувати ідеї, впроваджувати щось нове, відходити від стандартів. Та незмінним її принципом було – враховувати наші зацікавлення. Розуміла, що лише тоді зможемо працювати над дисертацією із задоволенням, якщо тема буде нам близька.

А ще з душевним трепетом згадую, як пані Наталя згуртовувала всіх навколо спільної справи. Уміла дати кожному роботу під силу. Для мене справді великим щастям і честю було те, що мені довірили при підготовці до друку звіряти реєстр словника. Праця була незначною, то ж якою приємною несподіванкою для мене було побачити своє прізвище серед коректорів. Наталя Василівна завжди цінувала кожную працю, не забувала ні про кого. Це був дуже добрий стимул. Вона отримувала велику радість від того, що робить комусь приємне.

Згадую її натхненною. Горить якоюсь ідеєю, сміється дзвінко, ділиться... Вона щаслива, і всім тепло на душі.

І ось... Тривала кропітка праця колективу відділу над збірником чи словником завершена. А через певний час книжки привозять. Це спільна

радість стати рядочком і заносити пакунки у відділ. Розпаковуємо, розглядаємо, тішимося, вдихаємо пахоці фарби, слухаємо шурхіт паперу. А потім з рук Наталі Василівни дістаємо по примірнику. Мала велику приємність від того, щоб дарувати книжки. Неодноразово отримувала від неї рідкісний чи «щойно з друку» примірник фахової літератури.

Коли ж ми представляли «відділівські» видання на Книжковому форумі, Наталя Василівна часто казала: «Краще мені до вас не підходити». Завжди піддавалася спокусі подарувати книги зі стенду друзям, знайомим чи чужим, але дуже зацікавленим дослідникам. Попри те, підходила й дарувала, навіть ті книги, що вийшли малим накладом.

Дуже важливий принцип Наталі Василівни як наукового керівника – давати учням велику підтримку. Не лише в написанні статті чи в підготовці до виступу на конференції. Ми дуже часто чули похвалу і підбадьорення: «Як добре ти виступила. Молодець» або «Який цікавий матеріал тобі вдалося записати. Вже знаю, як ми це інтерпретуємо». Після цього хотілося працювати ще більше і краще. Вона надихала, сприяла і допомагала. Інколи її допомога випереджувала моє прохання. Як-от, принести англomовну фахову літературу для підготовки до іспиту з іноземної мови.

Добре було під опікою Наталі Василівни. Вона любила про всіх турбуватися. Куди б ми не їздили, всюди нас радо приймали, бо всюди вона мала щирих друзів. Ми отримували ту увагу, турботу, яку своєю щирістю, відкритістю, уважністю, гостинністю заслужила вона.

Коли ми з Лесею Хомчак двічі виїжджали в експедицію на терени Надсяння, Наталя Василівна знаходила нам місця для проживання. Добре знала, що збір діалектного матеріалу польовим методом досить витратний, тому заохочувала нас до участі в конкурсах на отримання стипендії, писала нам гарні рекомендації.

Незабутньою була експедиція на Старосамбірщину, у якій взяли участь не лише відділівські діалектологи, а й мовознавці з ЛНУ імені Івана Франка, із Житомира і навіть з Америки. Словом, «рідні люди». Саме відтоді Наталя Василівна почала вживати це словосполучення, яке адресувалося близьким друзям. А почула його від інформаторки в Росохах, яка словами: «О, мої рідні люди йдуть» зустріла Наталю Василівну і групу наших дослідників, що завітали до неї. Окрім добротного діалектного матеріалу, ми привезли з експедиції Росохи-Терло враження, що надихають. Було добре, бо Наталя Василівна подбала про побут. Ми мешкали в будинку для туристів з усіма вигодами, снідали і вечеряли вишуканими сирами, які вона привезла, а обід отримували смачний і теплий від місцевої кухарки. Усе було домовлено. Великий просторий ганок із дерев'яним столом слугував нам місцем обміну

інформацією і враженнями за сніданками та вечерями. Багато цікавого, несподіваного і ніде ще не засвідченого діалектного матеріалу записано. Наталя Василівна не гає й хвилини. Сідає за комп'ютер, розшифровує, починає працювати над живим лексиконом. Успіх експедиції визначає обсяг якісного матеріалу, який вдалося зібрати. Але перед тим, треба «розговорити» респондента. Із цим у Наталі Василівни не було проблем. У неї говорили й «маломовні». Вона уміла зачарувати, викликати прихильність.

Історія відділу – це люди, непересічні особистості. Наталя Василівна намагалася навчати нас на досвіді тих мовознавців, із ким ми вже не змогли познайомитися. Із душевним трепетом і великою повагою згадувала свого наукового керівника – Ярославу Василівну Закревську. Пані Наталя дбала про старших колег із відділу, які вже не працювали, але завжди були «наші». Вона телефонувала, питала про здоров'я, розповідала про життя відділу, знала, що для них це важливо. А ще намагалася пошанувати людей, які більшу частину свого життя творили мовознавчу науку у відділі української мови, передавали свої знання молодшим. До їхніх ювілеїв готувала збірники статей «На пошану». На жаль, часто редагувала й книги «світлій пам'яті».

Не пам'ятаю такого, щоб Наталя Василівна відмовила комусь у допомозі, часто пропонувала її сама, коли ми не мали сміливості попросити. У кожній справі пані Наталя намагалася допомогти, підтримати, підбадьорити.

Наталя Василівна горіла ідеями, подіями, запалювала інших, і... дуже несподівано згасла. Вогонь її життя не минувся, він продовжує горіти в тих багатьох, кого вона обігріла теплом свого серця.

Пані Наталя завжди була уважною до всіх, до нашого життя поза роботою. Із нею добре було порадитися, розрадитися, втішитися... Я отримала дуже багато фахових і життєвих порад від Наталі Василівни, але найсильніші слова почула за рік до її смерті: «Роби, як тобі буде добре. Я завжди тебе ПІДТРИМАЮ».

Пригадую, під час одного з відділівських кавувань зайшла мова про щастя. Наталя Василівна сказала, що для неї щастя – короткотривале почуття радості, задоволення від успіху в чомусь. Наприклад, вихід друком книжки, втілення у життя якоїсь ідеї. Вірю, дорога Наталю Василівно, що, покинувши нас так рано, але лишивши по собі так багато, Ви переживаєте стан вічного щастя у Царстві Небесному.

Віра Різник (Львів)

Так швидко летить час, непомітно минають дні... І так важко повірити, що Наталки (саме так ми називали Наталю Хобзей у відділі діалектології Інституту української мови НАН України) з нами немає! Настільки важко, що не можу змусити себе видалити її номер телефону з мобільного й електронну адресу зі скриньки. Так хочеться, аби пролунав телефонний дзвінок і я почула її сміх і оте її особливе: «Привітики!», а далі була б розмова про все – про тему доповіді на майбутній конференції, про планові завдання, про нові проекти, про нові видання, про родину... І настільки ці розмови були приємні й пізнавальні, вони, з одного боку, заспокоювали в якихось тривогах і водночас надихали на подальшу працю. Вона могла непомітно щось порадити, підштовхнути до якогось рішення, якщо помічала, що я сумніваюся. І здавалося, що знаю її з народження. Хоч познайомилися ми на початку 1990-х у Києві, в Інституті, на конференції, присвяченій Олексі Горбачеві, куди Наталка приїхала зі своїм науковим керівником – світлої пам'яті Ярославою Василівною Закревською. Вона була така зосереджена, серйозна. Тоді почалося наше спілкування і наша дружба. Згодом я побачила: Наталка як справжній науковець залюблена у свою справу, дуже серйозно ставиться до того, що робить, і водночас є надзвичайно життєрадісною колоритною жінкою з неперевершеним почуттям гумору.

З Наталкою було так легко!.. Легко спілкуватися, легко почуватися, легко працювати. Вона вміла знайти слова для академіка й для аспіранта, бо для неї важлива була людина, особа, особистість, а не її статус. Показовим є те, що верстки збірників, словників, які готував її відділ, здійснювала сама Наталя.

Вона завжди мала багато планів, бо мала багато наукових зацікавлень – Гуцульщина, мітологія, дієслово, діалектна лексика, і цей перелік можна продовжувати. А ще вона мала особливий талант доповідати на наукових заходах. Вона завжди мала текст доповіді, але вкрай рідко його читала, бо завдяки своїй неперевершеній харизмі вміла з першого слова зачарувати аудиторію. До того ж часто, вийшовши до трибуни, вона частенько починала так: «Я говоритиму сьогодні не зовсім про те, що заявлено в програмі заходу, бо, коли готувала доповідь, знайшла такі цікаві мовні факти, що не змогла пройти повз них. Тож хочу поділитися своїми міркуваннями». І Наталя щедро ділилася, ділилася досвідом, інформацією про заплановані в Україні й за кордоном наукові заходи, новинками літератури. Вона прагнула, щоб опубліковані книжки знайшли свого читача.

Була в неї ще одна любов – до рідного міста, до міста, у якому вона жила і працювала, до Львова. Тому, коли ми зустрічалися у Львові, вона намагалася щоразу показати якийсь новий куточок у місті, неодмінно випити кави, щоб гості теж полюбили це місто. Ця любов, якої вона не

приховувала і якою пишалася, допомогла їй разом із колегами створити новітній за своєю формою словник «Лексикон львівський: поважно і на жарт», який витримав уже четверте перевидання.

Наталка була надзвичайно гостинною: у неї зупинялися колеги, друзі, їхні знайомі й діти знайомих. І її родина була звична до того, що до мами хтось приїхав. Незабутнім є один із вечорів у травні 2005 року, коли довелося заночувати у Львові, у Наталки. Ми разом стежили за пісенним конкурсом Євробачення, і тоді перемогла Руслана, перемогла Україна. Як ми раділи, пишалися і співали разом із переможницею!

Ще багато можна згадати цікавих і присмних миттєвостей, проведених разом зі справжньою жінкою, науковцем, львів'янкою, українкою, надзвичайно цікавою й неповторною особистістю, просто – щирою і світлою людиною Наталією Хобзей.

Пишаюся, що була в колі її друзів.

Людмила РЯБЕЦЬ (Київ)

Незабутня Наталя Хобзей

Людина приходиться у цей світ не для того, щоб просто проіснувати в ньому якусь кількість років. Людина народжується для того, аби залишити по собі слід – хто більший, хто менший – у міру своїх сил і можливостей. Саме це є мірилом того, марно чи недаремно прожито життя кожним із нас.

Наталя Хобзей пішла із життя порівняно молодою, але того, що вона встигла зробити, вистачило би на кількох. Це була людина кипучої енергії, працююча до без тям. Мала безліч творчих планів, значну частину з яких устигла реалізувати.

Мені доводилося контактувати з нею протягом багатьох років, і в нас завжди було взаєморозуміння. З нею було легко й приємно спілкуватися. Члени нашої катедри їздили до Львова на міжнародні наукові конференції, які проходили під егідою відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Господарі називали їх, як мені видається, скромно семінарами, але це майже завжди були велелюдні зібрання науковців-мовознавців з усіх куточків України, і, що важливо, чимало учасників було із закордону. Семінари були добре організовані, відзначалися плідною роботою, причому вона відбувалася не тільки на секціях, але й особливо в кулуарах. Учасники поверталися додому з незабутніми враженнями, новими особистими знайомствами, новими творчими ідеями.

Якби мені раніше (до 2003 року) хто-небудь сказав, що протягом недовгого часу з'являться 11 ошатних, європейського формату, прекрасного поліграфічного виконання і найголовніше – високого наукового рівня томів «Діалектологічних студій», у яких поміщено сотні якісних, глибоких, вартісних у науковому стосунку мовознавчих досліджень, матеріалів, рецензій, оглядів тощо, я би нізащо не повірив.

Важливо відзначити, що «Діалектологічні студії» не обмежуються тільки проблемами діалектології, хоча це, щоправда, в них основне, а виходять далеко за її межі. Кожен із випусків цього збірника присвячений вагомій у науковому плані темі, зокрема перший випуск (2003 р.) «Діалектологічних студій» має підзаголовок «Мова в часі і просторі», другий – «Мова і культура», третій присвячений пам'яті Ярослави Закревської, четвертий називається «Школи, постаті, проблеми», п'ятий – «Фонетика, морфологія, словотвір», шостий – «Лінгвістичний атлас – від створення до інтерпретації», сьомий – «Традиції і модерн», восьмий – «Говори південно-західного наріччя», дев'ятий – «Запозичення та інтерференція», десятий – «Традиції і новаторство», одинадцятий – «Слово – словник – корпус», присвячений світлій пам'яті Наталі Хобзей.

Дуже потрібними, цінними є видання серії «Діалектологічна скриня», яку започаткував відділ української мови академічного Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича також 2003 року і в якій лише одного 2008 року побачили світ окремими виданнями такі цікаві й потрібні книжки, як «Скарби гуцульського говору: Росішка» М. Грицака, «Скарби гуцульського говору: Березови» М. Негрича, «Наддністрянський регіональний словник» Г. Шила, «Традиційне гуцульське пастухування» Т. Ястремської. А ще були три видання (2009, 2012, 2015 рр.) великого, дуже цікавого, корисного, оригінального в українській лексикографії словника «Лексикон львівський: поважно і на жарт», у який Наталя Василівна разом зі своїми колегами Оксаною Сімович, Тетяною Ястремською і Ганною Дидик-Меуш вклала любов до рідного Львова, його історії, традицій, звичаїв, його людей, тих достоїнств, якими він справедливо славиться. Словник відображає лексику мовлення львів'ян ХХ століття, у ньому також багато іншого мовного матеріалу – фразем, прислів'їв, приказок. Виклад мовного матеріалу у «Лексиконі» супроводжується цікавими і доречними графічними ілюстраціями львівських художників. Словом, завдяки величезній кваліфікованій праці, ентузіазму, енергії передусім Наталі Хобзей світ збагатився унікальною корисною творчою працею.

А ще був лексикон «Гуцульські світи» (2013), який, як і попередній, вийшов також у серії «Діалектологічна скриня». Як не раз зізнавалася Наталя Василівна, вона була закохана у Гуцульщину (називала її тепло, з

любов'ю Гуцулією): видно, її характеру імпонували гуцульські характери горян. Цей словник підготували до видання ті ж виконавиці, що й попередній. Базується він на матеріалах Картотеки словника гуцульських говірок (цей словник готувався групою працівників відділу української мови, а також кількох осіб з різних вищих навчальних закладів ще за життя Ярослави Закревської; за її дорученням я уклав частину словника на літеру **З**), етнографічних матеріалів, власних експедиційних записів авторок словника «Гуцульські світи». Як і «Лексикон львівський», це словник багатий на різноманітний фраземний матеріал, мінітексти з різних публікацій про Гуцульщину Івана Вагилевича, Іларіона Свенціцького, Володимира Шухевича, Володимира Гнатюка та інших. Великою мірою він разом з коротким словником «Гуцульські говірки» (Львів, 1997) та іншими зібраннями гуцульської лексики, виданими останнім часом відділом української мови, компенсує вихід багатотомного «Словника гуцульських говірок», який Наталя Василівна мала на меті видати. Маю надію, що діалектологи-лексикографи відділу цей проєкт обов'язково реалізують.

Разом із О. Сімович і Т. Ястремською Наталя Хобзей підготувала до друку та випустила в світ у серії «Діалектологічна скриня» великий та унікальний словник Юрія Гнатишака «Слова з Болехова» (2017). Ця лексикографічна праця знайомить нас із лексикою бойківсько-наддністрянського порубіжжя. Реєстрові слова супроводжуються обширними ілюстраціями – реченнями, навіть цілими текстами, світлинами, які відображають побут, звичаї, традиції місцевого люду. Привертає увагу читача величезний фразеологічний матеріал – фраземи, прислів'я, приказки (усього понад дев'ять тисяч одиниць).

У серії «Діалектологічна скриня» побачила світ велика й унікальна праця Олекси Горбача «Арго в Україні» (Львів, 2006), важлива для кількох галузей українського мовознавства – діалектології, соціолінгвістики, лексикології, етимології і взагалі української культури.

Незважаючи на те, що основна увага Наталі Хобзей була зосереджена на здійсненні діалектологічних проєктів, вона не забувала й про іншу важливу гілку діяльності відділу української мови – видання чергових випусків «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Останній, сімнадцятий, випуск за її життя вийшов 2017 року.

Наталя Хобзей надіслала мені практично всі книги, які вона видавала. Якщо їх зібрати до купи, то вийде ціла бібліотека. І окремі книги супроводжувалися дуже теплими, переважно оригінальними текстами-автографами, підписаними нею особисто, а нерідко і її колегами з очолюваного нею відділу. Читати їх зараз, коли Наталі вже немає серед нас, і приємно, і водночас щемливо. Ось кілька з них:

«Дорогому Іванові Васильовичу найщиріші вітання зі Львова і перший примірник нашого третього видання від авторок. 09.09.2015. Наталя Хобзей»

«Дорогому проф. Іванові Сабадошу щиро від “погуцунених” львів'янок із думкою про продовження співпраці у великому словнику. Наталя Хобзей».

Із Наталею Хобзей я зустрічався не тільки у Львові, у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, але й в інших містах України, де проходили різні наукові форуми. Пам'ятною була зустріч 2008 року в Києві в Інституті української мови НАН України на Міжнародній науковій конференції «Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі», присвяченій 100-річчю професора Федота Трохимовича Жилка. Наталія Василівна виступила з цікавою доповіддю «Культурне явище крізь призму українських діалектних словників», у якій зупинилася на деяких складних і суперечливих питаннях для діалектної лексикографії, як семантика слів, що позначають реалії традиційної культури.

Наталя Хобзей приїжджала майже на всі наукові конференції, що відбувалися в останні десятиліття в Закарпатті. Я добре пригадую, як голова секції, на засіданні якої вона виступала, її цікаву доповідь «Запозичення з угорської в говірках південно-західного наріччя», виголошену на Міжнародній науковій конференції «Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасне» у місті Берегово восени 2012 року. Мені дуже імпонувала широта і великий обсяг фактичного матеріалу, яким доповідка оперувала, й особливо його глибокий лексико-етимологічний й ареалогічний аналіз. Мене зацікавила подана в доповіді інформація про широке розповсюдження окремих мадяризмів не тільки в закарпатському (це цілком зрозуміло), але й у більшості інших говорів південно-західного наріччя української мови. Ішлося, зокрема, про лексему *б'ятяр*, яка в ряді українських говірок за межами Закарпаття не тільки змінилася фонетично (пор. в закарпатському говорі *б'ятяр* ‘гарний, високий, сильний парубок, до якого липнуть дівчата і який поводитьсь гоноровито’ і ‘зірвиголова’, в другому значенні – від угорського *betyár* ‘те саме’), але й особливо семантично, набувши цілої гами різних лексичних значень.

На Закарпаття Наталя Василівна радо приїздила зазвичай не сама, а разом із групою колег із очолюваного нею відділу. Для цього замовляла мікроавтобус, яким після завершення конференції гуртом і від'їжджали додому того самого дня. У такий спосіб приїжджала вона й на Міжнародну наукову конференцію «Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії», присвячену 100-річчю відомого діалектолога-лексикографа Миколи Андрійовича Грицака (Ужгород, 2008), на якій виголосила змістовну доповідь «Діалектний словник: автор і читач».

Львівські мовознавці з Інституту українознавства на чолі з Наталею Василівною Хобзей також підтримали ужгородських колег своєю участю в Міжнародній науковій конференції «Ареалогія й ономастика», що відбулася в Ужгороді 2016 року. На ній Наталія Василівна виступила з не менш цікавою доповіддю «Говірки суміжжя в діалектній лексикографії: до проблеми опису».

Із відділом мовознавства Інституту українознавства імені І. Крип'якевича я давно співпрацюю, ще із часів завідування світлої пам'яті Ярослави Василівни Закревської, коли серед іншого я брав участь в укладанні багатотомного «Словника гуцульських говірок», який, на жаль, досі не вийшов. Я також виступив офіційним опонентом на захистах кандидатських дисертацій працівників відділу української мови Н.Л. Осташ (1980), М.І. Чікало (1994), О.І. Сімович (1999), Т.О. Ястремської (2002). Своєю чергою Т.О. Ястремська 2009 року виступила офіційним опонентом на захисті кандидатської дисертації моєї аспірантки О. Галай. А 23 грудня 2015 року Н. Хобзей таку саму функцію виконала на захисті кандидатської дисертації іншої моєї аспірантки О. Харківської. Я добре пам'ятаю той день. Наталя Василівна була радісна, багато жартувала, словом, була в центрі уваги присутніх, і ніщо тоді не віщувало про наближення великої біди.

Шкода, що вона не встигла завершити роботу над докторською дисертацією, над якою працювала ряд років, але весь час, як вона висловлювалася в розмовах на цю тему зі мною, її відволікали різні нагальні колективні проекти відділу, дисертанти та ін.

Я глибоко переконаний, що, незважаючи на відносно короткий вік, який вона прожила, її ім'я навечно увійде в історію українського мовознавства, передусім української діалектології і лексикографії, а також етнолінгвістики.

Іван САБАДОШ (Ужгород)

ПАМ'ЯТІ НАТАЛІІ – PROFESOR NATALIИ CHOBZEJ

Poza dorocznymi spotkaniami na konferencjach organizowanych we Lwowie lub w Poznaniu kontakt z Natalią sprowadzał się do częstych rozmów telefonicznych. Wiedziałem, że nie może uczestniczyć w Kongresie Słowistów w Belgradzie, o wrażeniach mieliśmy porozmawiać po moim powrocie. Było to o tyle istotne, że wstępnie Natalia miała uczestniczyć w bloku tematycznym organizowanym przez Komisję Dialektologiczną przy MKS. O Jej odejściu

dowiedzieliśmy się podczas obrad kongresowej sekcji dialektologicznej. Zatem kolejnej rozmowy telefonicznej już nie będzie.

Profesor Natalia Chobzej od początku brała udział w spotkaniach naukowych, które z czasem dały podstawę do składania wniosku o afiliowanie przy Międzynarodowym Komitecie Sławistów Komisji Dialektologicznej. Organizowane – często przemiennie we Lwowie i w Poznaniu – konferencje pozwoliły w dużym stopniu skonsolidować środowisko dialektologiczne. To na tych spotkaniach mogli nawiązywać naukowe kontakty uczestnicy z różnych ośrodków naukowych. Konsolidacja środowiska dialektologicznego obejmuje w tym wypadku nie tylko placówki krajowe; w spotkaniach lwowskich udział brali liczni przedstawiciele ośrodków zagranicznych – w tej grupie dominują koledzy z Polski, regularnie bywali dialektolodzy z Poznania – pozwoliło to rozszerzyć wymianę informacji naukowych oraz zacieśnić naukową współpracę z kolegami z Rosji, Białorusi, Bułgarii, Węgier. Pozostałością tych działań są liczne tomy zawierające zróżnicowane studia dialektologiczne.

Największym hołdem składanym ludziom nauki jest kontynuacja ich dzieła; Profesor Natalia Chobzej położyła wielkie zasługi na polu upowszechniania wiedzy dialektologicznej publikując własne – i innych autorów – słowniki. Ta działalność towarzyszyła w sposób naturalny dociekaniom naukowym, popularyzacji wiedzy o bogactwie leksykalnym (i nie tylko) gwar ukraińskich – co jest naturalne – ale także w kontekście szerszym, sławistycznym.

Wielką zasługą Natalii Chobzej jest rozwój zespołu naukowego, którym miała przyjemność (co podkreślała często) kierować. Nie sprawdza się w tym wypadku często spotykane powiedzenie, że «w cieniu wielkiego dębu nie rosną inne drzewa». Natalia zwracała szczególną uwagę na rozwój młodego pokolenia badaczy. Jej kontakty naukowe z czasem stawały się kontaktami młodszych pracowników. To między innymi dlatego akceptowała zasadę, że na organizowane konferencje – czy to we Lwowie, czy to w Poznaniu – «przywodziło się» młodych adeptów wiedzy dialektologicznej. Dzisiaj w znacznym stopniu są to już samodzielni pracownicy nauki.

Kontakty bezpośrednie nie są do przecenienia. Aktualnie możliwe jest organizowanie konferencji/spotkań naukowych za pośrednictwem Internetu; mailem przesyła się teksty do publikacji. To wszystko nie zastąpi jednak wyjątkowych spotkań bezpośrednich; możliwości rozmowy «przy kawie». To wtedy też najczęściej rodziły się pomysły wspólnych przedsięwzięć czy też modyfikacje własnych postępowań badawczych. O wymianie publikacji naukowych już nie wspomnę.

Powyższe działania przynoszą korzyść obu stronom. To między innymi dlatego coraz wyraźniej dialektologia zaznacza swoje miejsce na mapie współczesnej sławistyki.

I на koniec uwaga szczególna: to dzięki Natalii mogę powiedzieć, że moja wiedza o gwarach (i dialektologii) ukraińskich znacznie się pogłębiła, a biblioteka Pracowni Dialektologicznej UAM w Poznaniu w znacznym stopniu stała się miejscem dostępu do współczesnej ukraińskiej literatury dialektologicznej (i nie tylko). W dzisiejszych czasach – kiedy w normalnej księgarni publikacje obcojęzyczne nie są dostępne – osobista wymiana książek nabiera szczególnego znaczenia; bardzo często to właśnie umożliwia normalne dociekania naukowe.

Za to wszystko chciałbym Natalii Chobzej szczególnie podziękować.

Ta Jej życzliwość pozostanie w naszej pamięci na zawsze.

Jerzy SIEROCIUK (Poznań)

Напевно, ніхто не заперечуватиме, що спогади – найскладніший жанр. Можливо, не так складно згадувати про колегу, із якою ти кілька років чи навіть десятки років працював пліч-о-пліч, із якою час від часу перетинався на якихось урочистостях... Найважче завжди сказати кілька слів близьку людину, втрата якої змінює твій триб життя і кардинально – коло спілкування. Тож не дивно, що найближчі, родина, практично ніколи не вдаються до цього жанру... Минуло два роки, а ще досі залишилося враження, що начебто це все не з нами відбувалося і це просто карантин обмежив наше спілкування, а в час наших поодиноких міжкарантинних повернень до Інституту Наталя ось-ось влетить до нас до кімнати зі словами: «Народ, хто виправляв зеленою ручкою?!» Чи з тривогою питає: «Чому ти така зматкобожена? Може, тобі зробити кави?»

Чи змінилося щось за ці два роки? Час усе ж таки трохи гоїть... Перший рік по смерті був клопітним, почасти допомагала робота над працями Наталі, які треба було позбирати, передрукувати, тоді Наталя була зі мною. Поруч. Десь звідти, з Небес, вона допомагала мені пережити ту тугу... я навіть сварилася з нею, коли не знаходила якогось цікавого тексту, чула її голос, її «Ксю!...»... Для мене Наталя була не тільки керівником відділу, «сотрудником», як сама казала. Вона була тією «кумасею», на яку можна було покластися, від якої можна було отримати допомогу, поряд із якою можна було просто помовчати... Чи ми не сварилися ніколи? Ще і як! Був час, коли Наталя була дуже ображена на мене. Пів року... І цей період вона переживала не менше. І як властиво було їй, все змінювалося в мент, коли вона відчула, що потрібна...

Чи не надто особисті спогади? Чи не порушую я якоїсь субординації і чи була субординація між нами? Ясна річ! Просто десь у душі я переконана, що їх читатимуть близькі Наталі люди...

Про Наталю Хобзей як людину, друга можна говорити багато, більшість же оцінює Наталю як колегу, як науковця. Відділити ці два аспекти нашого життя є дуже складно, тому що в нашому відділі, у «нашій кімнаті» Наталя придумувала всі проєкти, обмірковувала свої ідеї. Тому цікавою є сама наша «наукова кухня».

Цілком певно, наше спілкування відбувалося переважно в Інституті та серед близьких радше друзів-колег. Переконана, що перше, що згадують усі, – сміх! Він був Наталиною візитівкою! Із ним наш відділ розпочинав будь-яку справу в Інституті, це були перші звуки в кожній телефонній розмові. Наталя була генератором ідей. Достатньо було якоїсь дрібнички, мимохіть сказаного слова, щоб в її голові зародився Геніальний План. Саме так і виникли чотири видання з такою *нашою* назвою «Лексикон львівський: поважно і на жарт». Якись наукові, серйозні речі про принципи укладання Лексикону може кожний прочитати у передмові, але важливою є «кухня» видання.

Чомусь мені спадає на думку таке порівняння: у доброго модельєра важливим є відчуття шик, елегантності в руках, а це вже компенсуватиме якісь, може, ганджі. Саме такий «шик» був у Наталі. Це приховувало, відволікало читачів, може, від якихось блудів, непослідовності на восьмистах сімдесяти сторінках видання.

Ідея Лексикону виникла під час роботи над габілітаційною працею Олекси Горбача «Арго в Україні», і спочатку це мав бути «метелик» для якогось власного задоволення. Ми почали стягати зі сторінок «Арго» якісь знайомі, милі нам висловлювання просто в окремий файл, супроводжуючи це коментарями «о, так моя Бабця говорила...» Перший мінілексикон нараховував 16 сторінок. І під слова Наталі «Народ, дописуємо...» ми тільки принагідно, у вільний від роботи час почали збирати матеріал.

З огляду на те, що видання мало репрезентувати мовлення здебільшого не сучасного міста Львова, то товариство в нас зібралось специфічне: Наталя, чие дитинство пройшло у стінах закамарків бібліотеки імени Василя Стефаника та давнього храму апостолів Петра і Павла і яка так вміла розповісти про різночасових мешканців чи знаних відвідувачів бібліотеки, що я навіть часом ловила себе на думці, що Наталя ж не могла знати Василя Сімовича або ж Іларіона Свенціцького, які ходили коридорами бібліотеки мало що не в іншу епоху...

Тетяна Ястремська, чия родина з незалежних від них причин опинилася за межами Львова, але яку змалечку виховувала в галицьких мовленнєвих традиціях Бабця... І в якій наголоси, або, як ми підсміюємося часом, наголосі, такі львівські!..

Ганна Дидик-Меуш, яка народилася у Трускавці та навчалася у Дрогобичі і тільки згодом опинилася у львівському середовищі та дуже майстерно перейняла його звички та мовлення.

Та я, яка зовсім у ранньому дитинстві зі Львова опинилася в чудовому місті Одеса і чие дитинство та половина студентських років пройшла у галасливому, особливому одеському мовному товаристві. Тільки часті приїзди до Львова до Бабці та Діда давали змогу відчутти дух того часу і саме Місто. І сформували стійке переконання, що саме це мовлення і є літературним і єдино правильним... І в чийй родині саме і були ті львівські батяри ХХ століття з Ликачова (Личакова).

І ось така «славна четвірка («чвірка») мушкетерів» узялася за *львівський* словник. Однак Наталя завжди вміла віддати кожному належне та завантажити тією роботою, яку кожен міг виконати (хоч і не конче хотів!)

Це зовсім *інший тип словника*, що сформувався радше не зі усталених лексикографічних принципів, а з *ідеї, з бажання* продемонструвати свою велику Любов до рідного міста. Кожному-бо вільно кохати своє місто...

Укладачки Лексикону усвідомлювали неповноту видання. Отримавши нагоду говорити і думати, нарешті, не літературною мовою, а «польвівськи», ми часом втрачали дуже гарний матеріал, адже вже давно забуваємо про те, що він не належить до пласту літературного. Навіть уже на останніх етапах, уже у верстці ми додавали й додавали, записували-творили цитати про своїх родичів. Під пильним оком та з легкою корекцією Наталі. Про цитати – окрема мова. Уже не дивно, що після стількох років спільної праці у нас виробився подібний почерк. Навіть зараз ми не можемо відрізнити написане і сказати, хто що написав та виправив. Саме тому ми запровадили обов'язкове використання різних ручок. Ось звідки і пішло: «Народ! Чия це зелена ручка?!» (у сенсі – хто писав чи виправляв текст зеленою ручкою). Нам і досі дуже важко відрізнити, хто що записав...

Однак згодом ми почали «спеціалізуватися» на тематичних цитатах. Тетяну Ястремську було легко впізнати за дуже побожними цитатами, відчувалося, як вона ніжно ставиться до своїх дітей. Саме з Тетяниних цитат і виникло джерело «Майбутня читачка» до цитат усіх наших дітей – від ще маленького тоді Даня і старшого уже Северина до Ганнусиної (Ганни Дидик-Меуш) Дарусі. Саме у Ганнусі цитати були часто серйозні та вирафіновані... У цитатах ми не приховували імен, тому що це був *наш, сімейний* словник, у якому читаємо не тільки історію рідного Львова, а й життєпис родини кожного з нас. Це стає зрозумілим особливо виразно у другому виданні зі знімками. Наталя називала його сімейним фотоальбомом. Зрештою, кількість саме авторських цитат дедалі зростала від видання до видання!

Сама ж Наталя дописувала-спеціалізувалася на різноматичних цитатах та намагалася згладити, причесати «шляковиті» цитати, які я дописувала до «бомбочок» та іронічних значень. Саме це було і залишається моїм полем попису! Так моя цитата до реєстрового слова *москіто*

‘набридлива, в’їдлива, надокучлива людина’: *Мамцю, а чому Тата називали москіто? – Бо такий худий був страшно і весь час дзижчав, як москіт* – з легкої Наталиної руки та з поваги до моєї родини «тунінгувалася» вже до чужого «Вуйка Стефка» у другому виданні. А цитата *Бігме, стуль писк, мудрагелю!* «ушляхотнилася» як *Бігме, він допіру зі стуленим писком мудрагель!*

Зрештою, навіть повторюся, Наталя вміла так цікаво та реалістично переповісти прочитане, що чимало цитат і виразів ми творили просто з неї! (*Сам розум диктує ...* – чули ми у відповідь на наше якесь нерозуміння; Після відпустки, наприклад, записана «жива цитата»: до словосполучення *піти на роздебенди* (зрештою, навіть у значенні тут прихована Наталя, хоч це і не вона формулювала його – ‘піти по крамницях, щоб купити милі серцю речі, прогулятися містом, зустрітися з друзями’): *І як пройшов твоїй перший день відпустки? – Люкс! Як зранку пішла на роздебенди, то вернула по обіді. Купила торбинку, зустріла Славка, випили кави з тісточками у «Вероніці», тебе згадували, перейшлися пішки аж до Кайзервальду. Суперово відпочила!* Наталя вміла підхопити чиюсь «класну» фразу та з її легкої руки та вже ставала популярною. Ще один дивний принцип запровадила Наталя до нашого лексикону – «класна цитата»! Загальноживане слово могло опинитися тільки тому, що було вжите в дуже цікавому контексті, або ж був влучний вислів (реєстрове слово *рада* залучено тільки задля вислову *нема на то ради; а псячий ‘собачий’* задля лайки *Якої псьої мами!*) і ... цитата, справді, була класна, як наприклад, до звичного усім слова *молоко!* Наталя запровадила *знаки запитання* замість значень до слів, у яких ми не були певні. (У моїх вухах дотепер звучить Наталине жартівливо-строге: «Ксюха, ти це знаєш?» або «Не, ну ти можеш, ясно, шось відстояти!»... Тепер того нам дуже бракує, хоч ми і далі так кажемо...)

Наталя намагалася також мінімізувати розгорнуті значення релігійних понять, які так любовно виписувала Тетяна Ястремська, і в нашій кімнаті завжди були гострі дискусії про *перші обіти, поклони*, яке в нас має ремарку «церковне» і спершу у формулюванні Тетяни *поклони* звучало як ‘богослужіння з доземними поклонами під час Великого посту; покаяний канон Андрея Критського’, а Наталя, скоротивши першу частину, залишила тільки другу.

І коли ми говоримо про Наталю Хобзей у четвертому виданні, яке ми вже без неї готували до друку, – це не просто данина пам’яті ідейного натхненника. Вона і далі є Авторкою і четвертого видання. За кожним словом у реєстрі, за кожною цитатою Авторки – ціла Історія. Навіть зараз я чую її «Народ!..» і від її імені, оглядаючись на неї, від її імені ми формулюємо цитати до слова *намолений* – «Пам’ятаєш Скопові [Андрій

Скоп – відомий львівський художник-іконописець реставратор. – *Ред.*] ікони, мальовані на старих гонтах з церкви святого Юрія в Дрогобичі? Як Наталя тоді казала, що ті гонти такі намолені»...

На той час, коли ми готували спогади до видання, мої короткі «записки» начебто були готові...

Але прочитавши спогади інших, вирішила таки ще трошки додати кілька слів. Не думала, що повертатимуся до них знову і знову... Спогади – вже дуже непростий та емоційно виснажливий жанр, особливо для тих, хто відчував свою близькість із людиною, про яку пишемо. Зазвичай спогади пишемо уже радше для Родини, для близьких. Я ж пишу, напевно, ще і для Наталі, і для себе. Кожний, хто надіслав свої спогади, таки вклав щось важливе у написання цієї збірки пам'яті. Хтось же не зміг... Адже наші спогади – часто надто особисті, і ми радше воліємо їх плекати у собі... не з кожним і поділишся...

Хтось згадував спільні поїздки та конференції, хтось довжелезний перелік виданих збірників, і за багатьма цими нотатками стільки всього недосказаного, такого... глибокого і приватного!.. Але ж і за цими за цими перерахованими збірниками – також Наталя Хобзей.

Уперше я почула про Наталю, коли прийшла працювати до відділу як старший лаборант на Винниченка, 24. Тоді вона була ще в декреті. Потім ще де-не-де ми просто перетиналися у відділі... і вже за короткий незбагнений час я опинилася в її домі як хресна мама маленького Даня... Ще досі не можу зрозуміти, чому Наталя обрала саме мене для такої важливої місії. Може, тому, що я все ще почувалася маркотно в цьому місті, а може, мала якісь свої причини (колись саме так мені відповіла на моє запитання: «Що ти хвилюєшся, я знаю чому!»). У кожному разі – так я приєдналася – з острахом, я навіть зараз її трошки побоююсь – до цієї родини.

Якою ж Ти була, Наталю? Якою ж ти залишилася нам усім, колегам, і не тільки? Аж ніяк не канонізуватиму її, вона, зрештою, і не любила цього! Як і кожна, навіть найкраща, найближча нам людина, вона вміла як ніхто, потішитися успіхами кожного. Вміла кожного по-своєму любити і віддатися цій любові до ближнього сповна. Вміла, як і кожний з нас, гніватися. Данило Ільницький згадує відчинені завше двері до її кабінету... ми ж пам'ятаємо їх також зачиненими! «Наталь, Ти на нас зла?!» І вже не знаходили собі місця: Боже, що ж ми такого зробили?! Усі згадують Наталю завжди веселою, сповненою наполеонівських ідей, я ж пам'ятаю Наталю – хоча й нечасто! – сумною. Часом мені навіть пригадувався той актор, що примушував усіх навколо усміхатися, а самому не було кому потішити його... Наталя дуже рідко коли дозволяла собі когось «грузити» своїми проблемами та своїм жалем... надто сильною вона була! Навіть

про свою депресію після смерти Батьків намагалася не говорити серйозно: «Не можу нічого робити, просто дивлюся кіно та гнию на канапі», – казала, підсміюючись над собою. Звична підтримувати інших, вона так мало просила для себе! Кожен із нас знає (а деякі навіть не знають і не здогадуються!), скільки Наталя зробила для нього. Зробила кожному з нас! Вона була безпосередньою учасницею наших життів, наших родин. Знала наших чоловіків та дітей і майже всіх гостила цукерками і пляцками-канапками у відділі... Носилася з кожним аспірантом, приносила найцінніші книжки зі своєї бібліотеки, відправляла на конференції, міжнародні школи (ОВТА)... Навіть пам'ятала всі історійки, що ми оповідали. А ще... її любови вистарчало на всіх («Діти мені сі вдали!» – жартувала, але з такою гордістю часто казала), вистарчало бути «помічною» всім, навіть тим, хто і не думав просити про поміч. Чи мусила це робити?! Чи мала вона верстати наші книжки і слухати наші жалі? Аж ніяк! Просто була такою Людиною. Чи належним чином ми цінували це, Наталю?! Напевно, ні. Бо ж Ти вміла часто допомогти так, наче це зрозуміло та не потребує слів прохань та подяки... але ж і мала право моральне чекати допомоги інших. Наталя вміла гніватися на нас?! Могла бути незадоволеною?! Так! Але вона – як ніхто – знала ціну кожному з нас, уміла кожному віддати належне, вміла пам'ятати те, що хтось колись зробив доброго, цінного, важливого... Час минув?! Але хіба це вміння – якраз у нелегкі сучасні, «інші» часи пам'ятати (!) – не характеризує Людину? Друга? Приятельку? Хіба це і не є справедливість?!

І навіть якщо десь-колись людина скривдила тебе (а часто не скривдила насправді, але тобі саме так видається! І це також важливо!), наскільки це велич душі – переступити через гординю і віддати добром за належне! Згадати добрим словом Приятельку, Друга та Учителя!

Спогади – дуже складний жанр...

P.S. Дозволю собі наприкінці додати: Наталя нас поєднала («Ми не двійнята, ми трійнята» – сміялися) настільки, що цілком випадково ми розпочинаємо та закінчуємо думки дистанційно однаково.

Ксеня СІМОВИЧ (Львів)

«Відходять такі люди, яких втрату відчуватимемо не тільки зараз...»

Ети слова написала мне Наташа 28 декабря 2017 года, в день похорон Андрея Анатольевича Зализняка. Меньше чем через год черная весть заставила вспомнить их в Белграде, в день, когда на международном съезде славистов должен был состояться Наташин доклад.

Я не помню, когда мы познакомились, – кажется, будто я всегда ее знала, всегда было это надежное ощущение – во Львове есть Наташа. Мы встречались на разных конференциях – и в Киеве, и в Москве, и в Криворивне, и в Польше. В последние годы я старалась не пропускать украинские конференции по диалектологии, и мы виделись чаще. Наташа появлялась с огромной сумкой с щедрыми книжными дарами и всегда потрясала меня – как можно было за короткое время не только подготовить такие фундаментальные издания, но и полностью сделать всю техническую работу для типографии (ведь Наташа профессионально делала оригинал-макеты). Для меня она была душой этих конференций, и всегда было грустно, когда львовяне в середине последнего дня уходили на свой поезд, – их очень не хватало на прощальных конференционных встречах. Хотелось что-то еще спросить, рассказать, посоветоваться. На конференции памяти Олафа Брока во Львове Наташа была щедрым хозяином, дарила нам себя и свой город. Мы много говорили с ней, обсуждали будущие конференции и публикации и строили планы, Наташа предложила съездить в экспедицию в броковскую Ублю, и мы прикидывали, когда бы это было возможно среди несметных Наташиных дел. В последний вечер, после очень напряженной конференционной программы и прощальной встречи в ресторане, Наташа, несмотря на наши протесты, еще пошла нас провожать до гостиницы. Следующей весной в Киеве, прощаясь, мы договаривались о встрече в Белграде...

Я никогда не задумывалась, почему меня в числе многих так влекло к Наташе. Конечно, это не только профессиональный научный интерес. Наташа была очень цельным и щедрым человеком, по-настоящему любила свою страну, свой народ, свой город, свой язык, отдавая всю себя своему делу. Горько, что она ушла так рано. Я навсегда сохраню светлую и благодарную память о ней.

Марфа Толстая (Москва)

Мені пощастило... Так, мені дуже пощастило зустріти Наталю Василівну Хобзей, коли вона працювала на кафедрі загального мовознавства університету, а я, учорашня студентка, – лаборантом кафедри фольклористики. Завдячую – без жодних паритетних слів – тим, що відтоді цією «відданістю» диалектології Наталі Василівни перейнялася і я, «закохавшись» у своїх бойків. Справді, і тема кандидатської дисертації, інші студії з диалектології – це поштовх, ідеї, бачення передусім Наталі Василівни, реалізація її чергового проекту.

Субординація між мною та науковим керівником була радше позірною, адже ту приязнь, щирість, тепло та опіку, яку я відчувала, пам'ятатиму завжди. Як і наші «мандрівки» на діалектологічні конференції, таки «мандрівки», тому що, окрім наукового ентузіазму, ми набувалися в сердечному товаристві – дівчата з відділу, я (як водій), а біля мене – Наталя Василівна, яка по-материнськи переживала за мене, пропонуючи зупинитися відпочити чи «на каву». «Конференційний» дрес-код на вішаках, переодягання дорогою, щоб приїхати «при повній параді», ночівля в поламаному авто під Варшавою, частування в мисливському будиночку під Володавою... До мене зверталася не інакше, як Наталочка...

Гортаю альбом зі світлинами: Краків, Варшава, Горлице, Люблін, Мукачево, Берегове, Розсохи... Яка ж життерадісна на них Наталя Василівна... Які ж вони теплі та сонячні – ці спогади... Чому ж так швидко загорнуто цей альбом?!

Пам'ятаю цей осінній день жовтня в уманській «Софії». За місяць – захищаємо роботу: я в Наталі Василівни – перша, тому хвилююся однаково. Автореферат готовий, організаційні моменти полагоджено. Однак саме на цій конференції з'ясувалося, що, за новими вимогами, необхідно додати обов'язковий підрозділ, відповідно вилучивши частину роботи, щоб вкластися в потрібний обсяг. Як би склалася тоді моя «наукова» доля без мого наукового керівника – не відомо, але ця підтримка стала вирішальною.

Наталя Василівна не раз питала, чи не хотіла я б працювати у відділі.... Хотіла б, дуже... І тішуся, що працюю у відділі української мови, але, на жаль, уже без неї...

Наталя ХІБЕБА (Львів)

Людина, що змінила моє життя

Із плином часу ще більше переконуюся в тому, що нічого випадкового не буває. Є події, які змінюють наше життя, а є люди, яких нам дарує сам Бог.

Наталя Василівна була людиною, знайомство з якою змінило моє життя. Для мене стала взірцем сучасного науковця і вчителя. І не просто наукового керівника, а власне, Людини, глибоко зацікавленої своєю роботою, з надзвичайним почуттям відповідальності і постійним бажанням допомагати, сприяти, вести, бути причетною до процесу наукової творчості (і не тільки).

Доля звела нас 22 лютого 2007 року. З того дня і до останньої нашої розмови багато що трапилося, однак у пам'яті виринають кадри зустрічі першої та останньої.

Зустріч перша. Наше знайомство, як і події, які відбулися після нього, інакше як долею назвати не можу. Тоді, на початку 2007 року, в мене з'явилося величезне бажання внести свою лепту в українську лінгвістику. З університетом не склалося. Уже й вирішила, що не судилося ступити в науковий світ. Аж тут цілком випадково здзвонилася з однокурсницею – Танею Ястремською (Падалкою), а наступного дня вона й познайомила мене з Наталею Василівною.

Порозумілися одразу. З'ясувалося, що і мої, і родичі пані Наталі переселені з Польщі, а надсянські говірки – зовсім не досліджена сфера в українській діалектології. На цьому й зупинилися. Погодили тему дисертації – «Лексика родинної обрядовості надсянських говірок», яка була захищена через п'ять років, звісно, за сприяння та під керівництвом Наталі Василівни. Знакова тема, яка стала даниною пам'яті і для наших родин, вирваних з коренем з рідної землі над Сяном.

Зустріч остання. Востаннє бачилися 10 серпня 2018 року. Я забігла в Інститут повернути Атлас українських надсянських говірок Януша Рігера разом із рецензією на нього. Наталя Василівна, відірвавшись від чергового науково-видавничого проекту, так тішилася, що я зайшла! Зраділа домашнім яблучкам, сказала, що буде на пляцок (досі пахнуть її плячки, якими частувала у дні народження чи в перерві під час діалектологічних семінарів). Мала того дня чудовий настрій. Дуже швидко наша ділова зустріч перейшла в дружню розмову. Наталя Василівна розповідала про внучку, про ремонт вдома, радила, як купувати із сином одяг... Запитувала про мої домашні справи... Десь наостанок сказала: «Роби словник. Я поможу». Лишила заповіт, а допомогти не встигла... Уміла дарувати себе! І не щіпками, а повними пригорщами – щедро, невимушено, зацікавлено. Особливо я це відчула, коли пані Наталя натхненно готувала до друку наше із проф. Михайлом Глушком видання «Надсяння: етнолінгвістичні скарби». Я дякувала за поміч, вона ж патріотично зауважувала: «Не дякуй. Це і моє Надсяння».

Так, Надсяння стало тією ниткою, що зв'язала нас від першої до останньої зустрічі. Я ж з року в рік більше і більше пересвідчувалася в тому, якою непересічною людиною була Наталя Василівна, зокрема як науковий керівник: забезпечувала науковою та довідковою літературою, подбала про те, аби я двічі стала слухачем Міжнародної школи гуманітарних наук Центральної та Східної Європи, зорганізувала нам з Вірою Різник (Шелемех) діалектологічні експедиції на Добромильщину та Мос-тищину, познайомила мене з проф. Михайлом Глушком, якому завдячую не лише за етнографічні матеріали, а й за спільний видавничий проєкт.

А ще були конференції, діалектологічні семінари, наукові (й ненаукові) виїзди, її домашні плячки...

Наталія Василівна була унікальна у всьому. Насамперед у вмінні і бажанні допомагати. І здається, отримувала від цього задоволення. Одного разу запросила мене поїхати разом з нею до її родини, переселеної з Польщі: мені, яка тільки починала збирати матеріал до дисертації, потрібні були інформатори. Вона і про це думала.

Була щедрою. Я майже ніколи не йшла з інституту з порожніми руками. Книжки дарувала і позичала, а в кабінеті завжди частувала цукерками. Своєрідна візитівка Наталі Василівни – неповторний сміх і «Привітики!», що робили навіть далеких чи малознайомих людей рідними та близькими.

Була надзвичайно харизматичною людиною. До неї дослухалися і науковці, й далекі від науки люди, її поважали навіть опоненти, до неї тягнуло, ніби магнітом. Я завжди захоплювалася її вмінням виступати на конференціях. Усі слухали зацікавлено, ловили кожне слово, мимоволі посміхалися. Вона ж знала про магію слова і вміла нею користуватися.

Уміла ламати стереотипи. Ми звикли, що науковий текст має бути складним, максимально стандартизованим, насиченим термінами. Вона ж володіла мистецтвом робити науку цікавою і доступною. І це бачимо і в її «Гуцульській міфології», і в словникових проєктах, і в численних публікаціях. А ще захоплення викликає ілюстративний матеріал «Лексикону львівського». І як можна було додуматися до того, аби ґрунтовну лексикографічну працю зробити цікавою!? Але у цьому якраз і була унікально-неповторна, але така справжня Наталія Василівна.

... Так важко говорити про Наталю Василівну в минулому часі. Але людина живе доти, доки про неї пам'ятають.

Сумую і пам'ятаю. Дякую Наталі Василівні за те, що змінила моє життя.

Леся Хомчак (Львів)

Мій Львів самотній буде.

Ах скільки він самотній був!

Бабай (Богдан Нижанківський)

Нестерпно важко писати про близьку людину, адже згадуються події – визначні і буденні, розмови – наукові та дружні, спільно пережиті моменти. А з чого все почалося?

1997 рік. А ніби вчора... Познайомила нас Світлої пам'яті професор Ярослава Закревська («Таню, прошу також консультуватися з Наталею Хобзей. Я їй дуже довіряю...»). Наталя – неймовірна красуня з розкішною косою, мама двох чудових хлопчиків Северка і Богдана, наша «нявка», для якої наукова біографія почалася з казки, а радше з мітології, мітології гуцульської, із чарівного світу мольфарів, непрóстих, баїльників та лісних. За волею долі Ярослава Василівна «погуцулила» нас, львів'янок, прищепивши навічно любов до цього неповторного краю. Із Гуцульщиною пов'язано чимало наукових проєктів Наталі: передусім її кандидатська дисертація «Міфологічна лексика українських говорів Карпатського ареалу» (1995), етнолінгвістичний словник «Гуцульська міфологія» (2002) – дотепер затребуваний і популярний, короткий словник «Гуцульські говірки» (1997), «Скарби гуцульського говору»: «Березові» Миколи Негрича (2008) та «Росішка» Миколи Грицака (2008), і відтак – «Гуцульські світи. Лексикон» (2013).

1999 рік. Після того, як відійшла у засвіти Ярослава Закревська, Наталя дуже вболівала, щоб Львів, зокрема відділ української мови, і надалі залишався одним з осередків діалектологічних студій, намагалася розвивати та плекати те, що розпочала Ярослава Василівна. Так виникла ідея започаткувати діалектологічний семінар, перше засідання якого відбулося в конференційній залі НТШ (вул. Винниченка, 24) і було присвячене лінгвогеографії. Відтак наш семінар «переріс» у справжнє наукове свято, збираючи для наукових зустрічей діалектологів із різних куточків України, а також із Польщі, Росії, Угорщини, Австрії, Німеччини, Болгарії, Норвегії та ін. Недаремно діалектологи вважають себе великою діалектологічною родиною.

Завдяки Наталі діалектологічні семінари відчинили двері у велику науку не одному аспірантові, початківцеві, вони також дали змогу усім нам побачити, познайомитися із провідними, всесвітньо відомими лінгвістами, серед яких: Павло Гриценко, Єжи Бартмінський, Костянтин Герман, Януш Сятковський, Віктор Ужченко, Світлана Толстая, Януш Рігер, Фелікс Чижевський, Андраш Золтан, Славомір Галя, Іван Сабадощ, Михайло Лесів, Єжи Сероцюк, Міхаель Мозер та ін.

2003 рік. Для публікації результатів мовознавчих зустрічей виникла ідея створити новий науковий збірник, який об'єднував би статті тематично, за науковими проблемами. Так з'явилися «Діалектологічні студії» – збірник наукових праць, який у мовознавчих колах здобув велику популярність.

Цього ж року з'явилися друком перші видання «Діалектологічної скрині» – наукової книжкової серії, до якої увійшли словники та монографії, присвячені проблемам діалектології. Приємно, що серія живе

досі і «скриня» поповнюється все новими працями: торік її доповнила і монографія Наталі Хобзей, якої, на жаль, вона не встигла завершити – «Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія».

2009 рік. Стимулом для підготовки «Лексикону львівського» став словничок «львівської передміської говірки Знесіння» Ярослава Рудницького (1943), яку ми опрацьовували, готуючи до друку габілітаційну дисертацію професора Олекси Горбача (2006). Наталя була вражена, що чимало слів є до болю знайомими, часто вживаними в побуті і водночас такими рідними. Так виникла ідея лексикону. «Лексикон львівський» здобув заслужену славу та визнання і витримав чотири перевидання (останнє 2019 року, на жаль, вже без Наталі). Можливо, успіх цього словника в тому, що від першого і до четвертого видання для нас це була, за словами Наталії, – «з'явка», яка захоплювала, затягувала, не відпускала, охоплювала бажанням читати, перечитувати, поповнювати, додавати нові слова, відшукувати нові відтінки значень, удосконалювати...

16 серпня 2018 року, четвер. Колеги часто згадують останню зустріч. Дуже чітко, похвилинно пригадую цей день... Наталя, Ксеня і я за кавою обговорювали верстку Ксениного словника символів, зокрема обкладинку та внутрішнє оформлення: фонтан ідей та пропозицій, гаряча дискусія, море планів... Планували «договорити» найближчим часом... і попрощалися таким звичним «Цьом! Па!» Назавжди...

Більше як два роки немає з нами Наталки. До цього важко звикнути... Але близькі люди не відходять далеко, вони з нами – у спогадах, статтях, у покликаннях наукових публікацій, у думках та сердечних розмовах. Я дотепер подумки раджуся з Нею...

Спогади – насправді, дуже складний жанр. Складний передусім щодо власної цензури, адже не все можна і хочеться виносити назагал, дещо варто залишити тільки у спогадах душі...

Самотнім став не тільки Львів...

Тетяна ЯСТРЕМСЬКА (Львів)

Наукове видання

Діалектологічні студії. 13: Збірник пам'яті Наталі Хобзей / відп. ред. П. Гриценко, Т. Ястремська; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 504 с.

У збірникові пам'яті Наталі Хобзей – відомого діалектолога, етнолінгвіста, дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка, члена етнолінгвістичної та діалектологічної комісії Міжнародного комітету славистів – розміщено мовознавчі студії її Вчителів, Колег, Учнів, а також спогади («Слово про Наталю»).

Випуск репрезентує – у синхронійному та діяхронійному аспектах – наукові розвідки із проблем лексикології та лексикографії, семантики та текстології, фонетики, граматики та словотвору.

Видання зацікавить передусім філологів, які досліджують проблеми функціонування української мови та її говорів у синхронії та діяхронії, а також етнографів, істориків.

Науково-технічний редактор – к. філол. н. Ірина Романина
Комп'ютерна верстка – Дмитро Савінов
Обкладинка – Михайло Москаль

Формат 70x100 ¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. 41,32 арк.
Наклад 200 прим.

Надруковано в поліграфічному центрі
Видавництва Львівської політехніки
вул. Ф. Колесси, 4, Львів, 79000
тел. +380 32 2562146, факс +38 32 2582136
vlp.com.ua, ел. пошта: vmr@vlp.com.ua